

UNIVERZITET CRNE GORE
FILOZOFSKI FAKULTET - NIKŠIĆ

Mr Milan Šćekić

Albanci u Crnoj Gori 1945-1955: modernizacija i
identitet

-DOKTORSKA DISERTACIJA-

Nikšić, 2024.

UNIVERSITY OF MONTENEGRO
FACULTY OF PHILOSOPHY - NIKŠIĆ

Mr Milan Šćekić

Albanians in Montenegro 1945-1955: modernization
and identity

-DOCTORAL DISSERTATION-

Nikšić, 2024.

PODACI O DOKTORANDU, MENTORIMA I ČLANOVIMA KOMISIJE

DOKTORAND:

Ime i prezime: Mr Milan Šćekić

Datum rođenja: 14. septembar 1979. godine

Magistar Pravnih nauka - Univerzitet Donja Gorica

Zvanje stečeno u oktobru 2012. godine

MENTOR:

Dr Dubravka Stojanović - redovni profesor

Univerzitet Beograd - Filozofski fakultet Beograd

ČLANOVI KOMISIJE:

1. Dr Đorđe Borozan – redovni profesor, Univerzitet Donja Gorica
2. Dr DMITAR Tasić – naučni savjetnik, Institut za noviju istoriju Srbije

DATUM ODBRANE:

Nikšić _____ 2024. godine

PODACI O DOKTORSKOJ DISERTACIJI

Univerzitet Crne Gore

Filozofski fakultet - Nikšić

Odsjek za Istoriju - Doktorske studije

NAZIV DISERTACIJE:

Albanci u Crnoj Gori 1945-1955: modernizacija i identitet

REZIME:

U ovom dijelu Balkanskog poluostrva Albanci su živjeli vjekovima. Crnogorski podanici postali tek nakon Berlinskog kongresa 1878. godine, na kome je Crna Gora teritorijalno proširena i formalno dobila međunarodno priznanje državne nezavisnosti. Pored teritorijalnog proširenja, Crna Gora je nakon 1878. godine dobila i oko 10% nepravoslavnih podanika, slovenskog i albanskog etničkog porijekla. Tako je od homogene, nakon Berlinskog kongresa, Crna Gora u nacionalnom i vjerskom pogledu postala heterogena država. U ukupnoj populaciji Crne Gore Albanaca je bilo oko 5%, a živjeli su pretežno na ruralnom terenu ulicinjskog, barskog i podgoričkog kraja, gdje su se bavili poljoprivredom i stočarstvom. Jedino urbano središte u kojem su živjeli Albanci bio je grad Ulcinj. Državna vlast u nezavisnoj Crnoj Gori prema Albancima je vodila uglavnom tolerantnu politiku, uvažavajući njihovu etničku i vjersku osobenost, socijalno zatvoren, patrijarhalan način života, duboko prožet tradicijom i snažnom plemenskom sviješću i plemenskom kulturom. Kao posljedica tolerantnog odnosa državne vlasti prema albanskoj nacionalnoj zajednici, Albanci u Crnoj Gori decenijama su živjeli na marginama društvenih procesa, a zbog snažnog otpora prema obrazovanju mladih naraštaja, praktično su bili bez nacionalne inteligencije i sa izrazito visokim udjelom nepismene populacije. U sredinama u kojima su bili dominantno zastupljeni, Albanci su u nezavisnoj crnogorskoj državi vršili lokalnu vlast, dok su u nacionalno i vjerski mješovitim sredinama, u organima lokalne vlasti bili ravnopravno zastupljeni sa pripadnicima ostalih nacionalnih i vjerskih zajednica. Kao i u drugim crnogorskim

sredinama, uslov da im se povjeri da participiraju u lokalnim organima, bila je bezrezervna odanost državnoj vlasti.

Ukidanjem državno-pravnog subjektiviteta Crne Gore i stvaranjem jugoslovenske države 1918. godine, položaj Albanaca u novoj državi bio je nezavidan. Albanci su bili izloženi gruboj diskriminaciji, eksploataciji i neprimjerenoj asimilaciji. Prosvjetne institucije u albanskim krajevima Crne Gore su bile veoma rijetke, nastava u školama se izvodila na srpskom jeziku, a institucija kulture praktično nije bilo. No, uprkos činjenici da su u albanskim krajevima otvorili neveliki broj prosvjetnih institucija, međuratni jugoslovenski režimi iz političkih razloga tolerisali su Albancima da ne obrazuju mlade naraštaje, usljed čega je broj pismene populacije i dalje bio zanemarljiv, a participacija Albanaca u organima vlasti, društvenom i javnom životu, minorna.

U skladu sa odlukom donijetom na Drugom zasjednju AVNOJ-a 1943. godine, da će se „nacionalnim manjinama u Jugoslaviji obezbediti sva nacionalna prava“, dolaskom komunista na vlast u Jugoslaviji 1945. godine položaj albanske nacionalne zajednice počinje drastično da se mijenja. U nastojanju da Albance uključe u politički, društveni i javni život zemlje i integrišu ih sa ostalim nacionalnim zajednicama, Komunistička partija nakon rata u svim krajevima nastanjenim albanskim stanovništvom u Crnoj Gori stvara partijske organizacije, otvara škole sa nastavom na albanskom jeziku, institucije kulture, vrši masovno opismenjavanje radnosposbnog stanovništva, ulaže u privredni i ekonomski razvoj albanskih krajeva...

Uprkos činjenici da su masovno podržali novu vlast, Albanci u Crnoj Gori su bili izrazito nepovjerljivi prema Komunističkoj partiji, koju su, prema nekim tvrdnjama, zbog dominacije članstva pravoslavne vjeroispovjesti i totalitarnog karaktera novog režima, percipirali kao nastavak srpske vlasti. Stoga, pored brojnih drugih, u tome zasigurno treba tražiti jedan od razloga što je udio Albanaca tokom prve decenije socijalističke vlasti među članstvom Komunističke partije bio izrazito nizak. Iako je vremenom uspjela da osnuje partijske organizacije u svim krajevima Crne Gore nastanjenim Albancima, zbog mladog, malobrojnog i neiskusnog partijskog članstva, kompleksnog historijskog nasljeđa, socijalne zatvorenosti i osobenog načina života koji je neodoljivo podsjećao na minule vjekove, u radu partijskih organizacija u albanskim krajevima bilo je mnogo problema. Partijska disciplina među komunistima uglavnom je bila slaba, izvršavanje zadatka se sprovodilo sporo, sujeta i sukobi među partijskim članstvom bili su uobičajena pojava, uticaj religije na komuniste veliki, a masovne partijske organizacije prilično neaktivne i bez većeg

uporišta među stanovništvom. Među partijskim članstvom žena praktično nije bilo godinama nakon rata, što govori da je uprkos snažnoj partijskoj agitaciji, partijarhalna i tradicionalna albanska porodica kojom upravljaju muškarci, uglavnom uspjela da sačuva žene od naleta sekularizacije, modernizacije i mijenjanja patrijarhalnog, plemenskog i tradicionalnog identiteta albanske nacionalne zajednice. No, uprkos otporu koji je većina albanske populacije iskazivala prema emancipacijskim procesima, činjenica da su Albanci nakon 1945. imali predstavnike u lokalnim, republičkim i saveznim organima vlasti, da su masovno participirali u obnovi i izgradnji zemlje, zapošljavali se u državnim preduzećima i masovno pohađali prosvjetne institucije, govori da je totalitarni sistem kod Albanaca postepeno slamao tradicionalne i patrijarhalne svjetonazore, sve više ih sekularizovao i nametao savremeni identitet koji sa kulturom plemenskih zajednica nije imao dodirnih tačaka. Istina, ne bez negodovanja i otpora dijela albanske populacije.

U poslijeratnom periodu albanska nacionalna zajednica u Crnoj Gori dala je značajan doprinos ekonomskom razvoju zemlje. Kao i većina stanovništva Crne Gore, nastanjeni na ruralnom terenu pogodnom za uzgoj brojnih poljoprivrednih kultura i razvoj stočastva, Albanci u Crnoj Gori dali su značajan doprinos u proizvodnji industrijskog bilja (duvan, pamuk), voćarstvu, stočarstvu ... Štaviše, u proizvodnji inudstrijskog bilja, Albanci iz južnih krajeva Crne Gore bili su na federanom nivou prepoznatljivi kao uzgajivači koji proizvode najbolju duvan u Jugoslaviji. Ali, zbog ambicioznih kvoti za ispunjenje Plana i niskih otkupnih cijena, izuzev industrijskog bilja, proizvodnja poljoprivrednih kultura nije uspjela da premaši predrtani nivo, što je bio cilj vlasti.

U procesu stvaranju novog, sekularnog identiteta, indoktrinacije i integracije albanske populacije sa ostalim nacionalnim zajednicama, otvaranje škola sa nastavom na albanskom jeziku, kao srž kulturne politike koju je nova vlast vodila prema nacionalnim manjinama, važnu ulogu imao je sistem obrazovanja. Zato je vlast nakon oslobođenja za kratko vrijeme gotovo u svim krajevima Crne Gore nastanjenim Albancima otvorila škole sa nastavom na albanskom jeziku, čime je pokazala da uvažava njihovu etničku, kulturološku i lingvističku osobenost. Iako se zbog velikog udjela analfabetske populacije (oko 90%), nedostatka kvalifikovanog nastavnog kadra i otpora dijela stanovništva, rad škola na albanskom jeziku odvijao uz dosta problema, imajući u vidu u njihov značaj u procesu indokrtinacije i vaspitanja mladih naraštaja u socijalističkom dugu, vlast je ubraznim obrazovanjem na kursevima u Crnoj Gori i učiteljskim školama na Kosmetu, od pretežno nekvalifikovanog ali uglavnom ideološki podobnog nastavnog kadra, nakon rata stvarala

stručni kadar za rad u školstvu. Uporedo ubjeđivanjem i povremenim sankcionisanjem roditelja koji su odbijali da šalju djecu u školu, primorala je nakon rata većinu roditelja albanske nacionalnosti da obrazuju djecu. Uz proces opismenjavanja radnosposobne populacije, koji je uglavnom okončan početkom pedesetih godina 20. vijeka, otvaranja institucija kulture i formiranja albanskih kulturno-umjetničkih i prosvjetnih društava, to je bio najveći emancipatorski podvig vlasti u prvoj deceniji socijalističke uprave, koji će dugoročno iz korijena promijeniti karakter, način života i svjetonazore nekada socijalno dezintegrisane, tradicionalne i patrijarhalne albanske nacionalne zajednice i od nje stvoriti aktivnog učesnika društvenih procesa.

KLJUČNE RIJEČI:

Albanci, Crna Gora, modernizacija, identitet, socijalizam, totalitarizam

NAUČNA OBLAST:

Istorija Crne Gore

UŽA NAUČNA OBLAST:

Savremena nacionalna istorija

INFORMATION ON THE DOCTORAL DISSERTATION

University of Montenegro

Faculty of Philosophy - Nikšić

Department for History – Doctoral Studies

TITLE OF THE DISSERTATION:

Albanians in Montenegro 1945-1955: modernization and identity

SUMMARY:

In this part of the Balkan Peninsula, Albanians have lived for centuries. They became Montenegrin subjects only after the Berlin Congress in 1878, at which Montenegro was territorially expanded and formally received international recognition of state independence. In addition to territorial expansion, after 1878, Montenegro also received about 10% of non-Orthodox subjects of Slavic and Albanian ethnic origin. Thus, after the Berlin Congress, Montenegro turned from a homogeneous country into a heterogeneous country in terms of nationality and religion. Albanians made up about 5% of the total population of Montenegro, and they lived predominantly in the rural areas of the Ulcinj, Bar and Podgorica regions, where they engaged in agriculture and animal husbandry. The only urban center where Albanians lived was the city of Ulcinj. The state government in independent Montenegro pursued a mostly tolerant policy towards Albanians, respecting their ethnic and religious distinctiveness and socially closed, patriarchal way of life, deeply imbued with tradition and strong tribal consciousness and culture. As a consequence of the tolerant attitude of the state government towards the Albanian national community, Albanians in Montenegro lived on the margins of social processes for decades, and due to strong resistance to education of young generation, they were practically without national intelligence and with a particularly high proportion of the illiterate population. In the areas where they were dominantly represented, Albanians exercised local authority in the independent Montenegrin state, while in ethnically and religiously mixed areas, they were equally represented in local government bodies

with members of other national and religious communities. As in other Montenegrin areas, the condition for entrusting them to participate in local self-government bodies, was unreserved loyalty to the state government.

With the abolition of the state-legal subjectivity of Montenegro and the creation of the Yugoslav state in 1918, the position of Albanians in the new state was unenviable. Albanians were subjected to gross discrimination, exploitation and inappropriate assimilation. Educational institutions in the Albanian regions of Montenegro were very rare, teaching in schools was conducted in Serbian language, and there were practically no cultural institutions. However, despite the fact that they opened a small number of educational institutions in Albanian regions, the interwar Yugoslav regimes, tolerated Albanians not educating the young generation, for political reasons and as a result the number of literate population was still negligible, and the participation of Albanians in government bodies, social and public life, was minor.

In accordance with the decision made at the Second Session of the AVNOJ in 1943, which said that "national minorities in Yugoslavia will be provided with all national rights", with the arrival of the Communists in Yugoslavia in 1945, the position of the Albanian national community began to change drastically. In an effort to include Albanians in the political, social and public life of the country and integrate them with other national communities, after the war, the Communist Party created party organizations in all areas inhabited by the Albanian population in Montenegro. They opened schools where classes were taught in the Albanian language, cultural institutions, conducted mass literacy of the working-age population, invested in economic and economic development of Albanian regions...

Despite the fact that they massively supported the new government, Albanians in Montenegro were extremely distrustful of the Communist Party, which, according to some claims, they perceived as a continuation of the Serbian government due to the dominance of members of the Orthodox religion and the totalitarian character of the new regime. Therefore, in addition to numerous other factors, this should surely be one of the reasons why the share of Albanians among the membership of the Communist Party during the first decade of socialist governance was extremely low. Although with time it managed to establish party organizations in all areas of Montenegro that were inhabited by Albanians, due to the young, small and inexperienced party membership, complex historical heritage, social isolation and a peculiar way of life that irresistibly

reminded of past centuries, in the work of party organizations in Albanian areas there were many problems. Party discipline among communists was generally weak, task execution was carried out slowly, vanity and conflicts among party members were a common phenomenon, the influence of religion on communists was great, and mass party organizations were quite inactive and without a major foothold among the population. There were practically no women among the party membership for years after the war, which meant that despite the strong party agitation, the patriarchal and traditional Albanian family ruled mostly by men managed to protect women from the bursts of secularization, modernization and changing the patriarchal, tribal and traditional identity of the Albanian national community. However, despite the resistance expressed by the majority of the Albanian population towards the emancipation processes, the fact that after 1945 the Albanians had representatives in local, republican and federal authorities, that they massively participated in the reconstruction of the country, that they were employed in public enterprises and massively attended educational institutions, says that the totalitarian system among Albanians gradually crushed traditional and patriarchal worldviews, secularized them more and more and imposed a modern identity that had no points of contact with the culture of tribal communities. True, not without resentment and resistance from part of the Albanian population.

In the post-war period, the Albanian national community in Montenegro made a significant contribution to the economic development of the country. Given that after the reconstruction of the country, following the example of the Soviet Union, in the spring of 1947, the transition was made to a directive, planned development of the economy, which was supposed to speed up the process of industrialization. Like the majority of the population of Montenegro, settled on rural terrain suitable for the cultivation of numerous agricultural crops and the development of livestock, Albanians in Montenegro made a significant contribution to the production of industrial plants (tobacco, cotton), fruit growing, fishing, animal husbandry... Furthermore, in the production of industrial herbs, Albanians from the southern regions of Montenegro were recognizable at the federal level as growers who produce the best tobacco in Yugoslavia. But, due to ambitious quotas for the fulfillment of the Plan and low purchase prices, except for industrial plants, the production of agricultural crops failed to exceed the pre-war level, which was the government's goal.

In the process of creating a new, secular identity, indoctrination and integration of the Albanian population with other national communities, the opening of schools with instruction in

the Albanian language, as the core of the cultural policy that the new government led towards national minorities, the education system played an important role. That's why, after the liberation, the government opened schools with classes in Albanian language in almost all parts of Montenegro inhabited by Albanians for a short time, thus showing that it respects their ethnic, cultural and linguistic uniqueness. Although due to the large share of the illiterate population (about 90%), the lack of qualified teaching staff and the resistance of part of the population, the work of schools in the Albanian language was presented with a lot of problems, bearing in mind their importance in the process of indoctrination and education of the young generation in the socialist debt, the government created after the war professional staff to work in education, through accelerated education at courses in Montenegro and teacher schools in Kosovo and Metohija, from mostly unqualified but mostly ideologically suitable teaching staff. In addition to persuading and occasionally punishing parents who refused to send their children to school, the government forced most Albanian parents to educate their children after the war. Along with the process of literacy of the working age population, which was mostly completed at the beginning of the 1950s, the opening of cultural institutions and the formation of Albanian cultural-artistic and educational societies, it was the greatest emancipatory feat of the authorities in the first decade of the socialist administration, which in the long term will fundamentally change the character, the way of life and worldviews of the once socially disintegrated, traditional and patriarchal Albanian national community and will make it an active participant in social processes.

KEY WORDS:

Albanians, Montenegro, modernization, identity, socialism, totalitarianism

SCIENTIFIC FILED:

History of Montenegro

FILED OF ACADEMIC EXPERTISE:

Contemporary national history

SADRŽAJ

-PREDGOVOR

- **UVOD**, POLOŽAJ ALBANACA U KNJAŽEVINI/KRALJEVINI CRNOJ GORI I KRALJEVINI SRBA, HRVATA I SLOVENACA/JUGOSLAVIJI (1878-1945)

- POGLAVLJE I, POLITIČKI IDENTITET

- Partija i Albanci

- Albanci i Rezolucija IB-a

- Komunistička vlast i Rimokatolička crkva u borbi za uticaj nad albanskom nacionalnom zajednicom u Crnoj Gori

- POGLAVLJE II, EKONOMSKI POLOŽAJ ALBANACA

- Ekonomske prilike u Crnoj Gori u prvim poslijeratnim godinama

- Ratarstvo

- Voćarstvo

- Zadrugarstvo

- Stočarstvo

- Pčelarstvo

- Ribarstvo

- Zanatstvo i trgovina

- POGLAVLJE III, OBRAZOVANJE I EMANCIPACIJA ALBANSKE POPULACIJE

- Otvaranje škola u krajevima nastanjenim Albancima i njihov rad

- Otpor Albanaca prema obrazovanju

- Analfabetski tečajevi

- Obrazovanje albanskih učitelja – stvaranje albanske intelektualne elite u Crnoj Gori

- POGLAVLJE IV, KULTURNA POLITIKA

- Otvaranje knjižnica (biblioteka) i čitaonica i njihov rad

- Kulturno-prosvjetne grupe

- Kulturno-umjetnička, prosvjetna društva i folklorne grupe

- Filmska umjetnost

- Emancipacija i položaj Albanci u socijalističkoj Crnoj Gori

-ZAKLJUČAK

-IZVORI I LITERATURA

- BIOGRAFIJA AUTORA

- IZJAVA O AUTORSTVU

- IZJAVA O ISTOVJETNOSTI ŠTAMPANE I ELEKTRONSKE VERZIJE

- IZJAVA O KORIŠĆENJU

PREDGOVOR

Doktorska disertacija „Albanci u Crnoj Gori 1945-1955: modernizacija i identitet“ bavi se odnosom socijalističke vlasti prema albanskoj nacionalnoj zajednici u Crnoj Gori prvih deset godina nakon Drugog svjetskog rata. Iako naslov disertacije to donekle sugerira, predmet istoriografske obrade nije istorija Albanaca u Crnoj Gori u prvoj deceniji socijalističke vlasti jer je to znatno kompleksnija problematika, koja podrazumijeva analizu brojnih aspekata života albanske nacionalne zajednice od 1945-1955. godine, poput crnogorsko-albanskih odnosa, rada vjerskih zajednica na prostoru nastanjenim Albancima, odnosa između vjerskih zajednica na prostoru nastanjenim Albancima, odnosa između Albanaca islamske i rimokatoličke vjeroispovjesti, njihove identitetske podvojenosti i druge problematike od važnosti za izučavanje istorije albanske nacionalne zajednice u Crnoj Gori. Predmet istoriografske obrade je odnos socijalističke vlasti prema Albancima u Crnoj Gori u prvoj deceniji nakon rata koju su obilježile krupne društveno-političke i ekonomske promjene, a u kojoj su Albanci zahvaljući totalitarnom sistemu Komunističke partije koji je uspostavljen u Jugoslaviji 1945. godine, kao i njenoj afirmativnoj nacionalnoj politici, doživjeli veliku kulturološku transformaciju koja je umnogome izmijenila karakter, svjetonazore i identitet još uvijek izrazito tradicionalne i patrijarhalne albanske nacionalne zajednice u Crnoj Gori.

Hronološke granice doktorske disertacije orijentisane su na prvih deset godina socijalističke vlasti u Crnoj Gori. O početnoj godini istraživanja nije potrebna posebna elaboracija. Naime, 1945. godine okončan je Drugi svjetski rat, uspostavljen totalitarni sistem Komunističke partije u Jugoslaviji i započeto intenzivno djelovanje među albanskom populacijom, koju je nova vlast nastojala vremenom da integriše u državni, društveni i politički život zemlje, kao i sa ostalim nacionalnim zajednicama. Znatno složenije je bilo utvrditi godinu kojom se zaključuje istraživanje. Ali, imajući u vidu da je osnovni pravac nacionalne politike koju je Komunistička partija vodila prema Albancima utemeljen još prije završetka rata i nijesu se mijenjao nakon rata, radi bolje istraženosti problematike odlučili smo se da istraživanje okončamo sa 1955. godinom. Tim prije jer je koncem 1954. održan Drugi kongres Saveza komunista Crne Gore, na kome su

analizirani brojni aspekti razvoja nakon Drugog svjetskom rata. Svakako na kongresu je bilo riječi i o albanskoj nacionalnoj zajednici u Crnoj Gori i izazovima ka ostvarivanju veće integrisanosti albanskog stanovništva u državni, društveni i politički život zemlje. Pored kongresnog materijala na to su nas opredijelila izvjesna arhivska dokumentacija nastala poslije Drugog kongresa Saveza komunista Crne Gore, a koja nam je umnogome olakšala da zaokružimo istraživanje o odnosu državne vlasti u Crnoj Gori prema albanskoj nacionalnoj zajednici i njenom položaju u društvu u prvih deset godina socijalističke vlasti.

Problematika koja tretira odnos države prema albanskoj nacionalnoj zajednici za vrijeme socijalističke vlasti u Crnoj Gori, u istoriografiji do sada nije bila predmet istraživačke obrade. Razlozi indiferentnosti stručne javnosti prema izučavanju prošlosti albanske nacionalne zajednice u Crnoj Gori su nesumnjivo brojni. Ali, svakako da u odsustvu spoznaje o važnosti izučavanja položaja tradicionalne i patrijarhalne nacionalne zajednice koja na prostoru Crne Gore živi vjekovima, a od kraja sedamdesetih godina 19. vijeka se nalazi u sastavu nezavisne crnogorske države, kao i privrženosti crnogorskih historičara izučavanju događaja vojno-političke, ekonomske, diplomatske, kulturne i prosvjetne prirode, treba tražiti glavne razloge što su u istoriografiji radovi koji tretiraju položaj nacionalnih zajednica u Crnoj Gori malobrojni.

U toku prve decenije socijalističke vlasti u Crnoj Gori, albanska nacionalna zajednica doživjela je veliki kulturološki preobražaj. Uvažavajući nacionalnu, kulturnu i jezičku osobenost, patrijarhalan način života, zatvorenost prema civilizacijskim tekovinama, kao i višedecenijsku sistemsku nebrigu i izopštenost albanske populacije iz društvenih procesa, vlast je godinama nakon Drugog svjetkog rata ulagala velike napore da integriše Albance u novu društvenu zajednicu. Iako je to bio dug i veoma složen proces koji prevazilazi hronološke okvire kojima se bavimo, u toku prve decenije socijalističke vlasti postignuti su značajni rezultati na tom planu, budući da se nakon 1945. u svim krajevima Crne Gore nastanjenim Albancima otvaraju brojne škole u kojima se nastava izvodi na albanskom jeziku, institucije kulture, opismenjena je većina radnosposobne populacije, ulažu se velika sredstva u obrazovanje mladih naraštaja, stvaranje nastavnog kadra, ekonomski razvoj albanskih krajeva...

Imajući u vidu da je u Jugoslaviji 1945. uspostavljen totalitarni sistem vlasti koji je personifikovala Komunistička partija Jugoslavije (Savez komunista Jugoslavije), a koja je apsolutno dominirala političkim životom i kreirala društveni ambijent, u radu smo analizirali prestiž Komunističke partije (Savez komunista) među Albancima, osnivanje partijskih organizacija u albanskim krajevima, njihov rad, izazove sa kojima su se susretali u desetogodišnjem periodu, socijalnu strukturu partijskog članstva, njegovu brojnost, odnos prema partijskim zadacima, doprinos Albanaca obnovi i izgradnji zemlje...

Budući da su se nakon donošenja Rezolucije Infrombiroa (IB-a) 1948. poremetili dobri odnosi između zemalja socijalističkog lagersa predvođenog Sovjetskim Savezom, i Jugoslavije, posebnu pažnju posvetili smo i odnosu Albanaca iz Crne Gore prema ovom sukobu. Tim prije se Albanija brzo solidarizovala sa Rezolucijom IB-a, naprasno prekinula odnose, i kao zemlja koja se graničila sa Jugoslavijom, postala važno uporište na Balkanskom poluostrvu odakle se godinama širila antijugoslovenska propaganda i intenzivno vršile brojne obavještajno-diverzantske aktivnosti u kojima su pretežno učestvovali jugoslovenski državljani koji su nakon objavljivanja Rezolucije IB-a emigrirali u Albaniju. Među jugoslovenskim državljanima koji su nakon 1948. emigrirali u Albaniju, odakle su se tajno ubacivali u Jugoslaviju i vršili i vršili obavještajno-diverzantske poslove bilo je i Albanaca. Stoga smo u radu analizirali aktivnosti albanske obavještajne službe i njen uticaj na sunarodnike u Crnoj Gori, kao i politiku koju je Komunistička partija Jugoslavije (Savez komunista Jugoslavije) vodila prema Albancima nakon donošenja Rezolucije IB-a.

U borbi za uticaj nad albanskom populacijom rimokatoličke vjeroispovjesti u Crnoj Gori nakon rata posebno je bila važna uloga Rimokatoličke crkve, koja je nakon osude zagrebačkog kardinala Alojzija Stepinca 1946. u krajevima Crne Gore nastanjenim Albancima intenzivirala djelovanje među stanovništvom rimokatoličke vjeroispovjesti, kako njena pastva ne bi potpala pod uticaj komunističke ideologije. Prevažodno mladi ljudi, koji su za Komunističku partiju predstavljali važnu ciljnu grupu kojoj je trebalo nametnuti ideološka uvjerenja.

S obzirom da je većina crnogorske populacije u periodu kojim se bavimo dominantno živjela na ruralnom terenu, u radu smo analizirali ekonomsku politiku koju je vodila vlast nakon 1945. godine, kao i ekonomske prilike na seoskom području u albanskim krajevima Crne Gore u prvih deset godina nakon Drugog svjetskog rata. Budući da se većina Albanaca nakon rata bavila poljoprivredom i stočarstvom, posebnu pažnju posvetili smo razvoju poljoprivrede i stočarstva kao najrazvijenijih privrednih grana, planskoj ekonomiji i doprinosu albanske nacionalne zajednice ekonomskom razvoju Crne Gore u prvoj deceniji poslije rata. Posebno u sektorima poljoprivrede i stočarstva, u kojima su Albanci u poslijeratnom periodu postigli zapažene rezultate.

Budući da je kao posljedica systemske nebrige i višedecenijske izopštenosti albanske populacije iz društvenih procesa nepismenost kod Albanaca 1945. bila izrazito visoka, veliku pažnju posvetili smo otvaranju i radu prosvjetnih institucija na albanskom jeziku u Crnoj Gori u prvoj deceniji nakon rata, problemima opismenjavanja radnosposobne albanske populacije, obrazovanju albanskog učiteljskog kadra na Kosmetu, otporu albanske nacionalne zajednice prema obrazovanju, kao i očekivanjima koje je vlast imala od prosvjećivanja albanske populacije, što je bio važan uslov za integraciju Albanaca u politički, društveni i javni život.

Pored prosvjetnih, važnu ulogu u tom procesu imale su institucije kulture koje se nakon 1945. otvaraju u svim krajevima Crne Gore nastanjenim Albancima, kao i aktivnosti kulturnih, folklornih grupa, kulturno-umjetničkih i prosvjetnih društava, koji su nakon 1945. dali nesumnjiv doprinos emancipaciji i integraciji albanske populacije sa drugim nacionalnim zajednicama.

U crnogorskoj historiografiji ne postoje naučni radovi čiji predmet istraživanja tretira položaj albanske nacionalne zajednice, kako za period nezavisne crnogorske države od 1878. do 1918. godine, tako ni u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji, i socijalističkoj Crnoj Gori. Interesantno, da ni u republikama sa prostora bivše Jugoslavije nema mnogo studioznih historiografskih istraživanja o položaju albanske nacionalne zajednice u periodu socijalizma. Naprotiv, dominiraju istraživanja koja se tiču jugoslovensko-albanskih odnosa, tretiraju albansko pitanje u Jugoslaviji u

međuratnom i prvim poratnim godinama, problematizuju pitanje autonomije Kosova i Metohije u Srbiji, bave se položajem nacionalnih manjina u Srbiji...

Godine 2011. publikovana je vrijedna naučna monografija historičara Aleksandra Životića „Jugoslavija, Albanija i velike sile (1945-1961)“, koja je zasigurno jedna od najboljih knjiga koja tretira problematiku jugoslovensko-albanskih odnosa prvih petnaest godina nakon Drugog svjetskog rata. Iako se Životić ne bavi položajem albanske nacionalne zajednice u Jugoslaviji, već jugoslovensko-albanskim odnosima, u njegovoj knjizi pronašli smo izvjestan broj dragocjenih podataka za problematiku kojom se bavimo.

Za razliku od monografije Aleksandra Životića, u kojoj ima dosta zanimljivih podataka za problematiku koja nas interesuje, doktorska disertacija Miodira Gatalovića „Jugoslovenska državna politika na Kosovu i Metohiji 1958-1974“ (Beograd, 2014) ni tematski ni hronološki se ne podudara sa problematikom kojom se bavimo. Stoga nam, nažalost, nije bila od veće koristi, iako smo iz Gatalovićeve teze prilikom pisanja doktorske disertacije koristili određene podatke.

Nažalost, nijesmo mnogo upotrebljivih podataka za problematiku kojom se bavimo našli ni u knjizi Miodira Gatalovića „Burna vremena: Kosovo i Metohija u državnoj politici Jugoslavije 1966-1969“ (Beograd, 2018), iako se radi o naučnoj monografiji nesumnjive naučne i saznanje vrijednosti.

Nesporne je vrijednosti i naučna monografija Petra Ristanovića „Kosovsko pitanje 1974-1989“ (Novi Sad/Beograd, 2019). Ali kako se ni ona tematski i hronološki ne podudara sa problematikom koja nas interesuje, nije nam bila od koristi prilikom pisanja doktorske disertacije.

Prilikom izrade teze od koristi nam je bila doktorska disertacija Igora Vukadinovića „Autonomija Kosova i Metohije u Srbiji (1945-1969)“ (Beograd, 2020). Imajući u vidu da ova problematika tretira pitanje autonomije Kosova i Metohije u Srbiji u periodu od skoro dvije i po decenije nakon rata, što sa predmetom historiografske obrade kojim se bavimo, kao i položajem albanske nacionalne zajednice u Crnoj Gori u periodu od 1945-1955. godine nema mnogo dodirnih tačaka, doktorska disertacija Igora

Vukadinovića najviše nam je koristila radi poređenja kakav je odnos vlast u Srbiji imala prema Albancima sa Kosova i Metohije i kakav je bio njihov položaj u društvu. Od posebnog značaja iz doktorske disertacije Igora Vukadinovića „Autonomija Kosova i Metohije u Srbiji (1945-1969)“ za problematiku kojim se bavimo je bilo poglavlje „Politika u prosveti i prosveta u politici (1945-1969)“, u kome ima vrijednih podataka prosvjetnoj politici koju je vlast u Jugoslaviji vodila prema albanskoj nacionalnoj zajednici u poslijeratnom periodu.

Veoma važan izvor za proučavanje albanskog pitanja Jugoslaviji u međuratnom periodu i prvim poslijeratnim godinama je doktorska disertacija Dušana Bojkovića „Komunistička partija Jugoslavije i albansko pitanje u Jugoslaviji 1919-1946“ (Beograd, 2021). Iako predmet historiografske obrade tretira pitanje odnosa Komunističke partije Jugoslavije prema albanskom pitanju u Jugoslaviji od 1919-1946. godine, koji, istina, sa hronološkim periodom kojim se bavimo nema mnogo uporišnih tačaka, u doktorskoj disertaciji Dušana Bojkovića pronašli smo dosta dragocjenih podataka za problematiku kojom se bavimo. S obzirom da je na Kosovu i Metohiji živio najveći broj Albanaca u Jugoslaviji, prirodno i u Bojkovićevoj disertaciji najviše podataka ima o Albancima sa toga prostora. Za razliku od Albanaca sa Kosmeta i Makedonije, fondus podataka o Albancima iz Crne Gore je, što je i logično, neuporedivo manji i uglavnom su to uopšteni podaci. No, to ne znači da su podaci o albanskoj nacionalnoj zajednici u Crnoj Gori nevelike vrijednosti. Naprotiv, bili su nam od koristi prilikom izrade doktorske disertacije. Posebno poglavlja koja se bave problematikom albanskih kadrova u Komunističkoj partiji Jugoslavije i državnom aparatu („Pitanje albanskih kadrova u strukturama Komunističke partije Jugoslavije i državnom aparatu na jugoslovenskom jugu“), kulturnom politikom koju je vlast u Jugoslaviji vodila prema Albancima u periodu od 1944-1946. godine („Kulturna politika jugoslovenskih vlasti prema albanskoj manjini“) i zločinima koje je dio pripadnika albanske nacionalne zajednice počinio u Drugom svjetskom ratu („Pitanje istraživanja albanskih ratnih zločina“). Stoga doktorsku disertaciju Dušana Bojkovića smatramo važnom literaturom ne samo za proučavanje odnosa koji je Komunistička partija Jugoslavije imala prema albanskom pitanju od 1919-1946. godine, već i položaja albanske nacionalne zajednice u Jugoslaviji u međuratnom periodu i prvim godinama nakon oslobođenja. Shodno tome, doktorska disertacija

Dušana Bojkovića „Komunistička partija Jugoslavije i albansko pitanje u Jugoslaviji 1919-1946.“ predstavlja važan i nezaobilazan izvor za izučavanje položaja albanske nacionalne zajednice u Crnoj Gori u periodu između dva svjetska rata i prvim poslijeratnim godinama.

Knjiga Zorana Janjetovića „Konfrontacija i integracija: Nacionalne manjine u Srbiji 1944-1964.“ (Beograd, 2022) je takođe dragocjena i nezaobilazna literatura za proučavanje položaja nacionalnih manjina na prostoru Srbije u periodu od 1944-1964. godine. Budući da su Albanci kao najbrojnija nacionalna manjina u Jugoslaviji pretežno živjeli na prostoru Kosova i Metohija, kao sastavnom dijelu republike Srbije, Janjetović je, što je prirodno, najviše pažnje posvetio Albancima sa Kosova i Metohije. Dakle, Janjetović se ne bavi Albancima sa prostora drugih jugoslovenskih republika (Makedonija, Crna Gora). Stoga, uprkos nesumnjivoj naučnoj i saznoj vrijednosti, njegovu knjigu smo vrlo restriktivno koristili. Iako se u arhivalijama socijalističke provenijencije Albanci nerijetko pominju kao kulturno arhaično stanovništvo, što je zbog visoke stope nepismenosti i otpora prema emancipaciji donekle tačno (ali se istim pravom to može reći i za brojne druge nacionalne zajednice u Jugoslaviji), Janjetović, nažalost, u Albancima isključivo vidi „zatucanu“, „neuku“, „zavedenu“, „neobavještenu“ nacionalnu zajednicu, što su neprimjerene, paušalne i poluistinite konstatacije.

Pored naučnih monografija koje smo naveli, od koristi prilikom pisanja doktorske disertacije bilo nam je nekoliko naučnih radova srpskih historičara. Posebno se to odnosi na rad Dušana Bojkovića „Albanska manjina i prosvetna politika jugoslovenske države na Kosovu i Metohiji 1945.“ („Između slobode i teskobe: nacionalne manjine u Jugoslaviji“, Beograd, 2023); Igora Vukadinovića („Prosvetna politika Kraljevine Albanije na Kosovu i Metohiji tokom Drugog svetskog rata“, „Tokovi istorije“, 1, Beograd, 2021) i Božice Slavković („Jugoslovensko-albanska saradnja u oblasti kulture, nauke i prosvete 1945-1948“, „Istorija 20. veka“, 3, Beograd, 2012). Iako se ne bave Albancima u Crnoj Gori, već prosvjetnom politikom jugoslovenske države na Kosmetu 1945. godine, prosvjetnom politikom Kraljevine Albanije na prostoru Kosmeta u Drugom svjetskom ratu i jugoslovensko-albanskom saradnjom u periodu od 1945. do 1948. godine, u ovim radovima pronašli smo izvjestan broj interesantnih podataka za tematiku

kojom se bavimo. Istina, neki od tih podataka nijesu nam bili od koristi za hronološki period kojim se bavimo i glavni već uvodni dio rada.

Zanimljivo da ni u zbornicima radova koji se bave istorijom Albanaca, odnosima Srba i Albanaca u 19. i početkom 20. vijeka, odnosima Srba i Albanaca u 20. vijeku, kao i odnosima međuratne jugoslovenske države i Albanaca, podataka o Albancima iz Crne Gore ima veoma malo. Štaviše, u zborniku radova „Iz istorije Albanaca“ (Beograd, 1969), koji je zamišljen kao priručnik za nastavnike istorije, a u čijem su pisanju pretežno sudjelovali renomirani srpski i albanski istoričari, od deset radova, pet radova se bavi istorijom Albanije, a jedan istorijom albanskih država od 1912. do 1939. godine. Ostali radovi tretiraju probelamtiku: Ilira i etnogeneze Albanaca, plemenskog uređenja kod Albanaca, nacionalnog pokreta albanskog naroda od tridesetih godina 19. vijeka do kraja 1912. godine i albanske narodnosti u Jugoslaviji od 1918. do 1941. i njenog učešća u Narodnooslobodilačkoj borbi Jugoslavije. Izuzev jednog rada koji se bavi problematikom Narodnooslobodilačke borbe u Albaniji i prvim godinama poslijeratnog razvoja Albanije, ostali radovi hronološki ne prelaze 1945. godinu i ne bave se položajem albanske nacionalne zajednice u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata.* Stoga nam ovaj zbornik nije bio od veće koristi za izučavanje položaja albanske nacionalne zajednice u Crnoj Gori nakon 1945. godine.

U zborniku radova „Srbi i Albanci krajem XIX i početkom XX veka“ (Beograd, 1990) objavljeno je pet radova.** Od toga se jedino istoričar Novica Rakočević u radu „Crnogorsko-albanski odnosi 1878-1914. godine“ pretežno bavio odnosima državne vlasti u Crnoj Gori i prekograničnih Albanaca od kraja sedamdesetih godina 19. vijeka do

* U ovom zborniku radove su objavili: Zef Mirdita („Iliri i etnogeneza Albanaca“), Božidar Ferjančić („Albanija do XIII veka: pregled glavnih političkih događaja“), Momčilo Spremić („Albanija od XIII do XV veka“), Bogumil Hrabak („Albanija od konačnog pada pod tursku vlast do sredine XVIII veka“), Skender Rizaj („Albanija u XVIII i prvim decenijama XIX veka“), Mirko Barjaktarović („Plemensko uređenje kod Albanaca“), Ali Hadri („Nacionalni pokret albanskog naroda od tridesetih godina XIX veka do kraja 1912. godine“; „Albanska narodnost u Jugoslaviji od 1918. do 1941. godine i njeno učešće u NOB Jugoslavije“; Narodnooslobodilačka borba u Albaniji i prve godine posleratnog razvitka“) i Živko Avramovski („Albanske države od 1912. do 1939. godine“)

** U ovom zborniku radove su objavili: Vladimir Stojančević („Obnovljena srpska država i Arbanasi 1804-1876. godine“), Mihailo Vojvodić („Srbija i albansko pitanje krajem XIX veka“), Novica Rakočević („Crnogorsko-albanski odnosi 1878-1914. godine“), Đorđe Mikić („Socijalno-ekonomske prilike na Kosovu i Metohiji od 1878. do 1912. godine“) i Vladimir Bovan („Srpska književnost na Kosovu i Metohiji od 1878. do 1912. godine“).

1914. godine. Iako u Rakočevićevom radu ima izvjesnih podataka i o Albancima koji su postali crnogorski podanici nakon Berlinskog kongresa, imajući u vidu predmet historiografske obrade kojim se bavimo, Rakočevićev rad koristili smo isključivo u uvodnom dijelu doktorske disertacije. Stoga nam je prilikom izrade doktorske disertacije zbornik radova „Srbi i Albanci krajem XIX i početkom XX vijeka“ bio od minimalne koristi.

U zborniku radova „Srbi i Albanci u XX veku“ (Beograd, 1991) ima značajnih radova koji se bave: srpsko-albanskim, jugoslovensko-albanskim odnosima u 20. vijeku, položajem albanske nacionalne zajednice u međuratnoj i socijalističkoj Jugoslaviji, albanskim pitanjem, albanizacijom Kosova i Metohije u Drugom svjetskom ratu, pitanjem Kosova u jugoslovensko-albanskim odnosima...*** No, kako tematika kojom se bave autori ovih radova nema mnogo dodirnih tačaka sa problematikom kojom se bavimo, uprkos nesumnjivoj vrijednosti, nažalost, zbornik „Srbi i Albanci u XX veku“ nije nam bio od veće koristi prilikom izrade disertacije.

Napokon, ni u zbornicima dokumenata „Jugoslovenska država i Albanci“ (tom I, Beograd, 1998; tom II, Beograd, 1999), koji su priredili istoričari Ljubodrag Dimić i Đorđe Borozan, a koji se bave odnosom jugoslovenske države i Albanaca u periodu od 1918-1920. godine, nema mnogo podataka o Albancima iz Crne Gore. I taj mali fundus dokumenata o Albancima iz Crne Gore, tiče se uglavnom albanskog stanovništva sa prostora Plava i Gusinja, gdje je februara 1919. izbila pobuna koja će kasnije zahvatiti i druge krajeve nastanjene Albancima. Pritom, ovaj zbornik hronološki tretira period koji nije u središtu našeg interesovanja. Stoga za je izučavanje položaja albanske nacionalne zajednice u Crnoj Gori za period koji nas interesuje bez vrijednosti.

*** U ovom zborniku radove su objavili: Vladimir Dedijer („Balkan u politici 20. veka“), Dušan T. Bataković („Srpska vlada i Esad-paša Toptani“), Andrej Mitrović („Albanci u politici Austro-Ugarske prema Srbiji 1914-1918“; „Jugoslavija, albansko pitanje i Italija 1919-1939“), Miodrag Jovičić („Ustavnopravni položaj pripadnika albanske nacionalnosti u Jugoslaviji“), Ruža Petrović („Demografske osobenosti razvoja Kosova i etničke prilike“), Branislav Gligorijević („Političke, privredne i socijalne prilike na mešanim područjima“), Venceslav Glišić („Albanizacija Kosova i Metohije 1941-1945“), Branko Petranović („Kosovo u jugoslovensko-albanskim odnosima i projekt balkanske federacije“; Kosovo u jugoslovensko-albanskim odnosima i projekt balkanske federacije 1945-1948) i Marina Blagojević („Srpske seobe sa Kosova od kraja 60-ih godina: društveni činioci“).

Na širem prostoru Balkana ovom problematikom istraživački se bavi bugarska historičarka Marijana Stamova, čija je knjiga „Албанците В СР Македонија през последното десетилетие на Титова Југославија (1981 – 1991) (Кјустендил – Габрово, 2017) vrijedno štivo za izučavanje položaja albanske nacionalne zajednice u Makedoniji u posljednjoj deceniji socijalističke uprave. Nažalost, za predmet historiografske obrade i hronološki period kojim se bavimo, knjiga Marijane Stamove nije nam bila od koristi.

U historiografiji postoje brojni radovi koji se bave odnosom crnogorske državne vlasti i albanskih plemena sa prostora sjeverne Albanije (Osmansko carstvo). Većina tih radova hronološki se odnosi na period kraja 19. i početak 20. vijeka, budući da je u ovom vremenskom intervalu crnogorska vlast vršila intenzivnu propagandu djelatnost među Albancima na području sjeverne Albanije. Imajući u vidu da su prekogranični krajevi Crne Gore nastanjeni Albancima početkom 20. vijeka bili poprište ustaničke aktivnosti, pažnja historičara mahom je bila skoncentrisana na izučavanje tih događaja. Kao posljedica takve istraživačke orijentacije, u historiografiji postoji veliki broj radova nesporne naučne i sazajne vrijednosti, u kojima se autori bave tematikom saradnje crnogorske državne vlasti i prekograničnog albanskog stanovništva, pretežno u periodu od 1910-1912. godine. No, uprkos nespornoj vrijednosti velikog broja tih radova, za tematiku i hronološki period kojom se bavimo praktično nemaju veću vrijednost.

Jedino djelo koje je imalo ambiciju da ukaže na položaj Albanaca u Crnoj Gori od Berlinskog kongresa do prve polovine devedestih godina 20. vijeka je knjiga geografa Naila Drage „Albanci u Crnoj Gori“ (Ulcinj, 1995), objavljena sredinom devedestih godina 20. vijeka. Knjigu čine dvadeset i dva članaka, od kojih je jedan broj ranije bio objavljen. Pripremajući rukopis knjige za publikovanje, autor je objavljene članke značajno izmijenio i doradio. Pored objavljenih, u knjizi se nalazi i nekoliko novih članaka. Strukturu knjige čine tri poglavlja, u kojima se Draga bavi brojnim pitanjima od značaja za albansku nacionalnu zajednicu u Crnoj Gori.

Prvo poglavlje sastoji se od devet članaka, koji tretiraju rasprostranjenost i brojnost albanske populacije u Crnoj Gori, emigraciju Albanaca, a autor se bavi i problematikom višenacionalnih zajednica u Crnoj Gori, Crnom Gorom kao višenacionalnom zajednicom, albanskim pitanjem u Crnoj Gori, albanskim političkim

subjektima u Crnoj Gori, Ustavom iz 1992. godine i Albancima, pograničnim zonama kao regionima saradnje, kao i Albancima u Crnoj Gori i njihovim vezama sa Albanijom.

U drugom poglavlju (pet članaka) autor se bavi obrazovanjem Albanaca u Crnoj Gori, upotrebom albanskog jezika u službenoj komunikaciji, sredstvima informisanja na albanskom jeziku, kao i onomastikom i topomastikom u krajevima Crne Gore naseljenim Albancima.

Treće poglavlje ukratko tretira kulturnu baštinu Albanaca u Crnoj Gori, a čine ga osam članaka („Albanska kultura, anonimna i vani institucionalna“, „Mozaik u Kručima, ‘Villa Rustica’ u milosti vremena“, „Da se sakuplja narodno kulturno blago“, „Narodna mitologija i etnokulturno bogatstvo“, „Šas nekad i sad“, „Očuvanje kulturne baštine u Ulcinju“, „Hafiz Ali Ulqinaku – cijenjeno ime albanske kulture: povodom 80-godišnjice smrti“ i „Kulturna integracija, želja i realnost“).

Baveći se raznovrsnom problematikom koja je od nemale važnosti za izučavanje i razumijevanje položaja Albanaca u Crnoj Gori, autor je iznio dosta zanimljivih zapažanja o životu albanske nacionalne zajednice u Crnoj Gori. Za istoričare su posebno dragocjeni članci koji tretiraju problematiku teritorijalne rasprostranjenosti i brojnosti albanske populacije u Crnoj Gori, kao i emigracije, obrazovanja i kulture albanskog stanovništva u Crnoj Gori. Analizirajući položaj Albanaca u Crnoj Gori kroz istoriju, Draga je u granicama svojih mogućnosti, nastojao da pruži što objektivni prikaz položaja Albanaca u Crnoj Gori. Ali, imajući u vidu činjenicu da autor nije istoričar, kao i da se nije istraživački i studiozno bavio izučavanjem ove tematike, u njegovom radu ima dosta površnih, neobjektivnih, tendencioznih, pa čak i neistinitih tumačenja istorijskih događaja. Tako u poglavlju koje tretira emigraciju crnogorskih Albanaca kroz istoriju Draga navodi, da su Crnoj Gori na Berlinskom kongresu 1878. godine poklonjene teritorije koje joj „ni istorijski, ni etnički nikada nijesu pripadale“, što je notorna neistina i istorijski falsifikat. Baš kao i autorova tvrdnja da je novembra 1880. Ulcinj „odmah napustilo oko 400 porodica, ili oko 3.000 stanovnika“, što relevantni istorijski izvori ne mogu da potvrde.

Pritom, kada govori o odnosu države prema albanskoj populaciji, autor ima potrebu često da naglasi, da je Crna Gora prema Albancima vodila diskriminatornu i asimilatorsku politiku. Tako u poglavlju koje tretira albansko pitanje u Crnoj Gori, autor ističe da su komunisti dozirano davali prava Albancima, a ne koliko im uistinu pripada, što je veoma problematična tvrdnja. Štaviše, brojna prava koje je komunistička vlast dala albanskoj nacionalnoj zajednici, a koja su garantovana Ustavima iz 1946, 1963. i 1974. godine, poput prava na obrazovanje na maternjem jeziku, nemali broj Albanaca je nerado koristio. Pritom, tvrdnja da su Albanci od 1878. do devedesetih godina 20. vijeka u obrazovnom sistemu „doživjeli čitavu jednu golgotu“, neistinita je, proizvoljna i neutemeljena. Tim prije jer je otpor dijela albanske populacije u Crnoj Gori prema obrazovanju bio izuzetno snažan, čak i kada je Albancima omogućeno da se obrazuju na maternjem jeziku. Za vrijeme nezavisne crnogorske države od 1878-1918. godine, kao i međuratnom periodu, škole u albanskim krajevima bile su toliko malobrojne, da najbolje demantuju autorove tvrdnje da se preko obrazovnog sistema vršila asimilacija Albanaca u Crnoj Gori. Iako je ideja o asimilaciji albanske nacionalne zajednice egzistirala kod crnogorske političke elite krajem 19. vijeka, ona nije realizovana zbog nedostatka političke volje i institucionalnih kapaciteta. Države koje su odlučne u namjeri da asimiluju neku nacionalnu zajednicu, zasigurno neće dozvoliti da se prosvjetne institucije u tim krajevima otvaraju u rijetkim mjestima, niti da ih pohađa neznatan broj učenika. Budući da je u albanskim krajevima od 1878-1941. to bila uobičajena pojava, a nepismenost kod Albanaca gotovo apsolutna, postavlja se pitanje kako je država preko obrazovnog sistema sprovodila asimilatorsku politiku. No, uprkos tome pismenost kod albanske populacije u nezavisnoj crnogorskoj državi bila je, ipak, nešto veća nego na prostoru Osmanskog carstva nastanjenog albanskom populacijom. Zato ova, kao i brojne druge proizvoljne, neistinite, poluistinite, tendenciozne i neobjektivne tvrdnje koje je iznio autor, nemaju drugu upotrebnu vrijednost osim da dehumanizuju težnju crnogorske, međuratnih jugoslovenskih i socijalističke vlasti da integrišu Albance u društvene tokove.

To, naravno, ne znači da u periodu od 1878. do devedesetih godina 20. vijeka nije bilo slučajeva diskriminacije i zločina prema Albancima, o kojima govori autor. Naprotiv, diskriminaciju i zločine prema Albancima vršili su pojedinci, zbog čega su

izvjesna lica bila procesuirana, ali država Crna Gora prema vjerskim i nacionalnim zajednicama uglavnom je vodila tolerantnu politiku. Istina, prvih godina nakon Berlinskog kongresa bilo je netaktilnih, ishitrenih, neodmejenih i nepromišljenih poteza prema nepravoslavnom stanovništvu u Crnoj Gori, što je dovelo do njihovog iseljavanja. Ali, generalno politika koju je vodila državna vlast u nezavisnoj Crnoj Gori prema nepravoslavnoj populaciji bila je afirmativna. S druge strane, prava koja su dobili Albanci u Jugoslaviji za vrijeme socijalizma, nijesu nikada ranije uživali. Zato su tvrdnje o kontinuiranoj i sistemskoj diskriminaciji Albanaca u Crnoj Gori, koje je iznio Draga u svojoj knjizi, proizvoljne i neutemeljene.

Podlegavši tendencioznom i neobjektivnom tumačenju istorijskih događaja i procesa, Dragina knjiga nije sasvim pouzdana literatura za proučavanje položaja albanske nacionalne zajednice u Crnoj Gori, iako u njoj ima dosta zanimljivih podataka i promišljanja. Iako ne želimo da autora aboliciramo zbog očigledne tendencioznosti, imamo na umu da je najveći broj članaka nastao početkom devedestih godina 20. vijeka, kada se na prostoru bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije vodio građanski rat. Vrijeme poremećenih međunacionalnih i međuvjerskih odnosa devedestih godina prošlog vijeka u Crnoj Gori, nerijetko je u javnom diskursu bilo praćeno iskazivanjem netrpeljivosti i mržnje prema manjinskim narodima, što je vjerovatno imalo uticaja na autora da pojedine događaje iz prošlosti tumači na pristrasan, neistinit i neobjektivan način.

Iako hronološki okvir knjige „Albanci u Crnoj Gori“ nije precizno određen, autor je istraživačku pažnju usmjerio na period od 1878. do sredine devedestih godina 20. vijeka. Poseban akcenat Draga stavlja na položaj albanske nacionalne zajednice u socijalističkoj Jugoslaviji i savremenoj istoriji Crne Gore, kojima je posvetio najveći dio knjige. Ali, imajući u vidu da su to samo fragmenti, čiji je saznajni nivo zasnovan pretežno na poznatim izvorima, za studioznije proučavanje položaja albanske nacionalne zajednice u prvoj deceniji socijalističke uprave u Crnoj Gori, nijesu nam bili od velike koristi. No, uprkos izvjesnim nedostacima koje ima svaka, pa i ova knjiga, izvjesna Dragina promišljanja o položaju Albanaca u Crnoj Gori nijesu neinteresantna. Naprotiv, katkada su vrlo provokativna, inovativna i uglavnom uvjerljiva. Napokon, knjiga Naila

Drage je nezaobilazno štivo za svakoga ko se bavi istorijom Albanaca u Crnoj Gori. Zato smo u cilju što objektivnijeg, pravilnijeg i potpunijeg sagledavanja položaja albanske nacionalne zajednice u Crnoj Gori od 1945-1955. godine, koristili rezultate istraživanja do kojih je došao autor. Nažalost, hronološki period koji nas interesuje u ovoj knjizi je vrlo površno obrađen, pa nam za analizu problematike kojom se bavimo, knjiga Naila Drage nije bila od velike pomoći.

Istraživanje prošlosti albanske nacionalne zajednice u Crnoj Gori u prvoj deceniji socijalizma umnogome bi olakšali naučni radovi iz oblasti drugih društvenih nauka. No, kako ova problematika nije izazivala veće istraživačko interesovanje, prilikom pisanja rada prevsahodno smo koristili historiografsku literaturu. Ali, budući da ni u historiografiji ne postoje radovi koji tretiraju položaj albanske nacionalne zajednice u Crnoj Gori od 1945-1955. godine, od koristi su nam bile naučne monografije koje su se ovom tematikom fragmentarno bavile, a u kojima nesumnjivo ima vrijednih podataka za izučavanje položaja Albanaca u socijalističkoj Jugoslaviji i Crnoj Gori. Tako samo za razumijevanje jugoslovenskog konteksta i položaja albanske manjine u socijalističkoj Jugoslaviji, koristili knjige Branka Petranovića: „Istorija Jugoslavije 1918-1978“ (Beograd, 1981) i „Jugoslavija na razmeđu 1945-1950“ (Podgorica, 1998), kao i knjigu Ljubiše Stojkovića i Miloša Martića „Nacionalne manjine u Jugoslaviji“ (Beograd, 1953). Iako su Albancima kao najbrojnijoj manjinskoj nacionalnoj zajednici u Jugoslaviji posvetili najviše pažnje, Stojković i Martić uglavnom su se bavili Albancima sa prostora Kosova i Metohije, dok su Albanci iz Makedonije i Crne Gore marginalno zastupljeni u njihovoj knjizi. Osim ove literature, za najvažnije događaje koji su obilježili prvu deceniju socijalističke uprave u Jugoslaviji od koristi nam je bila zbirka objavljenih dokumenata: „Istorija socijalističke Jugoslavije“ (Beograd, 1977).

Od relevantne literature koja nam pruža opšti uvid i daje značajne informacije o stanju u Crnoj Gori nakon Drugog svjetskog rata, pored knjige Živka Andrijaševića i Šerba Rastodera, „Istorija Crne Gore: od najstarijih vremena do 2003“ (Podgorica, 2006), koristili smo i knjige Živka Andrijaševića „Crnogorska istorija“ (Podgorica, 2019), „Kratka istorija Crne Gore“ (Nikšić, 2019) i „Istorija crnogorske državnosti: od srednjeg vijeka do 2006. godine“ (Podgorica, 2022). Iako predmet Andrijaševićevog interesovanja

i hronološki okvir nema mnogo dodirnih tačaka sa problematikom kojom se bavimo, u njegovim knjigama ima korisnih podataka o položaju albanske nacionalne zajednice u Crnoj Gori u periodu socijalizma. Istina, obim tih informacija nije veliki, ali su dragocjene za razumjevanje nacionalne politike koju je vlast u Crnoj Gori vodila prema Albancima poslije 1945. godine. Tako u knjizi „Crnogorska istorija“ autor s pravom tvrdi da je vlast u Crnoj Gori poklanjala veliku pažnju emancipaciji i integraciji albanske populacije sa ostalim nacionalnim zajednicama, s obzirom na kompleksno istorijsko nasljeđe, društveni položaj prije 1945. i lingvističku osobenost. Posebno u periodu od 1945. godine do kraja šezdesetih godina 20. vijeka, ukazujući da je u decenijama nakon rata vlast otvorila veliki broj osnovnih i srednjih škola na albanskom jeziku, stipendirala nemali broj srednjoškolaca i studenata albanske nacionalnosti, i ulagala značajna finansijska sredstva u razvoj privrede u sredinama sa većinskim albanskom populacijom, kako bi unaprijedila njihov društveni status, životni standard i bolje ih integrisala sa drugim zajednicama i sistemom vlasti. Vodeći afirmativnu politiku prema albanskoj nacionalnoj zajednici u Crnoj Gori, socijalistička vlast je praktikovala da u sredinama u kojima su živjeli Albanci budu „proporcionalno zastupljeni u partijskim i državnim organima“. Andrijašević na kraju navodi, da se za pripadnike albanske nacionalne zajednice od 1945. do kraja šezdestih godina koristio termin „Šiptari“. Štaviše, ističe da su Albanci sami koristili ovaj termin kako bi iskazali svoju nacionalnu pripadnost. Od kraja šezdesetih do početka sedamdesetih godina 20. vijeka za Albance se uglavnom upotrebljavao sintagma ‘albanska nacionalna manjina’, dok se u republičkom Ustavom iz 1974. Albanci prvi put pominju kao jedan od ravnopravnih naroda na prostoru Crne Gore. Iako su podaci o Albancima iznijeti u ovoj knjizi za hronološki okvir kojom se bavimo dosta skromni, nedvosmisleno ukazuju da je socijalistička vlast u Crnoj Gori prema Albancima vodila tolerantnu i afirmativnu nacionalnu politiku. Položajem albanske nacionalne zajednice u Crnoj Gori autor se bavi i u knjizi „Istorija crnogorske državnosti“, ali za vremenski period koji nas interesuje, gotovo da nema podataka o Albancima.

Za proučavanje ekonomske politike koja je u Crnoj Gori vođena u prvoj deceniji nakon Drugog svjetskog rata, od velike koristi nam je bila knjiga Branislava Marovića „Ekonomska istorija Crne Gore“ (Podgorica, 2017) i „Stočarstvo Crne Gore 1860-1953“

(Podgorica, 1998). Ali, budući da za tematiku i vremenski okvir kojim se bavimo ova literatura pruža korisne podatke samo za najmarkantnije događaje, analizu prilika u Crnoj Gori u prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata upotpunili smo koristeći vrijedne naučne monografije Branislava Kovačevića „Komunistička partija u Crnoj Gori 1945-1952“ (Titograd, 1986), Branislava Marovića „Društveno-ekonomski razvoj u Crnoj Gori 1945-1953“ (Titograd, 1987), Zvezdana Folića „Država i vjerske zajednice u Crnoj Gori 1945-1965“ (Podgorica, 2007) i Adnana Prekića „Crvena ideja Crne Gore 1945-1955“ (Podgorica, 2020).

Imajući u vidu predmet njihovog istraživačkog interesovanja, razumije se, podaci o položaju albanske nacionalne zajednice u Crnoj Gori dosta su oskudni, ali ne i bez značaja za tematiku kojom se bavimo. Tako smo u knjizi historičara Branislava Kovačevića („Komunistička partija u Crnoj Gori 1945-1952“), naišli na korisne podatke o politici koju je Partija vodila prema albanskoj nacionalnoj zajednici u Crnoj Gori, pravima koja su nakon rata dobili Albanci, odnosu Albanaca prema Narodnooslobodilačkom pokretu, Komunističkoj partiji, uticaju vjerskih zajednica na njih, međunacionalnim odnosima u Crnoj Gori, zastupljenosti Albanaca u Partiji i masovnim organizacijama, radu partijskih organizacija u sredinama nastanjenim albanskom populacijom, brojnosti škola na albanskom jeziku, nastavnom kadru, pojavi religioznosti kod članstva i kandidata za prijem u Partiju, participaciji mladih u društvenom i privrednom životu, prosvjeđivanju stanovništva, emancipaciji žena, odnosu Albanaca prema Rezoluciji IB-a, propagandi iz Albanije... Uprkos činjenici da se položaj albanske nacionalne zajednice samo fragmentarno pominje, u monografiji Branislava Kovačevića našli smo na vrijedne podatke koji su nam bili od koristi prilikom pisanja rada.

U monografiji Branislava Marovića „Društveno-ekonomski odnosi u Crnoj Gori 1945-1953“, podaci o albanskoj nacionalnoj zajednici su neuporedivo oskudniji nego kod Kovačevića. Ali, za razumijevanje društvenog i ekonomskog konteksta u Crnoj Gori od 1945-1953. godine, Marovićeva knjiga predstavlja nezaobilazno i vrijedno štivo koje nam je bilo od nemale koristi prilikom pisanja doktorske disertacije. Tim prije jer je vremenski

period kojim se bavio Marović, gotovo istovjetan sa hronološkom okvirom kojim se bavimo.

Prilikom izrade doktorske disertacije od koristi nam je takođe bila monografija Zvezdana Folića, „Država i vjerske zajednice u Crnoj Gori 1945-1965“ (Podgorica, 2007). Imajući u vidu da osim malobrojnog sveštenstva islamske i rimokatoličke vjeroispovjesti, Albanci do 1945. praktično nijesu imali nacionalnu inteligenciju u Crnoj Gori, kao i da je prestiž Islamske vjerske zajednice i Rimokatoličke crkve među Albancima bio izuzetno snažan, u Folićevoj knjizi naišli smo na dosta korisnih podataka koji se tiču odnosa crnogorske države i vjerskih zajednica u prve dvije decenije socijalističke uprave u Crnoj Gori, njihovom uticaju na albansku populaciju, zastupljenosti Albanaca među sveštenstvom Islamske vjerske zajednice i Rimokatoličke crkve, odnosu vjerskih zajednica prema socijalističkoj vlasti, sekularizaciji albanske populacije... Folićeva knjiga bila nam je od posebne koristi za emancipaciju muslimanki, čije je starješine porodica vlast uz pomoć sveštenstva Islamske vjerske zajednice ubijedila da dozvole ženama da skinu tradicionalnu nošnju muslimanki (zar i feredžu), kao simbol obespravljenosti i potčinjenosti, što je bio uslov da se uključe u društvene tokove. Istina, ne bez negodovanja i bunta patrijarhalne albanske porodice, koje je među muslimanskom populacijom u Crnoj Gori zasigurno pokazala najistrajniji i najpostojaniji otpor prema emancipaciji i sekularizaciji ženske populacije.

Odnosom socijalističke vlasti prema albanskoj nacionalnoj zajednici i njenom položaju u Crnoj Gori od 1945-1955. godine, fragmentarno se bavio i historičar Adnan Prekić u monografiji „Crvena ideja Crne Gore“. Kao i drugi historičari koji su izučavali socijalističku vladavinu u Crnoj Gori u godinama nakon rata, Prekić takođe ukazuje da je položaj albanske nacionalne zajednice u međuratnom periodu bio nezavistan, analizira politiku Komunističke partije prema Albancima i uticaj socijalističkih ideja na stanovništvo Crne Gore. U tom kontekstu, u njegovoj knjizi ima vrijednih podataka o radu prosvjetnih ustanova na albanskom jeziku, opismenjavanju, kulturnom razvoju, međunacionalnim odnosima, uticaju socijalističkih ideja na nacionalne manjine i njihovom položaju u Crnoj Gori od 1945-1955. godine. Iako položaj albanske nacionalne zajednice nije predmet njegovog istraživačkog interesovanja, knjiga Adnana Prekića je

izuzetno korisno, vrijedno i nezaobilazno štivo za izučavanje prve decenije socijalističke uprave u Crnoj Gori. Samim tim i položaja albanske nacionalne zajednice.

Bez obzira što se položaj Albanaca u Crnoj Gori u ovim monografijama pominje u kontekstu najznačajnijih procesa i dešavanja koja su obilježila poslijeratne godine, u njima ima dragocjenih podataka o albanskoj nacionalnoj zajednici, koji su nam umnogome olakšali istraživanje. Tim prije jer tema kojom se bavimo predstavlja pionirski rad, pa nam je svaki podatak o Albancima u Crnoj Gori u prvoj deceniji socijalističke vlasti Crnom Gorom bio izuzetno dragocjen. U tom smislu, od koristi nam je bila i publikovana građa sa dva partijska kongresa (Prvi kongres Komunističke partije Crne Gore, Drugi kongres Saveza komunista Crne Gore), koji su održani 1948. i 1954. godine.

Zbirku „Prvi kongres Komunističke partije Crne Gore: dokumenti“ priredili su Branislav Kovačević i Mile Bakić (Titograd, 1988), dok su dvije godine kasnije Branislav Kovačević, Slavko Stanišić i Mile Bakić objavili stenografske bilješke sa Drugog kongresa Saveza komunista Crne Gore („Drugi kongres Saveza komunista Crne Gore: stenografske bilješke“, Titograd, 1990). Iako u građi sa partijskih kongresa ima zanimljivog materijala za tematiku kojom se bavimo, od posebne važnosti nam je bio referat koji je o Albancima podnio Božo Mitrović na Prvom (osnivačkom) kongresu Komunističke partije Crne Gore 1948. godine, u kome se nalaze značajni podaci o položaju albanske nacionalne zajednice do 1945. godine, kao i o odnosu socijalističke vlasti prema Albancima u prvim poratnim godinama. Budući da na Drugom kongresu Saveza komunista Crne Gore 1954. takvih saopštenja nije bilo, iako se o Albancima govorilo u aluzijama, za tematiku u kojom se bavimo, građa sa Prvog kongresa Komunističke partije Crne Gore, znatno je interesantnija, sadržajnija i bogatija podacima za izučavanje položaja albanske nacionalne zajednice od građe sa Drugog kongresa Saveza komunista Crne Gore. Uprkos činjenici da u literaturi postoje značajni podaci za proučavanje ove teme, količina tih informacija dosta je skromna, da bi na osnovu njih mogli kontinuirano pratiti politiku koju je socijalistička vlast u Crnoj Gori vodila prema Albancima u prvoj deceniji nakon Drugog svjetskog rata, kao i odnos albanske populacije prema toj politici.

Budući da u momentu kada smo započeli izradu disertacije o ovoj tematici nije bilo objavljenih radova o Albancima u Crnoj Gori u prvoj deceniji nakon Drugog svjetkog rata, bili smo primorani da najveći dio istraživanja obavimo u crnogorskim arhivima. Pored crnogorskih arhiva, radi opšteg uvida pregledali smo i u arhivsku dokumenatciju pohranjenu u Arhivu Jugoslavije, u kojima smo našli izvjestan broj značajnih dokumenata za problematiku kojom se bavimo.

Tokom istraživačkog procesa, pregledali smo veliki broj arhivskih fondova, na kojima se dominantno temelji naš rad. Imajući u vidu da je 1945. u Jugoslaviji uspostavljen totalitarni sistem Komunističke partije Jugoslavije, koja je kanalisala i pratila sve društvene procese, istraživanju građe partijske provenijencije posvetili smo veliku pažnju. Štaviše, najveći dio istraživačkog procesa obavili smo u Arhivskom odsjeku za istoriju radničkog pokreta Državnog arhiva Crne Gore u Podgorici. S obzirom na značaj koji je imala Komunistička partija u društvu, radi potpunijeg uvida i analize politike koja je nakon 1945. godine vođena prema Albancima, pregledali smo fondove najvećih partijskih organa – Pokrajinskog i Centralnog komiteta Komunističke partije Crne Gore. Ali, kako su i u ovim fondovima podaci o Albancima veoma oskudni, kao i da su uglavnom obrađivani na osnovu podataka koji su Pokrajinskom i Centralnom komitetu dostavljali sreski komiteti, tokom istraživanja posebnu pažnju posvetili smo fondovima nekoliko sreskih partijskih organizacija: Sreskog komiteta Komunističke partije Crne Gore – Bar, Sreskog komiteta Komunističke partije Crne Gore – Titograd, Sreskog komiteta Komunističke partije Crne Gore – Andrijevica i Sreskog komiteta Komunističke partije Crne Gore – Ivanograd. Prilikom pregleda ove građe, ostvarili smo uvid u dokumentaciju partijskih organizacija, kao izvještaje partijskih ekipa koje su obilazile prostore nastanjene Albancima i sreskih komiteta, u kojima smo pronašli obilje dragocjenih podataka za proučavanje ove teme.

Iako smo na osnovu ostvarenog uvida u arhivalije partijske provenijencije mogli da pratimo glavne pravce nacionalne politike koja je vođena prema Albancima, radi potpunije i objektivnije analize, pregledali smo arhivsku građu republičkih organa, koja je pohranjena u Državnom arhivu Crne Gore na Cetinju. Prilikom istraživanja pronašli smo izuzetno korisnu dokumentaciju u fondovima: Predsjedništva Vlade, Izvršnog vijeća,

Ministarstvu prosvjete Narodne republike Crne Gore i Savjetu za prosvjetu i kulturu Narodne republike Crne Gore. Tako smo pored dokumenatcije partijske provenijencije, istraživanje upotpunili arhivalijama republičkih organa, čime smo značajno obogatili saznanja o odnosu socijalističke vlasti u Crnoj Gori prema Albancima. Konačno, istraživičkim procesom koji smo obavili u Arhivskim odsjecima Državnog arhiva Crne Gore u Baru, Ulcinju i Podgorici, stekli smo detaljan uvid kako se politika prema Albancima refleketovala na lokalnom nivou, kako je albansko stanovništvo percipiralo politiku novih vlasti i kakve su bile prosvjetne, kulturne i ekonomske prilike u tim krajevima.

U Arhivskom odsjeku Državnog arhiva Crne Gore u Baru pregledali smo izuzetno obiman i sadržajan fond – Sreski narodni odbor Bar; u Arhivskom odsjeku Državnog arhiva Crne Gore u Ulcinju – fond Gradskog narodnog odbora Ulcinj, dok smo u Arhivskom odsjeku Državnog arhiva Crne Gore u Podgorici pregledali dva fonda: Sreski narodni odbor Titograd i Mjesni narodni odbor Tuzi. Tako smo selekcijom i prikupljanjem građe partijske provenijencije, republičkih i lokalnih organa, okončali istraživanje u domaćim arhivima. Kombinovanjem i komparacijom izvora različitog porijekla dobili smo veoma bogat i širok spektar znanja o ovoj problematici, što je za rad pionirskog karaktera od izuzetnog značaja. Istovremeno, toliki obim informacija nam je predstavljalo problem, budući da smo o nekim događajima i procesima komparacijom velikog broja istorijskih izvora dobijali različite podatke. Zato smo prema određenim izvorima i događajima morali zauzeti kritički stav. Posebno je to bilo izraženo prilikom komparacije građe partijske provenijencije i lokalnih organa, ali i arhivske građe i štampe, koje su katkad o istom događaju donosili oprečne informacije. Istina, za izučavanje prošlosti druge polovine 20. vijeka to je uobičajena pojava, s obzirom na glomazan birokratski aparat.

Pored arhivske dokumentacije, tema kojom se bavimo iziskivala je od nas da pregledamo i najvažniju štampu koja je izlazila u periodu prve decenije socijalističke vlasti u Crnoj Gori. Tokom istraživanja poseban akcenat stavili smo na „Pobjedu“, „Našu ženu“ i „Prosvjetni rad“. Za istraživače koji se bave istorijom socijalističke uprave u Crnoj Gori, posebno je važna „Pobjeda“, koja kao list Narodnog fronta, zastupa stavove

crnogorskog političkog rukovodstva (A. Prekić, 201), tj. Komunističke partije (Saveza komunista) u Crnoj Gori. Zato za izučavanje socijalističke vlasti u Crnoj Gori, list „Pobjeda“ predstavlja prvorazredni istorijski izvor i nezaobilazno štivo za istoričare. Tim prije jer najvažniji podaci o političkim i društvenim prilikama u Crnoj Gori predstvaljaju zvanične podatke koje je ovom listu ustupila Komunistička partija (Savez komunista), crnogorske institucije ili organi vlasti. U to smo imali prilike da se uvjerimo tokom istraživačkog procesa, kada smo naišli na brojne arhivalije, čiji je sadržaj u originalu ili neznatno korigovan, objavljen u ovom listu. Imajući to u vidu, „Pobjeda“ kao istorijski izvor nije samo korisno već i prilično pouzdano štivo, koje za izučavanje prošlosti Crne Gore nesumnjivo prevazilazi značaj koji štampa kao izvor ima u istorijskoj nauci.

Za problematiku kojom se bavimo u ovom listu našli smo veliki broj članaka, koji su nam bili od nemale koristi prilikom pisanja rada. Posebno, su brojni članci koje je ovaj list objavio o razvoju prosvjete i kulture u albanskim sredinama, analfabetskim tečajevima, emancipaciji žena, privredi, ekonomiji... Svakako, da list Narodnog fronta nije zapostavio učešće Albanaca u političkom životu Crne Gore. Ali, imajući u vidu masovnu nepismenost kod Albanaca, najveći broj članaka objavljenih u ovom listu, odnosi se na emancipaciju albanske populacije u Crnoj Gori nakon 1945. godine. Veliku pažnju ovaj list poklonio je položaju i emancipaciji Albanci, za koje se često ističe, da su uprkos formalnoj ravnopravnosti sa muškarcima, u albanskoj tradicionalnoj porodici bile obespravljene i marginalizovane. Dosta korisnih članaka o položaju i emancipaciji albanske ženske populacije pronašli smo u listu „Naša žena“, koja je bila organ Antifašističkog fronta žena. Budući da je i ovaj list zastupao stavove Komunističke partije (Saveza komunista) i crnogorskog političkog rukovodstva, za analizu emancipacije albanske ženske populacije, „Naša žena“ je veoma važan izvor, koji smo iscrpno koristili. S obzirom da su Albanci nakon oslobođenja dobili pravo da se obrazuju na maternjem jeziku, za proučavanje i analizu prosvjetne politike koju je vlast vodila prema albanskom stanovništvu, od koristi nam je bio „Prosvjetni rad“, organ Ministarstva prosvjete Narodne republike Crne Gore, u kome smo takođe pronašli mnogo korisnih podataka za problematiku kojom se bavimo. Ali, budući da je ovaj list počeo da izlazi sredinom januara 1949. godine, kao da je nakon par godina obustavio rad, koji je ponovo bio obnovljen januara 1954. godine (*Prosvjeta i obrazovanje u Crnoj Gori*, 26), nijesmo

bili u mogućnosti da samo posredstvom ovog lista pratimo razvoj prosvjetnih prilika u albanskim krajevima. Srećom, pa je o obrazovanju i prosvjetnoj politici u socijalističkoj štampi objavljen veliki broj članaka, što nam je uz obimnu arhivsku dokumentaciju, omogućilo da gotovo u potpunosti ostvarimo uvid u rad prosvjetnih i institucija kulture u krajevima nastanjenim albanskom populacijom u prvoj deceniji socijalističke vlasti u Crnoj Gori.

Tokom višegodišnjeg istraživanja u domaćim arhivima i bibliotekama, uvjerali smo se da za temu kojom se bavimo postoje izuzetno brojni i raznovrsni historijski izvori. Ilustracije radi, samo u listu „Pobjeda“, objavljeno je nekoliko stotina članaka, u kojima smo naišli na vrijedne podatke o kulturno-prosvjetnim prilikama u sredinama u kojima su živjeli Albanci. Iako značajan broj tih članaka kroz jedan pasus ili par rečenica pominje Albance, kao i mjesta u kojima oni žive, u nemalom broju članaka postoje iscrpni podaci o kulturno-prosvjetnim prilikama u albanskim krajevima. Ako se tome dodaju natpisi o učešću Albanaca u političkom životu i ekonomiji koje je objavljivao ovaj list, samo na osnovu natpisa iz „Pobjede“, može se napisati obimna naučna monografija o Albancima u Crnoj Gori od 1945-1955. godine. No, budući da i ostali izvori koje smo pregledali pružaju obilje važnih informacija za temu kojom se bavimo, posebno arhivska dokumentacija, vršeći njihovu selekciju, prednost smo dali izvorima čiji je značaj za razumijevanje ove problematike važniji od gomile klišeiziranih opisa, podataka, brojnih statističkih i numeričkih parametara, kojima bi nesumnjivo opteretili rad ogromnim brojem podataka. S obzirom da smo tokom istraživačkog procesa naišli na sijaset takvih izvora, na uštrb kvaliteta rada, takve izvore bili smo prinuđeni da zanemarimo.

U arhivskoj dokumentaciji smo najveći broj takvih izvora pronašli u građi partijske provenijencije, gdje se često ponavljaju iste konstatacije, izrazi i fraze. Iako smo u Arhivu za istoriju radničkog pokreta Držvanog arhiva Crne Gore u Podgorici, u kome je pohranjena ova građa, pronašli zanimljivu dokumentaciju, s obzirom na karakter i ulogu koju je Komunistička partija imala u društvu, podaci o Albancima, iznenađujuće, dosta su šturi i uopšteni. Štaviše, čini se da u krajevima u kojima su živjeli Albanci katoličke vjeroispovjesti, Partija više interesovanja pokazivala za djelovanje Rimokatoličke crkve nego za Albance. Zanimljivo je da tokom istraživačkog procesa

nijesmo primjetili, da je nakon donošenja Rezolucije IB-a 1948. godine, Komunistička partija prema Albancima u Crnoj Gori značajnije promijenila politiku. Osim što je pomno nadzirala prilike u tim krajevima i značajno intenzivirala partijski rad i propagandnu aktivnost protiv režima u Albaniji, sadržaj i pravac politike koju je Partija vodila prema Albancima nakon 1948. godine, gotovo da se suštinski ne razlikuje od politike koja je vođena od 1945. do donošenja Rezolucije IB-a.

Glavna karakteristika te politike odnosi se na poštovanje prava nacionalnih manjina, koja su definisana zakonskim i ustavnim rješenjima socijalističke Jugoslavije. U sprovođenju te politike Partija je pokazala principijelnost i postojanost. Ostali pravci nacionalne politike koja je vođena prema Albancima, ne razlikuju se od politike koju je socijalistička vlast vodila prema nealbanskom stanovništvu. Istina, zbog snažnog tradicionalnog i patrijarhalnog karaktera albanske populacije, kao i masovne nepismenosti, u cilju veće participacije albanskog stanovništva u političkom i društvenom životu, socijalistička vlast morala je ulagati više napora u procesu njihovog osavremenjavanja i izgradnji građanskog identiteta kod Albanaca nego u radu sa nealbanskim stanovništvom. Nažalost, u arhivalijama partijske provenijencije ne postoji veliki broj dokumenta u kojima se iscrpnije analiziraju prilike u krajevima nastanjenim Albancima. No, budući da smo tokom istraživačkog procesa pregledali nekoliko veoma obimnih partijskih fondova, velikim brojem raznovrsne i vrijedne dokumentacije koju smo pronašli, nadomjestili smo deficit informacija o Albancima.

Znatno sadržajnija i konkretnija za temu kojom se bavimo, posebno kada je u pitanju kulturno-prosvjetna i ekonomska politika prema Albancima, je građa republičkih i lokalnih organa vlasti. Za razliku od arhivalija partijske provenijencije, u kojima ima dosta tipskih opisa i floskula, u dokumentaciji republičkih organa naišli smo na sadržajno raznovrsniju dokumenataciju, koja nam je bila od nemale koristi za temu kojom se bavimo. Posebno, su nam kao izvori informacija bili dragocjeni fondovi: Ministarstva prosvjete Narodne republike Crne Gore, Savjeta za prosvjetu i kulturu i Predsjedništva Vlade, na osnovu čije arhivske dokumentacije smo napisali veliki dio rada.

U prvoj deceniji socijalističke uprave u Crnoj Gori, u štampanim medijima objavljen je veliki broj članaka o Albancima. Prvih nekoliko godina nakon rata, u njima

se često potenciralo da su Albanci u međuratnom periodu bili nacionalno obespravljeni, politički marginalizovani, lišeni prava da se obrazuju na maternjem jeziku i izloženi gruboj asimilaciji. Iako je u tim natpisima nerijetko bilo izvjesne doze pretjerivanja i omalovažavanja rezultata rada međuratnih jugoslovenskih vlasti, naročito po pitanju prosvjećivanja albanskog stanovništva, u principu navodi u štampanim medijima koje je kontrolisala Komunistička partija nijesu bili daleko od istine. Tim prije jer su krajevi u kojima su živjeli Albanci u međuratnom periodu, kao i brojni drugi krajevi Crne Gore, uistinu bili među najnerazvijenima, saobraćajno slabo povezani sa najbližim urbanim središtima, bez institucija kulture, sa veoma malim brojem škola, u kojima se nastava odvijala na srpskom jeziku, i zabrinjavajuće visokim procentom nepismenog stanovništva. Imajući u vidu da je socijalistička vlast za samo nekoliko godina u krajevima u kojima su živjeli Albanci otvorila veliki broj škola na albanskom jeziku, biblioteka, uglavnom iskorijenila nepismenost kod radnosposobnog stanovništva i omogućila Albancima ravnopravno učešće u političkom životu i organima vlasti, potencirajući nadmoćnost politike koju je nova vlast vodila prema Albancima, štampa je često isticala da su se ti krajevi preporodili pod socijalističkom upravom, predstvaljajući Albance kao odlučne i savjesne graditelji socijalizma. Iako su se u kulturno-prosvjetnom pogledu uistinu desile krupne promjene u krajevima Crne Gore nastanjenim albanskom populacijom, stanje u albanskim sredinama bilo je daleko od savremenosti o kojoj je pisala ondašnja štampa. Stoga, smo prilikom korišćenja štampe kao istorijskog izvora, bili veoma kritični.

U zvaničnoj terminologiji onog vremena, u arhivalijama, štampi i literaturi, Albanci se nazivaju Šiptarima. Štaviše, taj su naziv u službenoj dokumentaciji i korespodenciji upotrebljavali i sami pripadnici albanske nacionalnosti u Crnoj Gori, da iskažu pripadnost albanskom etničkom korpusu. Budući da ovaj termin danas Albanci smatraju uvrijedljivim, za pripadnike albanske nacionalnosti u radu smo koristili naziv Albanci, iako on ne korespondira sa zvaničnom terminologijom vremena kojim smo se bavili. Termin Šiptar koristili smo jedino kada citiramo ili parafriziramo navode iz prvorazrednih istorijskih izvora, štampe i literature. U tom smislu, ovaj izraz u radu nema uvrijedljivu konotaciju, jer se radi o terminu koji je bio u zvaničnoj upotrebi u periodu kojim se bavimo. Ali, s obzirom na to u kakvom se kontekstu danas pominje taj termin,

kao i kakve emocije izaziva kod Albanaca, koristili smo ga samo u izuzetnim slučajevima.

Imajući u vidu da je socijalistička vlast nakon oslobođenja Crne Gore počela da otvara škole u kojima se nastava odvijala na albanskom jeziku, radi praktičnijeg iskaza u radu ih zbirno nazivamo albanskim školama, iako se te prosvjetne institucije nalazile na teritoriji Narodne republike Crne Gore. Iz istih razloga, za područja, sredine i krajeve u kojima je pretežno živjelo stanovništvo albanskog etničkog porijekla, u radu smo uglavnom upotrebljavali termin albanski krajevi. Dakle, u pitanju je jednostavnost, a ne namjera autora da krivotvori činjenice.

Strukturu rada „Albanci u Crnoj Gori 1945-1955: modernizacija i identitet“ čini predgovor, uvod, četiri poglavlja i zaključak. U predgovoru rada smo se osvrnuli na objašnjenje teme kojom se bavimo, hronološke okvire rada, eksploataisanost ove problematike u istoriografiji, analizirali literaturu i izvore u koje smo koristili, dok je na kraju je iznijeta struktura rada. Radi lakšeg objašnjenja i boljeg razumijevanja položaja albanske nacionalne zajednice u prvoj deceniji socijalističke vlasti u Crnoj Gori, u uvodnom dijelu napravili smo osvrt na to kakav je bio položaj Albanaca u Knjažaveni/Kraljevini Crnoj Gori, i Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji, od 1878-1945. godine. S obzirom da su u ovom hronološkom periodu postojala nezavisna crnogorska i međuratna jugoslovenska država, radi boljeg razumijevanja problematike kojom se bavimo, u uvodnom dijelu analizirali smo odnos crnogorskih i međuratnih jugoslovenskih vlasti prema Albancima u Crnoj Gori. Ostala poglavlja tretiraju odnos socijalističke vlasti u Crnoj Gori prema albanskom stanovništvu. Ova problematika obrađena je kroz četiri poglavlja: „Politički identitet“, „Ekonomski položaj“, „Prosvjeđivanje i emancipacija Albanaca“ i „Kulturne prilike u albanskim krajevima“.

U prvom poglavlju analizirali smo učešće Albanaca u političkom životu socijalističke Crne Gore. Budući da je politički život socijalističke Jugoslavije obilježila apsolutna dominacija Komunističke partije, u sklopu ovog poglavlja, kroz jednu tematsku cjelinu („Partija i Albanci“), bavili smo se odnosom između Partije i Albanaca. Tematika koja tretira odnos Albanaca prema Rezoluciji IB-a, obradili smo u sklopu tematske cjeline: „Albanci i Rezolucija IB-a“, dok smo borbu između Partije i Rimokatoličke crkve

za uticaj među Albancima katoličke vjeroispovjesti, analizirali kroz tematsku cjelinu „Komunistička vlast i Rimokatolička crkva u borbi za uticaj nad albanskom nacionalnom zajednicom u Crnoj Gori“.

U drugom poglavlju analizirali smo ekonomsku politiku socijalističke vlasti u poslijeratnom periodu, ekonomski položaj Albanaca i njihov doprinos privrednom razvoju Crne Gore. Budući da su kao i većina stanovnika Crne Gore, Albanci u periodu kojim se bavimo dominatno živjeli na seoskom području, poglavlje o ekonomskom položaju Albanaca obradili smo kroz osam tematskih cjelina, analizirajući: „Ekonomske prilike u Crnoj Gori u prvim poslijeratnim godinama“, „Ratarstvo“, „Voćarstvo“, „Zadrugarstvo“, „Stočarstvo“, „Pčelarstvo“, „Ribarstvo“, „Zanatstvo i trgovina“.

Treće poglavlje, bavi se prosvjetnom politikom koju je socijalistička vlast vodila prema Albancima, sastoji se iz četiri tematske cjeline: „Otvaranje škola u krajevima nastanjenim Albancima i njihov rad“, „Otpor albanskog stanovništva prema obrazovanju“, „Analfabetiski tečajevi“ i „Obrazovanje albanskih učitelja – stvaranje albanske intelektualne elite u Crnoj Gori“.

U četvrtom, posljednjem poglavlju rada, kulturne prilike u albanskim krajevima smo analizirali kroz pet tematskih cjelina: „Otvaranje knjižnica (biblioteka) i čitaonica u albanskim krajevima“, „Kulturno-prosvjetne grupe“, „Kulturno-umjetnička društva, prosvjetna društva i folklorne grupe“, „Filmska umjetnost“ i „Emancipacija i položaj Albanci u socijalističkoj Jugoslaviji“. Zaključno sa ovim poglavljem, okončali smo rad na izradi doktorske teze. Završna razmatranja i ocjene o nacionalnoj politici koju je socijalistička vlast vodila prema Albancima od 1945-1955. godine, iznijeli smo u zaključku rada.

UVOD

Položaj Albanaca u Knjaževini/Kraljevini Crnoj Gori i Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji (1878-1945)

Nakon završetka crnogorsko-osmanskog rata i Berlinskog kongresa, na kome je iscrtana nova politička karta Balkanskog poluostrva, Crna Gora je dvostruko uvećala državnu teritoriju. U novim krajevima koji su pripali Crnoj Gori nakon 1878. živjelo je oko trideset hiljada stanovnika, ili nešto više od 20% predratnog stanovništva Crne Gore (oko 140.000).¹ Iako je prije crnogorsko-osmanskog rata na ovom prostoru živjela znatno brojnija populacija, zbog nepomirljivosti da život nastavi u državi kojom upravlja hrišćanski vladar, i u kojoj je pravoslavlje dominantna vjeroispovjest, nakon njegovog završetka veliki broj muslimanske populacije iselio se u razne krajeve Osmanskog carstva.

Poslije završetka crnogorsko-osmanskog rata, teritorijalnog proširenja i demografskog rasta populacije, izmijenjena je monolitna etnička i vjerska struktura Crne Gore, koja nakon 1878. dobija heterogen karakter.² Iako je teško utvrditi precizan broj, nakon završetka crnogorsko-osmanskog rata Crna Gora je dobila oko 15.000 stanovnika nepravoslavne vjeroispovjesti. Od toga je od 8 do oko 10.000 pripadnika bilo muslimanske vjeroispovjesti, dok je rimokatolika bilo nešto više od pet hiljada. Najveći broj crnogorskih podanika muslimanske vjeroispovjesti živio je na području Podgorice i Ulcinja (oko 4-5.000 hiljada), Bara (oko 4.000), dok je u Nikšiću živjelo oko stotinu muslimanskih porodica. Do kraja 19. vijeka broj muslimana u Crnoj Gori uvećao se za nekoliko hiljada (oko 12.000), ali je usljed nepovoljne ekonomske situacije koja je dovela do iseljavanja stanovništva, opao broj muslimanske populacije, koje je 1911. u Crnoj Gori bilo nešto više od deset hiljada. Rimokatolika je nakon 1878. u Crnoj Gori bilo preko 5.000, a živjeli su na prostoru barskog, podgoričkog i ulcinjskog kraja. Brojnost rimokatoličke populacije u Crnoj Gori krajem 19. vijeka značajno se uvećala (oko 6.500)

¹ Živko M. Andrijašević, *1878. godina kao granica epoha*, „Matica“, Cetinje-Podgorica, jesen 2009, 287-288.

² Zvezdan Folić, *Istorija Muslimana Crne Gore 1455-1918*, knj. 1, Podgorica, 2014, 232.

u odnosu na period neposredno nakon Berlinskog kongresa, ali neznatno da ugrozi dominaciju pravoslavne nad nepravoslavnom populacijom. Najviše rimokatoličke populacije u Crnoj Gori, skoro polovina, živjelo je u barskom kraju (blizu 3.000), na prostoru od Bara do plemena Šestani. Na prostoru podgoričkog kraja živjelo je 2.058, dok je na području ulcinjskog kraja bilo oko 1.800 žitelja rimokatoličke vjeroispovjesti.³

Od 1878. do početka 20. vijeka u Crnoj Gori je živjelo od oko 15 do oko 20 hiljada nepravoslavnih podanika slovenskog i albanskog etničkog porijekla. Budući da je u Crnoj Gori u ovom periodu živjelo od oko 170-190 hiljada stanovnika, a da se za dvadeset godina brojnost muslimanskog (12.500) i rimokatoličkog stanovništva (5.500) u odnosu na većinsko pravoslavno stanovništvo neznatno uvećao, nepravoslavno stanovništvo Crne Gore krajem 19. vijeka činilo je manje od 10% ukupne crnogorske populacije, što ukazuje da je dominacija pravoslavnog stanovništva bila gotovo apsolutna. Nakon što su objavljeni rezultati sa prvog zvaničnog popisa u Crnoj Gori 1909. godine, udio nepravoslavnog stanovništva u ukupnoj populaciji za desetak godina se prepolovio. S obzirom da je na popisu utvrđeno da u Crnoj Gori živi 317.856 stanovnika, te da je nepravoslavnih stanovnika bilo 15.570 (10.659 muslimana, 4.911 katolika), udio nepravoslavne u ukupnoj populaciji Crne Gore iznosio je oko 5%.⁴ No, kako je vjerovatnije da je u Crnoj Gori tada živjelo oko 220.000 stanovnika, nepravoslavno stanovništvo činilo je, prema ovim podacima, oko 7% crnogorske populacije,⁵ što je takođe bio zanemarljiv broj.

Među nepravoslavicima koji su nakon 1878. postali crnogorski podanici, Albanci muslimanske i rimokatoličke vjeroispovjesti činili su zasigurno više od polovine nepravoslavnih žitelja Crne Gore. Iako se u literaturi mogu naći podaci da su u krajevima koji su pripali Crnoj Gori nakon Berlinskog kongresa najviše bilo muslimana slovenskog

³ Živko Andrijašević, *Kratka istorija Crne Gore: od Vojislavljevića do 2006*, Nikšić, 2019, 154-156.

⁴ Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860-1918*, Cetinje, 2017, 516-517.

⁵ Najviše muslimana (79,1%) u Crnoj Gori 1909. živjelo je u Primorsko-crmničkoj oblasti (8.432). U Zetsko-brdskoj oblasti bilo ih je 2.020 (18,9%), Nikšićkoj 162 (1,51%), Katunsko-riječkoj 38 (0,35%) i Moračko-vasojevičkoj 7 (0,06%). U Primorsko-crmničkoj oblasti katolika je bilo 3.306 (67,3%), Zetsko-brdskoj 1.586 (32,2%), Nikšićkoj 13 (0,26%) i Katunsko-riječkoj 6 (0,12%). (*Glas Crnogorca*, 12. februar 1911, 2)

etničkog porijekla (48%) i Albanaca (34%), a najmanje pravoslavaca (17,5%),⁶ nakon crnogorsko-osmanskog rata struktura nepravoslavne populacije u novooslobođenim krajevima brzo je promijenila fizionomiju. Prevažadno jer su se muslimani slovenskog etničkog porijekla nakon 1878. u velikom broju iselili sa teritorija dodijeljenih Crnoj Gori, dok je Ulcinj sa okolinom, u kome je živjelo nekoliko hiljada Albanaca, ustupljen Crnoj Gori novembra 1880. godine. Tako se za kratko vrijeme odnos između muslimana slovenskog etničkog porijekla i albanskog stanovništva promijenio u korist Albanaca, koji su nakon 1878. nesumnjivo bili najbrojniji dio nepravoslavne populacije u Crnoj Gori.

To potvrđuju i podaci o brojnosti i teritorijalnoj zastupljenosti nepravoslavne populacije, koje navodi u memoarima vojvoda Simo Popović, na osnovu kojih se sa dosta sigurnosti može tvrditi da su početkom 20. vijeka Albanci činili zasigurno više od polovine nepravoslavnog stanovništva u Crnoj Gori. U vjerskoj strukturi albanske populacije odnos između muslimana i rimokatolika bio je dosta ujednačen. Najveći broj Albanaca muslimanske vjeroispovjesti u Crnoj Gori živio je u ulcinjskom i barskom kraju. Prema Popovićevim podacima, u ulcinjskom kraju živjelo je oko 3.500 muslimana, dok su u barskom kraju Albanci muslimanske vjeroispovjesti najbrojniji bili na području Krajine (1.952). Zasigurno da je izvjestan broj Albanaca muslimanske vjeroispovjesti živio u ostalim dijelovima barskog kraja, dok su u podgoričkom kraju preovladavali muslimani slovenskog etničkog porijekla (u Podgorici je 1881. živjelo 13 albanskih porodica). Prema Popovićevim tvrdnjama, nakon crnogorsko-osmanskog rata u Crnoj Gori je živjelo i 6.625 stanovnika rimokatoličke vjeroispovjesti. U vjerskom pogledu rimokatolici su bili potčinjeni Barskoj nadbiskupiji. Od jedanest parohija Barske nadbiskupije, Albanci rimokatoličke vjeroispovjesti preovladavali su u osam, što govori da su bili najbrojnija nacionalna zajednica među rimokatoličkom populacijom.

⁶ Mustafa Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Podgorica, 2003, 268-269. Prema podacima Mustafe Memića, u novim krajevima Crne Gore živjelo je 48% muslimana slovenskog etničkog porijekla, 34% Albanaca i 17,5% pravoslavaca. U konfesionalnom pogledu, kod Albanaca su dominirali muslimani, koji su navodno činili nešto više od 80% albanske populacije (2.280 domaćinstava), dok je rimokatolika bilo blizu 20% (520 domaćinstava). (*Isto*, 269)

Rimokatoličko stanovništvo u Crnoj Gori živjelo je u barskom (2.721), podgoričkom (2.058) i ulcinjskom (1.846) kraju.⁷

Za razliku od muhamedanske populacije slovenskog etničkog porijekla, među Abancima sa područja Ulcinja i Krajine, samo su rijetki pojedinci napustili Crnu Goru. Štaviše, „svak je osta na svoje“, tvrdi vojvoda Simo Popović. To govori da je kod Albanaca privrženost mjestu stanovanja i nepokretnoj imovini bila snažno naglašena, a vjerska netrpeljivost prema pravoslavnom stanovništvu očigledno nešto manje izražena nego kod muslimana slovenskog etničkog porijekla. Čak i među malobrojnima Abancima koji su se iselili, nakon nekoliko godina izvjestan broj je zahtijevao je da se vrate u Ulcinj i postanu crnogorski podanici. Opisujući atmosferu prilikom dolaska crnogorske vojske u Ulcinj, Simo Popović ističe, da su svi Albanci, izuzev dva pripadnika Arbanaške lige koji su otišli u Skadar, civilizovano i mirno dočekali Crnogorce. Iako su osmanske vlasti iz Skadra preko svojih povjerenika podsticale iseljavanje Albanaca iz Ulcinja, njihova aktivnost nije imala većeg uticaja na lokalno stanovništvo. Istina, dva mjeseca kasnije, 42 žitelja Ulcinja podnijelo je tužbu inostranim konzulima u Skadru „protiv nasline vlade crnogorske“. Ali, čim ih je vojvoda Popović pozvao da se izjasne kakva im je nepravda učinjena, na saslušanju su svi porekli da crnogorska vlast prema njima nepravедno postupa. Uvidjevši njihovu kolebljivost, u nastojanju da spriječi u buduće slične pojave,

⁷ Simo Popović, *Memoari*, Cetinje-Podgorica, 1995, 553-554, 579. Prema podacima vojvode Sima Popovića, početkom 20. vijeka u Ulcinju je živjelo 2.973 muslimana (726 kuća). Na seoskom terenu ulcinjskog kraja muslimana je bilo u: Pistuli 119 (25 kuća), Zoganju 104 (26 kuća), Ćurke 37 (8 kuća), Kruče 132 (28 kuća), Kolomzi 55 (15 kuća) i Bratici 80 (20 kuća). Ukupno je u ulcinjskom kraju bilo 848 muslimanskih kuća sa 3.500 stanovnika. U barskom kraju živjelo je 3.900 muslimana (760 kuća), dok je na području Krajine živjelo skoro 2.000 muslimana (1.952 ljudi, 383 kuća). U podgoričkom kraju živjelo je 2.543 muslimana (464 kuće) a u nikšićkom 156 (31 kuća). Ukupno je u Crnoj Gori živjelo 12.051 muslimana (2.489 domova). Od toga je muškaraca bilo 5.923, dok su žene bili nešto brojnije (6.128). Rimokatoličko stanovništvo živjelo je u 11 parohija Barske nadbiskupije: u Baru (675), Ulcinju (498), Salču (686), Svetom Nikoli (360), Svetom Đordu (302), Zupcima (685), Šestanima (674), Livarima (687), Podgorici (286), Koćima (560) i Zatrijebču 1.212. (*Isto*); Zvezdan Folić, *Istorija Muslimana Crne Gore 1455-1918*, knj. 1, 244; Prema nekim podacima, 1896. u Crnoj Gori je živjelo 227.343 stanovnika. Od toga je pravoslavaca bilo 201.024, muslimana 13.788, dok je 12.531 bio rimokatoličke vjeroispovjesti. Navodno je u Crnoj Gori tada živjelo oko 20.000 katolika Albanaca. U vjerskoj strukturi albanske populacije najviše je bilo katolika (oko 9.500) i muslimana (8.500), dok je oko 2.000 Albanaca bilo pravoslavne vjeroispovjesti. (*Crna Gora i Srbija: u izvještajima diplomatskih predstavnika Kraljevine Srbije sa Cetinja (1897-1918)*, priredio: Radoslav Raspopović, Podgorica, 2022, 121); P. A. Rovinski tvrdi da je u Crnoj Gori među katoličkim stanovništvom Srba bilo 1.354, kao i da su živjeli na prostoru Bara sa selom Zupci i Podgorici. S druge strane, „čistih Albanaca (Ulcinj sa okolinom) i poarnaučenih Srba (Zatrijebač i Krajina)“ navodno je bilo za oko hiljadu ljudi više (2346) od Srba katolika. (Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora: u prošlosti i sadašnjosti*, tom IV, državni život (1851-1907) – arheologija, Cetinje, 1994, 175)

Popović im zaprijetio da će ih zbog ovoga gesta zatvoriti i okovati kao buntovnike i izdajnike. Poslije toga među ulcinjskim muslimanima nije bilo više sličnih pojava. Naprotiv, „bili su dobri i poslušni, ali povjerljivi i veseli nikada“, tvrdi Popović. Iako im, razumije se, crnogorska vlast nije bila po volji, zbog čega su prema njoj bili prilično rezervisani, činjenica da su je mirno prihvatili, za crnogorske vlastodršce je bila snažan argument da prema Albancima vode tolerantnu i mudru politiku, kako bi vremenom pridobili njihovu naklonost. Budući da se crnogorska vlast godinama pripremala da posjedne ove krajeve, vojvoda Popović praktikovao da ne izda ni jednu značajniju naredbu, a da se prethodno ne konsultuje sa oko 30 do 40 najuglednijih žitelja Ulcinja. Osmišljena i mudra odluka vojvode Popovića, kojom je pokazivao da uvažava i poštuje lokalno stanovništvo, naišla je, razumljivo, na velike simpatije kod Albanaca, s obzirom da se radilo o atipičnoj vrsti odnosa sa mjesnim stanovništvom, koje u principu rijetko koja vlast praktikuje. Posebno u novopripojenim krajevima. Iako je to bio jedan u nizu lijepih gestova, kojim je lokalna vlast u Ulcinju nastojala da zadobije povjerenje albanskog stanovništva, nesumnjivo da su korektnim odnosom Albanci to zaslužili. Zato je nakon nešto više od mjesec dana, vojvoda Simo Popović, raspustio dva bataljona vojnika i održavao red u Ulcinju sa 14 žandarma, da bi kasnije otpustio još šestoricu. Podatak da je to uradio u momentu kada u Ulcinju nije bilo nijednog naseljenog Crnogorca, govori da je Popović ovim gestom, kako ističe, želio da pokaže Albancima da se među njima osjeća apsolutno bezbjedno kao u crnogorskoj prijestonici, da je crnogorska vlast nacionalno i vjerski tolerantna, i da ne pravi razliku između pravoslavnih i nepravoslavnih podanika. Odnosom lokalne vlasti, albansko stanovništvo u Ulcinju s razlogom je bilo prijatno iznenađeno. Tim prije jer je za razliku od crnogorske, osmanska vlast kojoj su Albanci bili privrženi, u Ulcinju uvijek držala „po dva bataljona“ vojnika.⁸

Da su imali mogućnost izbora zasigurno da najveći broj Albanaca ne bi izabrao da žive u Crnoj Gori. Ali, budući da nijesu imali slobodu izbora, kao i da je Crna Gora druge polovine 19. i početka 20. vijeka bila izrazito partijarhalno i tradicionalno društvo sa snažno ukorijenjenom i izraženom plemskom kulturom, na čijim se čelu nalazio vladar

⁸ S. Popović, *Memoari*, 555-563.

čiji se svjetonazori nijesu umnogome razlikovali od albanskih, a koji upravljao svojim podanicima na način koji nije bitno odudarao od načina koji su albanske starješine rukovodile svojim plemenskim zajednicima, i apsolutno uvažavao njihov socijalno zatvoren način života, Albanci su se relativno brzo svikli na državu u kojoj se osjećali slobodno. To potvrđuje engleska spisateljica Meri Edit Daram koja govori da je po dolasku u Ulcinj njen pratilac, Albanac rimokatoličke vjeroispovjesti, „nadugo i naširoko pričao o Crnoj Gori i o srećnom životu pod vladom Knjaza“, za koga je govorio da je „tako dobar, tako pravičan“, da je u njegovoj državi „čovjek slobodan“, kao i da su se Crnogorci „spasili od onih turskih đavola“. Iako je njen pratilac bio Albanac iz Skadra, na pitanje spisateljice Daram je li on katolik (‘Ti si katolik?’), dobila je neočekivan odgovor: ‘Aa, ne’ – ‘ja sam sada Crnogorac, Crnogorska crkva. Oh, kako dobri ljudi!’⁹ To ukazuje da je prestiž Crne Gore i crnogorskog knajza kod jednog broja Albanaca, posebno kod rimokatolika, bio snažan ne samo u Crnoj Gori već i na prostoru Osmanskog carstva nastanjenog Albancima (sjeverna Albanija), zbog čega su se pojedinci, poput pratioca spisateljice Daram, poistovjećivali sa Crnogorcima, smatrali se pripadnicima Crnogorske crkve i divili se crnogorskoj slobodi.

Mudra, obazriva i taktična politika crnogorske vlasti prema nepravoslavnom stanovništvu, kako ističe historičar Živko Andrijašević, bila je posljedica višegodišnje spoznaje da će poslije rata Crna Gora postati multikonfesionalna država. Stoga je nakon završetka ratnih operacija i ulaska inovjernog stanovništva u njen sastav, Crna Gora imala jasno definisan „program državne politike prema nepravoslavnom stanovništvu“. Tri najvažnije karakteristike te politike, prema njegovim riječima, poslije 1878. imale su za cilj: da izgrade nov identitet i politička uvjerenja kod nepravoslavnih žitelja (naročito muhamedanaca slovenskog etničkog porijekla), zadobiju njihovu lojalnost davanjem brojnih ustupaka, privilegija i tolerantnim odnosom prema religiji stvore privržen glavarski sloj. Istina, metode kojima vlast željela da postigne te ciljeve, bile su u katkad prilično ishitrene, nedovoljno promišljene i netaktične, pa su prirodno nailazile na nezadovoljstvo i negodovanje kod nepravoslavne populacije. Zato je jedan od prvih koraka u oblikovanju identiteta novih podanika, odluka crnogorske vlasti da

⁹ Meri E. Daram, *Kroz srpske zemlje*: (1900-1903), Beograd, 1997, 100.

nepravoslavno stanovništvo nosi crnogorske kape, s pravom naišla na jednodušno protivljenje muslimanskog stanovništva. Takođe, na snažan otpor nepravoslavnog stanovništva, naročito muslimana, naišla je i naredba crnogorskih vlasti da muslimanska i rimokatolička djeca moraju pohađati državnu osnovnu školu. Iako je Zakon o opštoj školskoj dužnosti u Knjaževini Crnoj Gori, koji je stupio na snagu januara 1879. propisivao da je osnovnoškolsko obrazovanje obavezno (čl. 2) i besplatno (čl. 6), da su sve vjeroispovjesti ravnopravne (čl. 4), kao i da je izvođenje vjerske nastave u nadležnosti sveštenstva vjerskih zajednica (čl. 5), nepravoslavna populacija, naročito muslimanska, doživljavao je ovu naredbu „kao atak na identitet“. Posebnu isključivost prema obrazovanju djece pokazivali su muslimani u Podgorici, odbijajući da se povinuju ovoj odluci. Zbog negativnog iskustva i snažnog otpora podgoričkih muslimana, vlast je, po ovom pitanju, zauzela oprezniji stav, i odložila primjenu ove odluke na neodređeno vrijeme. Kao mjeru kompromisa, docnije je donijela naredbu da se muslimani koji se protive obrazovanju djece, novčano sankcionišu.¹⁰

Težnja vlasti da na taj način primora Albance da poštuju autoritet države nije naišao na otpor albanske populacije, jer su djeca kao pomoćna radna snaga u domaćinstvu imala važnu ulogu u porodičnoj privredi. Zato ne čudi što je, prema nekim podacima, većina Albanaca muslimanske vjeroispovjesti iz Ulcinja do 1908. godine plaćala 8% viši porez, samo da im djeca ne pohađaju nastavu. Jer su smatrali da je za budućnost njihove djece, korisnije da učestvuju u porodičnoj privredi i tako se pripremaju za život, nego da sudbinu podređuju obrazovanju. Tim prije jer većina roditelja u obrazovanju, koje je pritom iziskivalo i izvjesna materijalna ulaganja, nije vidjela perspektivu za svoju djecu. S obzirom da je za većinu obrazovanje djece bilo neprihvatljivo, od 1909. za jedan dan nepohađanja škole, Albanci muslimanske vjeroispovjesti u Ulcinju su morali na dnevnom nivou da izdvoje 50 para, čime se u državnu kasu tokom jedne školske godine u trajanju od 200 dana, slivalo 100 perpera.¹¹ Tako je postignuto je obostrano zadovoljstvo. Albancima je udovoljeno da ne moraju obrazovati djecu, a država je od toga lijepo profitirala.

¹⁰ Ž. Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860-1918*, 516-525; *Glas Crnogorca*, 20. januar 1879, 1.

¹¹ Zdravko Deletić, *Nastava istorije u Crnoj Gori od 1834-1918*, Podgorica, 1995, 32.

Efekat ovog kompromisa, kojim su u suštini bile zadovoljne obje strane, poražavajuće se reflektovao na albansku populaciju. Jer je za tri decenije crnogorske vlasti, prema podacima historičara Đoka Pejovića, u Ulcinju školu pohađalo samo dvadesetšestoro (26) muslimanske djece. Imajući u vidu da se većina učenika nije obrazovala duže od jedne godine, teško je ustanoviti da li je i koliko Albanaca u Ulcinju završilo četiri razreda osnovne škole. Jedno je sigurno, njihov broj nije bio veliki. Posebno ako se ima u vidu, da od otvaranja osnovne škole u Ulcinju (1886) do 1912. godine, trinaest školskih godina nije evidentirano nijedno muslimansko dijete da pohađa školu. Uvažavajući razloge ulcinjskih pomoraca (muslimana), koji su od malena učili mlade naraštaje pomorstvu, knjaz Nikola je 1897. njihovu djecu oslobodio obaveze da pohađaju školu. Ako se izuzme period od 1904-1908. godine, za koje Pejović ne navodi podatke, do 1912. samo su dva učenika muslimanske vjeroispovjesti u Ulcinju pohađala školu (šk. 1901/1902), što je bio apsolutno zanemarljiv broj. Bolje prilike nijesu bile ni u ostalim krajevima Crne Gore u kojima su živjeli Albanci. U prilog tome svjedoče podaci da je broj pismene populacije 1909. u Primorsko-crniničkoj oblasti, u kojoj je živio najveći broj Albanaca u Crnoj Gori, i koja je ujedno imala najmanje pismenih ljudi u Crnoj Gori, bio na nivou statističke greške. Tako je u krajinskoj kapetaniji nastanjenoj albanskom populacijom, kao i ulcinjskoj kapetaniji, u kojoj je živjelo mješovito albansko-crnogorsko stanovništvo, na 100 muškaraca bila samo po jedna pismena osoba. U nacionalno i vjerski mješovitoj selačko-šestanskoj kapetaniji, na 100 muškaraca, skoro trećina populacije je bila pismena. No, kada je riječ o pismenim ženama, u svim kapetanijama u kojima su živjeli Albanci, bez obzira da li se radilo o nacionalno i vjerski homogenim ili heterogenim sredinama, stanje je bilo podjednako poražavajuće. Najnezavidnije prilike bile su na području krajinske kapetanije, u kojoj nije bilo ni jedne pismene žene, dok su u ulcinjskoj i selačko-šestanskoj kapetaniji, na uzorku od po stotinu bila pismena po jedna žena. U varošima je procenat pismenog stanovništva bio je znatno veći nego u ruralnim sredinama, što je bila posljedica migracija pravoslavnog stanovništva iz starih krajeva Crne Gore i privredne razvijenosti tih sredina. U Ulcinju je tako 1909. na stotinu muškaraca pismenih bilo 35, dok je na istom uzorku bilo pismeno samo 9 žena. Iako je početkom 20. vijeka u Ulcinju svaki treći muškarac i svaka

jedanaesta žena bila pismena, kod Albanaca procenat pismene populacije bio je znatno niži od prosjeka.¹²

Iako neki autori smatraju da je mala zastupljenost pismene populacije kod Albanaca bila posljedica neuvažavanja pismenosti koju su muslimani sticali u osnovnim vjerskim školama (mejtepima),¹³ olako zanemaruju činjenicu da je kvalitet obrazovanja u vjerskim školama bio veoma upitan, a njihov broj i kapaciteti suviše mali da bi obuhvatili značajniji dio muslimanske populacije. U prilog tome govori podatak da je početkom 20. vijeka u Crnoj Gori bilo osam muslimanskih vjerskih škola (mejtepa), od kojih su tri bile u Ulcinju (u Podgorici tri i dvije u Baru). Od osam vjerskih škola u Crnoj Gori, jedna škola u Ulcinju bila je za žensku djecu.¹⁴ To potvrđuje tezu da su kapaciteti muslimanskih vjerskih škola da obuhvate veći broj učeničke populacije bili vrlo ograničeni.

Uprkos poražavajuće malom broju pismenih ljudi, zvanični podaci socijalističke provenijencije, svjedoče da se u Knjaževini/Kraljevini Crnoj Gori od 1878-1912. konstantno uvećavao broj pismenih Albanaca, ali da je u odnosu na ukupnu albansku populaciju njihov broj bio praktično neprimjetan. Tako je od 1878-1882. u Crnoj Gori bilo samo 13 pismenih Albanaca, (12 muškaraca, 1 žena); od 1883-1887. – 51 (51 muškarac); od 1888-1892. – 66 (60 muškaraca, 6 žena), od 1893-1897. – 101 (97 muškarac, 4 žene); od 1898-1902. – 208 (185 muškaraca, 23 žene), od 1903-1907 – 286 (236 muškaraca, 50 žena); od 1908-1912. – 398 (318 muškaraca, 80 žena).¹⁵ Imajući u vidu da je u Crnoj Gori početkom 20. vijeka zasigurno živjelo oko 10.000 Albanaca, procenat pismenog stanovništva u ukupnoj albanskoj populaciji bio je neznatan (oko 3-4%). Ipak, proporcionalno procenat pismene albanske populacije u Crnoj Gori bio je veći nego na prostoru četiri vilajeta Osmanskog carstva (Skadar, Kosovo, Janjina, Bitolj), u

¹² Đoko D. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852-1916*, Cetinje, 1971, 55, 56, 201-202. Muslimanska djeca u Ulcinju od 1880-1912. pohađala su školu od 1889-1894. i 1901-1902. godine. Najviše ih je bilo (18) školske 1889/1890. godine. Tokom četiri školske godine (1890/1891, 1891/1892, 1893/1894, 1894/1895) samo po jedan učenik muslimanske vjeroispovjesti je pohađao školu, dok ih je školske 1892/1893. i 1901/1902. godine bilo po dvoje. (*Isto*, 56)

¹³ Vaso Radović, *Ulcinj 1878-1914*, Ulcinj, 1997, 51.

¹⁴ Živko Andrijašević, *Balkanski ugao*, Podgorica, 2018, 193.

¹⁵ Državni arhiv Crne Gore (u daljem tekstu DACG), Predsjedništvo Vlade (u daljem tekstu PV), 1950, fascikla (u daljem tekstu – f), 67, 41/2, stanovništvo u Narodnoj republici Crnoj Gori po polu i grupama starosti u kombinaciji sa narodnošću i pismenošću.

kome su živjelo oko 1.100.000 Albanaca, a pismeno bilo manje od 2% Albanaca. Kod Albanaca rimokatoličke vjeroispovjesti pismenost je bila niža od prosjeka, budući da je znalo da čita 0,5% populacije. Procenat rimokatolika u Osmanskom carstvu koji su znali da pišu bio je manji od onih koji su znali da čitaju. Iako je na ovom prostoru živjelo oko 44% Albanaca,¹⁶ srazmjerno broju stanovnika nepismenost je bila veća nego u Crnoj Gori.

Zbog velike neprosvjećenosti, crnogorska vlast nakon 1878. nastojala je da u krajevima nastanjenim Albancima intenzivira kulturno-prosvjetni rad. Školske 1878/79. na u Crnoj Gori radilo je 15 novih škola, a neke od tih škola pohađali su i učenici albanske nacionalnosti. Jedna od takvih prosvjetnih ustanova radila je na području području plemena Kuči, u selu Ubli, koju je pohađao izvjestan broj učenika iz albanskog sela Zatrijebač.¹⁷ Godinu dana od uspostavljanja crnogorske vlasti, na inicijativu vojvode Sima Popovića, krajem 1881. u Ulcinju osnovana čitaonica sa knjižnicom (bibliotekom). Nakon 1884. godine broj osnovnoškolskih institucija u krajevima Crne Gore nastanjenim Albancima raste. Pet godina nakon osnivanja čitaonice (1886), u Ulcinju je otvorena osnovna škola, dok je 1899. godine u sklopu čitaonice osnovano i Pjevačko društvo („Udruženje pjevačkog društva Ocinjskog“). No, budući da je crnogorski knjaz oslobodio djecu ulcinjskih pomoraca da pohađaju školu, razvoj kulturno-prosvjetnog života u Ulcinju nije imao većeg uticaja na albansko stanovništvo. Pored Ulcinja, kao jedine urbane sredine u kojoj su dominantno živjeli Albanci, crnogorska vlast otvarala je osnovne škole i u ostalim krajevima Crne Gore nastanjenim albanskom populacijom. Tako je u podgoričkom kraju 1887. otvorena škola na području Zatrijepča, u selu Benkaj, koju je školske 1887/1888. pohađalo 17 đaka. Na području Bara prva škola na prostoru nastanjenom Albancima, otvorena 1891. godine, na prostoru Donjih Šestana (selo Đuravci). Naredne godine (1892), prema podacima Đoka Pejovića, i na prostoru Krajine otvorena je osnovna škola, ali je navodno zbog nedostatka prostornih kapaciteta bila primorana da obustavi rad. To je vjerovatno bio jedan, čini se manje važan

¹⁶ Teodora Toleva, *Uticaj Austrougarske imperije na stvaranje albanske nacije 1896-1908*, Beograd, 2018, 68, 97, 441. Prema austrougarskim podacima, na prostoru sjeverne Albanije krajem 19. vijeka „u selima iz ravnice i među gorskim plemenima, koja leti silaze u ravnice, ima tek dve-tri osobe koje umeju da čitaju“. (Isto, 403).

¹⁷ Jašar Redžepagić, *Razvoj prosvete i školstva albanske narodnosti na teritoriji današnje Jugoslavije do 1918. godine*, Priština, 1968, 130.

razlog, što je škola na ovom prostoru prekinula sa radom. Otpor lokalnog stanovništva koje je protestovalo protiv otvaranja škole, i tvrdilo da im bolji učitelji od islamskih sveštenika ne trebaju, vjerovatniji je razlog što je crnogorska vlast u „posljednjim godinama prošlog vijeka“ odustala od ideje da otvori školu. Takvim ishodom očigledno su bile zadovoljne obje strane. Crnogorska vlast je tim gestom pokazala dobru volju prema lokalnim Albancima, koji su joj zahvaljujući otporu stanovništva uštedili budžetska sredstva neophodna za izdržavanje škole. Za razliku od albanskog stanovništva na prostoru Krajine, koje je pokazala veliki otpor prema obrazovanju mladih naraštaja, prosvjetni nadzornik u izvještaju za školsku 1893/94. navodi da u selu Zupci nadomak Bara radi trogodišnja škola, u kojoj pohađa nastavu tridesetdvoje učenika albanske nacionalnosti (rimokatoličke vjeroispovjesti). Izvjesno je da su i mušku i žensku školu u Baru nakon 1878. pohađali učenici pravoslavne, muslimanske i rimokatoličke vjeroispovjesti, među kojima je bilo i učenika albanske nacionalnosti. Štaviše, iz izvještaja učitelja škole u Baru o završnim ispitima školsku 1878/79. godine, vidi se da je od 34 učenika prvog razreda - 11 bilo rimokatoličke i 5 muslimanske vjeroispovjesti. Od nepravoslavnih đaka, koja je činili skoro polovinu učeničke populacije I razreda ove škole, većinu su činili Albanci. U drugom razredu je od 10 učenika, pet bilo rimokatoličke i zanimljivo ni jedan muslimanske vjeroispovjesti. Od učenika rimokatoličke vjeroispovjesti u drugom razredu, četiri učenika su zasigurno bili albanske nacionalnosti. Pored škole u Baru, prosvjetni nadzornik je u izvještaju za školsku 1893/94. kritikovao kapetane zbog slabe brige o školama u selu Boljevići (Crmnica) i Krajini, koje su pohađali učenici rimokatoličke vjeroispovjest. Početkom 20. vijeka na terenu nastanjenom Albancima u barskom kraju 1903. godine otvorena je škola i u selu Livari. Na području plemena Šestana, to je bila druga škola koja je otvorena nakon 1878. godine. Nastava u školama se izvodila na srpskom jeziku, dok je u osnovnoj školi u Ulcinju, prema nekim podacima, nastava navodno bila i na srpskom i albanskom jeziku. Tokom školske 1907/1908. otvoreno je i jedno odjeljenje za žensku djecu, dok je školske 1910/1911. u Ulcinju radila ženska osnovna škola sa četiri razreda. Od sedam ženskih osnovnih škola u Crnoj Gori, po broju razreda, ulcinjska je bila među najvećim školama u državi (u rangu sa cetinjskom, kolašinskom, podgoričkom i nikšićkom). Ali, s obzirom da je obrazovanje ženske populacije za većinu muslimana u Ulcinju iz

patrijarhalnih razloga bilo je neprihvatljivo, ovu školu pretežno su pohađala ženska djeca hrišćanske konfesionalne pripadnosti. Iako je teško utvrditi u kojim je sve školama nastavu pohađala albanska populacija, Jašar Redžepagić tvrdi da su do Prvog svjetskog rata prosvjetne institucije u: „Ulcinju, Mrkojevićima, Salču, Zupcima, Baru, Šestanima, Dupilu, Zatrepu, Tuzima“ samo neke od škola koje su pohađali i učenici albanske nacionalnosti. S proljeća 1881. u Baru je osnovana „Barska narodna čitaonica“. Otvaranje čitaonice u Baru inicirali su, između ostalih, i nekoliko muslimana i rimokatolika, a među članovima odbora čitaonice je bilo crnogorskih podanika albanske nacionalnosti.¹⁸

Tridesetak godina kasnije, kulturni život Bara unaprijeđen je osnivanjem pjevačkog društva „Bratimstvo“ (1910) i „Prve narodne muzike“ (1911), u čijim je upravnim strukturama (pjevačko društvo „Bratimstvo“), članstvom i dobrotvorima koji su finansirali njihov rad, takođe bilo Albanaca. Štaviše, na prvom muzičkom koncertu koji je izvela „Prva narodna muzika“, učestvovalo je nekoliko Albanaca. Pjevačko društvo „Bratimstvo“ i „Prva narodna muzika“ ujedinili su se 1913. i formirali „Barsko pjevačko prvo muzičko društvo Bratimstvo“, čiji je rad, između ostalih, finansijski

¹⁸ Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852-1916*, 53, 60, 104, 219. Đoko Pejović ističe da se na području Krajine školske 1892/1893. upisalo u školu dvadesetsedmero djece. Čitaonica u Ulcinju imala je u početku 30 članova. Održavala se prihodima sakupljenih sa različitih priredbi, dok su je knjigama pomagale institucije (Matica srpska) i ugledni pojedinci (mitropolit Sava Kosanović, knez Uhtomski, J. Dinić i dr). Budući da rad čitaonice nije zaživio, krajem 1910. ponovo je otvorena čitaonica u Ulcinju, a njenim radom su, „na osnovu novih pravila, rukovodili najugledniji građani ovog mjesta“. (Isto, 60, 219); V. Radović, *Ulcinj 1878-1914*, 50-51. Vaso Radović navodi da je čitaonica u Ulcinju osnovana je početkom 1884. godine, a imala je 38 članova. Ulcinjska čitaonica je ubrzo prerasla u Narodnu biblioteku, koja je poslije podgoričke, barske i nikšićke, bila četvrta biblioteka koju crnogorske vlasti otvorile u novim krajevima. Predsjednik čitaonice bio je dr Petar Orahovac (okružni ljekar), bibliotekar je bio S. Jovanović, a blagajnik Mehmed Resulbegović. Upravu čitaonice početkom 20. vijeka činilo je sedam lica: Marko Dragović, sekretar Okružnog suda, (predsjednik), podpredsjednik je bio Filip Đokić, sekretar Đuro Đurašković, blagajnik Ilija Srzentić, dok su članovi uprave bili: Krcun Vojvodić (član Okružnog suda), kapetani Filip Đurašković i Alfredo Trceta, kao i učitelj Ilija Lopičić. Od 1902-1910. čitaonica je obustavila rad. Pjevačko društvo imalo je 26 članova. Osnovna škola u Ulcinju osnovana je 24. marta 1886. (V. Radović, *Ulcinj 1878-1914*, 48-49); J. Redžepagić, *Razvoj prosvete i školstva albanske narodnosti na teritoriji današnje Jugoslavije do 1918. godine*, 130-137; Novica Rakočević, *Crnogorsko-albanski odnosi 1878-1914*, u: Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka, Beograd, 1990, 127; Savo Lekić, *Razvoj prosvjete i školstva u barskoj opštini*, Bar, 2005, 216; Đoko-Đoka Markov Dabović, *Pleme Šestani*, Bar, 2006, 203-204. Đoko (Đoka) Dabović ističe da je škola u Livarima otvorena školske 1901/1902. godine. (Isto, 204.); Savo Lekić, *Osnovna škola u Starom Baru 1878-1998*, Bar, 1998, 29-30; Gojko P. Vukmanović, *Osvrt na razvoj biblioteka i čitaonica u opštini Bar od najranijih vremena do danas*, u: *Sto godina barske čitaonice*, Bar, 1981, 15-16; *Pobjeda*, 13. januar 1952, 7..

pomagala i majka barskog nadbiskupa Nikole Dobrečića (Karolina), koji je po nacionalnosti bio Albanac.¹⁹

Senzibilitet i uvažavanje prema nepravoslavnom stanovništvu crnogorska vlast iskazivala je i po pitanju služenja vojnog roka. Istina, knjaz Nikola je avgusta 1881. saopštio u Ulcinju vojvodi Simu Popoviću da nepravoslavno stanovništvo mora služiti vojsku. Iako je Popović nastojao da ubijedi knjaza Nikolu da odustane od te namjere, s pravom mu ukazujući da je ona preuranjena, netaktična i ekonomski štetna, kao i da će nesumnjivo naići na veliko negodovanje kod Albanaca, što je politički bilo nepotrebno, crnogorski knjaz je ostao neumoljiv. Budući da je odluka o služenju vojnog roka ugrožavala egzistenciju oko 900 stanovnika Ulcinja koji su se bavili moreplovstvom, kao posljedica isključivosti crnogorskog suverena veliki broj porodica iz Ulcinja iselio se u Skadar. Prema podacima Sima Popovića, sa onima koje su izbjegli po dolasku crnogorske vojske 1880. godine, iz Ulcinja se 1881. iselilo oko 200 porodica. Kada se suočila sa teškim posljedicama i nezadovoljstvom koje je proizvela nepromišljena odluka o služenju vojnog roka, crnogorska vlast je bila primorana da odustane od nje. Ipak, na prijedlog ruskog poslanika, postignut je kompromis da svi vojnosposobni muslimani od 18 do 50 godina umjesto služenja vojnog roka, plaćaju na godišnjem nivou nizamiju u iznosu od šest fiorina. Tako je i ovo pitanje bilo riješeno na obostrano zadovoljstvo. Istini za volju, zbog dolaska vojne komisije 1906. godine, iz Ulcinja se ponovo iselilo još oko stotinu muhamedanskih familija, pretežno moreplovaca. Za nerazvijenu crnogorsku ekonomiju i lokalnu privredu to je bio nenadoknativ gubitak, koji je svojom nepromišljenošću proizvela crnogorska vlast. Ujedno to je bilo posljednje masovnije iseljavanje muslimana iz Ulcinja. Da bi spriječio iseljavanje muslimana, ruski vojni agent Nikolaj Potapov tvrdi, da je crnogorski knjaz dolazio u Ulcinj, obećavajući im da će za njihovu bezbjednost biti lično odgovoran predsjednik ulcinjske opštine. Ali, tim potezom nije uspio da spriječi iseljavanje ulcinjskih pomoraca, od kojih je država na godišnjem nivou ubirala značajna finansijska sredstva. Poslije 1906. muslimani su se konstantno iseljavali sa ovog terena, ali ne u većem broju (po 2-3 porodice). Popustljivost prema ulcinjskim pomorcima vlast je pokazala i po pitanju izgleda crnogorske pomorske zastave. Nakon što su im u početku

¹⁹ Jasmina Rastoder, *Od Bratimstva do Jedinstva*, Bar, 1998, 10-16; Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852-1916*, 217.

sa Cetinja upućene trobojke sa bijelim krstom na crvenom polju, usljed objektivne zabrinutosti jednog broja ulcinjskih kapetana da zbog takvog izgleda zastave mogu imati neprijatnosti i snositi ekonomske konsekvence, na prijedlog Sima Popovića da se sa zastave ukloni krst, knjaz Nikola je pokazao razumijevanje i obećao da će im se poslati nove zastave, na kojima će umjesto krsta biti njegovi incijali („šifra“).²⁰ Uvažavanje molbe ulcinjskih pomoraca i popustljiv gest crnogorskog knjaza, jedan je u nizu dokaza koji potvrđuju da je crnogorska vlast uprkos početnoj nepromišljenosti u principu vodila tolerantnu politiku prema nepravoslavnoj populaciji.

Politika uvažavanja nepravoslavnog stanovništva iskazivana je kroz razne forme nagrađivanja, davanje privilegija, položaja, novčanih sredstava, titula i brojnih drugih nagrada istaknutim pojedincima. Na taj način vlast je nastojala da zadobije lojalnost nepravoslavnog stanovništva, koja se na najdjelotvorniji način ostvarivala njihovom uključivanjem u strukture lokalnih organa vlasti. Rukovodeći se principom, da se na osnovu konfesionalne zastupljenosti u vlast uključuju nepravoslavni podanici, na lokalnom nivou osamdesetih godina 19. vijeka u novim krajevima vlast je povjerena brojnim crnogorskim žiteljima nepravoslavne vjeroispovjesti. Tako je u zaleđu Bara, na području plemena Šestana, gdje je pretežno živjelo albansko stanovništvo rimokatoličke vjeroispovjesti, dužnost plemenskog kapetana povjerena izvjesnom Luc Pali Marđonoviću. Na terenu Krajine ovu dužnost vršio je Cano Lula Barjatarović, a u Ulcinju Mehmed-beg. Vršenje vlasti nakon 1878. povjereno je i brojnim drugim nepravoslavnim žiteljima, među kojima su se pojedinci utrivali ko će se u iskazivanju lojalnosti najviše dodvoriti crnogorskoj vlasti. Iako nije lako ocijeniti ko se u tom smislu najviše istakao, čini se da se u ispoljavanju udvorničtva crnogorskom režimu svakoga prevazišao muftija

²⁰ S. Popović, *Memoari*, 561-573; Žarko Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878-1912)*, Titograd, 1959, 127; N. M. Potapov, ruski vojni agent u Crnoj Gori, *Dnevnik*, 1906-1907, 1912, 1914-1915. g. tom II, Podgorica – Moskova, 2003, 253, 299. Potapov ističe, da je nakon što je Ulcinj pripao Crnoj Gori, u njemu bilo 168 raznih brodova. Dvadeset šest godina kasnije, s jeseni 1906. godine, u Ulcinju je bilo 48 brodova: 12 velikih i 36 malih. Ruski vojni agent navodi da je s proljeća 1906. u Ulcinju bilo oko 600 pomoraca, ali da se zbog iseljavanja do jeseni te godine njihov broj smanjio (oko 400). Budući da su ulcinjski mornari na godišnjem nivou plaćali nizamiju u iznosu od 15 kruna, kao i 6 kruna na ime putarine, iseljavanjem oko 200 mornara država je na godišnjem nivou gubila više od 4.000 kruna. Imajući u vidu da su mornari na godišnjem nivou zarađivali u rasponu od 300 do preko 1.000 kruna, Potapov je procjenjivao da će zbog iseljavanja 200 pomoraca, državni prihodi od ulcinjskih pomoraca smanjiti za minimum oko 100.000 kruna (do proljeća 1906. prihodi su iznosili 314.000 kruna) (*Isto*, 299).

crnogorskih muslimana, Hadži-Sali efendija, ubjeđujući Ulcinjane da prihvate pomorsku zastavu sa krstom.²¹

Važnu ulogu u pridobijanju naklonosti nepravoslavnih podanika imao je crnogorski knjaz, koji je u više navrata isticao da ne pravi razliku između njih i pravoslavaca. Naprotiv, tvrdio je da ih sve podjednako uvažava i poštuje. Da bi im to jednostavno objasnio, prilikom jedne posjete Ulcinju, crnogorski knjaz okupljenom građanstvu pokazao tri prsta, rekavši im da su mu sva tri prsta mila i draga. Isto tako, prema knjaževim riječima, i pripadnici sve tri vjeroispovjesti u Crnoj Gori su mu podjednako drage. Štaviše, kazao im je da kod njega uvijek mogu računati na ravnopravnost, zaštitu pred zakonom i u vjerskim poslovima. Da knjaževe riječi nijesu bile samo izraz kurtoazanog uvažavanja u funkciji dnevne politike, bez uporišta u praksi, svjedoče brojni gestovi crnogorskog suverena kojima je manifestovao naklonost prema nepravoslavnim podanicima. Činjenica da je iz vlastitih sredstava finansirao obnovu džamije u Baru, da je dao veliku svotu novca za izgradnju džamije u Ulcinju, kao i da mu je jedan od trojice ordonanas oficira bio musliman, jasna su potvrda „vladarske naklonosti prema nepravoslavnim podanicima“. Napokon, knjaz Nikola je uveo pravilo da u mjestima gdje nepravoslavci čine većinu stanovništva, lokalnom vlašću mora rukovoditi osoba koja pripada najzastupljenijoj konfesiji. S druge strane, u vjerski heterogenim sredinama, u organima vlastima morali su participirati pripadnici svih vjeroispovjesti. Tolerantan odnos knjaza Nikole prema nepravoslavnim podanicima, kako s pravom primjećuje Živko Andrijašević, davao je važne impulse „snaženju duha vjerske tolerancije u Crnoj Gori i harmonizaciji konfesionalnih različitosti“. Takvo opredjeljenje slijedila je i državna vlast donošenjem zakonskih rješenja, koja su uvažavala vjerska osjećanja i različitost nepravoslavaca. Tako je Zakon o osnovnim školama iz 1884. dozvoljavao učenicima rimokatoličke i islamske vjeroispovjesti da za vrijeme vjerskih praznika ne pohađaju školu. Neradni dan u školama u kojima su većinu učenika činili muslimani bio je petak, a učiteljski kadar mahom je bio muslimanski.²²

²¹ Ž. Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860-1918*, 526-527.

²² Živko Andrijašević, *Dinastija Petrović-Njegoš*, Podgorica, 2016, 502-504.

Svi muslimani u vjerskom pogledu su bili podređeni crnogorskom muftiji, koga je, po prethodnoj saglasnosti osmanske vlade, imenovao crnogorski knjaz. Od uvođenja parlamentarnog života u Crnoj Gori, muftija crnogorskih muslimana bio je virilini poslanik u Narodnoj skupštini. Osim crnogorskog muftije, neposredno nakon 1878. u Crnoj Gori, vjersku službu u svim sredinama nastanjenim muslimanskim stanovništvom vršilo je 46 islamskih sveštenika. Gotovo polovina islamskog sveštenstva (20) u Crnoj Gori, vjerske poslove obavljala je na području Ulcinja. Muslimanski sveštenici do početka 20. vijeka bili su državni činovnici, a nakon uvođenja ustavnosti 1905. država je taj položaj priznavala isključivo muftiji i kadiji.²³ Zakonom garantovana prava koja su uživali muslimani u Crnoj Gori nakon 1878. godine, potvrđena su Ustavom iz 1905. godine, koji je pravoslavlje je definisao kao državnu religiju, dok je ostalim priznatim vjeroispovjestima garantovana sloboda. Sve priznate vjeroispovjesti u Crnoj Gori bile su zaštićene zakonom (čl. 208). Obavljanje vjerskih poslova u Rimokatoličkoj crkvi na prostoru Crne Gore bilo je u nadležnosti Barske arcebiskupije, a kod Islamske vjerske zajednice u nadležnosti muftije (član 129).²⁴ U građanskim poslovima pripadnici muslimanske vjeroispovjesti uživali su sva prava, a u crnogorskoj Narodnoj skupštini imali su i nekoliko predstavnika.²⁵

Rimokatoličko stanovništvo je takođe uživalo sva prava, zastupljeno je bilo u državnoj službi, imalo predstavnike u Narodnoj skupštini, dok je Nadbiskup bio virilni poslanik.²⁶ Poslije smrti Šimuna Milinovića, 1912. za poglavara Rimokatoličke crkve u Crnoj Gori imenovan je Albanac porijeklom iz zaleđa Bara, Dr Nikola Dobrečić, koji je bio veoma lojalan državnoj vlasti.

Nakon što je crnogorski knjaz na Lučindan 1905. obznanio da namjerava da donese Ustav, pozvao je svoje podanike da na izborima izaberu svoje predstavnike, koji će sa njim i Vladom, uvesti u Crnoj Gori „novi oblik vladavine“. Pravo da učestvuju na izborima za Ustavotvornu skupštinu novembra 1905. godine, na kojima je trebao da se izaberu 76 poslanika, imali su svi crnogorski podanici koji su napunili 21 godinu života.

²³ Ž. Andrijašević, *Balkanski ugao*, 191-192.

²⁴ *Ustav za Knjaževinu Crnu Goru*, fototipsko izdanje, Podgorica, 2005, 12, 35, 50, u: Mijat Šuković, *Ustav za Knjaževinu Crnu Goru od 1905. u svom vremenu*, Podgorica, 2005.

²⁵ *Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860-1910*, Podgorica, 1998, 116.

²⁶ *Isto*, 115.

Među poslanicima Ustavotvorne skupštine koja je na Nikoljdan 6. (19) decembra 1905. jednodušno usvojila predloženi nacrt Ustava, kojim je u Crnoj Gori uveden ustavni sistem,²⁷ učestvovala su četiri poslanika albanske nacionalnosti.²⁸ Na prvim parlamentarnim izborima u Crnoj Gori održanim 14. (27) 1906. godine, među poslanicima crnogorske Narodne skupštine izabran je jedan Albanac.²⁹ Naredne godine (1907), na prijevremenim izborima u crnogorski parlament izabrana su tri poslanika albanske nacionalnosti,³⁰ 1911. dva,³¹ dok je na posljednjim izborima u Kraljevini Crnoj Gori 1914. u Narodnoj skupštini izabran samo jedan Albanac.³² Iako je broj Albanaca u crnogorskom parlamentu varirao, činjenica da su u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori Albanci imali svoje predstavnike u Narodnoj skupštini, govori da je vlast uvažavala njihovu nacionalnu osobenost, dozvoljavajući im da participiraju u političkom životu zemlje.

U odnosu na ostale krajeve koji su pripali Crnoj Gori nakon Berlinskog kongresa, gdje se pretežan dio zemljišnih posjeda nalazio u vlasništvu aga i begova, na prostorima nastanjenim albanskim stanovništvom (Ulcinj, Krajina, okolina Bara) zemlja se nalazila u vlasništvu sitnih seljaka. Ulcinjski i barski begovi dominatno su se bavili uzgojem maslina, koje je uz pomorstvo, bilo glavno zanimanje većeg dijela stanovništva ovog

²⁷ Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore: od najstarijih vremena do 2003. godine*, Podgorica, 2006, 254.

²⁸ *Glas Crnogorca*, 19. novembar 1905, 3. Na izborima za Ustavotvornu skupštinu održanim 14. (27) novembra 1905. godine, izabrani su kapeten Ded Leka Đeljošević (kapetanija zatrijebačka), Mehmed beg Resulbegović (varoš Ucinj), pop Marko Aštić (kapetanija ulcinjska), Braim Betov Liković (kapetanija krajinska) i Osman Canov Odžić (kapetanija šestansko-selačka) (*Isto*). Budući da su izvesni poslanici birani na dva izborna mjesta, kao i da u nekim mjestima izborni proces nije bio okončan, na ponovljenim izborima 20. novembra (3. decembra) u kapetaniji zatrijebačkoj umjesto Ded Leke Đeljoševića, čiji je izbor bio ukinut, izabran je brigadir Veliša Lazović. (*Glas Crnogorca*, 26. novembar 1905, 3)

²⁹ *Glas Crnogorca*, 16. septembar 1906, 2. Jedinu poslanika albanske nacionalnosti u crnogorskom parlamentu bio je Adem Braimov Kolić (kapetanija krajinska). U ulcinjskoj varoši za poslanika je izabran serdar Savo Plamenac, u ulcinjskoj kapetaniji Savo Đurašković, u šestansko-selačkoj Lazar Jovović, upravnik nikšićke pošte, i zatrijebačkoj Dušan Gregović, konzul u Skadru. (*Isto*)

³⁰ *Glas Crnogorca*, 20. oktobar 1907, 1-2. Za poslanika u ulcinjskoj varoši izabran je trgovac Jusuf Resulbegović, u kapetaniji ulcinjskoj Petar Leka Dobrecović (zemljoradnik) i krajinskoj kapetaniji Adem Kolić. U šestansko-selačkoj kapetaniji izabran je vojvoda Mašo Đurović, a u zatrijebačkoj, gimnazijski profesor, Živko Dragović. (*Isto*)

³¹ *Glas Crnogorca*, 17. septembar 1911, 1. Jusuf Resulbegović izabran je u ulcinjskoj varoši za poslanika, u ulcinjskoj kapetaniji Petar Leka Dobrecović, a u krajinskoj Derviš Omerbašić (oblasni sudija). U šestansko-selačkoj kapetaniji izabran je za poslanika sveštenik Luka Ivović, a u zatrijebačkoj Dušan Gregović, ministar inostranih djela. (*Isto*)

³² *Glas Crnogorca*, 4. januar 1914, 1-2. Na izborima održanim 29. decembra 1913. (11. januar 1914) od Albanaca je u parlamentu bio jedino Dr Filip Dobrečić, sekretar Ministarstva inostranih djela (kapetanija ulcinjska). U kapetaniji krajinskoj za poslanika je izabran Derviš Omerbašić, oblasni sudija, u zatrijebačkoj kapetaniji za poslanika je izabran Milo Dožić, član Velikog suda, a u selačkoj pop Luka Ivović. U ulcinjskoj varoši za poslanika je izabran Jovan Đurašković, vojnogradanski činovnik. (*Isto*)

područja.³³ Prema nekim procjenama, početkom šezdesetih godina 19. vijeka u vlasništvu ulcinjskih pomoraca bilo je od oko 190 do 200 brodova, dok je prije crnogorsko-osmanskog rata (1876-1878) navodno bilo oko 400 brodova. Od toga je za vrijeme rata dio ulcinjske pomorske flote propao, dok je drugi za vrijeme diplomatskih pregovora da se Ulcinj preda Crnoj Gori u zamjenu za Plav i Gusinje, završio u osmanskim lukama (pretežno Skadru, Medovi, Draču i Valoni, a samo nekoliko u luci Palermo na jugozapadu Albanije). Tako se početkom 1882. u vlasništvu ulcinjskih pomoraca čiji su brodovi plovili pod crnogorskom zastavom, nalazilo 107 brodova (jedrenjaka) „male i velike obalne plovidbe“ (3948 NRT). Pojava parobroda uslovlila je da se broj jedrenjaka počeo smanjivati, što se negativno odrazilo na poslovanje ulcinjskih pomoraca. Ali, imajući u vidu da su kapetani jedrenjaka bili njihovi vlasnici, kao i da je među posadom bio veći broj članova njihovih porodica, ulcinjski pomorci uspjevali su izvjesno vrijeme da konkurišu parobrodima. Zbog nerentabilnosti, male jedrenjake vremenom su zamijenili jedrenjaci čija je nosivost bila veća od 100 NRT. Njihov broj je od 1886. do 1895. konstantno je rastao (od 7-24), dok je u periodu od 1896. do 1906. varirao. Iako se 1895. u vlasništvu ulcinjskih pomoraca nalazio najveći broj jedrenjaka (24) velike nosivosti (4.889 NRT), ukupna tonaža jedrenjaka u vlasništvu ulcinjskih pomoraca od 1903-1906. bila je veća nego krajem 19. vijeka (od 5.449 do 5.704 NRT). Ali, s obzirom da crnogorska vlast nije značajnije podsticala razvoj pomorstva, kao i da su parobrodi sve više ugrožavali ulcinjsku pomorsku privredu, porast tonaže ulcinjskih jedrenjaka bila je slaba utjeha za ulcinjske pomorce. Baš kao i odlikovanja koje je crnogorski knjaz dodjeljivao izvjesnim ulcinjskim pomorcima zbog iskazane humanosti. U odnosu na Ulcinj, pomorska privreda i brodska flota u Baru bila je manje razvijena i brojna. No, urpkos tome Albanci su dali takođe značajan doprinos razvoju pomorske privrede u ovom mjestu od sredine 19. vijeka do 1918. godine.³⁴

³³ Ž. Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878-1912)*, 126.

³⁴ Dinko Franetović, *Historia pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918*, Titograd, 1960, 301-305, 352. Knjaz Nikola dodijelio je Medalju za hrabrost Omeru Šabanu iz Ulcinja, kapetanu crnogorske bracerne „Hairlie Skutarina“, koji je 12. jula 1889. u Istri (Unija) spasio ribarsku ladu i dva ribara. (*Isto*, 319); „Ulcinj se naime ističe u veoma živoj pomorskoj trgovini i u njemu stoluje nekoliko bogatih brodovlasnika. Oni na moru imaju preko 60, a po nekima i po 100 brodova, kojima ulcinjska luka ne može služiti kao sigurno utočište zbog svoje plitkoće.“ (Jozef Jan Svatek, *Crna Gora i Skadar*, Podgorica, 2000, 120-121)

Nakon 1878. godine crnogorska vlast nastojala je da unaprijedi razvoj poljoprivrede, koja je za vrijeme osmanske uprave bila nerazvijena. Da bi dobila veće obradive površine, crnogorska vlast je od komunika i ispaša stvarala plodne zemljišne površine. Na području Ulcinja i Bara pored maslinarstva, kao važnog izvora egzistencije, velika pažnja poklanjala se uzgoju voćarstva. Posebno južnog voća, za što su postojali pogodni klimatski uslovi. Od voća su se na ovom terenu uglavnom gajile smokve i loza, dok se u mjestima koja nijesu bila izložena buri, uzgajao limun i pomorandža. Zbog pogodne klime i „lakše zimske ispaše“ u stočarstvu su se pretežno uzgajale ovce i koze.³⁵ Trgovina i zanatstvo u privrednom razvoju Crne Gore do crnogorsko-osmanskog rata praktično nijesu postojale, budući da su se Crnogorci pretežno bavili poljoprivredom i stočarstvom. Poslije rata, trgovina i zanatstvo u Crnoj Gori doživjele su ekspanziju, zahvaljući u velikoj mjeri poslovnoj umješnosti, trgovačkoj preduzimljivosti i mobilnosti Albanci iz Skadra, koji su se u počeli u sve većem broju naseljavati Crnu Goru, posebno njena urbana središta. Da su u Crnoj Gori Albanci iz Skadra dali značajan doprinos razvoju trgovine, svjedoči i vojvoda Simo Popović, koji tvrdi da se na Cetinju do crnogorsko-osmanskog rata samo jedan Crnogorac bavio trgovinom. Nakon toga u crnogorsku prijestonicu došla su još dva čovjeka iz Stare Srbije, kao i nekoliko muslimana iz Podgorice. Poslije rata ostali trgovci su bili Albanci, a najviše ih je bilo na Cetinju: „Svi drugi dućani, s reda, arbanaški su. Do rata ko bi proša ulicom cetinjskom, čuo je samo srpsku riječ, po krčmama gusle i junačke pjesme uz njih. Po ratu ne čuje se to više u dreci arbanaškoj. Nadvlađuje njihov govor i njihova pjesma.“ Tako su Skadrani, prema riječima vojvode Popovića, praktično ‘osvojili’ crnogorsku prijestonicu. Prevažodno jer su posjedovali nesumnjiv dar za bavljenje trgovinom i bili izuzetno štedljivi ljudi, što je za razvoj djelatnosti kojom su se bavili, poslovni ambijent i stvaranje kapitala bilo od velikog značaja: „Za to se svaki brzo pomogne, a mnogi obogate.“ Istina, Crna Gora od toga nije imala veće ekonomske koristi: „Kapitala nijedan sobom ne donose. A svu tekovinu iznose iz Crne Gore.“³⁶

³⁵ Miloš Perović, *Bar i Ulcinj: savremene privredno-geografske funkcije*, Nikšić, 1988, 355; J. Svatek, *Skadar i Crna Gora*, 122)

³⁶ Simo Popović, *Memoari*, 579.

Iako se nakon 1878. veliki broj muslimana iselio iz Crne Gore, u novopripojenim gradovima trgovinom i zanatstvo dominantno su se bavili muslimani i rimokatolici. Među njima bilo je dosta trgovaca i zanatlija albanskog etničkog porijekla, koji su nakon završetka crnogorsko-osmanskog rata širom Crne Gore počeli da otvaraju radnje. Trgovina i zanatstvo kao privredna djelatnost najrazvijenija je bila u novim krajevima Crne Gore, u kojima je 1881/82. izdato najviše dozvola za obavljanje trgovačkih i zanatskih radnji: u Podgorici (286), Nikšiću (145), Ulcinju (116) i Baru (85). Početkom osmadesetih godina 19. vijeka u Crnoj Gori je bilo 705 trgovačkih radnji, od kojih se oko 25% radnji (179) nalazilo u vlasništvu stranih državljana (uglavnom Albanaca). Trgovačkih radnji najviše je bilo: u Podgorici (153), Nikšiću (111), Ulcinju (87), Rijeci Crnojevića (75), Baru (52), Danilovgradu (34), Cetinju (31), Kolašinu (20), Grahovu (15), dok je u Virpazaru, Spužu i Andrijevići bilo po 13 trgovačkih radnji. U novim krajevima Crne Gore početkom osamdesetih godina bilo je 449 trgovačkih radnji, dok ih je u gradovima i varošicama koji su od ranije nalazile u sastavu Crne Gore bilo značajno manje (168). Od trgovačkih radnji najbrojnije su bile kafane, prodavnice razne robe, bakalnice, prodavnice sitne robe, manufakturne prodavnice, prodavnice duvana, mesare i razne druge radnje. U gradovima koje je pripojila Crna Gora nakon 1878. zanatstvo je bilo veoma razvijeno, posebno u Podgorici, Nikšiću, Baru i Ulcinju. Podatak da se od 286 zanatskih radnji, koliko ih je dobilo dozvolu za rad 1881/1882. godine, u gradovima iz novopripojenih oblasti nalazilo 247 (86%) radnji, jasno svjedoči koliko je u ostalim krajevima Crne Gore zanatstvo kao privredna grana bila nerazvijena. Od zanata najzastupljeniji su bili: obućarski i čizmarski, krojački, opančarski, pekarski, kovački, berberski, terazijski, zlatarski, kazandžijski, puškarski, kožarski, bojadžijski, samardžijski, sarački... Podgorica je imala najveći broj zanatskih radnji (133), dok ih je u Nikšiću (34), Baru (33), Ulcinju (29), Rijeci Crnojevića (20), Cetinju (12), Šavniku i Goranskom (9), Kolašinu (6), Danilovgradu (4), Virpazaru (3) i Spužu (3) bilo neupredivo manje. Narednih deset godina, od 1881-1891. godine, broj trgovačkih i zanatskih radnji u Crnoj Gori značajno je porastao. Tako je od 1.610 trgovačkih i zanatskih radnji (1.106 trgovačkih, 504 zanatskih), koliko ih je u ovom periodu bilo širom Crne Gore, u sedam varoši i varošica koji su pripali Crnoj Gori nakon 1878. godine, bilo više od polovine (926). Od toga je u Podgorici bilo 366 (180 trgovačkih, 180

zanatskih), Nikšiću 204 (124 trgovačkih, 80 zanatskih), u Ulcinju 172 (113 trgovačkih, 59 zanatskih), Baru 149 (100 trgovačkih, 49 zanatskih) Kolašinu 51 (36 trgovačkih, 15 zanatskih), Spužu 18 (15 trgovačkih, 3 zanatskih) i Žabljaku Crnojevića 17 (17 trgovačkih) radnji. U crnogorskoj prijestonici, gdje je u trgovini i zanatstvu dominirao albanski etnički element, od 1881-1891. bilo je 172 radnje (123 trgovačkih, 49 zanatskih). Sledećih deset godina, od 1892-1902. godine, broj izdatih dozvola za otvaranje trgovačkih i zanatskih radnji drastično se smanjio. Tako je u ovom periodu u Podgorici izdata 91 (43 trgovačke, 48 zanatskih), Nikšiću 81 (62 trgovačke, 19 zanatskih), Baru 50 (32 trgovačke, 18 zanatskih), Ulcinju 48 (27 trgovačkih, 21 zanatskih), Kolašinu 32 (19 trgovačkih, 13 zanatskih), Žabljaku Crnojevića 3 (1 trgovačka, 2 zanatske), dok u Spužu nije izadata nijedna dozvola za zanatske i trgovačke radnje. No, uprkos tome, historičar Branislav Marović ističe, da je broj trgovačkih radnji u Crnoj Gori početkom 20. vijeka zasigurno bio veći nego početkom osamdestih godina 19. vijeka. Što se tiče zanatskih radnji, Marović navodi da su do 1902. u Crnoj Gori izdate 992 dozvole, ali nije siguran koliko ih je bilo kasnije. Štaviše, ne isključuje mogućnost, da je broj zanatskih radnji u Crnoj Gori bio u pola manji. Iako je u Crnoj Gori od 1878-1918. napravljen veliki broj saobraćajnica, krajevi u kojima su dominantno živjeli Albanci, kasno su se saobraćajno povezali sa najbližim gradskim središtima. Tako je Ulcinj, koji je početkom 20. vijeka bio drugi grad po veličini u Crnoj Gori (1909 – 5.381) poslije Podgorice (9.895), dvije i po decenije nakon što je pripao Crnoj Gori, dobio (1905) novi put (32 km) koji ga povezuje sa Barom. Put koji je povezivao Podgoricu sa Tuzima i albanskom granicom, napravljen je za vrijeme austrougarske okupacije Crne Gore.³⁷

Naseljavanjem Crnogoraca u nove krajeve nakon 1878. godine, crnogorska vlast nastojala da promijeni nacionalnu i vjersku strukturu i asimiluje domicilno stanovništvo. Od posebnog značaja u tom kontekstu bio je ulcinjski kraj, zbog dominantne zastupljenosti stanovništva neslovenskog etničkog porijekla ('sve Turčin i Malisor'). Asimilacija nepravoslavnog (albanskog) stanovništva u ovom kraju, prema mišljenju Sima Popovića, najefikasnije se mogla sprovesti uključivanjem mladih naraštaja u sistem

³⁷ Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine*, Titograd, 1978, 90-91; Branislav Marović, *Ekonomika istorija Crne Gore*, Podgorica, 2018, 261-262, 291-293; V. Radović, *Ulcinj 1878-1914*, 51, 54-57.

obrazovanja i naseljavanjem crnogorskih porodica. No, kako je zamisao o obrazovanju nepravoslavne djece zbog otpora stanovništva pretrpjela krah, naseljavanje Crnogoraca bio je jedini način da se izmijeni nacionalna i vjerska struktura stanovništva. Stoga je nakon ustupanja ulcinjskog kraja Crnoj Gori, vlast pristupila isušanju jezerskih površina (Zogajsko jezero) i naseljavanju Brivske Gore. Radovi na isušanju jezerskog zemljišta u ulcinjskom kraju počeli su 1885. godine, a okončani su do oktobra te godine. Prokopavanjem kanala kojim je jezerska voda otekla u Jadransko more, dobijeno je više od 5.000 rala plodne zemlje. Iako se isušeno zemljište uglavnom nalazilo u vlasništvu ulcinjskih muslimana, država ga je konfiskovala. Nemali dio troškova oko isušanja snosilo je muslimansko stanovništvo.³⁸

Računa se da je od dolaska prvih naseljenika do početka 20. vijeka u ovom kraju naseljeno oko 400 crnogorskih porodica, kojima je podijeljeno više od 5.000 rala zemlje. No, imajući u vidu da crnogorska vlast u barskom i ulcinjskom kraju nije mijenjala agrarne odnose, te da na ovom terenu do 1909. ni jedno imanje odbjeglih muslimanskih vlasnika nije tretirano kao muhadžirska zemlja i dodjeljivano crnogorskim naseljenicima, sva bolja imanja nalazila su se u vlasništvu muslimana.³⁹

Sumirajući bilans tridesetogišnje uprave u novim krajevima, vlast je tolerantnom vjerskom politikom uspjela u naumu da među nepravoslovanim stanovništvom stvori uglavnom lojalne podanike, donekle izmijeni nacionalu strukturu, ali ne i da ih asimiluje. Tim prije jer u odsustvu osmišljenog i organizovanog sistemskog i institucionalnog djelovanja, crnogorski naseljenici nijesu mogli nametnuti albanskoj populaciji srpski jezik kao važno obilježje novog identiteta. Naprotiv, desilo se suprotno. „Umjesto da donesu srpski jezik i da ga šire među Arnautima“, suočeni sa brojnijom albanskom populacijom, crnogorski naseljenici su naučili albanski jezik. Štaviše, vojvoda Gavro Vuković tvrdi, da Albanci na srpskom jeziku nijesu govorili ni „dobro jutro“, kamoli drugu riječ.⁴⁰ Stoga se tvrdnje nekih autora, da je crnogorska vlast od 1878-1918. preko obrazovnog sistema vršila asimilaciju albanskog stanovništva u Knjaževini/Kraljevini

³⁸ Ž. Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878-1912)*, 129-130.

³⁹ Đoko D. Pejović, *Naseljavanje Bara i Ulcinja i način regulisanja odnosa na zemlji (poslije 1878)*, Istorijski zapisi, 3/4, Titograd, 1970, 314-324; Ž. Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878-1912)*, 128-133. „Do naseljavanja Brivske Gore je došlo tek u prvoj polovini 1902. godine.“ (*Isto*, 135)

⁴⁰ Gavro Vuković, *Memoari*, Cetinje, 1996, 627.

Crnoj Gori,⁴¹ ne mogu prihvatiti kao objektivne i naučno utemeljene. Posebno, ako se ima u vidu da je nametanje jezika, zasigurno jedan od važnijih elemenata u procesu asimilacije strane etničke zajednice. Očigledno da kod Albanaca to nije bio slučaj, budući da „Arbanac neće da primi jezik onoga, s kim dolazi u dodir“, tvrdi Andrija Jovičević. Tako se brojni Albanci koji su godinama živjeli u Crnoj Gori, nijesu nikada naučili pravilno da govore srpski jezik, dok se Albanke, prema nekim podacima, nijesu ni trudile da ga nauče („ne napuštaju svoj jezik“). S druge strane, kao i Gavro Vuković, Jovičević primjećuje da „gdje god je Srbin došao u dodir sa Arbancima, naučio je arbanaški“ jezik, prihvatao običaje a ponekad i vjeru.⁴²

Sa Albancima rimokatoličke vjeroispovjesti koji su živjeli u prekograničnim krajevima Crne Gore, nakon 1878. crnogorska vlast održavala je prisne kontakte. Važnu ulogu u uspostavljanju dobrih odnosa sa sjevernoalbanskim plemenima imao je kučki vojvoda Marko Miljanov, koji je godinama na tom području obavljao „značajne posredničke i diplomatske funkcije i zadatke“.⁴³

Koristeći se vjerskim antagonizmom između rimokatolika i muslimana na prostoru Sjeverne Albanije, Crna Gora je u albanskim katolicima pronašla prirodnog saveznika u borbi protiv Osmanskog carstva. Politika podsticanja vjerskog antagonizma među zagranničnim Albancima bila je motivisana objektivnom zabrinutošću crnogorske vlasti, da bi Albanci u slučaju da prevaziđu vjerske razlike i dobiju autonomiju, prema riječima Gavra Vukovića, postali izuzetno opasni za nezavisne balkanske države. Posebno, za Crnu Goru kao najmanju državu na Balkanu. Zato je razumljivo što su u zagraničnoj politici balkanske države bile primorane da udruženim snagama među Albancima podstiču konfesionalnu netrpeljivost: „Mi ne smijemo dopustiti da se taj žilavi narod grupiše, a još manje da dobije kakvu autonomiju.“⁴⁴ Stoga je crnogorska vlast godinama održavala prisne odnose sa rimokatoličkim prvacima u sjevernoj Albaniji, materijalno i vojno ih pomagala, podsticala ustaničko raspoloženje i konfrontirala ih sa

⁴¹ Nail Draga, *Albanci u Crnoj Gori*, Ulcinj, 1995, 93.

⁴² Andrija Jovičević, *Crnogorsko primorje i Krajina*, Beograd, 1922, 113, 116.

⁴³ Marko Miljanov Popović, *Primjeri čojstva i junaštva-Život i običaji Arbanasa - fragmenti, pisma-bibliografija*, Titograd, 1990, 125.

⁴⁴ G. Vuković, *Memoari*, 627.

osmanskim vlastima, nastojeći da ih pridobije za svoje političke ciljeve i time učini legitimnim teritorijalne pretenzije na prostor sjeverne Albanije.

U zagranichnoj politici vlast u Crnoj Gori oslanjala se na istaknute albanske prvake, preko kojih je vršila agitaciju na prostoru sjeverne Albanije. Pridobijajući njihovu naklonost raznim ustupcima, crnogorska vlast nakon 1878. među albanskim rimokatolicima stvorila je respektabilnu mrežu svojih povjerenika. Najznačajniji crnogorski privrženik od 1880. godine na ovom području nesumnjivo je bio grudski prvak Sokolj Baco Ivezaj, kome je za usluge koje je činio crnogorskoj vlasti i obavještajni rad na području sjeverne Albanije, dobijao mjesečnu platu i uživao brojne druge materijalne pogodnosti. Pored finansijskih sredstava koja su mu isplaćivana iz crnogorske državne kase, za širenje crnogorskog upliva među svojim sunarodnicima, dobijao je novčana sredstva i od crnogorskog knjaza.⁴⁵ Podatak da je crnogorska vlast Sokolj Bacu kao stranom državljaninu dozvolila da kupi zemlju u Crnoj Gori, da su mu, prema nekim podacima, dvije kćerke „o državnom trošku“ pohađale Djevojački institut, dok mu se sin obrazovao u Italiji „na grbači naroda“, kao i da mu je za učinjene usluge tokom malisorskog ustanka 1911. dodijeljen čin brigadira,⁴⁶ najbolje govori koliko je zvanično Cetinje držalo do prijateljstva sa njim.

Pored rimokatolika, crnogorska vlast u prekograničnim krajevima nastojala je da zadobije naklonost i povjerenje Albanaca muslimanske vjeroispovjesti, ali veze koje su uspostavljene sa njihovim prvacima, nijesu bile ni izbliza postojane da bi se slučaju ratnih operacija Crna Gora mogla pouzdati u njihovu pomoć. Ipak, činjenica da je nakon sloma albanskog ustanka 1910. godine, oko 70 albanskih prvaka iz Kosovskog vilajeta i Sandžaka pronašlo utočište Crnoj Gori,⁴⁷ govori da na ovom području crnogorska agenturna mreža nije mirovala. Iako su se na tim prostorima sukobljavali „jaki uticaji i izukršteni interesi Austro-Ugarske i Italije“,⁴⁸ čiji su materijalni resursi bili snažan

⁴⁵ Živko M. Andrijašević, *Neki podaci o zagranichnoj politici Crne Gore (1878-1912)*, 1-4, „Istorijski zapisi“, Podgorica, 2003, 17-19; Radomir Vešović, *Memoari*, Podgorica, 2005, 167.

⁴⁶ *Istorijski leksikon Crne Gore*, knj. 3, Podgorica, 2006, 706; Pavel Apolonovič Rovinski ističe da je sredinom devedesetih godina 19. vijeka izvjesna Albanka, rimokatoličke vjeroispovjesti, pohađala je Djevojački institut. Školske 1895/96. godine izvjesna Albanka (Ivezić) kao učiteljica radila u Podgorici. (P. A. Rovinski, *Djevojački institut carice Marije na Cetinju*, Cetinje, 2000, 54.

⁴⁷ Živko Pavlović, *Opsada Skadra 1912-1913: prilog istoriji Prvog balkanskog rata*, Beograd, 1926, 26.

⁴⁸ Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2001, 308.

instrument u pridobijanju naklonosti albanske populacije, blizina crnogorske granice, kao i mogućnost dobijanja brze pomoći i utočišta u slučaju sukoba sa Osmanskim carstvom, upućivali su Albance na prisnu saradnju sa Crnom Gorom, što je zvanično Cetinje koristilo kako bi se u pogodnom momentu teritorijalno proširilo na prostore Osmanskog carstva nastanjenim Albancima. Zahvaljući prisnim kontaktima sa prekograničnim Albancima, za vrijeme ustaničkih 1910. i 1911. godine na hiljade Albanaca je pronašlo utočište u Crnoj Gori, koja je tih godina, kako s pravom navodi srpski konzul u Prištini, ličila na „veliki arnautski logor“, u kome su utočište pronašli brojni albanski uglednici: Iso Boljetinac, Sulejman Batuš, Zećir Binjak, Aso Ferović, Bajram Curi, Hasan-beg Vučitrnac, Madžun Niman, Sokolj Baco, Zejnel Šaban, Ded Đo Ljulja, Prend Marž, Ded Nika i brojni drugi prvaci i barjaktari Kosovskog i Skadarskog vilajeta.⁴⁹

Senzibilitet, taktičnost i gostiprimstvo koje je pokazivao crnogorski suveren prema albanskim emigrantima, posebno njihovm prvacima, doprinijeli su da njegov prestiž dostigne zenit. Štaviše, crnogorski suveren je tih godina bio nesumnjivo jedna od najpopularnijih i najomiljenijih ličnosti kod Albanaca u Malesiji.⁵⁰ Ali i ne samo na tom prostoru. Naprotiv, srpski poslanik na Cetinju Mihailo Gavrilović izvjestio je krajem 1911. nadležne u Beogradu, da je slušao izvjesnog kaluđera iz Dečana kako govori da je uticaj kralja Nikole toliko bio snažan među Albancima „da bi svi Arnauti iz tih krajeva izginuli za njega.“⁵¹ Iako u ovakvim svjedočenjima koja generalizuju osjećanja albanskog stanovništva ima izvjesne doze pretjerivanja, zasigurno da je zbog utočišta i pomoći koje pružio albanskim emigrantima, posebno 1910. i 1911. godine, crnogorski suveren zadužio i stekao veliko poštovanje kod nemalog broja Albanaca.

Nekoliko dana pred početak ratnih operacija sa Osmanskim carstvom, na sjednici crnogorskog Ratnog savjeta, 3. oktobra 1912. godine, donijeta je odluka da glavnina crnogorskih oružanih snaga (osam brigada) nastupa pravcem Skadar-Sjeverna Albanija-Debar-Kičevo-Bitolj, dok bi sporedni dio crnogorske vojske (tri brigade) bio upućen ka

⁴⁹ Milan Rakić, *Konzulska pisma 1905-1911*, (priredio Andrej Mitrović) Beograd, 1985, 236-237. Rakić navodi da je utočište u Crnoj Gori pronašlo „oko stotine poglavica i barjaktara“. (*Isto*, 237); Đorđe Borozan, *Sjeverna Albanija i Albanci u političkim planovima kralja Nikole*, u: *Kralj Nikola, ličnost, djelo i vrijeme*, tom I, Podgorica, 1998, 316.

⁵⁰ Sreten Draškić, *Evropa i albansko pitanje (1830-1921): prilozi proučavanju istorije Albanije od početka nacionalnog preporoda (1830) do Konferencije ambasadora u Parizu (1921)*, Beograd, 2000, 137.

⁵¹ *Crna Gora i Srbija*, 396.

Novopazarskom sandžaku i Metohiji. Budući da su Skadar i sjeverna Albanija označeni kao glavni pravac nadiranja crnogorske vojske, kralj Nikola je u ratnoj proklamaciji 9. oktobra iskazao otvorene pretenzije ka Malesiji, pozivajući Crnogorce da joj pomognu u borbi „za svoja prava, slobodu i sjedinjenje sa Crnom Gorom“.⁵²

Na početku ratnih operacija crnogorska vojska imala nešto više od 35.000 vojnika, podijeljenih u tri operativna odreda (Zetski, Primorski i Istočni). Od toga je na sektoru prema Skadru koncentrisano oko 23.000 crnogorskih vojnika (Zetski odred – 15.000, Primorski – 8.000) stacioniranih na području Podgorice, Bara i Ulcinja, čiji je zadatak bio da zauzmu Skadar. Zajedno sa crnogorskom vojskom na sektoru prema Skadru „stalno ili povremeno“ sadejstvovalo je najmanje oko 3.000 albanskih dobrovoljaca, što je bilo gotovo 10% brojnog sastava crnogorske vojske.⁵³ Sa crnogorskim Albancima, koji su se kao vojni obveznici borili u jedinicama crnogorske vojske u Prvom balkanskom ratu, na strani Crne Gore učestvovalo je zasigurno nekoliko hiljada Albanaca. Pretežno su to bili rimokatolici jer crnogorska vlast nije primoravala muslimansko stanovništvo da učestvuje u ratnim operacijama. Istina, držanjem nekih četa albanskih rimokatolika koje su nastupale na sektoru Primorskog odreda, crnogorske vojne vlasti nijesu bile zadovoljne. Za razliku od Albanaca rimokatoličke vjeroispovjesti koji su se nalazili u borbenim jedinicama crnogorske vojske, njihovi sunarodnici sa lijeve strane rijeke Bojane, prema nekim podacima, pod zapovjedništvom rimokatoličkih popova napadali su neka naselja u blizini Skadra, olakšavajući prodor crnogorske vojske.⁵⁴

U ratnim okršajima koji su se vodili na sektoru Zetskog odreda, dio Albanaca sa prostora Malesije isticao se u brojnim okršajima. Tako su tokom prvog napada na strateški važno utvrđenje Bardanjolt, oktobra 1912. godine, prema nekim podacima,

⁵² Mitar Đurišić, *Prvi balkanski rat 1912-1913: operacije crnogorske vojske*, knjiga treća, Beograd, 1960, 50-58; Đ. Borozan, *Sjeverna Albanija i Albanci u političkim planovima kralja Nikole*, tom I, 319.

⁵³ N. Rakočević, *Crnogorsko-albanski odnosi 1878-1914*, 154.

⁵⁴ N. M. Potapov, *Dnevnik 1906-1907, 1912, 1914-1915*, tom II, 435, 449, 451-452. Prvaci 15 barjaka iz sjeverne Albanije nudili su saradnju komandantu Primorskog odreda, koji ih je ugostio u svom štabu, darovao novcem i oružjem. Od 15 predstavnika albanskih barjaka, pet je bilo iz Zadrimlja, četiri iz Mirdita, i po tri iz Ktele i Puke. Novac je darovan svakom od predstavnika albanskih barjaka, izuzev četvorici imućnih Albanaca. Od oružja je Mitar Martinović darovao albanskim predstavnicima „mauzerove“ puške, obećavši im da će i njihove saradnike naoružati ovim puškama. (*Isto*, 451-452)

albanski dobrovoljci ubili 54 osmanska vojnika,⁵⁵ dok je prilikom napada na utvrđenje Dečić ubijeno i ranjeno 42 Albanaca iz plemena Gruda.⁵⁶ Time je i dio albanskog stanovništva sa prostora sjeverne Albanije dao nesumnjiv doprinos u borbi protiv Osmanskog carstva. No, odlukom Londonske mirovne konferencije 20. decembra 1912. godine, da se formira autonomna kneževina Albanija, propali su planovi da se Crna Gora teritorijalno proširi na područje sjeverne Albanije. Imajući u vidu da do marta 1913. nijesu bile određene granice albanske države, zvanično Cetinje je vjerovalo da bi u slučaju brzog zauzimanja Skadra, velike sile bile primorane da ga dodijele Crnoj Gori. Insistiranje crnogorskog suverena da uprkos volji velikih sila zauzme Skadar, ratne operacije na ovom sektoru pretvoriće u agoniju i izlišno iscrpljivanjem ljudskih, vojnih i materijalnih resursa.

Znatno više uspjeha u ovom ratu crnogorska vojska ostvarila je na sektoru fronta prema Novopazarskom sandžaku i Metohiji, na kome je za manje od mjesec dana praktično bez većih problema otjerala osmansku vojsku i zazuzela: Mojkovac (9. oktobar), Bijelo Polje (11. oktobar), Berane (16. oktobar), Plav (19. oktobar), Gusinje (20. oktobar), Rožaje (26. oktobar), Pljevlja (28. oktobar), Peć (30. oktobar) i Đakovicu (4. novembar).⁵⁷ Za razliku području na kome su operisali Zetski i Primorski odred, gdje se nekoliko hiljada Albanaca borilo sa crnogorskom protiv osmanske vojske, njihovi sunarodnici sa prostora Novopazarskog sandžaka i Metohije uglavnom su borili protiv crnogorske vojske. Od toga je u Beranama, u kojima se nalazila osmanska posada jačine oko 6.000 nizama i bašibozuka, bilo oko 3.000 Albanaca („Arnauta“) sa područja

⁵⁵ Jaša Tomić, *Rat u Albaniji i pod Skadrom 1912. i 1913. godine*, Novi Sad, 1913, 145. U razgovoru koji je vodio sa Jašom Tomićem, Sokolj Baco je kazao da su 18. oktobra 1912. na Bardanjoltu albanski dobrovoljci posjekli „54 turske glave“. Prilikom tog boja smrtno su stradali „barjaktar hotski Kolje i jedan barjaktar iz Kastrata“. (*Isto*)

⁵⁶ Andrija Jovičević, *Malesija*, Podgorica, 1997, 112.

⁵⁷ Borislav Ratković, Mitar Đurišić, Savo Skoko, *Srbija i Crna Gora u Balkanskim ratovima 1912-1913*, Beograd, 1972, 186-195; Prema podacima Mustafe Memića, 1908. godine u Gusinju su od 525 domaćinstava samo 3 domaćinstva bila albanska, u Plavu (361) nije bilo nijednog albanskog domaćinstva; u selu Vusanje (218) sva su domaćinstva bila albanska; u selu Ržanici (67) ih je bilo 16; u selu Martinovići (60) sva su domaćinstva bila albanska; u selu Prnjavoru (53) ih je bilo 8; u selu Novšići (41) sva su domaćinstva bila albanska; u selu Kruševu (31) ih je bilo 8; u selu Hoti (20) ih je bilo 19; u Dosudu (19) je bilo jedno albansko domaćinstvo; u selu Višnjevu (14) ih je bilo 3; u Hakanju (12) sva su domaćinstva bila albanska; u selu Pepići (11) sva su domaćinstva bila albanska, a u selu Grnčaru (10) jedno domaćinstvo je bilo albansko. Od 1.785 domaćinstava u plavsko-gusinjskom kraju, 1.174 domaćinstva su bila muslimanska, 401 albansko i 210 srpskih. (Mustafa Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, Beograd, 1989, 151)

Rugove i Istoka, koji su se prije dolaska u Berane sukobili sa bataljonima donjovasojevičkih ustanika (Polički, Budumiski) i zapalili obližnje selo Dapsiće.⁵⁸ I na prostoru od Berana do Đakovice albansko stanovništvo je pružalo otpor crnogorskoj vojsci. Istina, otpor Albanaca na ovom prostoru je više bio teatralan nego postojan, jer je sjećanje na osmanske kaznene ekspedicije i surovost koja je ispoljena prema Albancima u ustaničkim godinama bilo isuviše živo da bi ih Albanci olako zaboravili. Zato se, kako s pravom navodi Dimitrije Đorđević, albansko stanovništvo sa ovog prostora u ratu sa balkanskim državama borilo „bez preterane revnosti“.⁵⁹

Uvidjevši da je zbog slabog otpora osmanska vojska povukla iz Peći u pravcu Đakovice predstavnici, građana Peći, Srbi i Albanci, sa predstavnicima izvjesnih bašibozučkih formacija, uputili su pismo komandantu Istočnog odreda „radi dogovora o predaji“. Nakon sastanka koji je održan 29. oktobra 1912. godine na prevoju Paklen, i garancija koje je dao komandant Istočnog odreda da će poštovati „slobodu, čast, veru i imanje“, Janko Vukotić kao komandat Istočnog odreda crnogorske vojske i Safedin Mahmutbegović, kao komandant bašibozučkih formacija sa ovog područja, ratifikovali su sporazum o predaji Peći, koje su crnogorske snage zauzele sjutradan, 30. oktobra 1912. godine. Iako su izvjesni podaci ukazivali da će Đakovicu braniti nekoliko hiljada Albanaca, pretežan dio đakovičke posade je bio primoran da s pred nadmoćnijom crnogorskom i srpskom vojskom povuče u pravcu plemena Krasnići. Tako su crnogorska i srpska vojska praktično bez otpora zauzele Đakovicu 4. novembra 1912. godine.⁶⁰

Poslije završetka ratnih operacija na prostoru Novopazarskog sandžaka i Metohiji, dio Istočnog odreda upućen je na sektor fronta prema Skadru, gdje je crnogorska vojska mjesecima uzaludno stradala i iscrpljivala u nastojanju da zauzme ovaj grad, koji krajem 1912. godine dodijeljen Albaniji. Nakon završetka Balkanskih ratova, Crna Gora se teritorijalno proširila za oko 5.000 km², što je bilo više od polovine predratne teritorije Crne Gore (9.475). Pripajanjem dijela Novopazarskog sandžaka, Metohije, Malesije,

⁵⁸ M. Đurišić, *Prvi balkanski rat 1912-1913*, 173-177.

⁵⁹ Dimitrije Đorđević, *Nacionalne revolucije balkanskih naroda 1804-1914*, Beograd, 1995, 136.

⁶⁰ M. Đurišić, *Prvi balkanski rat 1912-1913*, 209, 219-220; Mihailo Vojvodić, *Srbija i balkansko pitanje*, Novi Sad, 2000, 72-73.

Krajine i područja Anamala, državna teritorija Crne Gore poslije rata iznosila je preko 14.000 km².⁶¹

U novooslobođenim krajevima Crne Gore živjelo je oko 240.000 stanovnika. Od toga je muslimana bilo oko 160.000, pravoslavaca oko 50-60.000, dok je rimokatolika bio oko 20-25.000.⁶² U novim krajevima Crne Gore najbrojnija nacionalna zajednica bili su Albanci (oko 100.000). Imajući u vidu da je u Crnoj Gori 1909. živjelo oko 220.000 stanovnika, nakon ratnih okršaja 1912-1913. godine, predbalkanskoj Crnoj Gori 1913. populaciono je pripojena je još jedna Crna Gora, sa kojom, istina, u etničkom, istorijskom i kulturološkom smislu nije imala praktično ništa zajedničko. Za razliku od predbalkanske Crne Gore, u kojoj su u konfesionalnom smislu pravoslavci činili više od 90% stanovnika, pripajanjem nacionalno i vjerski heterogenog stanovništva koje je živjelo u novooslobođenim krajevima, u Crnoj Gori je 1913. odnos pravoslavnog i nepravoslavnog stanovništva bio gotovo ujednačen (55:45%).⁶³

Ovi podaci ukazuju da se nakon balkanskih ratova konfesionalna i nacionalna struktura Crne Gore promijenila do nepropoznatljivosti. To je, kako s pravom ističe Živko Andrijašević, bila posljedica pogubne nacionalne politike crnogorskog suverena, koji je oslobađajući potlačenu srpsku braću, od Crne Gore stvorio Bosnu a od Crnogoraca političku i kulturološku manjinu „u državi koju su sami stvarali“.⁶⁴ Najgore od svega bilo je to što na Cetinju nijesu bili u potpunosti zadovoljni teritorijalnim dobicima. Posebno su bili ogorčeni gubitkom Skadra, kao i zbog činjenice da prilikom razgraničenja sa Srbijom nijesu dobili veće teritorijalne ustupke u Novopazarskom sandžaku i Metohiji, iako nijesu imali ni ljudskih i institucionalnih resursa da novopriipojeno stanovništvo integrišu u državni i politički život Crne Gore.

Poslije balkanskih ratova u Crnoj Gori živjelo je, po svemu sudeći, oko 460.000 stanovnika. U ukupnoj populaciji Crne Gore Albanci su činili četvrtinu stanovništva. Tako se za nekoliko decenija vladavine knjaza/kralja Nikole, od nacionalno heterogene

⁶¹ Ž. Andrijašević, *Kratka istorija Crne Gore*, 185.

⁶² Branko Babić, *Politika Crne Gore u novooslobođenim krajevima 1912-1914*, Cetinje – Titograd, 1984, 128.

⁶³ Živko M. Andrijašević, *O nekim osobenostima crnogorskog društva 1914. godine*, u: *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Cetinje-Podgorica, 2015, 12-15.

⁶⁴ Ž. Andrijašević, *Dinastija Petrović-Njegoš*, 574.

države, u kojoj su nakon 1878. pravoslavci činili skoro apsolutnu većinu, Crna Gora 1913. pretvorila u Malu Albaniju. U novim krajevima albansko stanovništvo dominantno je živjelo na području Metohije (pečki i đakovički kraj), Malesije, Krajine, Anamala, dok su na prostoru Novopazarskog sandžaka koji je pripao Crnoj Gori, nastanjeni bili u plavsko-gusinjskom i rožajskom kraju. U konfesionalnoj strukturi albanske populacije u novopripojenim krajevima dominirali su muslimani, dok je rimokatolika bilo oko 25.000, pretežno nastanjenih u đakovičkoj oblasti.⁶⁵

Iako je većina stanovništva u novooslobođenim krajevima bez većeg otpora prihvatila ulazak u sastav nove države, crnogorska vlast koju je na tom prostoru mahom personifikovalo srpsko stanovništvo, izvršila je brojne zločine nad nepravoslavnim žiteljima. Masovno pokršavanje i likvidacija nepravoslavnog stanovništva koje se protivilo nasilnom prevođenju u pravoslavlje, najveći je zločin prema muslimanskim i rimokatoličkim žiteljima u novim krajevima, koji je u ratnim okolnostima počinila lokalna crnogorska vlast.⁶⁶ Posebno su od nasilja lokalnih organa crnogorske vlasti stradali stanovnici pečke, plavsko-gusinjske oblasti i djelimično đakovičkog kraja, u kojima je živjela brojna albanska populacija. U pečkoj oblasti pravoslavlje je prihvatilo od oko 7.000 do oko 10.000 ljudi, dok je na području đakovičkog kraja tokom februara i marta 1913. nasilno prevedeno u pravoslavlje oko 1.200 Albanaca rimokatoličke vjeroispovjesti.⁶⁷ S druge strane, u plavsko-gusinjskoj oblasti do kraja marta 1913. pravoslavlje je prihvatilo oko 3.000 muslimana, dok je ubijeno najvjerovatnije oko 300 muslimana.⁶⁸ Istina, u literaturi postoje podaci da je broj smrtno stradalih u plavsko-gusinjskom kraju bio znatno veći (od 550 – 800).⁶⁹ No, budući da je glavni izvor za ove tvrdnje usmena tradicija, ovi podaci se ne mogu prihvatiti kao relevantni. U svakom slučaju, zbog represije crnogorske vlasti i razoružanja stanovništva, izvjestan broj žitelja plavsko-gusinjskog kraja, posebno iz sela Vusanje kod Gusinja i sela Hoti kod Plava,

⁶⁵ N. Rakočević, *Crnogorsko-albanski odnosi 1878-1914*, 156.

⁶⁶ Više o tome: Živko M. Andrijašević, Zoran Stanojević, *Pokrštavanje muslimana 1913. godine*, Podgorica, 2003.

⁶⁷ B. Babić, *Politika Crne Gore u novooslobođenim krajevima 1912-1914*, 208, 235; *Istorijski leksikon Crne Gore*, knj. 5, Podgorica, 2006, 1042-1043.

⁶⁸ Z. Folić, *Istorija Muslimana Crne Gore 1455-1918*, knj. 1, 284.

⁶⁹ M. Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, 206.

dominantno nastanjenih albanskim stanovništvom, bio je primoran da napusti svoja ognjišta i nastani se izvjesno vrijeme na području sjeverne Albanije.⁷⁰

Zahvaljujući intervenciji crnogorske vlade koja je maja 1913. formirala dvije komisije sa zadatkom da kazni sve prestupnike, nepobitno je dokazano da su slučajevi pokršatavanja bili brojni i nasilni, ali da su ih inspirisali lokalni organi u novim krajevima, a ne državna vlast kako se u posljednje vrijeme zlonamjerno tvrdi. Iako se nakon toga nasilno pokršteno stanovništvo mahom vratilo u svoju vjeru,⁷¹ nezadovoljstvo i nepovjerenje nepravoslavnog stanovništva prema crnogorskim vlastima, koje je i ranije postojalo, s pravom je bilo dodatno produbljeno. Štaviše, zahvaljući djelovanju austrougarske agenturne mreže koja nije bila bez upliva na albansko stanovništvo, tokom druge polovine 1913. i s proljeća 1914. godine, u graničnom području prema Albaniji, razvio se snažan odmetnički pokret kod Albanaca, čije je djelovanje u dužem vremenskom periodu produkovalo pravnu nesigurnost i nemire duž granice.⁷²

Ustaničkom aktivnošću i incidentima duž granice sa Albanijom, pobunjeno albansko stanovništvo nastojalo je da osujeti rad međunarodne komisije, i spriječi da se teritorije nastanjene Albancima dodijele Crnoj Gori.⁷³ No, odlučnom intervencijom, oktobra 1913. godine, crnogorska vojska nanijela je težak poraz albanskim odmetnicima na sektoru Gusinje-Đakovica, a potom je tokom druge polovine aprila 1914. posjela plemensku teritoriju Gruda i Hota, koje su joj dodijelile velike sile u Londonu, čime je osujetila napade iz pravca Albanije.⁷⁴

Nakon završetka ratnih operacija, crnogorska vlast nastojala je da normalizuje prilike u novooslobođenim krajevima. Otvaranje škola bio je jedan od načina da se to postigne. Na području Novopazarskog sandžaka (izuzev Pljevalja) koji pripao Crnoj Gori, školske 1913/1914. radile su 52 osnovne škole, od kojih je oko polovina bila novootvorenih. Od toga ih je u pečkoj oblasti bilo 5, plavsko-gusinjskom kraju 4, Krajini (Anamalu) 4 i bojanskoj Krajini 6 škola. Činjenica da je više od trećine (oko 36%)

⁷⁰ Isto, 200.

⁷¹ *Istorijski leksikon Crne Gore*, knj. 5, 1043.

⁷² Đorđe Borozan, *Velika Albanija: porijeklo-ideje-praksa*, Beograd, 1995, 61.

⁷³ Milan Šćekić, *Iza linija fronta: Crna Gora 1914-1916*, Podgorica, 2017, 13-14.

⁷⁴ N. Rakočević, *Crnogorsko-albanski odnosi 1878-1914*, 158.

ukupnog broja škola u novopripojenim krajevima radilo u sredinama u kojima je dominantno živjelo mješovito albansko-muslimansko stanovništvo, govori o snažnoj opredijeljenosti vlasti da emancipuje i intergriše Albance. Zbog nemira na prostoru Metohije, škole u pečkoj oblasti otpočele su sa radom krajem 1913. godine. Težnja da se u obrazovni sistem uključe muslimanska djeca, za razliku od krajeva koji su u sastav Crne Gore ušli nakon 1878. godine, naišao je na podršku prosvijećenog muslimanskog i albanskog gradskog stanovništva i inteligencije u Peći, koja je maja 1913. tražila od crnogorske vlasti da im otvori škole. Štaviše, u želji da se njihova djeca brže uključe u nastavni proces, predlagali su vlastima da tokom prve godine izučavaju azbuku i srpski jezik, kako bi u drugom razredu nesmetano mogli pohađati nastavu sa učenicima pravoslavne vjeroispovjesti. Na području plavsko-gusinjskog kraja nemali broj uglednih ljudi takođe je tražio od crnogorske vlasti da im otvore škole na srpskom jeziku, „sa hodžom vjeroučiteljem“. Afirmativan stav albanskog i muslimanskog gradskog staleža i inteligencije prema obrazovanju, prema mišljenju Branka Babića, bio je motivisan ekonomskim i društvenim razlozima, koji su njihovoj djeci trebali da olakšaju penetraciju u društveno-ekonomske tokove, posebno u sektorima trgovine, zanatstva i bankarstva.⁷⁵ Time je albansko urbano stanovništvo u Metohiji, za razliku od sunarodnika koji su postali crnogorski podanici nakon 1878. godine, a koji su uglavnom vodili introvertan način života, pokazali znatno više inicijative da se uključe u društvene tokove.

Zbog jezičke barijere, u krajevima nastanjenim Albancima, đaci su morali prvo da idu u pripravni razred, kako bi savladali srpski jezik, što je bio uslov da pohađaju četvorogodišnju osnovnu školu. Pripravni razred koji su pohađala djeca albanske nacionalnosti postojao u Plavu 1914. godine, dok je u pečkoj oblasti planirano bilo da se „otvaraju pripravne škole sa putujućim učiteljima“, koji bi albanske đake učili pismenosti i srpskom jeziku. Da bi lakše integrisale brojnu nepravoslavnu populaciju iz novopripojenih krajeva, vlast je nagrađivala učitelje koji bi upisali što više muslimanske djece u školu i naučile ih čitanju, pisanju i računskim radnjama. Ali, imajući u vidu nedostatak prostornih kapaciteta i skroman učiteljski kadar, većina djece albanske

⁷⁵ B. Babić, *Politika Crne Gore u novooslobođenim krajevima Crne Gore 1912-1914*, 136, 229-230. Iz rasporeda škola u novooslobođenim krajevima koje je fus noti prikazao Branko Babić, proizilazi da su u novooslobođenim krajevima radile 53 škole: „u pečkoj oblasti 5, plavsko-gusinjskoj 4, u beranskoj 23, u pljevaljskoj 11, Krajini (Anamaliju) 4, u bojanskoj Krajini 6 škola“. (*Isto*, 229).

nacionalnosti nije bio obuhvaćen obrazovanim procesom. Obrazovanje ženske djece iz razloga tradicionalne i patrijarhalne prirode, naročito kod muslimana, bilo veoma nepopularno, a otpor prema obrazovanju žena izrazito snažan u svim sredinama gdje su živjeli muslimani. No, uprkos konzervativnim svjetonazorima prema obrazovanju žena, decembra 1914. u Gusinju je upisano 80 muslimanki, što je bio nemali uspjeh kada je u pitanju emancipacija ženske populacije. Istina, njihov broj u odnosu na mušku populaciju, bio je neznatan. Pored osnovnih škola, vlasti su u novim krajevima otvorile tri gimnazije, od kojih je jedna bila u Peći (1913). Ali, s obzirom da Albanci toga kraja uglavnom nijesu znali srpski jezik, nastavu u pečkoj gimnaziji pohađali su mahom učenici pravoslavne vjeroispovjesti. U nastojanju da suzbije masovnu nepismenost u tim sredinama, vlast je krajem aprila 1914. u Đakovici otvorila čitaonicu u kojoj se pohađao besplatan tečaj za nepismeno muslimansko stanovništvo. Vlast je namjeravala da s jeseni 1914. u Peći i Đakovici otvore i dječja zabavišta, ali je zbog nedostatka prostornih kapaciteta i ratnih prilika u zemlji, ta namjera bila osujećena. Rad osnovnih škola u novooslobođenim krajevima odvijao se i tokom ratne 1914/15. godine. Štaviše, u odnosu na prethodnu školsku godinu (1913/14), broj prosvjetnih institucija se uvećao.⁷⁶

Iako je crnogorska vlast za oko tri decenije gotovo u svim krajevima nastanjenim Albancima otvorila škole, pismenost kod albanske populacije bila je izrazito niska. Tim prije jer se kao posljedica teritorijalnog proširenja nakon balkanskih ratova broj Albanaca u Crnoj Gori drastično uvećao (više od 100.000), a Albanci poslije Crnogoraca bili najbrojnija nacionalna zajednica u Crnoj Gori. Da se kojim slučajem ostvario „san mladosti“ crnogorskog suverena, i Skadar sa okolinom pripao Crnoj Gori, Albanci bi bili najbrojnija nacionalna zajednica, a Crna Gora postala druga albanska država na Balkanu. Činjenica da je od preko stotinu hiljada Albanaca u Crnoj Gori, od 1913-1917. bilo pismeno 476 lica (356 muškaraca; 120 žena), ne znači praktično ništa.⁷⁷ Ujedno, ona najbolje demantuje tvrdnje pojedinih autora, koji su se pristrastno, površno, nekritički i fragmentarno bavili položajem i obrazovanjem albanskog stanovništva u Crnoj Gori, da

⁷⁶ Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852-1916*, 54-56, 108-111. Prema podacima Đoka Pejovića, školske 1913/14. u novooslobođenim krajevima radile su 43 škole. Naredne godine od 63 škole, zbog ratnog stanja u zemlji, radilo je 59 osnovnih škola „uključujući i 2 ženska odjeljenja“ (*Isto*, 376-377)

⁷⁷ DACG, PV 1950, f-67, 41/2, stanovništvo po polu i grupama starosti u kombinaciji sa narodnošću i pismenošću.

je otvaranjem škola u tim sredinama crnogorska vlast sprovodila politiku asimilacije Albanaca. Iako je kod vladajućih krugova postojala ta ideja, podatak da je za skoro četiri decenije prosvjetnog i kulturnog rada, u Crnoj Gori nakon 1913. bilo svega 476 pismenih Albanaca, ozbiljno problematizuje tezu o asimilaciji. Tim prije jer ni austrougarska (1916-1918) i italijanska okupaciona vlast (1941-43), koje su otvarale škole sa nastavom na albanskom jeziku, nijesu uspjele da opismene veći broj Albanaca.⁷⁸

Za vrijeme Prvog svjetskog rata (1914-1916), vojnosposobno albansko stanovništvo iz predbalkanske Crne Gore, sa ostalim crnogorskim vojnim obveznicima, stupilo je u borbene redove crnogorske vojske, a značajan broj Albanaca kao oficiri i vojnici su pokazali hrabrost u ratovima koje je Crna Gora vodila početkom 20. vijeka.⁷⁹ Imajući u vidu da su Albanci koji su postali crnogorski podanici nakon 1878. mahom živjeli u južnim krajevima Crne Gore, za vrijeme Prvog svjetskog rata uglavnom su bili raspoređeni na Ljevokrilnom sektoru Lovćenskog odreda. S druge strane, njihovi sunarodnici iz krajeva koji su pripali Crnoj Gori 1913. pretežno su obavljali pozadinske poslove. Nemajući mnogo povjerenja u nepravoslavno stanovništvo iz novooslobođenih krajeva, crnogorska vlast za vrijeme Prvog svjetskog rata nije se mnogo trudila da ih angažuje u ovom sukobu. Ali, budući da joj je za rat sa nadmoćnim neprijateljem bilo neophodno animirati što brojnije ljudstvo, crnogorski suveren pokušao je da zadobije podršku albanskih dobrovoljaca iz Metohije. No, kako su se Albanci iz Metohije protivili tome, ruski vojni agent Nikolaj Potapov tvrdi, da im je komandant Starosbrijanskog odreda, Radomir Vešović odredio vojni porez. Tako je zahvaljujući novcu koji je dobio od vojnog poreza, Vešović navodno unajmio oko 1.200 ljudi, uglavnom romske nacionalnosti. Ali, kako se veliki dio ljudstva izgovarao bolešću i vraćao kućama, Potapov tvrdi da je od oko 1.200 ljudi koji su krenuli iz Peći, u Andrijevicu stiglo nešto više od trećine (425) unajmljenih boraca. Saznavši za to, kralj Nikola je navodno naredio da se svi vrate kućama, izričit je ruski vojni agent. No, arhivska dokumentacija i štampa ne govore u prilog Potapovljeve teze. Naprotiv, svjedoče da se oko 650 dobrovoljaca islamske vjeroispovjesti iz Peći i Đakovice, predvođeni Bori begom Mahmutbegovićem, stavilo na raspolaganje crnogorskoj vojsci, i da ih je na Kapinom polju kod Nikšića

⁷⁸ N. Draga, *Albanci u Crnoj Gori*, 93-94.

⁷⁹ Biblioteka Istorijskog instituta Crne Gore (BIICG), Ostavština Vuksana Minića, k. 329, f-36, 315.

posjetio crnogorski suveren. Po svemu sudeći, tom prilikom je sa izvjesnim brojem muslimana iz ovih krajeva prisustvovao i Asim-beg Mahmutbegović. Sa jednim brojem dobrovoljaca iz Peći u Berane je stigao i Safedin Mahmutbegović. Iako ne raspolažemo preciznim podacima o njihovom brojnom stanju, pretpostavljamo da je sa područja Peći i Đakovice moralo biti najmanje oko 1.000 dobrovoljaca. Uvažavajući njihova vjerska osjećanja, vojne vlasti naredile su da se dobrovoljačkim odredima sastavljenim od muslimanskog življa, dodijele bataljonske zastave na kojoj nije bilo krsta već samo inicijali crnogorskog kralja (N. I). Nažalost, iz dostupnih arhivalija nijesmo mogli da pratimo djelovanje dobrovoljačkih bataljona iz Metohije. Nikolaj Potapov tvrdi da je nakon izvršene smotre, kralj Nikola pustio kućama dobrovoljačke bataljone iz Rožaja i Peći jer navodno nije bilo oružja. Kada se ono nabavi, navodno im je bilo saopšteno da će biti pozvani. Tako „obradovani Albanci odoše kućama“, tvrdi ruski vojni agent. Iako je uglavnom bio dobro obavješten Potapov nije sasvim pouzdan izvor kada je u pitanju o učešće Albanaca iz novooslobođenih krajeva u Prvom svjetskom ratu. Tim prije jer je crnogorski suveren sredinom 1915. odlikovao komandira Nazif-bega Mahmutbegovića i Sulejman-agu Batušu srebrnom medaljom za hrabrost. Prethodno je kralj Nikola odlikovao Sulejmana Batušu zlatnom medaljom za revnost, što ukazuje da je među albanskom populacijom iz novopripojenih krajeva očigledno bilo pojedinaca koji su imali određenih zasluga u ratu. Njihove sunarodnike (muslimane) iz Ulcinja, vlast je tokom rata oslobodila obaveze da čuvaju stražu u blizini grada, povjerivši im obavljanje trgovačkih i pomorskih poslova, u kojima su se pokazali znatno korisniji. Obavljajući poslove prevoza hrane od Bara do Budve, jedan broj ulcinjskih mornara sa jedrenjacima, austrougarski ratni brodovi su zarobili i odveli u Boku Kotorsku. Jedrenjaci manje nosivosti prilično su postradali od zarobljavanja i bombardovanja u vodama crnogorskog i albanskog primorja. Iako su ulcinjske trgovačke i pomorske brodove povremeno presretale austrougarske podmornice, ulcinjski pomorci savjesno su obavljali povjerene poslove. Zahtjev jednog broja ulcinjskih trgovaca da im se dozvoli da plove pod albanskom zastavom, kako njihovo brodomlje ne bi potapale austrougarske podmornice, naišao je na razumijevanje crnogorske vlasti. Sumnjičavost i nepovjerenje vlasti u držanje Albanaca, pokazala su se pretjeranim jer je većinsko albansko stanovništvo u ovom sukobu bilo lojalno crnogorskim vlastima. To se naročito odnosi na Albance koji su

nakon Berlinskog kongresa postali crnogorski državljani. Činjenica da na tim prostorima nijesu zabilježeni slučajevi zločina motivisanih nacionalnom i vjerskom netrpeljivošću, nedvosmisleno govori da su između pravoslavnog i nepravoslavnog stanovništva postojali skladni međuvjerski i nacionalni odnosi, što je, između ostalog, bila posljedica tolerantne politike koju je crnogorski suveren vodio prema nepravoslavnom stanovništvu. U krajevima koji su pripali Crnoj Gori 1913. godine, međukonfesionalni i međuetnički odnosi bili su mnogo kompleksniji, ali vlast je imala razloga da bude zadovoljna. Tim prije jer je otpor koji je pružala nepravoslavna populacija (mahom albanska) crnogorskoj vlasti, imao podršku samo kod manjeg dijela albanskog stanovništva u novooslobođenim krajevima. Ipak, austrougarska agenturna mreža je marljivo radila da pobuni Albance protiv Crne Gore, što potvrđuje arhivska građa crnogorske provenijencije, u kojoj se navodi da izvjesni austrougarski agenti obilaze malisorska plemena sa ciljem da podstaknu Albance da se sukobe sa Crnogorcima. U tom naumu je, po svemu sudeći uspjela, jer su žitelji malisorskog plemena Klimenti tokom ljeta 1914. izvršili napad na crnogorske pogranične teritorije. Sa Klimentima su, prema nekim podacima, u napadu na područje Gusinja učestvovali izvjesni žitelji plemena Zatrijebač, s namjerom da prekinu saobraćaj Podgoricom, a crnogorska Vrhovna komanda raspolagala je podacima da austrougarski agenti podstiču Albance da napadnu Tuzi. Time su primorali crnogorsku vojsku da interveniše, popali i opljačka Klimente (Selca, Vukle i Nikče) i nanese im značajne gubitke (oko 100 mrtvih i „mnoštvo ranjenih“). Istina, time je uspjela samo na kratko da umiri dio, ali ne sve Albance na ogromnom prostoru koji je crnogorska vojska zauzela u Balkanskim ratovima, posebno u Metohiji, gdje se u pojedinim krajevima zbog nedostatka vojske osjećala „opšta nesigurnost“. Ipak, crnogorska vlast uprkos brojnim problemima do povlačenja sa tog prostora uspjela je da održi brojno nepravoslavno stanovništvo u pokornosti. No, kako je napredovala ofanziva koje su Centralne sile započele na Balkanskom poluostrvu 1915. godine, odnos žitelja nepravoslavnih žitelja novooslobođenih krajeva prema crnogorskoj vlasti i pravoslavnoj populaciji drastično se promijenio.⁸⁰

⁸⁰ DACG, Ministarstvo vojno (u daljem tekstu MV), 1915, Kabinet, f-11, 8209, Adutantura kralja Nikole I Petrovića – Njegoša – Ministarstvu vojnom, 24. jun; Vojnoistorijski insitut Jugoslovenske narodne armije (VII JNA), Arhiv bivše srpske vojske (ABSV), k. 457, f-1, 4/1, 81; VII JNA, ABSV, k. 91, f-4, 10/31, 1;

No, s obzirom da su u novim krajevima crnogorski organi vlasti 1913. počinili teške zločine, odmetništvo i napadi dijela muslimanskog i albanskog stanovništva, imalo je svoju logiku. Posebno, ako se ima na umu da se radilo o neprirodnim krajevima Crne Gore, u kojima su kompleksni međukonfesionalni i etnički odnosi bili opterećeni bremenitim istorijskim nasljeđem. Stoga je većina nepravoslavnog stanovništva u novim krajevima Crne Gore bila izazito lojalna austrougarskoj vlasti. Štaviše, austrougarsku okupaciju smatrala je činom nacionalnog oslobođenja. Zato je razumljivo što je na ovom prostoru među muslimanskom i rimokatoličkom populacijom austrougarska vlast imala veliki broj privrženika. Pored muslimanskog i rimokatoličkog pučanstva, lojalnost austrougarskoj vlasti na prostoru Crne Gore iskazivala je i Rimokatolička crkva, koja je, prema nekim podacima, propagandno djelovala kod rimokatolicima albanske nacionalnosti da „ne stupaju u bračne veze sa pravoslavnom populacijom iz okoline Podgorice (pleme Kuči)“. Takvim djelovanjem je, ako je vjerovati nekim izvorima, Rimokatolička crkva je značajno narušila međuljudske i međuvjerske odnose između pravoslavnog i katoličkog stanovništva (‘to se od ovog doba sve odrodi’). Izvjestan broj Albanaca za vrijeme austrougarske okupacije stupao je u austrougarske organe bezbjednosti. Budući da izvjesni izvori ukazuju da je na prostoru Crne Gore za vrijeme austrougarske okupacije bilo oko 130 žandarmerijskih stanica (oko 30 na urbanom, oko 100 na seoskom terenu), te da je navodno svaka žandarmerijska stanica imala od 4 do 6 žandarma albanske nacionalnosti, u redovima žandarmerije i gonećim odredima službovalo je od oko 520 do oko 780 Albanaca sa područja Crne Gore, Albanije i Srbije (Kosova i Metohije). Od toga se, prema nekim podacima, samo sa područja Tuzi, Plava i Gusinja u redovima austrougarske žandarmerije nalazilo više od 100 Albanaca (iz Tuzi preko 40; iz Plava i Gusinja od 60 do 80). Prema podacima Mustafe Memića, dva bataljona sa prostora Plava i Gusinja sa crnogorskim komitima koje je predvodio poručnik Boško Đurićanin, sredinom oktobra 1918. učestovali su u oslobođenju Plava i Gusinja. Time je, prema ovim podacima, i dio žitelja Plava i Gusinja dao izvjestan

VII JNA, ABSV, k. 457, f-1, 4/1, 60; Milan Šćekić, *Crnogorski muslimani u crnogorskoj vojsci tokom Prvog svjetskog rata (1914-1916)*, „Montenegrin Journal for social science“, vol. 1, issue 2, Podgorica, 2017, 204-205, 213-214; Milan Šćekić, *Muslimani iz novooslobođenih krajeva Crne Gore (1914-1916)*, „Matica“, br. 75, Podgorica-Cetinje, 2018, 295-328; N. M. Potapov, *Dnevnik 1906-1907, 1912, 1914-1915*, 515-516, 550; D. Franetović, *Historia pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, 314-315; *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu 1914-1916*, zbornik dokumenata, priredio Milan Šćekić, Podgorica, 2021, 146, 150.

doprinos oslobođenju Crne Gore od austrougarske vlasti. Pored organa bezbjednosti, primjetno je da se za vrijeme okupacije umnogome povećao i broj Albanaca u školama sa nastavom na albanskom jeziku, koje je austrougarska vlast otvarala za vrijeme okupacije u Crnoj Gori. Tako je školske 1916/1917. na prostoru Crne Gore radilo 163 škole sa nastavom na srpskohrvatskom jeziku, dok se u 9 škola nastava izvodila na albanskom jeziku. S druge strane, u Ulcinju, u kome je za vrijeme nezavisne crnogorske države zastupljenost albanskih učenika bila neznatna, u školi koju je austrougarska vlast otvorila 1. septembra 1916. godine, nastavu na albanskom jeziku je pohađalo 183 učenika. Od toga su oko 30% učeničke populacije (54 učenice) bile žene. Austrougarska vlast je bila posebno zadovoljna napretkom koje su u toku školske 1916/1917. u postigle albanske učenice. U nastojanju da ostvare što veći upliv kod učeničke populacije koja se posebno istakla uspjehom, austrougarska vlast je predlagala je da se četvoro najboljih učenika kao stipendisti nastave školovanje u Austrougarskoj, i podijelila 34 pažljivo selektovane knjige boljim đacima. Iako su uključivanjem Albanaca u strukture vlasti i otvaranjem većeg broja škola na albanskom jeziku, na prostoru od Ulcinja do Metohije, austrougarske vlasti nastojale da među Albancima osnaže svoj prestiž, odnos albanskog stanovništva prema obrazovanju djece nije se mogao promijenti za kratko vrijeme. Sve da su se problemi oko nedostatka materijalnih sredstva i nastavnog kadra mogli lako prevazići, ukorijenjene tradicionalne predstave o obrazovanju, posebno ženske djece, za kratko vrijeme teško je bilo suzbiti.⁸¹

Iako se izvjestan broj albanskog stanovništva borio protiv austrougarske vlasti, pojedinci poput Azema Bejte, kome su Austrougari ubili dva brata, a koji je krajem rata zarobio austrougarski garnizon, dobijali su obećanja da će nakon rata moći da se obrazuju na albanskom jeziku i dobiti „pravo da vijore zastavu Skenderbega“, bili su grubo

⁸¹ Novica Rakočević, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu 1914-1918*, Podgorica, 1997, 250, 252, 296-297. Veći broj škola na albanskom jeziku otvoren je u Metohiji, Plavu, Gusinju, Bar i Ulcinju. Škola na albanskom jeziku u Plavu otvorena je 30. aprila 1917. godine. (*Isto*, 252), M. Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, 221-222; Milan Šekić, *Austrougarski doušnici u Crnoj Gori (1916-1918)*, „Matica“, br. 93, Cetinje-Podgorica, 2003, 225; *Cetinjske novine*, 22. jul 1917, 3; Prema podacima Iva Banca, na prostoru Kosova od 1916-1918. godine austrougarska vlast otvorila je oko 300 škola sa nastavnim albanskim jezikom, dozvoljavala upotrebu albanskih zastava, protežirala kod albanskog stanovništva antisrpski sentimente i formirala od Albanaca „dobrovoljačke jedinice s ciljem da pomogne smanjiti broj crnogorskih i srpskih doseljenika i srpsku manjinu općenito“. (Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, 1988, 279)

obmanuti i izloženi progonu i represiji srpskih organa bezbjednosti. Dolaskom srpske vojske novembra 1918. godine, prema nekim podacima, samo na prostoru Rožaja izvršen je masakr nad oko 800 Albanaca, a toliki broj Albanaca je navodno ubijen i na prostoru Đakovice. Polovinom februara 1919. vojska je artiljerskom vatrom uništila petnaest sela u Rugovskoj klisuri, dok je zbog ustanka koji je izbio na prostoru Plava i Gusinja nemali broj Albanaca sa ovog terena bio primoran da emigrira u Albaniju. Nakon što je ugušen ustanak albanskog stanovništva na ovom području, „granična linija od Plava i Gusinja do jadranske obale“ pretvorila se u poprište anarhije i učestalih sukoba između albanskih odmetnika i jugoslovenskih organa bezbjednosti. Na represiju koju je vršila vlast nad albanskim stanovništvom, albanske odmetičke grupe odgovarale su nasiljem - godinama nakon Prvog svjetskog rata izvodile su partizanske napade u svim djelovima Jugoslavije nastanjenim albanskom populacijom, na prostoru od Tuzi do Debra, unosivši strah i nesigurnost među stanovništvom. Odmetnuti Albanci postali su noćna mora za vlast: ‘Arnauti pravi belaj i napast. Nemamo ni vojsku ni dovoljno žandarmerije, pa su prosto pobesnili’.⁸²

Nakon završetka Prvog svjetskog rata, odlukom Podgoričke skupštine, novembra 1918. godine, Kraljevina Crna Gora prisajedinjena je Kraljevini Srbiji. Kao integralni dio Kraljevine Srbije, Crna Gora je ušla u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine. U Kraljevini SHS 1921. živjelo je 11.984.919 stanovnika, od čega je nacionalnih manjina bilo oko dva miliona.⁸³ Prema ovom popisu (1921) Albanci su bili posle Njemaca (505.790) i Mađara (467.658) najbrojnija manjinska nacionalna zajednica u KSHS, koja je tada navodno imala 439.657 pripadnika. Deceniju kasnije (1931) Albanci su postali najbrojniji od manjinskih naroda u Jugoslaviji (508.259).⁸⁴

Vlasti novostvorene države nijesu priznavale nacionalnu posebnost Makedoncima i Crnogorcima, kao ni status nacionalne manjine albanskoj nacionalnoj

⁸² Isto, 280, 284-285; Ljubodrag Dimić, *Jugoslovenska država i Albanci (1918-1920)*, [https://doi.org/10.1885/ai_godine_ww1.2019.ch1327\(496.5:497.1\)1918/1920](https://doi.org/10.1885/ai_godine_ww1.2019.ch1327(496.5:497.1)1918/1920), 292.

⁸³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1981, 29.

⁸⁴ Zoran Janjetović, *Konfrontacija i integracija: Nacionalne manjine u Srbiji 1944-1964*, Beograd, 2022, 37. Prema popisu iz 1921. Njemaca je u KSHS bilo 505.790, Mađara – 467.658, Rumuna – 231.068, Turaka 150.322, Čeha i Slovaka – 115.535, dok su 25.615 stanovnika činili Ruteni (Rusini). Deset godina kasnije (1931), poslije Albanaca najviše je bilo Njemaca (499.969), Mađara (468.185), Turaka (132.924), Rumuna (130.255), Slovaka (76.411), Čeha (52.909), Rutena (27.681)... (Isto, 37-38)

zajednici. Naprotiv, prema nekim podacima, nacionalne odrednice pripadnicima pojedinih manjinskih zajednica, među kojima je bila i albanska, u međuratnoj jugoslovenskoj državi unošene su „samo u tabelama koje govore o kriminalitetu“.⁸⁵ Time su jugoslovenske vlasti pripadnike nacionalnih manjina nastojale da dehumanizuju, poistovjećavajući ih sa kriminalcima. Pored navedenih podataka, diskriminatoran odnos međuratne jugoslovenske vlasti prema nacionalnim manjinama potvrđuje i dokument Ministarstva spoljnih poslova iz 1929. godine u kome se tvrdi: ‘Naša teza bila je vazda, da u našim krajevima...nema narodnih manjina’.⁸⁶ A kada vlast izvjesnom broju svojih podanika ne priznaje status nacionalne manjine, dozvoljeno joj je da od njih radi praktično što god želi, što se nažalost na primjeru albanske nacionalne zajednice, kao nesumnjivo najobespravljenije i najugnjjetavanije od svih nacionalnih zajednica u međuratnoj jugoslovenskoj državi, obistinilo.

Na području predbalkanske Crne Gore 1921. živjelo je 199.227 stanovnika. Najveći broj stanovnika činili su pripadnici pravoslavne konfesije (84%), dok je muslimana (12%) i katolika (4%) bilo neuporedivo manje. Na popisu (1921) se 91% stanovništva izjasnilo da govori srpskim, 8,5% albanskim, dok je ostalim jezicima govorilo 0,5% žitelja Crne Gore. Konfesionalna struktura na teritoriji današnje Crne Gore 1921. godine, bila je nešto raznovrsnija nego na prostoru koji pripadao nezavisnoj crnogorskoj državi do početka druge decenije 20. vijeka. Tako je pripadnika pravoslavne vjeroispovjesti bilo 75,88%, muslimana 17,92%, dok je katolika bilo najmanje (6.14%). Dominatno zanimanje stanovništva bila je poljoprivreda. Ovom privrednom djelatnošću bavilo se 85% stanovnika (169.921), što govori da je većina stanovništva živijela na ruralnom terenu. U industriji i zanatstvu bilo je upošljeno 4% (7.481), trgovini, kreditnim zavodima i saobraćaju 3% (5.888), slobodnim profesijama i vojsci 6% (11.988), dok se nepoznatim zanimanjima bavilo 2% stanovništva (3.955).⁸⁷

Teritorija novoostvorene države aprila 1922. podijeljena je na 33 administrativne oblasti. Prostor nekadašnje Kraljevine Crne Gore pripadao je Zetskoj oblasti, čije se

⁸⁵ Arso Milatović, *Kosmet: moje svedočenje*, Beograd, 1990, 138.

⁸⁶ I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 280.

⁸⁷ P. Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine*, 199; Ž. Andrijašević, Š. Rastoder, *Istorija Crne Gore*, 359.

središte nalazilo na Cetinju. Teritorija Zetske oblasti sastojala se od osam okruga (barski, cetinjski, nikšićki, podgorički, kolašinski, beranski, metohijski i bokokotorski), dok su bjeljopoljski i pljevaljski okrug pripali Užičkoj oblasti.⁸⁸ Zetska oblast obuhvatala je površinu od 13.326 km², a na tom području živjelo nešto više od 311.000 stanovnika.⁸⁹ Sedam godina kasnije (1929), teritorija Kraljevine Jugoslavije podijeljena je na devet banovina. Područje Crne Gore nalazilo se u sastavu Zetske banovine, čiji je opseg obuhvatao teritorije: Boke Kotorske, Južne Dalmacije sa Dubrovnikom, Hercegovine do rijeke Neretve i planine Veleža, (sa Trebinjem Gackom, Bilećom, Nevesinjem i Čapljinom), potom Foču sa Kalinovikom i Novapazarski sandžak sa Prijepoljem, Pribojem, Novom Varoši, Sjenicom, Raškom, Novim Pazarom i Mitrovicom. Skoro tri puta veća od Zetske oblasti, na teritoriji Zetske banovine, čija je površina iznosila 30.741 km², 1931. živjelo je 925.516 stanovnika.⁹⁰

Na prostoru današnje Crne Gore 1931. živjelo je 360.044 stanovnika. Od toga je 94,4% stanovnika (339.995) govorilo srpskim, oko 5% albanskim (18.098), drugim slovenskim jezicima 0,3% (1.116), dok je ostalim jezicima pričalo 0,3% (968) žitelja Crne Gore. Na osnovu vjeroispovjesti stanovništva i zastupljenosti albanskog jezika, od 12 srezova na prostoru današnje Crne Gore, Albanci su živjeli u 8 srezova. Najviše Albanaca je živjelo na prostoru barskog sreza (zaleđe Bara, ulcinjski kraj), gdje albanskim jezikom govorilo oko 38% stanovništva. Muslimani su činili većinu Albanaca u barskom srezu, dok je katolika bilo znatno manje. Pored barskog, najveći broj Albanaca živio je u podgoričkom srezu, u kome je albanskim jezikom govorilo 11,7% stanovnika. Pretežno nastanjeni na prostoru Malesije i Tuzi, u preko 1.000 domova podgoričkog sreza, živjelo je nešto manje od 6.000 Albanaca. Na prostoru Tuzi većina populacije bila je muslimanske vjeroispovjesti, albanskog etničkog porijekla, u brdskim krajevima živjelo je rimokatoličko stanovništvo, u ravničarskim predjelima u većini sela živjela je vjerski mješovita, katoličko-muslimanska populacija, dok je u selu Vranj živjelo pravoslavno stanovništvo. Prema podacima Omera Čirgića, na prostoru Tuzi i Malesije u međuratnom periodu živjelo je 11-12.000 stanovnika. U andrijevičkom srezu Albanci su

⁸⁸ Isto, 341.

⁸⁹ Ž. Andrijašević, *Kratka istorija Crne Gore*, 202.

⁹⁰ P. Radusinović, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg do novijeg doba*, knj. 1, Nikšić, 1991, 418.

pretežno živjeli u plavsko-gusinjskom kraju, gdje se 1931. izjasnilo da albanskim jezikom govori 1,4% stanovnika. U ostalim srezovima zastupljenost albanskog jezika bila je na nivou statističke greške: u cetinjskom (0,4%), beranskom (0,1%), danilovgradskom (0,1%), kotorskom (0,1%) i nikšićkom (0,1%).⁹¹ Ako se izuzmu andrijevički i beranski srez, gdje je zastupljenost albanskog stanovništva nesumnjivo bila veća od procenta stanovništva koji se izjasnio da govori albanskim jezikom, u cetinjskom, danilovgradskom, kotorskom i nikšićkom srezu, Albanci su, po svemu sudeći, činili zanatlije i trgovci. Prema novijim istraživanjima, na prostoru Novopazarskog sandžaka 1921. je živjelo 216.120 stanovnika. Od toga je Albanaca približno bilo skoro tri hiljade (2.989) ili 1,4% stanovništva, dok je na prostoru pljevskog, bjelopoljskog, beranskog i andrijevičkog kraja navodno živjelo jedva nešto više od hiljadu stanovnika (1.045). Najviše Albanaca, prema ovim podacima, živjelo je u andrijevičkom (746) i beranskom (275), dok su u pljevaljskom (16) i bjelopoljskom kraju (8) pripadnici albanske nacionalne zajednice bili zastupljeni u neznatnom broju.⁹²

Dominantno zanimanje stanovnika u Crnoj Gori 1931. bila je poljoprivreda, kojom se bavilo 79,1% stanovnika. Iako je za deset godina procenat poljoprivrednog stanovništva u Crnoj Gori opao za nekoliko procenata, i dalje je bio iznad jugoslovenskog prosjeka (76,5).⁹³ Izuzev podgoričkog sreza, u kome se 1931. ovom privrednom djelatnošću bavilo 72,9% stanovnika, u ostalim srezovima u kojima je živio veći broj Albanaca, poljoprivreda je premašivala crnogorski i jugoslovenski prosjek. Najveće odstupanje zabilježeno je u andrijevičkom srezu, u kome se poljoprivredom bavilo 87,4% stanovnika. U barskom i beranskom srezu taj procenat bio je nešto manji, ali je udio stanovništva koje se bavio poljoprivredom u oba sreza (80,7%) bio za nekoliko procenata veći od jugoslovenskog prosjeka.⁹⁴

Pored izuzetno visokog udjela stanovništva koje se bavilo poljoprivredom, privredna zaostalost Crne Gore najbolje se ogledala u činjenici da je, prema nekim

⁹¹ Isto; P. Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine*, 198-201; Omer Čirgić, *Tuzi u NOB-U*, „Almanah“, 9-10, Podgorica, 2000, 122.

⁹² Saša Mrduljaš, *Broj sandžačkih Bošnjaka u Turskoj*, „Montenegrin Journal for Social Science“, vol. 3, issue 2, decembar 2019, Podgorica, 177-178.

⁹³ Adnan Prekić, *Crvena ideja Crne Gore*, Podgorica, 2020, 44.

⁹⁴ P. Radusinović, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od nasjtarijeg do novijeg doba*, knj. 1, 454.

podacima, samo 1% crnogorske populacije radilo u industriji.⁹⁵ To ukazuje da su na 1.000 ljudi u ovoj privrednoj grani zaposlena bila samo 3 stanovnika.⁹⁶ Industrijski potencijal Crne Gore 1939. činila su 22 manja, loše opremljena industrijska pogona, a proizvodnja električne energije iznosila je 2,3 KVh po stanovniku.⁹⁷ Nacionalni dohodak krajem tridesetih godina 20. vijeka, obračunat na osnovu cijena iz 1956. godine, iznosio je po stanovniku 19.030 dinara, što je činilo 31% jugoslovenskog prosjeka.⁹⁸ Skroman nacionalni dohodak pretežno se stvarao iz poljoprivrede (80%), kao najzastupljenije privredne grane, 11% iz industrije, a iz ostalih oblasti 9 odsto.⁹⁹ Privrednu nerazvijenost zemlje i nemar međuratnih jugoslovenskih režima prema Crnoj Gori najbolje upotpunjava podatak, da je u poljoprivrednoj proizvodnji 1939. na 100 domaćinstava bilo 48 drvenih ralica i 5 gvođenih plugova, dok oko 30% domaćinstava nije imalo ni drvenu ralicu, kao arhaično poljoprivredno sredstvo.¹⁰⁰ Od ukupnog kapitala koji je uložen u jugoslovensku privredu na Crnu Goru je 1939. otpadalo 0,20%, pa je shodno tome i doprinos Crne Gore privrednoj proizvodnji Jugoslavije bio onakav kakva su bila ulaganja – praktično nikakva (u pogonskoj snazi 0,17%; u industrijskoj proizvodnji 0,33%; nije posjedovala ni 1% jugoslovenskog proizvodnog potencijala).¹⁰¹ Iako je Crna Gora bila jedna od najnerazvijenijih krajeva Jugoslavije, krajevi Crne Gore u kojima su živjeli Albanci bili su još nerazvijeniji, a način života i društveni odnosi gotovo isti kao i u minulim vjekova.

U međuratnom periodu na prostoru Crne Gore sagrađeno je i dovršeno oko 250 km kolskih puteva, pretežno na sjeveru, od kojih su neki putni pravci kao što su Rožaje-Tutin i Andrijevića – Peć, bili od značaja za albansko stanovništvo u sjeveroistočnom dijelu Crne Gore. Izgradnjim novih i okončanjem radova na izgradnji puteva koji su bili ranije započeti, Crna Gora se u međuratnom periodu „prvi put u svom dugovjekovnom postojanju povezala od sjevera do juga kolskim pravcem Bijelo Polje – Mojkovac – Kolašin – Podgorica – Rijeka Crnojevića – Bar – Ulcinj, i od istoka prema zapadu

⁹⁵ Arhiv Jugoslavije (AJ), Arhiv Josipa Broza Tita (AJBT), Kabinet predsjednika (KPR), posjeta Crnoj Gori 1959, II-1/64, 17-24. septembar.

⁹⁶ AJ, AJBT, KPR, posjeta Crnoj Gori 1959, II-1/64, 1, 17-24. septembar.

⁹⁷ AJ, AJBT, KPR, posjeta Crnoj Gori 1959, II-1/64, 1, 17-24. septembar.

⁹⁸ AJ, AJBT, KPR, posjeta Crnoj Gori 1959, II-1, 64, 1, 17-24. septembar.

⁹⁹ AJ, AJBT, KPR, posjeta Crnoj Gori 1959, II-1, 64, 1, 17-24. septembar.

¹⁰⁰ AJ, AJBT, KPR, posjeta Crnoj Gori 1959, II-1, 64, 2, 17-24. septembar.

¹⁰¹ AJ, AJBT, KPR, posjeta Crnoj Gori 1959, II-1, 64, 2, 17-24. septembar.

pravcem albanska granica (Božaj) – Podgorica – Danilovgrad – Nikšić.“ Pored kolskih puteva, 1922. godine na Cetinju je formirana Srpsko-arbanaška banka sa ciljem da obnovi „saradnju sa susjednom Albanijom i poveća obim spoljnotrgovinskog poslovanja“. Zato je uz pomoć banke nabavljen parobrod, a brodom se odvijao redovan vodeni saobraćaj na liniji Rijeka Crnojevića – Virpazar – Plavnica – Skadar i natrag.¹⁰²

Ukidanjem međunarodnog subjektiviteta crnogorske države, položaj Albanaca u međuratnom periodu značajno se pogoršao. Od svih nacionalnih manjina u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, kako s pravom ističe Branko Petranović, Albanci su bili najobespravljeni. Višestruko diskriminirani, potlačeni, omalovažavani, eksploatisani i lišeni elementarnih prava, Albanci su u međuratnom periodu bili izopšteni iz gotovo svih društvenih procesa, izloženi gruboj asimilaciji, mijenjanju identiteta i podvrgnuti „ekspanziji velikosrpske ideologije i integralnog jugoslovenstva“. U posebno nezavidnom položaju su se nalazili egzistencijalno najugroženiji slojevi albanske populacije, koja je bila bezobzirno izrabljivanja od viših staleža albanskog, srpskog i crnogorskog stanovništva.¹⁰³

Javno i institucionalno potcjenjivani i ponižavani, Albanci su u periodu između dva svjetska rata bili izloženi represiji vojno-policijskog aparata („žandarmerijski kundak bio im je prvi sudija“). Posebno mladići, koji su, prema nekim podacima, za vrijeme služenja kadrovske roka u jugoslovenskoj vojsci bili izloženi psihičkom i fizičkom zlostavljanju.¹⁰⁴

¹⁰² Vasilije J. Milić, *Novac, krediti i banke Crne Gore: Privredne finansije Crne Gore – do kraja XX vijeka*, Podgorica, 2001, 93, 104-107.

¹⁰³ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 91, 160. „Albanska manjina ...nije imala svoje škole i pravo na upotrebu jezika u službenoj komunikaciji; prema Šiptarima se gajilo nepovjerenje u vojsci i državnoj administraciji; nisu imali pravo na upotrebu nacionalnih amblema; zapostavljeni su prilikom podele zemlje u sklopu agrarne reforme.“ (*Isto*, 91)

¹⁰⁴ DACG, Arhivski odsjek za istoriju radničkog pokreta (u daljem tekstu AOIRP), Centralni komitet Komunističke partije Crne Gore (u daljem tekstu CK KPCG), 1951, k. 83-1, 223, agitaciono propagandni rad na terenu šiptarske manjine Sreza barskog, 26. januar, *Slobodna misao*, 7. avgust 1927, 2. Na zlostavljanje pripadnika jugoslovenske vojske, kapetana Ilije Lučića, komandira pogranične čete u selu Sukobin, i poručnika Boška Kovačevića, vodnika čete, žalili su se Velikom županu i Okružnom sudu u Baru 28. jula 1927. godine, civili: Isak M. Pulta iz Ulcinja i Rešit Taipov Barli. Pulta je tvrdio da ga je pomenuti dvojac najprije nemilosrdno pretukao kako bi od njega iznudili neko priznanje. Potom su mu stavili mačku u gaće. „Zatim su mačku tukli, a ova bez milosti cijepala svaki dio tijela u Isakovim gaćama“. Barlija su oficiri jugoslovenske vojske tukli mokrim konopima, zbog čega je 12 dana ležao u postelji, o čemu je priložio ljekarsko uvjerenje. (*Isto*)

Iako se Sporazumom o zaštiti manjina koji je ratifikovala 1919. godine, jugoslovenska vlast obavezla da će na prostorima u kojima 'značajan dio' populacije nije govorio srpsko-hrvatski jezik omogućiti mjesnom stanovništvu osnovnoškolsko obrazovanje na maternjem jeziku, za razliku od nekih nacionalnih manjina koje su u međuratnom peiodu imale štampu na maternjem jeziku, izuzev izvjesnog broja ilegalnih prosvjetnih ustanova, Albanci kao jedna od najbrojnijih nacionalnih manjina nijesu imali publikacije na maternjem jeziku, a kamoli državne škole.¹⁰⁵ Albanski jezik je u javnom saobraćaju bio zabranjen, dok zdravstena zaštita i socijalna politika prema Albancima gotovo da nije postojala, što je kod albanske nacionalne zajednice s pravom izazivalo neraspoloženje prema jugoslovenskim vlastima.¹⁰⁶ U sredinama u kojima su živjeli u većem broju Albanci su participirali u lokalnim, pretežno opštinskim strukturama vlasti, „ali veoma retko, ili nikako, nisu bili primani u službu u organe uprave“.¹⁰⁷ Diskriminatoran odnos prema Albancima u međuratnom periodu ispoljavan je i udžbenicima istorije, koji su dehumanizovali albansko stanovništvo ('Varvarski Arnauti', 'Divlji Arnauti') i poredili ih sa divljacima.¹⁰⁸ Tako su mladi naraštaji u međuratnoj Jugoslaviji učeni da Albanci nijesu poput drugih civilizovanih naroda, već divljaci i varvari. A prema varavima i divljacima legitimno je nehumano postupati, što su jugoslovenske vlasti i bez podučavanja iz udžbenika istorije činile.

Na nezavidan položaj albanskog stanovništva ukazivala je u međuratnom periodu i Komunistička partija Jugoslavije, ističući da su „od 1918. godine Arnauti u Jugoslaviji izloženi ubijanju, paljenju čitavih sela, proganjanju sa zemlje, otimanju kuća, imanja, seoskih i plemenskih ispaša i šuma“ i pozivala vlast da prestane sa nehumanim postupanjem prema Albancima.¹⁰⁹

Uprkos podacima koji su ukazivali da su Albanci bili najverovatnije najbrojnija manjinska nacionalna zajednica u Jugoslaviji u međuratnom periodu, pored toga što im

¹⁰⁵ Noel Malcolm, *Kosovo: kratka povijest*, Sarajevo, 2000, 311-312. Školske 1940/41. na prostoru Kosova i Metohije osnovnu školu pohađalo je 24.914 učenika srpske i crnogorske, kao i 11.876 učenika albanske nacionalnosti. (Miodrag Jovičić, *Ustavno-pravni položaj pripadnika albanske nacionalnosti u Jugoslaviji*, u: *Srbi i Albanci u XX veku*, Beograd, 1991, 142); „Godišnje je pohađalo školu na Kosovu svega oko 11.000 đaka, Albanaca i Turaka.“ (Sinan Hasani, *Kosovo: istine i zablude*, Zagreb, 1986, 72)

¹⁰⁶ S. Hasani, *Kosovo*, 72.

¹⁰⁷ M. Jovičić, *Ustavno-pravni položaj pripadnika albanske nacionalnosti u Jugoslaviji*, 142.

¹⁰⁸ Dubravka Stojanović, *Prošlost dolazi*, Beograd, 2024, 282-283.

¹⁰⁹ S. Hasani, *Kosovo*, 291, 293.

nije priznavala status nacionalne manjine, jugoslovenska vlada je tridesetih godina 20. vijeka pregovarala sa turskom vladom da se nemali broj Albanaca iz Jugoslavije preseli u Tursku, čime bi se njihov udio u ukupnoj populaciji sveo na prihvatljiv broj. Do kraja tridesetih godina 20. vijeka u Tursku je emigriralo 19.379, a u Albaniju 4.322 jugoslovenska državljanina. No, na nesreću jugoslovenske vlade, Drugi svjetski rat je onemogućio realizaciju plana kojim je jugoslovenska vlast željela da se za nekoliko godina otarasi velikog broja svojih podanika albanske nacionalnosti.¹¹⁰

Saobraćajno slabo povezani sa najbližim gradskim središtima i isključeni iz društvenih procesa, život Albanaca u Crnoj Gori u međuratnom periodu nije se mnogo razlikovao u odnosu na minule vijekove. Iako je Kraljevini SHS 1921. svaki drugi stanovnik bio nepismen (na popisu iz 1921. bilo je 50,5% nepismenih),¹¹¹ a Ustav iz 1921. garantovao jednakost „svih građana pred zakonom“, kao i pravo nacionalnim manjinama da pohađaju osnovnu školu na „materinskom jeziku“, vlast je uskratila Albancima to pravo.¹¹² Jedina srednjoškolska institucija čiji je osnivač bila država, i kojoj vlast nije zabranjivala upotrebu albanskog jezika, bila je Velika medresa kralja Aleksandra u Skoplju. Iako je formirana 1924. godine s ciljem da se u njoj obrazuju muslimani privreženi državi, ova institucija radila je u korist šete državne vlasti, postavši snažno uporište „nacionalističke pa čak i komunističke djelatnosti“.¹¹³

O nezainteresovanosti vlasti da kulturno unaprijede i osavremene život Albanaca u Crnoj Gori, svjedoči podatak da su do 1929. u albanskim krajevima barskog sreza radile samo dvije osnovne škole. Iako su činili više od trećine stanovništva ovog sreza, za jedanest godina od završetka Prvog svjetskog rata, vlast praktično nije ništa uradila po pitanju obrazovanja albanske populacije i unaprijeđenje njenog položaja u društvu. Istini za volju, Albanci nijesu bili previše ogorčeni zbog toga, jer su kao i većina stanovnika koji su živjeli od poljoprivrede i stočarstva više voljeli da im djeca pomažu u domaćinstvu nego da se obrazuju. Negativan odnos prema obrazovanju kod dijela

¹¹⁰ N. Malcolm, *Kosovo*, 313, 329; Miomir Gatalović, *Burna vremena: Kosovo u državnoj politici Jugoslavije 1966-1969*, Beograd, 2018, 16.

¹¹¹ Dejan Jović, *Uvod u Jugoslaviju*, Novi Sad, 2024, 57. Nepismenih žena na popisu 1921. bilo je oko 60%, dok je udio muške analfabetske populacije nešto manji (oko 40%). (*Isto*)

¹¹² M. Jovičić, *Ustavopravni položaj pripadnika albanske nacionalnosti u Jugoslaviji*, 140.

¹¹³ I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 281.

Albanaca moguće da je bio motivisan nezadovoljstvom što se nastava u školama nije izvodila na albanskom jeziku. Ipak, činjenica da se nakon zavođenja diktature u Jugoslaviji počinje otvarati veći broj škola u tim krajevima, nedvosmisleno govori da je od odnosa vlasti prema obrazovanju, najviše zavisilo da li će Albanci obrazovati mlade naraštaje. Prvih deset godina očigledno je nedostajalo političke volje za tim. Jer su međuratne vlasti smatrale da će za razliku od državnih, takozvane ‘turske škole’ raditi u korist štete albanske nacionalne zajednice, koja će i u novoj državi ostati kulturno zaostala i neprosvječna, i kao takva apsolutno nesposobna da se suprostavi vlastima i asimilaciji kao krajnjem cilju takve politike. To potvrđuje jedan državni službenik koji je 1921. godine pisao: ‘Naš je interes da oni ostanu na ovom istom nivou kulture bar još 20 godina, koje nam je vreme potrebno da izvršimo potrebnu nacionalnu asimilaciju u ovim krajevima.’ Zbog toga međuratne vlasti nijesu protežirale da se Albanci obrazuju u državnim školama, što se, prema riječima Iva Banca, pokazalo kao pogrešna računica jer su se vjerske (‘turske’) škole preobrazile „u znatna središta podzemnog nacionalnog odgoja“. Tako su u nastojanju da ih asimiliju u dogledno vrijeme, međuratne vlasti od Albanaca stvarale neprijatelje. No, uprkos takvim stremljenjima, od 1929. prosvjetne prilike počinju se mijenjati na bolje u albanskim krajevima. Tako je marta 1929. otvorena prva škola na prostoru Krajine, dok su školske godine 1929/1930. otvorene još četiri škole u krajevima barskog sreza nastanjenim Albancima.¹¹⁴ Od toga su tri škole bile otvorene na prostoru Anamala (oko 5.200 stanovnika) i jedna na području Krajine (oko 3.600 stanovnika).¹¹⁵

Tridesetih godina sagrađeno je i otvoreno još nekoliko školskih objekata u krajevima barskog sreza nastanjenim stanovništvom albanskog etničkog porijekla, čime

¹¹⁴ *Pobjeda*, 16. septembar 1950, 2; S. Lekić, *Razvoj prosvete i školstva u barskoj opštini*, 229-230. Od završetka Prvog svjetskog rata do 1929. godine, na području barskog sreza radile su dvije škole, koje su otvorene još za vrijeme Knjaževine Crne Gore. Naime, vlasti Kraljevine SHS otvorile su školu u Đuravcima školske 1919/20. godine, da bi naredne školske godine (1920/21) počela sa radom i škola u selu Livari. Prva škola na prostoru Krajine otvorena je u selu Madžurići 10. marta 1929. godine. Školski reon obuhvatao je sela: Martiće, Runa, Kaciće, Đurjane, Sjerč, Mali i Veliki Ostros, Arbnesh i Ckla. „Do školske 1930/31. u ovoj školi formirano je po jedno kombinovano odjeljenje od četiri razreda, a od tada po dva odjeljenja, koja su radila prije i poslije podne“. Škola u selu Ostros školske 1932/1933. imala je 102 učenika u četiri razreda. (*Isto*); I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 280-281.

¹¹⁵ *Pobjeda*, 28. jun 1949, 2.

su donekle bile unaprijeđene kulturno-prosvjetne prilike u tim krajevima.¹¹⁶ Ali, imajući u vidu da je otvaranje škola u tim krajevima počelo sa velikim zakašnjenjem, da su međuratne vlasti za kulturu i prosvjetu ulagale izuzetno skromna novčana sredstva (2 do 5% budžeta),¹¹⁷ da su obrazovnim procesom uglavnom bili obuhvaćeni muškarci, da je vlast tolerisala nepohađanje škole (naročito ženske djece), poražavajući bilans prosvjetne politike nije se mogla lako sakriti iza zidova novootvorenih škola u albanskim selima. Naprotiv, činjenica da više od 64% albanske djece sa području barskog sreza u međuratnom periodu nije pohađalo školu, nedvosmisleno govori da korist od takve prosvjetne politike bila neznatna u poređenju sa štetom koju je proizvela.¹¹⁸ U prilog tome svjedoči podatak da je za više od dvije decenije u međuratnom periodu na prostoru barskog sreza, četiri razreda gimnazije završilo samo šest đaka albanske nacionalnosti (ilustracije radi Albanci su na prostoru Kosova i Metohije činili 2% gimnazijski obrazovane populacije u držvnim školama). S obzirom da je udio Albanaca u srednjim školama bio neznatan, prirodno, njihova zastupljenost u institucijama je bila marginalna. U ostalim krajevima Crne Gore nastanjenim Albancima, kulturno-prosvjetne prilike bile su još poraznije. Ilustracije radi, u podgoričkom srezu od 1918-1941. u albanskim krajevima radile su dvije škole. Od toga je jedna škola radila povremno, dok su u andrijevičkom tek 1936. godine otvorene dvije škole u albanskim selima.¹¹⁹

¹¹⁶ DACG, Arhivski odsjek Bar (u daljem tekstu AOBR), Sreski narodni odbor Bar (u daljem tekstu SNOBR) 1953/54, k. 295, bez broja, izvještaj sa prvog godišnjeg obilaska škole u Vladimiru 1953/54. Školska zgrada u Vladimiru podignuta je 1932. godine (*Isto*); DACG, AOBR SNOBR 1953/54, k. 295, 51, izvještaj sa prvog godišnjeg obilaska škole u Sukobinu 1953/54. Škola u selu Sukobin podignuta 1934. godine (*Isto*); DACG, AOBR SNOBR 1953/54, k. 295, 56, izvještaj sa prvog godišnjeg obilaska škole u Kosiću 1953/54. Škola u selu Kosić podignuta je 1934. godine. (*Isto*); Osnovna škola u selu Martići, u Krajini, otvorena je školske 1935/36. godine. Dvije godine kasnije, školske 1937/38. godine, otvorena je još jedna škola na području Šestana, u selu Donji Murići. (S. Lekić, *Razvoj prosvete i školstva u barskoj opštini*, 220, 234); I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 280-281.

¹¹⁷ Ljubodrag Dimić, *Srbi i Jugoslavija: prostor, društvo, politika (pogled s kraja veka)*, Beograd, 1998, 168.

¹¹⁸ DACG, AOIRP, CK KPCG 1951, k. 83-1, 223, agitaciono propagandni rad na terenu šiptarske manjine Sreza barskog, 26. januar.

¹¹⁹ *Pobjeda*, 16. septembar 1950, 2. U podgoričkom srezu u međuratnom periodu, na području nastanjenom Albancima, jedino je škola u Tuzima mogla „da zadovolji potrebe ovog mjesta i njegove neposredne okoline“. Godine 1938. od 30 osnovnih škola na području podgoričkog sreza, dvije su bile u Podgorici, jedna u Tuzima, dok je području Zete radilo 8 škola: „u Golubovcima, Bijelom Polju, Vranju, Vukovcima, Ponarima, Srpskoj, Donjoj Gorici i Doljanima.“ (P. Radusinović, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od nasjatiijeg do novijeg doba*, knj. 1, 471-472); I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslavije*, 281; A. Milatović, *Kosmet*, 138; Prema podacima Omera Čirgića na prostoru Tuzi i Malesije u međuratnom periodu radile su dvije osnovne škole (četvororazredne), koje su bili osnovane prije nego što je stvorena

Poslije ujedinjenja vlasti Kraljevine SHS otvorile su Ulcinju 1919. Nižu državnu gimnaziju, čiji je rad deset godina kasnije (1929) obustavljen. Pored gimnazije, u Ulcinju je u međuratnom periodu radila Ženska zanatska škola, koju je školske 1930/1931. pohađalo 27 učenica, kao i Trgovačko-industrijska škola. Trgovačko-zanatske škole u Crnoj Gori počinju da se otvaraju od 1920. godine, kada počinju da rade četiri takve škole (Nikšić, Kolašin, Andrijevića, Bar), a pet godina kasnije (1925) donijeta je odluka da se ove škole otvore u Plavu i Gusinju. Od 1919-1941. u Ulcinju su radile i tri knjižare u privatnom vlasništvu. Kulturni život bio je prilično siromašan i uglavnom se svodio na povremena gostovanja pjevačkih i muzičkih društava koja su u Ulcinju održavala koncerte. Godine 1931. u Ulcinju je formirana građanska muzika. Grupa građana osnovala je u proljeće 1922. čitaonicu u Ulcinju. Deset godina kasnije (1932) u Ulcinju je jednu čitaonicu otvorila i muslimanska kulturno-prosvjetna organizacija „Gajret“.¹²⁰

Imajući u vidu da je na terenu nastanjenom Albancima postojala veoma oskudna školska mreža, u kojima se praktično odvijao sav kulturno-prosvjetni rad, nepismenost kod albanske populacije bila je masovna pojava. Iako je u međuratnom periodu procenat analfabetskog stanovništva u Crnoj Gori bio izuzetno visok (1921 – 67%, 1931 – 56,1%),¹²¹ u albanskim sredinama nepismeno je bilo, prema nekim podacima, više od 90% populacije.¹²² Istina, iz godine u godinu broj pismenih Albanaca neznatno se povećavao, pa je vremenom udio analfabetske populacije počeo blago da opada. Tako je u periodu 1918-1922. u Crnoj Gori bilo 790 pismenih Albanaca (560 muškaraca, 230 žena); od 1923-1927. – 954 (659 muškaraca, 295 žena); od 1928-1932 – 1.369 (839 muškaraca, 530 žena); od 1933-1937. – 1.918 (1.087 muškaraca, 831 žena); od 1938-1942. – 1.278 (746 muškaraca, 532 žene).¹²³ Analiza ovih podataka ukazuje da se od

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. „Drugim riječima, za postojanja Kraljevine Jugoslavije, u ovom kraju nije ništa urađeno na poboljšanju uslova makar osnovnog obrazovanja.“ (O. Čirgić, *Tuzi u NOB-U*, 122)

¹²⁰ Miloš Starovlah, *Istorija školstva u Crnoj Gori*, Podgorica, 2007, 218, 225; Đoko D. Pejović, *Prosvjetni i kulturni rad u Crnoj Gori 1918-1941*, Cetinje, 1982, 36, 52, 64, 103, 180, Knjižara u vlasništvu P. Đurkovića radila je od 1919-1925. godine; M. Vujanovića od 1925-1931; I. Mašanovića 1931-1941. godine. Koncerte u Ulcinju izvodili su „Barski tamburaški orkestar“, pjevačko društvo „Njegoš“ sa Cetinja (1924), a tridesetih godina i Pjevačko i muzičko društvo „Bratimstvo“ iz Bara (*Isto*, 103, 180, 186; J. Rastoder, *Od Bratimstva do Jedinstva*, 20).

¹²¹ Đ. Pejović, *Prosvjetni i kulturni rad u Crnoj Gori 1918-1941*, 43-44.

¹²² *Pobjeda*, 16. septembar 1950, 2.

¹²³ DACG, PV 1950, f-67, 41/2, stanovništvo po polu i grupama starosti u kombinaciji sa narodnošću i pismenošću u Crnoj Gori.

1918-1937. broj pismenih Albanaca u Crnoj Gori uvećao više od dva puta, ali da je uprkos svemu najveći dio albanske populacije i dalje bio nepismen (oko 90%), što je bila posljedica sistemske diskriminacije, kompleksnog istorijskog nasljeđa i nezavidnih kulturno-posvjetnih prilika koje su vladale u tim krajevima. Činjenica da je broj pismene populacije kod Albanaca značajno porastao od kraja dvadesetih do kraja tridesetih godina 20. vijeka nije bio slučajan, budući da se u ovom periodu otvorio najveći broj prosvjetnih institucija u albanskim sredinama. Otvaranje većeg broja škola u ovom vremenskom intervalu, za posljedicu je imao da se broj pismenih Albanci skoro tri puta uvećao, pa su krajem tridesetih godina žene činile oko 40% pismene albanske populacije. Time je kod Albanaca odnos između pismenih muškaraca i žena postao znatno uravnoteženiji nego u sredinama gdje je živjelo stanovništvo slovenskog etničkog porijekla, u kojima su žene činile oko tri četvrtine nepismene populacije.¹²⁴ Čudno što je u periodu od 1938-1942. broj pismenih Albanaca u Crnoj Gori značajno smanjio. Iako se on djelimično može pravdati ratnim okolnostima u zemlji, vjerovatnije je da za ovaj period vlasti nijesu raspolagale pouzdanim podacima o broju pismenih ljudi među Albancima. Tim prije jer je na Osnivačkom kongresu Komunističke partije Crne Gore 1948. godine, delegat partijske organizacije barskog sreza naveo da je na tom području u međuratnom periodu bilo pismeno skoro 2.000 Albanaca.¹²⁵

Budući da je od svih albanskih sredina u Crnoj Gori, u barskom srezu u periodu između dva svjetska rata postojao najveći broj škola, Albanci sa područja ovog sreza činili su najveći broj pismene albanske populacije u Crnoj Gori. Sa sunarodnicima iz titogradskog, andrijevičkog i beranskog (ivangradskog) sreza, broj pismenih Albanaca u Crnoj Gori, morao je biti veći od oko 2.000 ljudi. Stoga se moraju sa rezervom prihvatiti tvrdnje da je u Crnoj Gori 1945. nepismenost kod albanske populacije iznosila oko 90%. Istina, u socijalističkoj štampi mogu se naći podaci da je nepismenost kod Albanaca bila i veća od 90% procenata.

¹²⁴ P. Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945*, 230.

¹²⁵ DACG, AOIRP, Sreski komitet Komunističke partije Crne Gore – Bar (u daljem tekstu – SK KPCG – Bar), 1948, kutija (u daljem tekstu – k.) 6, 46/1, referat delegata partijske organizacije barskog sreza na Osnivačkom kongresu Komunističke partije Crne Gore, bez datuma.

Nakon što je u desetodnevnom ratu 1941. bila munjevito poražena, Jugoslavija je podijeljena na dvije interesne sfere (njemačka, italijanska) i četiri okupaciona područja (njemačko, italijansko, mađarsko, bugarsko). Njemačkoj je diobom pripao veći dio Slovenije (Dolenjska i Notranjska – tzv. Ljubljanska provincija), Srbija, Istočni Srem i dio Kosmeta oko područja Kosovske Mitrovice; Italiji je pripao dio Slovenije, Hrvatske, Kosova i Metohija, Crna Gora i dio Makedonije; na prostoru Hrvatske i Bosne i Hercegovine obrazovana je tzv. Nezavisna Država Hrvatska; Mađarska je pripojila Bačku, Baranju i Prekomurje i okupirala Međumurje, dok je Bugarska pripojila gotovo cijelu Makedoniju do linije Tetovo-Gostivar-Kičevo-Struga, potom jugoistočni dio Srbije, prostor sjeveroistočno od Zaječara, kao i dio uroševačkog i gnjilanskog sreza. Uprkos tome što su postigle saglasnost da rasparčaju Jugoslaviju, brojna područja jugoslovenske države bila su predmet spora između država koje su okupirale Jugoslaviju (NDH i Mađarska oko Međumurja; Mađarska i Rumunija oko teritorije jugoslovenskog dijela Banata; Bugarska je negodovala što je dio Makedonije (Tetovo, Gostivar, Kičevo, Debar, Struga i dio Prespe) pripojen Albaniji, dok je Italija zahtjevala da se kompletna teritorija Kosova i Skoplje pripoje Albaniji).¹²⁶

Na gozbi lešinara Crna Gora je pripala italijanskoj okupacionoj zoni. Boka Kotorska je pripojena Italiji, dok su Ulcinj sa okolnim područjem, Tuzi, Hoti, Grudi, Zatrijebač, Vranj, Vladanj, Kontrabudan, Plav, Gusinje i Rožaje pripojeni “Velikoj Albaniji”. Iako je italijanski kralj zahtijevao da se nakon okupacije uspostavi crnogorska država u granicama iz 1914. godine, Galeaco Čano, italijanski ministar spoljnih poslova, odbio je tu mogućnost kazavši da bi takva odluka izazvala pobunu albanskog stanovništva. No, stvarni razlog zbog kojih je Crna Gora u granicama iz 1914. bila neprihvatljiva za fašistički režim bio je taj, što je Albanija za Italiju „predstavljala važnu strategijsku bazu na Balkanu“ i kao takvu je trebalo proširiti na uštrb Crne Gore. Stoga je pojmljivo što je italijanska vlast krajeve Crne Gore nastanjene Albancima pripojila “Velikoj Albaniji”.¹²⁷

¹²⁶ Velimir Terzić, *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941*, Titograd, 1963, 605-662; *Vojna enciklopedija*, tom 6, Beograd, 1973, 362-365.

¹²⁷ V. Terzić, *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941*, 611-612; Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori: četnički i federalistički pokret 1941-1945*, fototipsko izdanje, Pogorica, 2023, 46-49.

Pored dijela teritorije Crne Gore, 1941. "Velikoj Albaniji" je pripojena većina teritorije Kosova i Metohije, kao i dio zapadne Makedonije (Debar, Struga, Kičevo, Gostivar i dio Prespe).¹²⁸ Dio jugoslovenske teritorije koji je 1941. pripojen "Velikoj Albaniji", prema nekim podacima, iznosio je oko 12.000 km², a na tom prostoru je živjelo oko milion stanovnika.¹²⁹ S obzirom na nezavidan položaj koji je imala u jugoslovenskoj državi, većina Albanaca je okupaciju Jugoslavije od strane fašističkih država nesumnjivo smatrala činom nacionalnog oslobođenja. Zato ne čudi što je na prostoru Kosova i Metohije i Makedonije, nealbansko, pretežno srpsko, crnogorsko i makedonsko stanovništvo bilo izloženo strahovitom nasilju dijela albanske populacije i primorano da se seli u Srbiju, Crnu Goru i dio Makedonije koji se nalazio pod bugarskom okupacijom.¹³⁰ Tako se dio albanske populacije, uz svesrdnu podršku okupatora, koji je podsticao nacionalnu mržnju između albanskog i srpskog i crnogorskog stanovništva, na ovim prostorima svetio stanovništvu slovenskog etničkog porijekla zbog nezavidnog položaja albanske nacionalne zajednice u međuratnoj Jugoslaviji.¹³¹

Okupacijom jugoslovenske države Albanci na prostorima pripojenim "Velikoj Albaniji" dobili su vlastitu administraciju, pravo na korišćenje albanskog jezika, zastavu, sudsku vlast, školstvo na nastavnom albanskom jeziku, kao i brojna druga prava koja su im bila uskraćena u međuratnoj Jugoslaviji. Prisjećajući se kasnije teških dana okupacije i stradanja nealbanskog stanovništva, Arso Milatović ironično konstatuje da su Albanci na Kosovu i Metohiji tada dobili i „'pravo' tlačenja nešiptarskih narodnosti, posebno slovenskog življa".¹³²

¹²⁸ Ali Hadri, *Albanska narodnost u Jugoslaviji od 1918. do 1941. godine i njeno učešće u NOB Jugoslavije*, Zbornik predavanja: *Iz istorije Albanaca*, Beograd, 1969, 192.

¹²⁹ Igor Vukadinović, *Autonomija Kosova i Metohije u Srbiji (1945-1969)*, Beograd, 2020, 22-23.

¹³⁰ V. Terzić, *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941*, 654; „Razne bande pale kuće naseljenika, Srba i Crnogoraca, pljačkaju i otimaju imovinu ('zakon otimanja'), ubijaju. Naseljenici su proterivani, njihove kuće u noćnim napadima paljene, dok su voćnjaci krčeni, tako da naseljenici ne mogu kasnije ni znati gde su im bile kuće i imanja. Na desetine hiljada izbeglica iz Makedonije i Kosova i Metohije, napuštajući svoja ognjišta i spasavajući gole živote odlaze u severne krajeve Srbije. Moćni Ferhat-beg Draga bio je odlučno za iseljavanje Srba sa Kosova, milom ili silom, tj. mirnim putem ako može, a ako tako ne uspe – masovnim terorom nad srpskim življem, što je bilo relativno lako izvodljivo s obzirom na stvarnu vlast koje su pojedine albanske organizacije imale (i mogle da ostvare) na okupiranim teritorijama.“ (Radošin Rajović, *Autonomija Kosova: istorijsko-pravna studija*, Beograd, 1985, 146)

¹³¹ Isto.

¹³² A. Milatović, *Kosmet*, 218.

Na prostorima pripojenim “Velikoj Albaniji” smijenjivani su predstavnici lokalne vlasti (predsjednici opština), upravna vlast povjeravana je lokalnom muslimansko-albanskom stanovništvu, dok je izvjestan broj žandarma koji će na ovim prostorima obavljati policijske dužnosti, stigao iz Albanije. Područjem Rožaja, Tutina, Plava i Gusinja rukovodio je Visoki civilni komesarijat za Kosovo, a za potprefekta u Rožajama imenovan je Adem Kurtagić. Smjenom vlasti na ovom prostoru, hrišćansko stanovništvo bilo je izloženo teroru vlasti i nasilju odmetničkih bandi.¹³³

Na prostoru Tuzi i Malesije kao saradnici okupatora posebno su se isticali izvjesni: Dod Nikola Ivezaj, Đeljoš Ljulji Dedvukaj i Mark Trabojini, oficiri fašističke milicije, sa saradnicima sa ovog područja. Pod pokroviteljstvom Italijana, tokom ljeta 1941. ova lica sa saradnicima izvršili su napad na Zetu, koju su opljačkali i prisilno doveli oko 600 – 700 žitelja ovog kraja u Tuzi sa namjerom da ih likvidiraju. No, tu namjeru su osujetio dio stanovnika Tuzi i okolnog područja, među kojima je bio veliki broj Albanaca. Svoj autoritet da se oslobode žitelji Zete založio je don Pavle Marvulić, župik u Tuzima.¹³⁴ Time je dio žitelja ovog kraja i u ratnim okolnostima pokazao veliku humanost, saosjećajnost i solidarnost sa žiteljima Zete, ne dozvolivši saradnicima okupatora da ostvare svoj naum i poremete dobre odnose sa Crnogorcima iz Zete.

Na prostorima Jugoslavije koji su nakon kapitulacije 1941. pripojeni “Velikoj Albaniji” otvaraju se škole na albanskom jeziku. Školske 1941/42. na ovom području radilo su 154 osnovne škole, u kojima je nastavu pohađao 8.081 učenik. To govori da je svaka škola na prostorima koji su pripojeni „Velikoj Albaniji” u prosjeku imala oko 50 učenika, što je bio veoma skroman broj. Iako je Albancima bilo omogućeno da se obrazuju na maternjem jeziku, očigledno da je obrazovanje kod većine albanske

¹³³ Milutin Živković, *Sandžak 1941-1943*, Beograd, 2017, 101, 106-109.

¹³⁴ O. Čirgić, *Tuzi u NOB-U*, 128. „Naročito su bili angažovani Mulj Delija, Kolj Zefi, Mehmed Murati, Martin Hasi, Smail Hadžija, Ali Zeku, Maras Ujka, Ali Hajdari, Sadik Redži, Husein Smailji, Calj Nika Perković, Murat Ramov Frljučkić, Selim Tuša Orahovac, Prentas Nika Camaj, Fiko Šarkić, Duljo Lekić, Bećo Čirgić, Demo Bikov Drešević, Cufo Lekić i drugi. Neki od ovih su ubrzo postali aktivni učesnici NOP-a. Zahvaljujući angažovanju ovih ljudi i njihovom ukazivanju ne bezočnost namjera prema zatočenim susjedima i na moguće dalekosežne posljedice, namjere neprijatelja su razbijene i nakon četiri dana oslobođeni svi zatočeni Zećani. Značajnu ulogu u njihovom oslobađanju imao je starješina katoličke crkve u Tuzima, don Pavle, koji je prihvatio zahtjev nekih od pomenutih ljudi i posredovao kod italijanskih vlasti. Njegov autoritet i crkveni položaj mnogo su doprinijeli uspjehu ove akcije. Don Pavle je i dalje, do kraja rata, imao korektan odnos prema NOP-u“ (*Isto*, 128-129)

populacije na prostorima Jugoslavije koji su pripali “Velikoj Albaniji”, kao uostalom i kod brojnih drugih nacionalnih zajednica, bilo veoma nepopularno. Nastavu u ovim školama izvodila su 292 učitelja, koji su pretežno bili iz Albanije. Uprkos činjenici da albansko stanovništvo na ovim prostorima nije imalo afirmativan stav prema obrazovanju mladih, albanske vlasti s jeseni 1941. godine donijele su uredbu o otvaranju četrnaest srednjih škola, od kojih jedna trebala da bude otvorena u Ulcinju (stručna škola).¹³⁵

Kao i većina muslimansko-albanske populacije na prostorima Crne Gore koji su pripali “Velikoj Albaniji”, i dio sveštenstva Islamske vjerske zajednice i Rimokatoličke crkve iskazivao je lojalnost prema okupatoru. Jedna od najodanijih ličnosti među sveštenstvom Islamske vjerske zajednice fašističkoj vlasti bio je imam Jakup Kardović iz Rožaja, u Gusinju su okupacionu vlast pozdravili imam Adem Begović, kao i sekretar šerijetskog suda, Avdo Avdić, koji se u četničkim dokumentima pominje kao „najveći krvopija srpski“, dok su na prostoru Ulcinja, izuzev trojice imama, preostalo islamsko sveštenstvo bili pristalice “Velike Albanije”. Takvo raspoloženje kod islamskog sveštenstva protežirao je imam Hasan Ljumić, koji je zbog iskazane lojalnosti okupatoru postao muftija. Izvjestan broj muslimanskih sveštenika na sjeveru Crne Gore nalazio se na čelu kolaboracionističkih trupa, dok je manji broj muslimanskih sveštenika od 1941. podržavao borbu narodnooslobodilačkog pokreta i isticao se tolerancijom i vjerskom trepeljivošću. Takvi su, između ostalih, bili: Hasan Mavrić, penzionisani muftija iz Ulcinja, Said Bojković, imam iz albanskog sela Vladimir, Muharem Lekić, imam iz Tuzi... Saradnjom i servilnim odnosom prema okupatoru za vrijeme Drugog svjetskog rata kompromitovao se i dio sveštenstva Rimokatoličke crkve. Iako je barski nadbiskup Nikola Dobrečić od katoličkog sveštenstva tražio da se bave isključivo „pastirskim dužnostima“, izvjesni župnici u Malesiji (Trabojin, Zatrijebač) poredili su albansku okupacionu vlast sa ‘Hristovim golubom’ i propovjedali pastvi da će ih ona osloboditi crnogorskog pokroviteljstva. Lojalnost prema okupatoru posebno su ispoljavali katolički sveštenici iz Trabojina i Zatrijepča koji su predstavljali „jezgro fašističke reakcije u ovom

¹³⁵ Igor Vukadinović, *Prosvetna politika Kraljevine Albanije na Kosovu i Metohiji tokom Drugog svjetskog rata*, „Tokovi istorije“, 1, Beograd, 2021. Na prostoru “Velike Albanije” školske 1941/42. radilo je 770 osnovnih škola, u kojima je nastavu pohađalo 64.080 učenika. Uredbom od 12. novembra 1941. predviđeno je bilo otvaranje: „Učiteljske škole u Prištini, Licej u Prizrenu, Licej u Tetovu, Poljoprivredni institut u Peći, Trgovački institut u Đakovici i stručne škole u Tetovu, Kičevu, Debru, Uroševcu, Gnjilanu, Strugi, Gostivaru i Ulcinju, kao i ženske stručne škole u Prizrenu.“ (*Isto*, 115-116)

kraju i oslonac za pokušaje bratoubilačkih aktivnosti“. U zaleđu Bara albansku okupacionu vlast zdušno su veličali sveštenici: don Jakov Vresk, župnik u Donjim Šestanima i don Božo Krol, župnik u selu Livari, inače obojica Hrvati (Vresk iz Čakovca, Krol iz Livna). Štaviše, don Jakov Vresk, župnik iz Donjih Šestana predvodio je delegaciju koja je išla u Skadar i Tiranu i tražila da se područje plemena Šestana i Livara pripoji “Velikoj Albaniji”, što će se s proljeća 1942. ostvariti. Saradnjom sa italijanskim okupatrom kompromitovao se i sekretar Barske nadbiskupije don Frano Čermak, koga su s jeseni 1943. godine ubili pripadnici partizanskog pokreta, dok su se, pored nadbiskupa Nikole Dobrečića, vjerskom tolerancijom i patriotizmom isticali: don Pavle Marvulić, župnik u Tuzima, don Josip Kosanović, don Ivo Bušić, don Zef Demirović i don Rudolf Kuneja.¹³⁶ Time je, pored islamskog, i dio rimokatoličkog sveštenstva dao nemjerljiv doprinos razvoju suživota, vjerskog sklada i tolerancije u krajevima nastanjenim vjerski mješovitim stanovništvom.

Nakon kapitulacije Italije u Prizrenu je od 16. do 19. septembra 1943. održana Osnivačka skupština Druge prizrenske lige na kojoj su učestvovali predstavnici sa prostora Kosova i Metohije, Makedonije i Novopozarskog sandžaka. „Cilj Lige je bio stvaranje velike etničke Albanije“ pod njemačkim protektoratom, kao i borba protiv Narodnooslobodilačkog pokreta. Na Skupštini je usvojena proklamacija o ujedinjenju Kosova sa dijelovima Makedonije (Debar, Struga) i teritorije Crne Gore dominantno nastanjene Albancima (Ulcinj, Tuzi) sa Albanijom. Skupštinu Druge prizrenske lige činio je po jedan predstavnik iz svih srezova sa prostora Kosova, Ulcinja, Tuzi, Debra i Struge, a politički program joj je bio je izrazito neprijateljski prema Narodnooslobodilačkom pokretu.¹³⁷

U nastojanju da se osvete za poraze koje su pretrpjeli u borbi sa jedinicama Narodnooslobodilački pokreta, kao i da osujete stanovništvo da mu pristupa, djelovi 21. SS-divizije „Skenderbeg“ izvršili su krajem jula 1944. težak zločin nad civilnim, pretežno neboračkim stanovništvom u selu Velika, ubivši za kratko vrijeme više od 400 ljudi. U ovom jezivom zločinu, prema nekim podacima, pored Albanaca sa prostora

¹³⁶ Zvezdan Folić, *Država i vjerske zajednice u Crnoj Gori 1945-1965*, Podgorica, 2007, 66-75; O. Čirgić, *Tuzi u NOB-U*, 128.

¹³⁷ S. Hasani, *Kosovo*, 115-116.

Kosova i Metohije i Albanije učestvovao je izvjestan broj saradnika okupatora sa prostora Plava i Gusinja.¹³⁸ Na osnovu podataka koji su prikupljeni do kraja aprila 1946. godine, Albanci su na prostoru Kosova i Metohije ubili 5.739, a u Crnoj Gori navodno 959 lica. Simptomatično je da je nekoliko mjeseci ranije, avgusta 1945. godine, Zemaljska komisija je utvrdila da su Albanci ubili u Crnoj Gori 530 lica. S obzirom da su se ti podaci smatrali „nepotpunim“, netačnim i neobjektivnim, broj žrtava u Crnoj Gori za nekoliko mjeseci je volšebno porastao za više od četiristotine lica.¹³⁹ No, sve da su navedeni podaci apsolutno pouzdani, upitno je koliko su od navednog broja ubistava uistinu počinili Albanci iz Crne Gore. Tim prije jer je u operaciju gušenja ustanka u Crnoj Gori 1941. godine pored pet italijanskih divizija iz Albanije („Puglie“, „Taro“, „Pusteria“, „Venezia“, Cacciatori delle Alpi“) i brojnih drugih jedinica, učestvovala i jedinica albanskih kvislinga.¹⁴⁰ Arso Milatović svjedoči da je krajem 1941. u Peći počeo da se vrši „upis i naoružavanje dobrovoljaca za odlazak protiv ustanika u Crnoj Gori“, te da je na prostoru Kosova i Metohije najviše dobrovoljaca albanske nacionalnosti upućenih u Crnu Goru bilo iz Peći.¹⁴¹ Zločini koje su albanske formacije sa Kosova i Metohije i Albanije počinile tada u Crnoj Gori, i kasnije tokom rata, ne mogu se prepisati Albancima u Crnoj Gori.

Kao što je upitno koliko su Albanci iz Crne Gore počinili ubistava za vrijeme Drugog svjetskog rata, jedinice Narodnooslobodilačkog pokreta stacionirane na prostoru Bara sa dijelom stanovništva s proljeća 1945. zbog ubistva sprovodnika i bacanja bombe od strane izvjesnih regrutovanih Albanaca sa prostora Kosova i Metohije (2.472 ljudi), likvidirali su zasigurno nekoliko stotina Albanaca. Precizan podatak o broju stradalih Albanaca u Baru je teško utvrditi jer partizanski izvori pominju oko 400, a albanski i do 1.500 ubijenih regruta. Iako je već sjutra dan smijenjen Komandni štab u Baru, a dio stanovništva Bara pružio utočište albanskim regrutima koji su bježali ispred partizanskih

¹³⁸ Pavle Dželetović Ivanov, *21. SS divizija Skenderbeg*, Beograd, 2012, 137-139; Spasoje Đaković, *Sukobi na Kosovu*, Beograd, 1986, 142.

¹³⁹ D. Bojković, *Komunistička partija Jugoslavije i albansko pitanje u Jugoslaviji 1919-1946*, 258, 261.

¹⁴⁰ *Vojna enciklopedija*, tom 2, Beograd, 1971, 200.

¹⁴¹ A. Milatović, *Kosovo*, 208-210.

jedinica, masovna likvidacija Albanaca sa Kosova i Metohije bez presedana je u istoriji Bara i zasigurno predstavlja jedan od najvećih zločina u novijoj istoriji Crne Gore.¹⁴²

Za vrijeme Drugog svjetskog rata albansko stanovništvo u Crnoj Gori držalo se veoma rezervisano prema Narodnooslobodilačkom pokretu. Činjenica da u nekim krajevima Crne Gore ni jedan Albanac (Krajina, Šestani) nije uzeo učešća u Trinaestojulskom ustanku,¹⁴³ ukazuje da prestiž KPJ i NOP-a među albanskom populacijom praktično nije postojao. Propustivši priliku da u međuratnom periodu među albanskim stanovništvom stvori već upliv, nastojanje Komunističke partije Jugoslavije da za vrijeme rata animira albansko stanovništvo paralisao je svojim djelovanjem okupator, koji je vrlo umješno koristio „nacionalne suprotnosti“ kako bi lakše vladao stanovništvom na okupiranom području.¹⁴⁴ Tako je zahvaljujući slabom prestižu Komunističke partije Jugoslavije među Albancima, rezervisanosti albanskog stanovništva prema Narodnooslobodilačkom pokretu, rigidnom odnosu jugoslovenskih vlasti prema Albancima i komunistima, kao i destruktivnom djelovanju okupatora, Albanaca u Crnoj Gori do pred kraj rata među partijskim članstvom praktično nije bilo. Prema nekim podacima, do 1941. u KPJ bilo je samo 20 Albanaca.¹⁴⁵

Do oslobođenja Crne Gore s jeseni 1944. navodno u ulcinjskoj partijskog organizaciji nije bilo Albanaca, dok u sjeveroistočnom dijelu Crne Gore, na prostoru Plava, Gusinja i okolini Berana, nijesu postojali partijski aktivni.¹⁴⁶ Za razliku od Ulcinja, Plava i Gusinja, krajem juna ili početkom jula 1943. na prostoru Tuzi osnovana je prva

¹⁴² Milan Šćekić, Živko Andrijašević, *Sto događaja iz istorije Crne Gore (1918-2018)*, Podgorica, 2018, 79. Noel Malcolm o "Barskom slučaju" iznosi čudne podatke i tvrdi da su Albanci sa Kosova i Metohije likvidirani prilikom prelaska rijeke Buene: „Odnos gospodara i sluga između Tita i Envera Hoxhe, ustanovljen tokom rata, nastavlja se nesmetano u periodu od 1945. do 1948. Ovo se može ilustrirati jednim incidentom, kad je u aprilu 1945. kolona novih regruta sa Kosova strojevim korakom (uz Hoxhino odobrenje) odvedena preko sjeverne Albanije do crnogorske luke Bar. Kad se jedan vojnik Slaven utopio dok je grupa prolazila rijeku Buenu, vojnici Slaveni, misleći da je namjerno ubijen, uspaničili su se i počeli nasumično pucati na albanske regrute: mnogi su ubijeni, ali su neki uspjeli pobjeći. Ove Albance kasnije je ponovo skupila albanska Sigurimi (tajna policija) i poslala nazad u Jugoslaviju, vjerovatno u smrt.“ (N. Malcolm, *Kosovo*, 361)

¹⁴³ Vasilije Lukić, *Moje viđenje Krajine i Šestana u toku narodnooslobodilačke borbe*, u: *Virpazar, Bar, Ulcinj*, Cetinje-Beograd, 1974, 479.

¹⁴⁴ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda: dokumenta Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije 1942*, tom II, knj. 6, Beograd, 1957, 154.

¹⁴⁵ M. Gatalović, *Burna vremena*, 17.

¹⁴⁶ Dušan Bojković, *Komunistička partija Jugoslavije i albansko pitanje u Jugoslaviji 1919-1946*, Beograd, 2021, 222.

partijska ćelija. Neposredno poslije osnivanja prve partijske ćelije na ovom terenu proširena je i organizacija Saveza komunističke omladine Jugoslavije.¹⁴⁷ Tek nakon oslobođenja Crne Gore od okupatora, krajem 1944. i početkom 1945. godine, Albanci se počinju priključivati NOP-u, ali ne u velikom broju. U prilog tome svjedoči podatak, da se od oko 10.000 stanovnika albanske nacionalnosti u barskom srezu (Vladimir, Ostros i Ulcinj), na strani NOP-a borilo 405 Albanaca (3,82%), dok ih je u rožajskom kraju bilo samo 17 (od ukupno 239).¹⁴⁸ S druge strane, krajem 1944. i početkom 1945. sa prostora Kosova u redovima Narodnooslobodilačke vojske, brigadi KNOJ-a i pozadinskim jedinicama, prema nekim podacima, bilo je više od 50.000 boraca, među kojima je bio nemali broj Albanaca koji su učestvovali u završnim borbama i dali značajan doprinos u oslobođenju zemlje od okupatora i vojnom porazu kolaboracionističkih formacija u Jugoslaviji.¹⁴⁹

Iako su razlozi rezervisanog odnosa Albanaca prema Komunističkoj partiji zasigurno bili brojni, nijesu bez osnova tvrdnje nekih autora koji su neznatnu zastupljenost Albanaca u partijskim organizacijama, objašnjavali strahom da bi se međuratni jugoslovenski režimi sa njima kao članovima Komunističke partije Jugoslavije neuporedivo surovije obračunali nego sa članovima Partije srpske i crnogorske nacionalnosti. To je, kako navodi Arso Milatović, bio jedan od glavnih razloga što do 1941. na prostoru Kosova Albanaca među partijskim članstvom „nije takoreći bilo ‘ni za lek’”,¹⁵⁰ mada ni u ostalim krajevima Jugoslavije nastanjenim albanskim stanovništvom,

¹⁴⁷ O. Čirgić, *Tuzi u NOB-U*, 135. Partijsku ćeliju su činili: Ziko Šarkiće (sekretar), Ibrahim Drešević (zamjenik sekretara) i Omer Salagić. S proljeća 1944. partijska ćelija dobila je tri nova člana: Toma Berišaja, Balja Turuskovića i Haljilja Dreševića. „U drugoj polovini 1943. godine, umjesto jednog aktiva SKOJ-a, u Tuzima se formiraju četiri, a po jedan u Vranju, Rogamima, Milješu, Dinoši i Zatrijepču, a u Hotima i Grudima nešto kasnije, kada nekoliko naprednih i aktivnih omladinaca postaju članovi SKOJ-a (Mark Noni, Đerd Marku, Nikola Đonaj). Svi ovi aktivni zajedno sačinjavali su Mjesnu organizaciju SKOJ-a Tuzi.“ (*Isto*, 135-136)

¹⁴⁸ DACG, PV 1949, f-62, 24/1, V. Lukić, zastupnik direktora Ureda za informacije Predsjedništva Vlade – Sreskim odborima narodnog fronta. 1. februar, DACG, PV 1949, f-62, 24/3, podaci o broju Albanaca na području MNO Rožaje; DACG, PV 1949, f-62, 24/4, V. Strahinja, zastupnik Sreskog odbora NF-a Bar – Predsjedništvu Vlade (Uredu za informacije), 3. mart. Prema podacima Sreskog dobara Narodnog fronta u Baru, na području barskog sreza 1949. godine živjelo 10.607 Albanaca. (*Isto*)

¹⁴⁹ S. Hasani, *Kosovo*, 96-97.

¹⁵⁰ A. Milatović, *Kosmet*, 139. Prema podacima Sinana Hasanija, na Kosovu i Metohiji je krajem 1940. godine od 239 članova Komunističke partije Jugoslavije Albanaca bilo samo 23, što je bilo nešto manje od 10% partijskog članstva. Početkom 1942. Komunistička partija Jugoslavije na prostoru Kosova i Metohije imala je 302 člana (37 partijskih ćelija, četiri mjesna komiteta). Sredinom 1942. godine u KPJ i SKOJ-u bilo je oko 50 Albanaca. Januara 1944. na ovom prostoru bilo više od 400 članova Komunističke partije

po ovom pitanju, situacija nije bila bolja. Ipak, podatak da su članovi Komunističke partije Jugoslavije na prostoru Crne Gore pretežno bili Crnogorci, koje su Albanci u nacionalnom smislu poistovjećivali sa Srbima, čini se da je bio vjerovatniji razlog što je albansko stanovništvo u Crnoj Gori bilo nepovjerljivo prema Komunističkoj partiji. Branko Petranović smatra da su Albanci patološki mrzjeli Srbe i Crnogorce, bez obira da li su bili pripadnici četničkog ili partizanskog pokreta („Šiptari su u Srbima i Crnogorcima gledali krvne protivnike nezavisno od toga da li su nosili kokardu ili petokraku“),¹⁵¹ te da je albanska mržnja paralisala bilo kakvu pomisao na saradnju, što je prilično isključiva i sporna tvrdnja. Kako god zainteresovanost kod Albanaca da se priključe NOP-u i daju doprinos oslobođenju zemlje, bila je slabo izražena. Štaviše, da bi izbjegli mobilizaciju, nakon oslobođenja u nekim krajevima (Krajina) Albanci su sakrili matične knjige „pod izgovorom da su ih uništili Italijani“.¹⁵² S druge strane, kod mobilisane albanske populacije sa područja Rožaja, Plava i Gusinja, u početku je bilo samoranjavanja i dezerterstava, mada se nakon izvjesnog vremena stanje poboljšalo, pa je među Albancima sa ovog terena bilo dosta nižeg rukovodnog kadra.¹⁵³

No, to ne umanju činjenicu da je većina albanske populacije bila vrlo podozriva prema Narodnooslobodilačkom pokretu, kao i da je uticaj Komunističke partije na Albance u Crnoj Gori bio marginalan. Zasiurno da je pored toga, kao i kolaboracije dijela albanske populacije, doprinos takvom odnosu Albanaca dala snažna antijugoslovenska propaganda, koja je na terenu ulcinjskog kraja imala „uspjeha kod gotovo čitavog albanskog dijela stanovništva“.¹⁵⁴ Tim prije jer su „velikoalbanski nacionalisti u svojoj propagandi prikazivali NOB kao čisto srpski pokret a borbu protiv NOP-a kao borbu protiv povratka stare Jugoslavije“. U tome su im umogome pomagale i

Jugoslavije. Od toga je 45 članova bilo albanske nacionalnosti. S obzirom na nezavidan položaj žena u albanskoj porodici, među partijskim članstvom albanske nacionalnosti bilo je i „7 žena pod feredžom“. (S. Hasani, *Kosovo*, 94-95)

¹⁵¹ Branko Petranović, *Kosovo u jugoslovensko-albanskim odnosima i projekt balkanske federacije*, u: *Srbi i Albanci u XX veku*, Beograd, 1991, 318. „Delegat Vrhovnog štaba i CK KPJ je javljao da je velika šovinistička mržnja između Šiptara i Srba zapreka razvijanju Narodnooslobodilačke borbe.“ (*Isto*, 321)

¹⁵² Nikola Masoničić, *U Krajini i Šestanima krajem rata*, u: *Virpazar, Bar, Ulcinj*, 503.

¹⁵³ Pero Simić, Zvonimir Despot, *Tito: strogo povjerljivo – arhivski dokumenti*, Zagreb, 2010, 157-158.

¹⁵⁴ Nijaz Dizdarević, *Albanski dnevnik*, Zagreb, 1988, 146.

vjerske institucije, u kojima su ostaci poraženih albanskih kvislinških formacija pronašli dragocjenog saveznika u borbi protiv nove vlasti.¹⁵⁵

Nakon oslobođenja Crne Gore na prostoru ulcinjskog kraja, prema nekim podacima, odmetnulo se od 60 do oko 100 naoružanih žitelja albanske nacionalnosti, dok je oko 200 osoba, pretežno civila, izbjeglo u Albaniju. S druge strane, na prostoru Malesije posebnu nepomirljivost prema novoj vlasti iskazivali su izvjesni žitelji plemena Hoti koji „‘za čitav mjesec dana’ nisu priznavali novu vlast, pripremajući pobunu u cilju prisajedinjenja ‘svoje teritorije’ Albaniji.“ Zbog nepomirljivosti dijela albanskog stanovništva i odmetanja od vlasti, prema nekim podacima, koji zasigurno nijesu sasvim precizni, poslije rata organi bezbjednosti ubili su 491, ranili 113, zarobili oko 300 balista, a 134 se predalo. To su pretežno bila lica sa prostora Kosova i Metohije.¹⁵⁶

S druge strane, na prostoru Crne Gore poslije rata odmetnulo se oko 200 do 300 lica (tzv. škripara) „četnika i bivših zelenaa“, kao i izvjestan broj bivših pripadnika albanskih u muslimanskih kvislinških formacija. Zbog predaje nemalog broja škripara, njihov broj se vremenom znatno samnjio, mada je na prostoru Gusinja i nakon toga djelovalo oko 30 škripara, što je bilo zabrinjavajuće. Neprijatelji nove vlasti na prostoru Plava i Gusinja pored odmetništva i napada na organe vlasti i civilno stanovništvo, vršili su propagandu da se Plav i Gusinje otcjepe od Crne Gore i pripoje Albaniji ili Kosovu i Metohiji, tvrdeći da ‘ne mogu deca da upravljaju državom’,¹⁵⁷ aludirajući na to da je među pripadnicima nove vlasti bio veliki broj mladih ljudi. No, neprijatelji vlasti su zanemarivali važnu činjenicu, da su ‘deca’ o kojoj su govorili izašli kao pobjednici iz rata, kojima apsolutno nije nedostajalo hrabrosti i odlučnosti ne samo da suzbiju odmetništvo, nego da iz ratnih ruševina izgrade državu i novo društvo, u kojima nacionalne manjine neće biti društvena anomalija već aktivni učesnici društvenih procesa. Ali, imajuću u vidu tradicionalnu zatvorenost i izopštenost albanskog stanovništva iz društvenih procesa, koja je između ostalog, bila posljedica višedecenijske systemske nebrige i diskriminacije, nakon rata nije jednostavno ubijediti nemali broj Albanaca u dobre namjere nove vlasti. Tim prije jer prestiž Komunističke partije

¹⁵⁵ S. Hasani, *Kosovo*, 121-122, 127.

¹⁵⁶ D. Bojković, *Komunistička partija Jugoslavije i albansko pitanje u Jugoslaviji 1919-1946*, 212, 213.

¹⁵⁷ Dragutin Papović, *Protivnici vlasti u Crnoj Gori (1945-1948)*, Cetinje-Podgorica, 2009, 81-82, 194-198.

Jugoslavije bio neznatan. Utoliko je rad na stvaranju povjerenja između nove vlasti i Albanaca, i formiranju partijskih organizacija u albanskim sredinama bio zahtjevniji i složeniji nego u ostalim krajevima Crne Gore. Istina, nakon 1945. godine vremena za to bilo je na pretek.

1. POLITIČKI IDENTITET

1. 1. *Partija i Albanci*

Nakon što je oslobođen veliki dio Jugoslavije od okupatora, marta 1945. konstituisana je jugoslovenska vlada, kojom je predsjedavao Josip Broz Tito. Novooformiranu jugoslovensku vladu obrazovali su predstavnici Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) i međuratnih političkih subjekata, a priznale su je vodeće sile antifašističke koalicije (SAD, SSSR, Velika Britanija). U saglasju sa odlukom koju je marta 1944. donijelo Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), oficijelni naziv nove države bio je Demokratska federativna Jugoslavija (DFJ), dok se novookonstituisana vlada nazivala Privremenom vladom DFJ. U novooformiranoj jugoslovenskoj vladi bili su zastupljeni ministri iz šest federalnih jedinica (Srbija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Slovenija, Crna Gora i Makedonija), a jedan od važnijih ciljeva ove vlade bio je organizuje izbore za Ustavotvornu skupštinu, kao i da se na izborima izabere vlast u svim jugoslovenskim federalnim jedinicama.¹⁵⁸

U skladu sa ciljevima koje je proklamovala nova jugoslovenska vlada, na Četvrtom zasijedanju Crnogorske antifašističke skupštine narodnog oslobođenja (CASNO) 15. aprila 1945. godine, kada je ovo predstavničko tijelo preimenovano u Crnogorsku narodnu skupštinu (CNS), a narodnooslobodilački odbori u narodne odbore, u Crnoj Gori započeo je proces konstituisanja novih organa vlasti. Odlukom Skupštine o priključenju pljevaljskog i bjelopoljskog sreza Crnoj Gori, formalnom potvrdom predstavnika Boke Kotorske o pripajanju Crnoj Gori aprila 1945. godine, kao i ustupanjem pećkog, đakovičkog i dijela istočkog sreza, koji su 1913. ušli u sastav Kraljevine Crne Gore, okončan je proces teritorijalnog konstituisanja Federalne Crne Gore. Osnivanjem prve crnogorske poslijeratne vlade 17. aprila 1945. godine, postepeno se sa ratnog prelazilo na mirnodopsko ustrojstvo narodne i državne vlasti u Crnoj Gori. Nekoliko mjeseci prije konstituisanja vlade Federalne Crne Gore, Komunistička partija, koja je personifikovala sistem uspostavljen u Jugoslaviji, početkom 1945. započela je

¹⁵⁸ Živko Andrijašević, *Istorija crnogorske državnosti: od srednjeg vijeka do 2006. godine*, Podgorica, 2022, 435-436.

legalno da djeluje u Crnoj Gori. Rukovodeću ulogu u radu Partije u Jugoslaviji imao je Centralni komitet, koji je donosio najznačajnije odluke, dok su na federalnom (republičkom) nivou najvišu partijsku vlast personifikovali Centralni i Pokrajinski komiteti. U Crnoj Gori radom Partije rukovodio je Pokrajinski komitet (od 1948. Centralni komitet), a na lokalnom nivou: sreski, mjesni (gradski), rejonski i opštinski komiteti.¹⁵⁹

Odlukom Predsjedništva Crnogorske narodne skupštine od 2. septembra 1945. godine, izvršena je nova administrativna podjela Crne Gore. Novom administrativnom podjelom, umjesto ranijih 12, Federalna Crna Gora je imala 17 srezova: kotorski, hercegnovski, barski, ulcinjski, podgorički, nikšićki, viluški, danilovgradski, šavnički, pivski, bjelopoljski, beranski, rožajski, kolašinski, pljevaljski, andrijevički i cetinjski srez. Od toga su pet novih srezova nastali izdavanjem iz nekadašnjih: nikšićkog, šavničkog, beranskog, barskog i kotorskog sreza. To su bili: viluški, pivski, rožajski, ulcinjski i hercegnovski srez.¹⁶⁰ Glavni razlozi zbog kojih je vlast izvršila novu administrativnu podjelu, bili su motivisani potrebom reorganizacije seoskih u mjesne narodne odbore, kojima dotadašnji sreski narodni odbori nijesu mogli adekvatno rukovoditi, kao i geografijom terena („teritorijalna rastrkanost naselja“), pravilnijom kontrolom sreskih nad mjesnim narodnim odborima, kao i iskazanom voljom žitelja novoosnovanih srezova, da se izdvoje iz većih srezova i formiraju sopstvenu administrativnu upravu.¹⁶¹ Od 17 srezova Federalne Crne Gore, stanovništvo albanskog etničkog porijekla pretežno je živjelo u pet srezova: ulcinjskom, barskom, podgoričkom, rožajskom i andrijevičkom srezu. Istog dana kada je donijelo Odluku o novoj administrativnoj podjeli, Predsjedništvo Crnogorske narodne skupštine donijelo je Zakon o izborima za mjesne, gradske i sreske narodne odbore u Federalnoj Crnoj Gori i Odluku o raspisivanju izbora za narodne odbore. Dva dana kasnije, 4. septembra 1945. godine, na prijedlog

¹⁵⁹ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, Titograd, 1986, 107-109; Branislav Marović, *Društveno-ekonomski razvoj Crne Gore 1945-1953*, Titograd, 1987, 43; *Prvi kongres Komunističke partije Crne Gore*, zbornik dokumenta, priredili: Branislav Kovačević, Slavko Stanišić, Titograd, 1988, 38; Ž. Andrijašević, *Istorija crnogorske državnosti*, 437-439.

¹⁶⁰ *Službeni list Crne Gore*, 5. septembar 1945, 31-36; Opširnije o administrativno-teritorijalnoj podjeli Crne Gore: Dragutin Papović, *Administrativno-teritorijalna podjela i lokalna samouprava u Crnoj Gori 1945-1963*, „Montenegrin Journal of social science“, vol. 4, issue 1, Podgorica, 2020, 35-55.

¹⁶¹ DACG, PV 1945, f-5, 27/1, V. Tmušić, načelnik Odjeljenja narodne vlasti – Predsjedništvu Ministarskog savjeta, 21. avgust.

predsjednika Narodne vlade Crne Gore, Predsjedništvo Narodne skupštine donijelo je Odluku o naimenovanju Zemaljske izborne komisije.¹⁶²

Konstituisanje novih organa vlasti, naišlo je na podršku stanovništva u Crnoj Gori, koji je većinski bilo privrženo narodnooslobodilačkom pokretu. Za razliku od većine populacije Crne Gore, odnos crnogorskih Albanaca prema narodnooslobodilačkom pokretu, bio je prilično rezervisan. Takva percepcija u historiografiji uglavnom se tumači snažnim uticajem rimokatoličkog klera iz Albanije, kao i neodmjerenim i netaktnim odnosom pojedinih partizanskih jedinica prema albanskom stanovništvu,¹⁶³ što su nesumnjivo bili samo neki od razloga udržanosti Albanaca prema Komunističkoj partiji. Svakako da je takvom raspoloženju doprinio slab uticaj Partije u albanskim krajevima, neprosvjećenost velikog dijela albanske populacije, neuviđavno ponašanje organa vlasti neposredno nakon oslobođenja... Ipak, glavne razloge podozrivosti albanske populacije prema Komunističkoj partiji treba tražiti u socijalno zatvorenom, nepovjerljivom, konzervativnom i sumnjičavom karakteru patrijarhalnog albanskog čovjeka, percepciji da je nova vlast u kojoj dominiraju pravoslavni Crnogorci nastavak srpske vlasti, kao i u neosnovanom strahu (prisutnom i kod četničkih porodica), da će zbog uglavnom neafirmativnog odnosa prema narodnooslobodilačkoj borbi i kolaboracije dijela albanske populacije, nova vlast nad Albanacima izvršiti kolektivnu odmazdu. Te strahove dodatno je potrhraživao arogantan odnos pojedinih predstavnika lokalne vlasti i represivnog aparata, koji su većinu Albanaca zbog uzdržanog odnosa prema narodnooslobodilačkom pokretu i kolaboraciji dijela albanskog stanovništva, doživljavali kao narodne neprijatelje i ljude niže vrijednosti. Slaba mobilnost partijskog članstva i masovnih organizacija, koji nakon oslobođenja nijesu pokazali dovoljno inicijative da suzbiju pojave šovinizma i razuvjere albansko stanovništvo da im nova vlast neće nauditi zbog držanja u ratu, doprinijeli su da se Albanci u Crnoj Gori neposredno nakon oslobođenja nijesu osjećali sasvim kao ravnopravni i slobodni

¹⁶² *Službeni list Crne Gore*, 5. septembar 1945, 27-30.

¹⁶³ B. Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, 111-112; Član Politbiroa Komunističke partije Albanije Tuk Jakova, kazao je Nijazu Dizdareviću, sekretaru vojne misije Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije pri Vrhovnom štabu Narodnooslobodilačke vojske Albanije, da: 'Vaši drugovi Crnogorci pokazuju mržnju prema Albancima i situacija se pogoršava'. (N. Dizdarević, *Albanski dnevnik*, 29, 146, 205)

građani.¹⁶⁴ Zasigurno da i u ostalim krajevima Jugoslavije nije bio zanemarljiv broj Albanaca koje se nijesu osjećavali u potpunosti ravnopravnim i slobodnim članovima društvene zajednice, što je bila posljedica višedecenijske diskriminacije, obespravljenosti i izopštenosti iz društvenih procesa, iako početkom aprila 1945. Josip Broz Tito na prijemu delagaciji sa Kosova jasno kazao da će u novoj Jugoslaviji Albanci doživjeti preporod: „Mi stvaramo novu Jugoslaviju koja će biti drukčija za Šiptare Kosova i Metohije, nego što je bila stara Jugoslavija. Mi stvaramo novu državu u kojoj će se Šiptari osjećati ravnopravnim građanima i neće biti ni od koga potcijenjivani. Da se stvori takva nova Jugoslavije potrebna nam je pomoć šiptarskog naroda. Ja sam u zatvoru u Lepoglavi imao dosta prilike da razgovaram sa Šiptarima i vidio sam kakvi su i šta žele. Naša je želja da se taj narod više ne proganja. Šiptarski narod je ponosan, radan i pošten i zato može i treba da bude važan faktor u izgradnji nove Jugoslavije. Naša je dužnost da učinimo sve da bi mu pomogli i da mu olakšamo njegovu sudbinu, jer će onda i njegov doprinos u izgradnju nove Jugoslavije biti mnogo veći. Neprijatelji našeg jedinstva isto tako na Kosovu i Metohiji, kao i u ovim ostalim pokrajinama naše domovine, pokušavaju da izazovu razdor i sukobe među narodom. Oni pokušavaju da odvrte Šiptare sa pravog puta, da ih odvrte sa linije naše borbe, a to je bratstvo i jedinstvo svih naših naroda. Oni pokušavaju da odvrte šiptarski narod od bratske saradnje u izgradnji nove Jugoslavije... Šiptarski narod treba da zna kakvu Jugoslaviju mi stvaramo i da će on u toj novoj zajednici, koja je koštala toliko krvi, biti ravnopravan, da ćemo mu pružiti sve mogućnosti da razvije i izgradi svoju kulturu, da dobije svoje škole, da unapređuje svoju poljoprivredu. Šiptarski narod će u novoj Jugoslaviji dobiti sve ono što narod čini narodom...Odnosi sa šiptarskim narodom nisu bili nikad tako bratski i srdačni kao što su danas. Ti odnosi su se stvorili u borbi u kojoj su Šiptari sudjelovali rame uz rame sa ostalim narodima Jugoslavije boreći se protiv zajedničkog neprijatelja. Šiptari Kosova i Metohije dali su veliki doprinos za stvaranje jedinstva naših naroda i za onemogućavanje planova naših neprijatelja, koji rade na tome da se stvori razdor među narodima na Balkanu....Šiptarski narod će imati sva prava, i mora ih imati, jer je on tamo (na Kosovu i Metohiji – M. Š) najbrojniji, jer je on tamo osnova. Agrarna reforma je u bivšoj

¹⁶⁴ DACG, AOIRP, Pokrajinski komitet Komunističke partije Jugoslavije za Crnu Goru (u daljem tekstu PK KPJ-CG), 1943-1945, k. 1, 45, Pokrajinski komitet Komunističke partije za Crnu Goru – Sreskim komitetima KPJ, 25. jun.

Jugoslaviji bila loše i nepravilno sprovedena. Oni kojima je zemlja bila napravedno oduzeta dobit će je natrag. Nepravilnosti će biti popravljene i izvršice se nova podjela zemlje, jer zemlju sada drže mnogi koji su sarađivali sa okupatorom... Ja bih želio da šiptarski narod svojim sudjelovanjem u borbi da sve od sebe i da opere onu ljagu koju je reakcija nanijela šiptarskom narodu pomažući neprijatelja... Mi stvaramo novu državu i ne može biti da neko ima prava a da nema dužnosti, kao što ne može biti da neko ima dužnosti, a nema prava...Ondesite poruku šiptarskom narodu na Kosovu i Metohiji i najljepše pozdrave i poručite mu da ćemo mi ovdje učiniti sve da bi se prilike čim prije konsolidovale i da bi se šipatrski narod osjetio ravnopravan sa ostalim narodima Jugoslavije. Bit će još poteškoća, ali zajednički mi ćemo ih savladati.“¹⁶⁵ No, uprkos ohrabrujućim riječima koje su nagovještavale bolji i srećniji život, tradicionalno oprezno i podozrivo albansko stanovništvo kao da nije vjerovalo da je vrijeme diskriminacije, ponižavanja i tlačenja nepovratno prošlo, kao i da nova vlast uistinu želi da ispravi istorijsku nepravdu prema albanskom stanovništvu i omogući Albancima da u novoj Jugoslaviji žive životom dostojim čovjeka. Glavni razlozi rezervisanog odnosa albanskog stanovništva prema novoj vlasti, za partijsko vođstvo su bili ‘zaostalost albanskih masa’, snažna povezanost „sa svojom rekacijom“, kao i nerazumijevanje „suštine i ciljeva Narodnooslobodilačkog pokreta“, što je bila djelimično tačna ali prilično jednostrana ocjena. Stoga je nakon oslobođenja glavni zadatak u radu sa Albancima bio ‘zadobijanje uticaja u šiptarskim masama uz istovremeno izolaciju šiptarske rekacije’.¹⁶⁶

U cilju pridobijanja uticaja kod albanske populacije u Jugoslaviji bio je i govor Josipa Broza Tita na Osnivačkom kongresu Komunističke partije Srbije 1945. godine, u kome je naglasio da zbog kolaboracije nemalog broja albanskog stanovništva nova vlast neće potencirati njihovu odgovornost. Naprotiv, kazao je da vlast zna da su bili zavedeni, da nijesu svi Albanci „koljači i zlikovci“, kao i da vlast želi da Albanci dobiju prava, budu ravnopravni sa drugim narodima i da se u novoj Jugoslaviji „osjećaju kao u svojoj zemlji“: „Mi znamo da ste bili zavedeni, da niste svi koljači i zlikovci, da vas je 50 odsto bilo zavedeno i da je sada na nama red da vam pomognemo, da vam objasnimo šta mi

¹⁶⁵ S. Hasani, *Kosovo*, 126, 311-312; Josip Broz Tito, *O Partiji i ulozi komunista: KPJ u borbi za pobjedu i odbranu revolucije (1941-1952)*, druga knjiga, Beograd, 1984, 348-350.

¹⁶⁶ D. Bojković, *Komunistička partija i albansko pitanje u Jugoslaviji 1919-1946*, 219.

hoćemo. Mi nećemo da Šiptari na Kosovu budu građani drugi ili trećerazredni. Mi hoćemo da imate svoja prava, ravnopravnost, da imate svoj jezik, svoje učitelje, da se osjećate kao u svojoj zemlji.“¹⁶⁷

Jedan od prvih poteza nove vlasti u Crnoj Gori ka uspostavljanju povjerenja bila je odluka donešena na Četvrtom zasijedanju CASNO-a, da se na bazi principa Drugog zasijedanja AVNOJ-a, prizna nacionalna ravnopravnost svim narodima i narodnostima u Jugoslaviji. U ime Albanaca sa područja Krajine, ovu odluku pozdravio je narodni poslanik Luka Marđonović, koji je tom prilikom kazao, da su Albanci sa simpatijama prihvatili odluke Crnogorske antifašističke skupštine, koje im garantuju nacionalnu posebnost i ravnopravnost u novoj Jugoslaviji.¹⁶⁸ Kao posljedica takvog opedjeljenja, nakon izbora za mjesne, sreske i gradske odbore, održanim 30. septembra 1945. godine, Albanci su bili zastupljeni u svim organima lokalne vlasti u sredinama u kojima su živjeli. Tako je od 60 odbornika u Sreskoj narodnoj skupštini u Podgorici 1945. bilo desetak Albanaca, u Ulcinju 21 (od 35), u Baru tri (od 40), dok je Sreskoj skupštini u Andrijevići (od 48) izabrano 12 nepravoslavnih odbornika, među kojima je bilo nekoliko Albanaca.¹⁶⁹ Srazmjerna zastupljenost Albanaca u organima lokalne vlasti, svjedoči da je

¹⁶⁷ Miomir Gatalović, *Jugoslovenska državna politika na Kosovu i Metohiji 1958-1974*, Beograd, 2014, 34.

¹⁶⁸ *Rad Narodne skupštine Crne Gore 1945-1950*, priredili: Čedomir Perović, Nevenka Ilić, Titograd, 1986, 34; *Pobjeda*, 22. april 1945, 4. U Ulcinju je tim povodom održan miting. Pred okupljenom masom govorili su podpredsjednik NOF-a Hafiz Buzuk, Drago Dragović i član Sreskog odbora NOF-a Lito Resulbegović, koji je tom prilikom govorio na albanskom jeziku, potencirajući da je: „Narodna vlada najbolji zaštitnik manjinskih prava i sloboda“ (*Pobjeda*, 28. april 1945, 2.); Marta 1945. u Tuzima je održan zbor Narodnooslobodilačkog fronta (NOF), na kome je manifestovano „bratstvo naroda Jugoslavije i Albanije“. Na zboru je učestvovalo više hiljada ljudi, a otvorio ga je Ibrahim Drešević, sekretar Opštinskog odbora NOF-a. Pored Dreševića na zboru u Tuzima su govorili: Miloš Rašović, predsjednik Glavnog odbora NOF-a za Crnu Goru i Boku, pukovnik Sefket Peci, komandant III albanskog udarnog korpusa, Gojko Garčević, Zijo Dibra, Kol Zefi, Ali Zeki i Age Gruda, ispred organizacije Antifašističkog fronta žena. (*Pobjeda*, 11. mart 1945, 5)

¹⁶⁹ DACG, PV 1945, f-5, 44/4, 44/5, 44/9, 44/20, 44/21, rezultati izbora za sreske, mjesne i gradske odbore u andrijevičkom, podgoričkom, barskom i ulcinjskom srezu. U Sreskoj narodnoj skupštini u Podgorici izabrani su: Drešević Ibrahim, Krnić Ahmet (MNO Tuzi), Kalević Martin, Niković Martin (MNO Gruda), Lekočević Nikola, Đelošević Nuo (MNO Zatrijebač), Ulić Kolja (MNO Kosor), Džmal Lekić (MNO Vranj), Duković Selman (MNO Dinoša), Gojčević Toma, Junčević Marko i Dedvuković Prenc (MNO Hoti). Za članove MNO u Grude bili su izabrani: Berišić Zef, Ivezić Zef, Ljuljdurović Kolja, Ljuljdurović Đoko, Berišić Petar, Gruda Age, Berišić Toma, Ivezić Đoka i Ljuljdurović Prelja. Za člana MNO Donji Kuči izabran je Perković Doda, a za članove MNO Tuzi: Lekić Duljo, Alivodić Asim, Šarkiće Fiko, Šabović Orle, Turusković Abdula, Lekić Bajrov Feto, Lekić Jusuf, Suljović Feto i Vodopić Mustafa. Članovi MNO Zatrijebač bili su: Ljucović Ljuca, Margiljić Hilja, Dedivanović Ujka, Đolević Prelja, Đokić Đon, Ljekočević Kolja, Cacević Zef, Nikprelević Nikola, Đurašević Deda. U MNO Dinoša su izabrani: Đoković Sabit, Gilić Sadrija, Becović Elez, Đoković Duz, Niković Tahir, Pajović Ilija i Omerbožović Ramo. Za članove MNO Vuksanlekić su izabrani: Dedvuković Kolja, Junčević Petar, Gegović Đerd, Gojčević Deda,

nova vlast u Crnoj Gori apsolutno uvažavala nacionalnu posebnost albanske populacije,

Dusović Nika, Dedvuković Đono, Čamović Prantaz, Juncević Nuo, Đelević Đono, Sinistović Lek, Pernović Milan, Camović Mako i Camović Rok, dok su MNO Kosor izabarani: Marašević Maraš i Nuculović Doka. Među 15 članova MNO Vranj izabrani su: Pepić Bećir, Bartina Ivan i Otović Ramo. Za odbornike u Sreskoj narodnoj skupštini Baru izabrani su: Dabović Nikola (MNO Gurza), Selmanović T. Adem i Junković T. Nikola (MNO Livari). Za članove MNO Gurza izabrani su: Dabović P. Nikola, Vukmarković N. Pero, Đokmarković K. Pero, Malević M. Kola, Đolović Đ. Marko, Đokmarković Đ. Đorde i Marvučić P. Tona. Članovi MNO Livari su bili: Dabović Š. Mehmed, Selmanović M. Selman, Đokvučić Đ. Andrija, Jurković M. Nikola, Veljović U. Braim, Janković N. Leka, Selmanović T. Adem. Nikpaljević L. Tomo izabran je za člana MNO Novi Bar, Marvučić Danilo (MNO Stari Bar), Kolar M. Bejto (MNO Mikulići), Dibra S. Mujo i Đokvučić Petar (MNO Zaljevo); Za odbornike Sreske skupštine u Ulcinju izabrani su: Mavrić H. Sučo, Resulbegović I. Alija (MNO Ulcinj), Rudović Đ. Maraš (MNO Štoj), Kolović N. Aleksandar, Lukić P. Pera (MNO Bratica); Šabrić R. Tahir, Ramusović Z. Avdo, Čobović A. Hasan, Količić S. Ahmet (MNO Kruta); Lola S. Musaja, Lucović R. Ćamil, Bajramović H. Nuho (MNO Sukobin), Kotlić S. Ahmet, Mehanović S. Redžep, Đonović P. Selim (MNO Vladimir), Vuković H. Alija, Kraja M. Abdulah (MNO Koštajnica), Išma H. Ajula, Curović C. Murto, Martić A. Adem i Canović M. Adem (MNO Ostros). U MNO Ulcinj izabrani su bili: Zubarović C. Osman, Mujalović M. Rasim, Caušić M. Rasim, Babaidrizi C. Idriz, Cakulić D. Jakup, Gorana L. Redžep, Resulbegović S. Džemale, Hadžibrahim B. Ladif. U MNO Štoj: Elezović M. Nikola, Ivanović Z. Đona, Gazivoda T. Noca, Elezović D. Prenka. U MNO Zoganje izabrani su: Delić M. Noca, Pultović Zefa, Seferović Lj. Musto. Članovi MNO Bratica su bili: Pelinković O. Junus, Dobrecović N. Marko, Nilović N. Nreka, Kolović N. Aleksandar, Lukić L. Nikola, Marlukić N. Luka, Vukmarković M. Aleksa, Nilović Đ. Stjepa, Delić Č. Prenča, Lukić S. Marko, Lukić N. Petar; MNO Koštajnica: Mustafić C. Suljo, Pepdonović J. Prenča, Bogdanović M. Adem, Dragović S. Murto, Milović A. Nuho, Vuković H. Alija, Čobović A. Jusuf, Kraja M. Abdulah i Aručević M. Dujo; MNO Krute: Palević J. Suljo, Čobović K. Alija, Ibročević O. Hasan, Islamović H. Saljo, Redžović I. Selim, Markićić B. Adem, Halilović D. Adem, Duraković O. Bajram, Ndrekić Đ. Nikola, Muslićić M. Šabo, Taganović M. Bećir; MNO Sukobin: Lola C. Musaja, Lucović R. Ćamil, Avdić B. Mehmed, Bajrović H. Muho, Šaptahović M. Rešid, Škrelja L. Marko, Curanović H. Cano, Đelošević M. Rizaja, Sinanović T. Jusuf, Hodžić S. Daut i Telić C. Selim; MNO Vladimir: Caušević M. Šaban, Perović M. Džemal, Kalezić Š. Hasan, Mehanović S. Redžep, Hodžić S. Ahmet, Osmanović D. Selim, Đeković J. Mustafa, Mučović R. Čazim, Koković H. Čazim, Jahović A. Rizo i Kosanović S. Josip; MNO Ostros: Markašević M. Lano, Ramušević T. Mehmed, Arbalić M. Iso, Hidžić A. Bajram, Nikolić K. Julka, Đenčić S. Kasen, Đenašević H. Zejnel, Dodić D. Redžep, Ladević D. Taip, Popović D. Hait, Ljubanović C. Muhamed, Zurović V. Kasem, Zurović M. Ljamo, Čejović I. Omer i Kacić T. Cufo. Od nepravoslavaca za odbornike u Sreske skupštine u Andrijevići izabrani su: Rašić Redžov Hajro, Deljanin Selmanova Šefka (MNO Dosude), Kolenović Emrov Selman, Ljačković Husov Bajram (MNO Koljenovići), Omerović Ademov Amir, Bektepović Dinov Braho, Radončić Mašov Zajjo (MNO Gusinje), Musić Sadikov Idriz, Kolašinac Medov Redžo, Musić Nišanov Ago (MNO Korita), Redžepagić H. Mustafa, Bašić Š. Ahmet (MNO Plav). Od muslimansko-albanske populacije za članove mjesnih narodnih odbora na prostoru andrijevičkog sreza 1945. godine izabrani su: Kolenović Dulov Hako, Kukić Mustafin Ljec, Čosović Sadikov Adem, Ahmetović Bektešev Arslan, Vučetović Hadžin Rama, Đombaljić Redžepov Alija, Bektešević Ramov Bajram, Curanović Martinov Kolja, Radoićić Medov Braho, Nikochević Avduljov Salih, Radončić Junjin Junuz (MNO Koljenovići), Mrkulić Smajlov Hajro, Balidemić Arifov Balija, Deljanin Rušov Iso, Hot Demšin Sadrija, Palušević Kolin Toma, Radončić Fejzin Muho, Asandekić Zenunov Španj (MNO Dosude), Omerović Bečov Huso, Bektešević Mehov Braho, Brđakić Ramov Suljo, Pirović Nurov Medo, Nikochević Osmanov Šeho, Hot Avdulova Lulka, Mulić Nasov Šabo, Hot Alov Redžo, Drašković Bajrušov Redžo, Radončić Samov Mako, Nekić Salihov Fejzo, Đurković Ramov Jupo (MNO Gusinje), Redžepagić Emiljov Omer, Ferović Medov Hilmo, Šahmanović Jupov Džemo, Redžepagić Hivzova Nadžija, Redžepagić Ahmetov Zajim, Nalić Talev Zeća, Đešević Hajrov Redžo, Šahmanović Medov Šabo, Bašić Ljuljov Zajjo, Hadžimušović Mazov Šaćir, Redžepagić Mustafin Ramo, Bašić Suljov Omer (MNO Plav), Hadžović Šeckov Aljo, Feratović Redžov Halim, Selimanić Bećirov Selim, Feratović Asov Ujkan, Muratović Asov Amir (MNO Vojno Selo), Kojić Omerov Redžo, Lalić Etemov Medo, Šaljumović Cadin Bajram, Bašić Aganov Ujkan, Barjaktarović Osmanov Avdo, Gutić Talev Mušir, Pejčimović Brahov Arso, Pupović Bajrov Fejzo, Purišić Galjova Badema i Kandić Bahov Redžo. *(Isto)*

omogućivši im da aktivno participiraju u društveno-političkom životu zemlje. Za nacionalnu zajednicu koja je decnijama bila na marginama društvenih dešavanja, izložena u međuratnom periodu „bezdušnoj eksploatatorskoj i asimilatorskoj politici“,¹⁷⁰ to je bio veliki socijalni preobražaj koji je garantovao Albancima ravnopravan tretman u društvu i bolji život u novoj Jugoslaviji.

To su nakon otvaranja Sreske skupštine u Ulcinju 13. oktobra 1945. godine, kojoj je prisustvovalo oko 600 ljudi, potvrdili predsjednik vlade Federalne Crne Gore, Blažo Jovanović i predsjednik Narodne skupštine Crne Gore, Miloš Rašović, čestitajući odbornicima početak rada. Tom prilikom istakli su da je njihov izbor utoliko značajniji, jer su dobili nepodijeljenu podršku „čitavog albanskog stanovništva u ovom kraju“. Za to je, prema riječima predsjednika vlade, nova vlast u Ulcinju bila u obavezi da po cijenu života očuva bratstvo i jedinstvo Crnogoraca i Albanaca, koje su u ratu stvarale jugoslovenska i albanska armija. Budući da je očuvanje bratstva i jedinstva bila jedna od najznačajnijih političkih ideja, koja je trebala da doprinese prevazilaženju nacionalnih i vjerskih antagonizama među narodima i narodnostima na prostoru Jugoslavije, nova vlast morala je odlučno da se bori protiv šovinizma i nacionalne mržnje. Tim prije jer je borba protiv šovinističkih pojava i podstrekača nacionalne mržnje, bila u interesu Crnogoraca i Albanaca, kao garancija srećnijeg života i perspektive dva naroda. Jednodušnom podrškom na izborima za sreske, mjesne i gradske vlasti, Albanci su iskazali nedvosmislenu privrženost novoj Jugoslaviji, u kojoj će albanska populacija uživati prava kao „i svi drugi narodi“. Štaviše, Blažo Jovanović je kazao da su prava, koja je nova vlast dala albanskoj nacionalnoj zajednici u Jugoslaviji Albanci apsolutno zaslužili, budući su albanske divizije i „sinovi albanskog naroda muški, i nesebično prolivali junačku krv, zajedno sa Titovim borcima oslobađajući našu zemlju od krvavih okupatorskih hordi“. Masovnim odzivom na izborima za mjesne, gradske i sreske odbore, Crnogorci i Albanci u ulcinjskom srezu pokazali su privrženost tekovima narodnooslobodilačke borbe i spremnost da u miru grade „nedjeljivo i nerazrušivo bratstvo albanskog i jugoslovenskih naroda“, kazao je Jovanović na velikom mitingu održanom u Ulcinju. Na kraju je izrazio uvjerenje, da će žitelji ovog kraja i na izborima Ustavotvornu skupštinu 11. novembra

¹⁷⁰ Marino Zurl, *Krvna osveta u Kosovu*, Zagreb, 1978, 129.

1945. godine, potvrditi posvećenost tekovinama narodnooslobodilačke borbe, i stoprocentno podržati listu Jedinistvenog narodnog fronta (JNF), za razliku od izbora za narodne vlasti, na kojima je povjerenje ovoj listi dalo 94% izašlih birača.¹⁷¹

Iako je vlast očekivala da će na izborima za Ustavotvornu skupštinu dobiti veću podršku nego na izborima za narodne vlasti, lista Narodnog fronta (NF) na prostoru barskog sreza dobila je identičnu podršku kao i na prethodnim izborima. Uprkos pritisku masovnih partijskih organizacija i državnih aparata da povećaju izlaznost, na izborima za Ustavotvornu skupštinu u ovom dijelu Crne Gore izlaznost albanske populacije kretala se od oko 65 do 100%. Štaviše, izlaznost u albanskim krajevima bila je nešto niža od sreskog prosjeka.¹⁷² Imajući to u vidu, kao i da izbori nijesu bili slobodni, podrška albanskog stanovništva novoj vlasti zasigurno je bila manja nego što to pokazuju zvanične brojke. No, to ne umanjuje činjenicu, da je albanska populacija dala većinsku podršku listi NF-a, što je dokaz čvrste opredijeljenosti i povjerenja većine crnogorskih Albanaca u politiku nove vlasti. To je na mitingu u Ulcinju 20. novembra 1945. godine, povodom proslave pobjede NF-a, na albanskom jeziku saopštio imam Abdulah Buzuković, iskazavši zadovoljstvo što su muslimani u novoj Jugoslaviji uvršteni „u red ravnopravnih naroda“, kao i da je na ovim izborima učvršćeno bratstvo Crnogoraca i Albanaca.¹⁷³

No, uprkos velikoj podršci koju su dali listi NF-a, odnos Albanaca prema Komunističkoj partiji godinama nakon rata bio veoma uzdržan. Tome je, pored slabog

¹⁷¹ *Pobjeda*, 21. oktobar 1945, 3-4. Nakon referata o političkoj situaciji i karateru vlasti, koji je podnio Božo Mitrović, i izvješataja o radu Sreskog narodnog odbora (SNO) u Baru, koji je podnio sekretar ovog Odbora Milo Strahinja, skupština je jednoglasno izabrala Izvršni odbor SNO u Ulcinju. Za predsjednika je imenovan Vido Matanović, sekretara Mustafa Memić, dok su za članove izabrani: Andrija Petričević, Jovan Đakonović, Alija Resulbegović, Ajrula Išmi i Drago Dragović. (*Isto*, 3); Na izborima za narodne vlasti 30. septembra 1945. u ulcinjskom srezu učestvovalo je „80% od ukupnog broja birača upisanih u stalne biračke spiskove“. (DACG, PV 1945, f-5, 44/21, rezultati izbora za narodne vlasti u ulcinjskom srezu.

¹⁷² DACG, PV 1945, f-4, 788/1, rezultati glasanja na izborima za Ustavotvornu skupštinu u barskom srezu od 11. novembra 1945. U barskom srezu je od 21.292 glasača, podršku listi NF dalo 20.143 glasača (94.60%). U albanskim sredinama izlaznost birača je varirala (od oko 65-100%). U Livarima je izašlo na izbore 81.90%, Gurzi 93.65%, Ulcinju I (88.38%), Ulcinju II (84.72%), Ulcinju III (94.41%), Ulcinju IV (70.845), Ulcinju (65.50%), Zoganju (89%), Štoj (96.70%), Bratici I (80%), Bratici II (82%), Vladimiru I (89%), Vladimir II (89.50%), Krutama I (81.20%), Krutama II (90%), Koštajnici (90.20%), Sukobinu I (100%), Sukobinu II (90%), Ostros I (81.20%) i Ostros II (90%). (*Isto*)

¹⁷³ *Pobjeda*, 1. decembar 1945, 7. Pored imama Buzukovića, na albanskom jeziku je govorio Džaudeto Resulbegović. (*Isto*)

prestiza Partije, značajno doprinosila propaganda protivnika vlasti, koji su u nekim selima barskog sreza imali priličan upliv na albansku populaciju.¹⁷⁴ Štaviše, infiltrirali su se odbore masovnih organizacija i organima vlasti, i koristeći neprosvjećenost i vjersku isključivost dijela albanskog stanovništva, svojim djelovanjem stvarali „zabunu u narodu“. U plavsko-gusinjskom kraju protivnicima vlasti pripisivalo se da su bili odgovorni za širenje šovinizma između pravoslavnog i muslimanog življa, koju mlado i neiskusno partijsko članstvo na ovom terenu nije uspjelo da suzbije. Srećom, izuzev ljudi koji su izgubili nekoga u ratu, ova propaganda nije imala većeg uporišta kod narodnih masa. Naprotiv, strahujući da bi nacionalna i vjerska netrpeljivost mogli izazvati nesagledive posljedice na ovom prostoru, među stanovništvom su pronošene glasine da ukoliko komunisti ne dođu na vlast „nas ponese opet đavo“. Uprkos evidentnoj netrpeljivosti među dijelom stanovništva, ove glasine svjedoče da su generalno žitelji ovog kraja, prema politici koju je vodila Komunistička partija, bili „naročito dobro raspoloženi“. Posebno nacionalne manjine, kojima je nova vlast garantovala da će biti zaštićene od nacionalnog ugnjetavanja. Napokon, to je bio glavni razlog velikog prestiža koje je nova vlast imala u nacionalno i konfesionalno mješovitim sredinama.¹⁷⁵

Za razliku od plavsko-gusinjskog kraja, odnos albanske populacije u podgoričkom srezu prema Komunističkoj partiji, bio je sasvim drugačiji. Štaviše, u pojedinim krajevima Komunistička partija praktično nije imala većeg upliva na politički nezainteresovano i siromašno stanovništvo Malesije (Hoti). Razni pokušaji Partije da se preko organizacije Narodnog fronta približi širikom masama, nijesu davali rezultate. Analizirajući prilike u tim krajevima, Partija je razloge uzdržanosti albanskog populacije pripisivala kulturnoj arhaičnosti, propagandi protivnika vlasti, siromaštvu, primitivizmu, i posebno privrženosti religiji, koja je bila veoma izražena na ovom prostoru. Koliko je uticaj religije bio snažan i postojan kod albanske populacije, jasno ilustruje podatak da se

¹⁷⁴ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1945, k. 1, 33, H. Išma, zastupnik opštinskog komiteta KPJ Krajina – Sreskom komitetu KPJ Bar, 26. septembar.

¹⁷⁵ DACG, AOIRP, Sreski komitet Komunističke partije Crne Gore Andrijevice (u daljem tekstu SK KPCG Andrijevice), 1945, k. 1, 3, R. Hadžicaljević, sekretar partijske jedinice Koljenovići – Sreskom komitetu KPJ Andrijevice, 30. novembar; DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1945, k. 1, 4, H. Omeragić – Sreskom komitetu KPJ Andrijevice, 30. novembar; DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1945, k. 1, 5, A. Omeragić – Sreskom komitetu KPJ u Andrijevici, 30. novembar; DACG, SK KPCG Andrijevice 1946, k. 3, 82, R. Šoškić, zastupnik Sreskog komiteta KPJ Andrijevice – Pokrajinskom komitetu za Crnu Goru (Odjeljenju Agit-propa), 11. novembar.

kroz religiju praktično sve posmatralo na području Malesije. Od toga se na ovom području nijesu mogli lako emancipovati ni članovi Partije, koji se, po pitanju privrženosti religiji, nijesu značajnije razlikovali od ostalog stanovništva. Naprotiv, bili su veoma pobožni ljudi, koji su od djetinjstva vaspitavani u religioznom duhu. Stoga je mjesno albansko stanovništvo praktično svaki sukob između organa vlasti i Partije sa jedne, i vjerskih zajednica sa druge strane, doživljavalo kao progon religije. Tako su se prilikom hapšenja nekih rimokatoličkih sveštenika među stanovništvom pronošene glasine, da je po srijedi „gonjenje crkve i vjere“. Iako je Partija pokušavala da demantuje prilično neprosvjećenu i politički uglavnom nezainteresovanu albansku populaciju, kao religiozne ljude teško ih je bilo ubijediti da nova vlast ne progoni vjerske zajednice. Pritom, imajući u vidu kompleksno istorijsko nasljeđe, nezavidne ekonomske prilike i snažno izražena materijalistička shvatanja, kod Albanaca je interesovanje za bavljenje politikom bilo slabo izraženo. Štaviše, često se dešavalo da po završetku konferencija Albanci govore, da im „nije potrebna politika“, i da je najvažnije da im vlast obezbjedi hranu. To govori da je svijest o značaju bavljenja politikom kod većine Albanaca bila na niskom nivou, što je bila posljedica višedecenijskog podređenog položaja u društvu, patrijarhalanog načina života, tradicionalnih svjetonazora, kulturne inferiornosti, ali i teških uslova života. Zasigurno da je u određenoj mjeri slabu zainteresovanost Albanaca za bavljenje politikom oblikovala propaganda protivnika vlasti, koja nije bila bez uticaja na dio albanske populacije, kao i nesumnjiv propust Komunističke partije nakon oslobođenja da izvjestan broj Albanaca mlađe životne dobi obrazuje „u višim školama“, koje bi stvorile „kadar...provjeren, školovan i vaspitan u novom duhu“. Poguban uticaj protivnici vlasti posebno su imali na masovne partijske organizacije, kao što su Narodni front (NF) i Antifašistički front žena (AFŽ), čiji rad nije mogao lako da zaživi u albanskim sredinama. Tim prije jer su prilikom selekcije ljudi koji su trebali da participiraju u radu masovnih organizacija (NF), Albanci prema tradicionalnim shvatanjima („po starom sistemu“) prednost davali istaknutijim i uglednijim predstavnicima svoga plemena. To je bila posljedica snažno ukorijenjene plemenske svijesti, kulture i tradicije kod Albanaca, koje Komunistička partija godinama nakon rata nije mogla lako da suzbije. Naprotiv, u određenoj mjeri je i sama doprinijela tome, pogrešno procijenivši nakon oslobođenja da će se preko plemenskih predstavnika

(barjaktara), lakše pridobiti simpatije albanske populacije. Zahvaljujući takvoj percepciji, u organizaciji NF-a na prostoru Malesije, primljen je priličan broj neprovjerenih i nepouzdanih lica, među kojima pojedinci nijesu imali afirmativan stav prema narodnooslobodilačkom pokretu, pa je zato rad masovnih organizacija na ovom terenu praktično zamro. Partijske organizacije na ovom prostoru su bile malobrojne. U prilog tome svjedoči podatak, da je početkom 1946. na području dvije partijske organizacije (Tuzi i Hoti) bilo samo 19 komunista. Od toga su 10 komunista bili radnici, 5 seljaci, dok su ostali (4) bili intelektualci. Slična socijalna struktura kod komunista albanske nacionalnosti bila je i u ostalim partijskim organizacijama. Izuzev malog broja intelektualca, teoretsko obrazovanje partijskog članstva bilo je slabo, jer su komunisti neintelektualci bili „tako reći nepismeni“ ljudi, koji su jedva bili „u stanju da se potpišu“. Imajući u vidu socijalnu strukturu i obrazovni profil komunista albanske nacionalnosti, partijski sastanci u nekim mjestima na ovom području svodili su se na iščitavanje partijskih materijala, bez ambicije članstva da o njima raspravljaju. Pored zabrinjavajuće neprosvjeđenosti, to ukazuje da se većina komunista u albanskim krajevima prihvatila da participira u radu Partije zbog privilegovanog statusa koja je u društvu donosio pripadnost klasi na vlasti. Takvom profilu partijskog kadra, intelektualno prilično limitiranom da se politički, teoretski i kulturno uzdiže, Komunistička partija nakon rata povjerila je zadatak da na prostoru Malesije izgradi bolje i pravednije društvo.¹⁷⁶

Najveći teret tog posla u prvim godinama poslije rata bio je na nekoliko učenika srednjih škola, dva studenta Više pedagoške škole u Sarajevu i jednog činovnika Sreskog narodnog odbora u Titogradu, koje je Komunistička partija sredinom 1947. okarakterisala kao jedine osobe upotrebljive za politički rad i aktivizam na prostoru Malesije. Ujedno oni su reprezentovali albansku intelektualnu elitu u titogradskom kraju, koju je prema

¹⁷⁶ DACG, AOIRP, Sreski komitet Komunističke partije Crne Gore Titograd (u daljem tekstu SK KPCG Titograd), 1946, k. 4, 6, Đ. N. Gegaj, zastupnik mjesne organizacije KPJ Hoti – Sreskom komitetu KPJ u Podgorici, 27. maj; DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1946, k. 4, 2, Lj. Ljucović, zastupnik mjesne partijske organizacije KPJ Gruda – Sreskom komitetu KPJ Podgorica, 28. januar; DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1946, k. 4, 62, zastupnik Biroa partijske ćelije Tuzi – Sreskom komitetu KPJ Podgorica, 24. januar; DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1946, k. 4, 3, Đ. N. Gegaj, zastupnik Mjesne organizacije KPJ Hoti – Sreskom komitetu KPJ Podgorica, 25. februar; DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1946, k. 4, 8, Đ. N. Gegaj, zastupnik Mjesne organizacije KPJ Hoti – Sreskom komitetu KPJ Podgorica, 29. jun DACG, AOIRP, PK KPJ-CG 1943-1945, k. 1, 45, Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru – Sreskim komitetima, 23. jun); D. Bojković, *Komunistička partija i albansko pitanje u Jugoslaviji 1919-1946*, 224.

nekim izvorima, činilo „svega 4-5 intelektualaca sa završenom ili potpuno nezavršenom srednjom školom“. Na prostoru titogradskog sreza, Albanci su bili zastupljeni na terenu šest mjesnih narodnih odbora. Od toga su u tri mjesna odbora Albanci činili isključivu populaciju (Vuksanlekić, Dinoša i Zatrijebač), u jednom su bili većina stanovništva (Tuzi), dok su u dva bili zastupljeni u manjem procentu (Ubli, Doljani).¹⁷⁷

Iako je rad Komunističke partije u albanskim krajevima u prvim godinama poslije rata obilježilo nesnalaženje mladog i neiskusnog partijskog članstva, on se nije negativno reflektovao na raspoloženje Albanaca prema novoj vlasti. Naprotiv, većina albanske populacije bila je lojalna vlastima, što je uglavnom bilo motivisano razlozima emotivne (strah), tradicionalne i oportunističke prirode (dovoljno davanje trebovanja) „prema svakom onom koji vlada“. To ukazuje, da su afirmativan odnos Albanaca prema socijalističkoj vlasti diktirali u prvom redu lični interesi i potrebe, a potom politička svijest da je za nacionalne manjine ona bila pravednija od prethodnih vlasti. Istina, kod dijela Albanaca nakon rata i dalje su se osjećala separatistička stremljenja i „nezadovoljstvo prema današnjem stanju“, ali njihov udio nije bio veliki. Aktivnost tih lica u strukturama vlasti, Partija je prepoznala u kritizerstvu, laskavom i pristrasnom ophođenju prema stanovništvu, širenju mržnje, nepovjerenju prema antifašističkim organizacijama... Srećom, njihovo djelovanje nije dovodilo u pitanje većinsku privrženost žitelja Malesije novoj vlasti, koja je vremenom bila sve veća. Tome je umnogome doprinijela aktivnost Komunističke partije, koja je ohrabivala Albance da se slobodnije osjećaju, govore i misle. Imajući u vidu da se na ovom terenu vlast konsolidovala zahvaljujući vojnoj interevenciji, Komunističkoj partiji i njenom malobrojnom partijskom članstvu, nije bilo jednostavno da uvjere Albance da se osjećaju slobodno na svojim ognjištima. Ali, daleko od toga da savjesnim i pravičnim postupcima Partija nakon rata nije ostavila dobar utisak na većinu albanske populacije. Jedan od poteza nove vlasti koji je nesumnjivo doprinio njenoj popularnosti kod nemalog broja Albanaca, bila je odluka da se imućnim porodicama dodijeli mali broj namirnica za prehranu stanovništva, jer je na ovom terenu siromašna populacija nije bila malobrojna. Na simpatije većine Albanaca

¹⁷⁷ DACG, AOIRP, PK KPJ-CG 1947, k. 6, 843, Sreski komitet KPJ Titograd – Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, 21. jul; DACG, AOIRP, Opštinski komitet Saveza komunista Titograd (u daljem tekstu OK SK Titograd), 1981, k. 79, bez broja, materijal o zadacima SK i idejno-političkim kriterijumima, str. 7.

naišle su takođe odluka vlasti da počne otvarati škole na albanskom jeziku, dozvola da ističu albanske zastave, rasprave o projektu Ustava, pitanje odvajanja crkve i države, kao i „tačka o pravima nacionalnih manjina“. Afirmativna nacionalna politika Komunističke partije prema Albancima i konkretni rezultati na unaprijeđenju njihovog statusa, uvjerali su većinu Albanaca nakon rata da su „dobili neka prava“, kao i da je njihov položaj u društvu bolji nego u Kraljevini Jugoslaviji. No, uprkos tome, rezervisanost prema Komunističkoj partiji nije se značajnije promijenila. Štaviše, nastojanje Partije da u masovnim organizacijama obuhvati široke slojeve stanovništva nije naišao na podršku značajnog dijela albanske populacije. Naprotiv, zbog snažnih tradicionalnih svjetonazara, velikog uticaja patrijarhalne porodice i vjerskih zajednica, nemali broj Albanaca protivio se da mladi (posebno žene) participiraju u radu Komunističke partije i organizaciji Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ), s obzirom na značajnu ulogu koju su mladi imali u porodičnoj privredi. Svakako da su tome dopinosili velika neprosvjećenost i nepismenost albanske populacije, koja je u nekim sredinama (Hoti) bila izrazito visoka (oko 95%). Zato je jedan od najvažnijih zadataka Partije i masovnih organizacija na ovom terenu bio da „sprovede široku, plansku propagandu“, kako bi se Albanci zainteresovali za emancipacijske procese. To je bio uslov da se albansko stanovništvo uključi u društvene tokove, razvije ljubav prema nauci, prosvjećivanju i razbije patrijarhlanost koja je prepoznata kao glavna prepreka progresivnim procesima.¹⁷⁸

Uprkos lojalnom odnosu većine albanske nacionalne zajednice, Partija je među Albancima imala malobrojno partijsko članstvo. Poražavajući upliv među Albancima u dokumentaciji partijske provenijencije tumačio se, između ostalog, slabošću rada sektora za agitaciju i štampu, čija se aktivnost praktično nije osjećala. Rad sektora za agitaciju

¹⁷⁸ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1946, k. 4, 64, Lj. Ljucović, zastupnik mjesne partijske organizacije KPJ Gruda – Sreskom komitetu KPJ u Podgorici, 28. januar; DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1946, k. 4, 65, Lj. Ljucović, zastupnik mjesne partijske organizacije KPJ Gruda – Sreskom komitetu KPJ u Podgorici, 26. februar; DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1946, k. 4, 66, Lj. Ljucović, zastupnik mjesne partijske organizacije KPJ Gruda – Sreskom komitetu KPJ Podgorica, 27. mart; DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1946, k. 4, 68, Lj. Ljucović, zastupnik mjesne partijske organizacije KPJ Gruda – Sreskom komitetu KPJ Podgorica, 24. jul; DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1946, k. 4, 79, izvještaj o stanju partijske organizacije Gruda, 24. januar; DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1946, k. 4, 80, izvještaj partijske organizacije Gruda, 24. mart; DACG, AOIRP, CK KPJ-CG 1946, k. 2, 106, Sreski komitet KPJ Podgorica – Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, 5. mart; DACG, AOIRP, PK KPJ-CG 1947, k. 6, 843, Sreski komitet KPJ Titograd – Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, 21. jul; B. Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952. godine*, 112.

svodio se uglavnom na pitanje obrade zemljišta i sjetvene kampanje, jer su privredna pitanja najviše interesovala Albance. Analizi političkih događaja, pisanju parola na albanskom jeziku, izvještavanju preko biltena, novina i usmenim putem, poklanjala se slaba pažnja. Po pitanju sektora štampe stanje je bilo poražavajuće, s obzirom na masovnu nepismenost Albanaca. Zato otvaranje knjižare „Kultura“ u Ulcinju, kao i snabdjevanje sela dnevnim štampom, prvih godina nakon rata nije imalo velikog uticaja na prosvjećivanje albanske populacije. Među događajima koji su nesumnjivo ostavili veliki utisak na Albance, bila je dodijela dva traktora ulcinjskom srezu 1946. godine, kao i posjeta Narodnog pozorišta Ulcinju.¹⁷⁹

Ovi podaci nedvosmisleno govore, da se uprkos većinskom povjerenju Albanaca u novu vlast, Partija nije najbolje snalazila da svoje ideje nametne albanskom stanovništvu, koje aktivnije participiralo jedino u radovima na obnovi i izgradnji zemlje. Samo na području barskog sreza od oslobođenja u radovima na obnovi i izgradnji zemlje učestvovalo 3.284 Albanaca, ili gotovo svaki treći pripadnik albanske nacionalne zajednice na ovom području.¹⁸⁰ Značajan doprinos albansko stanovništvo dalo je u radovima na obnovi lokalnih puteva (Pečurice – Ulcinj, Pečurice Sukobin (36 km), Ulcinj-Solana (5 km) i Ulcinj – Sveti Đorđe).¹⁸¹ Tako je uprkos početne pasivnosti i nerazumijevanja „zadataka socijalističke izgradnje“, Komunistička partija počela da postiže zapaženije rezultate po pitanju okupljanja i organizovanja albanske i muslimanske omladine.¹⁸² Za manjinsku zajednicu koja je do oslobođenja zemlje praktično tavorila na marginama društva, to su bile velike promjene u načinu života i ohrabrujući pomaci po pitanju integracije sa ostalim nacionalnim zajednicama. Da bi se u albanskim krajevima učvrstila ideja bratstva i jedinstva, osnažio prestiž Partije i suzbile pojave šovinizma,

¹⁷⁹ DACG, AOIRP, SKJ Bar 1946, k. 2, 1/1, B. Jančić, zastupnik Agitprop komisije Sreskog komiteta KPJ Ulcinj – Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru (Agitprop komisiji), 25. april; *Pobjeda*, 21. april.

¹⁸⁰ DACG, PV 1949, f-62, 24/4, V. Lukić, zastupnik Sreskog odbora Narodnog fronta Bar – Predsjedništvu vlade, 3. april. U izvođenju radova lokalnog značaja (sječa šume za krečanu, popravka seoskog puta koji spaja Krajinu sa Barom) na prostoru barskog sreza, zapažene rezultate postigla je albanska omladina iz zaleđa Bara (Gornji Šestani i Pinčići). Za izgradnju pruge Brčko-Banovići-Pale sa područja Gornjih Šestana prijavilo se dvadesetak omladinaca. (*Pobjeda*, 24. mart 1946, 4; *Pobjeda*, 23. jun 1946, 3)

¹⁸¹ *Pobjeda*, 26. maj 1946, 8. U ovim radovima sa područja ulcinjskog sreza učestvovalo je 1.797 lica. „Na putu Ulcinj – Solana u dužini od pet kilometara dato je 400 radnih dana. Na putu Ulcinj-Sveti Đorđe 250 radnika dali su oko 2.000 radnih sati i pribavili 70 kubika kamena i spojnog materijala oko 200 kubika.“ (*Isto*)

¹⁸² B. Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, 337.

tokom prvomajskog takmičenja 1946. godine, radnici Mjesnog sindikalnog vijeća u Tuzima podigli su na brdu Dečić veliku petokraku zvijezdu.¹⁸³

Većinska podrška albanske nacionalne zajednice novoj vlasti, potvrđena je na izborima za Ustavotvornu skupštinu, održanim 3. novembra 1946. godine, na kojima su kandidati Narodnog fronta dobili podršku 181.654 (96,38%) birača u Crnoj Gori. U ulcinjskom srezu, izlaznost glasača bila je dvadesetak procenata manja od republičkog prosjeka (75,08%), ali time nije dovedena u pitanje većinska podrška albanskog stanovništva socijalističkom režimu. U skladu sa Zakonom o izboru narodnih poslanika, izborna komisija donijela je odluku (na osnovu popisa stanovništva od 31. decembra 1945. godine), da se jedan narodni poslanik bira na 3.500 stanovnika. Tako je za Ustavotvornu skupštinu Crne Gore od 218 kandidata (iz 107 izbornih jedinica), izabrano 107 poslanika. Od toga su četiri poslanika Ustavotvorne skupštine bili albanske nacionalnosti.¹⁸⁴

Tokom zasijedanja Ustavotvorne skupštine (20-22. novembar i 28-31. decembar 1946), održano je osam sjednica. Na sedmoj sjednici prvog redovnog zasijedanja, 30. decembra 1946. godine, kao predstvanik albanske nacionalne zajednice o nacrtu Ustava govorio je poslanik Vasilije Lukić. Nakon što je u izlaganju ukazao na oslobodilački

¹⁸³ *Pobjeda*, 1. maj 1946, 2. Petokraka podignuta u Tuzima vidjela se sa daljine od 30 kilometara. (*Isto*)

¹⁸⁴ B. Marović, *Društveno-ekonomski razvoj Crne Gore 1945-1953*, 49-50; *Stenografske bilješke Ustavotvorne skupštine NR Crne Gore*, Cetinje, 1948, 130-140. Za narodne poslanike Ustavotvorne skupštine NRCG izabrani su: Tomo Beriša (izborna jedinica Hoti-Grudi), Ibrahim Drešević (Tuzi-Mataguži), Ćamil Lucović (Vladimir) i Iso Ardolić (Ostros) (*Isto*); U izornoj jedinici Donji Kuči – Zatrijebač kandidati su bili: Miloš Rašović, predsjednik Narodne skupštine Crne Gore, a zamjenik Bajo Ivanović, upravnik Komskog zavoda; u izornoj jedinici Hoti – Grudi kandidati su bili: Camaj Prentaš, predsjednik MNO (zamjenik Seljman Dukalj, zemljoradnik) Tomo Beriša, sekretar MNO (zamjenik Gegaj Đerd, sekretar MNO) i Đoko Ivezić, zemljoradnik (zamjenik Tomo Gojčević, zemljoradnik); u izornoj jedinici Tuzi – Mataguži: Ibrahim Drešević, sekretar MNO (zamjenik Miro Karadaglić, zemljoradnik); u izornoj jedinici Gusinje kandidati su bili: Mustafa Memić, činovnik Okružnog inspektorata Kontrolne komisije u Bijelom Polju (zamjenik Milovan Šoškić) i Mihailo Ć. Bakić, predsjednik Sreskog suda u Andrijevići (zamjenik Malića Hot, domaćica iz sela Gusinja); u Vojnom Selu: Amir Omeragić, sekretar MNO u Gusinju (zamjenik Dobrašin Đurićanin) i Amir Muratagić, zemljoradnik iz sela Hoti (zamjenik Balija Balidemić, zemljoradnik iz sela Martinovića) (*Pobjeda*, 20. novembar 1946, 2-3); U Plavu: Mustafa Redžepagić, službenik SNO u Andrijevići (zamjenik Ratko Džudović iz Plava), Džemo Šahmanović, zemljoradnik iz Plava (zamjenik Miodrag Novičević, student iz Plava) i Milorad Ćulafić, načelnik Personalnog odjeljenja Predsjedništva Vlade NRCG (zamjenik Redžo Kojić, zemljoradnik iz sela Prnjavora) (*Pobjeda*, 20. novembar 1946, 2-3); U izornoj jedinici Donji Kuči – Zatrijebač, poslanički mandat osvojio je Miloš Rašović; u Ulcinju – Savo Brković (1.267 glasova); Štoj-Bratica – Vido Matanović (1.170); Krnjicama – Vasilije Lukić (888), Gusinju – Mihailo Bakić (987) i Vojnom Selu – Amir Omeragić (1.335) (*Pobjeda*, 7. novembar 1946, 2)

karakter borbe crnogorskog naroda kroz istoriju, Lukić je istakao da je pobjeda nad fašizmom u Drugom svjetskom ratu krunisana progresom u svim sferama društva. U nastavku izlaganja rekao je da pobjeda u ratu nije donijela slobodu samo jugoslovenskim narodima već i nacionalnim manjinama, čija su prava regulisana i zaštićena republičkim i saveznim ustavom. U skladu sa tim, crnogorski prijedlog Ustava iz 1946. godine (član 13) predviđao je zaštitu prava manjinskih naroda, garantovao im slobodan razvoj, bratstvo i ravnopravnost sa crnogorskim narodom. U odnosu na ranije jugoslovenske režime koji su „negirali istorisku individulanost“ i sprovodili okrutnu politiku prema Albancima, socijalistička vlast napravila je radikalan otklon od takve politike, omogućivši albanskoj nacionalnoj zajednici „da dođe do izražaja“, tvrdio je Lukić. Zahvaljujući afirmativnom odnosu nove vlasti, Albanci u socijalističkoj Jugoslaviji dobili su pravo da slobodno biraju vlast, otvaraju škole na albanskom jeziku, dobili su štampu, objavljuju su brojne knjige na albanskom jeziku (posebno u Skoplju i na Kosmetu), dok su u srpskoj, makedonskoj, crnogorskoj i Saveznoj skupštini imali svoje predstavnike. Prava koja su Albanci uživali u novoj Jugoslaviji ohrabivala su „da će kulturno zaostali Arbanasi koraknuti naprijed blagodareći stvorenim uslovima od strane naših državnih rukovodilaca“. Zato se kao predstavnik Albanaca u Ustavotvornoj skupštini, Lukić izjasnio da glasa za nacrt predloženog Ustava, koji je bio „izraz narodnih želja“. Sjutradan, 31. decembra 1946. poslanici Ustavotvorne skupštine Narodne republike Crne Gore, jednoglasnom odlukom usvojili su prijedlog Ustava, koji je albanskoj nacionalnoj zajednici garantovao „pravo i zaštitu svog kulturnog razvitka i slobodne upotrebe svog jezika“ u Crnoj Gori.¹⁸⁵ Tako su Albanci i formalno izjednačeni u pravima sa drugim narodima, dobivši mogućnost nesmetanog kulturnog razvoja i slobodne upotrebe maternjeg jezika, što je predstavljalo istorijsku prekretnicu po pitanju njihovog položaja u društvu. U praksi ostvarivanje ustavom garantovanih prava, ometali su brojni i kompleksni problemi, koji su bili posljedica višedecenijske društvene izolovanosti, sistemske nebrige, specifičnog istorijskog razvoja i patrijarhalnog načina života albanskog stanovništva.

¹⁸⁵ *Stenografske bilješke Ustavotvorne skupštine NR Crne Gore*, 117-120, 185; B. Marović, *Društveno-ekonomski razvoj Crne Gore 1945-1953*, 50-52.

U širokom spektru problema koji su komplikovali rad sa Albancima, pored socijalne zatvorenosti albanske nacionalne zajednice, najznačajniji su svakako bili niska kulturna i politička svijest. Doprinos tome dali su svi režimi prije 1945. godine, čiji su učinci po pitanju prosvjećivanja albanskog stanovništva bili poražavajući, što je za posljedicu imalo visoku stopu analfabetizma. Tako su Albanci u Crnoj Gori zahvaljujući nemaru državnih vlasti, nastanjeni u krajevima koji su bili slabo saobraćajno i komunikacijski povezani sa gradskim središtima, van domašaja društvenih dešavanja, sačuvali patrijarhalne tradicije i način života, karakteristične za minule vijekove. Utoliko je bio kompleksniji zadatak nove vlasti, da Albance emancipuje od tradicionalnog i nametne im sekularni način života, koji im je bio prilično stran. Jer je višedecenijska izopštenost iz društvenih procesa od Albanaca stvorila društveno dezintegriranu nacionalnu zajednicu, kod koje, prema tvrdnjama Partije, primitivizam i ostaci šovinizma nijesu bili naivni „iako se to tako vidno ne izražava“. Štaviše, u sredinama gdje je živjelo nacionalno mješovito stanovništvo, odnosi između Crnogoraca i Albanaca nakon rata nijesu uvijek bili na zadovoljavajućem nivou, što je, prema jednostranoj ocjeni Komunističke partije, bila posljedica isključenosti albanske nacionalne zajednice iz društvenih procesa.¹⁸⁶

Zbog rezervisanog odnosa prema Narodnooslobodilačkom pokretu (NOP), kome su se u većem broju počeli priključivati poslije oslobođenja Crne Gore, Komunistička partija u Crnoj Gori među Albancima kasno je počela da stvara kadrove, partijsku infrastrukturu i organizacije. Zato je u tim krajevima Partija mogla da računa samo na mali broj, elementarno pismenih i teorijski uzdignutih ljudi, koji nijesu uspjeli potpuno da se emancipuju od raznih predrasuda i vjerskih običaja. Iako se, po obrazovanju i načinu života, albanski komunisti nijesu značajnije razlikovali od većine sunarodnika, prema standardima Partije, uz sve manjkavosti, to je nesumnjivo bio najbolji kadar kojim je tih godina raspolagala albanska nacionalna zajednica u Crnoj Gori. U državnom i društvenom aparatu samo mali broj rukovodioca albanske nacionalnosti mogao je nešto samostalnije da radi, a većina komunista nije imala dovoljno autoriteta i samoinicijative. Poseban problem bio je to, što je štampu i literaturu na albanskom jeziku znao da čita

¹⁸⁶ DACG, AOIRP, SKJ Bar 1947, k. 4, 42, B. Jančić, zastupnik Sreskog komiteta KPJ Bar – Pokrajinskom komitetu KPJ (Agitprop komisiji), 10. jul.

samo neznatan broj komunista. Ali, kako je zbog slabih saobraćajnih veza i udaljenosti štampa na srpskom jeziku jednom sedmično upućivana u albanske krajeve, upitno je koliko je ona uistinu doprinijela kulturnom uzdizanju albanske populacije. Jedno je bilo sigurno, Albanci su se sa aktuelnim događajima u zemlji i inostranstvu upoznavali sa velikim zakašnjem, čemu su umnogome doprinosili nesavjesni članovi Partije, koji su duže vrijeme kod sebe zadržavali štampu. Zato je jedini, ujedno i najbolji oblik političkog i kulturnog rada na podizanju svijesti kod Albanaca, nakon rata bio usmenim putem. Ali, zbog neznatnog broja ljudi koji su bili osposobljeni da drže politička predavanja na albanskom jeziku, u nekim mjestima nastanjenim Albancima poslije rata ona su se održavala na srpskom jeziku, što je otežavalo njihovo razumijevanje. Jer Albancima to nije bio maternji jezik. Pritom, ovakav oblik rada nije bio planski i sistematski pripreman i prezentovan. Zato je prvih godina nakon rata rad na političkom i kulturnom uzidanju Albanaca bio veoma slab. Zbog malog broja ljudi koji su poznavali albansko pismo, Albanci u barskom srezu pretežno su na analfabetskim tečajevima učili srpski jezik i ćirilicu. Izuzetak su predstavljali samo neki krajevi „gdje se nešto radilo na učenju albanskog pisma“. Opipljivije rezultate u radu analfabetskih tečajeva postizali su uglavnom mladi ljudi, dok je kod ostale albanske populacije želja za opismenjvanjem bila slabo izražena. U prilog tome svjedoči podatak, da je na terenu barskog sreza do sredine 1947. među Albancima bilo do 4.500 nepismene populacije, što je činilo skoro četvrtinu ukupnog broja Albanaca u Crnoj Gori.¹⁸⁷

Dosta problema u radu prvih godina nakon rata imale su škole na albanskom jeziku, jer je veliki broj roditelja odbijao da obrazuje djecu, dok stručnog nastavnog kadra, osposobljenog za rad u školstvu, među Albancima praktično nije bilo. Zato je vlast bila primorana da prosvjetni posao u albanskim školama povjerava nekvalifikovanom ali uglavnom ideološkim podobnom nastavom kadru, čiji nivo znanja o poslu kojim se bavio bio veoma skroman. Takva selekcija nastavnog kadra za posljedicu je imala slab uspjeh učenika u školama, usljed čega jedan broj đaka prvog razreda na prostoru barskog sreza nije uspio da savlada slova, dok u starijim razredima nije bilo govora „o sticanju znanja iz drugih predmeta“. No, imajući u vidu u kakvim su uslovima radile te škole, da je

¹⁸⁷ DACG, AOIRP, SKJ Bar 1947, k. 4, 42, B. Jančić, zastupnik Sreskog komiteta KPJ Bar – Pokrajinskom komitetu KPJ (Agitprop komisiji), 10. jul.

značajan broj učeničke populacije neredovno pohađao nastavu, kao i da je izvođenje nastave povjereno osobama koje su za rad u školstvu pored znanja albanskog jezika, preporučivala ideološka podobnost i želja da zasnuju radni odnos u školstvu, za kratko vrijeme teško se moglo više postići. Jer je većina albanskog nastavnog kadra od školske spremne imala završenu četvorogodišnju osnovnu školu. To je bio razlog da se vlast nakon rata ozbiljnije posveti pitanju stvaranju albanskog prosvjetnog kadra i unaprijeđenju kvaliteta nastave u tim školama, organizovanjem ubrznih prosvjetnih kurseva za albanske učitelje u Ulcinju. Uprkos problemima u radu škola, u barskom srezu je školske 1946/47. radilo 8 škola i 4 odjeljenja na albanskom jeziku (pri školama na području MNO Bratica, Štoj i Šestani), dok se u pet škola, prema želji albanskog stanovništva, nastava izvodila na srpskom jeziku. Opredjeljenje dijela albanske populacije da im djeca pohađaju nastavu na srpskom jeziku bila motivisana razlozima praktične prirode. Jer nakon završetka osnovne škole, usljed lošeg kvaliteta obrazovanja na albanskom jeziku i nepoznavanja srpskog jezika, albanski osnovnoškolci nijesu mogli uspješno pohađati srednjoškolsko obrazovanje. Pritom, broj učenika albanske nacionalnosti koji su pohađali ulcinjsku i barsku gimnaziju bio je mali, a uspjeh koji su postizali u srednjim školama slab, posebno iz srpskog jezika.¹⁸⁸

Politička situacija na terenu nastanjenim Albancima na području barskog sreza bila je dobra, nezadovoljstvo postojećim stanjem nije se osjećalo, niti su zabilježni primjeri koji bi mogli ukazivati na neraspoloženje Albanaca prema socijalističkoj vlasti (osim straha da im vlast ne oduzme zemlju). Naprotiv, uprkos geografske i ekonomske upućenosti dijela albanskog populacije (posebno sa područja Krajine i dijela anamalskog - vladimirskog kraja) na Skadar, većina Albanaca lojalno se držala prema vlastima, iako su nakon rata (do likvidacije bandi) zabilježeni primjeri pružanja utočišta saradnicima okupatora. Istina, takvo ponašanje dijela albanskog stanovništva više je bilo motivisano političkom neprosvjećenošću, snažnim tradicionalnim, plemenskim, rođaćkim i prijateljskim vezama, nego antidržavnim djelovanjem i idejnom ubijedenošću da protivnici vlasti mogu izmijeniti prilike u zemlji. Na lojalno držanje crnogorskih Albanaca je svakako upućivalo saznanje, da njihovi sunarodnici u Albaniji žive teže od

¹⁸⁸ DACG, AOIRP, SKJ Bar 1947, k. 4, 42, B. Jančić, zastupnik Sreskog komiteta KPJ Bar – Pokrajinskom komitetu KPJ (Agitprop komisiji), 10. jul.

njih, da su im ograničene slobode, zbog čega s pravom nijesu vjerovali propagandi jugoslovenske vlasti, da je u Albaniji uspostavljen demokratski poredak.¹⁸⁹

Za razliku od Komunističke partije, čiji prestiž među Albancima bio prilično slab, uticaj sveštenstva islamske i rimokatoličke vjeroispovjesti bio je veoma snažan i postojan, što govori da su Albanci islamsko i rimokatoličko sveštenstvo doživljavali ne samo kao duhovno, već svjetovno i intelektualno vođstvo. Za to je od opredijeljenja sveštenstva prema aktivnostima koje je sprovodila Komunistička partija, umnogome zavisio odnos albanskog stanovništva. To se posebno osjećalo tokom kampanje za skidanje zara i feredže, koja zbog neafirativnog stava dijela islamskog sveštenstva prvih godina u albanskim krajevima barskog sreza, nije dala značajnije rezultate. Privrženost religiji i jasno opredijeljenje nemalog broja Albanaca, da će podržati ovu kampanju ukoliko se sa tim saglase njihove vjerske starješine, nedvosmileno potvrđuje da uticaj islamskog sveštenstva na Albance bio izuzetno postojan. Svjesna prestiža islamskog sveštenstva i kadrovskih problema u albanskim krajevima, Partija je bila primorana da, po ovom pitanju, ostvari saradnju sa Islamskom vjerskom zajednicom, primoravši je da javnim nastupima ubijedi Albance muslimanske vjeroispovjesti u neophodnost skidanja zara i feredže, što je bio uslov za uključivanje žena u društveni i javni život. U tom smislu treba tumačiti potrebu Partije, da u tim krajevima pokrene politički i kulturno-prosvjetni rad. Ali, bez podrške pismenih, savjesnih ljudi i sposobnih političkih radnika, to je praktično bilo ne moguće.¹⁹⁰ Jer takvih ljudi u albanskim krajevima nije bilo mnogo. Pritom, svijest o potrebi kulturnog uzdizanja u godinama nakon rata bila je podređena borbi za egzistenciju.

Slaba partijska disciplina među komunistima albanske nacionalnosti i svijest o značaju bavljenja politikom, obesmišljavao je i paralisao rad Komunističke partije u albanskim krajevima. Iako su se partijski sastanci uglavnom redovno održavali, u albanskim krajevima uobičajena je pojava bila da na njima ne prisustvuje polovina komunista, od kojih je jedan broj u to vrijeme boravio u ugostiteljskim objektima

¹⁸⁹ DACG, AOIRP, SKJ Bar 1947, k. 4, 42, B. Jančić, zastupnik Sreskog komiteta KPJ Bar – Pokrajinskom komitetu KPJ (Agitprop komisiji), 10. jul.

¹⁹⁰ DACG, AOIRP, SKJ Bar 1947, k. 4, 42, B. Jančić, zastupnik Sreskog komiteta KPJ Bar – Pokrajinskom komitetu KPJ (Agitprop komisiji), 10. jul.

(kafanama). To ukazuje da svijest o značaju bavljenja politikom kod albanskog partijskog članstva bila nedovoljno izgrađena. Iako se partijska nedisciplina mogla iskorijeniti principijelnim isključivanjem iz partijskog članstva, zbog nevelikog broja komunista i slabog prestiža među Albancima, prvih godina nakon rata Komunistička partija nije mogla sebi priuštiti taj luksuz. Posebno ako se ima na umu da je u albanskim krajevima tek nakon rata počelo da omasovljuje partijsko članstvo i da se stvaraju partijske organizacije. Štaviše, u nekim krajevima Crne Gore nastanjenim Albancima, Komunistička partija uspjela je tek 1948. da „prodre“ do svakog sela. Ali, imajući u vidu strukturu partijskog članstva, njihovo neiskustvo, slabu teoretsku naobrazbu, odsustvo istrajnosti i samoinicijative u radu, kao i trgovački i špekulantski karakter kod značajnog dijela komunista, Partija je imala mnogo razloga za zabrinutost. Jer je u Albancima dobila atipično partijsko članstvo, čiji su svjetonazori i način života bili sušta suprotnost osobinama i vrijednostima koje su trebale da krase člana KPJ. Iako po tome nijesu predstavljali izuzetak, u okolnostima zabrinjavajuće neprosvjećenosti, specifičnih uslova života i rada, niske političke svijesti i snažne privrženosti religiji, teško je bilo profilisati bolji partijski kadar i za kratko vrijeme prevazići složeno istorijsko nasljeđenje. Zato su prilikom prijema Albanaca u partijsko članstvo primjenjivani niži kriterijumi, koji u drugim jugoslovenskim sredinama zasigurno ne bi bili preporuka za prijem u Komunističku partiju, s obzirom na rezervisanost prema narodnooslobodilačkom pokretu i kolaboraciju dijela albanske populacije. Među brojnim problemima koje je Partija trebala da rješava nakon rata među članstvom, snažna religijska svijest je bila jedna od najznačajnijih. Posebno kod Albanaca, gdje se prilikom prijema novih članova, dešavalo da pojedinci odbiju članstvo u KPJ. Bez obzira da li je uzrok tome bio otpor porodice ili odnos Partije prema religiji, očigledno da Komunistička partija nije mogla lako kod Albanaca da suzbije privreženost religiji, nametne socijalističke ideje i vaspitava ih u socijalističkom duhu. Tome su u velikoj mjeri doprinosila snažno izražena vjerska osjećanja kod Albanaca, što se negativno reflektovalo na prestiž Partije u albanskim krajevima. Takvu situaciju koristili su protivnici vlasti, koji su često sabotirali rad konfrencija, na kojima su istupali protiv Partije i protežirali parole koje su bile u suprotosti sa ideologijom nove vlasti. Takvo ponašanje svojih sunarodnika, sekretar jedne partijske ćelije u titogradskom srezu, okarakterisao kao krajnje nedobronamjerno.

Štaviše, istakao je da Albanci Jugoslaviju posmatraju samo kroz svoje interese, da je „uopšte ne smatraju za svoju“ državu, te da se vlastima i masovnim organizacijama čini „da su ti ljudi dobri i aktivni“.¹⁹¹ Iako je ne treba u potpunosti odbaciti kao neutemeljenu, ova ocjena dosta je isključiva i jednostrana, da bi se na osnovu nje izveo pravilan sud o odnosu Albanaca prema jugoslovenskoj državi. Naime, praksa prethodnih režima da sa Albancima postižu kompromise po raznim pitanjima, strogo vodeći računa da ne naruše njihovu plemensku kulturu i patrijarhalan način života, stvorila je od Albanaca dezintegriranu zajednicu, krajnje nepovjerljivu prema svemu što remeti tradicionalan način života. Za onog ko je nadrastao tu sredinu, ili je, pak, posmatrao sa strane, takvo držanje ostavljalo je utisak o sračunatosti i nepouzadnosti albanske nacionalne zajednice. Ali, imajući u vidu privrženost Albanaca tradicionalnom načinu života i nezainteresovanost ranijih režima da ih emancipuju i integrišu sa ostalim nacionalnim zajednicama, teško da je njihov odnos prema državi i vlastima mogao biti drugačiji. Jedno je sigurno, da se državna vlast u prošlosti drugačije odnosila prema Albancima, kao i da se principijelno zalagala da unaprijedi njihov položaj u društvu, zasigurno da bi odnos Albanaca prema državi bio drugačiji. Ali, budući da do dolaska komunista na vlast u Jugoslaviji to nije bio slučaj, prirodno je što je značajan broj Albanaca nakon rata i dalje živio u svijetu „starih nazadnih shvatanja“.¹⁹²

Promjena takvog načina života, kao nužna pretpostavka za veću integriranost u društvene i privredne tokove, zahtjevala je od Partije da intenzivira kulturno-prosvjetni rad u albanskim krajevima. U središtu njenog interesovanja bila je omladina, kod koje je Partija imala najviše uporišta. Ilustracije radi, 1947. je od ukupno 42.082 člana omladinske organizacije u Crnoj Gori, Albanaca je bilo 2.499 ili 5,94%, što je procentualno neznatno premašivalo njihovu zastupljenost u ukupnoj populaciji. Budući da je procenat analfabeta u Crnoj Gori nakon rata bio najmanji kod mladih naraštaja (tokom 1949. opismenjeni skoro svi omladinci), a da je kod ostale albanske populacije

¹⁹¹ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1948, k. 6, 202/3, izvještaj sa sastanka partijske ćelije Štoj; DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1948, 213/1, izvještaj o radu partijske ćelije u Bratici, 23. oktobar; DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1948, k. 6, 22, 23, Sreski komitet Komunističke partije Jugoslavije - Titograd – Pokrajinskom komitetu, 6. avgust; SK KPCG DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1948, k. 6/1, 470, zapisnik redovnog partijskog sastanka partijske jedinice Hoti, 5. maj 1948; B. Petranović, *Kosovo u jugoslovensko-albanskim odnosima i projekat balkanske federacije*, 338.

¹⁹² DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1948, k. 6, 48, SK KPJ Titograd – Pokrajinskom konitetu, bez datuma.

nepismenost bila izrazito visoka, u albanskim krajevima omladina je imala važnu ulogu u emancipaciji stanovništva. No, uprkos ispravnoj orijentaciji Partije, da se u borbi protiv primitivnih shvatanja osloni na omladinu kao najprogresivniji dio albanske populacije, izgledi da će samo uz njenu pomoć uspjeti da osavremeni način života, promijeni identitet i nametne svoju ideologiju Albancima, nijesu bili previše optimistični. Iako je nakon početne „pasivnosti i neshvatanja zadataka socijalističke izgradnje“, Partija kasnije uspjela da politički aktivira skoro svu albansku i muslimansku omladinu (početkom 1949. na republičkom nivou samo 266 mladih, pretežno Albanaca i muslimana, nije bilo uključeno u omladinsku organizaciju), njihov rad u albanskim krajevima otežavali su: neprosvjećenost, otpor porodice i slaba zainteresovanost omladine da poradi na vlastitom prosvjećivanju („Omladina ne čita ništa“). U širokom spektru problema koji su opterećivali rad omladine u albanskim krajevima, nipošto ne treba zanemariti snažan uticaj patrijaralne porodice, konzervativne sredine, protivnika vlasti i vjerskih zajednica, koji se u partijskoj dokumentaciji i relevantnoj literaturi, uglavnom navode kao glavni uzroci lošeg uticaja na omladinu¹⁹³

Albanke mahom nijesu učestvovala u radu omladinske organizacije. Pored neprosvjećenosti i tradicionalnih svjetonazora patrijarhalne albanske porodice, koja se protivila učešću mladih u radu omladinske organizacije, tome su doprinijeli slaba zainteresovanost partijskih organizacija, nedovoljno zalaganje i rad omladinskih aktiva i rukovodioca, što je za posljedicu imalo slabu aktivnost i odziv mladih sastancima omladinske organizacije. U tom spletu problema treba svakako tražiti glavne razloge što rad na omasovljenju omladinske organizacije kod Albanaca nije bio na zadovoljavajućem nivou, iako „ona oće da radi i voli da radi“. Slične prilike bile su i u ostalim masovnim organizacijama na terenu nastanjenom Albancima, u kojima Komunistička partija nije u potpunosti uspjela da razbije „političko mrtvilo“. Posebno je zabrinjavao poražavajuće loš rad na emancipaciji i uključivanju žena u društveno-politički život, o čemu svjedoči podatak da ulcinjskom kraju 1950. godine „i dalje ne postoji ni jedna žena muslimanka koja bi bila član KPJ“. Jedan od rijetkih uspjeha u radu sa omladinom bio je taj, što je u

¹⁹³ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1948, k. 6, 56, zapisnik sa sastanka partijske ćelije Zatrijebač, 18. januar, B. Kovačević, Komunistička partija Crne Gore 1945-1952, 340 *IV kongres Narodne omladine Crne Gore*, Cetinje, 1949, 30, 69.

nekim albanskim sredinama na jugu Crne Gore, Komunistička partija uspjela da omladinu emancipuje od Rimokatoličke crkve, ustupanjem fiskulturnih rekvizita i nogometnih lopti. Taj potez je bio očigledno učinkovitiji od brojnih predavanja, razrade štampe, razobličavanja kontrarevolucionarne kampanje i brojnih drugih aktivnosti, koje među omladinim sprovodila Partija. S druge strane, on jasno pokazuje, da je u radu sa Albancima Komunistička partija morala pristupiti praktičnijim metodima rada, nego što je jedva pismenu populaciju opterećivala suvoparnim predavanjima o „Rješenju nacionalnog pitanja kroz NOB“, „Kakav treba da bude komunista“ i vršila „razobličavanje kontrarevolucionarne kampanje rukovodstva SKP (b) i ostalih Informbirovskih partija“.¹⁹⁴

Iako je na pojedinim konferencijama i predavanjima prisustvovao veliki broj ljudi, generalno politički rad sa albanskom populacijom nakon rata, prema ocjeni Centralnog komiteta Komunističke partije Crne Gore, bio je zanemaren. Partijskim organizacijama se najviše zamjeralo što u radu sa albanskom populacijom nijesu pokazale dovoljno inicijative, požrtvovanja i budnosti, smatrajući da je stanje u tim krajevima dobro, iako su neprijatelji socijalističke Jugoslavije na sve načine nastojali da manjinske narode odvoje od Komunističke partije. U prilog nezavidnom partijskom radu u albanskim krajevima, svjedočilo je „ozbiljno sektašenje“, malobrojno partijsko članstvo ali i zabrinjavajući podatak da je nekoliko godina nakon rata još imalo sela u kojima nije bilo partijskih organizacija.¹⁹⁵

Uprkos naporima da muslimansko-albansko stanovništvo masovnije pristupi Komunističkoj partiji, rad na omasovljenju partijskog članstva u ovim krajevima nije naišao na veće interesovanje albanskog i muslimanskog stanovništva. Stoga je

¹⁹⁴ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1950, k. 14, zapisnik sa sastanka Mjesnog komiteta KPCG Ulcinj, 22. novembar; DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1950, 175/1, zapisnik sa sastanka OPO Brajša, 20. septembar; DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1950, k. 25, 54/2, zapisnik sa 15. sastanka Biroa komiteta KPCG Bar, 24. maj; DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1950, k. 24, zapisnik sa sastanka OPO Klezna, 7. avgust; DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1950, k. 25, 180/7, zapisnik sa sastanka OPO Ulcinj u prisustvu 18 članova Mjesnog komiteta KPCG Ulcinj, 1. avgust; DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1950, k. 28, 3/2, izvještaj o zapažanjima sa obilaska organizacija u srezu barskom, 28. oktobar; DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1950, k. 26, 18/2, izvještaj o radu omladinske organizacije sreza barskog od 1. juna do 28. novembra.

¹⁹⁵ DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1949-1950, f-78, 2223/2, zapisnik sa sastanka Centralnog komiteta KPCG, 9. jun 1949; B. Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, 164. Godine 1950. u Partiji je bilo 16.702 Crnogoraca, 636 Muslimana, 218 Albanaca, 137 Srba, 112 Hrvata, 24 Slovenca, 8 Makedonaca, 3 Rusa, 2 Čeha, 1 Mađara, 1 Italijan, dok je drugih nacionalnosti bilo šest. (*Isto*)

Pokrajinski komitet za Crnu Goru među najvažnije zadatke koje je 1947. postavio pred partijske organizacije, uvrstio uključivanje Albanaca i Muslimana u Partiju. Na to su ih obavezivale poražavajuće brojke, koje su svjedočile da je u krajevima nastanjenim muslimansko-albanskom populacijom, partijsko članstvo bilo izuzetno malobrojno. Naime, od 8.017 članova KPJ u Crnoj Gori, koliko ih je bilo januara 1948. godine, Muslimana je bilo 314 (3.92%), a Albanaca 49 ili 0.61%, što ni izbliza nije odgovaralo njihovoj procentualnoj zastupljenosti u ukupnoj populaciji. Što se tiče socijalne strukture partijskog članstva u Crnoj Gori, seljaci su činili 70,80% (5.676), intelektualaca je bilo 12.27% (983), radnika 12.21% (979), đaka 3.49% (280), obrtnika 0,12% (10), dok je na ostale profesije otpadalo 1.11% (89) partijskog članstva. Analiza ovih podataka ukazuje, da je Partija među malobrojnim socijalnim kategorijama, kao što su bili bili đaci i razne druge, slabo zastupljene profesije, imala više pristalica nego među Muslimanima i Albancima. To govori da briga o prijemu nacionalnih manjina u članstvo Komunističke partije nije bila na zadovoljavajućem nivou. Naprotiv, prema nekim podacima, bila je poražavajuća. Tim prije jer je 1947. u Komunističku partiju primljeno samo 10 muslimana, dok se broj Albanaca u Partiji početkom 1948. smanjio u odnosu na prethodne dvije godine. Posebno je zabrinjavalo to što pripadnici nacionalnih manjina u Partiji nijesu imali većeg uticaja niti su pokazivali želju da se nametnu kao politički autoriteti u svojim sredinama. Iako se do sredine 1948. brojnost partijskog članstva u Crnoj Gori udvostručila (16.134), nacionalna struktura nije se značajnije izmijenila. Tako je od 16.245 članova KPJ u Crnoj Gori, Muslimana (661) u Partiji bilo 4,06% (udio Muslimana procentualno bio je neznatno uvećan). Kod Albanaca se partijsko članstvo procentulano gotovo dvostruko uvećalo (1,09%), ali s obzirom na njihovu zastupljenost u ukupnoj populaciji Crne Gore (oko 5%), broj komunista albanske nacionalnosti u Crnoj Gori bio je i dalje veoma skroman (178).¹⁹⁶ Posebno u partijskoj organizaciji

¹⁹⁶ DACG, AOIRP, PK KPJ-CG 1948, k. 17, 184/48, zapisnik sa Pokrajinskog partijskog savjetovanja za Crnu Goru B. Kovačević, 3. januar; DACG, AOIRP, PJ KPJ-CG 1947, k. 5, bez broja, referat po organizacionim pitanjima. Krajem 1946. Partija je imala 7. 269 članova. Od toga su najbrojnija socijalna kategorija bili seljaci (5.061) i radnici (863). Đaka, obrtnika i drugih bilo je 484, dok je članova raznih profesija bilo značajno više (861). Prema nacionalnoj pripadnosti, najbrojniji su bili: Crnogorci (6.661), Muslimani (243), Srbi (218), Hrvati (113) i Albanci (70), dok je pripadnika ostalih nacionalnosti bilo 14 (*Isto*); Juna 1947. na području barskog sreza Komunistička partija imala je 550 članova. Od toga je Albanaca bilo 38 (6.9%), što je s obzirom na njihovu brojnost na ovom području, bio neznatan broj. Najviše komunista albanske nacionalnosti u barskom srezu bilo je na području Mjesnog komiteta KPJ Ulcinj (12). Na terenu partijske ćelije u Vladimiru bilo je 7, birou ćelije u Bratici 7, partijskoj ćeliji u Štoju

andrijevičkog sreza, u kojoj je od 875 komunista bilo samo 13 Albanaca (1,48%), što je minoran broj. Ujedno to ukazuje da se u radu Partije moralo pokazati više zalaganja i inicijative na omasovljenju članstva među Albancima.¹⁹⁷

Intencija za omasovljenjem partijskog članstva i intenziviranjem rada Komunističke partije među Albancima bila je posebno izražena nakon donošenja Rezolucije Informbiroa 1948. godine, kojom se jugoslovensko rukovodstvo optuživalo da je napustilo ideologiju marksizma – lenjinizma. Budući da se Albanija brzo solidarizala sa Rezolucijom, i prekinula odnose sa Jugoslavijom, Albanci kao najbrojnija manjinska zajednica nastanjena uz granicu sa Albanijom postaju politički sumnjivi, zbog čega Partija nastoji da ih što više angažuje u radu partijskih organizacija, kako ne bi podlegli antijugoslovenskoj propagandi iz Albanije.

Što do toga nije došlo, pored afirmativne politike Komunističke partije koja omogućila Albancima da uživaju sva prava kao i drugi narodi Jugoslaviji, velikog uticaja imao je bolji životni standard Albanaca u Crnoj Gori od njihovih sunarodnika u Albaniji, koji su zbog teške ekonomske situacije bili primorani da prelaze u Jugoslaviju i kradu stoku „jer nemaju što da jedu“. Da je ekonomska situacija u Albaniji bila izuzetno složena i teška, značajan broj Albanaca u Crnoj Gori imalo je prilike da se uvjeri, prilikom boravka u Albaniji. Za razliku od Albanije, prema svjedočenju Albanaca iz Crne Gore, u Jugoslaviji je hrane bilo dosta, u osnovnim potrepštinama nijesu oskudijevali čak ni najsiromašniji, dok je robe bilo ali ne previše. Iako nastanjeni u rubnim dijelovima Crne Gore, Albanci su bili svjesni da uživaju politička prava „kao oni u Beogradu“, i da jugoslovenske vlasti pravedno postupaju ne samo prema njima, već i prema njihovim

6, Ostrosu 5 i Mjesnog komiteta KPJ u Virpazaru 1. Interesantno, da na području partijske ćelije u Šestanima (15), koja je bila dominantno nastanjena Albancima, nije bilo ni jednog Albanaca. Naprotiv, 12 komunista nacionalno su se izjašnjavali kao Crnogorci, a 3 kao Muslimani. Takođe, u Sreskom komitetu KPJ Bar (8) sredinom 1947. godine nije bilo ni jednog Albanca. (DACG, AOIRP, SK KPCG Bar 1947, k. 5, bez broja, stanje partijske organizacije juna 1947. godine); Početkom septembra 1947. godine imala je 14 članova. Iako je i na ovom području dominantno živjelo albansko stanovništvo, 10 članova Partije bili su Albanci, a 4 Crnogorci. Svi članovi Partije bili su seljaci: 4 siromašna i 10 srednje imućnih. Polovina partijskog članstva (7) imala je od školske spreme osnovnu školu, četvoro komunista imalo je završeno do četiri razreda srednje, dok je troje bilo bez škole. (DACG, AOIRP, SK KPCG Bar 1947, k. 5, bez broja, partijska ćelija Vladimir, 3. septembar); *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, 128, 141-145; B. Marović, *Društveno-ekonomski razvoj Crne Gore 1945-1953*, 207, 212.

¹⁹⁷ DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1948, f-13, 4/19, referat za Sresku partijsku konferenciju, 26. jun.

sunarodnicima u Albaniji, kojima su jugoslovenski graničari vraćali stoku koja je prelazila preko granice. Nemali dio Albanaca u Crnoj Gori bio je svjestan da nikada nijesu bolje živjeli „no što danas živimo“, kao i da jugoslovenska vlast prema njima vodi poštenu i ispravnu politiku.¹⁹⁸ To potvrđuju brojni parametri, koji svjedoče da se život albanskog stanovništva poslije rata drastično promijenio. Činjenica da je nakon oslobođenja procenat nepismenih u nekim albanskim krajevima iznosio oko 95%, a da 1949. gotovo nije bilo nepismenih mladih ljudi među Albancima, da je najveći broj djece bio obuhvaćen nastavnim procesom, da se radilo na iskorijenjivanju nepismenosti kod starije populacije i žena, kao i da su Albanci učestvovali u ekonomskom razvoju zemlje i pokazivali interesovanje za kulturno-umjetnička dešavanja (bioskop, priredbe, predavanja...), ukazuje da su za kratko vrijeme doživjeli veliki kulturološki preobražaj. U izgradnji velikih objekata predviđenih Petogodišnjim planom učestvovao je veliki broj Albanaca, koji su se dobrovoljno javljali za odlazak na razne radne akcije. Štaviše, u nekim organizacijama nije bilo ni jednog člana da barem jednom ili dva puta nije učestvovao u radnim akcijama od republičkog i saveznog značaja, dok su u pojedinim aktivima svi omladinci najmanje dva puta učestvovali na velikim radnim akcijama (pruga Nikšić-Titograd, Šamac-Sarajevo, izgradnja Novog Beograda i fabrika u Železniku). Ilustracije radi, samo tokom 1950. sa područja barskog sreza učestvovalo je na raznim akcijama širom Crne Gore više od 3.400 Albanaca, dok je na izgradnji željezničke pruge Doboj-Banja Luka iz ovog kraja pošlo „najviše omladinaca sa terena manjina“ (izuzetak su bili omladinci sa područja plemena Šestana odakle niko nije otišao). Posebno interesovanje Albanci iz južnih krajeva Crne Gore su pokazivali za radove na melioraciji Skadarskog jezera, budući da je voda iz rijeke Bojane i Skadarskog jezera na ovom području gotovo svake godine plavila žito i usjeve dijela Albanaca. Stoga je, prirodno, dio Albanaca iz ovih krajeva radove na melioraciji doživljavao kao zalaganje za unaprijeđenje sopstvenog gazdinstva, i otklanjanje šteta koje su im nanosile poplave.¹⁹⁹ Imajući u vidu da su ta pitanja bila od velikog značaja za dio albanskog stanovništva, ne

¹⁹⁸ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1949, k. 12, 360, zapažanja sa obilaska osnovne partijske organizacije Vladimir, 16. jun.

¹⁹⁹ DACG, AOIRP, CK KPCG 1951, 83-1, 223, Agitaciono-propagandni rad na terenu šiptarske manjine barskog sreza; DACG, AOIRP, CK KPCG 1951, k. 84, 1121, M. Medigović, zastupnik Sreskog komiteta Komunističke partije Crne Gore Bar – Centralnom komitetu Komunističke partije Crne Gore, 21. jun; *Pobjeda*, 5. maj 1949, 2.

čuđi što su bili zainteresovani da učestvuju u ovim radovima. Poslovi koji su prevazilazili „lokalne stvari oko obrade zemlje“, kod Albanaca nijesu izazivali veće interesovanje.²⁰⁰

Marta 1948. organizovan je popis u Crnoj Gori. Za razliku od prethodnih popisa, na kojima se stanovništvo izjašnjavalo na osnovu vjerske pripadnosti, ovo je bio prvi popis na kome je stanovništvu omogućeno nacionalno izjašnjavanje. Popisom je utvrđeno da u Crnoj Gori živi 377.189 stanovnika. Koristeći mogućnost da na popisu iskažu nacionalnu pripadnost, u Crnoj Gori se 1948. godine 90,6% (342.009) stanovnika deklariralo kao Crnogorci. Poslije Crnogoraca najbrojnija nacionalna zajednica bili su Albanci, kojih je na ovom popisu bilo 5,2% ili 19.425 (10.011 muškaraca; 9.414 žena). Na popisu koji je organizovan pet godina kasnije (1953), u Crnoj Gori je živjelo 419.873 stanovnika, od čega su pripadnici albanske nacionalne zajednice činili 5,6% populacije (23.460).²⁰¹ U ukupnoj albanskoj populaciji u Jugoslaviji nakon rata (oko 750.000),²⁰² na Kosovu i Metohiji živjelo je oko 70% (oko 530.000), u Makedniji oko 26% (oko 200.000), dok je u Crnoj Gori živjelo oko 2,6% pripadnika albanske nacionalne zajednice, što je bio neznatan udio. U ostalim jugoslovenskim republikama (Hrvatska, Slovenija i Bosna i Hercegovina) 1948. živio je zanemarljiv broj Albanaca (1.634).²⁰³

Uprkos porastu broja albanske populacije u Crnoj Gori, zastupljenost Albanaca u partijskom članstvu nije se značajnije povećala niti se poboljšao rad partijskih organizacija. Naprotiv, brojni izvještaji o radu partijskih organizacija u albanskim krajevima, svjedoče da na tom prostoru ne postoji sistematski rad, da partijske organizacije ne shvataju najbolje rad sa Albancima, da je raširen oportunizam, da je briga oko primanja Albanaca u Partiju slaba, da još uvijek ima albanskih sela koja se nalaze izvan uticaja Partije, kao i da je osim ivangradskog sreza malo toga učinjeno po pitanju ulaska Albanaca u seljačke radne zadruge... Uprkos konstantnom povećanju partijskog

²⁰⁰ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1949, k. 12, 360, zapažanja sa obilaska osnovne partijske organizacije Vladimir, 16. jun.

²⁰¹ *Statistički godišnjak NRCG 1955*, Titograd, 1955, 28, 38; B. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 497, 499.

²⁰² *Statistički godišnjak FNRJ 1954*, Beograd, 1954, 60.

²⁰³ Ljubiša Stojković, Miloš Martić, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, Beograd, 1953, 31. Prema podacima Ljubiše Stojkovića i Miloša Martića, 1948. u Jugoslaviji je živjelo 750.483 Albanaca. Na Kosovu i Metohiji živjelo je 532.011, a u Makedoniji 197.413 Albanaca. (*Isto*)

članstva u Crnoj Gori nakon rata, upliv Partije među Albancima i dalje je bio poražavajuće slab. U prilog tome govori podatak, da je od 15.814 članova Partije u Crnoj Gori, 31. decembra 1949. bilo samo 229 Albanaca. Od toga je skoro dvije trećine albanskog partijskog članstva bilo sa područja barskog sreza, u kome je, prema podacima Komunističke partije, živjelo oko 14.000 Albanaca i Muslimana (srez je imao oko 36.000 ljudi). Sekretara osnovnih organizacija albanske nacionalnosti bilo je 17, dok je od 328 članova sreskih i gradskih komiteta, samo jedan član bio Albanac. Iako je partijski rad od 1948. značajno intenziviran u albanskim krajevima, omasovljenje partijskog članstva među Albancima odvijalao se veoma sporo, što je uglavnom bila posljedica nezainteresovanosti albanskog stanovništva da se uključi u politički život i slabo izražene brige partijskih organizacija za prijem novih članova. Izuzetak je bio andrijevički srez, u kome se zanemrljiv broj Albanaca u Partiji, objašnjavao činjenicom da je nemali broj žitelja ovog kraja za vrijeme rata učestvovao „u raznim zločinima“, što je onemogućavalo prijem u partijsko članstvo. Zbog nezainteresovanosti i slabog rada partijskih organizacija, u 32 sela i zaseoka u Crnoj Gori nije bilo ni članova ni kandidata za prijem u Partiju, među kojima su najveći broj činila sela u kojima su živjeli Muslimani. Od toga se trećina sela nalazila na području barskog sreza. Kao posljedica slabog rada na omasovljenju Partije, Albanci su činili zanemarljiv procenat ukupnog partijskog članstva (1,25%). Zato je Centralni komitet KPCG donio odluku, da se u krajevima nastanjenim Albancima po jedan član Sreskog komiteta obavezno angažuje u radu sa njima,²⁰⁴ budući da je u nekim krajevima na 200 albanskih kuća Partija imala samo jednog člana, što je bio poražavajuće mali broj.²⁰⁵ Najmanje Albanaca u Komunističkoj partiji bilo je u sjeveroistočnom dijelu Crne Gore. Iako je od 1948. stalno rastao broj Albanaca u Partiji, u andrijevičkom i ivangradskom srezu i onako skromno partijsko članstvo krajem četrdestih godina počinje da opada. Tako je u andrijevičkom srezu 31. decembra 1949. u Komunističkoj partiji bilo samo 10 Albanaca (1.37%), što je

²⁰⁴ DACG, AOIRP, CK KPJ-CG 1952, k. 95, bez broja, Sreski komitet Komunističke partije Crne Gore Andrijevića – Centralnom komitetu, bez datuma; B. Kovačević, *Komunistička partije Crne Gore 1945-1952*, 148-157. Na području Sreskog komiteta Andrijevića bilo je 6 članova Partije i 12 kandidata albanske nacionalnosti; Titogradu 98 članova i 36 kanidata, dok je u Baru među Albancima bilo 93 člana i 48 kandidata za prijem u KPJ. (*Isto*)

²⁰⁵ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1949, k. 9, 13/2, zapisnik sa sastanka Sreskog komiteta KPCG Bar, 12. januar.

u poređenju sa prethodnom godinom (13) bio osjetan pad (oko 20%).²⁰⁶ S druge strane, u ivangradskom srezu, od 1.100 komunista sredinom decembra 1949. nije bilo ni jednog Albanca.²⁰⁷ Ilustracije radi, godinu dana ranije (krajem 1948), u partijskoj organizaciji ivangradskog sreza u Komunističkoj partiji, bila su četiri Albanci (0,5%),²⁰⁸ koji su, po svemu sudeći, bili isključeni, ili su, pak, što je manje vjerovatno, samoinicijativno istupili iz partijskog članstva.

Za razliku od međuratnog perioda, kada su Albanci Komunističkoj partiji Jugoslavije bili neznatno zastupljeni, od 1945. godine njihov udio među partijskim članstvom na Kosovu i Metohiji je drastično porastao. Tako je praktično od nevidljivosti, 1945. gotovo svaki treći član Komunističke partije Jugoslavije na Kosovu i Metohiji bilo Albanac (30,2%). Četiri godine kasnije (1949) na Kosovu i Metohiji 49,7% komunista bilo je albanske nacionalnosti. To govori da je svaki drugi član Partije u ovom dijelu Jugoslavije bio Albanac, što je predstavljalo nesumnjiv uspjeh Partije da značajno uveća partijsko članstvo među albanskom populacijem, kao i „garancija za dalje razvijanje bratstva Srba i Šiptara“. Posebno je ohrabrialo to što je i dalje u velikom broju nepismena albanska populacija, najpotlačenija nacionalna zajednica u međurtanom periodu, 1949. u Narodnoj Republici Srbiji imala 5 listova na albanskom jeziku, što je za emancipaciju albanskog stanovništva bilo od velikog značaja.²⁰⁹ Tim prije jer su Albanci u međuratnoj Jugoslaviji bili ubjedljivo najpotlačenija i najobespravljenija nacionalna zajednica. Afirmativnim odnos prema njima, Komunistička partija je ispravljala nepravdu ranijih režima prema Albancima, koji su u novoj Jugoslaviji bili ravnopravni članovi društvene zajednice.

U Crnoj Gori je poseban problem predstavljalo to što godinama nakon rata partijske organizacije u albanskim krajevima nijesu mogle da se izbore sa nedisciplinom, neodgovornošću (pojedini članovi nijesu nekoliko mjeseci dolazili na partijske sastanke) i

²⁰⁶ DACG, AOIRP, PK KPJ-CG 1949, k. 31, 3645/49, izvještaj o radu Sreskog komiteta Komunističke partije Crne Gore Andrijevice. Prvog januara 1949. u partijskoj organizaciji andrijevičkog sreza bilo je 865 komunista. Od toga je Crnogoraca bilo 853, a Albanaca dvanaest (12). Posljednjeg dana 1949. partijska organizacija u andrijevičkom srezu imala je 728 članova (715 Crnogoraca, 10 Albanaca i 3 Hrvata) (*Isto*).

²⁰⁷ DACG, AOIRP, PK KPJ-CG 1949, k. 34, bez broja, neka pitanja statistike i evidencije.

²⁰⁸ DACG, AOIRP, PK KPJ-CG 1949, k. 34, bez broja, neka pitanja koja manje više karakterišu rad svih partijskih organizacija. Prema podacima Komunističke partije, u ivangradskom srezu krajem 1948. godine živjelo je oko 800 Albanaca. (*Isto*)

²⁰⁹ *II kongres Komunističke partije Srbije*, Beograd, 1949, 37, 97.

neizvršavanjem zadataka, dok je kod jednog broja komunista uticaj sveštenstva i religije bio toliko snažan, da su pojedini članovi Partije postili i prikupljali priloge za džamiju. Većina komunista albanske nacionalnosti preko sredstava javnog informisanja nijesu pratili političke prilike u zemlji. S druge strane, školski radio u nekim sredinama više je štetio nego koristio Partiji, budući da su izvjesni prosvjetni radnici (učitelji) kao najprosvjećeniji dio albanske populacije, umjesto vijesti na albanskom jeziku koje je prenosila Radio-stanica Titograd, bez nadzora slušali Radio-stanicu Tirana, što je u godinama sukoba jugoslovenskog rukovodstva sa zemljama Informbiroa i lošim odnosima sa Albanijom smatrano vrstom antidržavnog djelovanja, zbog kojeg se moglo otići na robiju. Vaspitnom i političkom radu sa narodnim masama pokalanjala se slaba pažnja. Rad na emancipaciji žena bio je takođe slab, baš kao i rad na zadružnoj ekonomiji koje su članovi Partije rijetko posjećivali. Interesovanje za formiranjem seljačkih radnih zadruga kod siromašnog albanskog stanovništva, prirodno, bilo je veliko, a u andrijevičkom srezu je navodno većina Albanca dobrovoljno pristupila zadružnom sektoru, u što je teško povjerovati. Njihov uspjeh bio je utoliko značajniji ako se ima na umu, agitacija protivnika vlasti (kulaci, ostaci četnika i balista), koji su širili propagandu da će se „zadugari ishranjivati sa sljedovanjem od 7 kgr. mjesečno“, kao i „da će sijeno uzeti država“. S druge strane, u barskom srezu je uprkos interesovanju dijela albanskog stanovništva da pristupe zadrugama, u nekim odborima samo jedan član Partije uspio je da ubijedi ukućane da uđu u zadrugu. Pored brojnih razloga koji su ometali razvoj zadrugarstva, to je bila posljedica slabog angažovanja partijskih organizacija, koje u pojedinim krajevima ovog sreza tokom većeg dijela 1949. nijesu održale ni jednu konferenciju posvećenu zadrugarstvu, sukobu između KPJ i SKP (b) i ostalih članica Informbiroa. Štaviše, agitacija o zadrugarstvu gotovo je „potpuno zamrla“, dok je po pitanju Rezolucije IB-a stav partijskog članstva bio da je ta priča završena „i da ne treba o njoj diskutovati“. Ovakav odnos članova Partije nedovosmisleno ukazuje na njegovu nezrelost, neozbiljnost i nemarnost, s obzirom da se radilo o pitanjima od velike političke važnosti.²¹⁰ Uprkos nastojanjima da se takvo stanje suzbije, rezultati direktivnog

²¹⁰ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1949, k. 12, 360, zapažanja sa obilaska osnovne partijske orgnaizacije Vladimir, 16. jun; DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1949, k. 10, 3/2, zapisnik sa sastanka odjeljenja za Agit-prop pri Sreskom komitetu Bar, 16. jun; DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1949, k. 10, 32/2, zapisnik partijskog izbornog sastanka osnovne partijske organizacije Vladimir, 16. septembar; DACG, AOIRP, SK KPJ Bar

djelovanja i povremenog terenskog rada, bili su poražavajući. Istina, zahvaljujući nešto intenzivnijem radu posljednjih godina, Partija je u nekim krajevima uspjela donekle da popravi političke prilike, što se manifestovalo kroz pravilno rješavanje privrednih mjera i suzbijanje propagande iz Albanije. Ali, i pored evidentnog napretka koji je postignut u nekim sredinama, u suštini na terenu nastanjenom Albancima vladalo je „političko mrtvilo“. Manjkav politički rad koristili su protivnici vlasti, koji su povodom otkazivanja ugovora SSSR i drugih zemalja socijalističkog lagera sa Jugoslavijom širili propagandu, da „naša zemlja ostaje sama“ i da slabi, što nije bilo bez uticaja na „malodušne članove Partije“, kakvih je nesumnjivo bilo i među Albancima.²¹¹

Neiskusno i malobrojno ljudstvo pri mjesnim odborima pravilo je velike greške u radu, posebno po pitanju trgovine i snabdijevanja. To je uz nestručnost i slabu inicijativu u radu, kod stanovništva stvaralo lošu predstavu o vlastima. U uslovima napetih odnosa sa zemljama socijalističkog lagera, nesnalaženje lokalnih organa vlasti nalagalo je od Partije, da intenzivira snabdijevanje stanovništva trgovačkim artiklima i omogući mu realizaciju bonova. Efekat takve intervencije, prema rezonima Partije, trebao je da se pozitivno odrazi na političke prilike i pospješi obradu industrijskih kultura, kojoj se opirao jedan broj imućnijih seljaka. Intervencija Partije bila je u toliko značajnija jer je neautoritarno albansko partijsko članstvo, pokazalo slabu inicijativu i odlučnost u izvršavanju partijskih zadataka, o čemu svjedoče loši rezultati po pitanju idejno vaspitnog-rada, razvoja kulturnog života, emancipacije žena... Iako je u susret opštim izborima za mjesne narodne odbore (11. decembar 1949) Komunistička partija prilično intenzivirala politički rad u albanskim krajevima, nastojeći da objasni prirodu sukoba između KPJ i zemalja Kominforma, s posebnim osvrtom na Albaniju, Albance nije previše interesovao koncepcijski sukob između jugoslovenskog i rukovodstava zemalja socijalističkog lagera. Naprotiv, budući da su dominantno bili nastanjeni na seoskom terenu, najviše interesovanja pokazivali su za privredna i druga pitanja koja su se ticala

1949, k. 12, 149, izvještaj sa sastanka osnovne partijske organizacije Ostros, 19. jul; DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1949, k. 12, 171, izveštaj sa obilaska MNO Vladimir i Ostros po pitanju osnivanja SRZ, 23. oktobar; DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice, f-24, 55/21, Sreski komitet KPCG Andrijevice – Centralnom komitetu KPCG (Organizaciono instruktorska uprava), 20. septembar; DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice, f-24, 57/56, zapisnik sa Pete Sreske partijske konferencije u Andrijevici, 28. septembar.

²¹¹ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1949, k. 10, 42/12, zapisnik sa redovnog sastanka Biroa sreskog komiteta KPCG, 19. oktobar.

njihove egzistencije (otkup, porez, kontrahiranje industrijskih biljaka i slično),²¹² što ne čudi s obzirom na snažano izražen materijalistički duh.

Veliku zainteresovanost za ekonomska pitanja, Albanci su pokazali na konferenciji održanoj u Mjesnom narodnom odboru u Tuzima sredinom 1949. godine, kojoj su prisustvovali predsjednik vlade NR Crne Gore Blažo Jovanović, predsjednik Prezidijuma Narodne skupštine Crne Gore Miloš Rašović i ministar pravosuđa Jovan Četković. Tom prilikom predsjednik vlade pozvao je prisutne, da o svim pitanjima sa kojima se svakodnevno susrijeću govore „potpuno slobodno“. No, izuzev par diskutantata koji su istakli zadovoljstvo što albansko stanovništvo uživa „sva prava kao manjina“, kratko se osvrnuli na političke prilike u zemlji i odnose sa Albanijom, ostali su dominantno izlagali o ekonomskim pitanjima. Prisustvo predstavnika republičkog rukovodstva diskutanti su iskoristili da iskažu nezadovoljstvo ekonomskom politikom, ukazujući na brojne nepravde i nesavjestan rad lokalnih organa vlasti prilikom kolektivizacije, otkupa, poreza, snabdijevanja robom iz državnih prodavnica, što je čak i neke imućnije porodice dovelo u tešku ekonomsku situaciju. Iz njihovih izlaganja jasno je da su Albanci titogradskog kraja s pravom bili nezadovoljni ekonomskom politikom nove vlasti, koja je prenebregla činjenicu da se u tim krajevima živi veoma teško, da su porodice brojne, kao i da zemlja slabo rađa (jednom u 10 godina). Pritom, ekonomska politika nove vlasti kosila se sa njihovom filozofijom života i rada, da se „što više doprinese koristi svojoj kući i samom sebi“. Posebno su takvom ekonomskom politikom bile pogođene bogatije porodice, čija su imanja bila oduzeta kolektivizacijom. Poslove od društvenog značaja (radne akcije) većina Albanaca nije podržavala, jer porodica od toga nije imala koristi. Stoga pozive NF-a da se masovnije angažuju u obavljanju tih poslova, kod njih nijesu nailazili na simpatije. No, uprkos nezadovoljstvu po pitanju ekonomske politike, neki od starijih ljudi jasno su istakli, da ne pamte da je jedna država u tim krajevima uložila toliko truda „kao što radi nova Jugoslavija“. Posebno zadovoljstvo prisutni su iskazali činjenicom, da ih vlast ne podvaja po nacionalnom i drugim kriterijumima, da su dobili sva prava i mogućnost da se obrazuju na maternjem jeziku, što

²¹² DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1949, k. 10, 62/2, izvještaj o radu partijske organizacije barskog sreza za period april-jun; DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1949, k. 12, 194, izvještaj o političkom radu sa albanskom manjinom u barskom srezu za novembar 1949.

ranije nije bio slučaj. Konačno, da je afirmativnom nacionalnom politikom vlast zadobila nesumnjive simpatije kod većine Albanaca, svjedoči podatak da su zbog privrženosti Rezoluciji IB-a u ovom kraju samo „3-4 čovjeka izdala svoju zemlju“.²¹³

No, uprkos lojalnom držanju većine albanskog stanovništva, kao i podršci koju su pripadnici albanske nacionalne zajednice upućivali jugoslovenskom partijskom i državnom rukovodstvu, osuđujući politiku Albanije i „prljave provokacije enverovaca“, Komunistička partija nije bila sasvim zadovoljna stanjem u albanskim krajevima Crne Gore. Jer je analiza političkih prilika pokazala, da je albanska nacionalna zajednica bila „prepuštena samoj sebi“, da joj se poklanjala slaba pažnja, što u godinama napetih odnosa sa Albanijom bio krupan propust za totalitarni sistem, kao i da u ideološko-političkom smislu Albanci nijesu značajnije napredovali. Takvo stanje vrlo umješno su koristili protivnici vlasti, koji su u neprosvjedenosti albanske populacije vidjeli „pogodno tlo za svoj nazadnjički rad“. To se posebno odnosilo na rimokatolički kler i dio islamskog sveštenstva, koji su, prema tvrdnjama štampe, pod velom vjerskih aktivnosti ukrivali neprijateljsko djelovanje, vrbujući mlade da redovno dolaze u crkvu i učili ih vrijednostima religije, što je bilo u suprotnosti sa tekovinama revolucije. Budući da se radilo o graničnom području, na koje je zasigurno imala određenog uticaja propaganda iz Albanije, komisija za ideološko-vaspitni rad i komisija za albansku manjinu, morale su da intenziviraju rad na kulturnom i političkom uzdizanju albanskog stanovništva, kako bi ono bilo u stanju da odoli svim uticajama. U najkraćem to je podrazumijevalo da se za albansku populaciju petnaestodnevno održavaju politička predavanja, kako bi se upoznala sa aktuelnim zbivanjima u zemlji i inostranstvu. Pritom, se moralo strogo voditi računa, da se način izlaganja prilagodi njihovom kulturnom nivou, za što je trebalo odrediti najvještije ljude (učitelje, frontovce, omladince), koji bi blagovremeno izvještavali Albance o svim važnijim zbivanjima. Praksu da se u radu sa Albancima uglavnom vodi rasprava o protivnicima vlasti, Partija je smatrala anahronom i neefikasnom, pa je predlagala da se napustiti i orijentiše protiv konkretnih parola koje su protežirali protivnici vlasti, akcija i njihovih nosilaca. U radu čitalačkih grupa i kružoka poželjeno je bilo prorađivati štampu na albanskom jeziku sa Kosmeta, članke iz *Borbe* i razne

²¹³ DACG, AOIRP, Poklon zbirka „Blažo Jovanović“ (u daljem tekstu PZBJ), 1949, k. 8, bez broja, konferencija u MNO u Tuzima, 26-29. jun.

brošure, birajući materijal za prorađu. Kao najpogodniji materijal, Komunistička partija je preporučivala knjigu Vladimira Dedijera „Jugoslovensko-albanski odnosi 1939-1948“ (Beograd, 1949), preko koje bi se Albanci upoznali sa propagandom albanskog rukovodstva, kao i činjenicom da je Jugoslavija od 1945-1948. uložila velika sredstva u privredni, društveni i kulturni razvoj Albanije. Predavači su morali posebnu pažnju posvetiti oblasti zadrugarstva, uključivanju radne snage u privredu i isušivanju Skadarskog jezera, za što je kod dijela albanskog stanovništva na jugu Crne Gore postojalo interesovanje. Svakako poželjne su bile i druge forme rada, poput kolektivnog slušanja radio emisija na albanskom jeziku koje su se emitovale u Jugoslaviji, razgovara o položaju albanske nacionalne zajednice u Jugoslaviji, agitovanja da se poveća broj pretplatnika na listove sa Kosmeta, što bi omogućilo Albancima da čitaju raznovrsniju štampu (*Rilindija* – Preporod, *Bujku i ri* – Novi zemljoradnik, *Zani i rinis* – Glas omladine, *Jeta e re* – Novi život, itd.)²¹⁴

Iako je računala da će kombinacijom različitih formi rada podstaći Albance da se aktivnije uključe u politički i društveni život zemlje, i time dodatno osnaži kod njih osjećaj ravnopravnosti i privrženosti tekovinama revolucije, izvještaji sa terena ukazivali su da u radu mjesnih partijskih organizacija praktično nema progressa. Pored neprosvjeđenosti i partijske nediscipline, kao najveći problemi u radu sa albanskom populacijom, ističe se odsustvo sistematskog i kontinuiranog političkog djelovanja, koji su obesmišljavali napore Komunističke partije da ostvari veći upliv među Albancima. Imajući u vidu da u tim krajevima nije bilo koncipiranog i organizovanog političkog rada, očekivanja da će partijski rad u tim sredinama dobiti na kvalitetu i dinamici nijesu bila realna. Naprotiv, kampanja Komunističke partije koja je imala za cilj da među Albancima poveća broj pretplatnika na štampu sa Kosmeta, na području barskog sreza imala je suprotan efekat od očekivanog. Umjesto povećanja broja pretplatnika na štampu sa Kosmeta na albanskom jeziku, novembra 1949. među Albancima se uvećao broj pretplatnika (za oko 30) na listove koji su izlazili na srpskom jeziku, na koje su na području barskog sreza pretplatilo oko 300 žitelja albanske nacionalnosti, dok je broj pretplatnika na štampu sa Kosmeta bio za oko stotinu manji. Slabije interesovanje za

²¹⁴ *Pobjeda*, 28. jun 1949, 1-2; *Pobjeda*, 27. septembar 1949, 2; *Pobjeda*, 8. oktobar 1949, 1; *Pobjeda*, 5. novembar 1949, 2.

štampu na albanskom jeziku, Albanci su pravdali lošim razumijevanjem dijalekta sa Kosova. Takvo opravdanje imalo bi smisla da su pretplatnici znali bolje da čitaju štampu na srpskom jeziku. Ali, kako je Partija raspolagala podacima da značajan broj Albanaca nije umio da čita štampu, posebno na srpskom jeziku, težnja da se preko štampanih medija oblikuje politička svijest Albanaca, očigledno nije imala većeg efekta na albansku populaciju. Tim prije jer broj albanskih pretplatnika u odnosu na zastupljenost Albanaca u barskom srezu, nije bio veliki. No, u poređenju sa drugima krajevima Crne Gore nastanjenim Albancima, u kojima su štampu čitali samo „neki milicioneri“, kao i neznatan broj partijskog članstva, barski srez predstavljao je svijetao primjer. Ipak, činjenica da se većina Albanaca pretplaćivala na štampu na srpskom jeziku govori da je dio Albanaca smatrao da je poznavanje ovog jezika važno, posebno za obrazovanje njihove djece. Zato je jedan broj roditelja negodovao što u albanskim školama nije uvedeno više časova na srpskom jeziku. To su uglavnom bili roditelji koji su željeli da im djeca nakon završene osnovne škole pohađaju gimnaziju, zbog čega su iznosili radikalne zahtjeve da u albanskim školama bude „čitav nastavni program na srpskom jeziku“.²¹⁵ No, bez obzira na ove specifičnosti, intenzivna politička aktivnost među Albancima nakon 1948. godine, postepeno je počela da daje rezultate. U prilog tome svjedoči podatak, da su nekim krajevima osnovani kursevi na kojima se stvarao kadar sposoban da samostalno rukovodi radom albanske populacije, dok su privredne mjere u nekim mjestima nastanjenim Albancima naišle na punu mobilizaciju radne snage.²¹⁶

Uprkos raznim nedostacima i nesnalaženjima u radu Partije sa albanskom populacijom, za nekoliko godina od rata Albanci u Crnoj Gori doživjeli su veliki kulturni, politički i društveni preobražaj. Opšta nepismenost kao posljedica systemske zapostavljenosti i nemara prethodnih režima prema Albancima, za nekoliko godina je sa oko 90%, bila gotovo iskorijenjena kod radnosposobne populacije (do 50 godina). Za razliku od međuratnog perioda u kome su škole predstavljale rijetkost u albanskim krajevima, nakon rata u gotovo svim većim mjestima otvaraju se škole na albanskom

²¹⁵ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1949, k. 12, 194, izvještaj o političkom radu sa albanskom manjinom u barskom srezu za novembar 1949; DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1950, k. 25, 175/1, zapisnik sa satanak OPO Brajša, 20. septembar; DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1953, k. 30, 40, zapisnik sa sastanka Sreskog komiteta Saveza komunista Jugoslavije – Titograd, 25. avgust.

²¹⁶ *Pobjeda*, 8. novembar 1949, 4.

jeziku. Tako je školske 1949/50. u Crnoj Gori bilo 37 osnovnih škola na albanskom jeziku (67 odjeljenja), u kojima je 53 nastavnika radilo sa preko 4.000 učenika. Od toga je više od 400 učenika pohađalo sedmogodišnje škole u Tuzima i Vladimiru, dok su odjeljenja na albanskom jeziku postojala u sedmogodišnjoj školi u Gusinju i Nižoj gimnaziji u Ulcinju. U velikom broju albanskih sela otvorene su knjižnice (biblioteke), osnovano je nekoliko kulturno-umjetničkih i folklornih grupa, dok je veliki broj Albanci skinuo zar i feredžu kao simbol „jednog od najtežih znakova prošlosti“. Nakon oslobođenja zemlje Albanci su učestvovali na brojnim radnim akcijama od lokalnog i republičkog značaja. Od toga je samo na pruzi Titograd-Nikšić radilo više od 4.000 Albanaca, što govori da je u prosjeku gotovo svaki peti pripadnik ove nacionalne zajednice uzeo učešća u njenoj izgradnji. Zalaganjem u radu na izgradnji ove pruge 139 Albanaca steklo je zvanje udarnika, 209 je pohvaljeno, dok je veliki broj bio nagrađen. Pored radova na pruzi Titograd-Nikšić, Albanci su učestvovali u brojnim drugim akcijama od republičkog značaja, od kojih su najznačajniji bili: radovi na melioraciji Lješkopolja, regulaciji Sutorine, izgradnji Titograda i saobraćajnih komunikacija. Proporcionalna politička zastupljenost albanske populacije bila je očigledna u organima vlasti. Tako je u plenumima mjesnih odbora bilo 137, u sreskim 29, dok je u Narodnoj skupštini bilo 5 poslanika albanske nacionalnosti. U velikom broju Albanci su bili zastupljeni u masovnim organizacijama, posebno u Narodnom frontu u kome je bilo učlanjeno oko 97% Albanaca.²¹⁷ Da nije ništa drugo uradila na unaprijeđenju položaja Albanaca, osim što ih je uključila u društveni i politički život zemlje, vlast je imala mnogo razloga da bude zadovoljna. Prevažodno, jer je za nekoliko godina od rata uradila više na integraciji i emancipaciji Albanaca u Crnoj Gori nego njeni prethodnici za više decenija.

²¹⁷ *Pobjeda*, 23. novembar 1949, 2; U literaturi se o brojnosti albanskih škola pominju oprečni podaci. Tako istoričar Branislav Kovačević navodi da je školske 1949/50. godine u Crnoj Gori bilo „28 osnovnih četvororazrednih škola, dvije sedmoljetke, jedno odjeljenje pri sedmoljetki u Gusinju i tri odjeljenja srednje škole pri Gimnaziji u Ulcinju u kojima se nastava izvodila na albanskom jeziku.“ (B. Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, 269); S druge strane, Velizar Škerović, sekretar Centralnog komiteta Narodne omladine Crne Gore, u referatu na IV kongresu Narodne omladine Crne Gore aprila 1949. godine, ističe da u Crnoj Gori radi 27 osnovnih i 6 mješovitih škola u kojima se nastava izvodila na albanskom jeziku, a pohađa ih 3.230 učenika. (*IV kongres Narodne omladine Crne Gore*, 33); Od 141 člana sreskih komiteta omladinske organizacije, tri su bila albanske nacionalnosti. Dvadesetodnevni kurs za rukovodioce pionirske organizacije 1949. godine završila su 23 Albanaca i Albanci. (*IV kongres Narodne omladine Crne Gore*, 92, 100)

Iako su ovi parametri bili nesumnjiv pokazatelj uspjeha koju je postigla socijalistička vlast za kratko vrijeme, oni predstavljaju jednu stranu medalje u radu sa albanskom nacionalnom zajednicom. Druga strana medalje nije bila ni izbliza tako impresivna, kako je to nerijetko štampa pod kontrolom Komunističke partije slavodobitno predstavljala. Posebno su bili poražavajući rezultati po pitanju izvršenja zadataka privrednog karaktera, koje su, ometali protivnici vlasti, nastojeći da oko sebe okupe što veći broj nezadovoljnih ljudi.

No, uprkos očiglednim manjkavostima u političkom radu Komunističke partije na području nastanjenom Albancima, štampa je radije pisala o grandioznim uspjesima, ističući da je nakon rata u albanskim krajevima otvoren veliki broj prosvjetnih institucija na albanskom jeziku, biblioteka, da je opismenjen veliki ljudi, ukazivala na dobre rezultate rada kulturno-prosvjetnih i umjetničkih društava, zastupljenost Albanaca u organima vlasti... Da se bolje ukriju brojni problemi i propusti u radu, Komunistička partija imala je potrebu da posredstvom štampanih medija uglavnom potencira uspjehe u radu sa albanskom populacijom. Posebno na kulturno-prosvjetnom planu, koje je stalno poredila sa položajem Albanaca u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Takvim izvještavanjem, uspjesi socijalističke vlasti dodatno su dobijali na značaju, pa je umjesto objektivnih problema u političkom radu u albanskim krajevima, javnosti servirana idilična slika o Albancima, kao čvrstim, jedinstvenim i savjesnijim graditeljima socijalizma u Jugoslaviji. Tako je početkom januara 1951. godine *Pobjeda* objavila dva članka posvećena Albancima, u kojima se više na afirmativan način govori o položaju albanske nacionalne zajednice u Crnoj Gori, nego što se kroz konkretne primjere potkrepljuje teze o Albancima kao čvrstim, jedinstvenim i svjesnim neimarima socijalizma. U tom kontekstu je na Sreskoj partijskoj konferenciji u Titogradu, o položaju albanskog populacije izlagao jedan od predstavnika ove nacionalne zajednice. Na početku izlaganja ukazao je da cilj njegovog saopštenja nijesu kritika i slabosti u radu sa Albancima o kojima se često govori, već važni rezultati „na revolucionarnom preobražaju ovog nekad vrlo zaostalog elementa“. Inspiraciju da ukaže na nesporne rezultate koju je socijalistička vlast postigla u radu sa Albancima, crpio je iz kampanje kleveta koje su širili protivnici „socijalističke Jugoslavije“. U nastojanju da demantuje te glasine, kazao je da na terenu titogradskog sreza živi oko 8.000 Albanaca, čiji se život i položaj u društvu ne razlikuje

značajnije od ostalog radnog seljaštva u zemlji. Ali, ako se položaj Albanaca poredi sa stanjem u Kraljevini Jugoslaviji, očigledno je bilo da je dolazak komunista na vlast donio veliki progres Albancima. Tim prije jer su Albanci u Kraljevini bili lišeni nacionalnih prava, vlastodršci su u te krajeve upućivali „najokorelije žandarme“, dok o rezultatima kulturno-prosvjetne politike najbolje govori podatak da su do 1945. na terenu podgoričkog sreza nastanjenim Albancima postojale samo dvije škole na srpskom jeziku. U tim školama, koje su radile od 3 do 4 mjeseca u toku školske godine, upućivani su učitelji koji su „po kazni“ bili premješteni u te krajeve, i koji nijesu znali ni riječ na albanskom jeziku. Bilans takve prosvjetne politike bio je poražavajući do te mjere, da su za 23 godine u podgoričkom srezu maturu završila samo 3 Albanaca, a nekoliko razreda gimnazije od 5 do 6 učenika. Ne računajući albansku populaciju ispod 15 i iznad 50 godina života, nepismenost albanskog stanovništva u međuratnom periodu bila je gotovo apsolutna (oko 95%). S druge strane, za nekoliko godina socijalističke vlasti u titogradskom srezu otvoreno je 13 osnovnih škola na albanskom jeziku, koje je pohađalo 778 đaka. Iako većina albanskog nastavnog kadra nije posjedovala stručne kvalifikacije za rad u školi, učitelji koji su izvodili nastavu bili su sa područja titogradskog sreza, što je bila bitna razlika u odnosu na međuratni period. Ako se tome doda, da je u Tuzima radila osmogodišnja škola koju je pohađalo oko 240 đaka, da se na Kosmetu o trošku države obrazovalo više od 20 učenika iz ovog kraja, a na fakultetima 4-5 studenata, kao i da je 278 analfabetskih tečajeva pohađalo više od 3.300 nepismenih Albanaca, uspjeh vlasti u radu sa Albancima titogradskog sreza bio je impresivan. U prilog tome svjedoči činjenica, da je u poređenju sa ranijih pet do šest Albanaca koji su radili u državnoj službi, početkom pedesetih godina 20. vijeka sa područja titogradskog sreza, u državnom sektoru širom Crne Gore i Jugoslavije bilo upošljeno na stotine Albanaca. Od toga je samo u sektoru bezbjednosti (Jugoslovenska armija i Narodna milicija) bilo dvadesetak podoficira i oficira. Veliki broj Albanaca bio je upošljen u privredi. Na izgradnji objekata predviđenih Petogodišnjim planom radilo je nekoliko hiljada žitelja albanske nacionalnosti iz ovog sreza, na pruzi Nikšić-Titograd bile su angažovane „dvije brigade po dva mjeseca“ (među njima je samo iz jednog sela bilo 37 žena), na isušanju Skadarskog jezera pet brigada, dok je na izgradnji Titograda radilo osam radnih grupa. Podatak da su na ovom terenu postojala tri kulturno-umjetnička društva, 14 biblioteka, da

je u Sreskoj skupštini bilo 16, a u Narodnoj skupštini dva poslanika albanske nacionalnosti ovog kraja, uz brojne druge afirmativne pokazatelje, davala je veoma koloritnu sliku o Albancima, koji su poslije rata bilježili konstantan progres u svim sferama socijalnosti.²¹⁸

Za javnost koja je bila slabo upućena kakve su uistinu prilike vladale u tim krajevima, a čitala je ovakve i slične članke, Albanci su bili jedni od najuzornijih graditelja socijalizma, kojima je svega nekoliko godina nakon rata bilo dovoljno da prevaziđu bremenito nasljeđe prošlosti. Iako je nakon rata u tim krajevima socijalistička vlast nesumnjivo postigla velike uspjehe na planu emancipacije albanske populacije, što je bio uslov za masovno angažovanje u privredi i raskid sa patrijarhalnim načinom života, kod Albanaca se taj proces nije odvijao bez negodovanja i otpora. Naprotiv, značajan broj Albanaca bio je vrlo podozriv prema namjeri Komunističke partije da ih emancipuje i integriše u društvo, budući da je savremen način života zahtijevao radikalni otklon od tradicionalizma, što je za većinu Albanaca bilo neprihvatljivo. Imajući u vidu da su i brojni članovi Komunističke partije bili veoma podozrivi prema emancipacijskim procesima, sekularna svijest nakon rata teško je prodirala u patrijarhalnu i tradicionalnu albansku sredinu. Prilike da se u to uvjere imale su brojne partijske delegacije koje su obilazile albanske krajeve. Detaljno analizirajući stanje u tim krajevima, kao glavnog krivca što se početkom pedesetih godina 20. vijeka u odnosu na prve poratne godine stanje u albanskim krajevima nije značajnije promijenilo, označile su mjesne partijske organizacije. Neosjetan rad, nedostatak autoriteta političkog rukovodstva, partijska nedisciplina, loši međuljudski odnosi, neizgrađen sistem rukovođenja, sitni protekcionizam, nemarnost i nizak nivo ideološke uzdignutosti partijskog članstva, samo su neke od značajnih primjedbi sa petnaestodnevnog obilaska jednog mjesnog odbora na području titogradskog sreza, u kome su Albanci bili etnička većina. One jasno ukazuju da je dobar dio Albanaca članstvo u Partiji doživljavao kao teret i obavezu od koje nijesu imali „niti plate niti službe“. Imajući u vidu snažno razvijen materijalistički duh, koji je bio vrlo postojan „skoro u svakom članu Partije“ albanske nacionalnosti, dio komunista nije želio da gubi vrijeme obavljajući partijske zadatke. Zato je u nekim osnovnim

²¹⁸ *Pobjeda*, 3. januar 1951, 2. U barskom srezu na analfabetskim tečajeva opismenjeno je više od 4.000 Albanaca. Od 47 osnovnih, jedne produžne i šest osmogodišnjih škola, koliko ih je bilo u ovom srezu, 16 osnovnih i jedna osmogodišnja škola nastavu su izvodile na albanskom jeziku. (*Isto*)

organizacijama i dalje bila uobičajena pojava, da na partijskim sastancima ne prisustvuje više od polovine članstva, da sastanci počinju sa zakašnjenjem i dnevnim redom koji se nikada ne mijenjao. Zadovoljni članstvom u Partiji bili su samo rijetki pojedinci. Ali, čini se ne zato što su bili privrženi socijalističkoj ideologiji, teorijski se uzdizali i slijedili partijske direktive, već što im je u tradiciji bilo da „glavare i pravdu dijele“. To ukazuje da je nemali dio komunista u albanskim krajevima sebe poistovjećivo sa narodnim prvacima, kojima je pripadnost klasi na vlasti dozvoljavala da se „kmetski odnose“ prema privrednim zadacima, kao i da pod izgovorom dobrobiti za selo, ostvaruju ličnu korist. Takvo ponašanje dijela komunista s pravom je nailazilo na protivljenje jednog broja partijskog članstva, jer su se u nekim partijskim organizacijama razvili familijarni odnosi. Zbog takvih odnosa među članstvom, u radu partijskih organizacija kritika je rijetko praktikovana, a ako je katkada bila zastupljena, dio komunista ju je doživljavao lično i emotivno. Zato su se pojedinci radije opredijeljivali da napuste Komunističku partiju, nego da budu na meti kritike i otklone nedostatke u radu. Tim prije jer od partijskog rada i politike nijesu imali materijalne koristi. Da se kojim slučajem partijski rad plaćao, zasigurno da bi pristup partijskim obavezama bio drugačiji. Samim tim i partijska kritika lakše bi se podnosila. Ali, kako se za partijsko članstvo nijesu primale materijalne naknade, pojednici nijesu imali dilemu da je bolje napustiti Partiju i baviti se korisnijim poslovima, nego biti na meti kritike. Posebno ako su kritike učestalo iznose. Senzibilitet, neraspoloženje i malodušnost dijela partijskog članstva, umješno su koristili protivnici vlasti, podstičući kod komunista nezadovoljstvo prema Partiji i organima vlasti. Tako je uprkos evidentnom poboljšanju položaja albanske populacije nakon rata u Jugoslaviji, jedan komunista tvrdio da „albanske manjine nemaju nikakva prava“, ²¹⁹ što je za Partiju bio dokaz djelovanja protivnika vlasti, čijoj propagandi je podlegao dio partijskog članstva.

Podaci o nacionalnoj i vjerskoj podvojenosti i šovinizmu ukazuju, da politički rad sa narodnim masama u nacionalno i konfesionalno mješovitim sredinama nije bio na zavidnom nivou. Iako je Partija za takvo stanje obično krivila protivnike vlasti i pozivala

²¹⁹ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1951, k. 22, 556, izvještaj sa terena MNO Tuzi, bez datuma; DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1951, k. 22, 548, L. Vukčević, rukovodilac partijske ekipe – Sreskom komitetu KPCG Titograd, bez datuma.

masovne partijske organizacije da intenziviraju rad, nesumnjivo da je tome u velikoj mjeri doprinijelo njeno nesnalaženje, mlad partijski kadar, kampanjski i birokratski rad, koji je ohrabrivao neprijatelje socijalizma da istraju u borbi protiv vlasti. To je bio razlog da se na Prvoj zemaljskoj konferenciji Komunističke partije Crne Gore, održanoj 16. juna 1950. godine na Cetinju, birokratski način rada odbaci kao prevaziđen. Da bi se unaprijedio način rukovođenja i iskorijenio birokratizam, od partijskih organizacija zahtjevano je da intenziviraju ideološko-politički rad „kako bi radne mase jedinstvenije slijedile politiku Partije na putu izgradnje socijalizma“. Pored unaprijeđenja sistema rada, Konferencija je posebno apostrofirala „zahtjev za postepeno uvođenje samoupravljanja“, što je bio „značajan podsticaj demokratizacije društvenih odnosa“ u zemlji.²²⁰

Iako je novi sistem upravljanja trebao da poboljša rad partijskih organizacija, omasovi i mobiliše narodne mase, uvidom u arhivalije partijske provenijencije stiče se utisak da se u albanskim krajevima stari sistem rukovođenja sporo napuštao. Omasovljenje partijskih organizacija i mobilizacija širokih masa tokom prve polovine pedestih godina nailazili su na iste prepreke kao i ranije. Jer je zadatak da emancipuje Albance od patrijarhalnih shvatanja, unaprijedi i omasovi rad partijskih organizacija, povjeren licima koja su i sama u velikoj mjeri bila zatočenici tradicionalnog i patrijarhalnog načina života, i kojima su sitnosopstvenički i lični interesi bili iznad svih drugih interesa.²²¹ Pritom, reorganizaciju rada partijskih organizacija u tim sredinama nemali broj komunista pogrešno je razumio, pa su mjesni komiteti u nekim albanskim krajevima ukinuli sve forme posebnog rada sa ženama, čija se aktivnost, osim u rijetkim selima, i onako nije osjećala. Slabo učešće Albanci u društvenom životu bila je posljedica podređenog položaja žene u patrijarhalnoj porodici, u kojoj je bila tretirana kao niže biće. Zatočenici te svijesti bili su brojni komunisti i članovi masovnih organizacija, koji su bili podjednako nepomirljivi prema emancipaciji ženske populacije kao većina njihovih sunarodnika, nepartijaca. No, ako se u seoskim sredinama može razumjeti što se, mahom, neprosvjećeno partijsko članstvo nije moglo lako emancipovati od patrijarhalnog načina

²²⁰ B. Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, 459.

²²¹ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1951, k. 32, 182/1, izvještaj o stanju na terenu MK u Ulcinju, bez datuma.

života, teže je bilo prihvatiti činjenicu da u urbanoj sredini (Ulcinj) sekretar osnovne organizacije Narodnog fronta, odvede sestru sa sastanka jer je došla bez feredže.²²²

Iako je početkom pedesetih na republičkom nivou zastupljenost žena u Komunističkoj partiji Crne Gore bila nešto veća od 20%,²²³ u sredinama nastanjenim Albancima ona nije bila ni na nivou statističke greške. Naprotiv, na području barskog sreza sredinom 1951. godine, od 196 članova Partije i 75 kandidata na prostoru nastanjenom Albancima, samo jedna žena (Vladimir) bila je član Komunističke partije.²²⁴ U andrijevičkom srezu takođe je samo jedna Albanka (Vusanje) bila član Partije. Pored neprosvjećenosti, za poražavajuću zastupljenost Albanci među partijskim članstvom Partija je optuživala mušku albansku populaciju, tj. kućne starješine, koje su ženama izričito zabranjivali da učestvuju u političkom, društvenom i javnom životu.²²⁵ Takav odnos kućnih starješina prema ženama bio je u skladu sa albanskim običajnim pravom, prema kojem su žene bile podređenom položaju u porodici.²²⁶ Na Kosovu i Metohiji, gdje je živio najveći broj Albanaca u Jugoslaviji, zastupljenost žena u društvenom,

²²² DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1951, k. 22, 556, izvještaj sa terena MNO Tuzi, bez datuma; DACG, SK KPJ Bar 1951, k. 34, 561/3, izvještaj o obilasku partijskih organizacija na terenu Mjesnog komiteta Ulcinj, bez datuma.

²²³ B. Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, 387. Polovinom 1950. od 16.549 članova Partije, žena je bilo 3.586 (21.66%). Naredne godine žene su činile 23,13% ukupnog broja partijskog članstva, a 1952. u Partiji je bilo 20,67% (4.365). „Na početku 1952. od 1.245 osnovnih partijskih organizacija 413 ili 33,17% nijesu imale ni jednu ženu člana Partije, a 209 ili 16,78% samo jednu. Od ukupnog broja rukovodećeg partijskog kadra (1.598) žena ima 90 ili 5,63%, i to: u biroima sreskih komiteta tri, plenumima sreskih komiteta 25, članova opštinskih komiteta 17 i sekretara osnovnih partijskih organizacija 45.“ (*Isto*)

²²⁴ DACG, CK KPCG 1951, k. 84, 1781/51, M. Medigović, zastupnik Sreskog komiteta Komunističke partije Crne Gore Bar – Centralnom komitetu Komunistike partije Crne Gore, 21. jun. Na prostoru nastanjenom Albancima u barskom srezu 1951. godine bilo je 27 osnovnih partijskih organizacija (nije uračunato 18 osnovnih partijskih organizacija sa gradskog područja Ulcinja i 4 osnovne partijske organizacije Narodne milicije sa područja Vladimira, Ostrosa i Šestana). Na ovom području 1951. godine ukupno je među ženama bilo 9 članova Komunističke partije, ali je od toga samo jedna žena bila albanske nacionalnosti. (*Isto*)

²²⁵ DACG, CK KPCG 1951, k. 84, br. 1781/51, M. Redžepagić, zastupnik Sreskog komiteta Komunističke partije Crne Gore Andrijevice – Centralnom komitetu Komunističke partije Crne Gore, 25. jun.

²²⁶ M. Zurl, *Krvna osveta u Kosovu*, 93. Prema Kanonu Leke Dukadina muž je bio obavezan prema ženi: „da se stara o odjeći i obući, i o svemu što je neophodno za život; da čuva ženinu čast i da ne dozvoli da se ona požali za bilo kakvu potrebu.“ (član 32). Žena je bila obavezna: „da čuva muževljevu čast; da mu bespogovorno služi, da mu bude potčinjena; da se odaziva bračnim obavezama; da časno podiže i odgaja djecu; da mu uvijek sprema odjeću i obuću (i da mu šije); da mu se ne miješa u vjeridbu sinova i kćeri.“ (član 33). (*Kanon Leke Dukadina*, Podgorica, 2011, 76)

političkom i javnom životu takođe je bila mala. Ipak, činjenica da je početkom pedesetih godina 20. vijeka na Kosovu i Metohiji bilo 117 žena članova narodne vlasti,²²⁷

Iako su po ovom pitanju pokazali podjednaku isključivost u svim krajevima gdje su bili nastanjeni, čini se da su Albanci titogradskog sreza bili najrigidniji prema učešću žena u političkom životu. Tako su 1952. na terenu partijske organizacije u Tuzima, koja je brojala 136 članova (5 Srba, 50 Crnogoraca, 81 Albanac) bile samo 4 žene, od koje su tri bile nealbanske nacionalnosti, dok za jednu ne možemo pouzdano utvrditi da li je bila albanske nacionalnosti.²²⁸ Od toga nijedna žena nije bila sekretar ili zamjenik osnovnih partijskih organizacija, član opštinskog komiteta ili aktiva pri opštinskom komitetu.²²⁹ No, ako je 1952. možda jedna žena albanske nacionalnosti bila član Partije, od oktobra do decembra 1953. godine, kao i tokom 1954. godine, na terenu Opštinskog komiteta u Tuzima zasigurno nije bilo nijedne Albanke. Podatak da ni pet godina kasnije (1959) na ovom terenu nije bilo Albanci u partijskom članstvu, jasno govori koliko su Albanci bili rigidni prema učešću žena u društvenom i javnom životu. Od 1952. broj komunista na ovom području neznatno je opadao sve do kraja 1954. godine (novembar-decembar), kada je zabilježeno nešto veće osipanje partijskog članstva.²³⁰

U radu na emancipaciji albanske ženske populacije, Partija je poseban problem imala sa muslimankama, budući da muškarci nijesu imali afirmativan stav prema javnom

²²⁷ Mara Naceva, *Neka pitanja partiskog rada među ženama*, „Partiska izgradnja“: organ CK KPJ za partiska organizaciona pitanja, br. 1, Beograd, januar 1950, 37.

²²⁸ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1952, k. 27, 96, izvještaj o radu partijske organizacije na terenu Tuzi, bez datuma. Što se tiče socijalnog sastava, radnika je bilo 16, 67 seljaka i 53 službenika i ostalih profesija. Sa ovog terena u Partiju je 1942. primljen 1 član, 1943. nije pristupio niko partijskom članstvu, 1944 – 1, 1945 – 12, 1946 – 9, 1947 – 6, 1948 – 57, 1949 – 17, 1950 – 14, 1951 – 14, 1952 – 3 osobe. (*Isto*); Žene u ovoj partijskoj organizaciji su bile: Perstojević Miljka (Tuzi), Nenadić Danica (Tuzi), Đerić M. Desa ili možda Deka (zadruga „Proleter“) i Orahovac Šoća (Vranj).

²²⁹ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1952, k. 27, 510/52, spisak članova opštinskih komiteta KP sa terena Sreskog komiteta Titograd; DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1952, k. 27, 112, spisak sekretara i zamjenika osnovnih partijskih organizacija na terenu opštinskog komiteta Tuzi; DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1952, k. 27, 510/52, članovi aktiva pri opštinskim komitetima.

²³⁰ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1954, k. 35, 926-T-229, izvještaj o naplaćenim članskim ulozima za mjesec oktobar-decembar 1953. godine od članova Saveza komunista sa terena Opštinskog komiteta u Tuzima; DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1954, k. 35, 926-T-229, izvještaj o naplaćenim članskim ulozima za mjesec januar-mart; april-jun; jul-oktobar; novembar-decembar 1954. godine od članova Saveza komunista sa terena Opštinskog komiteta u Tuzima. Od oktobra do decembra 1953. godine na ovom terenu bilo je 130 komunista. Od januara do marta 1954. godine – 123; od aprila do juna 1954. godine – 123; od jula do oktobra 1954. godine – 127; od novembra do decembra 1954. godine – 106. (*Isto*); *Treći kongres Saveza komunista Crne Gore*: stenografske bilješke, Titograd 1-3 jul 1959, 378.

i društvenom životu žene, političkom aktivizmu i njihovim izlascima van kuće bez zara i feredže. O snažanoj privrženosti Albanaca patrijarhalnom načinu života najbolje govori podatak da je nekoliko godina nakon donošenja Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1950), nemali broj Albanci i dalje krijući nosio tradicionalnu nošnju muslimanki.²³¹

Procesuirajući ih zbog kršenja zakona, Albanke su se obično pravdale time, da i ostale žene izlaze pokrivene, da ih boli glava, da osim čaršava nijesu imale šta drugo da upotrijebe kao maramu i slično, ali vlasti nijesu prihvatale te izgovore. Naprotiv, priližljivo su procesuirale žene koje su kršile zakon, posebno u gradskim sredinama.²³² U seoskim sredinama nošenje zara i feredže teže je bilo suzbiti. U svakom slučaju, za razliku od muslimana slovenske etničke pripadnosti, Albanci muslimanske vjeroispovjesti bili su najistrajniji pobornici tradicionalnog načina života.

Iako je Partija nakon Šestog kongresa znatno intenzivirala političku aktivnost među masama, u čemu je radu sa ženama pridavan poseban značaj, u albanskim krajevima stanje se počelo popravljati u odnosu na ranije godine. Tome je u velikoj mjeri doprinijelo organizovanje kurseva za zdravstveno prosvjećivanje ženske seoske omladine, kojima je obuhvaćen i nemali broj Albanci, što je svakako imalo značajnog uticaja na podizanje svijesti o održavanju lične i kućne higijene. Ilustracije radi, samo na teritoriji barskog sreza početkom 1953. radilo je 30 opštinskih centara za zdravstveno prosvjećivanje, kojim je bilo obuhvaćeno oko 400 žena. Od toga su se u 12 opštinskih centara kursevi za zdravstveno prosvjećivanje održavali na albanskom jeziku. Posebno je ohrabiravalo to što su u nekim selima bile obuhvaćene sve žene mlađe životne dobi.²³³ U

²³¹ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1952, k. 27, 96, izvještaj o radu partijske organizacije na terenu Tuzi, bez datuma.

²³² DACG, Arhivski odsjek Ulcinj (u daljem tekstu AOUL), Gradski narodni odbor Ulcinj (u daljem tekstu GNOUL), 1952, k. 24, bez broja, zapisnik o izvršenom saslušanju H. B. Muratović, 23. jul; DACG, AOUL, GNOUL 1952, k. 24, bez broja, zapisnik o izvršenom saslušanju B. J. Curkonja, 25. jun; DACG, AOUL, GNOUL 1952, k. 24, bez broja, zapisnik o izvršenom saslušanju M. S. Ušak, 24. jul; DACG, AOUL, GNOUL 1951, k. 8, 2275, D. Radonjić, milicioner – Gradskom narodnom odboru Ulcinj, 11. april; DACG, AOUL, GNOUL 1951, k. 8, 3312, N. Masoničić, komandir stanice Narodne milicije Ulcinj – Gradskom narodnom odboru Ulcinj, 5. jun 1951; DACG, AOUL, GNOUL 1951, k. 8, 3313, N. Masoničić, komandir stanice Narodne milicije Ulcinj – Gradskom narodnom odboru Ulcinj, 5. jun 1951; DACG, AOUL, GNOUL 1951, k. 8, 3314, N. Masoničić, komandir stanice Narodne milicije Ulcinj – Gradskom narodnom odboru Ulcinj, 5. jun 1951; DACG, AOUL, GNOUL 1951, k. 8, 144, 151, Lj. Marković, milicioner u Ulcinju – Gradskom narodnom odboru Ulcinj, 5. jun 1951.

²³³ *Pobjeda*, 5. februar 1953, 11. U titogradskom srezu radilo je 36 kurseva, kojima je bilo obuhvaćeno oko 500 omladinki. Među njima je bilo „i Šiptarki, kratko posječene kose, ubradenih šarenim maramama“

cilju podizanja zdravstvene i kulturne svijesti nacionalnih manjina, Glavni odbor Crvenog krsta Crne Gore uputio je u barski srez putujući bioskop, koji je od 16. maja do 2. juna trebao u 22 opštinska centra i sela da prikazuje zdravstvene i zabavne filmove.²³⁴

Intenzivnija kulturno-prosvjetna aktivnost pedesetih godina 20. vijeka, kao sastavni dio političkog rada među ženama, dala je dobre rezultate, što potvrđuje rad brojnih čitalačkih grupa, politička predavanja, konferencije, kursevi, seminari, analfebetski i domaćinskih tečajevi, kojima je pored podizanja kulturne i političke svijesti, bio cilj da osposobe žene da samostalno privređuju (krojački kursevi) i brinu o domaćinstvu. Tome je u velikoj mjeri doprinijelo osnivanje sreskih centara za prosvjećivanje žena, čija je aktivnost bila usko povezana za radom sekcija Antifašističkog fronta žena. Uz angažovanje i pomoć ostalih masovnih organizacija, njihov rad doprinio je da ženska populacija uzme nešto veće učešće u društvenom životu. No, činjenica da je nerijetko u praksi rad na prosvjećivanju žena nailazio na nerazumjevanje i opstrukciju organa lokalne vlasti, ukazuje koliko su bila postojana konzervativna i patrijarhalna shvatanja u crnogorskom društvu, koja ženu nijesu mogla olako da prihvate kao ravnopravnog člana društvene zajednice. To je, između ostalog, za posljedicu imalo poražavajuću činjenicu, da 1953. u nekim seoskim i gradskim sredinama barskog sreza, nijedna žena muslimanske vjeroispovjesti nije bila član Saveza komunista Crne Gore, dok je u opštinskoj sekciji AFŽ-a bila samo jedna muslimanka. Pored toga što ovi podaci svjedoče o nezavidnom položaju žena u albanskoj patrijarhalnoj porodici, oni potvrđuju da ni kod muslimanki slovenske etničke pripadnosti, stanje po ovom pitanju nije bilo bolje. Iako duboko svjesna kompleksnog kulturno-istorijskog nasljeđa, razloge poražavajućeg uticaja među muslimanskom ženskom populacijom, Partija je s pravom sve manje bila sklona da traži u tradiciji, a sve više u nedovoljnom zalaganju i

(Tuzi), koje su se učile prvoj pomoći, prepoznavanju simptoma i suzbijanju širenja zaraznih bolesti (tuberkuloze). (*Pobjeda*, 26. februar 1953, 9).

²³⁴ *Pobjeda*, 17. maj 1953, 7. Putujući bioskop obišao je područje Krajine, Vladimira i Štoja. (*Isto*); Tokom 1952. samo u jednom dijelu barskog sreza (Stari i Novi Bar, Ulcinj, Vladimir i Ostros), izvedeno je pet zdravstvenih akcija. „Tom prilikom ekipe su obišle preko 7.300 kuća i štala, dezinfekovano je 2.060 a izrađeno 254 nužnika. U toku ovih akcija okrećeno je mnogo kuća i održan niz zdravstvenih predavanja. I u radu zdravstvenih ustanova bilo je dosta značajnih rezultata. Tako je u ambulanti izvršeno oko 20.000 pregleda. U suzbijanju malarije postignuti su takođe lijepi rezultati. Zahvaljujući zalaganju asansatora poprskano je DDT-emulzijom preko 22.000 kuća i štala, sa ukupnom površinom od blizu milion kvadratnih metara, kao i 1.125.000 kvadratnih metara vodenih površina.“ (*Pobjeda*, 15. mart 1953, 9)

zainteresovanosti komunista islamske vjeroispovjesti, da osavremene način života svojih žena i time postanu primjer drugima.²³⁵

Aktivnije učešće u društvenom životu i raznim kursevima namijenjenih ženama (mahom domaćinskih i zdravstvenih), preko kojih se nesumnjivo i politički djelovalo, svakako su bili neki od načina da se to postigne. Ali, budući da je Partija kao inicijator tih događaja, nerijetko i sama znala zakazati po pitanju omasovljenja pojedinih organizacija,²³⁶ teško je bilo očekivati da će albansko partijsko članstvo, koje je u velikoj mjeri bilo tradicionalno i patrijarhalno, uticati na žene da se odreknu tradicije i uključe u društveni život. U tome je većina albanskog stanovništva, uključujući i pretežan broj članova Partije, prepoznala opasnost od urušavanja partijarahalne porodice, koja je stoljećima bila jedan od nosećih stubova na kojima je počivalo albansko tradicionalno društvo. Budući da su vrijednosti toga društva Albanci smatrali svetim i neprolaznim, indolentnim odnosom prema emancipacijskim procesima, nastojali su da tradiciju i patrijarhalnu svijest što bolje očuvaju od naleta sekularizacije i modernizacije, sa kojom su se suočili nakon oslobođenja zemlje. U tome su u priličnoj mjeri uspjeli, budući da su uprkos svim naporima da se unaprijedi i osavremeni način života u tim krajevima, u kulturnom smislu prilično zaostajali za drugim nacionalnim zajednicama.²³⁷ Ali, imajući u vidu kakve su prilike vladale u tim krajevima neposredno po oslobođenju zemlje, posebno u kulturnom pogledu, za prvih deset godina vlasti imale su i mnogo razloga da budu zadovoljne. Ako ništa drugo, vrijeme kada su u albanskim krajevima škole bile rijetkost, pismenost privilegija neznatnog broja pojedinaca, a nacionalne manjine ravnopravne sa ostalim narodima samo deklarativno, nepovratno je prošlo. Uz brojne druge progresivne primjere to je bio dokaz nesumnjivog uspjeha koji su Partija i socijalistička vlast postigli nakon oslobođenja zemlje u radu sa albanskom nacionalnom zajednicom.

²³⁵ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1954, k. 49, 78/1, osvrt na rad sa ženama u barskom srezu tokom 1953, bez datuma. Na teritoriji barskog sreza 1953. održano je 7 tromjesečnih krojačkih kurseva, analfabetskih tečajeva, tri kursa o njezi beba, kao i veliki broj seminara o ishrani beba, koje je pohađalo više od 400 žena. U nekim albanskim selima barskog sreza (Vladimir, Ostros) održani su i petnaestodnevni seminari o njezi beba i domaćinstava. Na terenu Ulcinja i Ostrosa 1953. ni jedna žena islamske vjeroispovjesti nije bila član Partije. (*Isto*)

²³⁶ *Pobjeda*, 4. april 1954, 2.

²³⁷ DACG, AOIRP, SK KPCG Ivangrad 1954, k. 34, 227, zapisnik sa Sreske konferencije Saveza komunista za srez ivangradski, 6. jun.

U radu sa albanskom populacijom u prvoj deceniji nakon rata, Partiji je mnogo problema zadavalo političko stanje u tim krajevima. Iako su u svim krajevima Crne Gore nastanjenim Albancima aktivnosti Partije pratili bojni problemi, prema nekim podacima, najnezavidnije prilike vladale su u andrijevičkom srezu. Istina, u dijelovima ovog sreza u kojima su Albanci živjeli sa Crnogorcima (MNO Murino, MNO Velika), politička situacija bila je bolje nego u krajevima nastanjenim muslimansko-albanskim stanovništvom (MNO Plav i Gusinje). Uzroci nezadovljstva političkim radom sa albanskom populacijom bili su motivisani slabim zalaganjem partijskih organizacija, što je za posljedicu imalo poražavajuću činjenicu da u nekim selima nastanjenim Albancima nije bilo nijednog člana i kandidata za prijem u Komunističku partiju. Iako je Partija bila sklonija da slabu zastupljenost Albanaca u partijskom članstvu pripisuje neaktivnosti partijskih organizacija, čini se da je kolaboracija značajnog dijela albanske populacije za vrijeme rata predstavljala nemalu prepreku omasovljenju partijskog članstva. Tim prije jer je u gotovo svim krajevima nastanjenim Albancima rad partijskih organizacija okarakterisan kao slab, ali nigdje broj komunista među Albancima nije bio zanemarljiv kao u andrijevičkom srezu. Tako je, prema podacima Partije, od 2.599 Albanaca u andrijevičkom srezu 1951. godine, bilo samo 12 članova i 19 kandidata za prijem u Partiju. Uprkos tome što se do kraja godine broj partijskog članstva skoro udvostručio (23), članovi Partije činili su zanemarljivih 0,88% albanske populacije ovog kraja. Slaba zainteresovanost Albanaca andrijevičkog sreza da se uključi u politički život, Partija je objašnjavala time da se nacionalne manjine sa ovog terena značajno razlikuju od manjina sa terena barskog i titogradskog sreza, čija je politička svijest bila neuporedivo „razvijenija i pozitivnija“ u ideološko-političkom smislu. Tome su u velikoj mjeri doprinijeli suživot i višedecenijska povezanost nacionalnih manjina sa teritorijom barskog i titogradskog sreza, koje su nakon Berlinskog kongresa 1878. postale crnogorski podanici, i koji su sa Crnogorcima vodili zajedničku borbu za slobodu. Sa pripadnicima nacionalnih manjina na teritoriji andrijevičkog sreza to nije bio slučaj, budući da su ti krajevi u sastav crnogorske države ušli 1913. godine, što po pitanju „patriotskih osjećanja i buđenja političke svijesti“ nije bilo bez značaja. Iako su generalno nacionalne manjine u Crnoj Gori imale povjerenja u vlast, partijska i organizacija Narodnog fronta u andrijevičkom srezu nijesu mnogo uradili da se to osjećanje kod Albanaca snažnije

učvrsti. Doprinos tome dali su i organi vlasti, nepravilnim sprovođenjem privrednih mjera, što se negativno reflektovalo na političke prilike na ovom terenu, koji je bio izložen „uticaju neprijateljske djelatnosti“ iz Albanije. To je nitalagalo od partijskih organizacija da intenziviraju ideološko-politički rad, porade na ideološkom i političkom uzdizanju članstva i izvrše brižljivu selekciju ljudi koji bi prošli kroz partijske škole i kurseve. No, pošto je taj proces zahtijevao dosta vremena i rada, kako bi ih čvršće vezala za sebe, Partija je predložila 17 osoba sa ovog terena da se odlikuju Medaljom zasluga za narod i Orednom zasluga za narod III reda. Podatak da su svi kanidati za odlikovanje po zanimanju bili zemljoradnici, kao i da je za vrijeme rata među njima bilo saradnika okupatora, politički nezainteresovanih ljudi, ali i članova Komunističke partije i simpatizera NOP-a, kojem su pristupili uglavnom krajem 1944. godine, govori da je Partija u albanskim krajevima političku elitu uglavnom stvarala od ljudi čija politička prošlost u drugim sredinama ne bi bila najbolja preporuka za napredovanje u društvenoj hijerahriji.²³⁸ Ali, imajući u vidu rezervisanost Albanaca prema uključivanju u društvene procese, kao i politiku koju je socijalistička vlast vodila prema nacionalnim manjinama, Partija je, prema nekim podacima, važne partijske funkcije u albanskim krajevima

²³⁸ DACG, AOIRP, CK KPCG 1951, k. 84, 1781/51, M. Redžepagić, zastupnik Sreskog komiteta Komunističke partije Crne Gore – Centralnom komitetu Komunističke partije Crne Gore, 25. jun; DACG, AOIRP, CK KPJ-CG 1952, k. 95, bez broja, podaci o brojnosti partijske organizacije andrijevičkog sreza. Od 2.599 Albanaca andrijevičkog sreza, u koje su uračunati i svi žitelji sela Hoti, u selu Vusanje je živjelo 1951. godine 719, Martinovićima 382, Višnjevu 157, Kruševu 166, Dosudu 25, Dolji 239, Grnčaru 62, Vojnom Selu 225, Novšićima 96, Pepićima 56 i Gornjoj Ržanici 47 Albanaca. Početkom januara 1951. godine u Vusanju je bilo 3 člana Partije i 10 kandidata, Martinovićima 1 član i 1 kandidat, Višnjevu 3 člana i 1 kandidat, Kruševu 4 kandidata, Dosudu 1 kandidat, Dolji 2 kandidata, Vojnom Selu 2 člana, Hotima 1 kandidat, Novšićima 2 člana, Gornjoj Ržanici 1 član. U Grnčaru i Pepićima nije bilo ni jednog člana i kandidata albanske nacionalnosti januara 1951. godine. Krajem godine u Vusanju je bilo 8 članova i 8 kandidata, Martinovićima 3 člana i 1 kandidat, Višnjevu 1 član i 3 kandidata, Kruševu 3 člana i 1 kandidat, Dolji 3 člana i 1 kandidat, Vojnom Selu 1 član i 1 kandidat, Novšićima 3 člana i 1 kandidat i u Gornjoj Ržanici 1 član i 1 kandidat. U Dosudu, Grnčaru, Hotima i Pepićima krajem 1951. nije bilo ni jednog člana i kandidata za prijem u Partiju. (*Isto*); DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1951, f-59, 688/1, izvještaj o nađenom stanju, po izvršenom pregledu rada, kod nacionalnih manjina na teritoriji sreza andrijevičkog, 16. jun. Predloženi za odlikovanje bili su: Nikač Koljin Nuho (Dolji, MNO Gusinje), Šaljanin Ujke Ljoš (Dolji, MNO Gusinje), Čelić Arifa Mustafa (Vusanje, MNO Gusinje), Đomabalić Samila Tahir (Vusanje, MNO Gusinje), Ulević Macula Caf (Vusanje, MNO Gusinje), Čosović Muftara Salih (Vusanje, MNO Gusinje), Đombalić Redžepa Alija (Vusanje, MNO Gusinje), Balidemić Arifa Alija (Martinovići, MNO Gusinje), Balidemić Rama Barlo (Martinovići, MNO Gusinje), Feratović Ibra Redžo (Budojevice, MNO Plav), Rugovac Delije Suljo (Kakanj, MNO Plav), Muratović Muratov Demo (Hoti, MNO Plav), Muratović Hasov Amir (Hoti, MNO Plav), Asandekić Sadika Alija (Martinovići, MNO Gusinje), Šabović Smajla Ujkan (Višnjevo, MNO Gusinje), Hadžović Backa Smajle (Hoti, MNO Plav) i Kukić Hasana Ahmet (Kruševo, MNO Gusinje). Od 17 predloženih, kandidati za Orden zasluga za narod III reda bili su Šabović Smajla Ujkan i Muratović Hasov Amir. (*Isto*)

povjeravala ljudima koji su se za vrijeme rata kompromitovali saradnjom sa okupatorom.²³⁹

Sa takvim partijskim kadrom, velikom neprosvjećenošću i duboko ukorijenjenom plemenskom kulturom, patrijarhalnom i tradicionalnom sviješću, rad partijskih organizacija na izgradnji društva koje je narodnim masa trebalo da donese bolji život, vaspita ih u duhu socijalističkih vrijednosti, bio je umnogome otežan u albanskim krajevima. Jer je nemali broj partijskog članstva bio indiferentan prema političkom radu. Zato zalaganje rijetkih pojedinaca da politički i privredni život u tim krajevima učine dinamičnijim nijesu dali značajnijih rezultata, imajući u vidu odsustvo inicijative i samostalnosti u radu kod većine komunista albanske nacionalnosti. Tim prije jer su organi za koordinisanje rada sa narodnim masama svodili partijski rad na čekanje direktiva sreskih i mjesnih komiteta. Pritom, iako jedan broj komunista albanske nacionalnosti pohađao nekoliko kurseva i seminara o ideološko-političkom radu, ispostavilo se da nijesu najbolje shvatali njihovu suštinu i važnost, niti su se značajnije angažovali da prenesu masama ono što su naučili na tečajevima. Štaviše, jedan broj komunista slabo se odazivao ovim kursovima i seminirima, jer ih je očigledno smatrao nepotrebnim. U masovnim organizacijama stanje je i dalje bilo prilično poražavajuće, posebno kod sekcija NF-a, AFŽ-a i Omladine, koje su uglavnom bitisale samo na papiru. U albanskim krajevima titogradskog sreza jedino su dvije sindikalne organizacije (pri zemljoradničkoj zadruzi SOJ i Opančarska zadruga „Proleter“), postigle „dosta vidnih rezultata“ i „opravdale svoje povjerenje“. S druge strane, partijska organizacija prilično je zakazala po pitanju razvoja socijalističkog sistema poljoprivrede, jer nije osnovala seljačke radne zadruge u nekim mjestima u kojima su postojali dobri uslovi za njihov rad. Konačno, loša disciplina među članovima Partije tokom prve polovine pedestih nije se bitnije promijenila u odnosu na prve poratne godine, kada su se u albanskim krajevima počele stvarati prve partijske organizacije. Naprotiv, bila je podjednako loša kao i tada, o čemu svjedoče nedolasci na partijske sastanke, pojave pijančenja, svađa, netrpeljivosti i mržnje među komunistima, koji su u nekim krajevima fizički obračunavali (Tuzi) i

²³⁹ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1951, k. 22, 556, izvještaj partijske ekipe prilikom obilaska terena MNO Tuzi u periodu od 10-24. februara 1951. godine. Na području titogradskog sreza, partijsko članstvo optuživalo je sekretara Mjesnog komiteta Komunističke partije u Tuzima i predsjednika Mjesne organizacije Saveza boraca, da su do oslobođenja bili fašisti. (*Isto*)

pronosili glasine „kako se opasno baviti politikom“. Iako je takvo ponašanje komunista narušavalo ugled Partije, nesumnjivo da su veliku odgovornost za to snosile mjesne partijske organizacije, koje su odviše tolerisale nedolično ponašanje dijela partijskog članstva.²⁴⁰

Iako se iz partijskih izvještaja katkad stiče utisak da se u albanskim krajevima prilike nakon rata nijesu značajnije promijenile, što je djelimično bilo tačno, konstantan porast broja novootvorenih škola, kulturno-umjetničkih i prosvjetnih društava, gotovo iskorijenjena nepismenost kod populacije do 50 godina, zastupljenost u organima Partije i vlasti, opominjali su da je socijalistička vlast u radu sa Albancima za kratko vrijeme ipak postigla zapažene rezultate, značajno osavremenivši život albanske populacije. Činjenica da su ti rezultati postignuti za kratko vrijeme dodatno uvećavaju uspjeh vlasti, čiju odlučnost da emancipuju i sekularizuju Albance nijesu mogli da zaustave kompleksno historijsko nasljeđe, plemenski i patrijarhalni svjetonazori. Suočavanje sa posljedicama takvog nasljeđa bilo je vidljivo na svakom, pa i na planu politike, čijoj se disciplini i radu, duboko patrijarhalni Albanci nijesu lako prilagođavali. Ali, kakve se prilike vladale u tim krajevima samo nekoliko godina ranije, progres u radu sa albanskom populacijom iz dana u dan bio je sve vidljiviji.

Ilustracije radi, samo u jednom dijelu barskog sreza nastanjenog Albancima (Ostros), od Petog do Šestog konresa KPJ/SKJ (1948-1952), višestruko je uvećano partijsko članstvo i unaprijeđen rad Partije. U odnosu na 1948. godinu, kada je na tom terenu bilo oko 10 do 12 članova Partije, četiri godine kasnije broj partijskog članstva se višestruko uvećao (80). Gotovo u svakom selu postojala je osnovna partijska organizacija, a 1952. formiran je i Opštinski komitet Partije, što je omogućilo da se partijski zadaci sprovode pravilnije i praktičnije nego ranije. U ovom preiodu otvoreno je 6 osnovnih škola, a od nekad zaostale analfabetske sredine ostao je „vrlo mali broj ljudi koji ne znaju čitati i pisati“. To je uz sve bolji rad sa masovnim organizacijama i učešće omladinskih i frontovskih brigada na radnim akcijama od lokalnog, republičkog i

²⁴⁰ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1952, k. 27, 96, izvještaj o radu Partijske organizacije na terenu Tuzi, bez datuma; DACG, AOIRP, SK KPCG 1953, k. 30, zapisnik sa savjetovanja Sreskog komiteta Saveza komunista Titograd, 31. avgust.

saveznog značaja, umnogome uticalo da se svijest albanskog stanovništva počne postepeno mijenjati.²⁴¹

Pored kulurno-prosvjetnog djelovanja u albanskim sredinama, od 1948. i sukoba Jugoslavije sa Informbiroom tome je doprinio intenzivan ideološko-politički rad sa masovnim organizacijama. U prilog tome svjedoči podatak da je samo u jednoj opštini titogradskog sreza (Tuzi) u kojoj su Albanci bili većina stanovništva, održano više od 100 političkih informacija i predavanja. Posljedica takvog rada bila je ne samo veća zainteresovanost širokih masa za politiku, već i prisna saradnju masovnih organizacija (NF) toga kraja sa graničnim jedinicima, koje su sebe doživljavale kao graničare u pozadini („graničari broj 2“).²⁴²

Pored problema religioznosti kod partijskog članstva, u nacionalno i konfesionalno mješovitim sredinama posebno su zabrinjavale pojave šovinizma.²⁴³ Jer su ih umješno koristili protivnici vlasti i isključeni članovi Partije, podstičući nezadovoljstvo masa privrednom politikom koju je vodila vlast i njenim odnosom prema religiji. Posljedica takvog rada bilo je „oživljavanje vjerskih običaja“ u svim sredinama, što nije ostalo bez uticaja na nemali broj muslimanske omladine i dio partijskog članstva, koji su redovno upražnjavali vjerske obrede.²⁴⁴ To potvrđuje da uticaj Partije na mlade nije bio na zadovoljavajućem nivou. Štaviše, u krajevima nastanjenim Albancima on je bio vrlo upitan, budući da se omladina nalazila pod snažnim „uticajem starih nazadnih shvatanja“,²⁴⁵ i bila znatno privrženija patrijarhalnom nego sekularnom načinu života. Težnja Partije da omasovi i intenzivira njen rad, osnivanjem omladinskih društava i

²⁴¹ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1952, k. 42, 74/1, izvještaj Opštinskog komiteta KPCG Ostros, 23. septembar.

²⁴² DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1952, k. 27, 730/52, zapisnik sa Sreske partijske izborne komisije sreza titogradskog, 14. septembar.

²⁴³ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1952, k. 42, 78/1, M. Mitrović, zastupnik Sreskog odbora NF-a Bar – Glavnom odboru Narodnog fronta Crne Gore, 21. decembar. Prema podacima Partije, šovinizam između Crnogoraca i Albanaca u Ulcinju bio posljedica „neživljenog nacionalizma“ i činjenice, da je dio bogatih ulcinjskih muslimana (trgovaca) bio ozlojeđen borbom vlasti protiv klasnog neprijatelja (zabrana trgovine), što su očigledno doživljavali kao zavjeru Crnogoraca protiv njih. (*Isto*)

²⁴⁴ DACG, AOIRP, SK KPCG Ivanograd 1952, f-29, 10, zapisnik sa sastanka Komisije za agitaciju pri Sreskom komitetu KPCG u Ivangradu, 19. jun.

²⁴⁵ DACG, AOIRP, SK KPCG 1952, k. 27, 96, izvještaj o radu Partijske organizacije na terenu Tuzi, bez datuma. O lošem radu sa omladinom na terenu albanske manjine u titogradskom srezu, govori podatak da na poslove izgradnje Željezare u Nikšiću, sa terena partijske organizacije Tuzi 1952. očigledno niko nije bio upućen, jer „tu nijesmo mogli postići nikakve rezultate“. Uticaj religije na omladinu bio je toliko snažan, da je ona radije išla u crkvu i džamiju, nego na sastanke aktiva omladine. (*Isto*)

grupa, ispostavilo se da je bila više forma bez suštine i sadržaja nego značajni pomak u radu sa njom. Jer se izuzev rijetkih pojedinaca, omladina, kao najprogresivniji dio društva, uglavnom držala po strani društvenih dešavanja.²⁴⁶

O privrženosti Albanaca patrijarhalnom načinu života i pasivnom odnosu prema društvenim dešavanjima objavljen je veliki broj članaka u štampi, u kojima su se detaljno i kritički analizirale prilike, markirali glavni uzroci kulturno-političke učmalosti i kulturne neprosvjedenosti albanskih krajeva. Prema riječima imama Šukrije Bakalovića, najveća prepreka emancipaciji i integraciji muslimanskog i albanskog stanovništva u društvene tokove, u najkraćem su bili: „nazadni običaji koji nemaju ništa zajedničko sa vjerom“ i sujevjerje. Oni su naročito bili snažno ukorijenjeni u svijesti Albanaca muslimanske vjeroispovjesti, koji su uprkos radikalnim društvenim promjenama, živjeli patrijarhalnim načinom života, čije su norme ponašanja bile utvrđene običajima. Od toga su, prema Bakalovićevim riječima, posebno bile štetne skupe vjeridbe, svadbe koje traju više dana, davanje posmrtnih jela, koji su ugrožavali egzistenciju brojnih porodica. Pored „nazadnih“ običaja, veliki problem u ovim sredinama predstavljalo je sujevjerje (vjerovanje u zle duhove, mađije, gatanje, vraćanje, nadriljekarstvo), koje je bilo veoma zastupljeno u albanskim krajevima. Posebno opasna društvena pojava bila je krvna osveta, koja je kao simbol prošlih vremena, bila neprimjerena za stanovnike „jedne socijalističke zemlje“, u kojoj svaki stanovnik satistafakciju mogao zatražiti pred sudskim organima.²⁴⁷

S obzirom da se krvna osveta izvršavala nad muškarcima, strah od smrti primoravao ljude da žive u kućnim zatvorima, a na sastancima frontovskih organizacija u albanskim krajevima se dešavalo, da se umjesto rasprave o rješavanju privrednih i drugih zadataka, razgovara o pitanjima poput: ženidbe, udaje, krvnoj osveti, spletkama, seoskim svađama, nasilju, junaštvu... Po tome su konferencije u albanskim krajevima bile sasvim atipične („O, takvih konferencija nigdje nema“), kao i njihovi žitelji, od kojih su „istorija

²⁴⁶ *Pobjeda*, 28. januar 1952, 2. Iako se u nekim krajevima, zahvaljujući angažovanju pojedinca, zabilježen napredak u radu omladinskih organizacija, nemali broj omladinskih organizacija na terenu albanske manjine, svoje djelovanje svodio je na plaćanje članarine „i ništa više“. No, ako je na seoskom terenu, zbog konzervativnih svjetonazora, bilo donekle razumljivo što je rad omladinskih organizacija bio slab, u gradskim sredinama (Ulcinj) nastanjenim Albancima, stanje nije bilo bolje od nekih seoskih sredina. (*Isto*)

²⁴⁷ *Pobjeda*, 29. jun 1952, 2.

i bič vremena“ stvorili specifičan „mentalitet našeg čovjeka: tvrdog i oporog, povučenog u samog sebe, patrijarhalnog, punog predrasuda i surovog.“²⁴⁸

Takav tip čovjeka nije se lako uklapao u kalupe socijalističkog društva, trudio da shvati „suštinu nove stvarnosti“ i spozna vrijednosti i tekovine savremene civilizacije. Naprotiv, iako patrijarhalan način života u novim okolnostima nije imao dobru perspektivu, u albanskim sredinama „blatnjave i krivudave ulice, tamni krovovi na dotrajalim kućama, osute i nagrizene kapije, kule i pendžeri, i džamijski minareti, i trule nagnute avlije“, ljubomorno su čuvali uspomenu na prošla vremena. Tako je uprkos izgradnji savremenih objekata i stvaranja boljih uslova za život, stvarnost u albanskim krajevima i dalje bila vrlo „opora i siva“. Iako su hoteli, odmarališta, bioskopi, biblioteke, škole, električna enegrija, kulturno-umjetnička i fiskulturna društva predstavljali novu stvarnost u tim krajevima, koja je prkosila duhu prošlih vremena i postepeno lomila „stare preživjele okvire“, učmali orijentalni ambijent bio je snažna spona s prošlim vremenima, u kojima nema „ničega nema što hrli životu i zove naprijed“. Za to se uklanjanje takvog ambijenta, u kome su vladali nehigijena, primitivizam, komunalni javašluk, kao i izgradnja urbanizovanih i savremenih sredina, bili važan uslov koji je trebao da doprinese promijeni svijesti i osavremeni način života u albanskim krajevima.²⁴⁹

Taj proces podrazumijevao je intenzivniji kulturno-prosvjetni i idejno-vaspitni rad, koji je zbog skromnog kadra, neprosvjećenosti, vjerske isključivosti i prevaziđenih formi rada, godinama nakon rata doprinio pasiviziranju većine albanske populacije koja nije prepoznavala prednosti emancipacije. Naprotiv, smatrala je da nakon završene četvorogodišnje osnovne škole, za muškarce najbolje bilo da se posvete domaćoj privredi

²⁴⁸ *Pobjeda*, 28. decembar 1952, 4.

²⁴⁹ *Pobjeda*, 20. jul 1952, 5; *Pobjeda*, 9. oktobar 1952, 4. „Plav je do prije dvije godine imao i stalni bioskop, koji je zbog slabe posjete ukinut. Sada ne dolazi ni putujući, da bi daci u toku školovanja saznali šta je film...Zdravstvena ambulanta spaljena je u toku rata, a mjesto nema ni ljekara, iako opština broji preko sedam hiljada stanovnika (ljekar je dolazio iz Andrijevice samo jednom u toku nedjelje)...Plav će se u budućoj izgradnji orijentisati u pravcu Racine. Republička vlada odobrila je 300.000 dinara za komunalnu izgradnju, a pored toga proširiće se sve ulice u mjestu, ukloniće se žitni salaši, srušiti mnoge tarabe i oronuli zidovi avlija. Na pijaci će se podići dovoljan broj tezgi i ukloniti sve nehigijenske radnje i baračice. Takođe je riješeno da se u idućoj godini podigne nova zgrada a Odbor (Narodni odbor Plavske opštine – M. Š.) će, ako stvori finansijska sredstva, podići svoju zgradu. Drugom polovinom oktobra sreska zdravstvena ekipa obići će sve kuće u Plavu i obližnjim selima kako bi se preduzele mjere za poboljšanje higijene.“ (*Isto*)

ili da eventualno izuče neki zanat, od kojih će moći da izdržavaju porodicu. Tako bi se za relativno kratko vrijeme, bez većeg napora, muškarci brzo osposobili da privređuju, što su bili pragmatični rezoni ljudi snažno izražene materijalističke svijesti, kako se u partijskoj dokumentaciji nerijetko karakterišu Albanci. U tome treba tražiti razloge slabe zainteresovanosti za obrazovanjem Albanaca u srednjoškolskim i visokoškolskim institucijama, koji su iziskivali veliki napor i vrijeme. Kada je riječ o ženskoj populaciji, za većinu Albanaca nije bilo dileme da su kuća i porodica idealno mjesto gdje žena treba da provodi vrijeme.²⁵⁰

Ono što svakako nije ulivalo optimizam sa stanovišta političkog djelovanja, bila je i dalje velika rezervisanost, niska politička svijest i slaba zastupljenost Albanaca u Partiji, što je predstavljalo konstantu od 1945. godine. Iako se od 1945-1953. broj partijskog članstva u Crnoj Gori šest puta uvećao (u prosjeku 2.490 ljudi godišnje), zastupljenost Albanaca u Partiji bila je gotovo na istom nivou kao i ranijih godina. Tako je 1953. od 22.395 članova Saveza komunista Crne Gore, Albanaca bilo 294 (1,31%),²⁵¹ što je procentualno bilo gotovo identično njihovoj zastupljenosti u Partiji iz 1949. godine (1,25%). Od toga je 158 komunista bilo sa područja barskog, a 90 sa terena titogradskog sreza.²⁵² Dakle, ako se izuzme 1948. godina, kada se broj Albanaca u Komunističkoj partiji skoro udvostručio (sa 0,61 na 1,09%), narednih godina broj partijskog članstva albanske nacionalnosti neosjetno je rastao. U prilog tome svjedoči zabrinjavajući podatak, da se 1953. broj albanskog partijskog članstva u Crnoj Gori povećao za 14 ljudi u odnosu na prethodnu godinu (1952),²⁵³ dok ih među rukovodećim kadrom u Savezu

²⁵⁰ *Pobjeda*, 27. april 1952, 7.

²⁵¹ B. Marović, *Društveno-ekonomski odnosi razvoj Crne Gore 1945-1953*, 223-224.

²⁵² DACG, AOIRP, CK KPCG 1953/54, k. 105, bez broja, godišnji statistički izvještaj za 1953. godinu Sreskog komiteta Saveza komunista Crne Gore Bar; Na području barskog sreza 1953. godine bilo je 1.635 komunista. Od toga je Crnogoraca bilo 1.348, Albanaca 158, Srba 69, Hrvata 44, Slovenaca 10, Makedonaca 3, Rusa 2 i 1 Jugosloven bez nacionalnog opredijeljenja. U barskom srezu Albanci su činili 9,66% ukupnog broja komunista, što je bilo znatno ispod udjela u ukupnoj populaciji. (*Isto*); DACG, AOIRP, CK KPCG 1953/54, k. 105, 24, godišnji statistički izvještaj Sreskog komiteta Crne Gore – Titograd. Na području Sreskog komiteta Saveza komunista Crne Gore-Titograd, 1953. godine bilo je 2.690 komunista: 2.567 Crnogoraca, 90 Albanaca, 24 Srba, 4 Slovenca, 3 Makedonca i 2 Hrvata. Od ukupnog broja Albanci su činili 3,34% partijskog članstva. (*Isto*); Januara 1953. godine, partijska organizacija titogradskog sreza imala je 2.663 člana. Od toga je Albanaca bilo 72 (2,70%). (DACG, CK KPCG Titograd 1953, k. 30, 717, izvještaj sa IX konferencije Saveza komunista Jugoslavije za Titograd, 26. januar.

²⁵³ B. Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, 145, 167. Tokom 1952. godine u Partiju su primljene 1.832 osobe, pa je krajem godine imala 21.581 člana. Od toga je među partijskim članstvom bilo 280 Albanaca (1,29%). (*Isto*, 167); Decembra 1952. godine oko 60% albanskog partijskog članstva (168)

komunista Crne Gore nije bilo.²⁵⁴ Na lokalnom nivou najviše Albanaca krajem februara 1953. u na rukovodećim pozicijama u Savezu komunista je bilo u barskom srezu (37).²⁵⁵ Ovi podaci nedvosmisleno govore da Partija do sredine pedesetih godina 20. vijeka među Albancima nije uspjela da stvori značajnije uporište, ali je generalno njihovim odnosom prema vlastima mogla je biti apsolutno zadovoljna.

Sumirajući šestogodišnje rezultate rada, na Drugom kongresu Saveza komunista Crne Gore, održanom 20-22. oktobra 1954. godine, Centralni komitet Saveza komunista Crne Gore istakao je, da su od napada Informbiroa partijske organizacije imale dosta poteškoća, budući da je on ohrabrio protivnike socijalizma na Zapadu i protivnike vlasti u zemlji, da im se pridruže u tom sukobu. Stoga su zadaci koje je Prvi (osnivački) kongres Komunističke partije Crne Gore donio na osnovu odluka Petog kongresa KPJ, da se učvrsti idejno-političko jedinstvo Partije i masa u borbi za nezavisnost zemlje i izvršenja Petogodišnjeg plana, predstavljali prioritet u radu Partije. Iako su „ovim zadacima komunisti Crne Gore prišli sa velikim zalaganjem“, u izvještaju Centralnog komiteta istaknuto je, da je administrativno-centralistički način upravljanja odbačen kao prevaziđen (sredinom 1950) i ukazano da Partija mora mnogo da poradi, kako bi se uzdigao lik komunista i poboljšao ideološko-politički nivo partijskog članstva (Četvrti prošireni plenum Centralnog Komunističke partije Crne Gore). Reorganizacijom Komunističke partije u Savez komunista i Narodnog fronta u Socijalistički savez radnog naroda na Šestom kongresu KPJ 1952. godine, date su magistralne smjernice budućeg socijalističkog razvoja zemlje, u kojem su komunisti trebali da budu „primjer u pravcu razvijanja inicijative masa“. U tom kontekstu, naročito je trebalo intenzivirati ideološko-politički, ekonomski i kulturni rad sa masama, jer je neprosvjećenost širokih narodnih masa predstavljala pogodan teren za ispoljavanje „raznih antisocijalističkih tendencija“ i

bilo je sa prostora barskog sreza. (DACG, AOIRP, SK KPCG Bar 1952, k. 42, bez broja, statistički pregled članova Saveza komunista iz Sreza barskog.)

²⁵⁴ B. Marović, *Društveno-ekonomski odnosi razvoj Crne Gore 1945-1953*, 224. Na rukovodećim funkcijama u Savezu komunista Crne Gore 1953. godine bilo je: „žena 79, radnika 191 ili 10,8%, seljaka 753 ili 42,5%, službenika 803 ili 45,4%, ostalih 24 ili 0,1%. Nacionalni sastav rukovodećeg kadra bio je: Crnogoraca 1.679, Hrvata 26, Srba 12.“ (Isto)

²⁵⁵ DACG, AOIRP, CK KPCG 1953/54, k. 105, bez broja, godišnji statistički izvještaj Sreskog komiteta Saveza komunista Crne Gore Bar. U Sreskom komitetu Saveza komunista Crne Gore Bar 1953. bio je jedan, u Opštinskom komitetu SK Virpazar 2, Opštinskog komitetu SK Vladimir 20 i Opštinskom komitetu SK Ostros 14 Albanaca. (Isto)

ozbiljnu smetnju dinamičnijem društvenom razvoju zemlje. Iako za razliku Prvog kongresa Komunističke partije Crne Gore, na Drugom kongresu nijesu podrobno analizirani rezultati rada među albanskom populacijom, nesumnjivo da su se neki problemi istaknuti u izvještaju Centralnog komiteta odnosili na albanske krajeve. Prevažadno da izvjestan broj djece ne pohađa školu (posebno ženska), da nepismenost stanovništva posljednjih godina bilježi trend rasta (samo u barskom srezu oko 11.000 ljudi), da vaspitno-politički rad sa omladinom nije bio „dovoljno razvijen“, da u nekim partijskim organizacijama nijesu iskorijenjeni bratstvenički i familijarni odnosi, da su protivnici vlasti raspirivali mržnju i nepovjerenje kod ljudi, da je politički rad sa ženama bio loš... No, iako su ovi problemi u većoj ili manjoj mjeri bili prisutni u svim krajevima Crne Gore, tendencija rasta nepismenog stanovništva, otpor prema obrazovanju djece i poražavajući rezultati u radu sa ženama, kao posljedica kompleksnog historijskog nasljeđa i društvenog konteksta, posebno su bili izraženi u sredinama gdje su živjele nacionalne manjine. To je implicitno u referatu saopštio sekretar Centralnog komiteta Saveza Crne Gore, Blažo Jovanović, istakavši da su otpor prema obrazovanju i pasivnost žena bili najizraženiji „u pojedinim najzaostalijim mjestima“, kakvi su, između ostalih, svakako bili albanski krajevi. Od ostalih seoskih sredina razlikovali su se jedino po tome, što do dolaska komunista na vlast u Jugoslaviji ni jedan režim nije ozbiljno pozabavio suzbijanjem nepismenosti, primitivizma, sujevjerja i raznih drugih običaja, koji su toliko bili ukorijenjeni u svijesti Albanaca, da su borbu protiv ovih pojava mnogi doživljavali kao napad na tradicionalne vrijednosti i identitet. Činjenica da su od Prvog kongresa (1948) do oktobra 1954. u Partiju primljene 543 žene, a da u 300 osnovnih organizacija Saveza komunista nije bilo ni jedne žene, govori da u ostalim krajevima Crne Gore odnos prema emancipaciji žena nije bio mnogo bolji.²⁵⁶

Ali, uprkos brojim primjerima koji ukazuju na sličnosti u historijskom razvoju žitelja Crne Gore, krvna osveta kao relikat prošlosti i društvena pojava koja je u crnogorskom društvu iskorijenjena u 19. vijeku, opominjala je da su civilizacijske razlike između albanskog i nealbanskog stanovništva u Crnoj Gori bile prilično nepremostive. Višegodišnji kućni zatvori kao mjera predostrožnosti zbog straha od krvne osvete

²⁵⁶ *Drugi kongres Saveza komunista Crne Gore*, 5-58.

nezamislivi su bili za ostale krajeve Crne Gore. Nažalost, u albanskim krajevima to je bila uobičajena pojava, bez izloda da se lako iskorijeni, budući da društvena sankcija kod Albanaca nije predstavljala satisfakciju, a porodica kojoj je bila uvrijeđena čast nailazila je na prezir sredine dok se ne osveti. Iz tih razloga, u nekim krajevima Crne Gore (barski srez), ubistva nakon rata su bila „permanetna pojava“, a napadi na živote ljudi prvih deset godina nijesu pokazivali tendenciju pada. Naprotiv, krvna osveta je u pojedinim krajevima Crne Gore nastanjenim Albancima bila zastupljena „kao i prije rata“. Važnu ulogu u podražavanju krvne osvete imale su majke, koje su „vaspitavale djecu od malena u duhu osvete“. Zbog primitivnih običaja kod Albanaca i straha od osvete, o kojima je s vremena na vrijeme pisala štampa, samo u dva albanska sela barskog sreza početkom 1955. nalazilo se u kućnom zatvoru 14 odraslih ljudi, bez mogućnosti da privređuju, što je ugrožavalo materijalni položaj njihovih porodica. U takvim uslovima pojedinci su živjeli više od 10 godina,²⁵⁷ dok su sukobi i obračuni između zavađenih albanskih porodica znali da traju i po nekoliko decenija.²⁵⁸

Iako patrijarhalna i tradicionalna albanska nacionalna zajednica za kratko vrijeme nije mogla uvidjeti pogubnost i emancipovati se od krvne osvete, Partiju je zabrinjavalo to što su nekim u svađama i ubistvima učestvovali komunisti. Tako je u titogradskom srezu zbog ubistva koje je počinio komunista albanske nacionalnosti, a koji je pedesetih godina 20. vijeka u svađi ubio sunarodnika, bilo primorano da u kućnom zatvoru živi oko 80 porodica (domova) koji su bili u rođaćkim vezama sa ubicom. Iako je vremenom većina porodica bila oslobođena kućnog zatvora, 13 do 15 muškaraca, rođaka ubice i hranitelja porodice, do sredine aprila 1954. zasigurno su živjeli u kućnom pritvoru (vjerovatno i kasnije). S druge strane, uvrijeđena čast zbog nesmotrenosti jednog čovjeka

²⁵⁷ *Pobjeda*, 16. januar 1955. U nekim albanskim krajevima barskog sreza 1955. bilo je ljudi, koji su i po 15 godina živjeli u kućnom zatvoru. (*Isto*); *Naša žena*, br. 7-8, juli – avgust 1952, str. 11; Prema podacima Sreskog javnog tužilaštva u Baru, krajem 1954. godine na području barskog sreza bilo je 8 slučajeva kućnog zatvora kod Albanaca. Od toga se jedan zemljoradnik iz albanskog sela Bojke nalazio u kućnom zatvoru od 1934. godine. (DACG, AOBR, Osnovno tužilaštvo Bar (OT-Bar), 1954, k. 14, R. Pavićević – Okružnom javnom tužilaštvu Cetinje, 30. decembar)

²⁵⁸ *Pobjeda*, 6. mart 1955, 10. U jednom ulcinjskom selu oktobra 1954. godine, nakon brojnih obračuna, dvije albanske porodice izmirile su se nakon 29 godina. (*Isto*)

koji je u alkoholisanom stanju udario ženu i invalida mlađe životne dobi, nije mogla da dobije satisfakciju dok nije izvršena krvna osveta.²⁵⁹

Iako je socijalistička vlast nastojala strogim kaznama suzbije krvnu osvetu, praksa je pokazala da su za Albanace tradicija i običaji bili važniji od zakonskih sankcija. To potvrđuje i istraživanje američkog antropologa, Kristofera Boema, koji je na primjeru Kosova ustvrdio, da uprkos nesumnjivom prosvjetnom i ekonomskom progresu u Jugoslaviji poslije Drugog svjetskog rata, socijalistička vlast nije mogla da spriječi porast broja ubistava i pokušaja ubistava počinjenih zbog krvne osvete. Tako je, prema njegovim podacima, 1955. na Kosovu počinjeno 36 ubistava i 41 pokušaj ubistva. Četrnaest godina kasnije (1969) broj ubistava zbog krvne osvete povećao skoro tri (100), a pokušaja ubistva gotovo četiri puta (147).²⁶⁰ Sa rastom broja krivičnih djela počinjenih zbog krvne osvete, rapidno je rastao broj albanskih porodica koje su iz straha za život nalazile u kućnom pritvoru, što je ugrožavalo njihovu egzistenciju. Tako se na Kosovu 1974. u potpunom i djelimičnom kućnom pritvoru nalazilo 1.187 porodica sa 13.725 članova. Iako zbog manje zastupljenosti albanske populacije u Crnoj Gori problem krvne osveta nije bio izražen kao na Kosovu, činjenica da se ova društvena pojava održala u ekonomski, saobraćajno i geografski izolovanim krajevima, ukazivala je da vlast morala da uloži velike napore u podizanju životnog standarda, saobraćajnom povezivanju i zapošljavanju albanske populacije.

Imajući u vidu društveni kontekst u albanskim krajevima, razumljivo je što su vrijednosti savremenog društva teško dopirale do svijesti velikog broja Albanaca, koji su bili zarobljeni u vrtlogu tradicionalnih običaja. Interesantno, da nijedan od delegata Drugog kongresa Saveza komunista Crne Gore, među kojima su bila i troje Albanaca,²⁶¹

²⁵⁹ DACG, SK KPCG Titograd 1954, k. 34, 16, zapisnik i izvještaj sa godišnje konferencije komunista opštine tuške, 18. april.

²⁶⁰ Kristofer Boem, *Krvna osveta*: Regulisanje i upravljanje sukoba u Crnoj Gori i drugim plemenskim društvima, Podgorica, 1998, 146.

²⁶¹ Od 242 izabrana delegata, u radu Kongresa učestvovalo je 239. Po socijalnom sastavu izabranih delegata, radnika je bilo 47, seljaka 95, intelektualaca 58, namještenika 38, dok su četvorica bili drugih zanimanja. Prosječan partijski staž delegata bio je 12 godina i 10 mjeseci, što govori da su učesnici Kongresa predstavljali iskusno partijsko članstvo. „Od ukupnog broja delegata (242) samo deset nije učestvovalo u narodnooslobodilačkom ratu, a 146 je učestvovalo od 1941. godine.“ Na Drugom kongresu Saveza komunista Crne Gore učestvovala su i tri delegata albanske nacionalnosti: narodni poslanik Ahmet Hodžić (Sreski komitet Bar), Rifat Tuzović (Sreski komitet Titograd) i narodni poslanik Marko Đoljević (Sreski komitet Titograd). Od deset delegata Kongresa koji nijesu učestvovali u NOB-u, dvojica su bili

nije analizirao stanje i ukazao na brojne probleme u radu Partije na terenu albanske manjine. Zabrinjavajuće nizak nivo teoretskih znanja kod nemalog broj partijskog članstva, ukazivao je na krajnje limitiran efekat njihovog političkog djelovanja, koje se uglavnom svodilo na fizičko prisustvo neiventivnim partijskim sastancima.²⁶² S druge strane, podatak da sredinom pedesetih godina 20. vijeka još uvijek bilo albanskih sela u kojima nije bilo nijednog komunista,²⁶³ ukazivao je da za prvih deset godina nakon rata Partija nije uspjela da stvori značajniji upliv među Albancima. Imajući u vidu veliku neprosvjećenost kao objektivnu prepreku, očigledno da je deset godina aktivnog djelovanja bio isuviše kratak period, da bi se krajevi u kojima vjekovima nije bilo progressa iz korijena izmijenili. Ali, da su nakon rata oni počeli postepeno da se mijenjaju i prilagođavaju savremenom svijetu, u to nije bilo sumnje.

Albanci (Hodžić i Tuzović). Prosječan partijski staž delegata albanske nacionalnosti bio je oko devet godina. U Centralni komitet Saveza komunista Crne Gore na Kongresu nije bio izabran nijedan delegat albanske nacionalnosti. Među 10 kandidata za Revizionu komisiju bio je jedan predstavanik albanske manjine (Marko Đoljević), ali budući da je dobio najmanje glasova (85) nije izabran za njenog člana. Savez komunista Crne Gore 1. jula 1954. imao je 22.217 članova, što je u odnosu na Prvi (osnivački) kongres bilo uvećanje za 6.083 (32,62%). (*Drugi kongres Saveza komunista*, 9, 161-171)

²⁶² *Isto*, 82.

²⁶³ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1956, k. 45, 64, Opštinski komitet Saveza komunista Tuzi – Sreskom komitetu Saveza komunista Crne Gore, 16. mart.

1.2 Albanci i Rezolucija IB-a

Od uspostavljanja totalitarnog sistema u Jugoslaviji 1945. godine, odnosi između jugoslovenskog i sovjetskog rukovodstva bili su veoma prisni i dobri. Nakon Drugog svjetskog rata Sovjetski Savez je bio najvažniji spoljnopolitički saveznik i spoljnotrgovinski partner Jugoslavije. Od zemalja socijalističkog lagersa Jugoslavija je nesumnjivo bila najlojalniji saveznik Sovjetskog saveza, a Komunistička partija Jugoslavije revnosna sljedbenica Sovjetske (svesavezne) komunističke partije (boljševika). Kult Sovjetskog Saveza i Staljina je bio prisutan u svim sferama jugoslovenskog društva, od ekonomije do sporta.²⁶⁴

Nakon ukidanja Kominterene 1943. godine, septembra 1947. u Poljskoj (Šklarska Poremba) je formiran Informacioni biro (Informbiro, Kominform), koji su činile devet komunističkih i radničkih partija (sovjetska, jugoslovenska, poljska, rumunska, mađarska, bugarska, čehoslovačka, italijanska i francuska). Iako je formalno predstavljao savjetodavno tijelo, Informbiro je bio oruđe sovjetskog hegemonizma, preko kojeg je Sovjetski Savez kontrolisao i kanalisao rad komunističkih i radničkih partija. Dobri međudržavni odnosi između jugoslovenskog i sovjetskog rukovodstva trajali su do 1948. godine, kada odnosi između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije zapadaju u krizu, koja je nagovještavala da se vrijeme srdačnih odnosa između dvije zemlje bliži kraju. Pripremajući se za sukob sa jugoslovenskim rukovodstvom, sovjetska vlast nastojala je da stvori monolitan antijugoslovenski front od zemalja socijalističkog lagersa, prevashodno onih koje se graniče sa Jugoslavijom, kojima februara 1948. diskretno upućuje kritike na račun jugoslovenskog državnog i partijskog rukovodstva. Narednog mjeseca sovjetska vlada je obavijestila zvanični Beograd da povlači vojne instruktore i savjetnike iz Jugoslavije, a krajem marta Sovjetska (svesavezna) komunistička partija uputila je pismo Komunističkoj partiji Jugoslavije, u kome optužuje jugoslovensko partijsko rukovodstvo za „niz grešaka“. Poslije sovjetske, uslijedilo je orkestrirano slanje pisama članica Informbiroa Komunističkoj partiji Jugoslavije, u kojima se iskazivala solidarnost sa Sovjetskom (svesaveznom) komunističkom partijom, što je ukazivalo da će

²⁶⁴ Martin Previšić, *Goli otok:istorija*, Beograd, 2022, 47-48.

u sukobu sa Jugoslavijom Sovjetski Savez imati bezrezervnu podršku zemalja socijalističkog lagersa. Sukob sovjetskog i jugoslovenskog rukovodstva tako je dobio međunarodne implikacije, pretvorivši se u sukob između socijalističkih zemalja. Optužbe na račun jugoslovenskog rukovodstva doživjele su kulminaciju donošenjem Rezolucije Informbiroa u Bukureštu 28. juna 1948. godine, kojom je Sovjetski Savez optužio vođstvo Komunističke partije Jugoslavije da je u unutrašnjoj i spoljnoj politici odstupilo od ideje marksizma-lenjinizma, da vodi neprijateljsku politiku prema Sovjetskom savezu, kao i da je napustilo pozicije radničke partije, zbog čega Komunistička partija Jugoslavije isključena „iz porodice bratskih komunističkih partija“²⁶⁵ Period dobrih međudržavnih odnosa između Jugoslavije i zemalja socijalističkog lagersa, koji je obilježilo prve poslijeratne godine, time je i formalno bio okončan. Tako su ideološki saveznici naprasno postali ogorčeni protivnici.

Iako za vrijeme rata i izvjestan period po njegovom okončanju Sovjetski Savez nije pokazivao posebnu zainteresovanost za prilike u Albaniji, prepuštajući je uticaju Jugoslavije, od 1946. odnos prve zemlje socijalizma prema Albaniji počinje značajno da se mijenja. U jesen te godine Sovjetski Savez uputio je u Albaniju vrijednu vojnu i ekonomsku pomoć, kao i brojne vojne i ekonomske stručnjake,²⁶⁶ čime je zvanična Moskva napustila politiku nezainteresovanosti i nagovjestila veću vojnu i ekonomsku prisutnost u Albaniju. Cijena radikalnog spoljnopoličkog zaokreta Sovjetskog Saveza prema Albaniji bila je pogubna za uticaj Jugoslavije u ovom dijelu Balkana, čije je vojno i ekonomsko prisustvo sovjetsko i albansko rukovodstvo postepeno potiskivalo iz Albanije još od 1946. godine. Vremenom se Albanija sve više distancirala od Jugoslavije, dok polovinom 1948. definitivno nije postala sovjetski saveznik.

Nakon što je eskalirao sukob Informbiroa sa Jugoslavijom u Albaniju su stigle direktive iz Moskve, u kojima se Albancima sugerisalo „da treba da daju naročito oduška svome antijugoslovenstvu“. Postupajući po upustvima iz Sovjetskog Saveza, vlast u Albaniji započela je odlučnu i agresivnu antijugoslovensku kampanju, koja je označila kraj dobrih odnosa između dvije zemlje. Antijugoslovesko raspoloženje u Albaniji

²⁶⁵ Branko Petranović, Čedomir Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1977, 265-271; Čedomir Štrbac, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja*, Beograd, 1984, 86-97.

²⁶⁶ Aleksandar Životić, *Jugoslavija, Albanija i velike sile (1945-1961)*, Beograd, 2011, 247.

kulminiralo je spaljivanjem Titovih slika, fizičkim maltretiranjem jugoslovenskih državljana, njihovim izbacivanjem iz zdravstvenih institucija, obustavama izdavanja hrane i vršenjem raznih oblika nasilja.²⁶⁷ Rukovodstvo Komunističke partije Albanije brzo se solidarizalo sa Rezolucijom²⁶⁸ a albansko Ministarstvo inostranih poslova 1. jula 1948. dostavilo je je jugoslovenskom poslanstvu u Tirani odluku, da albanska vlada otkazuje „sve konvencije, sporazume i protokole“, koji su sklopljeni nakon potpisivanja Ugovora o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći sa Jugoslavijom 9. jula 1946. godine, proglašavajući ih „za nevažeće i nepostojeće“.²⁶⁹ Tako je Albanija, čiji je ekonomski, kulturni, privredni i vojni razvoj nakon rata izdašno i nesebično pomagala Jugoslavija, 1948. prekinula odnose sa svojim tutorom, koji je 1947. finansirao 56% albanskog budžeta. Nekadašnjeg pokrovitelja, kome je zbog prekida ekonomskih odnosa 1948. ostala dužna 2.331 milion dolara,²⁷⁰ zvanična Tirana zamjenice prvom zemljom socijalizma i njegovim najvećim spoljnopolitičkim suparnikom u tom trenutku, Sovjetskim Savezom. Radikalnom promjenom spoljnopolitičke orijentacije vlasti u Tirani, očigledno je bilo da je vrijeme prisnih jugoslovensko-albanskih odnosa nepovratno bilo završeno, kao i da je sovjetska vlast u Albaniji dobila važnog saveznika u borbi protiv jugoslovenskog rukovodstva.

Iako je jugoslovenska vlada bila uvjerena da se problemi sa zvaničnom Tiranom mogu prevazići, delegat albanske vlade Hisni Kapo 2. jula 1948. uručio je jugoslovenskom poslaniku u Tirani dvije note. U prvoj noti jugoslovenskim stručnjacima, profesorima i savjetnicima, ostavljao se rok od 48 sati da napuste Albaniju i otkazivali se svi ekonomski sporazumi. Drugom notom otkazivali su se ugovori i protokoli koji su ratifikovani sa Jugoslavijom nakon 1945. godine.²⁷¹ Time je period dobrih međudržavnih odnosa između Albanije i Jugoslavije i formalno bio okonačan. Ujedno time su propale posljednje nade zvaničnog Beograda da se loši odnosi sa vladom u Tirani mogu prevazići. Imajući u vidu nezavidne odnose između dvije zemlje, kao i činjenicu da su Albanci u Jugoslaviji bili najbrojnija manjinska nacionalna zajednica (oko 750.000)

²⁶⁷ Vladimir Dedijer, *Josip Broz Tito: prilozi za biografiju*, Beograd, 1953, 543.

²⁶⁸ A. Životić, *Jugoslavija, Albanija i velike sile (1945-1961)*, 318.

²⁶⁹ Vladimir Dedijer, *Dokumenti 1943-1948*, knjiga I, Beograd, 1980, 334-336.

²⁷⁰ *Borba*, 2. decembar 1951, 1, 3, 4.

²⁷¹ A. Životić, *Jugoslavija, Albanija i velike sile (1945-1961)*, 319.

nastanjena uz državnu granicu sa Albanijom (Kosovo, Makedonija, Crna Gora), albansko rukovodstvo nakon 1948. nastojalo je da antijugoslovensko raspoloženje prenese na svoje sunarodnike i animiraju ih u borbi protiv jugoslovenskog režima. Tako je od zemlje koju je nakon rata velikodušno pomagala, Albanija postala važno uporište obavještajno-propagandno-diverzantskih aktivnosti na Balkanu, kojima je albanska vlast nastojala da destabilizuje prilike u Jugoslaviji, i doprine smjeni jugoslovenskog rukovodstva. No, srećom, osim na rijetke pojedince, antijugoslovenska propaganda iz Albanije nije imala značajnijeg uticaja na većinu albanske populacije u Crnoj Gori, koja je u ovom sukobu apsolutno bila privržena vlastima u Jugoslaviji. Razlozi indifirentnosti Albanaca u Crnoj Gori prema sukobu između jugoslovenskog i sovjetskog rukovodstva zasigurno su bili brojni. Ali, svakako da je nezahvalna pozicija u koju ih je doveo ovaj sukob, u kome su se Albanci metaforički nalazili u položaju između srpa i čekića, marginalan prestiž Sovjetskog Saveza i Rusije među albanskom populacijom, kao i značajno bolji položaj u društvu nakon 1945. bili su zasigurno važni razlozi, što je većina Albanaca u Crnoj Gori bila prilično ravnodušna prema sukobu sovjetskog i jugoslovenskog rukovodstva. Iako je Albanija bila lojalan saveznik Sovjetskog Saveza u borbi protiv jugoslovenskog rukovodstva, strah od eventualnog sukoba sa jugoslovenskim režimom koji je kao pobjednik iz rata došao vlast, i u kome bez inostrane intervencije nije bilo jednostavno trijumfovati, bio je snažan argument za većinu Albanaca u Crnoj Gori da se uzdrže od konfrontacije sa jugoslovenskim vlastima, jer bi njegove posljedice za malobrojnu albansku populaciju mogle biti fatalne. Budući da su tih godina na sličan način razmišljala većina pripadnika nacionalnih manjina u Jugoslaviji, propali su planovi zvanične Tirane, kao i drugih socijalističkih zemalja koje su se graničile sa Jugoslavijom (Mađarska, Rumunija, Bugarska), da uz pomoć svojih sunarodnika daju doprinos u borbi čiji je cilj bila smjena jugoslovenskog rukovodstva i dolazak na vlast u Jugoslaviji političke garniture bezrezervno lojalne Moskvi.

Nakon sukoba sa albanskim rukovodstvom 1948. godine, Komunistička partija Jugoslavije se, zbog velike brojnosti albanske populacije u Jugoslaviji i objektivnog straha da Albanci mogu biti politički zloupotrijebljeni, bojala da može doći do pobune

albanskog stanovništva na Kosmetu,²⁷² kao i da bi se u slučaju eventualnog napada socijalističkih zemalja na Jugoslaviju mogli pridružiti sunarodnicima iz Albanije, bila primorana da intenzivira političko djelovanje u krajevima Crne Gore nastanjenim Albancima s ciljem da albanskom stanovništvu objasni uzroke sukoba sa Albanijom, i uvjeri ih da politika jugoslovenskog rukovodstva nije usmjerena protiv albanskog naroda već protiv vlade u Tirani, koja vodi antijugoslovensku politiku. Na taj način Komunistička partija nastojala je da Albance u Crnoj Gori ubijedi u ispravanost svoje politike i distancira ih od vlasti u Albaniji, koja je namjeravala da ih žrtvuje u borbi protiv režima u Jugoslaviji. Iako je od svih jugoslovenskih republika u kojima su pretežno živjeli (Srbija, Makedonija, Crna Gora) Albanaca bilo najmanje u Crnoj Gori, zbog geografske bliskosti i snažnih etničkih, vjerskih, rodbinskih, ekonomskih i istorijskih veza sa sunarodnicima u Albaniji, Komunistička partija bila veoma podzoriva prema Albancima. Srećom, brzo se ispostavilo da su ti strahovi bili pretjerani, ali ne i neopravdani.

Pažljivo prateći prilike u albanskim krajevima nakon 1948. godine, Komunistička partija se uvjerila da Albanci u Crnoj Gori uglavnom ne razumiju koncepcijski sukob između Jugoslavije i zemalja socijalističkog lagera, kao i da ih on nije posebno interesovao. Naprotiv, najviše ih je brinulo to što loši odnosi između Jugoslavije i Albanije ugrožavaju njihovu egzistenciju, onemogućavajući im prelaz državne granice i trgovinu sa Albanijom. Posebno su time bili nezadovoljni Albanci koji su imali nepokretnu imovinu u Albaniji, a koji su zbog loših odnosa između dvije države trpjeli ekonomske štete. Kao posljedica narušenih međudržavnih odnosa i zatvaranja jugoslovensko-albanske granice, u pograničnim krajevima došlo je do porasta kriminala i krijumčarenja.²⁷³ To ukazuje da je dio Albanaca s obje strane jugoslovensko-albanske granice brzo pronašao alternativne načine za održavanje ekonomskih veza, budući da im je zbog loših odnosa dvije zemlje onemogućeno bilo slobodno kretanje i trgovina, što se negativno odražavalo na životni standard.

²⁷² M. Gatalović, *Jugoslovenska državna politika na Kosovu i Metohiji 1958-1974*, 44.

²⁷³ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1948, k. 6, 50/1, zapisnik sa radnog sastanka partijske ćelije Narodne milicije u Ostrosu, 11. avgust.

Za razliku od Albanaca, zbog solidarnosti albanskog rukovodstva sa Rezolucijom Informbiroa, kod pravoslavnog stanovništva u Crnoj Gori stvorilo se snažno antialbansko raspoloženje („stara mržnja prema Albaniji“), koje je moglo da proizvede nesagledive posljedice. Ipak, zahvaljući mudroj i obazrivoj politici Komunističke partije Jugoslavije, kao i lojalnom odnosu većine albanskog stanovništva u Crnoj Gori, koje nije podržavalo politiku albanskog rukovodstva prema Jugoslaviji, do toga nije došlo. Privrženost većine Albanaca u Crnoj Gori jugoslovenskom rukovodstvu smetalo je protivnicima vlasti, koji su koristili izolovane slučajeve protivpravnog postupanja represivnih organa prema Albancima, da pokolebaju povjerenje albanskog stanovništva u jugoslovensku vlast, koju su optuživali da vodi neprijateljsku politiku prema Albancima i Albaniji, što nije bilo tačno, a ni u interesu vlasti. Pokušaj da se na taj način konfontiraju Albanci sa vlastima u Crnoj Gori neslavno je završio,²⁷⁴ budući da su na inicijativu Komunističke partije izgređnici brzo bili lišeni slobode. Time je Partija pokazala da neće tolerisati protivzakonito ponašanje, bez obzira na naciju, vjeru, položaj i zasluge pojedinaca. Ujedno, insistiranjem da se počinioci ovih djela najstrožije kazne, Komunistička partija nije propustila priliku da politički profitira i predoči Albancima, da socijalistička vlast ne pravi razliku među narodima u Jugoslaviji i da ih sve podjednako uvažava.²⁷⁵ Iako su propali brojni pokušaji da se ovakavi i slični slučajevi iskoriste kao pogonsko gorivo koje trebalo da pokoleba povjerenje Albanaca u vlast, protivnicima vlasti u Crnoj Gori nije nedostajalo motiva da i dalje predano rade na destabilizaciji prilika i stvaranju podjela među stanovništvom, posebno u nacionalno i vjerski heterogenim sredinama.

Zahvaljujući naporima Komunističke partije, koja se trudila da Albancima objasni optužbe na račun jugoslovenskog rukovodstva, u dokumentaciji partijskog porijekla mogu se naći podaci da su Albanci u Crnoj Gori navodno počeli da mrze Albaniju. Iako je teško povjerovati da se kod Albanaca u Crnoj Gori zaista razvila mržnja prema Albaniji, nesumnjivo je da su vjerovali vlastima da je stanje u Albaniji loše, i da „vlada oštra diktatura“. Dio Albanaca u Crnoj Gori u to je imao prilike da se uvjeri za vrijeme

²⁷⁴ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1948, k. 6, 18-19, SK KPJ Titograd – Pokrajinskom komitetu. 6. avgust.

²⁷⁵ DACG, AOIRP, PK KPJ-CG 1948, k. 30, 2004/48, Sreski komitet KPJ Titograd – Pokrajinskom komitetu, 11. avgust. U Tuzima su pripadnici Narodne milicije ubili izvjesnog Petra Smajla, što je naišlo na oštru osudu Partije (*Isto*)

boravka u Albaniji, i gledajući svoje sunarodnike koji su zbog nezavidne ekonomske i političke situacije emigrirali u Jugoslaviju.²⁷⁶ Da su ekonomske i političke prilike u Albaniji bile bolje nego u Jugoslaviji, upitno je kakav bi stav Albanci u Crnoj Gori zauzeli u ovom sukobu. Ali, budući da to nije bio slučaj, pored drastično boljeg položaja u društvu, nezavidna ekonomska situacija u Albaniji zasigurno nije bila bez uticaja što je većina Albanaca u Crnoj Gori bila lojalna vlastima nakon što je eskalirao sukob između Jugoslavije i zemalja socijalističkog lagersa.²⁷⁷ To potvrđuju brojni telegrami i pisma koje su Albanci iz Crne Gore upućivali Komunističkoj partiji Jugoslavije, u kojima su osuđivali albansko rukovodstvo i iskazivali zadovoljstvo što su Albanci u Jugoslaviji dobili sva nacionalna prava.²⁷⁸

Najviše zasluga što se položaj Albanaca u Crnoj Gori za kratko vrijeme drastično poboljšao imala je Komunistička partija Jugoslavije, koja je nakon rata napravila radikalan otklon od politike koju su prema Albancima vodili predratni jugoslovenski režimi, a koja se ukratko može okarakterisati kao politika nacionalnog ugnjetavanja. Jer je takva politika umnogome doprinijela da Albanci u kulturnom, političkom i ekonomskom pogledu postanu „tipičan primjer opšte zaostalosti“, marginalizovana i socijalno zatvorena zajednica, koja je bila talac prošlosti i prevaziđenih „običaja, navika i shvatanja“. U prilog tome svjedoči podatak, da na području barskog sreza, u kome je živjela većina Albanaca u Crnoj Gori, do oslobođenja nije bilo nijedne prosvjetne institucije ili odjeljenja u kojima se nastava izvodila na albanskom jeziku. Broj nepismene populacije bio je izrazito visok, a pismenost privilegija rijetkih pojedinaca. Zahvaljujući nacionalnoj politici Komunističke partije, koja je imala za cilj da Albancima omogući „slobodan kulturni, politički, ekonomski i nacionalni razvitak“, za samo tri godine od rata postignuti su značajni rezultati na unaprijeđenju položaja Albanaca u društvu, posebno na kulturno-prosvjetnom planu. U poređu sa međuratnim periodom, kada nije bilo nijedne škole na albanskom jeziku, na početku školske 1948/49. na ovom

²⁷⁶ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1948, k. 6, 45, SK KPJ Titograd – Pokrajinskom komitetu, bez datuma; DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1948, k. 8, 39/2, zapisnik sa sastanka partijske ćelije Vladimir, 28. oktobar.

²⁷⁷ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1948, k. 6/1, 42, zapisnik sa redovnog sastanka partijske ćelije Stanice Narodne milicije u Zatrijebču, 9. septembar.

²⁷⁸ *Pobjeda*, 10. mart 1949, 1. Jula 1948. godine na konferenciji Narodnog fronta u Ulcinju, kojoj je prisustvovalo oko 1.000 stanovnika ovog kraja, privrženost Centralnom komitetu KPJ na čelu sa Josipom Brozom Titom „u borbi za izgradnju socijalizma“. (*Pobjeda*, 13. jul 1948, 3)

prostoru radilo je 11 osnovnih škola, jedna sedmogodišnja škola i dva odjeljenja gimnazije u Ulcinju sa nastavom na albanskom jeziku, koje je ukupno pohađalo oko 2.000 učenika. Za razliku od predratnog perioda, kada nijesu bile brojne prosvjetne a kamoli institucije kulture, s jeseni 1948. u albanskim sredinama barskog kraja radilo je devet biblioteka, dok se broj pismene albanske populacije sa nepunih 2.000 prije rata, za nekoliko godina skoro tri puta uvećao. Albanci su imali predstavnike u Partiji, lokalnim, republičkim i saveznim organima vlasti, što govori da su nakon rata uzeli vidnog učešća u političkom, ekonomskom i društvenom životu Crne Gore i Jugoslavije. Veliki doprinos Albanci su dali i u radovima na obnovi i izgradnji zemlje.²⁷⁹ Štaviše, jedna od najboljih jedinica na izgradnji željezničke pruge Nikšić-Titograd (1948), pretežno sastavljena od Albanaca, za požrtvovanje je bila odlikovana Ordenom rada prvog reda.²⁸⁰ Izgradnja ove pruge bila je prva akcija u kojoj je masovno participirala albanska i muslimanska omladina, čiji je efekat za druženje, socijalizaciju, vaspitanje i integraciju Albanaca sa drugim nacionalnim zajednicama sa prostora Crne Gore i Jugoslavije, bila od neprocjenjivog značaja.²⁸¹

Iako je položaj albanske nacionalne zajednice za kratko vrijeme bio značajno unaprijeđen, a odnos Albanaca u Crnoj Gori prema koncepcijskom sukobu između članica Informbiroa i Jugoslavije praktično nepromijenjen, Komunistička partija je strahovala da Albanci mogu podleći propagandi iz Albanije. Zbog toga nije željela ništa da prepušta slučaju. Naprotiv, u albanskim krajevima značajno je unaprijedila politički rad, pažljivo pratila prilike i raspoloženje stanovništva. Koliki je značaj pridavan radu sa albanskom populacijom, najbolje svjedoči podatak da je samo na području barskog kraja u kojima su živjeli Albanci, od aprila do juna 1949. održano 127 političkih konferencija.

²⁷⁹ *Prvi kongres Komunističke partije Crne Gore*, 363-366. Na Osnivačkom kongresu Komunističke partije Crne Gore od 270 izabranih delegata, radu kongresa prisustvovalo je njih 264. Od toga su se 262 delegata nacionalno deklarirali kao Crnogorci, jedan delegat bio je albanske, a jedan poljske nacionalnosti. Prosječan partijski staž delegata bio je sedam godina i pet mjeseci. Jedini predstavnik Albanaca na Kongresu bio je (Bajram Čirgić iz Tuzi), koji imao oko tri godine partijskog staža. (Ž. M. Andrijašević, Š. Rastoder, *Istorija Crne Gore*, 445; *Prvi kongres Komunističke partije Crne Gore*, 507)

²⁸⁰ DACG, PV 1949, f-62, 24/4, V. Strahinja, zastupnik Sreskog odbora Narodnog fronta Bar – Predsjedništvu Vlade, 3. mart.

²⁸¹ *IV kongres Narodne omladine Crne Gore*, 76-77. Učesnici ove akcije nakon povratka u mjesta gdje su živjeli postali su „najaktivniji omladinci“ Za Partiju je ova akcija bila od posebnog značaja jer je dala veliki doprinos „zbližavanju šiptarske i muslimanske omladine sa crnogorskom omladinom, brišući tragove šovinizma, podvojenosti i podcjenjivanja njihovog rada koji su se ranije zapažali.“ (*Isto*)

Iako su zvanično trebale da unaprijede politički rad u tim sredinama, podatak da se većina konferencija odnosila „na raskrinkavanje ‘zloglasne rezolucije’“, govori da je Partija imala druge prioritete. Prevažodno da demantuje optužbe Informbiroa, uvjeri Albance u ispravnost politike koju je vodila, a potom i da suzbije kampanjski karakter rada u tim krajevima. No, dok je u radu partijskih organizacija na ovom terenu bilo mnogo nedostataka, po pitanju sukoba sa zemljama socijalističkog lagera i odnosa Albanaca prema jugoslovenskom rukovodstvu, nije bilo mnogo razloga za zabrinutost. Jer propaganda iz Albanije nije nailazila na podršku većine albanske populacije, niti je bilo „pojava koje bi negirale ovu konstataciju“. Naprotiv, dio Albanaca je pomagao organima bezbjednosti, hvatao albanske agente i njihov propagandni materijal predavali miliciji, čijom je krivicom do sredine 1949. u Albaniju prebjegao samo jedan Albanac sa područja barskog kraja.²⁸² Uticaj propagande iz Albanije na Albance u titogradskom kraju takođe je bilo minoran, iako su i na ovom području zabilježeni slučajevi ubacivanja raznih propagandnih letaka i listova („Nova borba“), što je dokaz da su i u ovom dijelu Crne Gore ubacivali i propagandno djelovali agenti iz Albanije.²⁸³

Među Albancima u Crnoj Gori pristalica Sovjetskog Saveza najviše je bilo u titogradskom srezu. Ali, nakon što su njihove aktivnosti otkrivene i spriječene, stanje se normalizovalo. Poslije toga njihovo djelovanje postalo je gotovo neprimjetno, mada se, po nekim pitanjima, moglo naslutiti da su oni i dalje aktivni na ovom terenu. Iako nezainteresovanost većine Albanaca da se uključe u političku borbu protiv zemalja socijalističkog lagera nužno nije morala biti posljedica propagandne aktivnosti stranih agentura, Partija je raspolagala informacijama da se na području titogradskog kraja nastanjenog Albancima osjeća njihovo djelovanje. Za razliku od titogradskog, na prostoru andrijevičkog sreza među Albancima prilike su bile znatno bolje, politički zborovi održavali su se redovno, a prisustvovao im je i veliki broj stanovnika.²⁸⁴

²⁸² DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1949, k. 10, 62/2, izvještaj o radu partijske organizacije barskog sreza za period april-jun.

²⁸³ DACG, AOIRP, CK KPJ-CG 1949, k. 34, bez broja, zapisnik sa sastanka Organizacije instruktorske uprave Centralnog komiteta Komunističke partije Crne Gore, 5. novembar.

²⁸⁴ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1949, k. 10, 180, zapisnik sa sastanka Biroa SK KPCG Titograd, 21. oktobar; B. Kovačević, *Komunistička partije Crne Gore 1945-1952*, 424; Snabdjevenost dnevnom štampom i nedjeljnim listovima na području andrijevičkog sreza bila je solidna, a od štampe na albanskom

Nakon 1948. duž granice Jugoslavije sa Mađarskom, Rumunijom, Bugarskom i Albanijom, u dužini od preko 2.000 km, vodio su intenzivan obavještajno-propagandno-diverzantski rat, za koji su samo diplomatski predstavnici Sovjetskog Saveza, Mađarske, Bugarske, Albanije, Rumunije, Čehoslovačke i Poljske od 1948. do 1951. zavrbovali više od 400 lica. Iako je broj osoba koja su se bavile obavještajnim i diverzantskim poslovima nesumnjivo bio mnogo veći, jugoslovenska vlast do 1951. uhapsila je 504 osobe, koje su se u Jugoslaviju ubacivale iz zemalja socijalističkog lagera, što ukazuje da su te zemlje vodile dinamičan obavještajno-propagandno-diverzantski rat protiv Jugoslavije. U tom sukobu, koji su osmislile i kojim su rukovodile obavještajne službe socijalističkih zemalja, jugoslovenski državljani koji su kao emigranti pronašli utočište u tim zemljama, bavili su se operativno-terenskim radom. Da bi kao dobri poznavaoi prilika što efikasnije obavili povjerene zadatke, vlasti socijalističkih zemalja su ih zbog manje upadljivosti, lakšeg prelaska granice i bezbjednijeg kretanja, snabdjele uniformama jugoslovenske vojske, puškama, bombama i propagandnim materijalom,²⁸⁵ što nije bilo nepoznato jugoslovenskim organima bezbjednosti, koji su za vrijeme trajanja ovog sukoba uhapsili veliki broj lica i otkrile identitet 225 albanskih diverzanta koji su u godinama napetih odnosa dvije države likvidirali 10, ranili 15 i kidnapovali 3 državljana FNRJ.²⁸⁶

Agenti albanske obavještajne konstantno su prelazili granicu Jugoslavije, što je bilo nemoguće bez pomoći i utočišta koje im je pružao dio Albanaca u Crnoj Gori. Iako je broj agenata albanske obavještajne službe koji su djelovali na prostoru Jugoslavije vjerovatno bio mnogo veći, tokom 1948. jugoslovenski organi bezbjednosti uhvatili su 13, a naredne godine 23 albanskih obavještajca. Prema podacima albanske vlade, nije mirovala ni jugoslovenska vlast, koja je pružala utočište albanskim državljanima i u pograničnom dijelu formirala devet obavještajnih centara, preko kojih je sakupljala podatke o prilikama u Albaniji i operativnim aktivnostima albanske obavještajne službe.

jeziku žitelji ovog kraja dobijali su „Borbu“ sa Kosmeta (nedjeljni list) i „Omladinu“. DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevića 1949, f-24, 62-42, V. Pavićević – Sreskom komitetu KPCG Andrijevića, 22. oktobar.

²⁸⁵ *Borba*, 28. novembra 1951, 1-7.

²⁸⁶ M. Gatalović, *Jugoslovenska državna politika na Kosovu i Metohiji 1958-1974*, 44.

Od toga su se četiri obavještajna centra nalazila na prostoru Crne Gore, uz državnu granicu sa Albanijom (Ulcinj, Tuzi, Gusinje, Andrijevice).²⁸⁷

Iako su jugoslovenski organi bezbjednosti preduzimali razne mjere kojima su nastojali da spriječe djelovanje albanskih operativaca, ubacivanje diverzantskih grupa i agenta iz Albanije teško je bilo suzbiti, budući da su se prebacivale preko terena koji nije bilo jednostavno kontrolisati. Jugoslovenka vlast raspolagala je informacijama da su se 1952. iz Albanije diverzantske grupe (najčešće sa po tri, mada su pojedine imale od 8 do 14 lica) ubacivale u 11 jugoslovenskih pograničnih područja. Od toga su se na prostoru Crne Gore diverzantske grupe ubacivale na tri pogranična područja (okolina Andrijevice, sela Podhum kod Tuzi i Sukobin kod Ulcinja), u kojima je dominantno živjelo albansko stanovništvo.²⁸⁸ Među agentima koji su se iz Albanije ubacivali u Jugoslaviju, bilo je mnogo jugoslovenskih državljana koji su nakon 1948. emigrirali u Albaniju, a koje je albanska vlast zbog poznavanja jezika, terena, mentaliteta i stanovništva koristila za obavljanje poslova obavještajno-propagandno-diverzantskog karaktera. Osim političkih emigranata, albanska vlast davala je azil i činila razne ustupke ljudima iz kriminogenih struktura sa prostora Jugoslavije.²⁸⁹ Razumije se, predusretljivost koju je pokazivala prema ovoj populaciji imala je svoju cijenu – učešće u obavještajno-propagandno-diverzantskim operacijama i raznim drugim poslovima koje je od njih zahtjevala albanska vlast.

Pored obavještajno-propagandno-diverzantskog rata na granicama između Jugoslavije i zemalja socijalističkog lagera vodio se mali rat. Godine 1948. zabilježena su 74 incidenta. Narednih godina broj incidenata se višestruko uvećao, pa su tako 1949. evidentirana 442, 1950 – 937, da bi se 1951. godine, kada je „vojni pritisak na

²⁸⁷ A. Životić, *Jugoslavija, Albanija i velike sile (1945-1961)*, 337, 349. Obavještajni centri formirani su još u: Đakovici, Prizrenu, Debru, Strugi i Resenu. (*Isto*, 337)

²⁸⁸ *Isto*, 346-347. Pored ovih mjesta, diverzantske grupe iz Albanije ubacivale su se u okolini Đakovice, Konjara, Žirovnice, Džekišta, Junika, Banjišta, Prizrena i Rujna. (*Isto*)

²⁸⁹ Enver Hodžina *Albanija*, Beograd, 1981, 136. „Ohrabrene Rezolucijom IB-a i propagandom iz Tirane, pristalice IB-a počele su da ometaju napore širokih narodnih masa u borbi za izvršenje Prvog petogodišnjeg plana. Bilo je slučajeva da pojedinci odbijaju učešće u narodnom zajmu i narodnofrontovskim akcijama, a izvestan broj se oglašivao prema zakonima zemlje. Paralelno s tim usledio je jedan broj neprijateljskih diverzantskih akcija na partijske aktiviste i njihovu imovinu, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost.“ (S. Hasani, *Kosovo*, 153)

Jugoslaviju“ doživio vrhunac, desila 1.066 granična incidenta. To govori da se na dnevnom nivou te godine dešavala oko tri incidenta.²⁹⁰

Albanije vodio se mali rat, u kome je od 1948-1953. ranjeno i lišeno života oko 100 jugoslovenskih građana i vojnika. Albanski graničari 1949. otvarali su vatru na Titovu štafetu koja je prolazila preko Skadarskog jezera, a iz pravca Albanije, prema nekim podacima, zabilježeni su te godine i preleti aviona iznad jugoslovenske teritorije na prostoru jugozapadno od Gusinja. Da je stanje na granici sa zemljama socijalističkog lagera bilo izuzetno napeto i nepredvidivo, svjedoči podatak da se od 1950. do 1952. desilo skoro 5.000 graničnih incidenata.²⁹¹ Od toga je na granici sa Albanijom, prema nekim podacima, od 1948. do 1960. izazvano 615 incidenata i „povreda jugoslovenske granice“, u kojima su smrtno stradala i ranjena 34 jugoslovenska i navodno nijedan albanski vojnik.²⁹² Ovi podaci ukazuju da na jugoslovensko-albanskoj granici praktično

²⁹⁰ Dragan Marković, *Istina o Golom otoku*, Beograd, 1987, 71.

²⁹¹ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 488; Milan Borojević, *Titovi graničari*, Beograd, 1983, 42, 115; „Duž granice prema Jugoslaviji podizane su žičane prepreke, postavljena su minska polja, pribegavalo se oružanim provokacijama.“ (S. Hasani, *Kosovo*, 152); Prema podacima Aleksandra Životića, u napadu na Titovu štafetu na Skadarskom jezeru ranjena su dva jugoslovenska vojnika (Dušan Vukmirica i Kiro Dimovski), koje su potom albanski organi bezbjednosti „zarobili i odveli u Albaniju, dok su ostali članovi posade čamca uspjeli da isplivaju na jugoslovensku stranu jezera. Tada je otet i potporučnik Zarije Nikolić....U pograničnom delu andrijevičkog sreza kod graničnog kamena 26, grupa albanskih vojnika postavila je zasedu postavila je zasedu jugoslovenskoj graničnoj patroli na jugoslovenskoj patroli na jugoslovenskoj teritoriji. Tom prilikom je ranjen i znearobljen desetar Dragan Dragišić koga su Albanci pustili tek nakon oštrog jugoslovenskog protesta. Krupan incident se desio 8. jula u okolini Dragaša kad je grupa od 30 albanskih vojnika i desetak civila prešla na jugoslovensku teritoriju, zapalila nekoliko koliba i otela nekoliko čobana koji su pušteni tek nakon jugoslovenske intervencije. Incidenti u okolini Dragaša su se ponovili i 8. septembra kada je pucano na grupu seljaka koji su nosili travu i 1. novembra kada je ranjen kurir lokalnog sreskog komiteta. Prilikom radova na obeležavanju granica na obali reke Cijevne 1. avgusta je ranjen vojnik Đoko Jelača, dok je 28. avgusta u okolini Debra ranjen komandir jugoslovenske karaule. Tokom iste godine su zabeležena i dva incidenta u kojima su smrtno stradali jugoslovenski vojnici. Graničar Mitar Vojnović je ubijen 7. oktobra u okolini Đakovice, dok je poručnik Jovo Lazukić, komesar granične čete, ubijen od strane ubačene albanske diverzantske grupe u selu Junik dok je držao predavanje povodom Dana Jugoslovenske armije. Jugoslovenska vlada je 31. oktobra 1949. zbog ubistva vojnika Vojnovića, otimice nosilaca štafete, ubacivanja diverzantskih grupa sa albanske teritorije i pružanja utočišta jugoslovenskim informbirovskim emigrantima uložila oštar protest kod albanskog ministarstva spoljnih poslova, ali ta akcija nije dala rezultate.“ (A. Životić, *Jugoslavija, Albanija i velike sile (1945-1961)*, 334-336)

²⁹² Zejnel Zejnelli, *Ko je izdao revoluciju*, Priština, 1998, 52; Prema podacima Sinana Hasanija „Albanija je od 1. jula 1948. do 20. oktobra 1950. godine izvršila 210 pograničnih incidenata i provokacija...Diverzantske grupe, ubačene iz Albanije 1952. godine, ubile su tri jugoslovenska oficira i nekoliko graničara.“ (S. Hasani, *Kosovo*, 152-153); Prema podacima Miomira Gatalovića, na jugoslovensko-albanskoj granici od 1948. do 1953. smrtno su stradala 9, a ranjeno je 16 jugoslovenskih graničara. U ovom vremenskom intervalu desila su se 542 pogranična incidenta. Najmanje pograničnih incidenata, prema ovim podacima, bilo je 1948. godine (33) i 1952. godine (75), a najviše 1950. godine

nije bilo mira, iako 1953. između Jugoslavije i zemalja socijalističkog lagersa odnosi počinju da se normalizuju. Štaviše, govore da je i dugo nakon normalizacije odnosa sa zemljama socijalističkog lagersa, stanje na granici sa Albanijom i dalje bilo bezbjedonosno rizično, nepredvidivo i napeto.

Prikupljajući informacije o djelovanju albanskih agenata u Crnoj Gori, Komunistička partija je raspolagala podacima da su se povezali sa pristalicama Rezolucije i protivnicima vlasti, nastojeći da kod stanovništva izazovu nezadovoljstvo zbog politike kolektivizacije na selu. U nekim djelovima ulcinjskog kraja (selo Štoj) nastanjenog Albancima to im je lako uspjelo, budući da je seosko stanovništvo počelo da se naprasno suprostavlja vlastima. Imajući u vidu da žitelji ovog kraja ranije nijesu imali većih primjedbi zbog kolektivizacije imovine, a da su tokom maja 1950. u znak protesta nastojali da osujete radove, zahtijevali da im se zemlja vrati i prijetili da će ubirati plodove sa svojih imanja koje im je oduzela država, za Partiju je bio nepobitan dokaz da su pristalice Rezolucije pristupili „novoj taktici borbe“, koja se manifestovala kroz razne vidove otpora. Iako su nosioci otpora uglavnom bili imućniji seljaci, slijedili su i ih i ostali žitelji ulcinjskog kraja koji su počeli sve više da se konfrontiraju sa vlastima i odbijaju učešće na radnim akcijama. To ukazuje da je na terenu barskog sreza, aktivnost albanske obavještajne službe očigledno bila nešto intenzivnija nego u ostalim krajevima Crne Gore, u kojima je albanska populacija bila malobrojnija. Iako je u ostalim albanskim mjestima barskog sreza odnos Albanaca prema vlastima bio znatno bolji, to nije moglo razuvjeriti Partiju „da ovaj teren“ ne „trpi negdje jači ili slabiji uticaj iz Albanije“, gdje je, po svemu sudeći, postojala i špijunska mreža. Ona se, prema tvrdnjama Partije, povezala sa protivnicima vlasti u Crnoj Gori, koji su im predstavljali prirodne saveznike „u cilju sabotaze i neizvršenja privrednih mjera“. Iako nije imala čvrste dokaze da je na ovom terenu formirana špijunska mreža, Komunistička partija je vjerovala da su njenu okosnicu činili ljudi sa ovog područja, od kojih su se neki prebjegli u Albaniju i povremeno se ubacivali u Jugoslaviju. Zato je krivila lokalne partijske organizacije, koje nijesu otkrile očiglednu „povezanost klasnog neprijatelja i Informbiroa“. Naprotiv, svojom neaktivnošću dozvolile su da u krajevima nastanjenim

(112). Godine 1949. zabilježeno je 110, 1951. – 106, a 1953. – 106. pogranična incidenta. (M. Gatalović, *Jugoslovenska državna politika na Kosovu i Metohiji 1958-1974*, 43)

Albancima pojedinci govore da se pismeni ljudi nalaze u zatvoru a čobani na vlasti, da upućuju prijetnje seoskim odbornicima i stvaraju atmosferu straha i nesigurnosti.²⁹³

Da je specifičan vid otpora albanskog stanovništva na ovom terenu ipak bio posljedica djelovanja albanske agenture, potvrdio je povratak devetorice (od jedanaest) Albanaca ulcinjskog kraja, koji su pobjegli u Albaniju nakon 1948. godine. Ispostavilo se da se ova grupa više puta iz Albanije prebacivala u Jugoslaviju i uticala na destruktivno ponašanje dijela populacije sa ovog područja, koje nije prestalo ni nakon njihovog povratka. Ali, činjenica da se po dolasku u Jugoslaviju ova grupa nalazila na slobodi, da je motiv njihovog povratka bila nezavidna situacija u Albaniji, posebno među jugoslovenskim emigrantima, kod kojih je postojao razdor, strah, nemoral i podmetačine, jačala je politički prestiž Komunističke partije i razobličavala politiku Informbiroa. No, ako je njihov povratak možda demoralisao dio stanovništva da se konfrontira sa vlastima, djelovanje protivnika vlasti nakon toga nije prestalo. Na to, između ostalog, ukazuje slučaj sabotaže 1950. u fabrici za proizvodnju soli u Ulcinju, gdje uništeno više od 17.000 vreća. Prateći istragu povodom ovog slučaja, Komunistička partija nije isključivala mogućnost da je ovaj događaj bio „rezultat i posljedica neprijateljske djelatnosti Informbiroa“, s obzirom na kolebljivo držanje direktora fabrike nakon 1948. godine, sa čijim je znanjem navodno sabotaža izvedena.²⁹⁴

²⁹³ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1950, k. 14, 50/5, M. Popović, zastupnik Sreskog komiteta KPCG Bar – Centralnom komitetu (Kontrolnoj komisiji), bez datuma; Sredinom 1950. u barskom srezu na slobodi su se nalazila 22 lica, koja su hapšena zbog Rezolcije IB-a. Od toga su trojica bili Albanci iz Ulcinja: Osman Zuberović, Idriz Tulić i Teufik Šurla. (DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1950, k. 14, 50/10, spisak lica koja su hapšena po Informbiroa pa su puštena na slobodu, bez datuma.); *Pobjeda*, 5. mart 1950, 2. *Treće plenarno zasjedanje CK KP Crne Gore*, Cetinje, 1950, 73-74. Aktivnost protivnika vlasti u seljačkim radnim zadrugama posebno je bila izražena u nikšićkom, cetinjskom, bjelopoljskom, ivangradskom i andrijevičkom srezu. (*Isto*); Za razliku od sunarodnika iz barskog, Albanci iz titogradskog sreza masovno su se prijavljivali da učestvuju u radovima na isušivanju Skadarskog jezera. Samo iz sela Vuksanlekić obavezalo se da će učestvovati u radovima 98 omladinaca i omladinki, dok se u selu Zatrijebač prvi put prijavilo 148 lica. Ukupno se u titogradskom srezu za radove na isušivanju Skadarskog jezera početkom 1950. godine prijavilo 1.557 frontovaca. (*Pobjeda*, 20. januar 1950, 1)

²⁹⁴ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1950, k. 14, 50/34, M. Popović, zastupnik Sreskog komiteta KPCG Bar – Centralnom komitetu (Kontrolnoj komisiji), 10. septembar. „Uništavanje vreća došlo je pod izgovorom probanja vreća za upotrebu, tako da su iste cijepale nožem. Nepotrebno naređenje za ovakav rad dala je jedna žena vanpartijska. Radnici koji su radili u tom odjeljenju davali su otpor, ali je ona kao predradnik primoravala radnike na ovakav posao.“ Žena koja je primoravala radnike da cijepaju vreće, kazala je u istrazi da je za ovaj događaj znao „direktor preduzeća i partijski rukovodioc“. (*Isto*); Tokom druge polovine jula i avgusta 1950. godine iz Albanije u Jugoslaviju vratilo se devet seljaka iz Štoja i Svetog Đorda: Đon Ivanović, Leš Elezović, Đon Elezović, Đerd Elezović, Rok Selčanin, Rok Škrelja, Simon Škrelja, Đerd Škrelja i Ante Škrelja (udata Selčanin). (*Pobjeda*, 1. oktobar 1950, 3)

Bez obzira da li su te sumnje bile osnovane, osmočlana grupa jugoslovenskih emigranata, od kojih su sedam bili albanske nacionalnosti, priznali su pred Vojnim sudom u Titogradu juna 1950. godine, da u Albaniji postoje špijunski centri, kojima rukovodi albanska služba bezbjednosti i sovjetski oficiri. U tim centrima jugoslovenski emigranti obučavani su za izvršavanje raznih diverzantskih, terorističkih, špijunskih i drugih zadataka. Albanska obavještajna služba zahtijevala je od njih da prilikom ulaska u Jugoslaviju unose propagandi materijal i dostavljaju izvještaje o radu partijskih organizacija, privrednom i društvenom razvoju, brojnom stanju organa bezbjednosti, da se bore protiv kolektivizacije.²⁹⁵ Ako su ovi podaci tačni, otpor stanovništva ulcinjskog kraja protiv kolektivizacije 1950. vjerovatno je bilo djelo albanske obavještajne službe. Na njenu djelatnost, po dolasku u zemlju upozoravali su jugoslovenski emigranti, o čemu je u nekoliko navrata pisala štampa.²⁹⁶ Začudo da njihovo, kao i prisustvo albanskih emigranata koji su živjeli i radili u Jugoslaviji, predstavnici Partije na ovom terenu nijesu iskoristili da narodnim masama objasne kakve prilike vladaju u Albaniji. Jednostavno, partijske organizacije su se zadovoljavale činjenicom da su Albanci u Crnoj Gori uglavnom znali da u Albaniji vladaju nezavidne ekonomske prilike, i smatrale da nemaju protivnike na ovom području,²⁹⁷ što je bila zabluda.

Zbog sumnje da su se povezali sa albanskom obavještajnom službom pohapšen je gotovo kompletan lokalni komitet Komunističke partije u jednom dijelu andrijevičkog kraja (Gusinje), u kome je živjelo mješovito muslimansko-albansko stanovništvo, sa četvoročlanom grupom koja se navodno pripremala za bjekstvo u Albaniju.²⁹⁸ Da je djelovanje protivnika vlasti u ovom kraju uzimalo sve više maha svjedoči podatak, da su pristalice Sovjetskog Saveza u ovom kraju oformili organizaciju „Novih marksista“.

²⁹⁵ *Pobjeda*, 13. jun 1950, 2. Juna 1950. pred Vojnim sudom u Titogradu suđeno je: Ljubomiru Boričiću, Zefi Berišaju, Nikoli Arapoviću, Kolji Nikoliću, Zefu Luceviću, Deni Đuraševiću, Zefi Iveziću i Prelji Junčeviću. (*Isto*); *Pobjeda*, 15. jun 1950, 2; *Pobjeda*, 16. jun 1950, 2.

²⁹⁶ *Pobjeda*, 15. april 1950, 3; *Pobjeda*, 1. oktobar 1950, 3.

²⁹⁷ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1950, k. 24, 54/2, zapisnik sa 15. sastanka Biroa Sreskog komiteta KPCG Bar, 24. maj.

²⁹⁸ DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1950, f-38, 51/6, M. Čukić, zastupnik Kadrovskog odjeljenja Sreskog komiteta KPCG Andrijevice – Centralnom komitetu (Upravi za kadrove), 20. april. Od 5 članova Mjesnog komiteta, izbačeni su iz Partije i uhapšeni: sekretar Jazo Radončić, njegov zamjenik Šemso Radončić, Nadira Đurković i Šaban Šainović. U MK ostao je samo Hasim Bektešević. (*Isto*; DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1950, f-47, 32/1, izvještaj zastupnika Osnovna partijske organizacija Narodne milicije Gusinje, 30. novembar).

Među njima najizrazitiju ulogu imali su: Mustafa Memić, Hakija Hot i Arslan Feratović zvaní Hodžica, koji su „zarazili većinu članova Partije na ovom terenu“ i planirali da pobjegnu u Albaniju. Njihovu namjeru krajem 1949. osujetili su organi bezbjednosti uhapsivši 5 lica i dvojicu jataka jedne strane obavještanje službe. Od aprila do kraja novembra 1950. sa ovog terena uhapšeno je još 16 lica, koji su ilegalnim djelovanjem nastojali da stvore veliko nezadovoljstvo kod lokalnog stanovništva i ometaju izvršenje privrednih planova, izvještajući o prilikama u Crnoj Gori albansku obavještajnu službu. Kao i u drugim krajevima Crne Gore nastanjenim Albancima, u središtu njihovog djelovanja bila je borba protiv kolektivizacije, u kojoj su pronašli „najosjetljiviju tačku“, koja je zbog svog nasilnog karaktera i ekonomske pogubnosti s pravom izazivala nezadovoljstvo kod većine stanovništva. S obzirom da je nezadovoljstvo zbog kolektivizacije bilo veoma izraženo kod Albanaca, ti krajevi označeni su kao „najpodesnije tlo“ za rad. Orijentisanost u radu na pogranične krajeve nastanjene albanskim stanovništvom bila je motivisana blizinom državne granice sa Albanijom i uticajem antijugoslovenske propagande, koja je protežirana iz te zemlje.²⁹⁹

Budući da su partijske organizacije u albanskim krajevima, koje su se formirale nakon rata bile prilično mlade, neiskusne i neaktivne, koristeći se neprosvjedećnošću i neobavještenošću albanske populacije o unutrašnjim i spoljnopoličkim problemima,

²⁹⁹ DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevića 1950, f-47, 23/1, izvještaj Osnovne partijske organizacije pri MNO Gusinje, bez datuma; DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevića 1950, f-47, 32/1, izvještaj zastupnika Osnovna partijske organizacija Narodne milicije Gusinje, 30. novembar. „Ovi neprijatelji bili su se dobro povezali jedni pomeđu drugih, kao na primjer, neprijatelji iz SRZ Vusanja, sa neprijateljima u SRZ Kruševo, Višnjevo, Dolja i u ostalim mjestima, a takode su se bili povezali i sa svakakvim elementima van ovoga MNO, kao npr. u Novšićima, Plavu i td.“ Među 16 uhapšenih bili su Suljo Radončić, sekretar OPO iz Dosuda, Braho Đombalić, sekretar OPO iz Vusanja, sa još dva lica koji su bili rodóm iz Gusinje, a službovali su u Beogradu i Kosovskoj Mitrovici. Na njihovo djelovanje uticali su Salih Radončić, bivši potpukovnik JA, Osman Čekić, službenik u Beogradu sa još nekoliko osoba. Zbog neprijateljskog rada u SRZ na nekoliko mjeseci zatvora osuđene su 4 osobe, a 3 su se nalazile pod istragom. Od četiri osuđena lica, dva su bili iz SRZ Vusanje, jedan iz SRZ Kruševo i jedan iz SRZ u Dolji. (*Isto*); Tokom 1950. na području barskog sreza „po liniji Rezolucije IB-a“ iz Partije je isključeno 89 članova i 2 kandidata. „Od toga iznešenog broja nalaze se u zatvoru ili je hapšeno 28 i 3 prebjegla, 3 kažnjena strogim ukorom sa posljednjom opomenom i 1 opomenom. Od isključenih na liniji Kominforma članova biroa Sreskog komiteta ima 3, članova plenuma Sreskog komiteta (misli se na plenum prije posljednjih izbora) 4, 8 članova mjesnih komiteta i 6 sekretara osnovnih partijskih organizacija. Među isključenima iz Partije bilo je 6 članova Sreskog Izvršnog odbora, 9 članova mjesnih izvršnih odbora, direktora preduzeća ili rukovodioca samostalnih ustanova 3. Socijalni sastav isključenih po liniji Inforbira je sledeći: radnika 1, seljaka 34, službenika 54, a nacionalni sastav izgleda ovako: Crnogoraca 84, Šiptara 4, muslimani 1.“ (DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1951, k. 31, 3305/50, M. Popović, zastupnik Sreskog komiteta KPCG Bar – Centralnom komitetu (Kontrolnoj komisiji), 12. januar.

nakon 1948. prilično je „oživio“ rad protivnika vlasti, koji su među stanovništvom nastojali da stvore atmosferu neizvjesnosti, straha i širili šovinizam, s ciljem da Albance konfrontiraju sa vlastima. Tome je umnogome pogodovala niska kulturna i politička svijest većine Albanaca u Crnoj Gori, koje su protivnici vlasti pokušavali da izmanipulišu, pronošanjem glasina o tome da se stanje u zemlji „može brzo izmijeniti“, da će članovi Partije biti pohapšeni, da ljudi lišeni slobode „ipak znaju nešto“... Ova propaganda uglavnom je bila prisutna na seoskom terenu, gdje su se pronosile glasine da vlast u Jugoslaviji podržava kapitalističku Ameriku u korejskom ratu, čime se jasno sugerisalo da je napustila socijalistički i prešla u tabor ideoloških protivnika, zapadnih (kapitalističkih) zemalja, da je izdala revoluciju, problematizovalo se produženje Petogodišnjeg plana... Iako albanska populacija nije bila mnogo upućena u spoljnopolička dešavanja, protežiranjem ovakvih glasina pokušavalo se stvoriti nezadovoljstvo i antijugoslovensko raspoloženje kod Albanaca. Uticaj protivnika vlasti osjećao se u jedinoj urbanoj sredini (Ulcinj) nastanjenoj albanskom populacijom, gdje su predano radili na stvaranju podjela između Crnogoraca i muslimana. Tako su, koristeći osjetljivost i otpor muslimana prema emancipaciji žena, pronosili glasine da Zakon o zabrani tradicionalne nošnje muslimanki nije donešen na inicijativu muslimana nego Crnogoraca, što nije doprinosilo harmonizaciji međunacionalnih i vjerskih odnosa. Naprotiv, ovakvim glasinama dodatno je produbljivana vjerska i nacionalna podvojenost između Crnogoraca i muslimana, o čemu svjedoče primjeri šovinističkog ponašanja, koji su u većoj ili manjoj mjeri bili izraženi u gotovo svim nacionalno mješovitim sredinama u Crnoj Gori. Iako nije mogla lako da suzbije aktivnosti protivnika vlasti, Partija je pedantno evidentirala šovinističke ispade, koji su se manifestovali na različite načine. Posebno je zabrinjavalo to što je šovinizam bio izražen kod omladine, što je za perspektivu jednog društva bila poražavajuća činjenica. Tako su u nekim etnički i konfesionalno mješovitim sredinama u kojima su živjeli Albanci zabilježeni primjeri, da se prilikom izbora za prijem u partijske organizacije mladi ne opredjeljuju ne osnovu moralnih osobina već prema vjeroispovjesti kandidata, da Crnogorke na igrankama odbijaju da igraju sa muslimanima (Ulcinj), da vlada podvojenost između rimokatolika i muslimana albanske nacionalnosti...³⁰⁰

³⁰⁰ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1951, k. 34, 561/3, izvještaj o obilasku partijskih organizacija na terenu

Iako je od sukoba sa zemljama socijalističkog lagera (1948), Partija godinama budno motrila na Albance, osim izolovanih slučajeva, u Crnoj Gori nijesu zabilježene masovnije pojave antidržavnog i nelojalnog držanja albanskog stanovništva. Naprotiv, od 1948. do kraja 1952. iz Komunističke partije isključen je i uhapšen neznatan broj Albanaca (10 u barskom kraju). Hapšenja su vršena uglavnom zbog pružanja utočišta agentima albanske obavještajne službe. Ali, budući da je većina uhapšenih albanskih agentima pružala utočište iz razloga tradicionalne i materijalne prirode, a ne iz ideološko-političkih pobuda, govori da su privrženost tradiciji i materijalni razlozi (pretežno kod siromašnog stanovništva) za njih bili važniji od politike. S druge strane, to ukazuje da albansko stanovništvo u Crnoj Gori nije bilo opterećeno jugoslovensko-albanskim sukobom oko Rezolucije IB-a, čija je priroda očigledno bila isuviše složena da bi je razumijela slabo prosvjećena, socijalno zatvorena, tradicionalna i patrijarhalna albanska populacija. Zato nam se čini da tvrdnje nekih istoričara, koji su mali broj Albanaca isključenih iz partijskog članstva „objašnjavali iščekivanjem ishoda sukoba, ali i činjenicom da su iza Rezolucije stajali Rusi koji su među jugoslovenskim Albancima bili omraženi“, nijesu sasvim utemeljene. Tim prije jer se radi o populaciji sa velikim udjelom analfabtske populacije, niskom kulturnom i političkom svijješću, koja je teško mogla da razumije uzroke ovog sukoba. U svakom slučaju, zbog činjenice da je dio albanske populacije u Crnoj Gori pružao utočište albanskim agentima, Partija je smatrala da Albanci nijesu mogli predstavljati „čvrst oslonac“ u politici prema Albaniji. To se posebno odnosilo na ekonomski slabije situirano albansko stanovništvo, koje je uglavnom iz materijalnih razloga bilo na raspolaganju albanskoj obavještajnoj službi.³⁰¹

Mjesnog komiteta Ulcinj, bez datuma; DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1951, k. 32, 167/1, izvještaj ekipe nakon obilaska partijskih organizacija u barskom srezu od 26 – 31 marta, bez datuma; DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1951, k. 56, 212/13, izvještaj sa savjetovanja pri Sreskom komitetu KPCG Andrijevice sa članovima mjesnih komiteta i osnovnih partijskih organizacija po pitanju političko-privrednih problema, 3. oktobar 1950; DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1951, k. 55, 3/2, zapisnik sa sastanka Biroa SK u Andrijevici, 5. maj.

³⁰¹ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1954, k. 49, I/77-2, izvještaj o političkom stanju u barskom srezu, 12. april. Po pitanju Rezolucije IB-a u barskom srezu je od 1948. do kraja 1952. godine isključeno iz Partije oko 200 osoba. Od toga su u ovom srezu Albanci činili svega 5% isključenog partijskog članstva. (*Isto*); A. Životić, *Jugoslavija, Albanija i velike sile (1945-1961)*, 371; Prema podacima Sinana Hasanija, na prostoru Kosova za Rezoluciju IB-a su se izjasnile 982 osobe. Od toga je su 426 osobe krivično i administrativno sankcionisane. „Partijskim i drugim merama kažnjena su 283 lica, dok su drugi samo opomenuti. Motivi zbog kojih su se oni izjasnili za Rezoluciju IB-a naječešće su se nalazili u njihovom nezadovoljstvu ličnim pozicijama u društvu, neki od njih nisu razumeli suštinu sukoba, dok su neki identifikovali IB s

Štaviše, pojedinci su bili angažovani i za obavljanje poslova obavještajnog karaktera. Tako se jedna manja grupa Albanaca iz plavsko-gusinjskog kraja organizovano bavila špijunažom, sve dok pedesetih godina 20. vijeka nije uhapšena i osuđena na višegodišnje zatvorske kazne.³⁰²

Vjerovatno da je ovakvih slučajeva bilo još, na šta ukazuje i neraspoloženje pojedinih pristalica Rezolucije i protivnika vlasti među Albancima, koji su negodovali zbog normalizacije odnosa između Jugoslavije i Albanije (1953). Jer su se nakon 1948. Jugosloveni i Albanci prosto nadmetali „ko će ih bolje pridobiti“, kao da su u tom periodu oni „najbolje živjeli“.³⁰³ Iako zasigurno nijesu bile bez osnova, ove tvrdnje nijesu bile izraz raspoloženja većinskog albanskog stanovništva već rijetkih pojedinaca koji su od ranije politički konfrontirali sa vlastima. No, to ne umanjuje činjenicu, da su se nakon donošenje Rezolucije Informbiroa jugoslovenske i albanske vlasti borile da pridobiju naklonost albanskog stanovništva u Jugoslaviji. Čini se da je više uspjeha u tome ipak imala Jugoslavija. To potvrđuju i savremena istraživanja koja ukazuju, da je broj Albanaca u Crnoj Gori koji su kao pristalice Rezolucije upućeni na izdržavanje kazne u zloglasni logor Goli otok bio neznatan.³⁰⁴

Kominternom, a demokratski centralizam smatrali da važi i u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu.“ (S. Hasni, *Kosovo*, 155)

³⁰² *Pobjeda*, 28. januar 1954, 2. Ovu grupu su činili: Zumber Preljvukić iz Gusinja, Salih Ahmetović, Avdija Rugovac i Ibrahim Asandekić. Zumbera Preljvukića vrbovali su jula 1952. da radi za albansku obavještajnu službu Suljo Ahmetović i Hadžija Preljvukić, koji su nakon objave Rezolucije IB-a pobjegli iz Jugoslavije (Crne Gore) u Albaniju i stupili u redove albanske obavještajne službe. Činjenica da je Zumber Preljvukić bio je uposlen kao radnik na poslovima izgradnje Željezare u Nikšiću, bio je važan motiv da se vrbuje za agenta albanske obavještajne službe. Nakon što je pristao da radi za albansku obavještajnu službu, na jednom sastanku radnika u Nikšiću Preljvukić je vrbovao svog zemljaka Saliha Ahmetovića, koji se zajedno sa njim od jeseni 1952. organizovano bavio špijunažom. „Prvo čega su se sjetili bilo je da odu na aerodrom i prate uzlijetanje naših aviona. Zatim su napisali pismeni izvještaj sa željezare, o njenom kapacitetu i veličini, onako kako su o tome slušali, o životu i platama radnika i drugom, da bi poslije izvjesnog vremena prenijeli svojim pretpostavljenima.“ Istvoremeno, njihovi sunarodnici Avdija Rugovac i Ibrahim Asandekić, koje su vrbovali isti ljudi kao i Preljvukića, prikupljali su podatke o brojnom stanju vojske, radu vlasti i slično, za šta su povremeno bili i nagrađivani. Okružni sud u Bijelom Polju proglasio ih je krivima i osudio na visoke kazne: Saliha Ahmetovića na osam, Zumbera Preljvukića na šest, Avdiju Rugovca na četiri i po i Ibrahima Asandekića na tri i po godine strogog zatvora i godinu dana gubitka građanskih prava po okončanju kazne. Svi okrivljeni, izuzev Ahmetovića, na sudenju su „izrazili duboko kajanje i osudili svoj rad“. (*Isto*)

³⁰³ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1954, k. 49, I/77-2, izvještaj o političkom stanju u barskom srezu, 12. april.

³⁰⁴ Prema podacima Dragana Radevića, od crnogorskih Albanaca u logoru Goli otok boravili su: Dedušević A. Ibrahim (od 17. 7. 1951 – 25. 2. 1954), Deljanin I. Fero (13. 4. 1950 – 23. 4. 1953), Demirović H. Hilmija (10.8.1951 – 10. 11. 1953), Đokmarković N. Pavle (10. 4. 1951 – 29. 11. 1956), Đonaj M. Nikola

Ipak, brojna ubacivanja albanskih agenata i diverzanata, čija je aktivnost bez pomoći sunarodnika iz Jugoslavije bila nezamisliva, za Partiju su bila jasan pokazatelj da mora posvetiti veću pažnju u radu sa albanskom populacijom. Jer su samo tokom 1953. godine na granici između Crne Gore i Albanije, sa albanske strane izazvana 84 incidenta i zabilježena 32 slučaja ubacivanja i pokušaja ubacivanja agenata i diverzanata,³⁰⁵ što nije bio zanemarljiv broj. Tim prije jer od 1953. odnosi između Jugoslavije i zemalja socijalističkog lagersa počinju da se normalizuju. No, imajući u vidu morfologiju terena, kao i činjenicu da organi bezbjednosti objektivno nijesu mogli da osujete sve pokušaje ilegalnog prelaska granice, vjerovatno da je broj albanskih agenata i diverzanta ubačenih na ovom sektoru granice bio znatno veći. Interesantno, da su organi bezbjednosti 1960. procesuirali izvjestan broj lica albanske nacionalnosti sa područja Ulcinja, optužujući ih da su održavali veze sa izvjesnim emigrantima koji su se po zadacima albanske obavještajne službe ubacivali u Jugoslaviju pedesetih godina 20. vijeka i činili razne usluge albanskoj obavještajnoj službi.³⁰⁶ Bez obzira da li su ti podaci bili tačni, činjenica djelovanje albanskih agenata nije naišlo na podršku kod većine albanskog stanovništva, govori da je namjera albanskog rukovodstva da nezadovoljstvo prema jugoslovenskim kolegama prenese na svoje sunarodnike u Crnoj Gori doživjela je neslavan kraj. Baš kao i politika konfrontacije Sovjetskog Saveza sa Jugoslavijom, koja je formalno bila okončana posjetom sovjetskog lidera Nikite Hruščova Beogradu 1955. godine.

(od 5. 1. 1951), Feratović A. Ujkan (29. 6. 1951 – 25. 11. 1953), Feratović M. Arslan (1949 – 1. 5. 1951), Ivezić Đ. Zef (31. 3. 1949 – 2. 1. 1951), Karanikić Đ. Simo (27. 9. 1950 – 21. 4. 1953), Ljucović Đ. Anton (17. 10. 1950 – 29. 11. 1956), Mardonović N. Luka (29. 7. 1959 – 29. 7. 1961), Nicaj R. Đoka (30. 3. 1949 – 29. 11. 1949), Paljević M. Marko (23. 4. 1949 – 20. 9. 1950), Prenk M. Miroslav (8. 6. 1949 – 23. 6. 1954). Budući da se u spisku uhapšenika ne navodi nacionalnost, ne isključujemo mogućnost da je broj Albanaca na Golom otoku bio veći. Tim prije jer su se nakon Drugog svjetskog rata kao „mnogi Albanci“ deklarirali kao Crnogorci. Od Albanaca je na Golom otoku umro Perkaj Ljuce Nikola od TBC, 29. 5. 1951. godine na radilištu 'Mermer'. (Dragan Radević, *Informburo u Crnoj Gori*, Podgorica, 2018, 226-354)

³⁰⁵ *Pobjeda*, 5. novembar 1953, 2; Radovan Radonjić, *Izgubljena orijentacija*, Beograd, 1985, 76; M. Previšić, *Goli Otok*, 150. Na osnovu nacionalne pripadnosti najviše sudski sankcionisanih pristalica IB-a bilo je: Srba (1.828), Crnogoraca (943), Hrvata (541), Albanaca (251), Slovenaca (194), Makedonaca (167), dok je ostalih bilo 416 lica. (*Isto*, 163)

³⁰⁶ DACG, AOBR, OT - Bar, 1960, k. 19, 1163, C. Radonjić, šef ispostave Državnog sekretarijata za unutrašnje poslove Bar – Sreskom javnom tužilaštvu Bar, 23. januar 1960; DACG, AOBR, OT-Bar 1960, k. 19, 127, C. Radonjić, šef ispostave Državnog sekretarijata za unutrašnje poslove Bar – Sreskom javnom tužilaštvu Bar, 26. januar; DACG, AOBR, OT-Bar 1960, k. 19, 137, Đ. Grbić, šef Otsjeka UDB-e – Sreskom javnom tužilaštvu, 3. februar; DACG, AOBR, OT-Bar 1960, k. 19, 168, Đ. Grbić, šef Otsjeka UDB-e – Sreskom javnom tužilaštvu, 4. februar; DACG, AOBR, OT-Bar 1960, k. 19, 406, Đ. Grbić, šef Otsjeka UDB-e – Sreskom javnom tužilaštvu, 23. mart; DACG, AOBR, OT-Bar 1960, k. 19, 601, Đ. Grbić, šef Otsjeka UDB-e – Sreskom javnom tužilaštvu, 27. april.

1.3 *Komunistička vlast i Rimokatolička crkva u borbi za uticaj nad albanskom nacionalnom zajednicom u Crnoj Gori*

Nakon 1945. u Crnoj Gori je živjelo oko 380.000 ljudi.³⁰⁷ Od toga su Albanci islamske i rimokatoličke konfesionalne pripadnosti činili oko 5% stanovništva.³⁰⁸ Većinu albanske populacije u Crnoj Gori činili su muslimani, kojih je bilo oko 65%, dok je rimokatolika bilo oko 35%. Duhovnu jurisdikciju nad rimokatolicima u Crnoj Gori nakon Drugog svjetskog rata imale su: Barska nadbiskupija, Kotorska i Skopska biskupija. Albansko stanovništvo u Crnoj Gori nalazilo se pod jurisdikcijom Barske nadbiskupije (Ulcinj, Bar, Titograd) i Skopske biskupije (Plav, Gusinje, Rožaje). Pod duhovnom jurisdikcijom Kotorske biskupije bilo je rimokatoličko stanovništvo slovenske etničke pripadnosti, nastanjeno na području crnogorskog primorja koje je do 1918. bilo u sastavu Austrougarske.³⁰⁹ Budući da je dominantan broj Albanaca živio u južnom i centralnom dijelu Crne Gore, više od 95% rimokatolika albanske nacionalnosti, nalazilo se pod duhovnom jurisdikcijom Barske nadbiskupije.

Iako je Ustavom Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) iz 1946. građanima bila „zajemčena sloboda savesti i veroispovesti“ a crkva odvojena od države, rigoroznim mjerama koje sprovodila prema vjerskim zajednicama nakon rata (oduzimanje imovine, limitiranje vjerske nastave, ukidanje prireza, obaveza civilnog braka...), socijalistička vlast nastojala je da oslabi materijalnu osnovu vjerskih zajednica, i ‘u jednom neobično dugom procesu materijalnog i duhovnog preobražaja društva’, vremenom ukine religiju. Zahvaljujući takvom odnosu totalitarnog sistema, vjerske zajednice nakon rata postale su središta oko kojih su se sastajali protivnici socijalističke vlasti.³¹⁰

Preuzimanjem apsolutne vlasti u Crnoj Gori, nakon Drugog svjetskog rata, Komunistička partija namjeravala je da sve vjerske zajednice smjesti na margine

³⁰⁷ B. Marović, *Društveno-ekonomski razvoj Crne Gore 1945-1953*, 317.

³⁰⁸ N. Draga, *Albanci u Crnoj Gori*, 48.

³⁰⁹ Z. Folić, *Država i vjerske zajednice u Crnoj Gori 1945-1965*, 121.

³¹⁰ B. Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, 274-278.

društvenih procesa. U socijalističkom društvu, religioznost je prepoznata kao vid slabosti, a svaki oblik takvog ponašanja karakteriše se kao ostatak „retrogradnog“ mišljenja iz prethodnog perioda.³¹¹ Takav odnos, Komunistička partija u Crnoj Gori jasno je ispoljila i prema Rimokatoličkoj crkvi. Partijske strukture su željele da uspostave apsolutnu kontrolu u svim sferama društva, što je u krajevima nastanjenim albanskom populacijom rimokatoličke vjeroispovjesti, naišlo na otpor crkve. Prema ocjeni Komunističke partije, glavni inspirator otpora bila je Barska nadbiskupija, koja je sveštenstvo snabdijelavala „raznim metodima i sredstvima za propagandu“. Uporište za ove tvrdnje, Partija je pronašla u čestim putovanjima i kontaktima barskog nadbiskupa Nikole Dobrečića u unutrašnjost zemlje i inostranstvo, gdje je dolazio u kontakt sa nadležnima u Vatikanu. Posebno ih je u to uvjeravala „upornost katoličkog sveštenstva u propagiranju i učvršćivanju svojih pozicija u narodu“. To je za Partiju bio dokaz, da rimokatoličko sveštenstvo dobija direktive od „nadležnih krugova“. Konačno, zauzimanje barskog nadbiskupa da se po internatima i manastirima širom zemlje pripremi novi sveštenečki kadar, Partija je smatrala eklatantnim primjerom odlučnosti Rimokatoličke crkve da se suprostavi socijalističkom režimu. Interesantno, da je i pored ozbiljnih optužbi i izvještaja o djelovanju rimokatoličkog sveštenstva, partijska organizacija u Baru tvrdila da rimokatolička crkva nema veliko uporište u narodu, u što je teško povjerovati, da do jeseni 1946. nije bilo značajnijih agitacionih parola protiv vlasti, iako je postojala bojazan da će se one pojaviti nakon dolaska nadbiskupa Dobrečića iz inostranstva, i završetka sudskog procesa zagrebačkom nadbiskupu Alojziju Stepincu.³¹²

Za Partiju je svaki potez Rimokatoličke crkve bio predmet detaljne analize, a partijske ćelije na terenu registrovale su svaki primjer „sumnjivog ponašanja“. Tako je sredinom aprila 1946. godine, jedna partijska ćelija notirala da se rimokatolički sveštenik, odgovoran za veliki jaz koji je postojao u zaleđu Bara između Albanaca rimokatoličke i muslimanske vjeroispovjesti, sastajao sa izvjesnim ljudima koji očigledno nijesu bili naklonjeni socijalističkoj vlasti. U borbi protiv režima, pomagao mu je kolega iz

³¹¹ Adnan Prekić, „The Religious Community and the Communist Regime in the Case of Montenegro, 1945-1955“, „Journal for the Study of Religions and Ideologies“, vol. 15, issue 44 vol. (Summer 2016), 113.

³¹² DACG, (AOIRP), SKPJ Bar 1946, k. 2, II/18, M. Strahinja, zastupnik Sreskog komiteta KPJ Bar – Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, 14. novembar.

obližnjeg sela, koji je govorio Albancima „da sadašnji novac nije dobar i da će izaći drugi“, dok je jedan rimokatolički pop iz okoline Bara, obilazeći teren nastanjen Albancima nakon presude Alojziju Stepincu, govorio „da je sve uzalud ako se ne ide u crkvu“.³¹³

Tabela br. 1 Sveštenstvo u Crnoj Gori³¹⁴

	1941. god	1953. god.	1957. god.
Pravoslavno	245	80	53
Islamsko	71	82	23
Rimokatoličko	41	34	31
Ukupno	357	196	107

Djelovanje Rimokatoličke crkve, koju je Partija označila ključnim neprijateljem u ovom kraju, dobija nov sadržaj i dinamiku, od momenta kada se u borbi protiv vlasti udružuje sa ostalim vjerskim zajednicama (Islamskom vjerskom zajednicom i Mitropolijom Crnogorsko-primorskom). Aktivnosti pravoslavnog i islamskog sveštenstva, Komunistička partija je takođe okarakterisala kao neprijateljsko. Prema ocjeni Partije, muslimansko sveštenstvo je „neprijateljski rad“ ispoljavalo tako, što je osporavalo da muslimanska djeca pohađaju državne škole, nastojali su da privole roditelje da im se djeca obrazuju u osnovnim vjerskim školama (mektebima), protivili se učešću muslimanki u partijskim organizacijama... S druge strane, aktivnost pravoslavnog sveštenstva uglavnom se ispoljavala kroz zabranu da se nekrštena djeca sahranjuju u crkvenim grobljima. Tako su se, zanemarujući međusobne razlike, vjerske zajednice na

³¹³ DACG, AOIRP, SKJ Bar 1946, k. 2, 338, P. Đokvučić, zastupnik partijske ćelije Livari – Sreskom komitetu KPJ Bar, 17. april. DACG, AOIRP, SKJ Bar 1946, k. 2, 5/2, zapisnik sa sastanka Sreskog komiteta KPJ Bar, 4. maj; DACG, AOIRP, SKJ Bar 1946, k. 2, I/33, zapisnik sa sastanka partijske ćelije Šestani, 17. decembar; DACG, AOIRP, SKJ Bar 1947, k. 4, 28, Sreski komitet KPJ Bar – Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, 6. april.

³¹⁴ Z. Folić, *Država i vjerske zajednice u Crnoj Gori 1945-1965*, 139.

ovom području udružile u borbi protiv socijalističke vlasti, uprkos konfesionalnoj podvojenosti i razvijenom šovinizmu među stanovništvom.³¹⁵

Iako su se sve vjerske zajednice na ovom terenu konfrontirale sa vlastima, najveću opasnost za režim Komunistička partija je prepoznala u djelovanju Rimokatoličke crkve. Za razliku od islamskog i pravoslavnog sveštenstva, čije su operativne sposobnosti imale mnogo manjkavosti, rad Rimokatoličke crkve svakim danom bio je organizovaniji, o čemu svjedoči prisustvo velikog broj ljudi vjerskim službama. Bez obzira da li su u pitanju bili veliki ili manje značajni vjerski praznici, masovne posjete Rimokatoličkoj crkvi bile su zagarantovane. To je za Partiju bila potvrda dobrih organizacionih sposobnosti rimokatoličkog klera, koje su nedostajale islamskom i pravoslavnom sveštenstvu. Za to ne čudi što su posjete ovim vjerskim zajednicama bile slabije, i što ih je Partija, s pravom doživljavala kao manju opasnost za socijalistički režim od Rimokatoličke crkve. Pored dobrih organizacionih sposobnosti, veliku zainteresovanost katolika da posjećuju crkvu, Komunistička partija je objašnjavala snažnom religioznom svijesću („vjerski fanatizam“) rimokatoličkog stanovništva, koja kod žitelja islamske i pravoslavne vjeroispovjesti nije bila izražena u tolikoj mjeri.³¹⁶ To su bile samo neke od prednosti Rimokatoličke crkve u odnosu na ostale vjerske zajednice u borbi protiv socijalističke vlasti. Imajući u vidu da je Barska nadbiskupija bila najstarija vjerska institucija na prostoru Crne Gore, Rimokatolička crkva na terenu nastanjenim Albancima katoličke vjeroispovjesti imala je neuporedivo veći prestiž od Partije. Tim prije jer je partijski kadar na tom terenu bio malobrojan, neiskusn, bez inicijative i sposobnosti da parališe djelovanje Rimokatoličke crkve. Naprotiv, dio partijskog članstva naivno je nasjedao na njenu propagandu. U krajevima gdje komunista nije bilo,

³¹⁵ DACG, AOIRP, PK KPJ-CG 1946, k. 2, 721, B. Mitrović, zastupnik Sreskog komiteta KPJ Bar – Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, 10. novembar; DACG, AOIR, PK KPJ-CG 1946, k. 2, 1582, zapisnik sa redovnog sastanka Sreskog komiteta KPJ Bar, 6. jul; DACG, AOIRP, PK KPJ-CG 1946, k. 2, bez broja, zapisnik sa redovnog sastanka Sreskog komiteta Bar, 7. avgust; DACG, AOIRP, SK KPCG-Bar 1947, k. 3, 59, V. Milić, zastupnik Agitpropa partijske jedinice KPJ Stari Bar – Sreskom komitetu KPJ, 25. jun. „Glavni razlog da je šovinizam ovako jak je u tome što je pravoslavni svijet bez obzira na komunizam u Rusiji imao uvijek uperene oči kao na svoju glavnu uzdanicu, katolički svijet gledao je u Rimu sve i svja a muslimanski u Turskoj. Sam završetak rata završio se tako da se s ovog gledišta katolički svijet porede svega osjeća nižim i nezadovoljnim, takode i muslimanski dok kod pravoslavnog svijeta s ovog gledišta postoji izvesno zadovoljstvo, koje mlogi koriste raspirivanjem šovinizma, tj. pričama da nema više Rim Prvi, Rim Potonji niti Turske.“ (*Isto*)

³¹⁶ DACG, AOIRP, PK KPJ-CG 1947, k. 3, 167, V. Milić, zastupnik Agitpropa partijske jedinice KPJ Stari Bar – Sreskom komitetu KPJ, 24. jul.

Rimokatolička crkva u potpunosti je preuzela ulogu Partije. Tako je u zaleđu Bara nastanjenom Albancima, umjesto masovnih partijskih organizacija, sveštenstvo Rimokatoličke crkve okupljalo i animiralo omladinu. Posebno je njen rad bio usmjeren i organizovan na populaciju pionirskog uzrasta, važnu ciljnu grupu Komunističke partije, koju su rimokatolički sveštenici okupljali pod okriljem noći u svojim stanovima, i držali im vjerska predavanja. Da svojim djelovanjem dodatno osnaži prestiž i intenzivira rad među albanskim stanovništvom, posebno mlađom populacijom, na ovom terenu Rimokatolička crkva kadrovski se osnažila sa 5-6 učenika, koji su se obrazovali za poziv sveštenika.³¹⁷

Osnovni problem Komunističke partije među albanskom rimokatoličkom zajednicom bila je činjenica da je i pored snažnog pritiska države, ova institucija imala kapacitet da okupi veliki broj vjernika. Tu činjenicu, Rimokatolička crkva nikako nije zanemarivala, pa je prisustvo velikog broja vjernika na misama, koristila da širi negativan odnos prema socijalističkoj vlasti. Tako su vjerske službe korišćene kao političke tribine, sa kojih su se napadali 'bezvjernici' i iskazivao žal nad sudbinom zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca. Pored vršenja vjerske službe, rimokatolički sveštenici su za djecu osnovnoškolskog uzrasta oformili pjevačke horove, održavajući sastanke sa njima svake nedjelje. Na terenu nastanjenom rimokatolicima slovenskog etničkog porijekla postojali su i muzički instrumenti, na kojima se omladina obučavala da svira, pjeva crkvene pjesme i uči vjerske molitve. U cilju popularizacije religije, rimokatoličko sveštenstvo je pisalo drame crkvenog karaktera namjenjene djeci, prevodile ih sa stranih na jezike svoje pastve i dijelili djeci slatkiše. Komunistička partija optuživala je Barsku nadbiskupiju, da zloupotrebljava pomoć UNRRE i da se bavi poslovima špekulativne prirode, rasprodajući namirnice koje je dobila na poklon od stanovništva.³¹⁸

³¹⁷ DACG, AOIRP, PK KPJ-CG 1947, k. 5, 289/47, zapisnik sa sastanka Sreskog partijskog savjetovanja, 15. januar; D. Papović, *Protivnici vlasti u Crnoj Gori (1945-1948)*, 244.

³¹⁸ DACG, AOIRP, SK KPCG Bar 1947, k. 3, 1/47, S. Franović, zastupnik Sreskog komiteta KPJ Bar – Pokrajinskom komitetu KPJ (Agitprop odjeljenju), 4. januar; DACG, AOIRP, SK KPCG Bar 1947, k. 3, 100/4, M. Strahinja, zastupnik Sreskog komiteta KPJ Bar – Pokrajinskom komitetu KPJ (Agitprop odjeljenju), 6. februar; DACG, AOIRP, SK KPCG Bar 1947, k. 3, 15-1, zapisnik sa sastanka Sreskog komiteta KPJ Bar, 4. jul; DACG, PK KPJ-CG 1949, k. 34, bez broja, neka pitanja koja manje više karakterišu rad svih partijskih organizacija u Crnoj Gori u prvom polugodu 1949, bez datuma.

U popularizaciji rimokatoličke vjere i radu sa masama, naročito je bio vičan koadjutor barskog nadbiskupa, Aleksandar Tokić, koga je Partija 1953. označila kao osobu „koja vrlo vješto radi preko sveštenstva“ na području barskog kraja. „Oni su stvarali diletanske grupe od mladih samo da bi ih privoljeli za crkvu.“³¹⁹ Opredjeljenje Rimokatoličke crkve da posebnu pažnju posveti radu sa mlađom populacijom, bilo je u saglasju sa misijom koadjutora Barske nadbiskupije, koji je po stupanju na dužnost kazao „da mu je prvi zadatak da radi sa omladinom i da je vaspitava“. Iako su ga vlasti zbog toga opomenule i upozorile, da skupa sa rimokatoličkim sveštenstvom sudjeluje u neprijateljskoj djelatnosti, Tokić je negirao te navode, kazavši da se njegovo djelovanje odvija u skladu sa apostolskom misijom Ćirila i Metodija, kojim kulturno uzdiže svoju pastvu.³²⁰

Tabela br. 2. Nacionalni sastav rimokatoličkog sveštenstva u Crnoj Gori 1957. godine³²¹

Crnogorci	8
Hrvati	15
Albanci	7
Slovenci	1
Ukupno	31

Pokušaji da se represivnim mjerama, upozorenjima i saslušanjem izvrši pritisak na Tokića nijesu urodili plodom, budući da se u partijskim izvještajima i narednih godina on pominje kao „nosioc svih reakcionarnih radnji“ na teritoriji barskog sreza. Svjestan da

³¹⁹ DACG), AOIRP, CK KPCG 1953, k. 98, bez broja, zapisnik sa svjetoavnja sekretara osnovnih organizacija Saveza komunista, članova opštinskih i Sreskog komiteta, 24. jul.

³²⁰ DACG, AOIRP, CK KPCG 1952, k. 96, 1269/2, zapisnik sa prošireniog plenarnog sastanka Sreskog komiteta Komunističke partije Crne Gore (Bar), 4. jul; Šerbo Rastoder, Jasmina Rastoder, *Dr Nikola Dobrečić: arčbiskup barski i primas srpski*, Budva, 1991, 133.

³²¹ Z. Folić, *Država i vjerske zajednice u Crnoj Gori 1945-1965*, 141.

je na tom terenu Rimokatolička crkva praktično stvorila paralelni sistem, koji se samo uz upotrebu represivnog aparata mogao demontirati, Tokić je bio uvjeren da u periodu narušenih spoljnopolitičkih odnosa sa članicama Informbiroa, socijalistička vlast u Jugoslaviji ne može sebi priuštiti taj luksuz. Naprotiv, s pravom je tvrdio da „prema katoličkoj crkvi i kleru danas se u Jugoslaviji mora popuštati, s jedne strane radi toga što katolička crkva ima veliki uticaj u inostranstvu te bi svaka akcija protivu nje propala, a s druge stane što Jugoslavija ne može ratovati na dva fronta – protivu istoka i zapada.“ Da su kojim slučajem odnosi sa SSSR bili dobri, zasigurno da bi socijalistička vlast u Jugoslaviji odlučnije istupila prema Rimokatoličkoj crkvi. Ali, zahvaljujući sukobu sa zemljama socijalističkog lagera nakon donošenja Rezolucije Informbiroa, okolnosti joj nijesu dozvoljavale da ulazi u konflikt sa Rimokatoličkom crkvom. Stoga se za uticaj među rimokatolicima vlast morala boriti nenasilnim sredstvima. Na ruku im je išlo to što većina rimokatoličkog klera na području barskog sreza nije slijedila instrukcije Aleksandra Tokića. Naprotiv, ulazili su u konflikte sa njim i nijesu cijenili njegove osobine.³²²

Uprkos tome što odnosi između nemalog broja rimokatoličkog sveštenstva sa koadjutorom Barske nadbiskupije nijesu bili dobri, u odmjeravanju snaga za prestiž među rimokatoličkim stanovništvom, Partija nije imala velike šanse. Posebno u albanskim krajevima, gdje njen rad nije bio „stalan i sistematski niti su za njega bile angažovane sve snage koje se mogu koristiti“.³²³ Istina, od početka pedesetih godina u nekim albanskim pograničnim selima omladina i organizacije koje su bile pod kontrolom Partije, svake nedjelje su počele upražnjavati fiskulturne vježbe. Ali, paradoks je bio da je njima rukovodio rimokatolički pop.³²⁴ To govori da Rimokatolička crkva nije namjeravala olako da prepusti mlade naraštaje uticaju Komunističke partije jer bi za nju to bilo pogubno. Zato je vršila opstrukciju partijskih aktivnosti koje sui male za cilj mobilizaciju širokih masa. Tako je praktikovala da za vrijeme radnih akcija, zborova i ostalih masovnih okupljanja, vrši vjerske obrede, organizuje proslavu vjerskih praznika, dijeli

³²² DACG, AOIRP, SK KPCG 1953, k. 47, 774/5, sveštenstvo na području barskog sreza.

³²³ DACG, AOIRP, PK KPJ-CG 1949, k. 34, 1949, agitaciono-propagandni rad u vezi osnovnih političkih i privrednih pitanja.

³²⁴ DACG, CK KPCG 1952, k. 41, 50/4, zapismik sa savjetovanja održanog sa sekretarima osnovnih partijskih organizacija sa terena Sreskog komiteta Bar, 19. mart.

bombone djeci i obavlja brojne druge aktivnosti.³²⁵ Tome su umnogome doprinosile izuzetne organizacione sposobnosti jednog broja rimokatoličkih sveštenika koji su službovali u albanskim krajevima. Tako je jedan katolički sveštenik organizovao zanimljiv kulturno-zabavni život, ustupivši omladini livadu da igra fudbal, oformio fudbalski tim, držao časove violine i vjeronauke.³²⁶ S druge strane, njegov kolega u jednom selu, uz državnu granicu sa Albanijom, praktično je bio jedina vlast, budući da je kontrolisao rad svih masovnih partijskih organizacija, vršio sanitetsku službu, ukazivao prvu pomoć lokalnom stanovništvu, davao im injekcije, previjao rane i pružao brojne druge medicinske usluge. Pritom, u brojnim selima nastanjenim stanovništvom rimokatoličke vjeroispovjesti, katolički sveštenici su oformili crkvene odbore, stvarajući prisne veze sa lokalnim stanovništvom.³²⁷ To ukazuje da je rimokatoličko sveštenstvo nastojalo gotovo u potpunosti da kontroliše život svoje pastve, ne dozvoljavajući Partiji da joj na tom terenu ugrozi prestiž.

U centralnim krajevima Crne Gore u kome su živjeli Albanci rimokatoličke vjeroispovjesti (titogradski kraj), čini se da je sveštenstvo rimokatoličke crkve ulagalo manje napore od njihovih kolega u barskom kraju da animira stanovništvo, s obzirom da Partija na tom terenu nije pružala veću pomoć partijskim organizacijama. Štaviše, na ovom području do 1952. masovne partijske organizacije nijesu ostvarile veći upliv na narodne mase. Nasuprot njima, rimokatolički kler: okupljano je mlade naraštaje, učio ih molitvama, posjećivao katolička domaćinstva radi ispovijedanja, tumačio im spoljnopoličku situaciju i političke događaje u zemlji.³²⁸ U poređenju sa raznovrsnim aktivnostima koje je sprovodio rimokatolički kler na području barskog, njihove kolege u titogradskom kraju sprovodile su uobičajene aktivnosti. Ali, to ne znači da je rimokatoličko sveštenstvo bilo besposleno. Naprotiv, maksimalno je koristilo autoritet i

³²⁵ DACG, AOIRP, PK KPJ-CG 1949, k. 34, bez broja, Sreski komitet Bar, bez datuma.

³²⁶ DACG, AOIRP, CK KPJ-CG, 1952, k. 96, 621/32, zapisnik sa sastanka plenuma Sreskog komiteta Partije, 23. mart.

³²⁷ DACG, AOIRP, CK KPCG 1951, k. 83-1, 1121, M. Medigović, zastupnik Sreskog komiteta Saveza komunista Crne Gore Bar – Centralnom komitetu Saveza komunista Crne Gore, 21. jun.

³²⁸ DACG, AOIRP, PK KPJ-CG 1947, k. 5, 2510/47, B. Lazović, zastupnik Sreskog komiteta Komunističke partije Titograd – Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, bez datuma.

pronalazilo „kojekakve raznode“ da okuplja mase, posebno albansku omladinu, nad kojom je praktično imala potpunu kontrolu.³²⁹

Iako je socijalistička vlast nakon rata uvela obavezan građanski brak, 1952. u titogradskom kraju oko 90% Albanaca rimokatoličke i islamske vjeroispovjesti, nakon sklapanja sekularnog, zahtijevala je od vlasti da im odbori, da čin vjenčanja mogu obaviti i u crkvama i džamijama.³³⁰ To potvrđuje koliko je bio snažan upliv vjerskih na albansku etničku zajednicu, i nepomirljivost Albanaca da se odreknu religije, čemu je pogodio slab nesadržajan rad partijskih organizacija na ovom području. U prilog tome svjedoči podatak, da 1954. nije bilo gotovo nijednog rimokatoličkog djeteta koje nije animirala crkva. Štaviše, arhivalije partijske provenijencije svjedoče da su na ovom terenu praktično sva djeca rimokatoličke vjeroispovjesti išla u crkvu, što sa pohađanjem škole nije bio slučaj. Naprotiv, „ako je neki praznik...toga dana u školu neće ni poći,“ navodi se u jednom dokumentu partijske provenijencije.³³¹ Budući da je u svim krajevima Crne Gore lojalnost hrišćana albanske nacionalnosti Rimokatoličkoj crkvi bila neupitna, nesporno je da je većina Albanaca katoličke vjeroispovjesti Rimokatoličku crkvu doživljavala kao čuvara tradicionalnih vrijednosti, čija je uloga u vaspitanju i odgoju djece značajnija od bilo koje državne institucije. To ukazuje da Rimokatolička crkva bila institucija koja uživala najveće povjerenje hrišćanskog stanovništva albanskog etničkog porijekla u Crnoj Gori.

Iako ni uticaj Islamske vjerske zajednice u Crnoj Gori na Albance muslimanske vjeroispovjesti nije bio beznačajan, u poređenju sa uplivom koji je imala Rimokatolička crkva na svoju pastvu, on je bio magrinalan i praktično bezopasan za vlast. Glavne razloge slabijeg upliva Islamske vjerske zajednice Partija uglavnom pripisuje njenoj neorganizovanosti, odsustvu konstantnog i sistematskog rada, kao i koruptivnim sklonostima dijela islamskog sveštenstva. Osim što je upućivalo kritike na račun vjernika koji ih nijesu poštovali i vjerovatno posjećivali, muslimansko sveštenstvo se nije

³²⁹ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1952, k. 26, 279, zapisnik sa partijske izborne konferencije Opštinskog komiteta Komunističke partije Crne Gore-Tuzi, 26. jul.

³³⁰ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1952, k. 27, 107, opštinski Narodni odbor fronta Tuzi – Sreskom odboru Narodnog fronta Titograd, 28. jun.

³³¹ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1954, k. 34, 124, zapisnik sa konferencije Saveza komunista opštinskog komiteta Tuzi, 18. april.

ozbiljnije konfrontiralo sa vlastima. Naprotiv, koristeći neprosvjećenost muslimanske populacije, uglavnom se bavilo nadriljekarstvom (liječenje ljubomore, glavobolje, pisanjem amajlija...), koje je na području nastanjenom Albancima bilo izuzetno izraženo.³³² Iako je u pitanju bila protivzakonita djelatnost, stiče se utisak da je Partija nije slučajno dopuštala da nadriljekarstvo nekažnjeno odvija. Tim prije jer muslimansko sveštenstvo nije ozbiljnije opstruiralo aktivnosti Partije i masovnih organizacija na terenu nastanjenom Albancima. Štaviše, obimna građa partijske provenijencije svjedoči da je muslimansko sveštenstvo bilo prilično kooperativno (naročito po pitanju emancipacije žena), što ne čudi s obzirom na protivzakonite radnje, u koje je dobar dio sveštenstva bio involviran.

Pored borbe sa vjerskim zajednicama, Komunistička partija nakon 1950. morala se odlučnije suočiti i sa snažnim uplivom religije na partijsko članstvo. Jer suzbijanje religioznosti kod članova Partije od 1948-1952. nije dalo dobre rezultate, budući da se ovo pitanje uglavnom rješavalo administrativnim putem i kampanjski. Tako je uprkos Statutu koji je nedvosmisleno isticao „da je ispovijedanje religije i vršenje vjerskih obreda nespojivo sa članstvom u Partiji“, krajem 1950. gotovo četvrtina (23,39%) partijskog članstva i kandidata upražnjavalo vjerske praznike. Iako su ovi podaci, prema mišljenju nekih historičara, bili neprecizni, nepotpuni a u nekim slučajevima i nelogični, s obzirom da su priklijupljani od partijskog članstva, nesumnjivo je da je religioznost kod komunista predstavljala veliki problem. Zasiurno da je religioznost kod partijskog članstva i kandidata vjerovatno je bila zastupljenija nego što su to pokazivale partijske statistike. To je bila posljedica slabog zalaganja na idejno-političkom obrazovanju i prijema u partijsko članstvo nemolog broja lica, među kojima je bilo nepouzdatih i nelojalnih osoba, koje su bile „zarobljenici tuđih shvatanja“.³³³

Od partijskog članstva u Crnoj Gori krajem 1950. najviše su religiozne običaje upražnjavali komunisti u sjevernim i centralnim krajevima Crne Gore. Iako analizom nije obuhvaćena zastupljenost religije po nacionalnom kriterijumu, veliki broj komunista

³³² DACG, AOIRP, CK KPJ Bar 1952, k. 96, 1269/2, zapisnik sa proširenog Plenarnog sastanka Sreskog komiteta Saveza komunista Crne Gore Bar, 4. jul. Na teritoriji barskog sreza pojava nadriljekarstvo je najzastupljenija je bila na teritoriji Šestana, Ostrosa, Ulcinja i Bara. (*Isto*)

³³³ B. Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, 280-286.

albanske nacionalnosti slavio je vjerske praznike, upražnjavao vjerske obrede i posjećivao vjerske institucije. U nekim partijskim organizacijama osim sekretara, svi članovi Partije i kandidati su postili, a zabilježeni su slučajevi da i sekretari, članovi mjesnih komiteta i drugi partijski funkcioneri poste. Ovi podaci ukazuju da je ogroman broj partijskog članstva albanske nacionalnosti bio snažno privržen religiji, od koje nemali broj komunista nije želio da se emancipuje po cijenu isključenja iz Partije.³³⁴ Tako je samo na području jednog dijela barskog sreza u kome su isključivo živjeli Albanci, Partija notirala da je tokom 1950. godine 28 komunista i 25 kandidata za prijem u partijsko članstvo išlo u vjerske institucije (džamije). Među njima su bila tri sekretara osnovnih partijskih organizacija, dok je jedan sekretar odlazio u Rimokatoličku crkvu. Bajram su te godine slavili na ovom terenu 32 člana Partije, 27 kandidata, 3 sekretara osnovnih partijskih organizacija, dok je jedan sekretar osnovne partijske organizacije slavio rimokatolički Božić.³³⁵ Analize koje su nakon rata vršene u krajevima nastanjenom albanskom populacijom u Jugoslaviji, ukazivale su da je kod Albanaca bio izuzetno „visok stepen religioznosti“. Vjerovatno da su Albanci bili najreligioznija nacionalna zajednica u Jugoslaviji, budući da je stepen religioznosti bio veći od 90%. Od toga je, prema nekim podacima, oko 77% muslimana bilo „religiozno u tradicionalnom smislu“.³³⁶

Kod albanskih komunista u Crnoj Gori uticaj religije posebno je bio izražen kod rimokatoličkog stanovništva, koje je masovno posjećivalo crkvu (Ulcinj). Partija je posebno bila zabrinuta što u Rimokatoličku crkvu odlazi „priličan broj omladine“, a posebno što su tamo vjerske obrede upražnjavali kompletni omladinski aktivni nekima sela u kojima su živjeli Albanci.³³⁷ Iako je Komunistička partija pomno pratila njeno djelovanje s namjerom da otkrije antirežimski rad pojedinih sveštenika, osim povremenog održavanja vjerske službe za vrijeme trajanja nastave u državnim školama i okupljanja omladine, nijesu zabilježeni slučajevi zabrinjavajućeg ponašanja u krajevima nastanjenim albanskim življem. Svjesna velikog uticaja na stanovništvo, Partija je povremeno

³³⁴ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1950, k. 24, 63/1, zapisnik sa sastanka Mjesnog komiteta KPCG u Vladimiru, 11. jul.

³³⁵ DACG, AOIRP, SK KPCG Bar 1951, k. 34, 574/1, Sreski komitet Komunističke partije Crne Gore Bar – Centralnom komitetu Komunističke partije Crne Gore, 22. februar.

³³⁶ Miroljub Jevtić, *Šiptari i islam*, Prnjavor, 1995, 86. „Svaki Alžirac koji bi proveo ramazan u Prištini ili Prizrenu imao bi osjećaj kao da se nalazi kod kuće“, zabilježio je jedan alžirski novinar. (*Isto*, 121)

³³⁷ DACG, AOIRP, SK KPCG Bar 1951, k. 34, 574/1, Sreski komitet Komunističke partije Crne Gore Bar – Centralnom komitetu Komunističke partije Crne Gore, 22. februar.

angažavala sveštenike svih konfesija da svojim uticajem pomognu u prikupljanju narodnog zajma.³³⁸ Ovaj, ali brojni drugi primjeri konstruktivnog djelovanja sveštenstva u rješavanju pitanja od društvenog značaja, dokaz su velikog prestiža vjerskih zajednica koji Partija nije mogla nakon rata olako da suzbije.

Ali, ako je suzbijanje religioznosti kod širokih masa zahtijevalo strategiju i vrijeme, Partija među komunistima nakon 1950. nije namjeravala da toleriše pojave religioznosti. Naprotiv, bila je riješena da ih suzbije po svaku cijenu. Uslov da uspije u svom naumu bili su odlučnost i većinska podrška partijskog članstva, što u sredinama nastanjenim Albancima nije bio slučaj. Partijske organizacije na terenu nastanjenim albanskom populacijom zadugo se tim pojavama nijesu ozbiljnije suprostvljale jer je „veći dio i sam bio podložan“ uticaju vjerskih zajednica. Posebno u titogradskom kraju, u kome je dobar dio komunista albanske nacionalnosti smatrao da je „preča Crkva nego Partija“, i doživljavao popove i hodže kao najveće autoritete u tim krajevima, što oni uistinu jesu bili. Budući da su Albanci od malena vaspitavani u religioznom duhu, suzbijanje religioznosti dio komunista albanske nacionalnosti smatrao je grubim napadom na svoj identitet, koga nijesu željeli da se odreknu zbog privilegija koje je im je u društvu donosilo članstvo u Partiji. Zato je između članstva u Partiji i privreženosti religiji, jedan broj komunista albanske nacionalnosti izabrao religiju. Da je privrežnost religiji za njih bila važnija od članstva u Komunističkoj partiji, jedan broj komunista iskazivao je tako što je napuštao partijske sastanke da bi prisustvovao vjerskoj službi, dok su drugi tjerali inat sa Partijom, i prijetili da će ići redovno u džamiju i crkvu. Iako je jedan broj Albanaca zbog toga bio isključen iz Komunističke partije, partijske organizacije na području nastanjenim Albancima izbjegavale su potenciranje ovog pitanja, zbog emocija koje ono izazivalo među partijskim članstvom. Zato je dio partijskog članstva na primjedbe, da u albanskim krajevima komunisti i dalje idu u crkvu, smatrao da će Partiju zadovoljiti infantilnim odgovorom, da i u susjednim selima komunisti takođe idu u

³³⁸ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1950, k. 22, 26, zapisnik sa sastanka Mjesnog komiteta KPCG Ulcinj, 31. maj; DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1950, k. 25, 180/7, zapisnik sa sastanka OPO u Ulcinju u prisustvu 18 članova Mjesnog komiteta KPCG u Ulcinju, 1. avgust.

crkvu.³³⁹ Time su nastojali da uvjere Partiju, da je religija duboko ukorijenjena u svijesti Albanaca. A kada za nešto postoji snažno uporište u narodnoj svijesti, protiv toga se, rezonovao je dio albanskih komunista, u principu ne preduzimaju radikalne mjere. Iako su na taj način partijske organizacije u albanskim krajevima nastojale da opravdaju nespremnost da se suoče sa ovim problemom, Komunistička partija nije prihvatila njihovu argumentaciju. Tim prije jer je praksa pokazivala da se pojave religioznosti među partijskom članstvom mogu iskorijeniti samo ukoliko se zauzme jasan i principijelan stav. U partijskim organizacijama nastanjenim Albancima to očigledno nije bio slučaj.

Nešto bolja situacija po ovom pitanju bila je među Albancima barskog sreza, iako je procentualno religioznost kod članova Partije bila dvostruko veća nego u titogradskom srezu. Štaviše, u barskom srezu nije se moglo pouzdano utvrditi, da li je uticaj religije bio veći kod komunista pravoslavne, rimokatoličke ili islamske vjeroispovjesti. Ako je suditi, prema nekim izvještajima, kod rimokatolika i muslimana ona je ipak bila nešto veća nego kod pravoslavaca.³⁴⁰ Za Partiju je ohrabrujuće bilo to, što se na ovom području značajan broj komunista emancipovao od religioznih uticaja. Ali, ne zato što se njihov odnos prema religiji promijenio, već za to što nijesu namjeravali da se olako odreknu privilegija koje u društvu pružalo članstvo Partiji. Izuzetak je predstavljao manji broj članova Komunističke partije koji je krijući i dalje slavio slavu, krštavao djecu, vjenčavao se u crkvi.... Među komunistima albanske nacionalnosti, kod rimokatolika je uticaj religije bio je neupredivo snažniji nego kod muslimana, čije se članstvo na ovom području bez većih problema u nekim partijskim organizacijama odreklo religije i odlazaka u džamiju.³⁴¹ Istina, pojedini komunisti 1954. otvoreno su govorili „da više volje da poste Ramazan nego da budu članovi SK“. Iako im nakon takvih priznanja više nije bilo mjesta u Partiji, čini se da nije neosnovano mišljenje da je većina albanskih komunista bila privrežna religiji ali očigledno nijesu svi imali hrabrosti da to javno saopšte.³⁴²

³³⁹ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1951, k. 22, 556, izvještaj sa terena MNO Tuzi, bez datuma; DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1951, k. 22, 548, L. Vukčević, rukovodilac partijske ekipe – Sreskom komitetu KPCG Titograd, bez datuma.

³⁴⁰ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1951, k. 34, 561/3, izvještaj o obilasku partijskih organizacija na terenu MK Ulcinj.

³⁴¹ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1951, k. 32, 182/1, izvještaj o stanju na terenu MK u Ulcinju, bez datuma.

³⁴² DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1954, k. 34, 87, zapisnik sa sastanka Osnovne organizacije Saveza komunista Vranj. U osnovnoj partijskoj organizaciji u Vranju izjasnili su se da više od članstva u Partiji

Kod rimokatolika je odricanje od religije bilo znatno teže s obzirom na snažan uticaj crkve, u koju su članovi Partije povremeno odlazili. Pojedinci su za to imali vrlo domišljata opravdanja. Navodno im je crkva bilo najbolje mjesto za „svršavanje raznih zadataka“, s obzirom da su tu nalazili seljake, prikupljali od njih podatke i saopštavali im potrebne informacije.³⁴³ Tako, uprkos jasnom stavu Partije, da su religioznost i partijsko članstvo nespojivi, jedan broj komunista nije namjeravao da se odrekne religioznih shvatanja i upražnjavanja vjerskih obreda. To je, između ostalog, bio rezultat višegodišnjeg taktiziranja i zauzetosti Partije organizacionim i privrednim problemima, što je za posljedicu imalo zanemarivanje idejno-političkog rada sa partijskim članstvom i masama. Stoga se i pored aktuelizovanja ovog pitanja,³⁴⁴ religioznost kod komunista i članova masovnih organizacija sporo iskorijenjivala. Štaviše, početkom 1951. zabilježeno je da se u nekim krajevima ona čak i povećala.³⁴⁵

U albanskim krajevima po pitanju suzbijanja religioznosti najbolji rezultati nesumnjivo su postignuti u barskom srezu, ali broj komunista i članova masovnih partijskih organizacija privrženih religiji nije bio zanemarljiv. Tim prije jer su pojedini članovi Partije i omladine bili u stalnom kontaktu sa sveštenim licima. Činjenica da je u pograničnim krajevima barskog sreza „priličan“ broj albanske omladine radije išao u vjerske institucije nego na omladinske sastanke, svjedočila je o poražavajućim rezultatima idejno-političkog i kulturno-prosvjetnog rada u seoskim sredinama. Takvo stanje koristilo je rimokatoličko i islamsko sveštenstvo, koje je težilo „da okupi što veći broj omladine oko sebe“ i otrgne ih uticaja Partije. Zahvaljući njihovom uticaju, kao i nesadržajnom i neaktivnom radu masovnih partijskih organizacija, posebno omladinske, na terenu nastanjenim Albancima bilo je dosta problema. Tako su zabilježeni primjeri da albanska omladina odbije uoči Uskrsa da prisistvuje sastancima omladinskih aktiva, da je partijska disciplina kod komunista bila veoma loša, da su pojedinci odbijali da se

vole da poste Ramazan: Čunmuljić Mon Haljilj iz Pothuma, Orahovac Seljima Šaćir i Otović Omera Hajdar iz Vladanja. (*Isto*)

³⁴³ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1951, k. 34, 561/3, izvještaj o obilasku partijskih organizacija na terenu MK Ulcinj.

³⁴⁴ B. Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, 285-286.

³⁴⁵ DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1951, f-54, 250/6, Sreski komitet KPCG u Andrijevici – Pokrajinskom komitetu.

priključe omladinskoj organizaciji, kao i da je kod omladine postojala vjerska podvojenost i šovinizam.³⁴⁶

Snažno izražena religioznost i neprosvjećenost albanskog stanovništva, kao ozbiljna prepreka svim formama političkog rada, opominjali su da je mijenjanje svijesti kod albanskog stanovništva prilično spor i složen proces. Iako je Partija bila svjesna da se problemi, čiji su korijeni sezali u daleku prošlost ne mogu riješiti za kratko vrijeme, činjenica da je generalno kod masa uticaj religije toliko osnažio u odnosu na ranije godine, da su se 1952. daleko više slavile slave, posjećivale crkve i upražnjavali vjerski obredi, ukazivala je na aktivno djelovanje vjerskih zajednica. Ako je suditi na osnovu novčanih priloga koje su one ubirale za vrijeme vjerskih praznika, njihov uticaj na građanstvo nije bio slabiji od Partije, čije su masovne partijske organizacije imale mnogo teškoća da sakupe članarinu. Za njen prestiž posebno je bila poražavajuća činjenica, da jedan broj partijskog članstva i omladine prisustvuje vjerskim obredima, tokom kojih su se ponašali vrlo disciplinovano. Da su vjerske zajednice i njeni velikodostojnici uživali veliki ugled u narodu, nedvosmisleno ilustruje dolazak koadjutora Barske nadbiskupije („novog biskupa“), don Aleksandra Tokića u Bar, koga je dočekao i jedan broj državnih službenika. Tom prilikom, Tokić, je pozvao prisutne da „pomognu njegovoj pastirskoj dužnosti“. Iako prestiž rimokatoličkog klera nije bio isti u svim mjestima, generalno za poteškoće u političkom radu sa stanovništvom katoličke vjeroispovjesti, Partija je kao glavnog krivca označila Rimokatoličku crkvu, koja je težila da pasivizira mase. Imajući u vidu njen prestiž i činjenicu da je u radu sa masama imala dosta uspjeha, Partija je njen rad godinama nakon rata karakterisala kao neprijateljski.³⁴⁷ To je na Šestom kongresu Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije), eksplicitno potvrdio i generalni sekretar Komunističke partije Jugoslavije, Josip Broz Tito, optuživši partijske

³⁴⁶ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1951, k. 32, 167/1, izvješta ekipe nakon obilaska partijskih organizacija u barskom srezu od 26 – 31 marta, bez datuma; DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1951, k. 55, 3/2, zapisnik sa sastanka Biroa SK u Andrijevi, 5. maj; DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1951, k. 22, 556, izvještaj sa terena MNO Tuzi, bez datuma.

³⁴⁷ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1952, k. 42, 78/1, M. Mitrović, zastupnik Sreskog odbora NF-a Bar – Glavnom odboru Narodnog fronta Crne Gore, 21. decembar; DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1952, k. 42, 75/1, Opštinski komitet KPCG u Baru – Sreskom komitetu KPCG u Baru, 22. maj; Š. Rastoder, J. Rastoder, *Dr Nikola Dobrečić – arcbiskup barski i primas srpski*, 133. Aleksandar Tokić izabran je za koadjutora „s pravom nasljedstva“ 1952. godine. Do tada je obavljao dužnost župnika u selu Salč kod Ulcinja. (*Isto*)

organizacije da su svojom neaktivnošću i neosjetljivošću umnogome doprijele, da u posljednje vrijeme u nekim dijelovima Jugoslavije prilično ojačaju klerikalni i religiozni uticaji. Iako je Broz kao posebno zabrinjavajuće potencirao stanje u Hrvatskoj i Sloveniji, u krajevima Crne Gore u kojima je živjelo katoličko stanovništvo, djelovanje Rimokatoličke crkve zadavalo je manje probleme Partiji. Kao i pojave šovinizma, koji su protivnici vlasti, prema riječima Josipa Broza, koristili kao vid borbe „protiv novog društvenog sistema“.³⁴⁸

Istina, u Crnoj Gori ove pojave nijesu predstavljale problem kao u ostalim jugoslovenskim republikama. S druge strane, dosljednim isključivanjem religioznog partijskog članstva, nije se mogao lako suzbiti uticaj religije u Partiji, a kamoli kod narodnih masa.³⁴⁹ Jer je dio partijskog članstva vješto prikrivao religioznost, tako što su se deklarativno izjašnjavali da su sa „rasčistili“ sa religijom, iako su redovno išli u vjerske institucije i obavljali razne vjerske obrede.³⁵⁰ Štaviše, u nekim krajevima u kojima je živjela albanska populacija, zadugo su se partijske konferencije i zborovi održavali pred crkvom, u vrijeme održavanja vjerske službe (mise).³⁵¹

Iako je okupljanje pred crkvom predstavljalo tradiciju kod Albanaca rimokatoličke vjeroispovjesti, očigledno da je komunistima albanske nacionalnosti ono bilo samo izgovor za prisustvo vjerskoj službi i upražnjavanje vjerskih obreda. Budući da su slične prilike vladale i u ostalim sredinama gdje su živjeli katolici, u suštini nakon rata „rimokatolička crkva u Crnoj Gori zadržala je od ranije ispoljenu vitalnost i gipkost“, dok su „njeni pastiri i dalje uživali autoritet kod svojih svojih vjernika“.³⁵² Istina, ne u mjeri kao ranije, s obzirom da je iz godine u godinu prestiž Rimokatoličke crkve bio u „stalnom opadanju“.³⁵³ To je bila posljedica agilnog i kontinuiranog djelovanja totalitarnog sistema, koji u prvoj deceniji nakon rata uspio da umanj ali ne i da potpuno marginalizuje uticaj Rimokatoličke crkve, zbog narušenih odnosa između

³⁴⁸ VI kongres KPJ (Saveza komunista Jugoslavije), Beograd, 1952, 71.

³⁴⁹ Z. Folić, *Država i vjerske zajednice u Crnoj Gori 1945-1965*, 377-378.

³⁵⁰ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1952, k. 27, 96, izvještaj o radu Partijske organizacije na terenu Tuzi, bez datuma.

³⁵¹ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1952, k. 27, 730/52, zapisnik sa Sreske partijske izborne komisije sreza titogradskog, 14. septembar.

³⁵² Z. Folić, *Država i vjerske zajednice u Crnoj Gori 1945-1965*, 376.

³⁵³ B. Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, 279.

Jugoslavije i Vatikana, i odjeka koji je on imao u međunarodnoj javnosti. U perspektivi, izvjesno je bilo da će u sukobu sa totalitarnim sistemom uticaj Rimokatoličke crkve dodatno slabiti. Činjenica da više od polovine rimokatoličkih sveštenika u Crnoj Gori formiralo udruženja i uspostavilo saradnju sa socijalističkim vlastima,³⁵⁴ svjedoči da se Rimokatolička crkva ipak nevoljno prilagođavala totalitarnom sistemu.

³⁵⁴ *Drugi kongres Saveza komunista Crne Gore*, 78.

2. EKONOMSKI POLOŽAJ ALBANACA

2. 1. *Ekonomске prilike u Crnoj Gori u prvim poslijeratnim godinama*

Nakon oslobođenja Crne Gore, koja je tokom četvorogodišnjeg rata pretrpjela velike populacione i materijalne gubitke, obnova i izgradnja zemlje za novu vlast bili su zadaci od najvećeg prioriteta. Za mlad i neiskusni državni aparat to je bio veliki izazov, koji je zahtijevao ogroman radni polet i angažovanje velikog broja radnosposobne populacije. Značajan podsticaj za to davalo je rukovodstvo Komunističke partije, koje je smatralo da su brz ekonomski oporavak i sređivanje političkog stanja u zemlji predstavljali „dva međusobno uslovljena procesa“. Pored eliminisanja posljedica rata i normalizacije privrede, obnovom zemlje nastojala se osigurati materijalna osnova, da bi se u sljedećoj fazi prešlo na plansku proizvodnju, koja je bila u skladu sa politikom Komunističke partije o uspostavljanju državnog monopola u ekonomiji.³⁵⁵

Cilj takve politike bio je da se privreda podredi kontroli države i značajno oslabi privatna inicijativa i njeno učešće u privrednom životu. Prvi korak ka tome, koji je bio u skladu sa politikom Komunističke partije o izgradnji socijalizma u zemlji, podrazumijevao je nacionalizaciju sredstava za proizvodnju, kojoj su prethodili konfiskacija i sekvestiranje imovine. Tako je konfiskacijom imovine u Crnoj Gori nakon rata nastao dominantan dio državnog sektora u privredi, dok se nacionalizacijom nastojalo ozvaničiti trenutno stanje i ukinuti privatno vlasništvo. Tokom 1946. u Crnoj Gori su nacionalizovani privredni subjekti od republičkog značaja, da bi dvije godine kasnije, dopunom Zakona o nacionalizaciji, u državno vlasništvo prešla i lokalna preduzeća koja su bila u privatnom vlasništvu, pod sekvestrom ili u procesu likvidacije. Usvajanjem Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji 23. avgusta 1945. godine, privatna svojina je bila strogo ograničena. Zakonom je propisano bilo da privatno lice ne može posjedovati više od 35 hektara obradive zemlje, a ukupna zemljišna površina nije mogla biti veća od 45 hektara (3-5 hektara za neagrarno stanovništvo). Zemljišne površine veće od propisanih, oduzimane su od privatnih vlasnika i dijeljene bezemljašima, dok je dio

³⁵⁵ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 437-438.

oduzetog zemljišta prelazio u državno i zadružno vlasništvo. Tako se na štetu privatnih vlasnika, čija je imovina bila ograničena, a inicijativa sistemski paralisana, poslije rata širom Jugoslavije stvarala državna svojina, na kojoj je počivao „nov sistem socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa“.³⁵⁶

Iako se struktura vlasničkih odnosa u Jugoslaviji počela mijenjati još u toku narodnooslobodičke borbe, poslije oslobođenja ona je dobila na dinamici. Istina, zbog nerazvijenosti privrede, konfiskacija kao mjera prisilnog i trajnog oduzimanja imovine od osoba koje su se tokom rata kompromitovale saradnjom sa okupatorom, u Crnoj Gori nije dala rezultate kao u industrijski razvijenim dijelovima jugoslovenske države. Tim prije jer su privredna preduzeća u Crnoj Gori bila malobrojna i slabo razvijena. Ako se izuzme nekoliko fabrika i hotela, većinu ostalih preduzeća činile su skromne radionice zanatskog tipa. Od 24 preduzeća, koliko ih je u međuratnom periodu bilo u Crnoj Gori, gotovo polovina se 1945. nalazila u državnom vlasništvu (43%), u privatnom ih je bilo 40%, dok je u 17% crnogorskih preduzeća bila uvedena privremena uprava. Najveće preduzeće koje se 1945. nalazilo u državnom vlasništvu bila je ulcinjska Solana, čija je vrijednost prilikom konfiskacije procijenjena na 87.000.000 dinara. Ujedno Solana je bila jedna od najvećih fabrika na Jadranskom moru, koje su se bavile proizvodnjom soli. Pored privrednih preduzeća, izvršena je konfiskacija poljoprivrednog i šumskog zemljišta, čija je procijenjena vrijednost u ulcinjskom srezu bila među najnižom u Crnoj Gori (3,782.000 dinara). Imajući u vidu da se konfiskacija vršila na osnovu pravosnažnih sudskih i odluka državnih organa,³⁵⁷ jedan od razloga što je vrijednost konfiskovane poljoprivredne i šumske imovine u ulcinjskom srezu bila niža od mnogih crnogorskih srezova, svakako treba tražiti i u činjenici, da je nova vlast u ovom kraju avgusta 1946. kao narodne neprijatelje označila samo 18 osoba, što je u poređenju sa drugim krajevima Crne Gore bio neznatan broj. Od toga je 13 lica bilo albanske nacionalnosti.³⁵⁸ U barskom srezu broj

³⁵⁶ B. Marović, *Društveno-ekonomski razvoj Crne Gore 1945-1953*, 83-85; B. Petranović, S. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, Dokumenti I, 305.

³⁵⁷ B. Marović, *Društveno-ekonomski razvoj Crne Gore 1945-1953*, 86-89.

³⁵⁸ DACG, PV 1946, f-6, 48/15, spisak narodnih neprijatelja sreza ulcinjskog, 4. avgust. Na spisku narodnih neprijatelja, koje je predsjednik Sreskog narodnog odbora u Ulcinju, Vido Matanović uputio Predsjedništvu Vlade 4. avgusta 1946, bili su: 1) Alibegović Cafo iz Ulcinja, trgovac (škripar), 2) Alibegović Hodo iz Ulcinja, trgovac (škripar), 3) Delić Deda iz Zoganja, zemljoradnik (škripar), 4) Dedić Blažo iz Zoganja, zemljoradnik (škripar), 5) Dušan Kopitović iz Ulcinja, penzioner (odbjegao), 6) Hasan Jusuf iz Ulcinja, zemljoradnik (ubijen), 7) Boro Đ. Đakonović iz Ulcinja, kapetan (odbjegao), 8) Kaluderović Ivo iz

narodnih neprijatelja bio je četiri puta veći nego ulcinjskom, a među njima bio samo jedan Albanac.³⁵⁹ No, u pouzdanost ovih podataka ima mnogo razloga da se sumnja, budući da se u arhivalijama kao narodni neprijatelji iz ulcinjskog kraja kojima je konfiskovana imovina poslije rata pominje nešto veći broj osoba albanske nacionalnosti, od onog koje navode sreske vlasti u Ulcinju avgusta 1946. godine.³⁶⁰

Konfiskovana imovina povjeravana je mjesnim vlastima, kojima je pripadalo do 75% prihoda sa tih imanja, dok su preostalih 25% bile u obavezi da predaju sreskim narodnim odborima. No, u većini slučajeva, lokalna vlast je konfiskovanu imovinu davala pod jeftini zakup ili napolicu rođacima i komšijama lica koje je vlast označila kao narodne neprijatelje, jer im je to bilo praktičnije nego da vode nadzor nad obradom, sakupljanjem, evidencijom i prodajom poljoprivrednih proizvoda sa tih imanja. Stoga su prihodi koje je ubirala država sa njih bili mali, a katkad ih nije bilo.³⁶¹ Značajan doprinos tome su dali neplanski sprovedena i organizaciono slabo osmišljena poslijeratna obnova zemlje, koja se odvijala u dvije faze. Posebno se to odnosilo na prvu fazu obnove, koja je

Ulcinja, penzioner (ubijen), 9) Loro Pici iz Ulcinja, ribar (ubijen), 10) Alija Seferović iz Vladimira, zemljoradnik (osuden), 11) Ćazim Duraković iz Vladimira, zemljoradnik (osuden), 12) Sukalić Osman iz Vladimira, zemljoradnik (škripar), 13) Izet Dragović iz Krajine, zemljoradnik (ubijen), 14) Hasan D. Mustafić iz Krajine, zemljoradnik (škripar), 15) Hajro Mededović iz Bijelog Polja, radnik (škripar), 16) Riza Molazećir iz Ulcinja, trgovački pomoćnik (ubijen), 17) Hodo Bušatlić iz Ulcinja, penzioner (ubijen) i 18) Muhamed Hadžimolić iz Ulcinja, trgovac (odbjegao). (*Isto*; DACG, PV 1946, f-6, 48/14, V. Matanović, predsjednik Sreskog narodnog odbora u Ulcinju – Predsjedništvu Vlade, 4. avgust)

³⁵⁹ DACG, PV 1946, f-6, 48/13, spisak narodnih neprijatelja sreza barskog, bez datuma. U barskom srezu jedini narodni neprijatelj albanske nacionalnosti bio je šofer, Filip Mardokić (strijeljan). (*Isto*)

³⁶⁰ DACG, AOBR, SNOBR 1946, k. 1, 69/45, rješenje o konfiskaciji nepokretne imovine narodnog neprijatelja Kasmić Islamova Jusufa iz Ulcinja, 5. februar; DACG, AOBR, SNOBR 1946, k. 1, 73/45, rješenje o konfiskaciji nepokretne imovine narodnog neprijatelja Cankić A. Cafa iz Ulcinja, 11. februar; DACG, AOBR, SNOBR 1946, k. 1, 67/45, rješenje o konfiskaciji cjelokupne nepokretne imovine braće Kasemi Alije i Kasuma iz Ulcinja, bez datuma, DACG, AOBR, SNOBR 1946, k. 1, 149/45, rješenje o konfiskaciji cjelokupne nepokretne imovine ratnog zločinca i narodnog neprijatelja Alibegović Sulja iz Ulcinja i njegove porodice, 4. februar; DACG, AOBR, SNOBR 1946, k. 1, 59/45, rješenje o konfiskaciji cjelokupne nepokretne imovine narodnog neprijatelja Dolarović Redžepa iz Ulcinja, 2. februar; DACG, AOBR, SNOBR 1946, k. 1, 71/45, rješenje o konfiskaciji nepokretne imovine narodnog neprijatelja Đonović Paška iz sela Zoganja, 2. februar; DACG, AOBR, SNOBR 1946, k. 2, 140/2, rješenje o konfiskaciji čitave nepokretne imovine Molazećirović Sulejmana iz Ulcinja, 22. februar. Narodnim neprijateljima Spuža Hakiji iz sela Ljeskovca i Muslićić Ćamilu iz Ulcinja, država nije oduzela ni pokretnu ni nepokretnu imovinu jer su bili lošeg imovinskog stanja (Muslićić nije imao nikakve imovine). (DACG, AOBR, SNOBR 1946, k. 2, 1/46, 7/46, rješenja o izuzimanja od konfiskacije pokretne i nepokretne imovine Spuža Hakije iz Ljeskovca i Muslićić Ćamila iz Ulcinja, 22. februar).

³⁶¹ DACG, AOBR, SNOBR 1946, k. 4, 837, N. Setenčić, podpredsjednik Glavnog zadružnog poslovnog odbora za Crnu Goru – Sreskom zadružnom poslovnim odboru Bar, 23. maj; DACG, AOBR, , k. 4, 8139, Sreski narodni odbor Bar (privredni Odsjek) – Svim mjesnim narodnim odborima (za omladinu USAOCC), 27. maj.

trajala od oslobođenja zemlje do marta 1946. godine. Donošenje Svesaveznog plana obnove marta 1946. godine, označio je početak druge faze obnove, koja je trajala do aprila 1947. i usvajanja Petogodišnjeg plana razvoja. Iako je u ovoj fazi cilj bio da se privreda zemlje dovede na predratni nivo, u praksi je to bilo teško postići,³⁶² jer se plan obnove temeljio na suviše ambicioznim i neobjektivnim projekcijama. Ilustracije radi, plan obrade zemlje u Jugoslaviji za 1946. godinu, kojim je predviđeno bilo da se zasije 7,5 miliona hektara, zanemario je činjenicu da se prevaziđenom poljoprivrednom tehnikom ne mogu lako oporaviti ratom opustošena ruralna područja, koja su u poslijeratnom periodu trebala da obezbjeđuju sredstva za prehranu gradske populacije, represivnog aparata, vojske i snabdjevaju industriju neophodnim sirovinama.³⁶³ Pritom, nemali broj seljaka suprostavljao se otkupnoj politici, neuvažavajući agrumentaciju vlasti da je ona bila neophodna.³⁶⁴ Uprkos objektivnim preprekama i otporu dijela stanovništva ekonomskoj politici nove vlasti, zahvaljujući entuzijazmu narodnih masa koji je podsticala vlast, u periodu obnove postignuti su zapaženi rezultati po pitanju privrednog razvoja zemlje. Tako je u Crnoj Gori kao privredno najzaostalijem dijelu Jugoslavije, zahvaljujući dotacijama iz saveznih fondova industrijski razvoj 1947. za 55% premašivao nivo iz 1939. godine, a značajni rezultati postignuti su po pitanju razvoja stočarstva, ribarstva, voćarstva i gajenju južnog voća. Posebnu pažnju nova vlast posvećivala je obnovi poljoprivrede, nastojeći da razvije zadružni sektor i omogući seoskoj populaciji da dođe do brojnih potrepština neophodnih za domaćinstvo (alat, sjeme, stoka), kao i da izgradnjom pojila i cistjerna obezbjedi njegovo snabdjevanje vodom. Zbog dobrih geografskih i klimatskih uslova, u primorskim krajevima Crne Gore vlast je nakon rata od ruralne populacije zahtijevala da pored maslinarstva i južnog voća, uzgaja i industrijsko bilje. U njegovom zaleđu i središnjim krajevima Crne Gore (Zeta, Bjelopavlička ravnica), u poljoprivredi je potencirano gajenje pamuka i duvana, a u limskoj dolini voćarstvo.³⁶⁵

Doprinos poljoprivrede privrednom razvoju Crne Gore u prošlosti nije bio veliki, što je bila posljedica pedoloških karakteristika crnogorskog tla i skromnih zemljišnih posjeda. Prosječan zemljišni posjed bio je mali (2,75 ha), a najveći dio zemlje nalazio se

³⁶² B. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 434.

³⁶³ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 439.

³⁶⁴ Branko Petranović, *Jugoslavija na razmeđu (1945-1950)*, Podgorica, 1998, 392.

³⁶⁵ B. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 436-440.

u vlasništvu imućnijih seljaka. Većina gazdinstava pretežno su obrađivana vlastitom radnom snagom, dok 45,6% gazdinstava koja su raspolagala zemljišnim parcelama do 2 hektara, nijesu mogla da obezbijede egzistenciju porodicama. Zbog toga je dio crnogorske populacije bio primoran da radom kod imućnijih seljaka nalazi dodatne izvore prihoda. Očekivanja nove vlasti da će zemlja oduzeta na osnovu Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji ublažiti nepovoljne agrarne prilike u Crnoj Gori, samo su donekle bila ispunjena. Jer je od 12.130 hektara oduzete zemlje, maja 1946. obradivih površina bilo je 2.130 hektara, a agrarnih interesenata više nego obradive zemlje (2.284). S obzirom da je dio obradivih površina trebao da pripadne državi, vlast nije mogla zadovoljiti ni četvrtinu agrarnih interesenata.³⁶⁶

Dominantno nastanjeno na seoskom području, albansko stanovništvo u Crnoj Gori pretežno se bavilo poljoprivredom i stočarstvom, dok su se u Ulcinju, kao jedinoj urbanoj sredini, Albanci uglavnom bavili zanatstvom, ribarstvom i trgovinom. Zahvaljući mediteranskoj klimi i plodnom zemljištu, na seoskom području ulcinjskog kraja, albanska populacija mahom se bavila uzgojem maslina, smokava, vinove loze i drugih južnih kultura. Kao jedan od najtoplijih predjela Jugoslavije, ulcinjski kraj imao je odlične uslove i za uzgajanje brojnih poljoprivrednih i industrijskih kultura.³⁶⁷ Na to ukazuje opit za sadnju pamuka koji je izvršen s proljeća 1946. godine, kojim je utvrđeno da ulcinjski kraj ima povoljne uslove za proizvodnju ovog industrijskog bilja.³⁶⁸ Istina, zbog velike suše i kasne raspodjele sjemena, prinosi od berbe „pahuljaste šišarke pamuka, koji je bio posađen za ogled“, u ulcinjskom i barskom srezu s jeseni 1946. bili su ispod očekivanja. No, to ne umanjuje činjenicu da su uslovi za njegovo uzgajanje u ovom dijelu Crne Gore bili dobri,³⁶⁹ dok su krajevi nastanjeni albanskom popualcijom davali značajne prinose pamuka na republičkom nivou u poslijeratnom periodu.

Pored pamuka kao nove kulture, u južnom dijelu Crne Gore postojali su odlični uslovi za uzgoj duvana, kojim se tradicionalno bavio veliki broj žitelja albanske nacionalnosti iz ulcinjskog i barskog kraja. Štaviše, od 1.108 interesenata, iz barskog,

³⁶⁶ Nikola L. Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Crnoj Gori 1945-1948*, Novi Sad, 1984, 277-279.

³⁶⁷ *Pobjeda*, 2. april 1947, 4; *Pobjeda*, 21. jul 1946, 4.

³⁶⁸ *Pobjeda*, 23. jun 1946, 4. Opit je izvršen na imanju predsjednika Sreskog narodnog odbora u Ulcinju, Vida Matanovića, koji je ustupio dva rala zemlje da se zasiju pamukom. (*Isto*)

³⁶⁹ *Pobjeda*, 20. novembar 1946, 5.

ulcinjskog, hercegnovskog i kotorskog sreza, koji su se do sredine februara 1946. prijavili da sade duvan, najveći broj činili su Albanci iz zaleđa Bara, sa područja Krajine.³⁷⁰ Uprkos nemalom interesovanju albanskog stanovništva, kome je uzgajanje duvana na ovom prostoru predstavljao važan izvor egzistencije, prinosi tokom prvih poslijeratnih godina bili su slabi. Duvanska stanica u Baru, pod čijom su se nadležnošću nalazila četiri sreza (barski, ulcinjski, kotorski i hercegnovski), 1945. je otkupila 38.458 kg, a početkom naredne godine oko 5.000 kg duvana. Iako je kvalitet duvana bio veoma dobar, u poređenju sa ranijim godinama, poslijeratni prinosi bili su loši.³⁷¹ Pored niske otkupne cijene, koja nesumnjivo destimulativno djelovala na uzgajivače, slabom otkupu doprinosile su velike površine neobrađene zemlje, posebno u ulcinjskom srezu. Zato je početkom 1946. pri Sreskom narodnom odboru u Ulcinju formiran Poljoprivredni odbor, čiji je zadatak bio da unaprijedi poljoprivrednu proizvodnju nabavkom sjemena, vještačkih đubriva i obradom što većeg broja neobrađene zemlje, za što su imali na raspolaganju dva traktora („jedan traktor zamjenjuje više od 20 konja“).³⁷² Imajući u vidu da je samo na teritoriji jedne seoske opštine nastanjene Albancima (Vladimir), koja je bila oko dvadeset kilometara udaljena od Ulcinja, trebalo obraditi oko 2.500 rala zemlje, sa dva teško pokretna traktora nije se moglo mnogo uraditi. Ali, budući da se godinama nakon rata obrada zemlje obavljala uz pomoć zaprežne stoke, upotrebom mehanizacije ti poslovi bili su znatno olakšani.³⁷³ Ilustracije radi, samo tokom prolječne sjetve uz pomoć traktora u Crnoj Gori uzorano je i zasijano 7.150 rala zemlje, što je kompenzovalo nedostatak tegleće stoke koja je teško postradala u ratu.³⁷⁴ Od toga je 15 traktora na području barskog, ulcinjskog i kotorskog sreza do kraja druge trećine prolječne sjetve uzoralo 291 hektar zemlje, a do kraja sjetve očekivalo se da će obraditi još 100 hektara zemljišnih površina.³⁷⁵ S obzirom na ukupan broj obradivih površina (bez pašnjaka),

³⁷⁰ *Pobjeda*, 17. februar 1946, 4. Sjetvenim planom za 1946. bilo je predviđeno da se na teritoriji, koju je obuhvatala Duvanska stanica u Baru (barski, ulcinjski, kotorski i hercegnovski srez), zasadi 2.364.200 strukova duvana. (*Isto*)

³⁷¹ *Isto*

³⁷² *Pobjeda*, 3. mart 1946, 4. Poljoprivredni odbor u ulcinjskom srezu činili su: Hajrulah Išmo (predsjednik), Sredanović Nikola, Peković Mišo, Resulbegović Alija, Jovičić Bosa i Đuro Knežević. Marta 1946. barski srez je raspolagao sa 3 traktora i 90 plugova. (*Isto*); *Naša žena*, br. 5, maj 1948, 20.

³⁷³ *Pobjeda*, 21. april 1946, 4.

³⁷⁴ B. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 441.

³⁷⁵ *Pobjeda*, 10. maj 1947, 4. U ulcinjskom srezu zemlju su obrađivala dva, u barskom 6, a u kotorskom srezu 7 traktora.

tokom prolječne sjetve uz pomoć mehanizacije obrađen je samo neznatan dio zemljišta u barskom, ulcinjskom i kotorskom srezu. Ali, u propagandnom smislu, efekat upotrebe mehanizacije nije bio beznačajan. Naprotiv, nagovještavao je početak nove ere u razvoju poljoprivrede, u kojoj će mašine vremenom sve više potiskivati primitivna sredstva za obradu zemlje.

U poslijeratnom periodu jugoslovenska privreda temeljila se na državnom, zadružnom i privrednom sektoru. Glavnu ulogu u jugoslovenskoj privredi imala je državna imovina, čija je ekonomska moć bila neuporedivo veća od zadružnog i privatnog sektora. Značajan podsticaj poslije rata država je davala razvoju zadrugarstva, koje je, prema riječima Branka Petranovića, bio jedan „od stubova privrednog sistema na koje se oslanjala nova vlast“ i vezivno tkivo „između državnog i privatnog sektora“. Zbog dominantnog uticaja privatnog kapitala u poljoprivredi, trgovini na malo, zanatstvu i dijelu građevinarstva, jugoslovensko partijsko rukovodstvo u prvoj fazi obnove je smatralo saradnju državnog i privatnog sektora ne samo neophodnom, već i nužnom. Prevažadno jer je nastajalo da postepeno uspostavi kontrolu nad privatnim sektorom. Posebno nad krupnim kapitalistima, koje je nova vlast smatrala nosiocem „špekulacije i eksploatorskih težnji“. No, uprkos neafirmativnom odnosu prema privatnom preduzetništvu, jugoslovenskim Ustavom iz 1946. „privatni sektor kao oblik nove ekonomike“ zvanično nije bio ukinut, ali je državi ostavljao „mogućnost zakonskog ograničenja ili eksproprijacije privatne svojine“.³⁷⁶ Tako je marta 1946. u pograničnom dijelu ulcinjskog kraja nova vlast oduzela nekoliko imanja albanskih državljana, koji su posjedovali nepokretnu imovinu u Jugoslaviji. Svoju odluku obrazlagale su činjenicom da vlasnici nijesu bili zemljoradnici, da su imanja održavali eksploatisanjem najamne radne snage, kao i da im konfiskacijom nijesu ugrozili egzistenciju, budući da su posjedovali imanja u Albaniji, gdje su živjeli i radili.³⁷⁷ Stoga je odluka agrarne komisije

³⁷⁶ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 441-443.

³⁷⁷ *Pobjeda*, 31. mart 1946, 8. Agrarna rasprava održana je 18. marta 1946. u selu Vladimir kod Ulcinja. Tokom rasprave donijeta je odluka da se oduzme sva imovina: Mustafi Muharemu Suhoju (163 rala) i Redžepu Abdulovom Neziriju (55 rala), nastanjenim u Skadru. U plavsko-gusinjskom kraju, komisija zadužena „da redividira sva sporna rješenja“ predratnih agrarnih vlasti, riješile su u Plavu 67, a u Gusinju 73 predmeta. (*Isto*)

bila u potpunosti usaglašena sa zakonskim propisima i ekonomskom politikom nove vlasti, koja je na štetu bogatih, štitila sitnog i srednjeg seljaka.³⁷⁸

Razvoj poljoprivrede u poslijeratnom periodu odvijao se sporo, što je bila posljedica velikih ratnih gubitaka, slabe obrade zemlje tokom rata, tehničke neopremljenosti poljoprivrednih gazdinstava i opterećenosti seoske populacije administrativnim sistemom otkupa poljoprivrednih proizvoda.³⁷⁹ No, uprkos brojnim ograničenjima, vlast je u periodu obnove ulagala velike napore i sredstva da razvije poljoprivredu. Kao važnu granu poljoprivrede, veliku pažnju je poklanjala razvoju voćarstva.³⁸⁰

U nastojanju da unaprijedi poljoprivrednu proizvodnju u Crnoj Gori, nakon rata izvršena je rejonizacija poljoprivrede i preorijentacija uzgajanja određenih poljoprivrednih kultura.³⁸¹ Od 1947. teritorija Crne Gore bila je podijeljena na četiri poljoprivredno-proizvodna rejonu. Prvi je bio Primorsko-suptropsko-vinogradarski rejon, a obuhvatao je titogradski, danilovgradski, barski i hercegnovski srez. Drugi rejon je bio stočarski (nikšićki, šavnički, pljevaljski i kolašinski srez), treći – voćarsko-ratarski rejon (andrijevički, beranski i bjelopoljski srez), dok je četvrti, pasivni rejon, obuhvatao cetinjski srez.³⁸² Krajevi nastanjeni albanskim stanovništvom pripadali su Primorsko-suptropskom-vinogradarskom i Voćarsko-ratarskom rejonu. U krajevima pogodnim za uzgajanje pšenice i kukuruza, pored ovih kultura, vlast je zahtijevala od seljaka da gaje industrijsko bilje (pamuk, duvan, konoplju, ricinus).³⁸³ Tako je sjetvenim planom za 1946. i 1947. godinu u barskom srezu, pored pšenice, raži, ječma, kukuruza, krompira, stočne repe, pasulja i povrća, predviđeno bilo da se duvanom zasije oko 50, a pamukom oko 20 hektara zemlje. Imajući u vidu da je ukupna površina zemljišta u ovom srezu

³⁷⁸ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1948, k. 8, 39/2, zapisnik sa partijskog sastanka partijske ćelije u Vladimiru, 28. oktobar.

³⁷⁹ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 449.

³⁸⁰ *Pobjeda*, 21. jul 1946, 4. U prvoj polovini 1946. u andrijevičkom srezu je zasadeno: 5.583 korijena mladih šljiva, 298 jabuka, 217 krušaka, 730 korijena ostalog voća, a podignuta su bila i tri voćna rasadnika (*Isto*)

³⁸¹ *Prvi kongres Komunističke partije Crne Gore*, 125; B. Marović, *Društveno-ekonomski razvoj Crne Gore 1945-1953*, 142.

³⁸² DACG, PV 1949, f-62, 1/13, rejonizacija poljoprivrede u Crnoj Gori, bez datuma.

³⁸³ B. Marović, *Društveno-ekonomski razvoj Crne Gore 1945-1953*, 142; B. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 441.

iznosila 47.046 hektara, zasadi industrijskog bilja bili su zanemarljivi.³⁸⁴ Ali, ako se izuzmu pojedine poljoprivredne kulture, u krajevima nastanjenim Albancima prinosi duvana bili su najbolji.³⁸⁵

Donošenjem Zakonom o Petogodišnjem planu razvoja (1947-1951) u Jugoslaviji, predviđeno je bilo da poljoprivredna proizvodnja u Crnoj Gori premaši predratni nivo. Planom je bilo utvrđeno da se poljoprivredna proizvodnja organizuje na osnovu rejonizacije, unaprijedi tehnički nivo i pređe na intenzivniji način proizvodnje, koji će povećati prinose glavnih poljoprivrednih kultura i produktivnost stoke. Planom je takođe predviđeno bilo da se proširi proizvodnja suptropskih kultura, ispita mogućnost za uzgoj kulture pirinča u ulcinjskom kraju (barski srez), kao i kulture maslina u titogradskom i danilovgradskom srezu. U voćarstvu je Plan bio da se broj stabala sa 1.290.000 (1939) poveća na 1.844.000, što je bilo uvećanje od 42%. Posebnu pažnju u razvoju voćarstva trebalo je posvetiti gajenju i uvećanju zasada šljiva, jabuka, krušaka (limska dolina), a od južnog voća: smokava, limuna, pomorandži, mandarina, nara i maslina (Primorsko-suptropsko-vinogradarski rejon). Agrotehničkim mjerama trebalo je poboljšati kvalitet voća, povećati prinose po stablu i ostvariti godišnju proizvodnju sadnica od 200.000 komada (u 1951). U vinogradarstvu prioritet je bila obnova i uvećanje zemljišnih površina pod vinogradima, posebno u primorskim krajevima (srezovima), i obezbjediti da se što veće količine grožđa prerađuju u vino. Po pitanju zemljoradnje, isušivanjem močvarnog zemljišta i uzoravanjem novih površina, trebalo je povećati obradivu zemlju 1951. na 90.000 hektara. Površine pod žitaricama neophodno je bilo povećati 12%, prinose po hektaru 37%, kukuruza 35% i ječma 43%. Cilj je bio da se predratna proizvodnja u zemljoradnji premaši za 80%, a površine zasijane povrtarskim biljem za 45%. S druge strane, površine zasađene industrijskim biljem sa predratnih 900 hektara (1939) trebalo je uvećati na 10.000 hektara (1951). Pored duvana i pamuka, u primorskom dijelu Crne Gore predviđeno je bilo gajenju tekstilne biljke brnistre

³⁸⁴ *Pobjeda*, 27. oktobar 1946, 7. Sjetvenim planom bilo je predviđeno da se zasadi u barskom srezu: 1.050 hektara pšenice, 120 hektara ozime raži, 75 hektara ječma, 734 hektara kukuruza, 125 hektara krompira, 5 hektara stočne repe, 12 hektara pasulja i 205 hektara povrća. (*Isto*)

³⁸⁵ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1947, k. 3, 121, zapisnik sa sastanka partijske ćelije u Štoju, 25. jun.

(žuke).³⁸⁶ Iako su objektivne potrebe imperativno nalagale od nove vlasti da pristupi ubrzanom razvoju, Petogodišnji plan bio je isuviše ambiciozan da bi se u ratom razorenoj Crnoj Gori za samo nekoliko godina radikalno promijenio privredni ambijent. Posebno u sektoru poljoprivrede, koja je uz stočarstvo, kao najvažanija grana privrede kojom se bavila većina stanovnika Crne Gore, teško postradala u ratu.

³⁸⁶ *Petogodišnji plan razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije 1947-1951 i narodnih republika: Srbije, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore*, Beograd, 1947, 422-424.

2. 2. Ratarstvo

Privredna nerazvijenost, pedološke karakteristike tla, klimatski faktori i oskudna ulaganja u unaprijeđenje „uslova za gajenje poljoprivrednih proizvoda“, nepovoljno su uticali na razvoj poljoprivrede u Crnoj Gori. Poljoprivredno zemljište činilo je oko 40% ukupne površine Crne Gore. Od toga je na oranice otpadao neznatan, a na livade i pašnjake dominantan dio poljoprivrednih površina. Najviše oraničnih površina bilo je na sjeveru Crne Gore (beranski, pljevaljski, bjelopoljski srez), nikšićkom i barskom srezu. Izuzev limske doline, u kojoj su postojali dobri uslovi za uzgoj krompira, šljiva i pšenice, kvalitet plodnog zemljišta pretežno je bio loš, dok su u primorju i njegovom zaleđu, postojali dobri uslovi za uzgoj vinove loze, maslinarstva, voća i povrća.³⁸⁷

U nastojanju da pospješi razvoj poljoprivrede i zemljoradnje, pored terenske, socijalistička vlast u Crnoj Gori sprovodila je snažnu medijsku kampanju. Poseban značaj nove vlasti pridavale su uzgoju industrijskog i tekstilnog bilja. Tako se početkom 1947. preko štampe ukazivalo na važnost obrezivanja i uzgajanja brnistre (žuke), koja je bila „preduslov procvata naše tekstilne industrije“, isticalo da se još prije eksploatacije pamuka vlakno brnistre na primorju koristilo za izradu raznih domaćih potrepština, kao i da su se od njega pravili konac, jedra i mreže. Iako je tehnički osavremenjena i jeftina prerada pamuka potisnula brnistru sa tržišta, kvalitetno tekstilno vlakno dobijeno industrijskim putem od brnistre, jugoslovenski privredni stručnjaci smatrali su dobrom zamjenom za pamuk. Štaviše, zbog odličnih prirodnih svojstava vlakno brnistre moglo se „kotonizirati“, a proizvodi u kojima se ono koristilo, bili su znatno bolji od lanenih i gotovo u rang sa pamučnim. Da bi pospješile njeno uzgajanje, nova vlasta osnovala je Državno preduzeće koje se bavilo otkupom i preradom brnistre. Brnistra se, uz neznatno zalaganje, mogla lako uzgajati na neplodnim površinama. Posebno su bili pogodni za njen uzgoj primorski krajevi (Herceg Novi, Bar, Ulcinj). Prema procjenama stručnjaka, primorski krajevi Crne Gore mogli su za kratko vrijeme proizvesti oko 1.000 vagona sirove brnistre godišnje, što je garantovalo osamostaljenje tekstilne industrije, koja je koristila ovu sirovinu. Zato je neophodno bilo zaštititi ovu kulturu od koza, a potom i

³⁸⁷ Spasoje Medenica, *Privredni razvoj Crne Gore 1918-1941*, Titograd, 1959, 34-35, 41-42.

zainteresovati stanovništvo da se bavi njenim uzgojem, što nije bilo jednostavno. Tim prije jer su narodne mase bile uvjerene da je otkup brnistre bio privremenog karaktera, kao i da će se sa razvojem privrede, njena prerada biti napuštena.³⁸⁸ Ispostavilo se da ova mišljenja nijesu bili bez osnova.

Neuporedivo više interesovanja stanovništvo u južnim krajevima Crne Gore i njenom zaleđu pokazivalo je za uzgoj duvana. U periodu između dva svjetska rata industrijsko bilje se uzgajalo uglavnom u tri crnogorska sreza, a Crna Gora je proizvodila najmanje industrijskog bilja u Jugoslaviji u međuratnom periodu. Za razliku od drugih jugoslovenskih krajeva u kojima je gajeno šesnaest, u Crnoj Gori je uzgajano pet vrsta industrijskog bilja. Pretežno se u Crnoj Gori uzgajao duvan, dok su konoplja, lan, pamuk i buhač, bili slabo uzgajani.³⁸⁹ Dobri uslovi za uzgoj duvana postojali su u zaleđu Bara nastanjenom albanskim stanovništvom (Krajina, Šestani), koje je proizvodilo veoma kvalitetan duvan.³⁹⁰ Po kvalitetu se naročito isticao duvan sa područja Krajine, koji je slovio za „najčuvaniji u Jugoslaviji“.³⁹¹ Uzgoj duvana nakon rata pretežno se vršio na privatnim imanjima, a velikim prinosima pogodovali su povoljna klima i topla ljeta, s obzirom da je za rast i sazrijevanje ove industrijske biljke neophodna bila suša. Imajući u vidu povoljne klimatske uslove, značajne prinose i dobar kvalitet, socijalistička vlast nakon rata nastojala je da uzgojem obimnih razmjera na ovom terenu uveća prinose duvana i ujedno, koliko je to moguće uz niske otkupne cijene, poboljša životni standard uzgajivača.³⁹² Dio stanovništva Krajine i nekoliko sela sa područja nadomak Skadarskog jezera (Šestani), isključivo su se bavili uzgojem duvana. U prosjeku od svakog domaćinstva sa ovog područja država je 1947. otkupljivala oko 350 kilograma duvana (10 vagona),³⁹³ što su bili dobri prinosi. Značajan doprinos tome pružala je nova vlast

³⁸⁸ *Pobjeda*, 12. januar 1947, 4.

³⁸⁹ S. Medenica, *Privredni razvoj Crne Gore 1918-1941*, 45, 52-53.

³⁹⁰ *Pobjeda*, 23. avgust 1947, 5. Izvora nije bilo na terenu Šestana, Livara i Skadarske Krajine, pa je stanovništvo toga kraja koristilo vodu iz Skadarskog jezera, koje se od njihovih kuća bilo udaljeno tri do četiri sata hoda. Da bi se povećali prinose duvana, na području Šestana 1947. godine počeli su radovi na kopanju bunara (8-9 metara dubine, 4 metra širine). (*Isto*)

³⁹¹ *Pobjeda*, 13. januar 1952, 7.

³⁹² M. Perović, *Bar i Ulcinj*, 368. „Za pravilan rast minimalna temperatura ne treba da se spušta ispod 16° C.“ Na području Krajine uglavnom je uzgajana sorta duvana „ravnjak“. (*Isto*)

³⁹³ *Pobjeda*, 4. decembar 1947, 4. Na području koje je obuhvatala Duvanska stanica u Baru, 1947. godine zasaden je više od 10 miliona strukova duvana, čime su prinosi ove kulture za oko 300% bili veći nego u međuratnom periodu. (*Isto*)

koja je dijelila sjeme proizvođačima, edukujući ih o značaju i potrebi sadnje duvana. Zahvajući takvom opredjeljenju vlasti nakon rata povećao se broj proizvođača, pa je na području koji je obuhvatala Duvanska stanica u Baru (kompletno crnogorsko Primorje), 1947. predviđeno bilo da se zasadi 40% duvana više nego prethodne godine.³⁹⁴ Od toga su najveći dio prinosa trebali da daju krajevi nastanjeni Albancima (Krajina, Vladimir i Šestani). Plan proizvodnje duvana te godine u velikoj mjeri bio je ostvaren, rod je bili veliki, a kvalitet odličan. Posebno u krajevima u kojima je berba duvana bila okončana do prve polovine septembra 1947. godine.³⁹⁵ U ostalim mjestima otkup duvana odvijao se po planu. Stručne ekipe koje su na terenu pomogle oko poslova sortiranja, pakovanja i prenosa, na dnevnom nivou prosječno su premašivale plan otkupa za oko dvadeset procenata. Istina, zbog loših vremenskih prilika, u poređenju sa ranijim godinama, kvalitet duvana te godine bio je nešto slabiji. No, i pored toga, najbolji duvan u državi je proizvodilo je albansko stanovništvo sa područja Krajine, koja je bila „glavni centar sadnje duvana“, gdje 1947. bilo zasađeno više od 2.500.000 strukova. Stimulišući njegovu proizvodnju, država je nagradila veći broj proizvođača albanske nacionalnosti sa 10% od bruto vrijednosti plaćenog duvana.³⁹⁶ No, uprkos dobrim prinosima i nagradama kojima je vlast stimulisala uzgoj ove kulture, niske otkupne cijene nijesu stimulativno djelovale na proizvođače da sve prinose duvana predaju državi.

Sumirajući rezultate tokom prve planske godine, vlasti su mogle biti zadovoljne otkupom duvana na primorju, iako je plan bio ostvaren oko 85%. Ali imajući u vidu loše vremenske prilike, udaljenost pojedinih sela od otkupnih centara (Bar i Kotor), saobraćajnu infrastrukturu, neveliko iskustvo pojedinih uzgajivača, lošu selekciju zemljišta, način obrade i čuvanja, rezultati su bili dobri. Štaviše, u poređenju sa prethodnom godinom (1946), otkup duvana je bio za oko 500% veći. Od toga je samo područje Krajine dalo oko 50% ukupne količine otkupljenog duvana.³⁹⁷ Sa ostalim

³⁹⁴ *Pobjeda*, 5. mart 1947, 4.

³⁹⁵ *Pobjeda*, 1. oktobar 1947, 7.

³⁹⁶ *Isto*; *Pobjeda*, 27. decembar 1947, 3. Otkup duvana u Duvanskoj stanici u Baru obavljen je u periodu od 12. decembra 1947. do 17. januara 1948. „Za smještaj duvana Uprava duvanske stanice izvela je proširenje magicina sa povećanim kapacitetom od 100.000 kilograma...Zbog dobre proizvodnje i uređenja dobrog kvaliteta duvana nagrađeni su: Ardolić Taip, Ljubanović Aluš, Subrahimović Halil i Perović Brahim.“ (*Isto*)

³⁹⁷ *Pobjeda*, 29. januar 1948, 3. U proizvodnji duvana naročito su se isticala sela: Martići, Mali Ostros, Bobovište, Šestani, Bratica i Ulcinj. „Za uspješnu obradu i sređivanje nagrađeni su sa 10% od bruto

krajevima nastanjenim Albancima koje se bavilo uzgojem ove industrijske biljke, nesumnjivo da su najveći dio otkupljenog duvana na crnogorskom primorju, davali albanski krajevi. Duž crnogorskog primorja uzgajao se hercegovački duvan, koji je bio u potpunosti „prilagođen klimatskim uslovima i sastavu zemljišne podloge“.³⁹⁸

Zbog dobrih uslova za uzgajanje ove industrijske kulture, planom za barski srez je bilo predviđeno da se 1948. zasije 15% više duvana nego prethodne godine.³⁹⁹ Od toga je na prostoru Krajine, kao najznačajnijeg područja za uzgoj duvana, bilo predviđeno da se zasadi 3.400.000 strukova. Ali, zbog niskih otkupnih cijena, žitelji ovog područja nijesu bili motivisani da se ozbiljnije posvete uzgoju ove industrijske bilje. Štaviše, do početka marta 1948. sklopili su ugovore o sadnji 2.134.000 strukova, što je bilo ispod očekivanja (62,77%) za područje koje je davalo najveće prinose duvana na crnogorskom primorju. Stoga je bilo izvjesno, da ni 1948. plan otkup duvana neće biti ispunjen.⁴⁰⁰ Slično je bilo i u ostalim krajevima ovog sreza, u kojima je do kraja januara 1948. oko 75% bio ostvaren plan sadnje. Istina, u pojedinim albanskim krajevima plan je bio premašen za nepunih deset procenata, u nekima navodno ostvaren, ali u većini mjesta to nije bio slučaj. No, uprkos tome, štampa je tvrdila da se u krajevima koji se tradicionalno bave uzgojem duvana, „plan ostvaruje brže a gajitelji kontrahiraju znatno veće površine nego prošle godine“, što je potkrijepljivano izjavama pojedinaca da će zasaditi nekoliko hiljada strukova duvana više nego 1947. godine.⁴⁰¹ Ali, ako je kod pojedinaca možda i postojala želja da povećaju prinose, u nekim pograničnim albanskim selima uzgajitelji su se žalili vlastima da im je plan proizvodnje duvana bio preobiman,⁴⁰² a otkupne cijene male. Zato

vrijednosti predatog duvana Kolja Đokmarković iz Gurze, Zejnil Luković iz Gornjih Murića, Nikola Lekić iz Seoca, Nikola Marstijepović iz Marstijepovića, Đorđe Perazić i Marko Andrić iz Petrovca, Savo Marović iz Pečurica, Leka Đokvučić iz Starog Bara i Milo Vujović iz Bara“ (*Isto*)

³⁹⁸ *Pobjeda*, 29. januar 1948, 3.

³⁹⁹ *Pobjeda*, 1. februar 1948, 3.

⁴⁰⁰ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1948, k. 6, 24/1, partijska ćelija Narodne milicije Ostros – Sreskom komitetu KPJ Bar, 2. mart; Tokom aprila i maja 1948. u barskom srezu pod industrijskim biljem zasijeno je 444 hektara zemljišnih površina (DACG, AOBR, SNOBR 1948, k. 13, 10441, izvještaj o radu Sreskog izvršnog odbora za mjesec april i maj 1948); U ulcinjskom kraju (MNO Ulcinj) tokom jesenje sjetve zasijano je oko 381.000 strukova duvana: u selu Bratici oko 100.000, Salču oko 29.500, Kolomzi oko 108.000, Kručama oko 36.000, Krutama oko 15.500, Zoganju oko 37.000, Pistuli oko 25.000, Briskoj Gori oko 7.000, Darzi oko 8.000, Svetom Đordu oko 6.000, Čurkama oko 2.000 i Možuri oko 7.000 strukova. (DACG, AOUL, MNOUL 1948, k. 4, bez broja, spisak sela MNO Ulcinj koji su posijali žitarice i duvana na terenu tokom jesenje sjetve 1948/1949, bez datuma).

⁴⁰¹ *Pobjeda*, 1. februar 1948, 3.

⁴⁰² DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1948, k. 6, 206/1, zapisnik sa zbora birača u selu Salč, 12. novembar.

je interesovanje za uzgoj ove industrijske biljke bilo slabo, pa je od 1.500 hektara zemlje, koliko je bilo predviđeno planom iz 1948. da se u Crnoj Gori zasije duvana za proljećnu sjetvu, do kraja godine kontrahirano je oko 47% (703 ha) planiranih površina.⁴⁰³ Pritom, vlast nije obezbijedila uzgajivačima blagovremenu isporuku žita, kao kompenzaciju za uzgoj kulture duvana, što se negativno odrazilo na zainteresovanost uzgajivača da se bave proizvodnjom ove industrijske kulture.⁴⁰⁴ Zanimljivo, da uprkos evidentnim problemima i padu interesovanja za uzgojem ove kulture, prosječan prinos duvana u posljednjih deset godina u Crnoj Gori (8,36 metarskih centi), bio je veći nego u ostalim krajevima Jugoslavije (7,84 metarskih centi).⁴⁰⁵ Nesumnjiv doprinos tome dala je albanska populacija, koja je proizvodila velike količine duvana u Crnoj Gori. Posebno Albanci sa područja barskog sreza.

Iako je na području barskog sreza otkup duvana 1948. bio na nivou prethodne godine, njegov kvalitet nije se mogao porediti sa berbom iz 1947. godine, što je bila posljedica loših vremenskih prilika (velika vlaga na početku berbe i suša pred njen kraj) i evidentnog pada zainteresovanosti kod poljoprivrednika da se bavi uzgojem ove kulture.⁴⁰⁶ Težnja vlasti da animira seosko stanovništvo da se bavi uzgojem duvana nije dala željene rezultate. Tako je do aprila 1949. na području barskog sreza plan sadnje ostvaren oko 62%, što je bilo desetak procenata manje nego na početku prethodne godine.⁴⁰⁷

Pad interesovanja za sadnju duvana bio je evidentiran i u titogradskom srezu, u kome je 1950. godine sjetveni plan bio ostvaren 68,7 procenata. To je bila treća godina zaredom, da plan sjetve duvana u ovom kraju „sistematski opada“. Na konferenciji koja

⁴⁰³ DACG, PV 1949, f-62, 1/7, informativni bilten NR Crne Gore, bez datuma.

⁴⁰⁴ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1949, k. 9, I-13/2, zapisnik sa sastanka Sreskog komiteta KPCG Bar, 12. januar.

⁴⁰⁵ *Prvi kongres Komunističke partije Crne Gore*, 125.

⁴⁰⁶ *Pobjeda*, 9. decembar 1948, 3.

⁴⁰⁷ DACG, AOBR, SNOBR 1948, k. 13, 10441, izvještaj o radu Sreskog izvršnog odbora za mjesec april i maj 1948; DACG, AOBR, SNOBR 1949, k. 1, 106, Sreski narodni odbor Bar (Sreska planska komisija) – Planskoj komisiji Narodne republike Crne Gore, 27. april. Na području Skadarske Krajine od 1945. konstantno su se povećavali zasadi duvana, pa je 1949. zasadeno bilo blizu 4.000.000 strukova. (*Pobjeda*, 11. septembar 1949, 4.); Ne teritoriji Šestana planom jesenje i proljećne sjetve 1949/1950. predviđeno je bilo da se zasije 137.50 rala duvana. Do početka marta 1950. plan je bio premašen za 30 rala. Od toga je u selu Dedići zasijano 7, Lukići 4, Gurzi 4, Pinčićima 7, Gornjim Murićima 5, Donjim Murićima 30, Besi 30, Livarima 36, Gornjoj Briski 22 i Donjoj Briski 22 rala zemlje. (DACG, AOBR, MNO Šestani 1951, k. 34, 193, plan jesenje i proljećne sjetve na teritoriji MNO Šestani, 3. mart 1950.)

je tim povodom održana u jednom albanskom mjestu, uzgajivači su kazali da im je isplativije raditi u privredi nego se baviti uzgojem duvana, kojeg sade „čisto iz obaveze prema državi“. Da su otkupne cijene bile visočije, površine zasijane duvanom bile bi nesumnjivo veće, tvrdili su uzgajivači. No, kako to nije bio slučaj, domaću radnu snagu orijentisali su da se bavi isplativijim poslovima,⁴⁰⁸ dok jedan broj uzgajivača, uprkos sklopljenim ugovorima, nije sadio duvan. S druge strane, dio uzgajivača sadio je duvan na zemljištu koje nije pogodovalo ovoj kulturi, zbog čega su prinosi bili loši.⁴⁰⁹

Za uzgoj industrijskog bilja neophodno je bilo da zemljište bude umjereno vlažno i u dovoljnoj mjeri nadubreno, ali ne stajskim već vještačkim đubrivom. Stajsko đubrivo jedino je preporučivano za posnu zemlju (šljunkovita i pjeskovita zemlja), koje godinama nije đubrena. Najbolje zemljište za uzgoj duvana bilo je ono koje je tokom ranijih godina bilo đubreno pod okopavanjem, izloženo suncu, u čijoj su blizini postojali prirodni ili vještački uslovi za navodnjavanje.⁴¹⁰ No, u praksi to nije bio uvijek slučaj, zbog raznih opstrukcija koje su vršili uzgajivači nezadovoljni niskim otkupnim cijenama. Zato je i u albanskim krajevima barskog sreza koji su tradicionalno bavili uzgojem duvana, plan sjetve sredinom 1951. godine oko 80% bio ostvaren.⁴¹¹ Pored svakodnevnih kiša, koje su uzrokovale slabu sjetvu i sadnju industrijskog bilja u Crnoj Gori, koja je iz godine u godinu bila sve slabija, tome je nesumnjivo doprinio ljudski faktor. Iako je planom bilo predviđeno da se 1951. u Crnoj Gori duvanom zasadi 900 hektara, izuzev u pojedinim

⁴⁰⁸ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1950, f-15, 37, Sreski komitet Titograd – Centralnom komitetu KP Crne Gore, 10. januar. Za uzgoj industrijskog bilja (pamuk, duvan) s jeseni 1950. bilo je predviđeno da se zasije više od 2.000 hektara zemljišta. (*Pobjeda*, 19. oktobar 1950, 1); U ulcinjskom kraju tokom 1950. planom je bilo predviđeno da se zasije na privatnom zemljištu oko 880.000 strukova duvana. Iako je u početku zbog kašnjenja avansnih isporuka žita proizvođačima bilo dosta „teškoća oko kontrahaže industrijskog bilja“, plan je na kraju bio ispunjen. (DACG, AOBR, SNOBR, k. 8, 584, izvještaj o radu Gradskog narodnog odbora Ulcinj u 1950.)

⁴⁰⁹ DACG, AOBR, SNOBR 1951, k. 11, 2079, zapisnik sa sjednice Mjesnog narodnog odbora Vladimir, 7. jun.

⁴¹⁰ DACG, AOBR, MNO Šestani 1951, k. 34, 1522, J. Glavanović, povjerenik Povjereništva za poljoprivredu Sreskog narodnog odbora Bar – Mjesnom narodnom odboru Šestani, 9. februar. Na području Šestana planom je predviđeno bilo da se tokom jesenje sjetve 1950. zasadi 25 hektara duvana. (DACG, AOBR, MNO Šestani 1951, k. 34, T. Jovetić, povjerenik Povjereništva za poljoprivredu Sreskog narodnog odbora Bar – Mjesnom narodnom odboru Šestani, 17. februar.; U toku prolječne sjetve 1951. na ovom terenu bilo je planirano da se zasije 16 hektara duvana, ali do 10. marta nije bilo nikakvih zasada. (DACG, AOBR, SNOBR 1951, k. 1, pov. 23, petodnevni izvještaj o prolječnoj sjetvi na području MNO Šestani.)

⁴¹¹ DACG, AOBR, SNOBR 1951, k. 11, 2079, zapisnik sa sjednice Mjesnog narodnog odbora u Vladimiru, 7. jun.

mjestima titogradskog sreza, početkom maja te godine sadnja duvana nije ni počela.⁴¹² Istina, nakon što je uzgajivačima izdato 25% avansa u žitu, zagarantovano snabdjevanje ostalim prehrambenim artiklima i podijeljeno selekciono sjeme (tzv. „ravnjak“), za kratko vrijeme plan sjetve bio je premašen (14%).⁴¹³ Od toga je samo u barskom srezu do kraja maja zasađeno bilo oko 1.500.000 strukova duvana.⁴¹⁴ No, iz straha da će ako prikažu tačan broj strukova morati da daju veći otkup i plate visočiji porez, uzgajivači su često prikazivali da su zasadili dvostruko manje količine duvana, nego što su se ugovorom obavezli. Imajući u vidu ovu praksu, teško je bilo utvrditi koliki su bili stvarni prihodi od duvana.⁴¹⁵ Jedno je bilo sigurno, interesovanje seljaka za uzgoj duvana konstantno je opadalo, pa je krajem maja 1951. u titogradskom srezu plan sadnje ostvaren bio samo oko trideset procenata. Posebno je po tom pitanju zakazao zadružni sektor, koji je nastojao da umani planom predviđen broj zasada, pravdajući slabe rezultate oskudicom radne snage i nedostatkom kvalitetnih zemljišnih površina. Slično je bilo i u privatnom sektoru, gdje je jedan broj uzgajivača albanske nacionalnosti, uprkos sklopljenim ugovorima i isporučenom prvom avansu u žitu, nastojao da odustane od sadnje duvana. Iako su vlasti organizovale kontrolne službe da nadziru izvršenje plana i prijetile da će procesuirati nesavjesne uzgajivače,⁴¹⁶ prolječna sjetva 1951. prilično je podbacila. Ilustrativan primjer je bio barski srez, gdje je do kraja maja ostvaren plan prolječne sjetve bio poražavajuće nizak (oko 20%).⁴¹⁷ Sjetva industrijskog bilja, koja je do tada trebala da bude okončana, potpuno je podbacila zbog loših vremenskih prilika.⁴¹⁸

⁴¹² *Pobjeda*, 15. maj 1951, 1. Proizvodači su kao avans dobili više od 30 vagona žitarica, a većina je raspolagala i izvjesnim količinama duvanskog rasada. (*Isto*)

⁴¹³ *Pobjeda*, 20. maj 1951, 3.

⁴¹⁴ *Pobjeda*, 2. jun 1951, 3.

⁴¹⁵ DACG, AOUL, GNOUL 1951, k. 12, bez broja, izvještaj o radu Gradskog narodnog odbora Ulcinj za period od juna do oktobra 1951. godine. Planom za 1951. u ulcinjskog kraju bilo je predviđeno da se pamukom i duvanom zasadi 242 hektara zemlje. (*Isto*)

⁴¹⁶ *Pobjeda*, 29. maj 1951, 3. „Preduzeće za obradu duvana objezbijedilo je žito i za drugi avans – 15 kilograma za svakih hiljadu zasađenih strukova, a za svakih hiljadu zasađenih strukova preko plana 30 kilograma na ime prvog i drugog avansa.“ (*Isto*)

⁴¹⁷ *Pobjeda*, 29. maj 1951, 3.

⁴¹⁸ DACG, AOBR, SNOBR 1951, k. 1, 36, M. Luković, povjerenik Odsjeka za poljoprivredu Gradskog narodnog odbora Ulcinj – Sreskom narodnom odboru Bar (Povjereništvu za poljoprivredu), 30. maj. Do 30. maja 1951. u ulcinjskom kraju je navodno bilo zasijano oko 303.000 rala duvana, od kojih se veliki broj zemljišnih površine nalazio pod vodom. (*Isto*)

Po pitanju ostvarenja plana prolječne sjetve, najslabije rezultate u Crnoj Gori postigli su te godine poljoprivrednici sa terena barskog sreza.⁴¹⁹

Usvajanjem Opšteg zakona o narodnim odborima od 1. aprila 1952. i izmijenom odredbi Ustava FNRJ došlo je do reorganizacije lokalnih samouprava, koje su dobile veća ovlašćenja „u poslovima od neposrednog interesa za komunalni, socijalni i kulturni razvitak lokalne zajednice“. Uvođenjem novog privrednog sistema, započet je proces napuštanja administrativno-centralističkog načina upravljanja privredom. Tako je u skladu sa idejom radničkog samoupravljanja, neposrednim proizvođačima omogućeno da uzmu većeg udjela u obavljanju privrednih i društvenih poslova. Iako je uvođenje novog sistema 1952. ubrzalo privredni rast,⁴²⁰ prinosi od proizvodnje duvana u Crnoj Gori te godine bili su gotovo dvostruko niži nego u periodu od 1947-1951. godine. Istina, tokom 1953. i 1954. proizvodnja duvana znatno je bila uvećana u odnosu na period planskog upravljanja privredom. Od toga su najveći dio prinosa obezbjeđivali titogarski i barski srez.⁴²¹ Povećanju prinosa duvana značajno je doprinio novi privredni sistem, koji je nešto većim otkupnim cijenama stimulisao veću proizvodnju industrijskog bilja i dozvoljavao uzgajivačima slobodnu sjetvu najrentabilnijih kultura,⁴²² što je trebalo da suzbije špekulaciju i ubrza dinamiku poljoprivrednog razvoja. Ali, imajući u vidu da je 1953. u barskom srezu, koji je poslije titogradskog davao najveće prinose duvana u Crnoj Gori bilo zasijano 2,4% industrijskog bilja (pretežno u albanskim krajevima), evidentno je bilo da se poljoprivredna proizvodnja teško emancipovala „od starog metoda rada“.⁴²³

⁴¹⁹ *Pobjeda*, 1. jun 1951, 1. Poslije barskog, najgore rezultate ostvarili su kotorski (30%) i hercegnovski srez (42%). U sadnji duvana najbolje rezultate pokazali poljoprivrednici sa područja mjesnih narodnih odbora u: Matagužima, Golubovcima, Gornjoj Gorici i drugim mjestima titogradskog sreza. U sadnji duvana u titogradskom srezu posebno su se istakle seljačke radne zadruge: „Dušan Vuković“, „Simo Mugoša“ i „Arsenije Škatarić“, a u danilovgradskom srezu: „Milovan Đilas“ i „Milan Raspopović“. (*Isto*)

⁴²⁰ B. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 484-485.

⁴²¹ *Statistički godišnjak NRCG 1955*, 84. Od 1947-1951. požnjeveno je 562 hektara duvana, a ukupni prinosi iznosili su 3.052 metrička centa (3,7 metarskih centa po hektaru); 1952 – 1.639 mc (3,7 mc); 1953 – 5.836 mc (10,2 mc); 1954 – 4.981 (6,9 mc) (*Isto*)

⁴²² DACG, AOUL, NOGO 1952, k. 21, 2113, J. Glavanović, povjerenik Povjereništva poljoprivrede Sreskog narodnog odbora Bar – Gradskom narodnom odboru Ulcinj, 14. mart. Za 100 kg sirovog pamuka plaćano je 12.000 dinara, dok je za istu količinu duvana cijena bila od 25-30.000 dinara „i više ako je bio boljeg kvaliteta“. (*Isto*)

⁴²³ DACG, AOB, SNOBR 1954, k. 293, bez broja izvještaj o radu Narodnog odbora sreza barskog u 1953, 17. februar.

Kao izuzetno pogodni za uzgoj raznih kultura, u južnim i središnjim krajevima Crne Gore nastanjenim Albancima poslije rata masovno se proizvodio pamuk. Nakon prethodno sprovednih ispitivanja, s proljeća 1946. u ulcinjskom kraju obavljena je prva sjetva pamuka.⁴²⁴ Iako su mediteranski krajevi imali odlične uslove za uzgoj ove industrijske biljke, ispitivanja stručnjaka obavljena avgusta 1947. godine, pokazala su da ulcinjski kraj na crnogorskom primorju ima, možda, i najbolje klimatske predispozicije za uzgoj pamuka. U prilog tome svjedoči podatak, da je od svih parcela na području barskog sreza zasađenih pamukom, u jednom ulcinjskom selu zabilježeno da pojedine stabljike broje po 202 čaurice. Posebno je ohrabrivalo to što je kvalitet pamuka, uprkos dvomjesečnoj suši te godine, bio odličan.⁴²⁵ Za uzgoj ove industrijske biljke izdvajale su najbolje zemljišne parcele, pa su pojedina albanska domaćinstva nabavno-prodajnim zadrugama prodavala od oko 200-300 kg pamuka,⁴²⁶ što su bili nemali prinosi. Zasiurno da bi prinosi bili neuporedivo veći, da se pamuk u nekim mjestima nije sadio na nepodesnom zemljištu (ilovača),⁴²⁷ da su otkupne cijene bile više i da propaganda protivnika vlasti nije imala negativnog efekta na otkup.⁴²⁸ Ali, uprkos tome, tokom prve planske godine vlast je imala mnogo razloga da budu zadovoljna, budući da se u odnosu na destogodišnji prosjek, uzgoj industrijskog bilja u Crnoj Gori (duvan, pamuk) uvećao za 258,16 procenata.⁴²⁹ U barskom srezu, koji je davao značajne količine industrijskog bilja, prema nekim podacima, plan je bio realizovan 1947. godine.⁴³⁰

Ohrabrena dobrim rezultatima tokom prve planske godine, vlast je imala velika očekivanja od proizvodnje industrijskog bilja i naredne godine, pa je planom za sjetvu industrijskog bilja 1948. predviđeno bilo da se eksploatišu znatno veće površine. Od toga

⁴²⁴ *Pobjeda*, 23. jun 1946, 4.

⁴²⁵ *Pobjeda*, 23. avgust 1947, 4. Pamuk je zasaden u selu Štoj kod Ulcinja. Pamuk odličnog kvaliteta proizvodio se i u albanskom selu Vladimir, ali u ostalim krajevima barskog sreza (Crmnica, Paštrovići, Mrkojevići i Bar). (*Isto*); „Neposredno poslije rata uspijevao je pamuk u Kodrama kod Ulcinja.“ (M. Perović, *Bar i Ulcinj*, 368)

⁴²⁶ *Pobjeda*, 6. decembar 1947, 3. Nabavno-prodajna zadruga do početka decembra 1947. otkupila je 6.297 kg pamuka, ali je zbog nedostatka smještajnih kapaciteta skladišten u „vlažnim odjeljenjima u kojima se vlaži, kvari i trune“. (*Isto*)

⁴²⁷ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1947, k. 3, 121, zapisnik sa sastanka partijske ćelije u Štoju, 25. jun.

⁴²⁸ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1947, k. 3, 274, izvještaj sa sastanka Biroa partijske ćelije Bratica, 1. septembar.

⁴²⁹ *Prvi kongres Komunističke partije Crne Gore*, 121.

⁴³⁰ DACG, AOBR, SNOBR 1947, k. 17, 22097, zapisnik sa redovne sjednice Sreskog izvršnog odbora Bar, 14. decembar.

je pamukom trebalo zasijati oko 24% više zemljišnih parcela nego prethodne godine. No, usljed slabog zalaganja organa vlasti da podstaknu veću sjetvu industrijskog bilja, do kraja 1947. na terenu barskog sreza kontrahirano je oko 74% zemljišta za pamuk.⁴³¹ Nedovoljan angažman vlasti, kao i slaba propaganda Komunističke partije i masovnih organizacija, zasigurno su loše uticali na pad interesovanja za uzgojem industrijskog bilja. Da su otkupne cijene bile visocije,⁴³² nesumnjivo da bi stanovništvo bilo motivisanije da se bavi uzgojem pamuka. Ali kako su otkupne cijene bile niske, u nekim selima ulcinjskog kraja koja su imala odlične uslove za uzgoj ove kulture, stanovništvo je negodovalo zbog sjetve pamuka, izgovarajući se navodno nepodesnim zemljištem.⁴³³ Neutemeljenost tih tvrdnji najbolje demantuje činjenica, da se radilo o terenu na kome je trebalo da se zasije oko 4% planirane površine pamuka u Crnoj Gori.⁴³⁴

Planom za 1948. predviđeno je bilo da se u Crnoj Gori kontrahira oko 4.500 hektara pamuka, ali je zbog loših vremenskih prilika do kraja godine plan ostvaren oko 58% (2.621 ha). Najbolje rezultate postigao je titogradski srez, kontrahiravši oko 910 hektara (za oko 110 hektara premašen plan),⁴³⁵ dok je u barskom srezu zasijano do sredine te godine oko 444 hektara industrijskog bilja, što je bilo ispod očekivanja. Prema tvrdnjama lokalne vlasti, lošim rezultatima najviše su dopinijele vremenske nepogode koje su zahvatile ovaj kraj, uništivši brojne usjeve.⁴³⁶ Zbog toga su 1948. poljoprivredni prinosi u ovom srezu prilično podbacili, posebno na privatnim imanjima.⁴³⁷ Više uspjeha u uzgoju pamuka ostvarila su kolektivna preduzeća, poljoprivredne ekonomije i zadružna preduzeća, ali to nije moglo umanjiti činjenicu, da su prinosi pamuka te godine podbacili u odnosu na berbu iz 1947. godine.⁴³⁸ Pored loših vremenskih prilika, slabijoj berbi pamuka 1948. značajno je doprinio ljudski faktor, vršeći razne špekulativne radnje. Tako

⁴³¹ *Pobjeda*, 1. februar 1948, 3.

⁴³² DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1948, k. 6, 214/1, partijska ćelija Narodne milicije Ostros – Sreskom komitetu KPJ Bar, 2. mart.

⁴³³ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1948, k. 6, 202/1, izvještaj sa sastanka partijske ćelije u Štoju, bez datuma.

⁴³⁴ DACG, AOBR, SNOBR 1948, k. 35, 16154, zapisnik sa sjednice MNO Štoj, 9. septembar. Na teritoriji MNO Štoj, planom za 1949. predviđeno je bilo da se zasije 170 hektara pamuka. (*Isto*)

⁴³⁵ DACG, PV 1949, f-62, 1/7, informativni bilten Narodne republike Crne Gore. Danilovgradski i kotorski srez postigli su najgore rezultate, ne uspevši da kontrahiraju ni 50% planiranih površina. (*Isto*)

⁴³⁶ DACG, AOBR, SNOBR 1948, k. 13, 10441, izvještaj o radu Sreskog izvršnog odbora Bar za mjesec april i maj 1948.

⁴³⁷ DACG, AOBR, SNOBR 1948, k. 20, 18186, izvještaj o radu Sreskog izvršnog odbora Bar za III kvartal (jul, avgust, septembar) 1948. godine.

⁴³⁸ *Pobjeda*, 28. oktobar 1948, 5. Otkupom pamuka rukovodila je Ispostava za pamuk u Dubrovniku. (*Isto*)

su se u ulcinjskom kraju pojedini uzgajivači obavezali da će zasaditi 4 rala pamuka, za što su dobili odgovarajuće količine žita, a sijali su od 1 do 2 rala zemlje.⁴³⁹ Budući da je to bila uobičajena pojava kod uzgajivača, čini se da ljudski faktor nije nanio manju štetu berbi pamuka od nevremena. No, uprkos lošijem rodu, prosječan prinos pamuka u Crnoj Gori (2,60 metarskih centi) 1948. bio je u rangu jugoslovenskog (2,61 metarskih centi), što potvrđuje da su uslovi za uzgoj ove industrijske biljke bili veoma povoljni.

Iako se radilo o novoj kulturi, koja prema navodima štampe, nije ranije sađena u Crnoj Gori, dvogodišnje iskustvo pokazalo je da na crnogorskom primorju, titogradskom i danilovgradskom srezu postoje dobri uslovi za uzgoj pamuka. Posebno su se odličnim i visokokvalitetnim prinosima izdvajali primorski i prijezerski rejon Crne Gore (krajevi u neposrednoj blizini Skadarskoj jezera),⁴⁴⁰ koji su proizvodili najveće količine pamuka u Crnoj Gori. Budući da je na tom prostoru živio nemali broj Albanaca, njihov doprinos proizvodnji pamuka bio je značajan. Od toga je samo 15 sela ulcinjskog kraja tokom jesenje sjetve 1948/1949. godine, zasijalo oko 1.402 rala pamuka. Činjenica da je količina zasijanog pamuka bila za oko 400 rala veća od pšenice, pouzdano svjedoči koliko je nova vlast potencirala uzgoj industrijskog bilja.⁴⁴¹ Poljoprivrednici barskog sreza 1949. trebali su da proizvedu 43% planom predviđenih prinosa pamuka na republičkom novu.⁴⁴² Imajući u vidu da su u ovom srezu najpogodnije uslove za uzgoj pamuka imali krajevi nastanjeni Albancima, najveće prinose pamuka u barskom srezu (i značajne količine na republičkom nivou), proizvodili su Albanci. Posebno se isticao anamalski i ulcinjski kraj (Štojsko polje), koji su po količini i kvalitetu pamuka, bili među

⁴³⁹ DACG, AOBR, SNOBR 1948, k. 35, 3998, zapisnik Šeste redovne sjednice plenuma MNO varoši Ulcinj, 8. avgust.

⁴⁴⁰ *Pobjeda*, 26. mart 1949, 1.

⁴⁴¹ DACG, AOUL, MNOUL, k. 4, bez broja, spisak sela MNO Ulcinj koji su posijali žitarica i duvana za vrijeme jesenje sjetve 1948/1949. Na području MNO Ulcinj uključujući varoš bilo je 18 sela. Pamuk se sadio u 15 sela. Tokom jesenje sjetve 1948/1949. u Bratici je zasijano 147.5, Salču 36.5, Kolomzi 155, Kručama 47, Krutama 34, Zoganju 155.5, Pistuli 122.5, Briskoj Gori 28.5, Darzi 43.5, Donjem Štoju 184.5, Gornjem Štoju 90.5, Reču 163, Svetom Đorđu 130, Ćurkama 42.5 i Možuri 21.5 rala pamuka. Pamuk se nije sadio u Ulcinju, Kodrama i Valdanosu. (*Isto*); Na području MNO Vladimir tokom prolječne sjetve 1949. zasijano je oko 70 rala pamuka, a na Državnom poljoprivrednom dobru u Štoju oko 35 hektara. (*Pobjeda*, 7. jul 1949, 3; *Pobjeda*, 30. jul 1949, 3).

⁴⁴² *Pobjeda*, 26. mart 1949, 1. U barskom srezu kontrahiranje pamuka 1949. izvršeno je 100%. (DACG, AOBR, SNOBR 1949, k. 1, 106, Sreski narodni odbor Bar (Sreska planska komisija) – Planskoj komisiji Titograd, 27. april)

najboljima u Jugoslaviji.⁴⁴³ Stoga, su prinosi na tom području 1949. na najvećem broju zemljišnih parcela bili uglavnom dobri.⁴⁴⁴ Ali, s obzirom da su te godine u barskom srezu pamukom bile zasijane „znatno veće površine nego ikada ranije“, prinosi su mogli biti mnogo bolji nego što su uistinu bili. Ali, neiskustvo proizvođača, špekulantske navike stanovništva, primitivna tehnika, kašnjenje isporuke žita za uzgajivače, loša organizacija, nesavjestan rad, vremenske prilike i praksa pojedinih uzgajivača da pamuk siju na nepodesnom zemljištu, nepovoljno su odrazili i ove godine na berbu pamuka.⁴⁴⁵ Tako je do 1. novembra 1949. u ovom srezu otkupljen samo deseti dio predviđene količine pamuka (40.000 kg), čemu su pored ljudskog faktora značajno doprinijele velike jesenje kiše. Činjenica da je četvrtinu tih prinosa (9.870 kg) dao samo jedan kraj nastanjen Albancima u zaleđu barskog sreza,⁴⁴⁶ ukazuje da su albanski krajevi davali ogromne količine pamuka. No, to ne umanjuje poražavajući podatak, da su do kraja godine u ovom srezu prinosi pamuka iznosili nepunih petnaest procenata (14,7).⁴⁴⁷ To govori da su uz niske otkupne cijene, neobjektivni sjetveni planovi loše uticali na stanovništvo da se ozbiljnije posveti proizvodnji ove kulture, budući da je od oko 6.000 hektara obradivih površina u barskom srezu, planom za 1950. predviđeno bilo da se pamukom zasije gotovo četvrtina obradivih površina (1.350 ha). Od toga su najveći dio prinosa trebali da daju krajevi nastanjeni Albancima (anamalski i ulcinjski kraj), s obzirom da su u ostalim dijelovima ovog sreza uslovi za uzgoj pamuka bili lošiji. Primorani da ogromne zemljišne površine zasiju pamukom, brojni uzgajivači s pravom su negodovali „da im je mnogo pamuka za proljećnu sjetvu“. Stoga su zahtijevali da ih ne zadužuju površinom pamuka koju moraju zasijati, nego po broju strukova. Ali, kako vlast nije imala sluha za takve zahtjeve, seljaci su nalazili načina da opstruiraju uzgoj ove kulture. Posebno su

⁴⁴³ *Pobjeda*, 27. oktobar 1949, 3. „Tamo su čaure pune vlakana, normalne dužine i zadovoljavajućeg kvaliteta – već počele da pucaju, a na nekim parcelama je i berba u toku. (*Pobjeda*, 17. septembar 1949, 3)

⁴⁴⁴ *Pobjeda*, 20. septembar 1949, 3.

⁴⁴⁵ DACG, AOIRP, SK KPJ 1949, k. 12, 13/2, zapisnik sa sastanka Sreskog komiteta KPCG Bar, 12. januar, *Pobjeda*, 17. septembra 1949, 3.

⁴⁴⁶ *Pobjeda*, 6. novembar 1949, 3. Prinosi su bili sa područja MNO Vladimir. (*Isto*)

⁴⁴⁷ *Pobjeda*, 2. decembar 1949, 3. Do kraja 1949. u barskom srezu otkupljeno je umjesto predviđenih 500.000 samo 73.558 kg pamuka. Od toga je prerađeno oko 54.000 kilograma, od kojih je dobijeno 17 tona čistog pamučnog vlakna. (*Isto*)

nezadovoljna bila imućnija albanska domaćinstva, koja se nijesu lako mirila sa činjenicom da moraju uzgajati nerentabilni pamuk.⁴⁴⁸

Nezadovoljstvo seljaka da se bave uzgojem pamuka nepovoljno se održavalo na prinose, pa su površine kontrahirane zemlje za uzgoj ove kulture iz godine u godine bile sve manje. Tako je početkom 1950. u titogradskom srezu, prema podacima Sreskog komiteta Komunističke partije, od planiranih oko 990 hektara za uzgoj pamuka kontrahirano oko 770 ha.⁴⁴⁹ No, štampa je tvrdila da su te površine bile neuporedivo manje. Od kontrahiranih površina, značajan udio otpadao je na krajeve nastanjene Albancima.⁴⁵⁰ Kao posljedica ambicioznih planova, sjetva u Crnoj Gori nije odvijala željenom dinamikom ni na državnim ni na privatnim dobrima. Naprotiv, broj poljoprivrednih dobara („Jadran“ iz Ulcinja) i seljačkih radnih zadruga u Crnoj Gori, koje do kraja maja 1950. nijesu počele da siju pamuk, bio je „priličan“. Štaviše, samovoljno su umanjivali sjetvene planove ili su, pak, jednostavno odbijale da siju pamuk, izgovarajući se njegovom neisplativošću. To je rezultiralo da površine zasijane pamukom u Crnoj Gori sredinom 1950. (1.111 hektar), budu znatno manje od planiranih. Od toga je oko 60% zemljišnih parcela bilo zasijano na privatnom, a oko 40% na zadružnom sektoru. Iako je odnos zasijanih površina na državnim i privatnim imanjima bio gotovo ujednačen na republičkom nivou, u barskom srezu na privatnim posjedima polovinom 1950. zasijano je bilo oko 20% planom predviđenih površina. S obzirom da se radilo o srezu koji je trebao da proizvede najveće količine pamuka u Crnoj Gori, izvjesno je bilo da će i 1950. prinosi ove kulture podbaciti. Pored slabe zainteresovanosti proizvođača, koji su se orijentisali na uzgoj drugih poljoprivrednih kultura,⁴⁵¹ na prinose pamuka te godine znatno je uticala sušna i nerodna godina.⁴⁵²

⁴⁴⁸ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1950, k. 22, 54/2, zapisnik sa 15-og sastanka biroa Sreskog komiteta KPCG Bar, 24. maj; DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1949, k. 12, 194, izvještaj o političkom radu na terenu albanske manjine u barskom srezu za mjesec novembar 1949. godine.

⁴⁴⁹ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1950, f-15, 37, Sreski komitet KPCG Titograd – Pokrajinskom komitetu, 10. januar.

⁴⁵⁰ *Pobjeda*, 23. mart 1950, 3. Do kraja marta 1950. u titogradskom srezu kontrahirano je 398 hektara zemlje. Najbolje rezultate u kontrahiranju pamuka postigli su MNO Tuzi i Mataguži. (*Isto*)

⁴⁵¹ *Pobjeda*, 21. maj 1950, 1. Od 1.111 hektara zemlje, na zadružnom sektoru zasijano je bilo oko 440, a na zadružnom oko 663 hektara pamuka. Najbolje rezultate u zadružnom sektoru postigao je danilovgradski srez, u kome je od oko 346, do kraja maja 1950. zasijano bilo oko 275 hektara pamuka. U privatnom sektoru danilovgradskog sreza pamukom je zasijano više od polovine planom predviđenih površina, a u

No, uprkos nepovoljnim vremenskim prilikama, i sve slabijoj zanintereosvanosti uzgajivača, tokom prve berbe 1950. barski srez je proizveo oko 46.000 kilograma čaura pamuka. Najbolje uslove u barskom srezu za uzgoj ove kulture imao je ulcinjski kraj, u kome su pedološke osobine tla i klima bili možda i najbolji u Crnoj Gori za uzgoj pamuka.⁴⁵³ Ali, usljed nerealnog planiranja i sve slabije zainteresovanosti stanovništva, planom za 1951. u barskom srezu predviđeno je bilo da se na privatnim, zadružnim i državnim parcelama zasade u pola manje površine pamuka (640 hektara) nego što je to bilo prethodne godine. Od toga je na privatnim parcelama predviđeno bilo da se zasadi gotovo 94% planiranih površina (600 hektara), na zadružnim nepunih 6% (38 hektara), a na državnim 0,31% pamuka (2 hektara). Kao i ranijih godina, očekivanja su bila da će krajevi nastanjeni Albancima dati ubjedljivo najveće prinose. Tako su od očekivanih oko 300.000 kilograma pamuka, koji je trebalo proizvesti na privatnim gazdinstvima barskog sreza, krajevi nastanjeni albanskim stanovništvom (anamalski i ulcinjski kraj) trebali državi da predaju više od 78% pamuka (oko 235.000 kg).⁴⁵⁴ Ali, podatak da je u barskom srezu do sredine oktobra 1950. godine kontrahirano 68,1% planiranih površina, nije obećavao da će prinosi pamuka 1951. godine ispuniti očekivanja vlasti. Naprotiv, izvjesno je bilo da će i na republičkom nivou podbaciti prinosi ove kulture. Tim prije jer je i u titogradskom srezu, koji je poslije barskog davao najveće količine pamuka, do oktobra 1950. kontrahirano oko 51% planiranog zemljišta.⁴⁵⁵

titogradskom srezu nešto više od 45% (od ukupno 350 hektara). Barski srez, prema navodima štampe, planom je trebao da zasije 1.245 hektara pamukom. (*Isto*)

⁴⁵² *Drugi kongres Saveza komunista Crne Gore*, 6.

⁴⁵³ *Pobjeda*, 19. oktobar 1950, 1. „Najbolji uslovi za uzgoj pamuka postojali su na državnom poljoprivrednom dobru „Jadran“ u Ulcinju s obzirom na umjerenu vlažnost i rastresitost zemljišta“. (*Isto*)

⁴⁵⁴ DACG, AOBR, SNOBR 1950, k. 5, 1300, plan proizvodnje pamuka za 1951. Od 600 hektara zemlje na privatnim gazdinstvima, planom je predviđeno bilo da se na području MNO Bar zasadi: 35 ha, Virpazar 15 hektara, Pečuricama 80 ha, Vladimiru 250 i Ulcinju 220 hektara. Očekivanja su bila da će svaki hektar zemlje dati 500 kg pamuka. Planom za 1951. očekivalo se da barski srez proizvede 320.000 kg pamuka. Od toga je MNO Bar trebao da proizvede 17.500 kg, Virpazar 7.500 kg, Pečurice 40.000 kg, Vladimira 125.000 kg i Ulcinj 110.000 kg. Očekivanj su bila da će zadružni i državni sektor proizvesti 20.000 kg pamuka (6,25%). Od toga je zadružni sektor trebao da proizvede 19.000, a državni sektor 1.000 kg pamuka. Od 19.000 kg koje je trebao da proizvede zadružni sektor, očekivanja su bila da će seljačke radne zadruge „26. novembar“ iz Ulcinja i „Vido Matanović“ iz Štoja proizvesti oko 9.000 kg („26. novembar“ – 4.000 kg, „Vido Matanović“ – 5.000 kg). (*Isto*)

⁴⁵⁵ *Pobjeda*, 19. oktobra 1950, 1. Na republičkom nivou do 13. oktobra 1950. kontrahirano je preko 71% planiranog zemljišta za pamuka. Najbolje rezultate ostvarili su danilovgradski (91%), hercegnovski (90%) i kotorski (84,3). (*Isto*)

Interesovanje seljaka za uzgoj pamuka iz godine u godinu počelo je sve više da slabi, čemu su pogodovala slabe kontrole, zloupotrebe organa vlasti, opstrukcije i špekulacije uzgajivača. Nije bila rijetka pojava da seoski odbornici izdaju pojedinim uzgajivačima potvrde da su zasijali sve parcele predviđene ugovorom za uzgoj pamuka, samo da bi primili avans u žitu, iako nerijetko ni polovina od predviđenog zemljišta nije bila zasijana. Pritom, u nekim krajevima nastanjenim Albancima, u kojima su postojali idealni uslovi za uzgoj pamuka, zabilježeni su slučajevi da se prilikom berbe pamuk nije kupio. Iako su zbog ovakvih postupaka vlasti povremeno kažnjavale nesavjesne uzgajivače,⁴⁵⁶ represivne mjere nijesu pospješile veću produktivnost. Naprotiv, sjetve pamuka uveliko su kasnile, a količine zasađene ovom kulturom bile su neznatne. Tako je u barskom srezu do 20. maja 1951. zasađeno bilo oko 9% planiranih površina,⁴⁵⁷ dok je na republičkom nivou do sredine te godine od 1.500 zasijano nešto više od 350 ha.⁴⁵⁸ Od toga su poljoprivrednici barskog sreza zasijali više od 100 ha,⁴⁵⁹ a tri četvrtine prinosa pamuka u ovom kraju Crne Gore proizvodili su Albanci.⁴⁶⁰ Uprkos odličnim uslovima prinosi pamuka iz godine u godinu su se drastično smanjivali, pa je do sredine 1951. u ulcinjskom kraju zasijano skromnih 54,44 rala. Razloga da vlast bude nezadovoljna rezultatima uzgoja pamuka u ulcinjskom kraju bilo je previše.⁴⁶¹ Tim prije jer je praksa pokazala da se kulture koje se kasno zasade slabije ili nikako rode. Kako je posljednjih godina to postala uobičajena pojava, prinosi pamuka konstantno su slabili. Napuštanjem administrativno-centralističkog načina upravljanja privredom, koje je u praksi počelo da se sprovodi od 1952. godine, proizvođačima je dozvoljeno da se slobodno posvete uzgoju rentabilnijih kultura. S obzirom da su se uzgajivači industrijskog bilja godinama nakon rata žalili na niske otkupne cijene, njihovim povećanjem vlast je nastojala da stimuliše

⁴⁵⁶ DACG, AOUL, GNOUL 1951, k. 12, bez broja, izvještaj o radu Gradskog narodnog odbora Ulcinj za period juni – oktobar 1951, bez datuma. Primjeri da se tokom berbe nije kupio pamuk na većim površinama zabilježena su u: ulcinjskom polju, Štoju, Pistuli i Zoganju. Najveću krivicu za to snosili su seoski odbornici koji nijesu prijavljivali nesavjesne uzgajivače i članove poljoprivrednog odsjeka, i samo povremeno obilazili teren. (*Isto*)

⁴⁵⁷ *Pobjeda*, 29. maj 1951, 3.

⁴⁵⁸ *Pobjeda*, 1. jun 1951, 1. Posebno su podbacili poljoprivrednici barskog, titogradskog i danilovgradskog sreza. (*Isto*)

⁴⁵⁹ *Pobjeda*, 2. jun 1951, 3.

⁴⁶⁰ Na teritoriji MNO Vladimir, koji je u barskom srezu davao najveće prinose pamuka, do sredine 1951. plan sjetve ostvaren je oko 72%. (DACG, AOUL, GNOUL 1951, k. 11, 2079, zapisnik sa sjednice plenuma Mjenkog narodnog odbora Vladimir, 7. jun).

⁴⁶¹ DACG, AOUL, GNOUL 1951, k. 1, 36, Gradski narodni odbor Ulcinj – Sreskom narodnom odboru Bar, 30. maj.

uzgajivače da se bave uzgojem pamuka. Štaviše, u jednom selu nadomak Ulcinja 1954. sagrađena je stanica, koja je s dosta uspjeha „radila na unapređenju“ uzgoja pamuka. No, kako su i pored uvećanja otkupne cijene za pamuk bile tri puta niže od cijene duvana,⁴⁶² iz merkantilističkih razloga proizvođači su se opredijeljivali za rentabilnije kulture. Sumirajući desetogodišnji bilans razvoja poljoprivrede u Crnoj Gori, jedino je u proizvodnji industrijskog bilja predratni prosjek bio premašen za 200%.⁴⁶³ Imajući u vidu da je albansko stanovništvo proizvodilo velike količine duvana i pamuka na republičkom nivou, njihova zasluga za dobre prinose industrijskog bilja u poslijeratnom periodu bila je velika. Pored duvana i pamuka, od industrijskog bilja u neznatnim količinama gajeni su: lan, kikiriki i sezam,⁴⁶⁴ ali se njihovi prinosi nijesu mogli porediti sa duvanom i pamukom.

Od povrtarskih kultura najviše se gajio krompir, za čiji su uzgoj postojali dobri uslovi u svim krajevima Crne Gore. Osim krompira, u većim količinama uzgajali su se kupus, luk, pasulj, dinje i lubenice, čiji prinosi nijesu zadovoljali potrebe stanovništva, dok su se paradajz, paprika, šargarepa, sočivo i bob uzgajali u neznatnim količinama. Jedina povrtarska kultura koja je pored krompira uzgajana u svim krajevima Crne Gore bio je pasulj, čiji je prosječan prinos po hektaru (8,2 mc) bio u rangu jugoslovenskog (8,3 mc). Prosječni prinosi većine povrća koje je uzgajanao u Crnoj Gori činili su oko 50% jugoslovenske proizvodnje, pa se povrće do rata uvozilo.⁴⁶⁵

Tradicionalne povrtarske kulture u najvećoj mjeri uzgajale su se i nakon 1945. godine, čemu su, posebno prvih godina nakon rata, pogodavali dobri prinosi poljoprivrednih kultura.⁴⁶⁶ Nakon rata krompir se gajio na privatnim, zadružnim i imanjima državnih poljoprivrednih dobra. U zadružnom sektoru i poljoprivrednim dobrima na terenu nastanjenim albanskom populacijom na jugu Crne Gore od povrtarskih

⁴⁶² DACG, AOUL, GNO (NOGO) 1952, k. 21, 2118, J. Glavanović, povjerenik Povjereništva za poljoprivredu Sreskog narodnog odbora Bar – Gradskom narodnom odboru Ulcinj, 14. mart; M. Perović, *Bar i Ulcinj*, 368.

⁴⁶³ *Drugi kongres Saveza komunista Crne Gore*, 147.

⁴⁶⁴ *Pobjeda*, 18. maj 1949, 3.

⁴⁶⁵ S. Medenica, *Privredni razvitak Crne Gore 1918-1941*, 56-57. Prosječan prinos krompira po glavi stanovnika na prostoru Crne Gore (26 kilograma) prije rata bio je tri puta niži od jugoslovenskog prosjeka (87 kilograma). U istom periodu prinosi krompira po hektaru u Crnoj Gori iznosili su približno 50% prosječne proizvodnje u Jugoslaviji. (*Isto*)

⁴⁶⁶ *Pobjeda*, 23. avgust 1947, 4.

kultura dominirao je krompir, dok su ostale vrste povrća bile slabije zastupljene. Tako je s proljeća 1951. godine državno poljoprivredno dobro „Jadran“ iz Ulicinja na 20 hektara zasadilo krompir, dok su zasadi crnog luka (6 ha), graška (3 ha), kupusa, paradajza, paprika i patlidžana bili neuporedivo manji. Krompir se masovno gajio i na privatnim imanjima ulcinjskog kraja, u kojem su maja 1951. od oko 300 rala zasijane zemlje, kukuruz i krompir činili dvije trećine zasada.⁴⁶⁷ Iako su na ovom terenu postojali odlični uslovi za uzgoj brojnih drugih poljoprivrednih kultura, uzgajivači su najviše pažnje posvećivali tradicionalnim kulturama. Najviše prinosa ratarskih kultura, prema podacima štampe, u Jugoslaviji 1955. proizvodilo se na prostoru Plava, iako u ovom kraju nijesu ni izbliza bili iskorišćeni svi potencijali koji su trebali da doprinesu boljem razvoju poljoprivrede. Uprkos tome, područje Plava posebno je bilo „pogodno za proizvodnju prvorazrednog krompira“. Kada bi se iskoristili svi potencijali za razvoj poljoprivrede, žitelji ovog kraja su smatrali da bi bez većih teškoća mogli snabdjevat i jug Crne Gore krompirom, mesom i pasuljem.⁴⁶⁸

U krajevima nastanjenim albanskom populacijom nakon rata velika pažnja poklanjala se uzgoju: pšenice, kukuruza, ječma, raži i ovasa. Iako su postojali dobri uslovi za uzgoj žitarica u albanskim krajevima, u cilju ispunjenja Petogodišnjeg plana, vlast je nastojala da izvrši preorijentaciju poljoprivrede, stavljajući poseban akcenat na uzgoj industrijskog bilja i voćarstva. Posebno u južnim krajevima Crne Gore i njegovom zaleđu, u kojima su postojali povoljni uslovi za uzgoj industrijskog bilja i južnog voća.⁴⁶⁹ Ali, zbog teške ekonomske situacije u zemlji, prvih godina nakon rata najveći dio zemljišnih površina bio je zasijan žitaricama. Tako je tokom proljeća 1947. u ulcinjskom srezu, od 2.097 ha zemlje predviđenih za uzgoj raznih kultura, planirano da se

⁴⁶⁷ *Pobjeda*, 3. april 1951, 1; *Pobjeda*, 10. maj 1951, 3. U zadruzi „26. novembar“ iz Ulicinja s proljeća 1951. godine zasadeno je 9 hektara krompira i oko deset hiljada strukova ostalog povrtarskog bilja (paradajz, paprika, patlidžan i kupus). (*Isto*); Na državnom dobru u Štoju sredinom 1949. obrađeno je oko 110 ha zemlje. Od toga je 9 ha bilo zasadeno krompirom, 3 lukom, 1 hektar lubenicama, pola hektara paradajzom i plavim patlidžanom. Od drugih kultura 29 hektara je bilo zasadeno lucerkom, 3 i po sezamom, 30 pamukom, 4 oraščićem, 50 ari soje, 50 ari graška, 6.594 sadnica smokava i vinograd (1 ha). (*Pobjeda*, 10. jun 1949, 3)

⁴⁶⁸ *Pobjeda*, 24. april 1955, 4.

⁴⁶⁹ DACG, AOBR, SNOBR 1947, k. 18, 23060, I. Marović, sekretar Opšteg odsjeka Sreskog narodnog odbora u Baru – Predsjedništvu Vlade (Generalnom sekretarijatu), 5. novembar.

kukuruzom zasije oko 1.370 ha (65,33%).⁴⁷⁰ To nedvosmisleno potvrđuje da su od ratarskih kultura u poljoprivredi, žitarice bile ubjedljivo najzastupljenije. Slično je bilo i u barskom srezu, u kome je takođe najveći dio zemljišnih površina bio zasijan krompirom i kukuruzom.⁴⁷¹ Iako se velika pažnja poklanjana uzgoju ovih kultura, plan otkupa žitarica nije bio ispunjen, a u ulcinjskom kraju od predviđenih 38.585 kg žitarica, do početka septembra 1947. je otkupljeno oko 23.470 kg (60,82%). Od toga je 882 kg bilo ječma, dok je ostali otkup činila pšenica.⁴⁷² Plan jesenje sjetve žitarica nije bio ostvaren ni u barskom srezu.⁴⁷³ Istina, do kraja prve planske godine, sreska vlast u Baru u suštini je imala razloga da bude zadovoljna, jer je plan poljoprivrede bio gotovo ispunjen (98,30%). Od toga je sjetva ozime pšenice ostvarena 86,50%, dok je sjetva ozime raži i ječma bila stoprocentno realizovana.⁴⁷⁴

Iako se vlast trudila da izvrše preorijentaciju poljoprivrede, površine zasijane u barskom srezu 1948. godine 60,45% zemljišta bilo je zasijano žitaricama.⁴⁷⁵ Istina, zbog pogodnih uslova za uzgoj industrijskog bilja, u ulcinjskom kraju su tokom jesenje sjetve 1948/49. godine, površine zasijane pšenicom i ječmom, za oko 250 rala su bile manje od površina na kojoj se sijao pamuk.⁴⁷⁶ Ali, imajući u vidu praksu uzgajivača da netačno

⁴⁷⁰ *Pobjeda*, 21. maj 1947, 4. Žetveni prinosi pšenice u barskom srezu 1946. iznosio je 5.047 kvintala. Od toga je 243 kvintala proizvedeno na području dominantno nastanjenom albanskim stanovništvom (Šestani). Prinosi kukuruza iznosili su 1.152 kvintala, od čega su albanski krajevi proizveli 57 kvintala. (DACG, AOBR, SNOBR 1947, k. 2, 1421, B. Sjekloča, povjerenik Privrednog odsjeka Sreskog narodnog odbora u Baru – Ministarstvu trgovine i industrije, 29. januar.

⁴⁷¹ *Pobjeda*, 31. maj 1947, 4. Tokom prolječne sjetve 1947. godine, poljoprivredni Odsjek Sreskog narodnog odbora u Baru, podijelio je 7 vagona kukuruza za sjeme. (*Isto*)

⁴⁷² *Pobjeda*, 3. septembar 1947, 1. Na području koje je obuhvatao MNO Ulcinj, od predviđenih 10.500 kg, otkupljeno je bilo 6.505 kg žitarica, a na terenu MNO Štoj, od planiranih 4.085 kg, otkupljeno je bilo 3.563 kg žitarica. (*Isto*); S jeseni 1947. „u jednom magacinu u Vladimiru smješteno je na betonu pet i po vagona pšenice“, kojoj je prijetila opasnost da se pokvari. (*Pobjeda*, 4. oktobar 1947, 3)

⁴⁷³ DACG, AOBR, SNOBR 1947, k. 17, 22097, zapisnik redovne sjednice Sreskoh izvršnog odbora u Baru, 14. decembar. Plan jesenje sjetve pšenice ostvaren je 91,71%, ječma 80,50%, raži 104% i ovasa 40%. Što se tiče ostalih kultura, plan jesenje sjetve industrijskog bilja ostvaren je 100%, povrtnog bilja 250%, krznog 21%, a zimskog dubokog oranja 44,06%. Ukupno je plan bio ostvaren 84,50%. (*Isto*)

⁴⁷⁴ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1948, k. 6, 13/1, zapisnik sa sastanka Sreskog komiteta KPJ Bar, 14. januar.

⁴⁷⁵ DACG, SNOBR 1948, k. 13, 10441, izvještaj o radu Sreskog izvršnog odbora u Baru za april i maj 1948. Od 2.119 ha zemlje, koja posijana tokom aprila i maja 1948, na žitarice je otpadalo 1.281 ha. (*Isto*)

⁴⁷⁶ DACG, AOUL, MNOUL 1948, k. 4, bez broja, spisak sela MNO Ulcinj koji su posijali žitarica i duvana na terenu ovog Odbora tokom jesenje sjetve 1948/49. godine. Na području MNO Ulcinj tokom sjetve 1948/49. zasijano je bilo pšenicom 1.067, ječmom 82,5, a pamukom 1.402 rala zemlje. Lucerkom je bilo zasaden 120 rala zemlje. Pšenicom je bilo posijano: u selu Bratici 84, Salču 55,5, Kolomzi 162,5, Kručama 92,5, Krutama 47,5, Zoganju 109,5, Pistuli 69, Briskoj Gori 43, Darzi 27, Donjem Štoju 119, Gornjem Štoju 28,5, Reču 133, Svetom Đordu 47, Čurkama 18 i Možuri 31 ralo. Ječmom je posijano bilo:

prikazuju površine zasijane industrijskim biljem, površine zasijane žitaricama u ovom kraju zasigurno su bile znatno veće. Najbolji sjemenski materijal za proizvodnju bijelih žitarica u barskom srezu, prema mišljenju stručnjaka, davali su krajevi nastanjeni Albancima. Oni su ujedno proizvodili i najveće količine bijelih žitarica u ovom srezu,⁴⁷⁷ iako plan njihovog otkupa do jeseni 1948. nije bio izbliza bio ispunjen (39,56%).⁴⁷⁸ Što se tiče plana sjetve ozimih usjeva, do kraja godine (sredine decembra) od 20.539 ha, zasijano je bilo 14.497 ha (70%). Od toga je žitaricama zasijano bilo 14.065 ha (73%): pšenicom 10.539 ha (73%), ražom 2.514 ha (82%), ječmom 647 ha (57%), ovasom 62 ha (29%), dok je 303 ha (82%) bilo zasijano drugim žitaricama. Najbolje rezultate postigao je barski srez (3.193 ha).⁴⁷⁹ Značajan doprinos tome dali su albanski krajevi, koji su takođe proizvodili velike količine žitarica u ovom srezu.

Zbog dobrih prinosa i težnje da poljoprivredu orijentišu na uzgoj industrijskog i krmnog bilja, vlast je 1949. na Crnogorskom primorju smanjila za 10% plan uzgoja žitarica.⁴⁸⁰ Pored industrijskog i krmnog bilja, socijalistička vlast je potencirala uzgoj tradicionalnih povrtarskih kultura (krompir, crni i bijeli luk, pasulj, grašak, sočivo, bob...).⁴⁸¹ Planom za 1949. u barskom srezu predviđeno je bilo da se otkupi oko 30.000 kg bijelih žitarica, ali je do početka jeseni otkupljena samo trećina predviđene količine (10.347 kg). Od preostalog dijela, više od polovine predviđene količine trebali su da daju krajevi nastanjeni Albancima, što nedovosmisleno govori koliko je uzgoj žitarica bio zastupljen u albanskim krajevima.⁴⁸² Jedno je sigurno, po pitanju realizacije otkupa, naplate poreza i sjetve, albanski krajevi nijesu zaostajali za drugima. Naprotiv, prednjačili

u selu Bratici 1.5, Salču 7.5, Kolomzi 29.5, Kručama 8, Krutama 5, Zoganju 9.5, Pistuli 2, Briskoj Gori 3, Donjem Štoju 8.5, Reču 4, Ćurkama 2 i Možuri 2 rala. (*Isto*)

⁴⁷⁷ *Pobjeda*, 6. avgust 1948, 3. Najkvalitetniji sjemenski materijal bio je sa područja Vladimira, Bratice i Ulcinja.

⁴⁷⁸ DACG, AOBR, SNOBR 1948, k. 20, 18186, izvještaj o radu Sreskog izvršnog odbora u Baru za III kvartal 1948. Od predviđenih 30.000 kg bijelih žitarica, otkupljeno je bilo 11.868 kg. (*Isto*)

⁴⁷⁹ DACG, PV 1949, f-62, 1/6, informativni bilten Narodne republike Crne Gore.

⁴⁸⁰ *Pobjeda*, 26. mart 1949, 1.

⁴⁸¹ *Pobjeda*, 19. april 1949, 3. Prve sedmice aprila 1949. u barskom srezu posijano je: 48.50 ha krompira, 35.15 ha 16 ha crnog i bijelog luka, pasulja, graška, sočiva, boba i drugih povrtarskih kultura, 28 ha grahorice i lucerke. (*Isto*)

⁴⁸² DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1949, k. 10, 70-1, Sreski komitet KPCG Bar – Centralnom komitetu KPCG, 10. oktobar. Na terenu MNO Sveti Stefan, plan otkupa bijelih žitarica podbacio je oko 400 kg, Petrovcu oko 600 kg, Sutomoru oko 600 kg, Novom Baru 1.473 kg, Starom Baru 1.659 kg, Virpazaru oko 1.600, Šestanima oko 900 kg, Ostrosu 304 kg, Vladimiru 5.486 kg, Pečuricama 3.398 i Ulcinju 3.233 kg. (*Isto*)

su u jesenjoj sjetvi 1949. godine, a najimućnija domaćinstva zasađivala su i po 20-30 rala zemlje kukuruzom.⁴⁸³ Samim tim i prinosi žitarica nesumnjivo nijesu bili mali, ali su ih proizvođači uz pomoć pojedinih korumpiranih predstvanika lokalne vlasti, prikazivali manjim nego što su uistinu bili. To potvrđuje izvještaj Gradskog narodnog odbora Ulcinj za 1950. godinu, u kome se navodi da je plan jesenje sjetve polovično ispunjen, iako je obilaskom terena utvrđeno da su zasijane količine bile znatno veće od onih koje su figurirale u zvaničnim statistikama. Iako plan oktupa žitarica zbog sušne godine nije bio obiman, čini se da „veliko podplaćivanje“ i nerelano prikazivanje usjeva, nijesu manje od vremenskih nepogoda doprinijeli da okup žitarica te godine ne bude realizovan.⁴⁸⁴ No, ako je 1950. suša doprinijela da uzgajivači državi ne predaju otkup, naredne godine objektivnih prepreka da se u najvećoj mjeri realizuje plan nije bilo. Jer je sjetva obavljena rano, zima je bila blaga, zemlja dobro obrađena, pa je žetva pšenice u ulcinjskom kraju počela još krajem maja.⁴⁸⁵

U ravničarskim predjelima titogradskog sreza tih dana vršeno je okopavanje kukuruza i ostalog povrtnarskog bilja.⁴⁸⁶ Planom obaveznog otkupa za 1951. u ulcinjskom kraju, državi je trebalo predati oko 6.700 kg pšenice i raži, oko 2.000 kg ušura od pšenice i raži i oko 2.000 kg kukuruza.⁴⁸⁷ Za kraj koji ima izvrsne uslove za uzgoj žitarica, to su bile male količine. Ali, i tako skromne količine žitarica nije bilo lako otkupiti, s obzirom da se evidencija o zasijanim površinama stalno umanjivana. Štaviše, u nekim sredinama sa mješovitim muslimansko-albanskim stanovništvom na sjeveroistoku Crnu Gore, ona se

⁴⁸³ DACG, SK KPJ Bar 1949, k. 12, 194, izvještaj o političkom radu na terenu albanske manjine barskog sreza za novembar 1949. godine. Do kraja oktobra 1950. u nekim krajevima gdje je dominantno živjela albanska manjina (Vladimir), plan jesenje sjetve ostvaren je bio 126%. (*Pobjeda*, 29. oktobar 1950, 3).

⁴⁸⁴ DACG, AOUL, MNO Ulcinj 1950, k. 6, bez broja, izvještaj o radu Gradskog narodnog odbora Ulcinj u 1950; DACG, AOBR, SNOBR 1951, k. 8, 584, izvještaj o radu Gradskog narodnog odbora Ulcinj u 1950. godini. Planom jesenje sjetve 1950. u ulcinjskom kraju na privatnim gazdinstvima trebalo je zasijati: 400 ha pšenice, 6 ha raži, 32.5 ha ječma, 5 ha lana, 2 ha bijelog luka i 2 ha ostalog povrća. Od toga je zasijano bilo navodno samo: 207 ha pšenice, 2 ha raži, 29 ha ječma, 1 ha lana, 1.5 ha bijelog luka i 1 ha ostalog povrća. (*Isto*)

⁴⁸⁵ *Pobjeda*, 29. maj 1951, 3. Prinosi bijelih žitarica su bili dosta dobri. (*Pobjeda*, 12. jun 1951, 3)

⁴⁸⁶ *Pobjeda*, 29. maj 1951, 3. Do kraja maja sjetveni plan u titogradskom srezu ostvaren je bio oko 70%. (*Isto*)

⁴⁸⁷ DACG, AOUL, GNOUL 1951, k. 12, bez broja, plan obaveznog otkupa na području MNO Ulcinj za 1951. godinu.

praktično nije ni vodila. Posebno je to bilo izraženo na privatnim gazdinstvima,⁴⁸⁸ koja su na taj način od države ukrivale zasijane površine.

U ulcinjskom kraju je tako 1951. planom jesenje sjetve predviđeno bilo da se zasije 535 ha pšenice i 25 ha raznog povrća, ali po zvaničnim izvještajima plan nije bio ni u pola ostvaren (258 ha), iako je pregledom terena ustanovljeno da je on bio „premašen“.⁴⁸⁹ Tako je zahvaljući nesavjesnim i korumpiranim predstavnicima lokalne vlasti, na papiru iz godine u godine plan bio sve manji, dok su u praksi prinosi bili sve veći. Uprkos svom autoritarnom karakteru, očigledno je bilo da vlast nije mnogo trudila da stane na kraj špekulativnim radnjama u poljoprivredi. Naprotiv, dio ljudi koji su je reprezentovali na seoskom terenu, pravio se da ne primjećuje da su špekulacije i korupcija uzele velikog maha. Štaviše, podsticali su ove pojave, dijeleći sjeme za sjetvu domaćinstvima koja su ga imala u izobilju ili ljudima koji nijesu imali zemlje.⁴⁹⁰ Bez njihove podrške, teško da bi seljaci prikrivali sjetvene površine.

Od reforme društveno-ekonomskih i privrednih odnosa u Jugoslaviji 1952. godine, prinosi žitarica u Crnoj Gori blago opadaju u odnosu na period od 1947-1951. godine. Istina, prinosi pšenice po hektaru 1952. u metričkim centima bili su nešto veći (8,8) nego 1948. godine (7,26). Dvije godine kasnije (1954) godine prinosi pšenice su bili ispod nivoa iz 1939. (7,3), i u rangu prinosa iz 1948. godine (7,26). Prinosi kukuruza 1952. godine (6,1) značajno su bili manji nego 1948. (9,59), a 1954. (5,2) skoro dvostruko manji nego 1953. godine (10,2). Najviše kukuruza u Jugoslaviji sredinom pedesetih godina proizvodilo se na području Plava, u kome su prinosi po hektaru iznosili oko 3.000 kilograma. Što se ostalih žitarica tiče, prinosi raži (6,5) su 1952. bili na istom nivou kao prije četiri godine (6,49), dok su prinosi ovasa (7,0) i ječma (8,1) bili nešto veći. Dvije godine kasnije (1954), prinosi svih žitarica bili su ispod predratnog prosjeka (88%). Ako se izuzme proizvodnja industrijskog bilja, deset godina nakon oslobođenja,

⁴⁸⁸ *Pobjeda*, 9. maj 1951, 3.

⁴⁸⁹ DACG, AOUL, GNOUL 1951, k. 12, bez broja, izvještaj o radu Gradskog narodnog odbora Ulcinj za period jun – oktobar 1951.

⁴⁹⁰ DACG, AOBR, SNOBR 1951, k. 15, 4369, zapisnik sa održane sjednice plenuma Gradskog narodnog odbora Ulcinj, 20. mart.

crnogorska poljoprivreda nije dostigla predratni nivo razvoja,⁴⁹¹ iako je u razvoj ove grance privrede od 1947. do 1956. investirano 4.558 miliona dinara.⁴⁹² Od ukupne poljoprivredne površine, na oranice je u Crnoj Gori krajem pedesetih godina 20. vijeka otpadalo 67.360 hektara ili 10.80% poljoprivrednih površina,⁴⁹³ a u društvenom poljoprivrednom sektoru 1956. upošljeno je bilo 2.909 radnika.⁴⁹⁴

Uprkos nastojanju da izvrše rejonizaciju poljoprivrede, u poljoprivredi je nakon 1945. nadominirao uzgoj tradicionalnih kultura. Tako se u barskom srezu 1953. godine, umjesto industrijskog bilja i južnog voća, čiji su uzgoj potencirale vlasti, 57,7% ukupne obradive površine bilo zasijano žitaricama, povrtlarskim 8,5%, a 6,8% krmnim biljem.⁴⁹⁵ To je nedvosmisleno govori, da je ruralno stanovništvo bilo prilično skeptično prema uzgoju novih kultura, pridržavajući se i dalje tradicionalnog načina privređivanja i metoda rada u poljoprivredi, koje vlast nije mogla olako da suzbije. No, za razliku od međuratnog perioda, kada je dohodak po glavi stanovnika (na osnovu cijena iz 1956) iznosio 31% jugoslovenskog prosjeka, 1947. godine povećao se na 52,9%, a sedam godina (1956) kasnije 57,8%,⁴⁹⁶ što je bilo skoro dvostruko veći dohodak nego u periodu između dva svjestka rada. Budući da je crnogorsko stanovništvo tada pretežno živjelo na selu, značajan doprinos povećanju dohotka nesumnjivo je dao sektor poljoprivrede.

⁴⁹¹ *Statistički godišnjak NRCG 1955*, 84; B. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 521-522; *Prvi kongres Komunističke partije Crne Gore*, 125; *Drugi kongres Saveza komunista Crne Gore*, 147; *Pobjeda*, 24. april 1955, 4.

⁴⁹² AJ, AJBT, KPR, posjeta Crnoj Gori 1959, II-1, 64, 4, 17-24. septembar.

⁴⁹³ AJ, AJBT, KPR, posjeta Crnoj Gori 1959, II-1, 64, 14, 17-24. septembar.

⁴⁹⁴ AJ, AJBT, KPR, posjeta Crnoj Gori 1959, II-1/64, 6, 17-24. septembar.

⁴⁹⁵ DACG, AOBR, SNOBR 1954, k. 293, 1, izvještaj o radu Narodnog odbora sreza barskog, 17. februar.

⁴⁹⁶ AJ, AJBT, KPR, posjeta Crnoj Gori 1959, II-1, 64, 3, 17-24. septembar.

2.3. Voćarstvo

Voćarstvo u Crnoj Gori je bilo nerazvijeno, a zemljišne površine zasađene voćem i vinogradima značajno manje od jugoslovenskog prosjeka. Od voća su se u Crnoj Gori najviše uzgajale šljive, smokve i masline, a znatno manje jabuke, kruške i drugo voće. Uprkos nevelikim zemljišnim površinama zasađenih voćem, rod šljiva, jabuka, krušaka, smokava i pomorandži po stablu u Crnoj Gori bio veći od drugih jugoslovenskih krajeva. Štaviše, oko 78% prinosa pomorandži u Jugoslaviji uzgajano je u Crnoj Gori. Uprkos dobrom rodu pojedinih sorti voća, uzgajivači voćnih kulura nijesu posvećivali dovoljno pažnje okopavanju, đubrenju i uzgoju voćnjaka, što se loše održavalo na rod voća. Vinova loza uzgajala se u nekoliko crnogorskih srezova na crnogorskom primorju (barski, bokokotorski), i njegovom zaleđu (podgorički, danilovgradski, cetinjski).⁴⁹⁷

Posebno su dobri uslovi za uzgoj vinove loze postojali na prostoru Bara i Ulcinja, u kojima je uzgoj ove kulture imalo dugu istoriju i gdje su se proizvodile nešto kvalitetnije sorte vinove loze. Najzastupljenija vrsta vinskog grožđa bio je vranac, koji se uzgajao na oko 80% vinogradarskih površina, dok se su ostale vrste (kratošija, bijeli krstač, lisičina...) slabije uzgajale. Pored vranca, od vinskog grožđa na ovom terenu dosta se uzgajala sorta rozaklija. Iako su uslovi za razvoj vinogradarstva na ovom terenu bili dobri, prinosi grožđa u barskom kraja značajno su bili veći od ulcinjskog kraja, u kome se grožđe uzgajalo na pjeskovitom zemljištu.⁴⁹⁸ Pored južnih krajeva Crne Gore, grožđe se uzgajalo i na području titogradskog sreza nastanjenog Albancima (područje Malesije), gdje je samo u jednom albanskom selu (Vuksanlekić) nakon rata zasađeno više od 8.500 sadnica vinove loze i ostalog voća, čime je značajno unaprijeđen razvoj vinogradarstva i voćarstva na ovom terenu.⁴⁹⁹

Nakon oslobođenja socijalistička vlast u Crnoj Gori ulagala je velike napore da u poljoprivredi izvrši preorijentaciju uzgoja pojedinih kultura. Tako je na parcelama na kojima se tradicionalno uzgajala pšenica i kukuruz, crnogorska vlada zahtijevala od

⁴⁹⁷ S. Medenica, *Privredni razvitak u Crnoj Gori 1918-1941*, 57-61.

⁴⁹⁸ M. Perović, *Bar i Ulcinj*, 378-383

⁴⁹⁹ *Pobjeda*, 26. mart 1950, 4.

seljaka na primorju da pored industrijskog bilja uzgajaju južno (smokve, pomorandže, limun, masline...), a u dolini Lima kontinentalno voće.⁵⁰⁰ Iako je u domaćoj privredi voćarstvo bilo nedovoljno razvijeno, vlast je preko sredstava javnog informisanja ukazivala da Crna Gora ima povoljne klimatske i terenske uslove za razvoj voćarstva, koje je u privrednom razvoju poslije rata tek trebalo da dobije na značaju. Jer narodne mase ranije nijesu imale dovoljno izgrađenu svijest o značaju uzgoja voćarstva. Za razliku od razvijenih zemalja, u kojima se iskorišćavalo „i najmanje parče zemlje za voćarstvo“, u Crnoj Gori najbolji zemljišni posjedi za razvoj voćarstva (dolina Pive, Tare, Lima, Zete i Morače), slabo su se koristili. Pritom, način eksploatacije voća u Crnoj Gori je bio veoma primitivan, budući da se najveći dio voćnih proizvoda prerađivao u rakiju i alkoholna pića, dok su se samo male količine sušile i koristile za pravljenje pekmeza, kompota, marmelada i drugih prehrambenih proizvoda od voća, koji su se koristili u ishrani. U vremenu poslijeratne oskudice u hrani, gajenje voća u velikoj mjeri moglo je da nadomjesti u ishrani deficit stočnih proizvoda i žitarica. Zato je u cilju pravilne eksploatacije voćarskih proizvoda, vlast pozivala narodne mase da se ozbiljno posvete podizanju voćnjaka, ukazujući istovremeno na neophodnost njihovog održavanja, značaj obrade i đubrenja zemlje, kalemljenja i dobijanja novih sadnica, što se do tada rijetko praktikovalo. Da bi se što više popularisao razvoj voćarstva kao važne privredne grane, vlast je potencirala neophodnost podizanja zadružnih i školskih voćnjaka i voćnih sušnica, koje su bile veoma značajne radi racionalnog iskorišćavanja voća. Posebno se ukazivalo na mogućnost sušenja divljeg voća, koje se malo koristilo u ishrani.⁵⁰¹ Dobri uslovi za uzgoj voćarstva postojali su u svim krajevima nastanjenim Albancima. Primorski krajevi (barsko-ulcinjski kraj) nastanjeni albanskom populacijom bili su pogodni za uzgoj maslinarstva, južnog (citrusi, smokve) i ostalih vrsta voća,⁵⁰² dok su na sjeveru Crne Gore postojali dobri uslovi za uzgoj šljiva, jabuka, oraha...⁵⁰³

Analizirajući privredne mogućnosti barskog sreza, štampa je isticala da fabrika za preradu ulja, moderno poljoprivredno dobro („Topolica“) i povoljni klimatski uslovi,

⁵⁰⁰ B. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 440-441.

⁵⁰¹ *Pobjeda*, 25. mart 1945, 4.

⁵⁰² M. Perović, *Bar i Ulcinj*, 371, 375. Na području Ulcinja i Bara pretežno su se uzgajale: „jabuke, kruške, smokve, nar, šljive breskve, višnje, kajsije, japanske jabuke, maslina, citrus i drugo koštičavo i jabučasto voće.“ (*Isto*, 371)

⁵⁰³ *Pobjeda*, 16. maj 1951, 3.

pružaju mogućnost da u perspektivi Bar postane centar za proizvodnju južnog voća, budući da je južno i drugo voće na ovom prostoru davalo obilan rod. Posebno su dobro uspjevale breskve, kajsije, kruške i dunje, koje su 1945. dale velike prinose u barskom srezu. Smokve, čijih je mladih stabala te godine bilo oko 30.000 u barskom srezu, također su dobro rađale. Budući da masline nijesu svake godine davale veliki rod, 1945. očekivanja su bila da će prinosi biti oko 25% roda od prethodne godine, koji je bio obilan. Zbog dobrih uslova, a u cilju unaprijeđenja voćarstva na jugu Crne Gore, do sredine avgusta 1945. u barskom srezu otvorene su tri sušnice voća. Neposredno nakon rata vlast je namjeravala i u Ulcinju da otvori voćarsku zadrugu, dok je u Baru osnovana maslinarsko-uljarska zadruga.⁵⁰⁴

U želji da ubrza obnovu zemlje, socijalistička vlast nakon rata organizovala je brojna privredna takmičenja, koja su imala za cilj da podstaknu pozitivno rivalstvo među stanovništvom Crne Gore. Tako je od 1. marta do 1. maja 1946. Sreski narodni odbor u Baru zakazao takmičenje Sreskim odborima na Cetinju, Podgorici, Ulcinju i Kotoru, u kome su se žitelji ovih krajeva nadmetali ko će zasaditi više maslina i smokava (po pitanju uzgoja maslina izuzeti su bili cetinjski i podgorički srez).⁵⁰⁵ Slična takmičenja postajala su i u ostalim dijelovima Crne Gore, a cilju podizanja svijesti o značaju voćarstva kod narodnih masa, mjesne vlasti u plavsko-gusinjskom kraju s proljeća 1946. zasadile su više od dvjesto komada sadnica voća i edukovale stanovništvo tehnicu kalemljenja.⁵⁰⁶ Za zemlju čija je privreda u ratu pretrpjela velike gubitke, nastojanje vlasti da emancipuje stanovništvo da se posveti uzgoju voća za kratko vrijeme dalo je dobre rezultate. Posebno u južnom dijelu Crne Gore, gdje je samo na prostoru dijela barskog sresa 1946. od proizvođača otkupljeno je oko 18.000 kg suvih smokava. Od toga su značajne količine smokava proizvedene u krajevima nastanjenim Albancima, dok je oko 7.000 kg kestena otkupljeno na terenu gdje je živjela albanska populacija.⁵⁰⁷ Usvajanjem

⁵⁰⁴ *Pobjeda*, 12. avgust 1945, 5. „Otvoren je i pletarski tečaj u Ulcinju, gdje će upućeni i osposobljeni kursisti izrađivati korpe za izvoz i čuvanje voća“, a u Baru „domaćički tečaj za propagiranje i proizvodnju pekmeza od raznog voća“. Pored Ulcinja, vlasti su namjeravale da otvore voćarsku zadrugu i u Mrkojevićima (*Isto*).

⁵⁰⁵ *Pobjeda*, 3. mart 1946, 5.

⁵⁰⁶ *Pobjeda*, 21. april 1946, 5. Mjesni odbor u Plavu zasadio je 50, a u Gusinje 170 sadnica voća. Kalemljenje voća organizovano je u selu Dosudu. (*Isto*)

⁵⁰⁷ *Pobjeda*, 21. decembar 1946, 5. Suve smokve otkupljene su na području Vladimira, Mrkojevića i Bara, a kesten sa područja Skadarske Krajine. (*Isto*)

zakona o Petogodišnjem planu razvitka narodne privrede Crne Gore, jedan od značajnijih zadataka bio je razvoj voćarstva i vinogradarstva na primorju i podizanje industrije za preradu voća. Prednost je imao uzgoj južnog voća, koje je do tada slabo uzgajano, kao i maslinarstvo.⁵⁰⁸ Da bi došlo do preorijentacije poljoprivrede i razvoja voćarstva na račun žitarica, na području barskog sreza 1947. izrađen je plan razvoja voćarstva, koji je kao najznačajnije kultura na jugu Crne Gore apostrofirao uzgoj: maslina, smokava, pomorandži, badema, nara (šipkova), japanskih jabuka i drugog voća koje se moglo gajiti na ovom terenu.⁵⁰⁹ Da je Crnogorsko primorje imalo odlične uslove za uzgoj voća, svjedoči podatak da je samo u toku jednog mjeseca na terenu barskog sreza otkupljeno: 5.783 kg svježih smokava, 3.062 kg kajsijsa, 10.809 kg krušaka, 528 kg jabuka i drugog voća.⁵¹⁰ Imajući u vidu zastupljenost albanskog stanovništva u ukupnoj populaciji na području barskog kraja, zasigurno da su značajne količine otkupljenog voća dolazile upravo iz tih krajeva.

Unaprijeđujući razvoj voćarstva nakon rata, vlasti su organizovale nekoliko kalemarskih tečajeva, uključujući gradska i ruralna područja u kojima su živjeli Albanci. Do jeseni 1947. podignuto je u barskom srezu 5 sušnica voća, od kojih je jedna bila u Ulcinju.⁵¹¹ Time su uslovi za razvoj voćarstva za kratko vrijeme značajno bili unaprijeđeni. Izgledi da će se u perspektivi zasadi voća u barskom srezu višestruko uvećati bili su optimistični, budući da je vlast imala ambiciozan plan da na ovom terenu 1947. zasadi oko 250.000 sadnica raznog voća, među kojem je dominiralo južno voće. Od toga je najviše bilo sadnica smokvi (158.000), nara (50.000), dunja (20.000), murvi (11.900) i maslina (5.000 korijena). Planom je predviđeno bilo da veliki broj sadnica smokava i murvi bude zasađen u ulcinjskom kraju.⁵¹²

⁵⁰⁸ *Petogodišnji plan razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije 1947-1951 i narodnih republika: Srbije, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore*, 409, 411, 424.

⁵⁰⁹ DACG, AOBR, SNOBR 1947, k. 18, 23060, I. Marović, sekretar opšteg Odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Predsjedništvu Vlade (Generalnom sekretarijatu), 5. novembar.

⁵¹⁰ *Pobjeda*, 23. avgust 1947, 4.

⁵¹¹ *Pobjeda*, 20. septembar 1947, 4. Kalemarski tečajevi u barskom srezu 1947. održani su u: Ulcinju, Bratici, Pečuricama, Baru i Petrovcu. (*Isto*)

⁵¹² *Pobjeda*, 4. decembar 1947, 4. Kao posebno pogodno područje za uzgoj smokava i murvi, stručnjaci su označili područje Štoja. (*Isto*)

Ambiciozni planovi vlasti o unaprijeđenju i razvoju voćarstva na jugu Crne Gore, bili su motivisani brojnim razlozima. Jedan od važnijih svakako treba tražiti u činjenici, da je maslinarstvo i voćarstvo na crnogorskom primorju za vrijeme rata prilično stradalo. Naročito je velike štete pretrpjelo maslinarstvo, koje je u Crnoj Gori bilo zanemareno i zapušteno. Masline se uglavom nijesu okopavale i đubrile, iako su davale ulje dobrog kvaliteta i rod od oko 2,5 kilograma po stablu. Razvoju maslinarstva socijalistička vlast pridavala je veliki značaj, budući da u Crnoj Gori nijesu postojali uslovi za intenzivan razvoj svinjogojstva, pa nije bilo dovoljno masti za podmirenje potreba stanovništva. Zato je razvoj maslinarstva nakon rata bio od velikog značaja za stanovništvo, budući da se maslinovo ulje koristilo kao zamjena za mast životinskog porijekla. Brži razvoj maslinarstva ograničavo je nedostatak sadnica, a mladi izdanci koji su se koristile za rasad, uništavale su koze.⁵¹³ Ipak, rodne godine nadomještale su u velikoj mjeri potrebe stanovništva za mašču. Tako je usljed obilnog roda maslina 1947. izvjesno bilo, da će pojedina stabla davati po 25, a neka zasigurno i više litara ulja.⁵¹⁴ Komisija koju je 31. oktobra 1947. formiralo Varoško privredno preduzeće iz Ulcinja, ustanovila je da se od 100 kg maslina dobija neto 21 litar ulja.⁵¹⁵ Zbog dobrog roda, ovo preduzeće otkupilo je do kraja oktobra te godine 235.762 kg maslina, što su za bile značajne količine. Od toga je u devet privatnih mlinova prerađeno 142.828 kg maslina i dobijeno 30.807,150 litara maslinovog ulja.⁵¹⁶ Proizvodnja maslinovog ulja u ovom kraju znatno je bila

⁵¹³ *Pobjeda*, 6. decembar 1947, 3; M. Perović, *Bar i Ulcinj*, 373.

⁵¹⁴ *Pobjeda*, 27. novembar 1947, 3. Pored državne uljare, u barskom srezu krajem 1947. masline su preradivali i nacionalizovani mlinovi. (*Isto*)

⁵¹⁵ DACG, AOBR, SNOBR 1947, k. 1, 2248, rješenje Varoškog privrednog preduzeća Ulcinj o osnivanju komisije za preradu maslina, 31. oktobar. Petočlanu komisiju činili su: Jovan Radulović (predstvanik MNO Ulcinj), Dušan Mašanović (predstavnik Varoškog privrednog preduzeća), dok su ispred odbora maslinarstva delegirani bili: Boro Knežević, Osman Zuberović i Sulejman Čapunović. Masline su se preradivale u mlinovima: Mona Mehmeta i Nura Mile. (*Isto*); DACG, AOBR, SNOBR 1947, k. 1, 2248, zapisnik o preradi maslina i cijedenju ulja u Ulcinju, 31. oktobar.

⁵¹⁶ DACG, AOBR, SNOBR 1947, k. 1, 68, Č. Filipović, direktor Varoškog privrednog preduzeća Ulcinj – Sreskom narodnom odboru (privredni odsjek), 1. novembar. Prerada maslina izvršena je u mlinovima: Januza Mile, Latifa Hadžibrahimija, Šofčet Cungua, Šabana Mavrića, Dalipa Molabećirija, Nura O. Mila, Halila Mila, Mon Memhemta i Husnije Murtezića. U uljari Januza Mile prerađeno je 10.700 kg maslina, od čega je dobijeno 2.545,250 litara ulja; u uljari Latifa Hadžibrahimija prerađeno je 27.340 kg maslina, od kojih je dobijeno 6.024 litara ulja; u uljari Šofčet Cungua od 13.813,700 kg maslina dobijeno je 2.918,700 litara ulja; u uljari Šabana Mavrića od 27.450 kg maslina dobijeno je 5.867,700 litara ulja; u uljari Dalipa Molabećira od 16.952 kg maslina dobijeno je 3.420 litara ulja; u uljari Nura O. Mila, od 8.975 kg maslina dobijeno je 1.787 litara ulja; u uljari Halila Mila od 7.479 kg maslina dobijeno je 1.496,500 litara ulja; u uljari Mon Mehmetija od 25.010 kg maslina dobijeno je 5.700 litara ulja; u uljari Husnije Murtezića od 5.109 kg maslina dobijeno je 1.053 litara ulja. (*Isto*)

unaprijeđena od sredine novembra 1947. godine, kada je u Ulcinju otpočela sa radom prva Farbika ulja. Do tada je preradu maslina vršilo 16 privatnih mlinova, koji su zbog primitivnog načina rada jedva stizali da prerade masline. Prerada oko 300 kg maslina u privatnim mlinovima trajao je oko 4 sata, a u prerađivačkom procesu učestvovala je konjska zaprega (2 konja) i pomoćna snaga od sedmero ljudi. Uobičajena pojava je bila da se zbog primitivne tehnike prerade, masline u privatnim mlinovima ne mogu preraditi po mjesec dana. Pritom, kvalitet ulja navodno nije bio dobar, a špekulativne radnje je teško bilo suzbiti. Otvaranjem savremene fabrike, oko 300 kg maslina prerađivalo se za oko 30 minuta, i dobijalo 3 litra ulja više „od jednog kamena“ nego iz privatnih mlinova. Tako je već prve godine rada, Fabrika ulja u Ulcinju gotovo stoprocentno ispunila plan, dok je po pitanju otkupa maslina na crnogorskom primorju barski srez postigao najbolje rezultate, gotovo ispunivši plan do 1. marta 1948. godine (90,50%).⁵¹⁷ Zbog dobrih rezultata, a u cilju veće efikasnosti, vlast je s jeseni 1948. započela radove na proširenju prostornih kapaciteta ulcinjske uljare.⁵¹⁸ Za samo tri godine od rata, uslovi za razvoj maslinarstva umnogome su bili unaprijeđeni na crnogorskom primorju.

Značajni rezultati u razvoju voćarstva u barskom srezu postignuti su 1948. godine, u kome je tokom proljećene sjetve zasijano bilo 134.815 voćnih sadnica. Od toga su najveći broj zasada činile smokve (85.503) i nar (15.517), dok je maslina (2.912), murvi (2.647), badema (1.899), trešnji (1.514), jabuka (1.088), breskvi (793), dunja (928), krušaka (491), kajsija (417), koštanja (305), višanja (176), japanskih jabuka (141) i drugog voća (10.462) bilo neuporedivo manje. U poređenju sa prethodnom godinom, kada je u barskom srezu bilo 38.538 stabala smokava i 3.074 komada nara, tokom proljećne sjetve 1948. zasađeno je više od 220% sadnica smokava.⁵¹⁹ Moguće da je taj broj bio znatno veći, budući da je štampa tvrdila da je na ovom terenu do sredine aprila 1948. navodno bilo zasađeno gotovo dvjesto hiljada (187.245) voćki.⁵²⁰ Istina, tvrdnje o broju zasađenih voćnih sadnica demantuje dokumentacija sreskih vlasti u Baru, u kojoj se navodi da je tokom aprila i maja 1948. godine, zasađeno neuporedivo manji broj sadnica

⁵¹⁷ *Pobjeda*, 5. mart 1948, 3. Radovi na izgradnji Fabrike ulja počeli su sredinom avgusta 1947. godine (*Isto*)

⁵¹⁸ *Pobjeda*, 4. oktobar 1948, 3.

⁵¹⁹ *Pobjeda*, 13. april 1948, 2.

⁵²⁰ *Pobjeda*, 17. april 1948, 2.

(55.170), nego što je tvrdila štampa. Iako su tokom prolječne sjetve obavljani radovi na okopavanju, čišćenju i kalemljenju voćki, zbog bolesti koja je u velikoj mjeri zahvatila voće (lisna vaš) i nedostatka sredstava za njeno suzbijanje, izvjesno je bilo da prinosi u voćarstvu 1948. neće biti dobri.⁵²¹ Što se tiče broja zasađenih voćki u ulcinjskom kraju, izuzev zasada nara i murve, plan je te godine bio premašen za oko 20%.⁵²² Da bi se utvrdio tačan broj voćnih stabala i čokota vinove loze, početkom 1949. izvršen je popis u Crnoj Gori. Istovremeno sa popisom, na svakom desetom poljoprivrednom gazdinstvu izvodila se statistička anketa o prinosima, preradi voća i grožđa,⁵²³ što govori da je vlast nastojala da ostvari precizan uvid o prinosima od voćarstva.

Kao podsticaj da se u perspektivi ostvaruju dobri rezultati po pitanju razvoja voćarstva, vlasti su planirale da u barskom srezu 1949. zasade oko 80.000 novih sadnica voća,⁵²⁴ pretežno južnog, koje je zbog nebrige i nedostatka stručne njege uzgajano samo u pojedinim dijelovima Crnogorskog primorja. Kao posljedica takvog odnosa, i činjenice da uzgoj južnih kultura uzgajivačima nije donosio sigurne prihode, površine zasijane južnim voćem na primorju nijesu bile velike. Najzastupljenije južne kulture koje su se uzgajale na crnogorskom primorju 1949. su bile: maslina (oko 400.000 korijena) i smokva. Samo uz morsku obalu te godine bilo je oko 55.000 stabala smokve, od kojih je oko 80% pripadalo sorti sušice. Do okončanja Petogodišnjeg plana, planirano je bilo da se na Crnogorskom primorju broj sadnica smokve poveća na oko 120.000 korijena. Osim primorja dobri uslovi za uzgoj smokava postojali su i u pojedinim dijelovima titogradskog i danilovgradskog sreza. Pored maslina i smokava, duž morske obale uspijevalo je bilje iz tropskih i suptropskih krajeva: pomorandže, limuni i mandarine, koje su primorske predjele donijeli bokeški mornari. Ali, podatak da se do 1949. u samo u pojedinim krajevima barskog i kotorskog sreza očuvalo oko 12.000 stabala, govori da

⁵²¹ DACG, AOBR, SNOBR 1948, k. 13, 10441, izvještaj o radu Sreskog izvršnog odbora Bar za april i maj 1948. Tokom aprila i maja 1948. u barskom srezu je zasadeno 67.252 čokota vinove loze, dok je sredstava za suzbijanje bolesti vinove loze bilo dovoljno. (*Isto*)

⁵²² DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1948, k. 7, 512, sekretar B. Bulajić, zastupnik Mjesnog komiteta KPJ Ulcinj – Sreskom komitetu KPJ Bar, 30. april. U ulcinjskom kraju 1948. je imalo oko 140.000 korijena vinove loze. (*Isto*)

⁵²³ *Pobjeda*, 4. februar 1949, 3. Naredbom Savezne vlade popis je trebao da se izvrši od 1-15. februara 1949. godine (*Isto*)

⁵²⁴ *Pobjeda*, 26. april 1949, 2. Tokom 1948. zasadeno je u barskom srezu 146.252 voćnih sadnica i 67.252 čokota loze. U 1949. planirano je bilo da se pruži pomoć u kalemljenju 10.000 voćaka. (*Isto*)

je stanovništvo na primorju uprkos pogodnim uslovima uglavnom bilo orijentisano na uzgoj tradicionalnih poljoprivrednih kultura. Imajući u vidu da su kulture iz tropskih i suptropskih krajeva, uz dobru stručnu njegu, na godišnjem nivou prosječno davale od oko 1.000 do oko 3.000 plodova, njihov uzgoj na Crnogorskom primorju obećavao je veliku produktivnost. Stoga je 1949. godine, samo u jednom dijelu ulcinjskog kraja (Valdanos), koji je imao pogodne uslove za njihov uzgoj, planirano bilo da se zasađi oko 13.000 sadnica pomorandži, limuna i mandarina. Osim toga, od 1949. na Crnogorskom primorju planiran je bio uzgoj sorte limuna "mjesečar", na kojoj je tokom cijele godine bilo zrelih i zelenih plodova, kao i mandarine sorte "unšiu", koja je sazrijevala rano i čiji je plod sadržao veliku količinu šećera. Pored agruma, vlasti su insistirale da se znatno proširi uzgoj badema, nara i japanskih jabuka.⁵²⁵ Tokom prolječne sjetve 1949. duž Crnogorskog primorja zasađeno više od 22.000 sadnica agruma, čijem se uzgoju po prvi put plantažno pristupilo. Od toga je značajan dio sadnica agruma bio zasađen u ulcinjskom kraju. Radi brže eksploatacije i konzerviranja južnog voća, u Baru je podignuta radionica za preradu voćnih sokova, koja je od avgusta 1949. trebala da započne sa radom.⁵²⁶ Za nekoliko godina od rata, uslovi za razvoj voćarstva u Crnoj Gori značajno su bili unaprijeđeni, dok je broj domaćinstava koji se bavio uzgojem južnog voća postepeno rastao. Istina, ne dinamikom koju su željele vlasti. Ali, činjenica da je 1950. u ulcinjskom kraju 652 domaćinstva posjedovalo maslinjake, ohrabivala je vlast da uzgoj južnog voća na ovom terenu ima dobru perspektivu. U prilog tome svjedoči podatak, da je do polovine 1950. na području barskog sreza broj inventarisanih stabala voća povećan je za više od 250.000 hiljada, dok se broj agruma uvećao za oko 20.000 stabala.⁵²⁷

Trend uvećanja zasada južnog voća na primorju nastavio se narednih godina, pa je tako s proljeća 1951. iz Italije u Crnu Goru stiglo oko 40.000 sadnica agruma. Od toga je skoro polovina sadnica voća (oko 18.000) bila namjenjena barskom srezu. Iako je najveći broj sadnica bio predviđen za poljoprivredna dobra i seljačke radne zadruge, dio agruma

⁵²⁵ *Pobjeda*, 1. maj 1949, 2. Pomorandže, limuni i mandarine najviše su se gajile u pojedinim krajevima barskog (Zaljevo, Stari Bar) i kotorskog sreza (Koštanjica kod Perasta). (*Isto*)

⁵²⁶ *Pobjeda*, 23. jun 1949, 3. Plantaži uzgoj agruma vršio se na Crnogorskom primorju u: „Toploj, Savini, Kutima, Kostanjici, Morinju, Budvi, Buljarici, Zaljevu i Valdanosu.“ (*Isto*)

⁵²⁷ *Pobjeda*, 8. jun 1950, 3. Na privatnim i zadružnim imanjima na teritorije barskog sreza zasađeno je oko 60.000 novih stabala voća, od čega je smokava i agruma bilo 14.120 stabala. (*Pobjeda*, 20. april 1951, 3)

trebalo je podijeliti privatnim gazdinstvima na prostoru od Svetog Stefana do Ulcinja.⁵²⁸ Time je Petogodišnji plan sadnje suptropskih voćnih kultura u Crnoj Gori bio premašen. Pored dobrih klimatskih uslova, uzgoj suptropskog voća bio je veoma isplativ, s obzirom da se od jednog hektara agruma u prosjeku moglo prihodovati od 1 do 2 miliona dinara. Zato je vlast insistirala da se na Crnogorskom primorju gaji isključivo suptropsko voće. S druge strane, stručnjaci su procjenjivali da se u šikarama Crnogorskog primorja moglo zasaditi oko 60.000 stabala agruma.⁵²⁹ Kao jedan od najpogodnijih terena za njihov uzgoj na primorju, stručnjaci su označili područje ulcinjskog kraja, gdje se na privatnim gazdinstvima 1951. primilo oko 95% sadnica pomorandži. Imajući u vidu da je lokalna vlast u Ulcinju za 1952. naručila „još 5.000 sadnica“ pomorandži, koje su namjeravali da podijele, po svemu sudeći, 1951. na ovom terenu zasađeno je oko pet hiljada sadnica pomorandži. Osim pomorandži, lokalna vlast u Ulcinju planirala je da se 1952. zasađe i ostale vrste voća, koje su uspjevale na ovom terenu.⁵³⁰ Tako je iz godine u godinu broj sadnica agruma konstantno rastao, a samo u toku tri planske godine (1949-1951) na Crnogorskom primorju zasađeno je oko 80.000 agruma, što govori da se odnosu na međuratni period njihov broj gotovo tri puta uvećao.⁵³¹ Od toga je samo u jednom mjestu u okolini Ulcinja (Valdanos) s jeseni 1954. zasađeno bilo više od 6.000 agruma,⁵³² što je razvoj voćarstva i privrede u ulcinjskom kraju bilo od nemalog značaja.

No, uprkos velikom broju zasada i ambicioznim planovima vlasti da unaprijedi razvoj voćarstva, obilaskom terena barskog sreza ustanovljeno je da se uzgoju južnih kultura ne posvjećuje dovoljna pažnja. Iako je u ovom srezu 1951. imalo 42.216 korijena agruma (limun, pomorandže, limun), što je bilo tri puta više nego 1945. godine, broj agruma bio je daleko ispod mogućnosti koje je pružao srez. Slično je bilo i po pitanju

⁵²⁸ *Pobjeda*, 6. april 1951, 1. Od oko 18.000 agruma, oko 11.000 bili su namijenjeni poljoprivrednom dobru „Topolica“ u Baru i seljačkoj radnoj zadruzi „Crnogorsko primorje“ iz Bara. Ostatak je trebalo podijeliti poljoprivrednom dobru „Jadran“ iz Ulcinja i privatnim gazdinstvima sa područja Svetog Stefana, Petrovca, Sutomora, Bara, Pečurica i Ulcinja. (*Isto*); U rasadnicima poljoprivrednog dobra „Topolica“ u Baru zasađeno je bilo oko 10.000 sadnica agruma, a očekivanja su bila da će se tokom 1951. godine proizvesti više od 69.000 sadnica. Deset hektara zemljišta na ovom poljoprivrednom dobru zauzimale su pomorandže. (*Pobjeda*, 6. jun 1951, 3)

⁵²⁹ *Pobjeda*, 5. maj 1951, 3.

⁵³⁰ DACG, AOUL, GNOUL 1951, k. 12, bez broja, izvještaj o radu Gradskog narodnog odbora Ulcinj za period juni – oktobar 1951, bez datuma.

⁵³¹ *Pobjeda*, 3. jul 1951, 3.

⁵³² *Pobjeda*, 17. oktobar 1954, 11.

drugih voćnih kultura. Ako se tome doda da su pojedine kulture, kao što su smokave, sadene primitivno i na nepodesnom tlu, postignuti rezultati nijesu zadovoljavali ambicije vlasti. Posebno ako se ima na umu, da su poljoprivrednici radije gajili žitarice od južnog voća, čijem se uzgoju nemali broj protivio. To je uticalo da se voćarstvo nakon rata uprkos izvjesnom napretku, sporo razvija, pa je 1951. na teritoriji barskog sreza bilo 24.407 stabala smokava, oko 7.200 korijena nara, 156 stabala japanskih jabuka, dok krušaka, oraha i badema nije bilo puno. Čokota vinove loze u barskom srezu bilo je blizu dva miliona (oko 1.730.000). Stoga je u cilju unaprijeđenja voćarstva, stručna poljoprivredna komisija predlagala da se značajno uveća broj svih voćnih kultura, ne uzimajući u obzir da li je to ostvarivo. Tako je bilo predviđeno da se postojeći broj agruma uveća za 293%, smokava za 307%, nara za 217%, maslina za 134%, vinove loze do 3.000.000 čokota, dok je broj japanskih jabuka sa 156 trebalo povećati na imponantnih 50.000 stabala. Posebnu pažnju trebalo je posvetiti uzgoju domaće pomorandže sorte „vašington“, mandarini sorte „unšija“ i „havana“, kao i domaćoj japanskoj jabuci i vinovoj lozi na američkoj podlozi.⁵³³ U zaleđu barskog kraja nastanjenog albanskim stanovništvom, akcenat je bio na uzgoju koštanja i smokava, a znatno manje orasima, maslinama i drugom voću.⁵³⁴ Dobri rezultati u razvoju voćarstva postignuti su i na terenu andrijevičkog sreza, u koje je nakon rata zasađeno više od 190.000 raznog voća (412 ha), od čega su najbrojnije bile šljive (170.000).⁵³⁵ Značajan

⁵³³ *Pobjeda*, 24. novembar 1951, 3.

⁵³⁴ DACG, AOBR, MNO Šestani 1951, k. 34, 193, T. Jovetić, povjerenik Povjereništva za poljoprivredu Sreskog narodnog odbora Bar – Mjesnom narodnom odboru Šestani, 17. februar. Planom zasađivanja voćki na području Šestana, predviđeno je bilo da se 1950. zasađi na privatnim gazdinstvima 1.260 komada voćki: 50 oraha, 10 maslina, 400 smokava, 600 kestena i 200 komada drugog voća. (*Isto*); Razbijen po selima plan je neznatno izmjenjen. Tako je tokom prolječne sjetve na ovom području trebalo da se zadati 60 komada oraha: u Dedićima 5, Lukićima 5, Gurzi 5, Pinčićima 10, Gornjim Murićima 5, Donjim Murićima 5, Besi 5, Livarima 10, Gornjoj Briski 5 i Donjoj Briski 5 komada. Uslove za uzgoj maslina imala su jedino sela Donji Murići (10), Besi (10), Livari (5) i Donja Briska (2), gdje je ukupno trebalo posaditi 27 korijena maslina. Smokve je po planu trebalo zasađiti: u Gornjim Murićima (10), Donjim Murićima (100), Besi (100), Livarima (100), Gornjoj Briski (50) i Donjoj Briski (50). Planom za tu godinu predviđeno je bilo da se koštanje zasađi: u Dedićima (10), Lukićima (10), Gurzi (10), Pinčićima (100), Gornjim Murićima (50), Donjim Murićima (50), Besi (50), Livarima (100), Gornjoj Briski (100) i Donjoj Briski (20). Ostalo voće trebalo je posaditi: u Dedićima (10), Lukićima (10), Gurzi (10), Pinčićima (10), Gornjim Murićima (10), Donjim Murićima (30), Besi (30), Livarima (100), Gornjoj Briski (10) i Donjoj Briski (10). (DACG, AOBR, MNO Šestani 1951, k. 34, 193, plan jesenje i prolječne sjetve 1950. razbijen po selima MNO Šestani)

⁵³⁵ *Pobjeda*, 16. maj 1951, 3.

broj voćnih zasada na ovom terenu nalazio se na području dominantno nastanjenom muslimansko-albanskom populacijom, u kojima su prinosi voća bili veliki.⁵³⁶

Ambiciozne planove socijalistička vlast je imala po pitanju razvoja maslinarstva, što potvrđuje plan obaveznog otkupa za 1951. godinu, prema kojem je ulcinjski kraj trebao da preda državi 68.420 litara maslinovog ulja.⁵³⁷ Na području barskog sreza i većeg dijela Crnogorskog primorja gajila se maslina sorte „žutica“, koja je davala značajno veći rod od „crnice“, koja se uzgajala uglavnom u kotorskom srezu.⁵³⁸ Poslije vinogradarstva, maslinarstvo je u barskom srezu bila druga po značaju proizvodna grana. Na ovom terenu 1951. bilo je ukupno 173.830 stabala maslina (153.000 stabala je rađalo).⁵³⁹ Od toga se na području Ulcinja nalazilo oko 60.000 stabala maslina, koje su 1951. dale blizu 280.000 litara ulja. Koliko je uzgoj ove kulture bio važan za egzistenciju stanovništva ovog kraja, najbolje svjedoči podatak da oko 95% žitelja Ulcinja ne bi moglo da opstane bez maslina.⁵⁴⁰ Budući da je u barskom srezu 1953. bilo 180.234 stabala maslina,⁵⁴¹ ulcinjski kraj je proizvodio najmanje trećinu ukupne količine maslinovog ulja. No, imajući u vidu da je plod masline na području Bara bio upola manji nego na prostoru Ulcinja, zasigurno da su prinosi maslinovog ulja u ulcinjskom kraju bili mnogo veći. U svakom slučaju, od jesenje berbe iz 1953. prerađeno je u ulcinjskoj uljari (80 vagona) oko 150.000 litara maslinovog ulja. U privatnim mlinovima prerađeno je još 20 vagona maslina, a svako stablo u prosjeku je te godine dalo 13,9 kg maslina. Iako su te godine ulcinjske masline dale više od milion kilograma ploda, ulje odličnog kvaliteta i nemale količine komine (sirovina koja se u hemijskoj industriji koristila za proizvodnju sapuna),⁵⁴² vlast nije bila zadovoljna prinosima od voćarstva, maslinarstva i vinogradarstva. Jer proizvođači nijesu pokazivali interesovanje, da pravilnom primjenom

⁵³⁶ *Pobjeda*, 24. april 1955, 4.

⁵³⁷ DACG, AOUL, GNOUL 1951, k. 12, bez broja, plan obaveznog otkupa za 1951. za području GNO Ulcinj, bez datuma.

⁵³⁸ *Pobjeda*, 2. jun 1951, 1.

⁵³⁹ *Pobjeda*, 22. avgust 1951, 3. U okolini Bara bilo je oko 60.000 stabala maslina. Za vrijeme obilnog roda, barski srez je proizvodio oko 60 vagona maslinovog ulja. (*Isto*); Prema podacima *Pobjede*, ulcinjski kraj početkom 1953. imao je oko 70.000 korijena maslina. Pedeset godina ranije, ulcinjska komunika brojala je oko 60.000 korijena maslina, dok ih je 1953. bilo oko 48.000 korijena. (*Pobjeda*, 8. januar 1953, 8.)

⁵⁴⁰ *Pobjeda*, 27. mart 1952, 3.

⁵⁴¹ DACG, AOBR, SNOBR 1954, k. 293, 1, izvještaj o radu Narodnog odbora sreza barskog u 1953, 17. februar 1954.

⁵⁴² *Pobjeda*, 18. februar 1954, 4; M. Perović, *Bar i Ulcinj*, 373.

agrotehničkih mjera, povećaju produktivnost za oko 50 do 60%, što se odrazilo na prinose. Pritom, interesovanje uzgajivača da se bave uzgojem južnih kultura nije bila veliko. Tako je Državno poljoprivredno dobro „Topolica“ iz Bara 1953. godine, od oko 11.000 sadnica agruma, prodalo na teritoriji sreza oko 3.000 sadnica (van sreza oko 1.500). S druge strane, od oko 2.000 sadnica smokava prodato je oko 200, dok je od oko 200 sadnica maslina prodato oko 50 sadnica.⁵⁴³ Od 625.534 hektara poljoprivredne površine u Crnoj Gori, krajem pedesetih godina 20. vijeka voćnjaci su činili neznatnih 8.425 hektara ili 1,34% ukupne poljoprivredne površine,⁵⁴⁴ što je s obzirom na ambiociosne planove vlasti o razvoju voćarstva bilo poražavajući podatak.

Slabom interesovanju kod proizvođača za uzgoj maslinarstva i južnog voća značajno su doprinijeli visoki porezi, koji su demotivisali proizvođače da se ozbiljnije posvete uzgoju voćarstva. To je bila posljedica pogubne ekonomske politike koja je imala za cilj da osujeti stvaranje kulaka na selu, iako za razliku od drugih jugoslovenskih republika, u Crnoj Gori nije postojala objektivna opasnost od toga. Jedini pozitivan efekat u desetogodišnjem unaprijeđenju razvoja voćarstva u Crnoj Gori, ogledao se u kvantitativnim parametrima, tj. u činjenici da je broj voćnih stabala za 4% bio veći nego u predratnom periodu. Ali, po pitanju uzgoja agruma, maslina i jabuka, prosječna rodnost od 13,70 kg bila je znatno manja od prosjeka iz 1939. godine (25,24 kg).⁵⁴⁵ To ukazuje da su prinosi od voćarstva sredinom pedesetih godina bili daleko ispod predratnog nivoa, što je s obzirom na ambicije vlasti bio prilično poražavajući podatak.

⁵⁴³ DACG, AOBR, SNOBR 1954, k. 293, 1, izvještaj o radu Narodnog odbora sreza barskog u 1953, 17. februar 1954.

⁵⁴⁴ AJ, AJBT, KPR, posjeta Crnoj Gori 1959, II-1, 64, 14, 17-24. septembar.

⁵⁴⁵ *Drugi kongres Saveza komunista Crne Gore*, 103, 118, 123.

2.4. Zadrugarstvo

Socijalistička vlast u Jugoslaviji nakon rata veliku pažnju poklanjala je razvoju zadrugarstva, koje se smatralo jednim od nosećih stubova jugoslovenske privrede. Njegov značaj za razvoj jugoslovenske privrede u poslijeratnom periodu ozakonjen je i Ustavom FNRJ iz 1946. godine, u kojem se ističe da država treba da podstiče razvoj zadrugarstva, pružajući „pomoć i olakšice narodnim i zadružnim organizacijama“. Takva percepcija o zadrugarstvu, kako navodi Branko Petranović, apsolutno je korespondirala sa stanovištem Komunističke partije Jugoslavije koja je zadrugarstvo smatrala sponom između državnog i privatnog sektora, a njihovu saradnju u primarnoj fazi obnove zemlje nužnom, zbog dominantnog uticaja privatnog sektora u poljoprivredi, trgovini na malo i zanatstvu (manjem dijelu u građevinarstvu). Pritom, nova vlast zadrugarstvo je smatrala najadekvatnijim modelom za prevazilaženje podijeljenosti na selu, poljoprivredne produktivnosti i prihoda, ka etapnom prelaženju „na viši tip seoskog privređivanja“. U skladu sa takvom ekonomskom orijentacijom, krajem 1945. u Jugoslaviji je radila 31 seljačka radna zadruga, sledeće godine bilo ih je 454, da bi se do kraja 1948. njihov broj drastično uvećao (1.318).⁵⁴⁶

Osnovni zakon o zadružnim organizacijama, koji je donijet sredinom jula 1946. godine, definisao je zadruge kao „dobrovoljne ekonomske organizacije radnog naroda“. Članstvo u zadruzi ostvarivalo se na dobrovoljnoj osnovi, dok su prema vrstama one mogle biti: nabavno-prodajne, potrošačke, proizvođačke, prerađivačke, kreditne, stambene i zdravstvene. Zadatak im je bio doprinesu razvoju seoske trgovine, sakupljaju poljoprivredne proizvode radi prodaje, vrše snabdijevanje članstva sredstvima za potrošnju i proizvodnju, sakupljaju ušteđevinu i daju kredite članstvu. Takvim načinom rada, nastojale su kod seoske populacije da razviju kolektivnu svijest, priviknu seljaštvo na zajedničku obradu zemlje i postepeno ga uključe seljačke radne zadruge. Prve nabavlajačko-potrošačke zadruge osnovane su nedugo nakon oslođenja, a krajem februara 1945. u Crnoj Gori radile su 23 zadruge, sa 5.590 članova i kapitalom vrijednosti od 2.142.005 lira. Praktično jedini posao nabavlajačko-potrošačkih zadruga u

⁵⁴⁶ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 442-443, 448-450.

početku se sastojao u podijeli Unrine pomoći. Nabavno-prodajne zadruge su predstavljale „najnižu formu zemljoradničkih zadruga“ i godinama nakon rata praktično su bile „seoski dućančići za prodaju primljene industrijske robe“. Pored nabavno-potrošačkih, nakon rata u Crnoj Gori se osnivaju i prve stočarske zadruge, za čiji su rad postojali pogodni uslovi, posebno u sjevernim krajevima Crne Gore.⁵⁴⁷

Radi boljeg snabdijevanja stanovništva nakon rata u svim većim mjestima Crne Gore otvaraju se prodavnice mješovite robe za raspodjelu pomoći. Tako je tokom prve polovine 1946. u Plavu je osnovana nova prodavnica ZOTPREDA, a u Gusinju prodavnica mješovite robe.⁵⁴⁸ U snabdijevanju stanovništva namirnicima i ostalim artiklima, nabavljačko-potrošačke zadruge nakon rata postigle su značajne rezultate. Ali, zbog slabe tradicije zadrugarstva i neiskustva, njihov rad pratile su i brojne slabosti. Iako je Partija s vremena na vrijeme smijenjivala nesavjesne zadrugare, slaba radna disciplina, loša organizacija rada, zloupotreba zadružnih stvari (špekulacija) i neuredna evidencija, bili je prisutna u radu gotovo svih vrsta zadruga. Pored raspodjele pomoći, od 1947. rad u nabavno-prodajnim zadrugama uglavnom je bio orijentisan na otkup poljoprivrednih proizvoda.⁵⁴⁹ U krajevima sa mješovitim muslimansko-albanskim stanovništvom u andrijevičkom srezu (Gusinje), u sklopu nabavno-prodajne zadruge jula 1947. radile su tekstilna i gvoždarska prodavnica, magacini za raspodjelu namirnica i zadružna kafana. Zadruga je imala 2.246 zadrugara,⁵⁵⁰ a od oktobra te godine u njenom sklopu radila je i

⁵⁴⁷ B. Marović, *Ekonomika istorija Crne Gore*, 462; *Pobjeda*, 2. jun 1946, 3; Vlajko Begović, *Naša poljoprivreda i pitanje njenog socijalističkog preobražaja*, „Komunist“: organ Centralnog komiteta KPJ, br. 1, Beograd, januar 1949, 102.

⁵⁴⁸ DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1946, k. 3, M. Ćulafić, zastupnik Sreskog komiteta KPJ Anrijevice – Pokrajinskom komitetu KPJ, 8. novembar. Narodna vlast u andrijevičkom srezu podijelila je oktobra 1946. oko 300.000 kg žita i ostalih namirnica. Ljudima koji su pravili kuće podijeljeno je više od 50.000 kg raznih namirnica; *Pobjeda*, 7. april 1946, 7.

⁵⁴⁹ DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1946, f-6, 7, A. Omeragić, partijska ćelija Gusinje – Sreskom komitetu KPCG Andrijevice, 27. jul; DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1946, f-6, 9, A. Omeragić, partijska ćelija Gusinje – Sreskom komitetu KPCG Andrijevice, 27. septembar; DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1946, k. 4, 2, Lj. Ljucović, zastupnik mjesne partijske organizacije Zatrijebač, 18. januar; DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1947, f-7, M. Ćulafić, zastupnik Sreskog komiteta KPJ Andrijevice – Pokrajinskom komitetu, 3. decembar.

⁵⁵⁰ DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1947, f-10, 35/12, M. Ćulafić, zastupnik sekretara partijske ćelije Gusinje – Sreskom komitetu Andrijevice, 27. april. Aprila 1947. u zadrugu je bilo upisano svako domaćinstvo (1.227) sa ovog trenu (*Isto*); DACG, AOIRP, SK KPCG Andrievice 1947, f-10, 35/29, A. Omeragić, zastupnik partijske ćelije u Gusinju – Sreskom komitetu KPJ Andrijevice, 27. jul. U zadrugi je bilo upošljeno 14 namještenika. (*Isto*)

zadružna mesara.⁵⁵¹ Od razvoja zadružnog sektora na ovom terenu socijalistička vlast je imala velika očekivanja, budući da je tokom 1948. planirala da u privredno najrazvijenim dijelovima andrijevičkog sreza sagradi četiri zadružna doma, od kojih su dva bila predviđena na terenu dominantno nastanjenim muslimansko-albanskom populacijom (Plav, Gusinje). Nabavno-prodajna zadruga u Plavu je od prometa koji je prihodovala 1946. podigla zadružni objekat, dok je zadruga u Gusinju po ostvarenom prometu 1947. godine, organizaciji zadružne trgovine i otkupu poljoprivrednih artikala, bila najbolja na prostoru andrijevičkog sreza.⁵⁵²

Na području barskog sreza septembra 1947. godine je bilo 19 nabavno-prodajnih zadruga, u čijem je sklopu poslovalo 13 mješovitih, dvije tekstilne, kao i po jedna piljarska, prehrambeno-kolonijalna, galanterijska i mesarska prodavnica. Od toga je pet nabavno prodajnih-zadruga radilo na terenu nastanjenom albanskom populacijom: tri u Ulcinju (mješovita, prehrambeno-kolonijalna i tekstilna), dok su u zaleđu Bara i Ulcinja (Ostros, Vladimir) radile dvije mješovite nabavno-prodajne zadruge.⁵⁵³ Planom trgovačke mreže za 1948. predviđeno je bilo da se u barskom srezu otvori još 13 prodavnica, od kojih se pet nalazilo na terenu nastanjenom Albancima. U Ulcinju je planirano bilo da se otvore tri (piljarska, mesarska, pekarska), a na seoskom području dominantno nastanjenom Albancima dvije tekstilne prodavnice.⁵⁵⁴

U cilju unaprijeđenja rada nabavno-prodajnih zadruga, vlasti su ulagale značajna sredstava za podizanje zadružnih magacina, otkup voća, nabavku stoke, alata...⁵⁵⁵ Pored

⁵⁵¹ DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1947, f-10, 35/38, A. Omeragić, zastupnik partijske ćelije Gusinje – Sreskom komitetu KPJ Andrijevice, 27. oktobar. Ako se izuzme rad gvoždarske prodavnice, rad nabavljačko-potrošačke zadruge u Gusinju bio je dobar. (*Isto*)

⁵⁵² *Pobjeda*, 11. februar 1948, 1.

⁵⁵³ DACG, AOBR, SNOBR 1947, k. 1, 788, adresar trgovačke mreže po sektorima na području Sreza barskog na dan 12. septembra 1947. U vlasništvu državnog sektora (Varoško privredno preduzeće) na teritoriji Ulcinja 12. septembra 1947. radilo je šest, od ukupno 17 prodavnica barskog sreza. To su bile: prehrambeno-kolonijalna, tekstilna, konfekcijska, gvoždarsko-staklarska, pekara i prodavnica obuće (Jug. kombinat Borovo). (*Isto*)

⁵⁵⁴ DACG, AOBR, SNOBR 1947, k. 1, 739, J. Đakonović, povjerenik Privrednog odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu trgovine, 20. septembar. Planom za 1948. u barskom srezu trebalo je otvoriti sedam prodavnica. Od toga je u Ulcinju predviđeno bilo otvaranje: poslastičarnice, kolonijalno-delikatesna prodavnica i prenočište (pasnion). (*Isto*) U sklopu nabavno-prodajne zadruge u Ulcinju 1948. godine otvorena je prodavnica industrijske robe. (*Pobjeda*, 11. mart 1948, 3)

⁵⁵⁵ *Pobjeda*, 30. jul 1947, 4. Za podizanje magacina u Vladimiru i Ulcinju, Zadružni savez iz Bara izdvojio je 700.000 dinara, od čega je po 100.000 dinara bilo namijenjeno zadugama u Ulcinju i Vladimiru. Za

novca, nabavno-prodajnim zadrugama upućivane su izvjesne količine odjeće i robe široke potrošnje, koja je nerijetko nenamjenski dijeljenja i neadekvatno skladištena.⁵⁵⁶ Od sredine januara 1948. u barskom srezu počele su opsežne pripreme za podizanje četiri zadružna doma, od kojih su se dva nalazila na terenu nastanjenom Albancima. Da bi se obezbijedilo što bolje snabdijevanje stanovništva, na seoskom terenu ulcinjskog kraja planirano je da se te godine otvore i dvije zadružne prodavnice.⁵⁵⁷ Na području barskog sreza, s proljeća 1948. radilo je devet nabavno-prodajnih, jedna seljačka i opančarska radna zadruga. Preko ovih zadruga 1947. snabdijevalo se oko 85% stanovništva, a ostvareni promet bio je oko 100% veći nego 1946. godine. Prvih mjeseci 1948. broj populacije u ovom srezu koja se snabdjevala preko zadruga premašivao je 90 procenata. Jedino je na području Ulcinja taj broj bio manji, što ukazuje da se dio žitelja ovog kraja snabdjevala mimo zadružnog sektora. S obzirom da u privrednom smislu barski srez nije predstavljao jedinstvenu cjelinu, kao i da je saobraćajno bio slabo povezan, vlasti su razmatrale mogućnost otvaranja novih nabavno-prodajnih zadruga i prodavnica u udaljenim krajevima. To se posebno odnosilo na krajeve nastanjene Albancima (Krajina, Šestani, Štoj), koji su saobraćajno bili prilično udaljeni od ostalih dijelova sreza.⁵⁵⁸ Uprkos tome, od donošenja Uredbe o snabdjevanju po vezanim cijenama, u nekim od tih krajeva albansko stanovništvo dalo je značajne količine svojih proizvoda zadrugi. Štaviše, u zaleđu Bara, na području plemena Šestana, svako domaćinstvo se obavezlo da će svoje proizvode ustupiti zadrugi. S obzirom na rezerve koje su imali prema zadrugarstvu, vlasti su mogle biti zadovoljne činjenicom da je broj Albanaca u zadrugama osjetno porastao. Istina, u pojedinim krajevima otpor prema stupanju u zadružni sektor bio je dosta

otkup voća odobren je kredit od 3.500.000 dinara, dok je za nabavu stoke i alata zadrugama u Baru, Viru, Ulcinju i Vladimiru dodijeljeno 615.000 dinara. (*Isto*); *Pobjeda*, 15. maj 1948, 2.

⁵⁵⁶ *Pobjeda*, 4. oktobar 1947, 3. Usljed nedostatka vreća u magacinu nabavno-prodajne zadruge u Vladimiru oko pet i po vagona pšenice bilo je rasuto po betonu, pa je zbog vlage i mušica prijetila opasnost da se pokvari. S druge strane, prilikom podijele robe zadrugi u Štoju, nezadrugari (53 domaćinstva, 214 članova), favorizovani su odnosu na članove zadruge (81 domaćinstvo, 519 članova). (*Isto*)

⁵⁵⁷ *Pobjeda*, 28. januar 1948, 3. Izgradnja zadružnih domova planirana je bila u Ulcinju i Vladimiru, dok je prodavnice trebalo otvoriti u selima Štoj i Bratica. Predviđeno je bilo da novosagrađeni zadružni dom u Ulcinju ima: tri prodavnice, magacine, tri radionice (obučarsku, kovačku i radionicu za preradu poljoprivrednih proizvoda), kancelariju, veliku salu i čitaonicu. (*Isto*); Kao najpogodnije mjesto za izgradnju zadružnog doma u Ulcinju izabrana je mahala „Meraja“ (*Pobjeda*, 14. februar 1948, 3).

⁵⁵⁸ *Pobjeda*, 30. mart 1948, 3.

snažan,⁵⁵⁹ a rad zadruga prilično slab.⁵⁶⁰ Tim prije jer se njihov rad odvijao bez reda,⁵⁶¹ što je bila posljedica kolektivnog mentaliteta, kao i činjenice da su u njima mahom radili nedovoljno osposobljeni, a nerijetko i nepismeni ljudi.⁵⁶² Tako su zadruge postale punktovi za špekulaciju i slobodnu trgovinu robom.⁵⁶³ Ako se tome doda da je broj zapošljenih radnika bio mali, da se snabdijevanje odvijalo sporo, da su usljed nedostatka smještajnih kapaciteta zadruge bile primorane da odbijaju otkup proizvoda, kao i da se nadzor kontrolnih i upravnih organa vršio rijetko, njihova djelatnost svodila se uglavnom na administrativni rad knjigovođa i sekretara.⁵⁶⁴

Na terenu andrijevičkog sreza su takođe postojali brojni problemi u radu zadružnog sektora, mada su za razliku od barskog sreza, nabavno-prodajne zadruge na području dominantno nastanjenom muslimansko-albanskim stanovništvom (Plav, Gusinje), postigle najbolje rezultate po pitanju otkupa.⁵⁶⁵ Što se tiče rukovodnog kadra i osoblja, problemi u radu zadruga bili su gotovo identični, kao i u drugim krajevima Crne Gore. U Gusinju je tako dužnost sekretara zadruga obavljalo lice koja nije bilo sposobno da napravi plan, kontroliše izvršenje zadataka ili uradi bilo što drugo za zadrugu, dok osoblje nije znalo da primjeni banalne stvari, kao što su nove (vezane) cijene o snabdijevanju stanovništva. Imajući u vidu da je u ovoj godini planirano bilo da se u

⁵⁵⁹ *Pobjeda*, 5. mart 1948, 3. Na području Šestana zadrugari su predali: 1.530 kg mesa (obavezli se da će dati još 2.706 kg), 687 kg sira, 1.105 kg krompira, 2.203 komada jaja, 450 kg ulja, 2.965 kg vune, 200 kg smokava, 755 kg luka i 750 kg pekmeza. Nabavno-prodajna zadruga u Ulcinju obuhvatala je područje mjesnih odbora Ulcinj, Bratica i Štoj. Do 1. marta 1948. zadrugi je pristupilo oko 1.600 članova, što za toliko područje, prema mišljenju vlasti, nije bio veliki broj. (*Isto*)

⁵⁶⁰ *Pobjeda*, 30. mart 1948, 3.

⁵⁶¹ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1947, k. 4, 151, zapisnik sa sastanka partijske ćelije u Vladimiru, 13. oktobar. Uobičajena pojava je bila da se zadruge ne otvaraju na vrijeme, a kod albanskog stanovništva kultura trgovine je bila slabo razvijena („nagomilavanje naroda, ulaze po grupama“ i sl.) (*Isto*)

⁵⁶² DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1948, k. 8, 39/2, zapisnik sa sastanka partijske ćelije Vladimir, 28. oktobar.

⁵⁶³ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1948, k. 6, 13/1, zapisnik sa sastanka Sreskog komiteta KPJ Bar, 14. januar.

⁵⁶⁴ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1948, k. 7, B. Bulajić, zastupnik Mjesnog komiteta KPJ Ulcinj – Sreskom komitetu KPJ Bar, 30. april; *Pobjeda*, 10. mart 1948, 3. Zbog nedostatka smještajnih kapaciteta zadruga u Vladimiru odbila je otkup masla i sira (*Isto*); *Pobjeda*, 30. mart 1948, 3.

⁵⁶⁵ DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevića 1948, f-16, 1-5, izvještaj Mjesnog komiteta KPJ Gusinje za II kvartal 1948, 30. jun. U toku drugog kvartala (april – jun) 1948. otkupila je 16.234 kg pasulja, 9.644 komada jaja, 11.066 kg mesa, 601 kg krompira, 90 kg kukuruza i 231 kožu. Nabavno-prodajna zadruga u Gusinju kupila je tokom ovog perioda kamion u vrijednosti od 150.000 dinara, što je za to vrijeme bila rijetkost. (*Isto*); Zadruga u Plavu do kraja aprila 1948. otkupila je 3.337 kg pasulja i 8.520 kg mesa. (*Pobjeda*, 24. april 1948, 3); Samo za četiri dana zadruga u Gusinju otkupila je 6.260 kg pasulja. (*Pobjeda*, 10. april 1948, 3)

andrijevičkom srezu podigne nekoliko zadružnih domova (dva u krajevima sa mješovitim muslimansko-albanskim stanovništvom), i da su najveći dio finansijskih sredstva snosile zadruge, radovi su se odvijali daleko od željene dinamike.⁵⁶⁶

Zbog brojnih poteškoća u radu zadruga i nemarnom odnosu prema zadružnoj imovini, rukovodstva sreskih zadružnih saveza donijela su plan o reorganizaciji zadruga, koji je imao za cilj da podstakne razvoj proizvođačke i prerađivačke djelatnosti. Budući da su do tada zadruge dominatno bavile trgovinom, otkupom zemljoradničkih proizvoda i nabavkom industrijske robe, njihova djelatnost od tada više se orijentiše na unaprijeđenje poljoprivredne i zanatske proizvodnje, koja je do tada bila slabo razvijena. Kako bi odgovorile novim zadacima, donošen je plan kapitalne izgradnje za 1949. godinu, kojim je trebalo da se izvrši rekonstrukcija poljoprivrede. Jer su izvjesni krajevi nastanjeni Albancima u barskom srezu imali veoma povoljne uslove za razvoj poljoprivrede, pa su se pri zadrugama na području Ulcinja i područja Anamala (Vladimir) formirane poljoprivredne ekonomije, pribavljao se stočni fond, živina, košnice, mlinovi za žito, poljoprivredni inventar... Od toga je poljoprivredna ekonomija u anamalskom kraju, koja se protezala na više od 300 rala, bila najveća u srezu. Da bi se poljoprivrednim ekonomijama pružila pomoć u organizacionom smislu, pri Sreskom zadružnom savezu u Baru osnovan je Poljoprivredni savjet.⁵⁶⁷

Formiranje seljačkih radnih zadruga nakon oslobođenja u Jugoslaviji determinisala je slaba razvijenost državnog sektora na seoskom terenu. „Seljačke radne zadruge predstavljale su najvišu formu zemljoradničkog zadrugarstva i jednu od socijalističkih formi proizvodnje u poljoprivredi.“ Kao novi tip zadrugarstva u

⁵⁶⁶ DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevića 1948, f-17, 9-2, zapisnik sa sastanka Mjesnog komiteta KPJ Gusinje, 18. mart; *Pobjeda*, 4. decembar 1948, 3. Udarničkim radom do decembra 1948. godine ozidani su bili zadružni domovi u selima: Gusinje, Murino, Most Bandovića i Trepča. Na dan otvaranja Petog kongresa KPJ (21. jula 1948), na zadružni dom u Plavu „stavljen je i posljednji crijep“ (*Isto*; *Pobjeda*, 7. avgust 1948, 3).

⁵⁶⁷ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1948, k. 6/1, 72, zapisnik sa redovnog partijskog sastanka u Zatrijebču, 19. decembar; *Pobjeda*, 10. novembar 1948, 3; „Zemljoradnička zadruga u Ulcinju osnovala je poljoprivrednu ekonomiju na kojoj će podići štalu za 20 grla, svinjac, živinarnik za 200 peradi. Pribaviće se potreban broj priplodnih grla, osim toga i par konja i dvojica kola, 50 košnica, motorni čamac i podići ciglanu. Dobaviti potrebnih poljoprivrednih sprava – drljača, plugova, ručnih vršalica i kosačica...Na ekonomiji u Vladimiru, koja je ujedno i najveća u ovom srezu, podići će se štala, mlin za žitarice, živinarnik za 500 komada peradi, pčelinjak sa 50 košnica, kovačnica, sušnica sa magacinima i potrebnim poljoprivrednim inventarom.“ (*Pobjeda*, 18. novembar 1948, 4); *Pobjeda*, 28. oktobar 1946, 5.

Jugoslaviji, seljačke radne zadruge su, prema riječima Branislava Marovića, u organizacionom smislu, načinu rada, raspodjeli prihoda i sistemu nagrađivanja, neodoljivo podsjećale na kolhoze u Sovjetskom Savezu. Formiranje zadruga obavljalo se po sistemu uglednih pravila, kojim su bila regulisana pitanja osnivanja, imovinski odnosi i obaveze između članova zadruge. U skladu sa tim pravilima, moguće je bilo osnivanje četiri tipa seljačkih radnih zadruga. Prvi tip bio je karakterističan po tome što su članovi zadruge, osim objekata za stanovanje i dijela zemlje sa sitnim mobilijarom, zemlju ustupali zadrugi na osnovu zakupa. Drugi tip bio je specifičan po tome jer su osim okućnice, članovi zadruge ustupali vlastitu zemlju u zadrugu, kao dio na koji su dobijali kamatu. Treći tip zadruge bio je identičan drugom, s tim što se na unijetu zemlju nije plaćala kamata i dobijali prihodi od zakupnine, dok je četvrti tip zadruge karaktersalo to, što su osim okućnice, zadrugari svoju zemlju predavali zadružnom sektoru. Pravilima je bilo regulisano da se iz svih tipova zadruga moglo istupiti poslije tri godine od stupanja u članstvo, uz otkazni rok u trajnu od minimum tri mjeseca. Nakon isteka otkaznog roka, zadruga se mogla napustiti nakon tri godine. Direktive donijete na Drugom plenumu Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije januara 1949. ubrzale su kolektivizaciju na seoskom terenu, na što je nesumnjivo uticala kritika članica Informbiroa da seoskim područjem Jugoslavije vladaju kulaci. Kako bi opovrgle te kritike, Komunistička partija je odgovorila ubrazanom kolektivizacijom i osnivanjem seljačkih radnih zadruga, kojih je 1949. bilo 482 (27.172 domaćinstva). Budući da se radilo o odluci političke prirode, prilikom formiranja seljačkih radnih zadruga nije se vodilo mnogo računa o ekonomskoj isplativosti, pa je tako osnovan nemali broj zadruga sa nevelikim brojem zadrugara, skromnim zemljišnim i stočnim fondom, bez gotovo ikakve mehanizacije. Tako su zadruge, kako s pravom primjećuje Branislav Marović, predstavljale prost „zbir sitnih zemljišnih parcela, konja, plugova i drugih sitnih sredstava za proizvodnju“, koje nijesu imale uslova da se razviju u velika, organizovana i isplativa poljoprivredna gazdinstva. Svjesna te činjenica, Partija je krajem 1949. i početkom 1950. godine bila primorana da uspori proces kolektivizacije na selu.⁵⁶⁸ No, štete koje je nanijela privrednom razvoju sela bile su ogromne.

⁵⁶⁸ B. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 466-467; V. Begović, *Naša poljoprivreda i pitanje njenog socijalističkog preobražaja*, 103.

Tradicionalno vezani za zemlju, sa snažno izraženim materijalističkim karakterom, Albanci su, kao i brojni drugi žitelji Jugoslavije, bili prilično skeptični prema osnivanju seljačkih radnih zadruga, iako je najveći broj albanskih domaćinstva (baš kao i većina domaćinstva u Crnoj Gori), raspolagao sitnim zemljišnim posjedima. Takvi posjedi preovladavali su na području barskog sreza, u kome je od 8.039 seoskih posjeda, imanja veća od 10 ha obradive zemlje posjedovalo nešto više od 300 domaćinstva. Od toga su Albanci bili vlasnici značajnog broj imanja. Najveći broj preostalih zemljišnih posjeda bili su manji od 2 hektara. Iako se poljoprivredom bavilo oko 80% žitelja ovog kraja, oko 70% domaćinstava činili su siromašni, a oko 30% srednji i bogati seljaci.⁵⁶⁹ Na području titogradskog sreza nastanjenim Albancima taj odnos je bio još nepovoljniji, a broj porodica koji nije bio u stanju da se prehrani sa svojih imanja, bio je veliki. Tako je zbog nemogućnosti da sa svojih imanja obezbedje egzistenciju porodicama, samo sa jednog područja titogradskog sreza pretežno nastanjenog Albancima, od 1949-1951. više od 500 ljudi bilo primorano da radni angažman zasnuje u raznim privrednim djelatnostima.⁵⁷⁰

U periodu osnivanja seljačkih radnih zadruga, to je bio snažan argument u rukama Partije, koja je preko štampanih medija potencirala da se usitnjenost zemljišnih posjeda, kao glavni uzrok zaostalosti poljoprivrede, navodno može prevazići jedino posredstvom raznih oblika zadrugarstva, tj. masovnijem stupanjem „seljaštva na put ka socijalizmu“.⁵⁷¹ Iako je osnivanje seljačkih radnih zadruga bilo vrlo primamljivo za siromašno seljaštvo, na terenu nastanjenom Albancima vladalo je veliko nepovjerenje prema stupanju u zadrugni sektor. Štaviše, u nekim predjelima barskog sreza (Krajina) nijedno albansko domaćinstvo jula 1949. nije se izjasnilo za pristupanje u zadrugu. Naprotiv, zahtijevali su da se to pitanje odgodi dok dobro ne razmisle o tome, nakon čega će donijeti konačnu odluku. Evidentno je bilo da su time samo kupovali vrijeme jer ih u principu nije interesovao ulazak u zadrugu. Dio albanske populacije iz zaleđa Bara koje

⁵⁶⁹ *Pobjeda*, 18. maj 1949, 3.

⁵⁷⁰ *Pobjeda*, 23. mart 1951, 2.

⁵⁷¹ *Pobjeda*, 18. maj 1949, 3.

je živjelo u blizini Skadarskog jezera, pokazivao je interesovanje za osnivanje ribarske zadruge, budući da za njeno osnivanje nije bilo neophodno ustupati zemljišne posjede.⁵⁷²

Uvidjevši da Komunistička partija ne podržava taj zahtijev, Albanci ovog kraja tražili su čudan modus, kako da udovolje partijskim rukovodicima i formalno osnuju seljačku radnu zadrugu, a da ne moraju da ustupaju zemlju. Glasine da je jednom selu to pošlo za rukom, ohrabrivale su ih da istraju u tom naumu. Ali, činjenica da su do kraja oktobra 1949. i dalje bili na istim pozicijama kao nekoliko mjeseci ranije, potvrđuje da je većina albanske populacije na ovom terenu bila apsolutno nezainteresovana za pristupanje seljačkim radnim zadrugama. U susjednim albanskim krajevima (Anamal), po ovom pitanju stanje je bilo još poraznije,⁵⁷³ što govori da je koncept seljačkih radnih zadruga bio vrlo nepopularanom među albanskim seljaštvom barskog sreza.

Nešto više uspjeha u ovom dijelu Crne Gore nastanjenim Albancima, Partija je postigla jedino u ulcinjskom kraju, gdje sredinom marta 1949. mjesno stanovništvo osnovalo prvu seljačku radnu zadrugu („Vido Matanović“) u selu Štoj. Ujedno to je u barskom srezu bila prva seljačka radna zadruga na terenu nastanjenom Albancima. Istina, od devetnaest domaćinstava koji su pristupili ovoj zadruzi, albanskih domaćinstava u trenutku osnivanja je bilo osam.⁵⁷⁴ To govori da je otpor prema zadrugarstvu i u ulcinjskom kraju bio veoma snažan, što ne čudi budući da se radilo o terenu koji je imao velike površine plodne zemlje. Nakon formiranja zadruge, na inicijativu republičkog Ministarstva trgovine u ovom kraju osnovana je i svinjogojska stanica (Štoj), dok je planom kapitalne izgradnje do kraja 1949. predviđena bila izgradnja govedarnika i svinjca.⁵⁷⁵

⁵⁷² DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1949, k. 12, 380, izvještaj o obilasku osnovne partijske organizacije Ostros, 19. jul.

⁵⁷³ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1949, k. 12, 420, izvještaj o obilasku terena MNO Vladimir i Ostros po pitanju formiranja seljačkih radnih zadruga, 23. oktobra.

⁵⁷⁴ *Pobjeda*, 3. april 1949, 3; *Pobjeda*, 5. april 1949, 3. Osim zemljišnog fonda, u zadrugu je unijeto: „16 volova, 18 krava, 16 teladi, 1 konj, 4 magaradi, 12 plugova, 6 drljača i 5 kola.“ (*Isto*); *Pobjeda*, 14. april 1949, 3.

⁵⁷⁵ *Pobjeda*, 25. jun 1949, 3. Po osnivanju svinjogojska stanica u Štoju dobila je 281 prase, a sredinom 1949. imala je ukupno 367 prasadi. Od toga je bilo: „167 priplodnih krmača, 24 nerasta i 186 grla podmlatka“. (*Isto*); *Pobjeda*, 18. septembar 1949, 4. Planom kapitalne izgradnje takode je bilo predviđeno da se u anamalskom kraju (Vladimir) podigne zadrugni dom. (*Isto*)

Nepuna dva mjeseca prije osnivanja seljačke radne zadruge u ulcinjskom kraju, na terenu koji je do tada služio kao pašnjak i bio pokriven šumom, osnovano je i Državno poljoprivredno dobro (Štoj). Štampa je tih dana slavodobitno pisala da je tako od najzaostaliјeg kraja u Crnoj Gori, u kome se do skoro legla divljač, socijalistički rad stvorio plodno zemljište na kome se uzgajalo industrijsko bilje, južne i druge ratarske kulture. Zbog velikog otpora stanovništva, osnivanje zadruge i poljoprivrednog dobra u ulcinjskom kraju, socijalistička vlast predstavljala je kao događaje od prvorazrednog historijskog značaja. Tim prije jer su u početku ostvareni značajni rezultati po pitanju povećanja sjetvenih površina. Činjenica da su na tom području tek predstojali ambiciozni meliracioni radovi, trebala je da animira Albance da masovnije pristupi zadrugnom sektoru. U svakom slučaju, prema pisanju štampe, 19. maj 1949. je za ovaj kraj bio historijski datum, jer je tog dana prvi put buldožer počeo da ore „Štojskim Poljem, krčeći puteve novog života stanovništvu ovoga kraja“. Jedan od simbola savremenog života, prema tvrdnjama štampe, bilo je Državno poljoprivredno dobro koje je raspolagalo sa više od 100 ha obradive zemlje, dok je za 1950. projektovano bilo da se ono udvostruči, podigne nekoliko ekonomskih i stambenih objekata, dovrše objekti u izgradnji i osnuje stočarska farma.⁵⁷⁶

Ali, ako se zanemre ambiciozni planovi, vlast nije mogla biti zadovoljna razvojem zadrugarstva u barskom srezu, iako je prva seljačka zadruga u Crnoj Gori osnovana na teritoriji ovog sreza. Naime, do sredine 1949. u barskom srezu osnovano je 7 seljačkih radnih zadruga, od kojih je jedna bila ribarska. Jedan od razloga što je zadrugarstvo u ovom kraju bilo slabo razvijeno, svakako treba tražiti u činjenici da partijske organizacije nijesu primjenjivale prisilu, iako su ekonomskim pritiscima nastojale da natjeraju seljake da pristupe zadrugama. Važno je napomenuti da u ovom dijelu Crne Gore partijske organizacije težile stvaranju zadruga većeg tipa, ali da nijesu podrobno objasnile prednost zadrugarstva i ispitivale raspoloženje seljaka, pa su u zadruge stupali samo siromašni

⁵⁷⁶ *Pobjeda*, 30. jul 1949, 3. „Zemljište je zasijano raznim kulturama i to: pamukom 35 hektara, krompirom 9, lukom 3, lupinom 35, lucerkom 2 i po, paradajsom, kupusom i lucerkom 4, a pod vinogradom je jedan hektar. Zasaden je 12.000 reznica za presađivanje, a pored ovoga i 6.000 stabala smokava, dok su ostale površine zasijane kanadskim topolama i primorskim borovima.“ (*Isto*); Državno poljoprivredno dobro u Štoju nalazilo se na prostoru preko kanala Port Milena kod Ulcinja. Planom je bilo predviđeno da se obradi oko 540 hektara zemlje. Godine 1949. radovi su rano otpočeli, prokrčeno je oko 90 hektara šume i pašnjaka, a obradeno je bilo više od 100 hektara zemljišta. (*Pobjeda*, 8. jun 1949, 3); *Pobjeda*, 10. jun 1949, 3.

seljaci. Razvoj zadrugarstva na terenu nastanjenom Albancima je ometala i propaganda protivnika vlasti. Štaviše, zahvaljući naivnosti i neiskustvu partijskih organizacija, u nekim albanskim selima, prema nekim podacima, protivnika vlasti bilo je i u inicijativnim odborima za osnivanje zadruga, usljed čega zadružni sektor u tim krajevima nije mogao da zaživi. Iako je snažnije angažovanje Partije 1949. doprinijelo da se u Ulcinju osnuje seljačka radna zadruga („26. novembar“), kao i više inicijativnih odbora na seoskom terenu nastanjenom Albancima, razvoj zadrugarstva nije dobio na dinamici. Od seljačkih radnih zadruga u primorskom dijelu barskog sreza vlast je očekivala da se orijentišu uglavnom na uzgoj industrijskog bilja, maslinarstva i južnih kultura, a u njegovom zaleđu vinogradstvom. Pored nabavno-prodajnih i seljačkih radnih zadruga, socijalistička vlast planirala je da u albanskim sredinama osnuje nove zemljoradničke (Šestani) i radničko-službeničke zadruge (Ulcinj).⁵⁷⁷ Sredinom 1949. na području barskog sreza bilo je osam zemljoradničkih zadruga, od kojih su sve imale obučarske i krojačke, a pojedine kovačke, stolarske i limarske radionice. Osim zanatskih, najveći broj zadruga imao je brijačke radnje. „U reorganizaciji zemljoradničkog zadrugarstva, na stvaranju poljoprivrednih ekonomija“, najviše uspjeha imala je zemljoradnička zadruga iz zaleđa Ulcinja nastanjenog Albancima (selo Vladimir). Interesantno, da su se uprkos aposolutnoj dominaciji muslimanske populacije, u ovoj zadruzi uzgajale „svinje za priplod i tov“.⁵⁷⁸ Što se tiče seljačkih radnih zadruga u barskom srezu, njihov broj postepeno je rastao, pa je tako oktobra 1949. u ovom dijelu Crne Gore radilo 10 seljačkih radnih zadruga. Izuzev jedne seljačke radne zadruge („Svetozar Vukmanović-Tempo“) koja je počela sa radom marta 1947. godine, ostale zadruge su osnovane tokom 1949. godine. Tokom jeseni te godine seljačke radne zadruge na ovom terenu obuhvatale su 318 domaćinstava (oko 900 članova), raspolagale su sa oko 270 ha obradivog zemljišta, oko

⁵⁷⁷ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1949, k. 10, 62/2, izvještaj o radu partijske organizacije barskog sreza za period april – jun; *Pobjeda*, 13. februar 1949, 3; *Pobjeda*, 26. avgust 1949, 3; *Pobjeda*, 11. decembar 1949, 4. Inicijativni odbori za osnivanje zadruga osnovani su u selima: Sukobin, Šas, Martići, Arbnesh, Mali Ostros i Bobovište. U Vladimiru i Šasu javili se da stupi u zadrugu oko 20 domaćinstava. (*Isto*); *Pobjeda*, 16. septembar 1949, 3; *Pobjeda*, 11. decembar 1949, 4. Seljačka radna zadruga u Ulcinju „26. novembar“ osnovana je avgusta 1949. godine, a do decembra te godine pokupila je 5 vagona maslina. (*Isto*; *Pobjeda*, 9. oktobar 1949, 4); U zaleđu Bara nastanjenom Albancima jedna zemljoradnička zadruga postojala je na području Krajine (Ostros). (*Pobjeda*, 12. mart 1949, 3)

⁵⁷⁸ *Pobjeda*, 20. maj 1949, 3.

100 ha pašnjaka, a dominantno su se bavile uzgojem ratarskih, voćarskih i povrtlarskih kultura, industrijskog bilja, vinogradarstvom i ribarstvom.⁵⁷⁹

Na području titogradskog sreza do sredine aprila 1949. broj seljačkih radnih zadruga (21 seljačka radna zadruga sa više od 1.250 domaćinstava), bio je gotovo tri puta veći nego u barskom srezu. Prva seljačka radna zadruga na terenu nastanjenom Albancima osnovana je sredinom 1949. godine.⁵⁸⁰ U ostalim krajevima gdje su živjeli Albanci, osim zadružne prodavnice i opančarske zadruge u Tuzima osnovane 1946. godine, nije bilo drugih zadruga.⁵⁸¹ Opančarska zadruga u Tuzima bila je jedna od najboljih zadruga tog tipa u Crnoj Gori.⁵⁸² Jedan od razloga što na ovom terenu nije bilo više zadruga, svakako treba tražiti u odnosu Partije prema osnivanju seljačkih radnih zadruga, iako je kod dijela siromašne albanske populacije postojalo raspoloženje da se one formiraju.⁵⁸³ No, bez podrške bogatijih i srednje imućnih seljaka, za koje je ideja zadrugarstva bila je apsolutno neprihvatljiva, osnivanje seljačkih radnih zadruga nije imalo dobru perspektivu. Zato su bogatiji i srednje imućni seljaci ovog kraja odbili da

⁵⁷⁹ *Pobjeda*, 9. oktobar 1949, 4.

⁵⁸⁰ *Pobjeda*, 19. april 1949, 2; *Pobjeda*, 28. jun 1949. Prva seljačka radna zadruga u titogradskom srezu na području nastanjenom Albancima osnovana je u selu Stijepovu i Budžu (MNO Zatrijebač). (*Isto*); Početkom 1950. u titogradskom srezu je bilo 47 seljačkih radnih zadruga (46 registrovanih). U zadrugama je bilo 3.066 domaćinstava sa 13.676 članova. Od toga je za rad bilo sposobno 3.792 člana. „Zadruge posjeduju 1.096 hektara oranice, 2.864 hektara livade, 396.000 čokota vinove loze i 3.525 stabala voćaka od kojih su većinom smokve i šljive. Stočni fond zadruga broji 2.546 grla krupne i 9.117 sitne stoke. Pored toga zadruge su dosada nabavile 113 košnica pčela i priličan broj svinja za priplod.“ (*Pobjeda*, 8. januar 1950, 3)

⁵⁸¹ *Pobjeda*, 16. avgust 1949, 3. Početkom aprila 1949. Sreski savez zemljoradničkih zadruga u Titogradu osnovao je Mješovito trgovačko preduzeće, koje je trebalo da poveća promet i razmijenu robe na relaciji selo-grad, kao i da istovremeno obezbijedi bolje snabdijevanje seljačkih radnih zadruga. Do avgusta 1949. osnovano je 11 posebnih prodavnica za snabdijevanje seljačkih radnih zadruga: u Titogradu, Cerovicama, Ublima, Matagužima, Golubovcima, Gornjim Kokotima, Doljanima, Tuzima i Cijevni. (*Isto*); Opančarska zadruga u Tuzima 1949. imala je oko 60 radnika. Od toga je majstora bilo 7, omladinaca 23, pionira 10, dok su ostali radnici bili upošljeni u upravi. Zadruga je imala tri radionice, koje je Ministarstvo industrije snabdijevalo neophodnim sirovinama (koža, guma, don). U dvije radionice vršila se popravka starih i izrađivali novi opanci, dok se u jednoj obavljala popravka (pendžetiranje) cipela. Opančarska zadruga izrađivala je svakog dana oko 120 pari opanaka, popravljala je četiri para cipela i osam pari sandala. (*Pobjeda*, 26. avgust 1949, 3).

⁵⁸² *Pobjeda*, 12. jun 1949, 4. Godine 1948. opančarska zadruga premašila je plan obuće za 25%. Tokom prvog polugoda 1949. planom je predviđeno bilo da se izradi 445 pari raznih cipela i 12.527 pari opanaka. Za pet mjeseci članovi zadruge premašili su plan izrađivši 515 pari cipela i 12.580 pari opanaka. Prilikom osnivanja opančarska zadruga imala je 15 radnika, dok je 1949, prema nekim podacima, imala 55 radnika i učenika u privredi. (*Isto*)

⁵⁸³ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1949, k. 10, 1144, zapisnik sa sastanka Sreskog komiteta KPCG Titograd, 8. jul.

daju stoku u zadruge, kako zbog nemarnog odnosa tamo ne bi postradala.⁵⁸⁴ S obzirom na veliku rezervisanost bogatije albanske populacije, koja je u socijalizmu vidjela svoju materijalnu propast, 1950. vlast na ovom terenu nije osnovala nijednu seljačku radnu zadrugu.⁵⁸⁵

Najviše uspjeha među albanskim populacijom vlast je postigla u andrijevičkom srezu, gdje je agitacija Partije za osnivanjem zadruga bila znatno učinkovitija nego u barskom i titogradskom srezu.⁵⁸⁶ Kao posljedica takve aktivnosti, do sredine 1949. u andrijevičkom srezu osnovano 20 seljačkih radnih zadruga, kojima je pristupilo 1.086 domaćinstava sa 4.727 članova.⁵⁸⁷ Zadrudnim sektorom obuhvaćeno je bilo 19,25% ukupnog broja domaćinstava, ili 17,10% stanovništva andrijevičkog sreza.⁵⁸⁸ Nedugo nakon Drugog plenuma Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, na području Plava osnovane su tri seljačke radne zadruge,⁵⁸⁹ da bi do kraja 1949. u svakom selu ovog sreza bile formirane seljačke radne zadruge (ukupno 51), kojima je bilo obuhvaćeno 3.635 domaćinstava (76,54% od ukupnog broja stanovništva koje se bavilo poljoprorivredom) sa 18.491 članom. Najbrojnija su, prirodno, bila su siromašna (2.578), srednjih je bilo 837, dok je imućnih bilo 220 domaćinstava. Većinu zemljišnog fonda ustupljenog zadrugama činile su livade (5.782 ha), pašnjaci (2.676 ha), šume (1.946 ha), oranice (603 ha), neplodno zemljište (412 ha) i voćnjaci (137,23 ha). Što se tiče stočnog fonda, u zadrugama je bilo najviše ovaca (10.268), krava (1.235), konja (825), volova (437), svinja (85), mazgi 14, košnica (401) i drugih goveda (805). Van zadruga u ovom srezu nalazilo se 1.212 domaćinstava (5.311 članova). Skoro trećina domaćinstava koja

⁵⁸⁴ DACG, AOIRP, PZBJ, f-8, bez broja, konferencija u Mjesnom narodnom odboru u Tuzima povodom dolaska predsjednika Vlade NR Crne Gore Blaža Jovanovića, predsjednika Prezidijuma Narodne skupštine NR Crne Gore Miloša Rašovića i ministra pravosuđa Jovana Četkovića.

⁵⁸⁵ *Pobjeda*, 27. septembar 1949, 2; *Pobjeda*, 23. mart 1950, 3.

⁵⁸⁶ DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1949, k. 27, 17-14, informacija sa održanih sastanka u svim odjeljenjima pri SK-u, kojima je prisustvovala ekipa iz CK KPCG. Na području Gusinja održavana su predavanja: „O zadrugarstvu“ i „O jugoslovensko-albanskim odnosima“, koja su bila dobro posjećena. (*Isto*)

⁵⁸⁷ *Pobjeda*, 14. jun 1949, 3.

⁵⁸⁸ DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1950, f-36, 36/18, o nekim pitanjima rada kod SRZ-a i u opšte poljoprivrede za 1949. godinu. Do 1949. u andrijevičkom srezu postojale su 3 seljačke radne zadruge u selima: Mašnica (osnovana marta 1947), Ulotina i Brezojevica (osnovane marta 1948). U toku prve polovine 1949. osnovano je 17 seljačkih radnih zadruga i 5 zadrudnih ekonomija. Ekonomije su docnije priključene zadrugama. Od 17 zadruga devet je bilo III, tri II i 5 I tipa. (*Isto*)

⁵⁸⁹ *Pobjeda*, 8. maj 1949, 4. Zadrugi „Jusuf Redžepagić“ iz Plava na osnivačkoj skupštini pristupilo je 57 domaćinstava, a krajem aprila 1949. bilo je 106 domaćinstava. (*Isto*)

nije pristupila zadrugama, bila je sa područja Gusinja (195) i Plava (197). Po pitanju osnivanja zadruga, plavsko-gusinjski kraj je bio među boljima u andrijevičkom srezu. Ali, ne zato što su u zadrugarstvu vidjeli razvojnu šansu, već je to bila posljedica agitacije da će se domaćinstvima koja ne stupe u zadrugu povećati porez i otkup, a njihovi članovi poslati na državne radove.⁵⁹⁰ Da toga nije bilo zasigurno da bi broj domaćinstava koja su pristupila zadrugama bio neuporedivo manji. Zato su, za razliku od barskog i titogradskog, u andrijevičkom srezu do kraja 1949. gotovo svi Albanci pristupili su zadrugama. Štaviše, u u jednom albanskom selu (Vusanje) izuzev četiri domaćinstva, svi žitelji su stupili u zadrugu koja je imala oko 1.000 ovaca, što je u poređenju sa albanskim mjestima barskog i titogradskog sreza bio ogroman stočni fond.⁵⁹¹ Istina, uslovi za razvoj stočarstva u krajevima nastanjenim Albancima u andrijevičkom srezu bili su neuporedivo bolji nego u titogradskim i barskim srezu. Glasine koje su protiv zadrugarstva širene na ovom terenu, vlasti su suzbijale hapšenjem pojedinaca koji su ih pronosili.⁵⁹² Zadruge na ovom području pretežno su se bavile zemljoradnjom, stočarstvom, voćarstvom i pčelarstvom, iako u nekim selima uslovi za razvoj ovih privrednih grana nijesu bili najbolji.⁵⁹³

Slaba zainteresovanost Albanaca barskog sreza da pristupe zadružnom sektoru, prema partijskoj dokumentaciji, bila je posljedica drugačijeg mentaliteta albanskog stanovništva, koji su, za razliku od njihovih sunarodnika u titogradskom i andrijevičkom srezu, pokazivali veću neodlučnost i kolebljivost. Zato je uprkos dobrim uslovima,

⁵⁹⁰ DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1950, f-36, 36/18, o nekim pitanjima rada kod SRZ-a i u opšte poljoprivrede za 1949. godinu. Od radno sposobnog stanovništva u zadrugama je bilo 2.406 mušakaraca i 2.040 žena. Domaćinstava koja nijesu stupila u zadruge posjedovala su oko 370 ha oranica, 1.514 ha livada, 325 ha pašnjaka, 73,61 ha voćnjaka i 414 ha šume. Od stočnog fonda imali su 254 volova, 352 konja, 1.677 krava, 7.790 ovaca, 73 koze, košnica pčela 350, svinja 635 i 1.050 drugih govedi. Prilikom osnivanja zadruga na terenu Gusinja u početku se prijavilo nevelik broj domaćinstava (Kruševo 15, Dolji 12 i Dosudu 14). Najveći broj stočnog fonda stradao je na terenu plavsko-gusinjskog kraja (Vusanje, Kruševo, Hoti). (*Isto*)

⁵⁹¹ *Pobjeda*, 16. decembar 1949, 1. U selu Vusanje samo 4 domaćinstva nijesu pristupila zadrugi. O veličini stočnog fonda ove zadruge najbolje svjedoči podatak da je imala 15 čobana. U selu Martinoviće nadomak Gusinja u seljačku radnu zadrugu („Novi život“) stupilo je oko 60 domaćinstava, dok je u Višnjevu postojala seljačka radna zadruga „Proleter“. Na terenu titogradskog sreza nastanjenog Albancima krajem 1949. postojale su dvije seljačke radne zadruge: u Donjem i Gornjem Zatrijepču („Lirija“). (*Isto; Pobjeda*, 25. decembar 1949, 5.)

⁵⁹² DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1949, f-24, 55-2, Sreski komitet KPCG Andrijevice – Centralnom komitetu KPCG, 20. septembar.

⁵⁹³ *Pobjeda*, 4. oktobar 1951, 1.

zadružni sektor u tim krajevima bio slabo razvijen. Slično je bilo i u titogradskom srezu, u kome su u albanskim selima osnovane samo dvije zadruge.⁵⁹⁴

Nastojeći da ohrabre Albance u Crnoj Gori da masovnije pristupe zadružnom sektoru, vlast je decembra 1949. odabrala nekoliko predstavnika albanske nacionalne zajednice koji su obišli Crnu Goru, upoznavši se sa radom zadruga u Herceg Novom i Nikšiću.⁵⁹⁵ Prethodno je jedna delegacija Albanaca iz Crne Gore bila u posjeti Nikoli Kovačeviću, članu Politbiroa CK KPCG, članu CK KPJ i predsjedniku komisije za selo Centralnog komiteta Komunističke partije Crne Gore, sa kojim su, između ostalog, razgovarali i o razvoju zadružnog sektora na njihovom terenu.⁵⁹⁶ Naredne, 1950. delegacija Albanaca posjetila je nekoliko radnih zadruga na Kosmetu,⁵⁹⁷ ali se time odnos Albanaca prema zadrugarstvu nije bitnije promjenio. Naprotiv, izuzev turističkog, posjeta Kosmetu nije imala drugi značaja.

Podjednako je neuspješno bilo objavljivanje nekoliko afirmativnih članka o razvoju zadrugarstva u andrijevičkom srezu, u kojima se isticalo da je u svakom selu u kome su živjeli Albanci bila osnovana seljačka radna zadruga. Uz brojne druge uspjehe koje je vlast postigla u radu sa Albancima, štampa je tvrdila da je albansko stanovništvo u Crnoj Gori doživljavalo Jugoslaviju kao svoju domovinu, za čiju su se izgradnju zdužno zalagali.⁵⁹⁸ Jedno zadružno albansko selo u podnožju planine Prokletije, duž državne granice sa Albanijom, isticano je kao najbolji primjer izgradnje socijalizma na ruralnom terenu nastanjenom Albancima. Prema tvrdnjama štampe, to je bila prva seljačka radna

⁵⁹⁴ DACG, AOIRP, SK KPCG-Titograd 1950, k. 15, 91/50, agitaciono propagandni rad na terenu šiptarskih manjina.

⁵⁹⁵ *Pobjeda*, 25. decembar 1949, 5.

⁵⁹⁶ *Pobjeda*, 16. decembar 1949, 1. Iz andrijevičkog sreza u posjetu predsjedniku komisije za selo upućena su tri zadrugara. (DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1949, f-28, S. Hodžić, zastupnik komisije za albansku manjinu – Sreskom komitetu KPCG Andrijevice, 15. decembar).

⁵⁹⁷ *Pobjeda*, 8. mart 1950, 3. Delegacija Albanaca iz Crne Gore posjetila je seljačke radne zadruge: „Ramiz Sadiku“ (Junik), „Batuša“, „Crvena zvezda“ (osnovana 1946), te zadruge u selima Smolice, Streoce i ostalim mjestima na Kosmetu. (*Isto*); Albanci na Kosovu i Metohiji imali oko 40 zemljoradničkih i seljačkih radnih zadruga, a u 185 su bili članovi skupa sa Srbima i drugim žiteljima Kosova i Metohije. (Lj. Stojković, M. Martić, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, 88); S jeseni 1951. sekacija žena Saveza zemljoradničkih zadruga A. P. Vojvodine pozvala je 22 žene (zadrugarke) albanske nacionalnosti iz barskog sreza, da sa muževima posjete kikirindski srez kako bi se upoznale „sa životom i radom žena u Vojvodini“, posebno u zadrugama. (*Pobjeda*, 2. oktobar 1951, 2.)

⁵⁹⁸ *Pobjeda*, 11. januar 1950, 2. Na terenu andrijevičkog sreza prva seljačka radna zadruga osnovana je u drugoj polovini 1946. godine, dok je 1950. u zadrugama bilo obuhvaćeno oko 80% seoskih domaćinstava. (*Isto*.)

zadruga osnovana na terenu nastanjenog Albancima u andrijevičkom srezu. Ujedno slovila je za jedan od najboljih zadružnih kolektiva, koji je bio jedinstven po tome što navodno nije dozvoljavao bogatim žiteljima da stupe u zadrugu.⁵⁹⁹ Po tome se ova zadruga nije umnogome razlikovala od ostalih zadružnih kolektiva u plavsko-gusinjskom kraju, u koje je bio primljen nemali broj seljaka, koji osim dobre volje i skromne imovine u zadrugu nijesu unijeli ništa drugo. Ako se tome doda, da su iz upravnih odbora zadruga nerijetko ljudi isključivani bez valjanih razloga, da su u njih uvođeni špekulanti, da je usljed bolesti i nemara stočni fond prilično postradao, da je snabdjevanje stoke sijenom iz planinskih predjela u blizi granice onemogućavala vojska, kao i to da je priličan broj stoke na tom terenu nastanjenom Albancima bio uništen, a jedan broj skriven u pećkom srezu, vlasti su imale mnogo razloga da budu zabrinute.⁶⁰⁰ Tim prije jer je u tim krajevima stočarstvo bila najvažnija privredna grana.

Imajući u vidu da je jedan broj zadruga brojno bio mali, ekonomski nerentabilan i bez sposobnog kadra, tokom prvog kvartala 1950. došlo je do spajanja zadruga. Od toga su na terenu Gusinja spojene četiri, a na području Plava dvije seljačke zadruge u jednu.⁶⁰¹ Težnja da se spajanjem zadruga poveća njihova produktivnost i stvore ekonomski isplativi zadružni kolektivi, bila je logičan postupak vlasti, ali u praksi teško ostvariv, budući da su zadruge bile oaze nerada, špekulacije i opstrukcije. Delegacija Centralnog komiteta Komunističke partije, koja je februara 1951. obilazila teren ivangradskog i andrijevičkog sreza, utvrdila je da je u većini seljačkih radnih zadruga pod pritiskom pristupio nemali broj ljudi koji su „pothranjivali sitnosopstveničke tendencije srednjeg seljaštva“ i nastojali da ih razbiju. Štaviše, oko dvije trećine zadrugara s nestrpljenjem je iščekivalo da se navršu tri godine od stupanja u zadrugu, kako bi stekli zakonsko pravo da iz njih istupe. Loša organizacija, nedostatak radne snage, poleta i izbjegavnje teških

⁵⁹⁹ *Pobjeda*, 3. januar 1950, 3. Riječ je o zadružnom selu u Vusanju. (*Isto*)

⁶⁰⁰ DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1950, f-36, 36/14, zapisnik sa sastanka Komisije za selo pri Sreskom komitetu Andrijevice, 30. decembar 1949.

⁶⁰¹ DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1950, f-38, V. Babović, zastupnik komisije za selo Sreskog komiteta Komunističke partije Crne Gore Andrijevice – Centralnom komitetu, 20. mart. Sa zadrugom u Gusinju spojene su zadruge u selima: Kruševo, Dosude i Dolja, dok su u plavskom kraju izvršeno spajanje zadruge „Čeljičgrad“ iz sela Skič sa zadrugom „Jusuf Redžepagić“ iz Plava. (*Isto*); U selu Dolja članovi Upravnog odbora ometali su rad zadruge, a jedan broj zadrugara nijesu dolazili da rade ugledajući se na pojedine članove Upravnog odbora. (DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1950, f-47, 154/1, zapisnik sa radnog sastanka osnovne partijske organizacije Dolja, 4. mart.

zadataka, bile su uobičajene pojave u gotovo svim zadrugama.⁶⁰² Zbog brojnih zluopotreba, razvijene špekulacije, zanemarivanja i krađe zadružne svojine, u albanskim krajevima stanje u zadrugama bilo je poražavajuće. Tako je Upravni odbor jedne zadruge donio odluku da se 197 ovaca proda članovima zadruge ispod tržišne cijene, iako nijesu postojali objektivni razlozi za to. Da je ta odluka bila motivisana razlozima špekulativne prirode, potvrđuje podatak da su ih zadrugari nakon toga prodavali na pijaci po skupljoj cijeni. U drugoj zadrugi su članovi uhvatili predsjednika da je otuđio devet kola đubriva, što su koristili da protivpravno „razvlače zadružnu imovinu“. Iako je predsjednik zadruge to znao i povremeno opominjao pojedince, zbog toga što je i sam vršio zloupotrijebe, nije imao autoriteta da spriječi otuđivanje zadružne imovine. Tako su zahvaljujući nezakonitom radu predsjednika, koji su koristili kao pokriće za protivzakonite radnje, članovi ove zadruge, između ostalog, otuđili oko 2.000 kg sijena. U ostalim zadrugama špekulacija i nemaran odnos prema zadružnoj imovini manje su bili izraženi, ali je opasnost po njihov opstanak ugrožavala odlučnost istaknutih pojedinaca da ih napuste, kao i šovinizam između muslimana i rimokatolika.⁶⁰³ No, i pored nemalih problema koju su pratili rad većine zadruga, postojali su i pohvalni primjeri savjesnog, organizovanog i požrtvovanog rada u zadrugama (Plav).⁶⁰⁴ Nažalost, rijetke su bile zadruge koje su imale kontinuitet dobrog poslovanja, pa je tako zadruga u Plavu, kao jedna od najboljih u

⁶⁰² DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1951, f-54, 250/6, izvještaj ekipe Centralnog komiteta nakon obilaska andrijevičke i ivangradske partijske organizacije. Obilazak terena obavljen je od 9-24. februara 1951. (*Isto*); DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1951, f-59, 683/1, izvještaj osnovne partijske organizacije Kruševo; DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1951, f-59, 687/1, izvještaj osnovne partijske organizacije Gusinje za 1951.

⁶⁰³ DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1951, f-59, M. Knežević, zastupnik Povjereništva unutrašnjih poslova Narodnog odbora sreza andrijevičkog – Sreskom komitetu Komunističke partije Crne Gore Andrijevice, 21. septembar.

⁶⁰⁴ *Pobjeda*, 22. april 1950, 1. U andrijevičkom srezu 1950. većina zadruga realizovala je i premašila polugodišnje planove (što nije bio slučaj prethodne godine). Posebna pažnja posvećena je bila razvoju voćarstva (podignuta su bila „tri rasadnika sa nekoliko desetina hiljada sadnica“) i stočarstva. U zadrugama andrijevičkog sreza tokom ljetnjih mjeseci 1950. bilo je više od 13.520 ovaca, dok je krupne stoke bilo nekoliko stotina. Seljačka radna zadruga „Jusuf Redžepagić“ postigla je zapažene uspjehe u radu (podigla zadružni dom, govedarnik, živinarnik i u potpunosti ostvarila kvartalni plan). Naredne godine, zadruga iz Plava ispunila je plan sjetve bijelih žitarica prije predviđenog roka, dok je u Gusinju nije vođena evidencija o zasijanim površinama. (*Pobjeda*, 12. avgust 1950, 3; *Pobjeda*, 4. maj 1951, 3); Seljačka radna zadruga „Bećo Bašić“ iz sela Dolja izvodila je radove na četiri objekta: govedarniku, modernoj sušnici za voće, unutrašnjem sređivanju zadružnog doma i magacina. (*Pobjeda*, 1. septembar 1950, 2).

andrijevičkom srezu 1950. godine, koncem naredne godine radila „veoma slabo“. Posebno su loši rezultati ostvareni u ratarstvu i stočarstvu.⁶⁰⁵

Dobre uslovi za razvoj zadrugarstva je imao barski srez, u kojem je početkom 1950. bilo 10 seljačkih radnih zadruga (331 domaćinstvo), a naredne godine sedam.⁶⁰⁶ Od toga su u albanskim krajevima 1951. postojale samo dvije zadruge, u ulcinjskom kraju.⁶⁰⁷ Iako na ovom terenu navodno nijesu zabilježeni slučajevi prislinog ulaska u zadruge, 1950. došlo je do negodovanja i suprostavljanja seljaka zbog radova koji su izvođeni na Državnom poljoprivrednom dobru, i prijetnji da će samovoljno ubirati plodove sa zemljišta jedne seljačke radne zadruge. Takvo ponašanje žitelja jednog dijela ulcinjskog kraja, prema saznanjima Partije, bila je posljedica djelovanja protivnika vlasti i albanske obavještajne službe.⁶⁰⁸ Kao i u ostalim krajevima Crne Gore, rad seljačkih radnih zadruga na ovom terenu bio je „vrlo slab“.⁶⁰⁹ Dosta problema u zadružnom sektoru bilo je u zaleđu Ulcinja nastanjenom Albancima (Vladimir).⁶¹⁰

Zbog nerentabilnog poslovanja, socijalistička vlast 1952. pokušala je da izvrši reorganizaciju seljačkih radnih zadruga, koje bi se u perspektivi više orijentisale na proizvodnju ekonomski isplativih poljoprivrednih kultura. Novim načinom poslovanja, seljačke radne zadruge na crnogorskom primorju, umjesto kukuruza i drugih žitarica, glavnu pažnju trebale su da posvete uzgoju voćarstva, industrijskog (pamuk), krmnog bilja i maslinarstva. Ostale grane privrede koje su proizvodile gubitke, poput stočarstva (uzgoj nekih vrsta krava), seljačke radne zadruge hitno su trebale da napuste. To je bio

⁶⁰⁵ *Pobjeda*, 14. novembar 1951, 3; *Pobjeda*, 20. februar 1952, 3.

⁶⁰⁶ *Pobjeda*, 19. februar 1950, 2; *Pobjeda*, 20. septembar 1951, 3.

⁶⁰⁷ DACG, AOBR, SNOBR 1950, k-5, 1300, plan proizvodnje i prinosa pamuka u zadružnom sektoru. To su bile seljačke zadruge: „Vido Matanović“ iz Štoja i „26. novembar“ iz Ulcinja. (*Isto.*)

⁶⁰⁸ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1950, k. 19, 50/5, M. Popović, zastupnik Sreskog komiteta Komunističke partije Crne Gore Bar – Centralnom komitetu, bez datuma. Negodovanje seljaštva najsnažnije se manifestovalo u ulcinjskom selu Štoj, gdje je pored državnog poljoprivrednog dobra osnovana i seljačka radna zadruga. (*Isto*)

⁶⁰⁹ DACG, AOIR, SK KPJ Bar 1951, k. 34, 561/3, izvještaj o obilasku partijskih organizacija na terenu Mjesnog komiteta Ulcinj; Sredinom maja 1951. u Ulcinju je otvorena prodavnica, u kojoj su se prodavali proizvodi iz seljačkih radnih zadruga („26. novembar“) i državnih poljoprivrednih dobara („Jadran“). Cijene poljoprivrednih proizvoda u njima bile su osjetno niže od tržišnih. „Tako je za svega nekoliko dana snižena cijena maldog luka od 50 na 5 dinara po kilogramu, krompira od 80 na 30 dinara, sira sa 350 na 160, jaja sa 12 na 7 dinara, ribe sa 80 na 30.“

⁶¹⁰ *Pobjeda*, 25. januar 1951, 3. „Zemljoradnička zadruga u Vladimiru, Srez barski, nije isplaćivala prinadležnosti svojim službenicima ni nadnice jednom broju radnika još od avgusta prošle godine do danas. Pored ovoga dužna je na ime raznih otkupa privatnicima veću sumu novca...robo knjigovodstvo nije uopšte vođeno. Zbog toga se ne može utvrditi pravo poslovno stanje u zadrugi.“ (*Isto*)

jedini način da zadruga rentabilno posluju. Iako broj takvih zadruga nije bio veliki, u nekim krajevima u kojima su živjeli Albanci 1951. pojedine zadruga („26. novembar“) su pozitivno poslovale.⁶¹¹ U sjeveroistočnim krajevima Crne Gore, na terenu gdje živjelo albansko stanovništvo, pored stočarstva, koje je predstavljalo najvažniju granu privrede, zadruga su više pažnje trebale da posvete razvoju voćarstva (u manjoj mjeri pčelarstva i ribarstva), budući da su za to postojali dobri uslovi. No, te su resurse zadruga plavsko-gusinjskom kraju, slabo koristile.⁶¹²

Uviđajući pogubnost daljeg rada seljačkih radnih zadruga, marta 1953. godine Savezno izvršno vijeće donijelo je Uredbu o likvidaciji, koje je dovela do drastičnog smanjenja seljačkih radnih zadruga. S obzirom da su u Crnoj Gori početkom 1953. radile samo 24 seljačke radne zadruga, očigledno da je taj proces počeo još prije donošenja Uredbe savezne vlade. U svakom slučaju, do kraja godine u Crnoj Gori bilo je sedam, a početkom 1954. samo jedna seljačka radna zadruga.⁶¹³

Umjesto seljačkih radnih zadruga tokom 1953. naglo se razvijaju zemljoradničke zadruga opšteg tipa (98), koje su obuhvatale gotovo 60 hiljada domaćinstava i blizu 140 hiljada zadrugara.⁶¹⁴ U socijalističkom preobražaju sela pedesetih godina, vlast je imala velika očekivanja od zadruga opšteg tipa, čiji je rad izvjesno vrijeme bio gotovo poptuno zamro. Istina, u unaprijeđenju razvoja pasivnih krajeva Crne Gore, pojedine zadruga opšteg tipa dale su značajan doprinos. U albanskim krajevima posebno se isticala zemljoradnička zadruga opšteg tipa u Tuzima, koja je u titogradskom srezu, prema navodima štampe, slovila za najbolji zadružni kolektiv te vrste, koji je za samo četiri mjeseca 1951. ostvario obrt veći od 18 miliona dinara i prihodovao preko milion dinara (u ugostiteljstvu ostvarila promet preko tri miliona). Iako se radilo o zemljoradničkoj zadruzi i kraju koji je imao solidne uslove za razvoj raznih privrednih grana, glavninu prihoda ubirala je od trgovine i ugostiteljstva. Štaviše, ugostiteljstvo i trgovina bili su

⁶¹¹ *Pobjeda*, 15. januar 1952, 3. Godine 1951. seljačka radna zadruga „26. novembar“ iz Ulcinja ostvarila je prihod koji je premašivao 1.300.000 dinara. Zadruga imala 32 domaćinstava. Planom za 1952. predviđeno je bilo da ova zadruga ostvari bruto prihod u iznosu od 3,3 miliona dinara. (*Isto*)

⁶¹² *Pobjeda*, 16. januar 1952, 2; *Pobjeda*, 5. mart 1952, 2. Seljačke radne zadruga u andrijevičkom srezu 1951. zasadile su manje od 10.000 voćnih sadnica. Da bi se podstakao razvoj voćarstva u ovom kraju, 1952. Savjet za poljoprivredu i šumarstvo namijenio je oko 50.000 sadnica voćki seljačkim radnim zadrugama andrijevičkog sreza. (*Isto*)

⁶¹³ B. Marović, *Ekonomika istorija Crne Gore*, 469.

⁶¹⁴ Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860-1953*, Podgorica, 1998, 220.

glavna djelatnost ove zadruge, od kojih se očekivalo da će 1952. gotovo tri puta uvećati obrt u odnosu na prethodnu godinu (49 miliona dinara). Imajući u vidu njen karakter, ali povoljne uslove za uzgoj smokava i vinove loze, vlast je očekivala da ova zadruga voćarstvo može učiniti ekonomski isplativom granom poljoprivrede.⁶¹⁵ No, iako je otkupljivala nemale količine voća i povrća, zahvaljujući trgovini, otkupu i ugostiteljstvu, ova zadruga je rentabilno poslovala 1954. i 1955. godine.⁶¹⁶ Na terenu ivangradskog sreza, po ostvarenim prihodima, među najboljima je bila zemljoradnička zadruga u Plavu, koja se bavila raznovrsnom djelatnošću, ali je najveći uspjeh ostvarivala od zanatstva. Uz ostale vrste djelatnosti i ova zemljoradnička zadruga rentabilno je poslovala. Istina, najmanje zahvaljujući poljoprivredi.⁶¹⁷ Štaviše, od ukupnog prihoda (skoro 3 milijarde dinara) koji su ostvarile zemljoradničke zadruge u Crnoj Gori 1953. godine, samo 10% činili su prihodi ostvareni od „poljoprivrednih proizvoda preuzetih radi prodaje od zadrugara“. Ostalo su uglavnom bili prihodi ostvareni od trgovine, otkupa, ugostiteljstva, zanatstva i drugih vrsta djelatnosti. Iako su raspolagale solidnim zemljišnim fondom (od 1.671 ha polovina je otpadala na livade, dok je oranica bilo 457 ha), ove zadruge su samo nominalno bile zemljoradničke. U suštini one su bili „seoski dućani“, čija djelatnost sa unaprijeđenjem poljoprivrednog razvoja nije imala dodirnih tačaka. No, ako se ima u vidu da je u njima bilo dosta nestručnog kadra, da uslovi za rad nijesu bili povoljni, da su zloupotrijebe i kriminal predstavljale učestale pojave u njihovom radu,⁶¹⁸ za utjehu je bilo to što su neke od njih rentabilno poslovale. Ali, u odnosu na brojne, neproduktivne i

⁶¹⁵ *Pobjeda*, 24. januar 1952, 1; *Pobjeda*, 14. mart 1952, 3. Zadruga je posjedovala kafanu sa restoranom, prodavnicu industrijske robe i ostalih prehrambenih proizvoda, mesaru, pekaru, brijačnicu i ekonomiju koja se koristila kao pašnjak. Brijačka radnja poslovala je nerentabilno, pa je bila ukinuta. (*Isto*)

⁶¹⁶ *Pobjeda*, 3. april 1955, 4. Zemljoradnička zadruga u Tuzima imala je 50 radnika i službenika 1955. godine, ali nije imala agronoma. Tokom 1954. ostvarila je dobit od 1.379.000 dinara, uglavnom od trgovine i otkupa ljekovitog bilja (2 vagona pelina), vune (6.620 kg), meda (5.531 kg), voća (više od 15 tona) i povrća (preko 19 tona). Zadruga je 1955. imala pčelinjak i manju farmu, ali nije imala ekonomiju. (*Isto*)

⁶¹⁷ *Pobjeda*, 10. april 1955, 4. Zemljoradnička zadruga u Plavu 1954. ostvarila je promet od 25 miliona dinara, dok je čisti prihod iznosio tri miliona dinara. Zadruga je imala: „stolarsku, krojačku i limarsku radionicu, pilanu potočaru, mesaru i vunovlačaru“. Zadruga se bavila otkupom poljoprivrednih proizvoda i ljekovitog bilja. Godine 1954. otkupila je dva vagona malina i borovnica. (*Isto*); U toku 1953. zemljoradnička zadruga u Plavu prihodovala je 5.800.000 dinara, koje je podijelila „u razne zadrugne fondove“. (*Pobjeda*, 4. april 1954, 4)

⁶¹⁸ *Drugi kongres saveza komunista Crne Gore*, 86, 119; Zemljoradnička zadruga u Ulcinju 1954. imala je dvije prodavnice, od kojih je jedna bila mješovita, a druga prehrambena. Pored toga posjedovala je još prodavnicu mesa i bife. (DACG, AOUL, GNOUL 1954, k. 31, 2391, D. Pejović, načelnik Narodnog odbora gradske opštine Ulcinj –Sekretarijatu za poslove narodne provrede, 3. maj)

ekonomski neisplative seljačke radne zadruge, zemljoradničke zadruge opšteg tipa bile su ipak bolje rješenje. Istina, njihov doprinos socijalističkom preobražaju sela, nije ispunio očekivanja vlasti.

2.5. Stočarstvo

U Crnoj Gori je stočarstvo bila najvažnija privredna grana, koja je obezbjeđivala stanovništvu više od 50% hrane. Pored toga što je bavljenje ovom granom privrede obezbjeđivalo prehranu stanovništva, stoka je imala višestruku namjenu – korišćena je kao radna snaga u zemljoradnji, transportno sredstvo, predstavljala je kapital, bila izvor prirodnog đubriva i „snabdjevala narod obućom i odjećom“. Za razvoj stočarstva posebno su bili pogodni uslovi u sjevernim krajevima Crne Gore, koji su obilovali bogatim pašnjacima i izvorima vode. Od ukupne poljoprivredne površine u Crnoj Gori na pašnjake je krajem pedesetih godina 20. vijeka otpadalo 429.372 hektara ili 68,64% poljoprivrednih površina. U ostalim krajevima Crne Gore stočarstvo je bilo slabije razvijeno, zbog nedostatka pašnjaka i izvora vode, koji su bili najvažniji uslov za razvoj ove privredne grane. Od stočnog fonda su se najviše uzgajale: ovce, goveda, koze, svinje i konji, dok su ostale vrste stoke bile slabije zastupljene. Iako je stočarstvo bila najbitnija grana privrede, zbog nedostatka stočne hrane uslovi za razvoj stočarstva u Crnoj Gori nijesu bili dobri. Kao stočna hrana dominantno se koristilo sijeno (96,3%), dok je zastupljenost krmnog bilja (3,7%) u ishrani stoke bilo neznatno. No, uprkos tome na oko 100 hektara zasađenog krmnim biljem, Crna Gora je imala značajno veći broj konja, goveda i ovaca od ostalih jugoslovenskih pokrajina.⁶¹⁹

Imajući u vidu da je stočni fond u Crnoj Gori za vrijeme rata bio uništen do te mjere da je održivost ove privredne grane bila dovedena u pitanje, u ekonomskoj politici obnova stočnog fonda bio je jedan od prioritera nove vlasti. Prema gubicima koje je pretrpjela u ratu, Crna Gora se dijelila na tri rejona. Prvom rejonu pripadali su krajevi u kojima je intenzitet ratnih operacija bio najveći, i u kojima je, prirodno, stočni fond najviše postradao. To su pretežno bili sjeverni krajevi Crne Gore (pljevaljski, bjelopoljski, beranski, kolašinski, andrijevički, šavnički i nikšićki srez), u kojima je stočarstvo bilo najrazvijenije. Drugi rejon su činili središnji (danilovgradski, titogradski, cetinjski), dok su trećem pripadali primorski krajevi Crne Gore (ulcinjski, barski, kotorski

⁶¹⁹ AJ, AJBT, KPR, posjeta Crnoj Gori 1959, II-1, 64, 14, 17-24. septembar; B. Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860-1953*, 187-188, 280-283; S. Medenica, *Privredni razvitak Crne Gore 1918-1941*, 61-68.

i hercegnovski srez), koji su pretrpjeli najmanje štete u ratu. Budući da su Albanci pretežno bili nastanjeni u južnim i središnjim krajevima, u kojima su ratne operacije bila slabijeg intenziteta, stočni fond je bolje očuvan nego na sjeveru Crne Gore. U nastojanju da obnove ratom razorena seoska domaćinstva, Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva Crne Gore kupilo je u jugoslovenskim republikama (Makedonija, Srbija – Kosmet) veliki broj stočnih grla. Od toga je najviše bilo ovaca (oko 66.000), svinja (4.606), konja (1.422), mazgi i mula (947), dok je goveda (584), koza (146) i priplodnih magaraca (30) bilo znatno manje. Pribavljena stoka 1945. pretežno je podijeljena seoskim domaćinstvima u planinskim krajevima Crne Gore, koja su pretrpjela najveće štete u ratu. Većina stočnog fonda i naredne godine je podijeljena privatnim gazdinstvima (17.976), dok je manji broj bio ustupljen stročarskim ustanovama (800) i zadrugama (8.780).⁶²⁰ Od krajeva koji su pretrpjeli najveće gubitke stočnog fonda tokom rata, u andrijevičkom srezu, gdje je živila većina Albanaca u sjeveroistočnom dijelu Crne Gore, vlasti su 1946. dodijelile na zajam od pet godina oko 1.500 ovaca, oko 250 svinja, oko 80 krava i oko 30 konja.⁶²¹ Tako je u prvim poslijeratnim godina dodijeljivanjem stočnih grla i zajmova, vlast nastojala da ublaži teške posljedice rata i olakša egzistenciju stanovništva.

Pretežno nastanjeno na seoskom terenu, stočarstvo je za Albance bila jedna od najvažnijih privrednih grana. Na području Malesije stočarstvo je bilo glavno zanimanje Albanaca, iako prirodni uslovi za razvoj stočarstva nijesu bili najpogodniji, budući da je dio ovog kraja bio krševit i bezvodan. Obradivih površina bilo je malo. To su uglavnom bile nevelike njive, nastale „taloženjem zemlje“ koju je voda donosila.⁶²² Zahvaljujući uglavnom dobrim uslovima za razvoj stočarstva, tri primorska i titogradski srez do sredine 1947. premašili su plan otkupa vune. Od toga je titogradski srez plan premašio za

⁶²⁰ B. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 441-442. Od predratnog stočnog fonda ostalo je 15,5% stočnih grla, 17,3% konja, 50,8% magaraca, 42,5% mazgi, 23,3% goveda, 26,4% svinja, 13% ovaca, 16,9% koza i 23,6% pernate živine. „Krajem 1945. godine stočni fond Crne Gore izgledao je ovako: konja 12.304, magaraca 6.284, mazgi 1.856, goveda 99.824, ovaca 298.730, koza 125.001 i 21.003 svinja. (Isto)

⁶²¹ DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1946, k. 3, 432, M. Čulafić, zastupnik Sreskog komiteta KPJ Andrijevice – Pokrajinskom komitetu, 8. novembar.

⁶²² *Pobjeda*, 16. februar 1947, 6.

dva (102%) a barski za trinaest (113%) procenata. Najveće količine vune na području barskog sreza dali su albanski krajevi.⁶²³

Petogodišnjim planom predviđeno je bilo da se u Crnoj Gori do 1951. premaši stočni fond iz 1939. godine: goveda za 3,7%, ovaca 34%, svinja 33% i živine za 31 posto. Takođe, Plan je predviđao da se sprovedu mjere koje bi doprinijele poboljšanju kvaliteta stoke, povećanju mliječnosti krava za 33%, prinosa vune za 20% po ovci, kao i težine goveda za 11% u odnosu na predratni nivo. Za odabir stoke i proizvodnju priplodnog materijala, neophodno je bilo osnivati stočarske zavode i farme.⁶²⁴ Budući da je u krajevima nastanjenim Albancima stočarstvo bilo prilično razvijeno, republička Planska komisija, na inicijativu Sreskog narodnog odbora u Baru, investicionim planom za 1947. predviđjela je sredstva za izgradnju klanice u Ulcinju.⁶²⁵ Kako su krajevi nastanjeni albanskom populacijom u barskom srezu prednjačili po brojnosti stočnog fonda, s proljeća 1948. organizovane su na tom terenu tri prihvatne stanice za otkup stoke.⁶²⁶ Imajući u vidu da je na primorju stoka za vrijeme rata manje stradala nego u planinskim krajevima Crne Gore, stočni fond u barskom srezu bio je dosta brojan. Iako je zbog prakse seljaka da skrivaju stoku teško bilo utvrditi tačan broj stočnih grla, sreske vlasti u Baru raspolagale su podacima da je na području ovog sreza sredinom 1948. bilo 59.859 ovaca. Od toga je na terenu pretežno nastanjenim albanskim stanovništvom, evidentirano gotovo 63% ukupnog broja ovaca u ovom srezu. Najviše ih je bilo na prostoru Anamala (20,8%), koji je imao najbolje uslove za razvoj stočarstva.⁶²⁷ U titogradskom srezu stočni

⁶²³ *Pobjeda*, 28. jun 1947, 3. Najbolje rezultate u barskom srezu postigao je Bratičko-zogajski MNO, gdje je predviđen otkup 1.519 kg vune, a otkupljeno je 2.554 kg. MNO Štoj premašio je plan za 881 kg. U titogradskom srezu otkupljeno je 25.607 kg vune do 25. juna, a računalo se da će biti otkupljeno još 10-15.000 kg. Na gradskom području Titograda 1947. je bilo više od 3.000 ovaca. (*Isto*); Nabavno-prodajna zadruha u Baru otkupila je do kraja avgusta te godine 728 kg vune. (*Pobjeda*, 23. avgust 1947, 4)

⁶²⁴ *Petogodišnji plan razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije 1947-1951 i narodnih republika: Srbije, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore*, 424-425.

⁶²⁵ DACG, AOBR, SNOBR 1947, k. 17, 1170, rješenje Planske komisije o dodijeli sredstava za izgradnju objekata predviđenih Investicionim planom za 1947. godinu. Za izgradnju Klanice u Ulcinju prvobitno je opredijeljeno bilo 230.000 dinara, ali s obzirom da su to bila nedovoljna za završetak radova, opredijeljeno je još 200.000 dinara za okončanje radova na ovom objektu. (*Isto*)

⁶²⁶ DACG, AOBR, SNOBR 1948, k. 13, 10441, izvještaj o radu Sreskog izvršnog odbora Bar za mjesec april i maj 1948. godine. Prihvatne stanice za otkup stoke oformljene su u Vladimiru, Ulcinju i Šestanima. (*Isto*)

⁶²⁷ DACG, AOBR, SNOBR 1948, k. 9, 6492, V. Medin, povjerenik Odsjeka za trgovinu Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu trgovine i snabdijevanja (Upravi za otkup), 14. maj. Na terenu barskog sreza pretežno nastanjenim albanskim stanovništvom bilo je 37.678 ovaca: MNO Bratica 6.447, MNO Vladimir 12.491, MNO Ostros 6.247, MNO Ulcinj 800, MNO Šestani 6.470 i MNO Štoj 5.223. Na terenu MNO

fond u albanskim krajevima bio je značajno manji. Tako je krajem 1947. na prostoru Tuzi evidentirano 5.275 grla razne vrste stoke, što je u poređenju sa albanskim krajevima u barskom srezu bio nevelik stočni fond. Na ovom terenu od stoke su se najviše uzgajale: ovce (3.010) i jagnjad (1.044), a manje pernata živina (705), krave (141), telad i junad (121), volovi (112), koze (59), magraci (51), prasad (24) i konji (8).⁶²⁸ Početkom 1948. na ovom prostoru u privatnom vlasništvu evidentirano je 2.304 grla ovaca. Ako je to usitinu bio tačan broj, u što ima mnogo razloga da se sumnja, stočni fond je bio skroman. Od toga je manje od pet grla imalo sedam (24 ovce), od 5-20 grla trideset (328), od 20-40 dvadesetosam (560), od 40-60 grla deset (540), dok je više od 80 grla ovaca imalo samo osam domaćinstava (852). U državnom vlasništvu na ovom terenu nalazilo se 299 ovaca.⁶²⁹ S druge strane, u susjednom albanskom mjestu (Vuksanlekić), početkom 1948. ovaca (3.701) je bilo nešto više nego u Tuzima.⁶³⁰ Vjerovatno je njihov broj bio mnogo veći nego što su prikazivale zvanične statistike, s obzirom da su seljaci prikrivali stoku. Koliko je ta pojava bila izražena, govori podatak da je samo prilikom jedne kontrole stočnog fonda s proljeća 1947. godine, otkriveno da je dio albanske populacije u titogradskom srezu prikrrio oko 3.000 ovaca i jagnjadi (u Hotima blizu 2.000, u Zatrijebču oko 1.000). Iako je prikrivanje stoke bila uobičajena pojava na selu nakon rata, Komunistička partija je na terenu titogradskog sreza kao najumješnije da prikriju stočni fond, označila pripadnike albanske nacionalne zajednice.⁶³¹

Novi Bar bilo je 829, MNO Virpazar 4.854, MNO Pečurice 7.201, MNO Petrovac 1.239, MNO Sveti Stefan 1.411, MNO Stari Bar 4.490 i MNO Sutomore 2.157. (*Isto*)

⁶²⁸ DACG, Arhivski odsjek Podgorica (u daljem tekstu AOPG), Sreski narodni odbor Titograd (u daljem tekstu SNOTG), Privredni odsjek (u daljem tekstu PO), 1947, k. 1, 23492, B. Čirgić, zastupnik sekretara Mjesnog narodnog odbora Tuzi – Sreskom narodnom odboru Titograd (poljoprivrednom Odsjeku), 20. decembar.

⁶²⁹ DACG, AOPG, SNOTG 1948, PO, k. 1, 139, I. Drešević, sekretar Mjesnog narodnog odbora Tuzi – Sreskom narodnom odboru Titograd, 7. februar. S obzirom da je na ovom terenu krajem 1947. godine prodato (263), zakalano (123) i umrla (12) ovaca, njihov broj u privatnom vlasništvu značajno se smanjio. (DACG, AOPG, SNOTG 1948, PO, k. 1, 23492, B. Čirgić, zastupnik sekretara Mjesnog narodnog odbora Tuzi – Sreskom narodnom odboru Titograd (poljoprivrednom Odsjeku), 20. decembar.)

⁶³⁰ DACG, AOPG, SNOTG 1948, PO, k. 1, 139, N. Junčaj, predsjednik Sreskog narodnog odbora Vuksanlekić – Sreskom narodnom odboru Titograd (planska komisija), 18. februar. Na području MNO Vuksanlekić početkom 1948. godine 23 domaćinstva imalo je manje od 5 grla ovaca (73 ovce), 74 domaćinstva od 5-20 ovaca (1.171), 29 domaćinstava od 20-40 ovaca (836), domaćinstva sa 40-60 grla imala su ukupno 566 ovaca, dok je 9 domaćinstava sa više od 60 grla imalo 1.055 ovaca. (*Isto*)

⁶³¹ DACG, AOIRP, PK KPJ-CG 1947, k. 5, bez broja, B. Lazović, zastupnik Sreskog komiteta KPJ Titograd – Pokrajinskom komitetu, bez datuma.

U krševitim i bezvodnim predjelima nastanjenim Albancima u titogradskom srezu, zbog specifične konfiguracije terena najviše su se uzgajale koze. Štaviše, veliki broj siromašnih albanskih porodica, osim koza nije imao druge stoke.⁶³² U selima gdje su uslovi za razvoj stočarstva bili nešto pogodniji, uzgajale su se pretežno ovce, goveda i konji. Istina, goveda i konja bilo je znatno manje od ovaca. Popisom koji je obavljen na ovom terenu 1950. godine, ustanovljeno je da je broj ovaca, goveda i konja neznatno porastao u odnosu na 1949. godinu. No, imajući u vidu praksu sakrivanja stoke, zasigurno da je stočni fond bio značajno veći i raznovrsniji nego što to pokazuju oficijelni podaci. Tako u nekim mjestima gdje je živjelo rimokatoličko stanovništvo, prilikom popisa nijesu evidentirane svinje, iako ih je tamošnje stanovništvo zasigurno uzgajalo. Ali, za razliku od većine drugih krajeva titogradskog sreza, u kojima je zabilježen trend opadanja stočnog fonda, u krajevima nastanjenim Albancima 1950. to nije bio slučaj.⁶³³

Opadanju stočnog fonda najviše je doprinijelo osnivanje seljačkih radnih zadruga, na što je stanovništvo odgovaralo uništavanjem (klanjem), skrivanjem i prodajom stoke. To je pogubno uticalo na razvoj stočarstva u Crnoj Gori, koje je za vrijeme rata pretrpjelo orgomne gubitke (oko 70% grla).⁶³⁴ Pojava klanja stoke posebno je bila izražena u plavsko-gusinjskom kraju, u kome je uništen nemali stočni fond.⁶³⁵ Da je ovaj teren bio izuzetno pogodan za razvoj stočarstva svjedoči podatak, da je planom otkupa u andrijevičkom srezu za 1949. predviđeno bilo da se u plavsko-gusinjskom kraju otkupi 50% ukupne količine vune.⁶³⁶ Dvije godine kasnije (1951), plan otkupa vune u plavskom kraju zadružni sektor u suštini je ispunio (99,88%), dok su privatna domaćinstva bila

⁶³² DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1948, k. 6, 18, B. Kavarić, zastupnik Sreskog komiteta KPJ Titograd – Pokrajinskom komitetu, 6. avgust. U titogradskom srezu za april, maj, jun i jul 1948. predviđeno je bilo da se otkupi 224.950 kg mesa, ali je zbog velikog broja stoke koja se nalazila po planinama, do početka avgusta otkupljeno 144.986 kg mesa. Najgori rezultati po pitanju otkupa postignuti su na području MNO Vuksanlekić, gdje plan nije bio ostvaren ni 50 procenata. (*Isto*)

⁶³³ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1950, f-15, 174, Sreski komitet KPCG Titograd – Centralnom komitetu KPCG, 28. januar. U MNO Zatrijebač 1949. bilo je 69 konja, 368 goveda i 2.290 ovaca. Naredne godine konja je bilo 77, goveda 440 i 2.686 ovaca. U ovom mjesnom odboru popis nije pravilno izvršen, jer je stanovništvo prikirvalo svinje. Na terenu MNO Tuzi 1949. bilo je konja 121, goveda 1.437 i 9.512 ovaca. Godine 1950. konja je bilo 141, goveda 1.759, dok je ovaca bilo 10.365. (*Isto*)

⁶³⁴ *Pobjeda*, 6. maj 1950, 3.

⁶³⁵ *Pobjeda*, 6. novembar 1949, 3.

⁶³⁶ *Pobjeda*, 6. avgust 1949, 3. Operativnim planom Ministarstva trgovine 1949. u andrijevičkom srezu trebalo je da se otkupi 18.201 kg vune. Od toga Mjesni narodni odbor u Gusinju bio zadužen sa 5.000, a u Plavu sa 4.000 kg. Do 31. jula te godine plan je bio ostvaren 56,6%. U Gusinju do tada plan bio ostvaren 61,5%, a u Plavu 80,1 procenta. (*Isto*)

dužna da državi predaju još 50 kilograma vune. S druge strane, otkup mesa u zadružnom i privatnom sektoru do sredine avgusta 1951. ispunjen je bio više od 95%, a među sredinama koje su dale najbolje rezultate na ovom prostoru bili su plavski i gusinski kraj.⁶³⁷

Smanjenu stočnog fonda takođe je doprinijelo i nerealno planiranje, kojim se od seljaka zahtijevalo da državi predaju ogromne količine mesa. Tako je planom obaveznog otkupa 1949. u barskom srezu predviđeno bilo da se otkupi 272.000 kg mesa, a dvije godine kasnije 630.000 kg.⁶³⁸ Od toga je samo ulcinjski kraj 1950. trebao je da preda 107.000 kg mesa, što su bile značajne količine. Istina, zbog velike suše te godine plan otkupa mesa u ulcinjskom kraju bio korigovan (81.440 kg). Uprkos tome što je politika otkupa bila pogubna za razvoj stočarstva, i što je zbog suše te godine postradao dio stočnog fonda, vlast nije osjećala potrebu da i naredne godine smanji plan otkupa. Naprotiv, zahtijevala je 1951. da ulcinjski kraj preda još veće količine mesa (135.250).⁶³⁹ Budući da je planom bilo predviđeno da albanski krajevi predaju oko 60% ukupne količine mesa u barskom srezu, vlast je primoravala stanovništvo da se služi raznim mahinacijama u cilju izbjegavanje obaveza. Paradoks je bio da su siromašnija domaćinstva uglavnom isporučivala tražene količine mesa, dok su bogatija domaćinstva negodovala zbog otkupa, što je primoravalo vlast da pribjegava represiji (saslušanja, izricanje kazni).⁶⁴⁰ Jer pojedina albanska domaćinstva godinama nijesu isporučivala obavezan otkup mesa, iako su bila dobrog imovnog stanja i raspolagala bogatim stočnim fondom.⁶⁴¹ Novčanim kaznama koje je izricala vlast nije ostvarena svrha kažnjavanja, jer se nakon toga otkupa mesa nije povećao. Naprotiv, ostao je gotovo na istom nivou kao i

⁶³⁷ *Pobjeda*, 29. avgusta 1951, 1; *Pobjeda*, 14. septembar 1951, 3.

⁶³⁸ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1949, k. 10, 70-1, Sreski komitet KPCG Bar – Centralnom komitetu KPCG (Komisiji za selo), 10. oktobar; DACG, AOBR, SNOBR 1950, k. 5, J. Glavanović, povjerenik Povjereništva za poljoprivredu Sreskog narodnog odbora Bar – Povjereništvu državnih nabavki, 23. januar. Od 630.000 kg mesa, planirano je bilo GNO Ulcinj preda 135.250 kg, Mjesni narodni odbor Vladimir 158.100, Ostros 44.350 kg i Šestani 47.100 kg. (*Isto*); U barskom srezu do 1. avgusta 1949. planiran je bio otkup 22.000 kg vune. Od toga je otkupljeno bilo 15.208 kg. Među najboljim mjesnim odborima koji su plan premašili od 6-22% bio je Ostros, dok su Šestani i Ulcinj postigli najgore rezultate. (*Isto*)

⁶³⁹ DACG, AOUL, MNO Ulcinj 1950, k. 6, bez broja, izvještaj o radu Gradskog narodnog odbora Ulcinj u 1950. godini. Plan otkupa vune u ulcinjskom kraju 1950. iznosio je 3.245 kg i bio je premašen za 22 kg (3.267); DACG, AOBR, SNOBR 1950, k. 5, J. Glavanović, povjerenik Povjereništva za poljoprivredu Sreskog narodnog odbora Bar – Povjereništvu državnih nabavki, 23. januar.

⁶⁴⁰ DACG, AOUL, MNO Ulcinj 1950, k. 6, bez broja, izvještaj o radu Gradskog narodnog odbora Ulcinj u 1950.

⁶⁴¹ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1948, k. 6, 6/1, izvještaj sa zbora birača u Salču, 12. decembar.

ranijih godina, dok je stočni fond iz godine u godinu bio sve manji, budući da je dio seljaštva kao vid otpora administrativnom sistemu upravljanja privredom nerijetko pribjegavao uništavanju (klanju) stočnog fonda. Za razliku od onih koji su uništavali stočni fond, domišljatiji su se radije opredijeljivali za opciju prikrivanja stoke, tako da vlast nije imala pouzdanu evidenciju o brojnom stanju stočnog fonda. Zato je Savezna vlada bila primorana da donese uredbu da se na teritoriji Jugoslavije od 16-27. januara 1951. izvrši opšti popis stoke, košnica pčela i poljoprivrednog oruđa. Budući da je uspjeh popisivača umnogome zavisio od saradnje lokalnih organa vlasti,⁶⁴² koji su nerijetko tolerisale prikrivanje stoke, izvjesno je bilo da će popisivači dobiti približan ali ne i tačan broj stočnog fonda. Istina, u nekim krajevima nastanjenim Albancima, tročlane komisije zadužene da izvrše neophodne pripreme za popis stoke, savjesno su obavljale posao.⁶⁴³ Ali, kako je sposobnost seljaka da prikrije stočni fond bila snažnija od želje vlasti da dođe do pouzdane evidencije, precizan broj stočnog fonda teško je bilo utvrditi.⁶⁴⁴ Uvidjevši pogubnost politike otkupa, Savezna vlada donijela je nekoliko uredbi o oslobađanju zemljoposjednika i stočara od obaveznog otkupa mesa i niza drugih prehrambenih artikala (mlijeko, sir, sijeno, krompir, ulje).⁶⁴⁵ Polovinom naredne godine (7. jun 1952) ukinut je i obavezan otkup žitarica, čime je obustavljen obavezan otkup poljoprivrednih proizvoda, koji je sproveden od 1945-1952. godine.⁶⁴⁶

Bilans planskog upravljanja privredom za razvoj stočarstva bio je poražavajući, budući da je veliki broj stočnih grla bio uništen. Pored otkupa, strogo kontrolisanog sistema cijena i visokih poreza na prihode od stočarstva, mjera o zabrani držanja koza, donijeta januara 1948. godine, posebno se negativno reflektovala na razvoj stočarstva (dovoljavao se isključivo štalSKI uzgoj sanskih koza), u krajevima koji su oskudijevali

⁶⁴² DACG, AOBR, SNOBR 1951, k. 8, 584, zapisnik sa plenuma Gradskog narodnog odbora Ulcinj, 9. januar 1951.

⁶⁴³ *Pobjeda*, 11. januara 1951, 1. Najbolje rezultate na terenu barskog sreza u pripremi popisa postigli su mjesne komisije u Vladimiru, Baru i Šestanima. (*Isto*)

⁶⁴⁴ *Pobjeda*, 13. februar 1951, 3. Prilikom razrade plana obaveznog otkupa, nekoliko mjesnih odbora, kao i Gradski narodni odbor u Ulcinju, nijesu imali „pravilnu evidenciju o brojnom stanju stoke na terenu“. (*Isto*)

⁶⁴⁵ DACG, AOUL, GNOUL 1951, k. 12, bez broja, izvještaj o radu Gradskog narodnog odbora Ulcinj od juna do oktobra. Do 1. jula 1951. Gradski narodni odbor Ulcinj na ime obaveznog otkupa trebao je da isporuči 38.600 kg mesa, ali je od toga realizovano 37.600 kg (98%); DACG, SK KPCG Andrijevića 1951, k. 59, 688/1, izvještaj o nadenom stanju, po izvršenom pregledu rada, kod nacionalnih manjina na teritoriji sreza andrijevičkog.

⁶⁴⁶ B. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 531.

bogatim pašnjacima i izvorima. Budući da je u južnim i središnjim dijelovima Crne Gore značajan dio populacije uzgajao isključivo koze, zabrana njihovog držanja ugrožavala je egzistenciju velikog broja domaćinstava. Ilustracije radi, samo u jednom dijelu barskog sreza nastanjenog Albancima (Krajina) nakon rata uklonjeno je oko 11.000 koza, što nedvosmisleno govori koliko je razvoj kozarstva bio zastupljen u nekim albanskim krajevima. Konačno, nesagledive posledice po razvoj stočarstva ostavila je kolektivizacija, na koju je stanovništvo odgovaralo masovnim uništenjem stoke.⁶⁴⁷ Takvom ekonomskom politikom je umjesto planiranog uvećanja, brojno stanje stočnog fonda u Crnoj Gori od 1949-1953. je bilo sve manje. Budući da su Albanci uglavnom bili orijentisani na uzgoj ovaca, koza i goveda, njihov broj u Crnoj Gori od 1949-1953. takođe je konstantno opadao. Interesantno, da uprkos upkos zabrani držanju koza, njihovo brojno stanje samo neznatno opada, dok je kod ovaca i goveda trend pada bio veći, posebno u periodu od 1949-1951. Istina, od 1952. njihov broj naglo je povećan, da bi već naredne godine ponovo počeo da opada.⁶⁴⁸ Na terenu barskog sreza nastanjenog Albancima, opadanje stočnog fonda od 1948-1953. godine najveće je bilo kod goveda i ovaca. Tako je od 13.268 goveda 1948. godine, njihov broj pet godina kasnije opao za 9% (12.065). Kod ovaca je trend pada bio znatno nepovoljniji, pa je tako od 59.828 (1948) njihov broj 1953. opao za 41% (35.245). Pored nepopularne ekonomske politike, tome je u velikoj mjeri doprinio nemar po pitanju opleminjavanja stočnog fonda, obezbjeđivanja kvalitetne krmne baze i zootehničkih mjera. Veterinarsku službu na ovom prostoru činile su samo dvije osobe. Od toga je jedan veterinar radio na području ulcinjske opštine, dok je veterinarski tehničar bio upošljen pri Sreskoj veterinarskoj stanici u Baru. Zbog nedostatka veterinarske službe, šteta od stočnih zaraza i parazitskih bolesti u ovom srezu premašivala je na godišnjem nivou milion dinara (1.400.000), što je uz brojne druge probleme pogubno održavalo na razvoj stočarstva.⁶⁴⁹ Nažalost, deset godina nakon oslobođenja zemlje, stočni fond u Crnoj Gori i dalje je bio ispod predratnog

⁶⁴⁷ *Isto*, 530-532; *Pobjeda*, 13. januar 1952, 7.

⁶⁴⁸ *Statistički godišnjak NRCG 1955*, 89.

⁶⁴⁹ DACG, AOBR, SNOBR 1954, k. 293, 1, izvještaj o radu Narodnog odbora Sreza barskog za 1953. godinu.

prosjeaka,⁶⁵⁰ a izgledi da se perspektivi uveća nijesu bili ohrabrujući zbog industrijalizacije zemlje i migratornih kretanja iz sela u grad, koji su loše uticali na razvoj seoske privrede.

⁶⁵⁰ *Drugi kongres Saveza komunista Crne Gore*, 147. Krajem pedesetih godina 20. vijeka u Crnoj Gori je bilo: 31.423 konja, 177.663 goveda, 599.521 ovca, 31.897 svinja i 255.739 grla živine. (AJ, AJBT, KPR, posjeta Crnoj Gori 1959, II-1, 64, 14, 17-24. septembar.)

2.6. Pčelarstvo

Uslovi za razvoj pčelarstva bili su dobri u svim krajevima Crne Gore, posebno na prostoru podgoričkog (titogradskog), nikšićkog i kotorskog kraja, u kojima je uzgoj pčela bio najviše zastupljen. U sjevernim krajevima Crne Gore pčelarstvo je bio slabije razvijeno, iako su prinosi po košnici bili najveći u pljevaljskom (6,6 kg) i andrijevičkom srezu (6,2 kg), budući da su u ovim krajevima postojali bogati medonosni pašnjaci.⁶⁵¹

Nakon Drugog svjetskog rata pčelarstvo u Crnoj Gori je bilo sporedno privredno zanimanje, kome je posvećivana nedovoljna pažnja i ulagana skromna novčana sredstava koja nijesu mogla značajnije da doprinesu njegovom razvoju.⁶⁵² Zato je socijalistička vlast nastojala da unaprijedi razvoj stočarstva u Crnoj Gori, edukujući stanovništvo nakon rata o značaju bavljenja pčelarstvom. Tako je u barskom srezu 1945. održano 8 tečajeva, čiji je cilj bio da poveća svijest kod narodnih masa o potrebi bavljenja pčelarstvom na savremen način, za što je, između ostalog, neophodno bilo izgraditi moderne košnice.⁶⁵³ Budući da je ovaj kraj imao mnogo lijepih predjela i medonosnih livadskih trava, tokom ljeta 1946. započeli su radovi na izgradnji sreskog pčelinjaka i preduzete mjere za nabavku pčelinjih rojeva.⁶⁵⁴

Zbog dobrih uslova za razvoj pčelarstva, socijalistička vlast nakon rata osnovala je na području Malesije, u selu Vuksanlekić, glavni pčelinjak Pčelarske stanice NRCG, čije je sjedište Uprave nalazilo u Nikšiću. S jeseni 1948. pčelinjak u Vuksanlekiću raspolagao je sa oko 250 košnica, koji je sa ostalim pčelarskim društvima smještenim na ovom terenu, uprkos lošoj ispaši proizveo oko 6.500 kg meda. Pored toga što je ulagala sredstva za razvoj državnog, Uprava pčelarske stanice u Nikšiću nakon rata podijelila je zadružnim i privatnim pčelinjacima širom Crne Gore veliki pčelarski pribor i oko 670 savremenih košnica. U cilju unaprijeđenja razvoja pčelarstva na ovom terenu, koji je očigledno imao najpogodnije uslove u Crnoj Gori, krajem juna 1949. dvadesttri lica

⁶⁵¹ S. Medenica, *Privredni razvitak Crne Gore 1918-1941*, 67-68. U Crnoj Gori 1939. godine prinosi meda iznosili su 123.924 kg, dok je proizvodnja voska bila neuporedivo slabija (17.853). (*Isto*)

⁶⁵² B. Marović, *Ekonomski istorija Crne Gore*, 543.

⁶⁵³ *Pobjeda*, 29. jul 1945, 7.

⁶⁵⁴ *Pobjeda*, 1. septembar 1946, 7.

završilo je tronedjeljni kurs (dvadesetodnevni) za rad na zadružnim pčelinjacima.⁶⁵⁵ Državni pčelinjak u selu Vuksanlekić sa jednim zaseokom (Akšabanovići) u okolini Tuzi, 1950. imao je oko 380 košnica, magacin i radionicu za opravku košnica, izradu vještačkih saća, topljenje voska... Zbog pogodnih uslova za razvoj pčelarstva, osim Državnog pčelinjaka u selu Vuksanlekić na ovom području socijalistička vlast podigla je i veliki sreski pčelarnik, koji je imao oko 200 košnica. Iako je 1949. godine na Državnom pčelinjaku u selu Vuksanlekić proizvedeno značajno manje meda (4.500 kg) nego prethodne godine, područje Malesije proizvodilo je oko 80% ukupne proizvodnje meda u titogradskom srezu i zasigurno značajne količine na republičkom nivou.⁶⁵⁶ Kao posljedica edukacije i ulaganja sredstava u razvoj pčelarstva, Crna Gora je 1949. raspolagala sa oko 41.000 košnica, što je bio veliki broj. Ali, činjenica da se radilo o sporednoj djelatnosti u koju su ulagana nevelika novčana sredstva, 1953. broj košnica u Crnoj Gori osjetno je opao (27.794).⁶⁵⁷ Sa padom broja košnica, značajno je opala proizvodnja meda, što je bilo za razvoj ove privredne grane bila poražavajuća činjenica.

⁶⁵⁵ *Pobjeda*, 14. oktobar 1948, 3. Maja 1948. godine na Državnom pčelinjaku u Vuksanlekiću održan pčelarski kurs. (*Isto*); *Pobjeda*, 21. jun 1939, 3.

⁶⁵⁶ *Pobjeda*, 29. mart 1950, 4.

⁶⁵⁷ B. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 543.

2.7. Ribarstvo

U privrednom razvoju Crne Gore u poslijeratnom periodu ribarstvu se pridavala važna uloga u ishrani stanovništva.⁶⁵⁸ Istina, u odnosu na ostale privredne grane, ribarstvo je bilo od drugorazrednog značaja, uprkos bogatom ribljem fondu Jadranskog mora i Skadarskog jezera. Povoljni uslovi za razvoj ribarstva postojali su i u ostalim krajevima Crne Gore, čije su rijeke i jezera imale bogat riblji fond. U cilju unaprijeđenja ribarstva nakon oslobođenja, vlast je preduzimala razne mjere koje su trebale da unaprijede razvoj ove privredne grane u Crnoj Gori. Nacionalizacija ribolova i osnivanje državnog sektora u ribarstvu bile su neke od mjera, koja su uz savremena tehnička sredstava, trebala da doprinosu većem ulovu ribe. Pored državnog, nakon rata je obrazovan zadružni i privatni sektor u ribarstvu, čiji su se ulovi svake godine mjerili stotinama hiljada kilograma raznih vrsta slatkovodne i morske ribe, kojom je nakon rata upotpunjavana ishrana stanovništva.⁶⁵⁹

Donošenjem Petogodišnjeg plana razvoja privrede 1947. godine, vlast je posebnu pažnju poklanjala razvoju slatkovodnog ribarstva, čiju je produktivnost trebalo značajno unaprijediti osnivanjem vještačkih ribnjaka i izradom mrijestilišta za proizvodnju ribljeg podmlatka (posebno pastrmke), kao i poribljavanju voda. Što se tiče razvoja morskog ribolova, akcenat je bio na unaprijeđenju tehničkih sredstava i orijentaciju na dubinski ribolov, koji bi se na otvorenom moru obavljao uz pomoć koča i plivarica. Za pet godina planom je bilo predviđeno da se značajno uveća i modernizuje ribarska flota u Crnoj Gori, čime bi se osavremenio način ribarenja i višestruko uvećao ulov ribe u odnosu na međuratni period. Tačnije, ulov ribe u Crnoj Gori do 1951. trebalo je oko pet puta uvećati (407 vagona), u odnosu na predratni period (82 vagona), a da bi se ostvario ambiciozan plan u ribarstvu, neophodna je bila pomoć vlasti ribarskim zadrugama, naročito u cilju pospješivanja mehanizacije lova, uvođenja normi i organizacije rada.⁶⁶⁰

⁶⁵⁸ *Petogodišnji plan razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije 1947-1951 i narodnih republika: Srbije, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore*, 426.

⁶⁵⁹ *Pobjeda*, 15. avgust 1950, 3.

⁶⁶⁰ *Petogodišnji plan razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije 1947-1951 i narodnih republika: Srbije, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore*, 426.

U krajevima nastanjenim albanskom populacijom, ribarstvo je imalo dugu tradiciju na prostoru uz obalu Skadarskog i Šaskog jezera (Krajina, Šestani, Anamal), kao i ulcinjskom kraju. Štaviše, u nekim albanskim selima na području Skadarskog jezera (Krajina, Šestani) „ribarstvo je od davnina bio glavni izvor prihoda“, a dio žitelja barskog i ulcinjskog kraja svakodnevno je u ishrani koristio ribu. Dobri uslovi za razvoj ribarstva u albanskim krajevima postojali su i duž rijeke Bojane. No, uprkos velikim količinama ribe (posebno skakavice i jegulje), potencijal ove rijeke za razvoj ribarstva u prvim poslijeratnim godinama bio je pratkično „neiskorišćen“. Rijeka Bojana obilovala je velikim količinama ribe, koja se pretežno lovila na ušću rijeke u Jadransko more. Pored jezerskog, riječnog i morskog, u ulcinjskom kraju postojali su povoljni uslovi za razvoj lagunarnog ribarstva, zbog prisustva bočatnih voda. No, žitelji ulcinjskog kraja pretežno su se bavili morskim, riječnim i jezerskim ribolovom. Uprkos činjenici da je ribarstvo bilo sporedno zanimanje, ulov ribe u Crnoj Gori 1947. je za 31% premašio predratni nivo, dok je naredne godine (1948) godine bio oko 90% veći nego u međuratnom periodu. Najviše zasluga za to imali su zadružni i državni sektor, koji su u ukupnom ulovu ribe participirali sa oko 90%, što je bila posljedica nešto bolje tehničke opremljenosti nego kod ribara koji nijesu bili uključeni u zadružni i državni sektor.⁶⁶¹ Dobrim rezultatima u razvoju ribarstva u Crnoj Gori u prvim poslijeratnim godinama dala je ribarska zadruga iz Ulcinja, koja je nekoliko godina za redom premašivala plan ulova.⁶⁶²

Od 947 tona ribe ulovljene tokom prve planske godine (1947) u Crnoj Gori, dvije trećine ulova činila je slatkovodna (627), a jednu trećinu (347) morska riba, što govori da je u poslijeratnom periodu slatkovodni ribolov bio razvijeniji od morskog.⁶⁶³ Od toga su tri ribarske zadruge sa terena barskog sreza koje su se bavile ribarstvom na Skadarskom jezeru, do aprila 1947. ulovile više od 10% (oko 70 tona) ukupnog ulova slatkovodne ribe

⁶⁶¹ *Pobjeda*, 15. avgust 1950, 3; *Pobjeda*, 4. jun 1949, 3; M. Perović, *Bar i Ulcinj*, 390-392.

⁶⁶² *Pobjeda*, 4. jun 1949, 3. Ribarska zadruga u Ulcinju imala je 24 ribara. Godine 1947. premašila je plan za 15.656 kg (planirano 30.000 kg), 1948. za 14.761 kg (planirano 45.000 kg), a za prvo tromjesjeće 1949. za 3.618 kg (planirano 9.000 kg). U okolini Ulcinja postojale su četiri baze za razvoj ribarstva: ušće rijeke Bojane (za lov skakavice i kečige tokom jesenjih mjeseci), Port Milena (baza za zimski ribolov), kao i zalivi Valdanos i Kruč. (*Isto*)

⁶⁶³ B. Marović, *Ekonomika istorija Crne Gore*, 542.

u Crnoj Gori, što nije bio loš ulov s obzirom na primitivan alat kojim je lovljena riba.⁶⁶⁴ Na području barskog sreza 1947. radilo je 6 ribarskih zadruga.⁶⁶⁵ Imajući u vidu veliki potencijal mora za razvoj ribarstva u Crnoj Gori, odnos ulovljene slatkovodne i morske ribe u primorskim krajevima u kojima su živjeli Albanci, bio je ujednačeniji nego na republičkom nivou. Tako je do sredine 1948. morska riba u ovom dijelu barskog sreza činila oko 43%, a jezerska oko 57% ukupne količine otkupljene ribe.⁶⁶⁶ Količina otkupljene ribe u toku prve polovine 1949. bila je veća više od tri puta nego godinu dana ranije, što govori da se ulov ribe osjetno uvećao. Ali, udio morske (29,20%) bio je značajno manji od jezerske ribe (70,79%).⁶⁶⁷ Time je najvjerovatnije plan ulova ribe bio premašen, iako pri lokalnom Povjereništvu za poljoprivredu do sredine drugog kvartala 1949. nije postojala Uprava za ribarstvo, koja bi nadzirala izvršenje plana.⁶⁶⁸ S druge strane, zadružni sektor na Crnogorskom primorju do polovine 1950. ostvario je plan ulova plave ribe 251%, dok je za druge vrste morske ribe iznosio 91 procenat. Šestomjesečni plan ulova ribe tokom prve polovine te godine je bio premašen za 71%, što je bila potvrda uspješnog rada ribarskih zadruga, i dokaz da ribarstvo ima dobru razvojnu perspektivu. Iako je bilo vrlo bogato ribom, na Skadarskom jezeru usljed nepovoljnih vremenskih prilika s proljeća te godine, ulov ribe je bio veoma slab. U blizini Skadarskog jezera 1950. postojale su 23 seljačke radne zadruge, od kojih su se isključivo ribarstvom bavile dvije zadruge: u selima Vranjina i Krnjice. Ostalim zadrugama sa tog područja poljoprivreda je bila glavna, a ribarstvo sporedna privredna djelatnost. Razvojem zadrugarstva privatni sektor bio je prilično marginalizovan, a ulov ribe skroman.⁶⁶⁹ Tako je u zaleđu barskog sreza nastanjenog Albancima 1950. bilo svega 16 ribara (na području

⁶⁶⁴ *Pobjeda*, 12. april 1947, 5. Većinu jezerske ribe na ovom terenu ulovile su dvije ribarske zadruge: ribarska zadruga Luka Krnjička više od 37.000 kg i ribarska zadruga u Radušu (oko 28.000 kg ukljeve). Preostali dio ulovila je ribarska zadruga u Virpazaru. (*Isto*)

⁶⁶⁵ DACG, AOIRP, PK KPJ – CG 1947, k. 5, 7, B. Mitrović, zastupnik Sreskog komiteta KPJ Bar – Pokrajinskom komitetu, 7. avgust.

⁶⁶⁶ DACG, AOBR, SNOBR 1947, k. 1, 11430/48, izvještaj Sreske planske komisije Bar, 15. jul 1948. Od 1. aprila do 30. juna 1948. preko zadržne mreže otkupljeno je 6.177 kg ribe. Od toga je 3.527 kg bilo jezerske i 2.650 kg morske ribe. (*Isto*)

⁶⁶⁷ *Pobjeda*, 27. jul 1949, 1. U toku prve polovine 1949. u barskom srezu otkupljeno je 21.573 kg ribe: 6.300 kg morske i 15.273 kg jezerske ribe (ukljeve). (*Isto*)

⁶⁶⁸ DACG, AOBR, SNOBR 1949, k. 1, 106, Đ. Radović, planska komisija Sreskog narodnog odbora Bar – Planskoj komisiji NRCG, 27. april.

⁶⁶⁹ *Pobjeda*, 15. avgust 1950, 3. Zadružni sektor u ribarstvu na Crnogorskom primorju, kojim je upravljao Savez ribarskih zadruga u Herceg Novom, sastojao se od 8 ribarskih zadruga i jednog odjeljenja. Plan ulova morske ribe u svim sektorima ostvaren je bio 101 procenat. Od 23 seljačke radne zadruge na prostoru Skadarskog jezera, četiri su pripadale cetnjskom, četiri barskom, a preostale titogradskom srezu. (*Isto*)

Šestana 7, u Krajini 9), koji su planom za 1950. trebali da ulove 900 kg jezerske ribe. Od toga su polovinu ulova bili dužni da predaju Industrij i ribe na Rijeci Crnojevića, dok je druga polovina pripadala njima.⁶⁷⁰ Imajući u vidu da je samo tokom prve polovine 1949. na području barskog sreza ulovljeno nešto više od 15.000 kg jezerske ribe, planom predviđen ulov ribe u zaleđu Bara nastanjenom Albancima nije bio veliki.

Zbog nevelikog ulova, ribolovi sa područja Krajine ustupljeni su tokom zimske sezone 1950/1951. seljačkim radnim zadrugama („Luka Krnjička“ iz sela Krnjica i „1. maj“ iz sela Seoca),⁶⁷¹ koje su bile znatno efektivnije po pitanju ulova jezerske ribe. Iako se rad većine zadruga odvijao kampanjski i neorganizovano, činjenica da je na području barskog sreza samo tokom februara 1951. ulovljeno 15.203 kg jezerske i oko 2.000 kg morske ribe,⁶⁷² ukazuje da je jednomjesečni ulov slatkovodne ribe te godine bio identičan tromjesečnom ulovu iz 1948. godine i polugodišnjem ulovu jezerske ribe iz 1949. godine.

Početkom 1951. u zaleđu Bara nastanjenom Albancima (Ostros-Sijerč) osnovana je ribarska zadruga „Rumija“, u koju je stupilo 110 domaćinstava iz dva albanska prijezerska sela.⁶⁷³ Prema tvrdnjama štampe, to je bio prvi radni kolektiv na području Krajine nakon rata. Nekoliko mjeseci kasnije, aprila 1951. osnovana je još jedna ribarska zadruga („Šaski grad“) u barskom srezu na terenu nastanjenom Albancima (Anamal), čiji

⁶⁷⁰ DACG, AOBR, SNOBR 1950, k. 1, 29, I. Medigović, povjerenik Povjereništva za poljoprivredu Sreskog narodnog odbora Bar – Mjesnom narodnom odboru Šestani, 17. april; Ribari sa područja Šestana planom za 1950. bili su dužni da ulove 380 kg, a sa terena Skadarske Krajine 520 kg jezerske ribe. (DACG, AOBR, SNOBR 1950, k. 1, 29, plan ulova svježe ribe za privatni sektor 1950. razbijen po mjesecima za svakog ribara MNO Šestani; DACG, AOBR, SNOBR 1950, k. 1, 29, plan ulova i raspodjele svježe ribe za privatni sektor 1950. razbijen po mjesecima za svakog ribara MNO Ostros)

⁶⁷¹ DACG, AOBR, SNOBR 1951, k. 7, 13488, P. Lopičić, zastupnik upravnika ribarstva Ministarstva poljoprivrede i šumarstva – Sreskom narodnom odboru Bar (Povjereništvu za poljoprivredu), 5. januar.

⁶⁷² *Pobjeda*, 13. mart 1951, 3.

⁶⁷³ DACG, AOBR, SNOBR 1951, k. 7, 310, M. Leković, predsjednik Povjereništva poljoprivrede Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu poljoprivrede i šumarstva, 12. januar. Riječ je o selima Bobovište i Martići, koja su nalazila u neposrednoj blizini Skadarskog jezera; Od 57 domaćinstava u selu Bobovištu, u ribarsku zadrugu je stupilo 29, dok je u Matrićima od 107 domaćinstava u zadrugu stupilo 81 domaćinstvo. (DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1951, k. 32, 161/1, izvještaj o obilasku terena MNO Ostros i formiranju ribarske zadruge u selima Martići-Bobovište); Radove na izgradnji pristaništa u Sijerču dobrovoljno su započeli žitelji nekoliko albanskih sela sa prostora Krajine (Arbneš, Mali i Veliki Ostros, Martići i Bobovište) s jeseni 1950. godine. (*Pobjeda*, 5. novembar 1950, 1)

su se članovi bavili ribolovom na Šaskom jezeru.⁶⁷⁴ Iako se broj ribarskih zadruga uvećao, što je stvaralo pretpostavke za bolji ulov, plan ulova ribe tokom prve polovine 1951. ostvaren je nepunih šezdeset procenata (58%). To je bila posljedica slabe opremljenosti zadruga (sredstvima za ribarenje, plovilima, mrežama, kišna odijelima) i loše organizacije posla. Posebno su u tom smislu zakazale novoosnovane zadruge sa terena na kome su živjeli Albanci, koje su uprkos skromnim sredstvima za ribarenje, planirale veći ulov nego što su im to mogućnosti dozvoljavale.⁶⁷⁵ Pored nerealnog planiranja i loše snabdjevenosti ribarskim alatom i materijalom, čini se da nesavjestan i nemaran odnos prema poslu umnogome doprinijeli lošem ulovu. U prilog tome svjedoči podatak da su ribari novoosnovane zadruge sa područja Krajine („Rumija“), do sredine marta 1951. samo jednom otišli u lov.⁶⁷⁶ Na terenu nastanjenom Albancima nešto bolje snabdjevena ribarskim materijalom bila je zadruga „Nikola Đakonović“ iz Ulcinja, ali je organizacija rada i u ovoj zadruzi bila loša. U privatnom sektoru stanje je bilo još poraznije, a od 131 registrovanog ribara sa terena barskog sreza, značajan broj činili su Albanci (Šestani, Anamal, Ulcinj).⁶⁷⁷ Budući da je ulov privatnog sektora bio zanemarljiv, vlast je sve više potencirale razvoj zadrugarstva. Tako je početkom 1952. u barskom srezu radilo 8 ribarskih zadruga (slatkovodnih i morskih), a prosječan ulov ribara (1951) iznosio je 675 kg ribe.⁶⁷⁸ Na terenu titogradskog sreza nastanjenog Albancima (Humsko blato) pogodnim za lov, 1951. napravljen je ribnjak. Prvi ulovi (više od 2.500 kg) ohrabrivali su vlast da će se na ovom terenu na godišnjem nivou loviti više od 100 tona ribe,⁶⁷⁹ što s obzirom na bogatstvo Skadarskog jezera ribljim fondom nije bilo nerealno očekivanje.

Imajući u vidu dobre mogućnosti za razvoj ribarstva, na savjetovanju predstavnika ribara zadružnog i privatnog sektora sa područja Skadarskog jezera,

⁶⁷⁴ *Pobjeda*, 20. april 1951, 3. Zadrugu na području Anamala osnovali su ribari iz Vladimira. (*Isto*); *Pobjeda*, 14. avgust 1951, 3; Dva mjeseca prije zadruge na području Anamala, ferbuara 1951. godine, osnovana i ribarska zadruga u Baru. (*Pobjeda*, 30. maj 1951, 3)

⁶⁷⁵ *Pobjeda*, 14. avgust 1951, 3.

⁶⁷⁶ DACG, AOBR, SNOBR 1951, k. 15, 4201, zapisnik sa sastanka Upravnog odbora ribarske zadruge „Rumija“ iz Ostrosa, 15. mart.

⁶⁷⁷ *Pobjeda*, 14. avgust 1951, 3.

⁶⁷⁸ *Pobjeda*, 29. januar 1952, 3. Godine 1953. na terenu barskog sreza bilo je 7 ribarskih zadruga, od kojih su tri bile na moru, tri su bavile ulovom slatkovodne ribe na Skadarskom, a jedna na Šaskom jezeru. (*Pobjeda*, 20. avgust 1953, 2.)

⁶⁷⁹ *Pobjeda*, 3. januar 1952, 3.

održanog u Virpazaru 1953. godine, govorilo se o potrebi osnivanja ribarskih preduzeća u titogradskom i u barskom srezu. Posebno je u tom smislu isticano područje barskog sreza, na kome se moglo uloviti do 20 vagona ukljeve.⁶⁸⁰ Pored Skadarskog jezera, koje je bilo bogato raznim vrstama ribe, Šasko jezero i ušće rijeke Bojane, bili su prepoznatljivi kao izuzetna lovišta cipole (skakvice). Ali, kako se ulov ribe i dalje vršio na primitivan način, nerijetko bez elementarnih sredstava za rad, zadružni i privatni sektor nijesu bili u stanju da doprinesu dinamičnijem razvoju ribarstva u ovom kraju. Posebno se to odnosilo na zadruge, koje usljed nedostatka sredstava, loše organizacije i nemara, apsolutno nijesu opravdavale svrhu postojanja.⁶⁸¹ Naprotiv, njihov doprinos unaprijeđenju ribarstva bio je ispod očekivanja. Glavni razlozi slabe produktivnosti treba tražiti u niskim zaradama, ali i činjenici da je zadrugarima na prostoru Krajine primarno zanimanje bilo zemljoradnja, dok im je ribolov bio sporedni izvor prihoda i sezonsko zanimanje, kojim su se bavili svega nekoliko nedjelja u toku godine, u periodu kada je ribe bilo u izobilju. S obzirom na kampanjski karakter rada, količine ulovljene ribe bile su daleko ispod njihovih mogućnosti. Tako je ribarska zadruga na teritoriji Krajine na godišnjem nivou lovila oko 60.000 kg ribe, iako je uz malo posvećenosti i truda mogla da ulovi više od 1.000.000 kg. Na taj način, samo na ovom području, prema procjenama vlasti, propadalo je oko 10-15 vagona ribe. Iako je žiteljima ovog kraja zemljoradnja bila glavno zanimanje, podatak da su protivili predlogu za osnivanje ribarskog preduzeća, ukazuje da prihodi od ribarstva bili unosniji nego što su to pokazivale zvanične statistike. Tim prije jer su članovi zadruga međusobno dijelili svu zaradu, neplaćajući nikakve obaveze. Pritom, uprkos niskim zaradama, niko od članova nije želio da istupi iz zadruge, što je bio uslov da se povećaju zarade. Naprotiv, jedan broj mještana zahtijevao je da pristupi ribarskoj zadruzi, što je bilo atipično interesovanje za neunosne i slabo plaćene poslove. To ukazuje da za albansko stanovništvo na Skadarskom jezeru ribarstvo nije bilo beznačajan izvor prihoda. Jer teško je racionalno objasniti zbog čega se albansko stanovništvo, kome je ribarstvo bilo sporedno zanimanje, protivilo prijedlogu osnivanja ribarskog preduzeća na Skadarskom jezeru i ulovu ribe na području koje nijesu smatrali društvenom već neprikosnovenom plemenskom svojinom. S druge strane, interesantno da su žitelji

⁶⁸⁰ *Pobjeda*, 6. avgust 1953, 4.

⁶⁸¹ *Pobjeda*, 20. avgust 1953, 4.

susjednih sela na Skadarskom jezeru, koja su se isključivo bavili ribarstvom, prihvatili prijedlog o osnivanju ribarskih preduzeća.⁶⁸² Kako god, deset godina nakon oslobođenja, od svih privrednih grana, prema nekim podacima, najmanje je progressa bilo u ribarstvu. Istina, ulov slatkovodne ribe u Crnoj Gori 1954. bio je dvostruko veći nego 1939. godine, ulov morske ribe neznatno se uvećao u odnosu na predratni nivo, dok je najveći uspjeh postignut u industrijskoj preradi svježe ribe.⁶⁸³ Nesporan doprinos tome svakako su dali i albanski krajevi, iako se imajući u vidu mogućnosti za unaprijeđenje ribarstva na tom području, mogli dati neuporedivi viši doprinos nego što su uistinu dali.⁶⁸⁴

⁶⁸² *Pobjeda*, 31. oktobar 1954, 4. „, Na području Krajine, gdje ribolov obavlja ribarska zadruga iz Sijerča, nalaze se ribolovna oka Vaškaut, Bljaca, Curian, Bobovišta i Smokvica, koja se sada koriste.“ Pored zadruge u Sijerču, na području Skadarskoj jezera postojale su još dvije ribarske zadruge na prostoru Crmnice (Seoca, Krnjice). (*Isto*)

⁶⁸³ B. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 542; *Statistički godišnjak 1955*, 121; Godine 1939. na Crnogorskom primorju ukupna količina ulovljene ribe iznosila je oko 270.000 kg. Deset godina kasnije (1949), ulov morske ribe iznosio je oko 1.030.000 kg. Istina, nakon 1949. ulov morske ribe na godišnjem nivou varirao je od 450-500.000 kg. (*Drugi kongres Saveza komunista Crne Gore*, 130.)

⁶⁸⁴ DACG, AOBR, SNOBR 1954, k. 293, bez broja, izvještaj o radu Narodnog odbora sreza barskog u 1953, 17. februar.

2.8. Zanatstvo i trgovina

Razvoj zanatstva u Crnoj Gori u poslijeratnom periodu umnogome je zaostajao za ostalim granama privrede, što je bila posljedica prevaziđene opremljenosti zanatskih radnji, neadekvatnih prostornih kapaciteta, nekvalifikovane radne snage, državnog intervencionizma i nelegalnog načina poslovanja.⁶⁸⁵ Dominantan uticaj u zanatstvu nakon rata imao je privatni sektor, ali s obzirom na interes društva, socijalistička vlast u Jugoslaviji imala je zakonsku mogućnost da vrši nadzor, interveniše, ograniči i izvrši eksproprijaciju privatne svojine.⁶⁸⁶ No, imajući u vidu da je po broju zanatskih radnji u međuratnom periodu Crna Gora značajno zaostajala za drugim jugoslovenskim pokrajinama, nakon rata vlast se opredijelila da primjenom adekvatne poreske politike, stimulisanjem rijetkih zanata i utvrđivanjem norme neophodne za udruživanje zanatlija u esnafske komore, podstakne razvoj zanatstva. Zanatstvo je dominantno bilo zastupljeno u urbanim sredinama. Na seoskom području broj zanatskih radnji bio veoma mali. Pretežno su na ruralnom području bile zastupljene kovačke i zanatske radnje za popravku poljoprivrednih alatki, jer za drugim vrstama zanatskih usluga nije postojalo veće interesovanje, budući da je brojne zanatske proizvode izrađivalo seljaštvo.⁶⁸⁷

Budući da su Albanci dominantno bilo nastanjeni na seoskom terenu, zanatstvo je u odnosu na poljoprivredu i stočarstvo bila sporedna privredna grana. Istina, u Ulcinju i Baru zanatstvo je imalo dugu tradiciju. Iako se na osnovu nepotpunih podataka iz međuratnog perioda ne može precizno utvrditi koliko je zanatskih radnji bilo na terenu nastanjenom Albancima, nesporno je da je na gradskom području Podgorice, Bara, Ulcinja, kao i na prostoru Plava i Gusinja zanatstvo bilo razvijenije nego što pokazuju zvanične statistike. Pored tradicionalne opredjeljenosti dijela stanovništva da se bavi ovom granom privrede, otvaranje zanatsko-trgovačkih škola u međuratnom periodu svakako je dalo značajan doprinos razvoju zanatstva u ovim krajevima.⁶⁸⁸

⁶⁸⁵ B. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 580-581.

⁶⁸⁶ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 443.

⁶⁸⁷ B. *Ekonomska istorija Crne Gore*, 399, 581.

⁶⁸⁸ *Isto*, 399-400; M. Perović, *Bar i Ulcinj*, 423.

Zbog komplikovanih procedura i ispunjavanja uslova da se otvore zanatske radnje, nemali broj zanatlija nelegalno je obavljao zanatsku djelatnost.⁶⁸⁹ Budući da je većina žitelja Crne Gore nakon rata živjela na selu, gdje se bavila poljoprivredom i stočarstvom, za vrijeme poljskih radova od zanatskih radnji najviše posla imale su imale kovačke radionice. U Ucinju su 1946. radile tri kovačke radionice.⁶⁹⁰ S druge strane, na području barskog sreza u privatnom vlasništvu 1. januara 1947. bile su 73 zanatske prodavnice. Od toga je najviše bilo obućarskih (10), stolarskih (8), opančarskih (7), kovačkih (7), mesarskih (7) i pekarskih (6), mlinarskih (5), krojačkih (5), brijačkih (5), dok je staklorezačkih (2), mehaničarskih (2), časovničarskih (1), soboslikarskih (1), kraherskih (1), poslastičarskih (1), elektroinstalaterskih (1), zlatarskih (1), zidarskih (1), građevinsko-zidarskih (1) i fotografskih radnji (1) bilo značajno manje. Istina, zbog nelegalnog poslovanja do 1. aprila 1947. socijalistička vlast zatvorila je 23 zanatske radnje, usljed čega se njihov broj nakon rata osjetno smanjio. Među zatvorenim privatnim zanatskim radnjama najbrojnije su bile: pekarske (5), mesarske (5) i stolarske radnje (3).⁶⁹¹

Zatvaranju ovih radnji doprinijela je inicijativa koju je jedan broj zanatlija pokrenuo 1946. godine, zahtijevajući da se zabrani obavljanje zanatske djelatnosti neovlašćenim i nekvalifikovanim majstorima, kao i snabdjevanje materijalom iz državnih magacina.⁶⁹² Zatvaranje zanatskih radnji uticalo je na jedan broj zanatlija iz Ulcinja, da zatraže od vlasti dozvole za legalno obavljanje zanatske djelatnosti.⁶⁹³ Udruženje zanatskih radnika u Baru s projeća 1947. imalo je 120 zanatlija. Zbog slabih rezultata u radu, nova uprava Udruženja zanatskih radnika pored predsjednika, potpredsjednika izabrala je još 4 člana sa područja Bara, Ulcinja i Virpazara.⁶⁹⁴

⁶⁸⁹ B. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 582.

⁶⁹⁰ *Pobjeda*, 21. april 1946, 3. Za manje od mjesec dana one su popravile oko 700 i naoštrile oko 1.250 komada raznog alata. (*Isto*)

⁶⁹¹ DACG, AOBR, SNOBR 1947, k. 1, 8381, pregled trgovačkih i zanatskih radnji na području sreza barskog po privatnom sektoru.

⁶⁹² *Pobjeda*, 10. maj 1947, 4. Na zahtjev Udruženja zanatlija u Ulcinju otvorena je škola za industriju i rudarstvo. (*Isto*)

⁶⁹³ DACG, AOBR, SNOBR 1947, k. 19, 24282, zapisnik redovne sjednice Sreskog izvršnog odbora, 19. novembar. Zahtjev da im se izda odobrenje za podnijeli su i dobili brijači iz Ulcinja: Ljubomir Čelengiri i Sadiković Abudalah. (*Isto*)

⁶⁹⁴ *Pobjeda*, 10. maj 1947, 4.

Reorganizacijom zadružnog sektora, radi zadovoljenja potreba ruralnog stanovništva, nakon rata pri zemljoradničkim zadrugama forimirale su se zadružne zanatske radionice. Pretežno su to bile: obučarsko-opančarske, krojačke i mehaničke radionice. U svakom većem mjestu osnivaju se zadruge zanatskog tipa. Tako je krajem 1946. u Crnoj Gori bilo 16 zanatskih zadruga, u kojima je radilo 216 kvalifikovanih i polukvalifikovanih radnika i 60 učenika. Od toga je sedam zadruga bilo obučarskih, tri opančarske, dvije berbersko-frizerske i četiri krojačke. Krajem 1947. zanatskih zadruga bilo je 18 (316 zadrugara i 103 učenika), da bi početkom 1949. zadružna mreža u Crnoj Gori imala 23 zanatske zadruge (9 obučarskih, 3 opančarske, 6 krojačkih, 4 berbersko-frizerskih i molersko-farbarska), u kojima je bilo upošljeno 369 radnika i 119 učenika. Iako su u ispunjavanju planskih zadataka zanatske zadruge nailazile na brojne teškoće (nerelano planiranje, nedostatak alata, mašina, materijala...), krajem 1948. obučarske zadruge premašile su plan (107,70%). Uprkos lošim uslovima za rad, od tri opančarske zadruge (63 kvalifikovana radnika i 23 učenika) u Crnoj Gori, zadruga u Tuzima 1948. ostvarila je najbolje rezultate (realizacija proizvodnog plana 118%). Zbog zainteresovanosti žitelja nekoliko albanskih sela u titogradskom srezu da stupe u zadruge, 1950. razmatrana je mogućnost osnivanja pletarske i ćilimarske radionice, koje su, prema zamislima vlasti, trebale da unaprijede lokalnu privredu i domaću radinost. Na terenu nastanjenom albanskom populacijom u barskom srezu, pri zemljoradničkoj zadruzi u anamalskom kraju (Vladimir) nakon rata je osnovana kovačka radionica, a 1947. na ovom terenu puštena je u rad i ciglana, koja je za kratko vrijeme proizvela preko 40.000 komada cigala. Naredne godine (1948), proizvodnju cigle na ovom terenu vršile su tri ciglane sa šest peći,⁶⁹⁵ što je za razvoj zanatske privrede na seoskom terenu bilo od velikog značaja.

Nastojanje vlasti da osnaže razvoj zanatstva na seoskom području, za kratko vrijeme doveo je do značajnog uvećanja zanatskih radionica. Tako je u barskom srezu 1948. pri zadružnom sekoru radilo 15, a naredne godine 34 zanatske radionice

⁶⁹⁵ *Pobjeda*, 13. jul 1947, 7. Ciglana je otvorena u selu Vladimir i u početku je upošljavala 15 ljudi toga kraja. (*Isto*); *Pobjeda*, 5. septembar 1948, 3; *Pobjeda*, 30. januar 1949, 3. U opančarskoj zadruzi u Tuzima, radilo je više od 20 radnika u nevelikoj prostoriji, u kojoj objektivno ne bi smjelo da radi više od deset radnika. (*Isto*); *Pobjeda*, 26. mart 1950, 4. Dobri uslovi za otvaranje pletarske radionice („za pletenje plafonske trske“) postojali su u selu Pothum, a u Tuzima ćilimarske. (*Isto*)

(obučarske, krojačke, sajdzijiske, brijačke, kovačke i stolarske). Sa povećanjem broja zadružnih zanatskih radionica, uvećalo se radništvo ali ne i broj učenika, koji je ostao na istom nivou kao 1948. godine (18). Što se tiče državnog i privatnog sektora, u ovom periodu broj zanatskih radnji bilježi trend pada. Istina, u državnom sektoru taj trend bio je neznatan, dok je u privatnom sektoru on bio osjetan. Tako je 1948. od 59 privatnih zanatskih radnji sa 64 radnika i 9 učenika u barskom srezu, naredne godine (1949) na ovom prostoru bilo 48 zanatskih radnji sa 44 radnika i 4 učenika. U privatnom sektoru 1948. najbrojnije su bile: brijačke (14), obučarske (10), stolarske (8), kovačke (7), krojačke (5) i limarske (4), dok je znatno manje bilo fotografskih (2), potkivačkih (2), kazandžijskih (2), mehaničarskih (2), samardžijskih (1), sodarskih (1) i sajdzijiskih radnji (1). Naredne godine broj brijačkih radnji gotovo se prepolovio (8), dok su ostale zanatske radnje uglavnom ostale na istom nivou (obučarske), ili se njihov broj neznatno smanjio. Jedino se povećao broj fotografskih radnji, kojih je 1949. bilo 3, dok sajdzijiskih radnji u privatnom vlasništvu te godine nije bilo.⁶⁹⁶

Donošenjem Zakon o zanatstvu 1950. jasno je definisano da pravo obavljanja zanatske radinosti imaju: „državne zanatske radnje i radionice, zanatske zadruge, zanatske radionice društvenih i zadružnih orgnizacija i privatne zanatlje.“ Zakon je takođe definsano da zanatsku radinost mogu obavljati: zanatski pomoćnici, zanatski majstori, kao i državni zanatski majstori sa određenim stručnim kvalifikacijama. Zakonom je utvrđeno bilo da zanatske radnje i firme moraju biti registrovane, kao i da moraju voditi poslovne knjige u skladu sa zakonom. Zanatskim radnicima dozvoljavano

⁶⁹⁶ DACG, AOBR, SNOBR 1950, k. 1, 398, Povjereništvo za industriju i komunalne poslove Sreskog narodnog odbora Bar – Povjereništvo unutrašnjih poslova Sreskog narodnog odbora Bar (Kriminalistički odsjek), 7. mart. Godine 1948. pri državnom sektoru barskog sreza radilo je 5 zanatskih radnji: dvije stolarske (13 radnika, 2 učenika), dvije limarsko-mehaničarske (7 radnika, 2 učenika) i jedna kolarska (2 radnika, 2 učenika). Naredne godine u državnom vlasništvu radile su: dvije stolarske radnje (12 radnika, 15 učenika), jedna limarsko-mehaničarska radnja (23 radnika, 11 učenika) i jedna kolarska radnja (2 radnika). Od 15 radnji u vlasništvu zadružnog sektora 1948. najviše je bilo: obučarskih (6), kovačkih (5), krojačkih (3), a samo jedna radnja bila je stolarska. U obučarskim radnjama zanatskog sektora radilo je 46 radnika i 13 učenika; u krojačkim 15 radnika i 5 učenika, u kovačkim je bilo 7, a u stolarskim 2 radnika. U privatnom sektoru 1948. u stolarskim radnjama bilo je 8 radnika, sajdzijiskim 1 radnik i 1 učenik, limarskim 4 radnika, obučarskim 10 radnika, brijačkim 15 radnika i 5 učenika, kovačkim 7 radnika i 2 učenika, krojačkim 5 radnika i 1 učenik, mehaničarskim 2, kazandžijskim 2, sodarskim 2, potkivačkim 2, fotografskim 3 i samardžijskim 1 radnik. Naredne godine (1949), stolarskih radnji bilo je 5 (5 radnika), 3 limarskih (3 radnika), 10 obučarskih (10 radnika), 8 brijačkih (8 radnika, 2 učenika), 6 kovačkih (6 radnika, 1 učenik), 5 krojačkih (5 radnika, 1 učenik), dvije mehaničarske (2 radnika), dvije kazandžijske (2 radnika), 1 sodarska (2 radnika), dvije potkivačke (2 radnika), 3 fotografske (3 radnika) i jedna samardžijska (1 radnik). (*Isto*)

je da su udružuju u sreske i republičke zanatske komore, preko kojih su se snabdijevale alatom i materijalom. Zanatske komore vršile su nadzor zanatskih radnji, davale mišljenje po pitanju cijena zanatskih proizvoda i usluga, izdavale dozvole i vodile računa o stručnom usavršavanju učenika, pomoćnika i majstora.⁶⁹⁷

Nakon usvajanja Zakona o zanatstvu, u državnom sektoru barskog sreza broj zanatskih radionica nekoliko puta se uvećao u odnosu na 1949. godinu. Tako je 1951. g u državnom sektoru registrovano 17 zanatskih radionica, od kojih je 10 bilo na teritoriji Ulcinja. U zadružnom sektoru zanatskih radionica bilo je 26, što je u odnosu na 1949. godinu, bio osjetno manji broj. Od toga je na teritoriji Ulcinja i seoskom području barskog sreza dominantno nastanjenog Albancima bilo 7 zanatskih radionica: 3 na teritoriji Ulcinja, dok su na seoskom terenu radile 4 zanatske radionice. Zadružne zanatske radionice na teritoriji Ulcinja postojale su pri obučarskoj zadruzi, zemljoradničkoj zadruzi (krojačka radionica – bivša krojačka zadruga „Proleter“) i seljačkoj radnoj zadruzi „26. novembar“ (kovačka radionica). Na seoskom terenu barskog sreza u kome su dominantno živjeli Albanci, četiri zanatske radionice radile su u sklopu zemljoradničkih zadruga. Od toga su u zaleđu Ulcinja (područje anamalskog kraja) radile brijačka i kovačka radionica, dok je na terenu Krajine postojala opančarska i radionica za izradu čunova i lađica. Što se tiče privatnih zanatskih radnji, 1951. u barskom srezu ih je bilo 46, što je u poređenju sa 1949. bio blagi pad (48). Gotovo trećina privatnih zanatskih radnji u barskom srezu nalazila se na područja Ulcinja (14), dok se jedna kovačka radnja u privatnom vlasništvu nalazila na seoskom terenu (Krajina) nastanjenom albanskom populacijom. Albanci su bili vlasnici najvećeg broja zanatskih radnji. Na gradskom području Ulcinja najviše je bilo privatnih brijačkih (7) i obučarskih (4) radnji, dok je opančarskih (2), limarskih (1) i kazandžijskih (1) radnji bilo znatno manje. Osim u Ulcinju, Albanci su bili vlasnici nekoliko zanatskih radnji i u ostalim dijelovima barskog sreza.⁶⁹⁸

⁶⁹⁷ B. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 581.

⁶⁹⁸ DACG, AOBR, SNOBR 1951, k. 11, 2380, Povjereništvo za lokalnu privredu, komunalne poslove i saobraćaj Sreskog narodnog odbora Bar – Statističkom uredu Sreskog narodnog odbora Bar, 17. februar. U vlasništvu državnog sektora 6 zanatskih radionica bilo je u vlasništvu Gradskog komunalnog preduzeća u Ulcinju (elektrana, mesara, pekara, uljara, mlin i žitarica i stolarska radionica), dvije u vlasništvu Solane iz Ulcinja (kovačko-mehaničarska i stolarska), i po jedna u vlasništvu Državnog poljoprivrednog dobra

Na području titogradskog sreza razvoju zanatstva najviše je doprinijela obučarsko-opančarska zadruga „Proleter“ iz Tuzi, koja je slovila za jedan od najboljih zadružnih kolektiva te vrste u Crnoj Gori. Iako je po proizvodnim zadacima i ranijih godina postizala najbolje rezultate u Crnoj Gori, promet robe koji je ostvarila ova zadruga 1950. iznosio je blizu 15.000.000 dinara, plan proizvodnje je bio relizovan 138,8%, plan tržišne dobiti stoprocentno, dok je ostvarena ušteda u materijalu i sirovanima iznosila oko 600.000 dinara. Na godišnjem nivou ova zanatska zadruga proizvodila je više od 10.000 pari opanaka „i nekoliko stotina pari cipela“.⁶⁹⁹ S obzirom da se radilo o pasivnom kraju, u kojem nemali broj porodica nije bio u stanju da se prehrani sa svojih imanja, upošljavanje lokalnog stanovništva u privredi umnogome je olakšavalo složene egzistencijalne probleme albanske populacije (od 1949. do marta 1951. više od 500 ljudi sa ovog terena je bilo primorano da se zaposli u privredi). Od toga je većina upošljenih žitelja ovog kraja stekla kvalifikacije za rad, pretežno u zanatskoj privredi (zidari, stolari). Prema podacima štampe, samo u obučarsko-opančarskoj zadruzi „Proleter“ s proljeća 1951. radilo je oko 70 radnika, mahom domicilnog albanskog stanovništva. U sklopu zadružnog sektora na ovom terenu je radila i jorgandžijska radionica, u kojoj je bilo upošljeno nekoliko žena. Budući da je tih dana planirano otvaranje krojačke i stolarske radionice, broj ljudi upošljenih u privredi konstantno je rastao, a početkom 1951. ustanovljeno je, da još gotovo stotinu ljudi ovog kraja može da se zaposli u privredi, a da njihova domaćinstvima zbog toga ne trpe štetu.⁷⁰⁰ U zadružnom sektoru ovog kraja, zanatska radinost obavljana je i pri zemljoradničkoj zadruzi u Tuzima, koja je pored ostalih poslovnica 1952. posjedovala mesaru, pekaru i brijačnicu. Posebno su se

„Jadran“ (mehaničarsko-kovačka) i Preduzeća za istraživanje nafte u Ulcinju (mehanička radionica). U vlasništvu zemljoradničkih zadruga na seoskom terenu nalazile su se 4 zanatske radionice: dvije u Vladimiru (brijačka i kovačka) i dvije u Ostrosu (radionice za izradu čunova i ladica i opančarska). Vlasnici privatnih zanatskih radnji na području Ulcinja bili su: Jovan Radulović (kazandžija), Husein Kroma (opančar), Redžep Trčetić (obučar), Abdulah Sadiković (brijač), Jako Dedić (limar), Mehmed Cafić (brijač), Mehmed Kalavrezović (brijač), Ljubomir Čilingiri (brijač), Malić Abazović (brijač), Redžep Januzov Abazović (brijač), Arslan Lunjić (obučar), Šerif Hodžić (obučar), Petar Gazivoda (obučar) i Husein Šata (opančar). U selu Arbnesh privatnu kovačku radnju držao je Kasem Đenčić. Stolarsku radnju u Zaljevu držao je Petar Markoč, a krojačku Lukić Jako. (*Isto*)

⁶⁹⁹ *Pobjeda*, 28. februar 1951, 3.

⁷⁰⁰ *Pobjeda*, 23. mart 1951, 2. Mjesec dana ranije štampa je tvrdila da ova zadruga ima 40 radnika i 18 učenika. (*Pobjeda*, 28. februar 1951, 3)

radom isticale pekara i mesarska prodavnica, dok je brijačnica ukinuta zbog nerentabilnosti.⁷⁰¹

Na terenu andrijevičkog sreza u razvoju zanatske radionosti najbolje rezultate postigla je podružnica Mjesne industrije i zanatstva u Plavu, u čijem su sklopu 1950. godine radile: krojačka, obučarska i stolarska radionica.⁷⁰² U sklopu seljačke radne zadruge „Jusuf Redžepagić“ radila je stolarska, a od polovine 1951. vršile su se pripreme za otvaranje ćilimarske radionice.⁷⁰³ Četiri godine kasnije, zadružni sektor je najviše prihoda ostvarivao od zanatstva. To govori da su njegovi kapaciteti i razvoj u međuvremenu dosta napredovali, o čemu svjedoči podatak da su u sklopu zemljoradničke zadruge u Plavu 1955. radile: stolarska, krojačka i limarska radionica, kao pilana (potočara), mesara i vunovlačara. Pritom, svaka radionica i pogon imali su kvalifikovanog majstora, ali, nažalost, ne i dovoljan broj mladih učenika, što nije bilo dobro za razvoj zanatstva u ovom kraju.⁷⁰⁴

Obilaskom zanatskih radnji u ulcinjskom kraju, početkom 1952. evidentirane su 23 zanatske radnje i radionice u vlasništvu državnog, zadružnog i privatnog sektora, što je u poređenju sa brojem zanatskih radnji godinu dana ranije, bio značajan pad. Od toga je 6 radnji, mahom u privatnom vlasništvu, nelegalno obavljalo zanatsku radinost, a pojedine zanatlje nelegalno su obavljale zanatsku radinost još od 1946. godine. Među zanatskim radnjama i radionicama 1952. najviše je bilo: obučarskih (5), brijačkih (3), opančarskih (3) i kovačkih radnji (2), dok su ostale bile: stolarske (1), kalajdžijske (1), samardžijske (1), kotlarske (1), tesarske (1), obučarsko-opančarske (1), pekarsko-mlinarska (1), časovničarske (1), krojačke (1) i limarske (1) radnje i radionice. Obilaskom zanatskih radnji u ulcinjskom kraju zabilježeno je više nepravilnosti u radu, od kojih su najznačajniji bili bespravno obavljanje zanatske djelatnosti, neurednost i nehigijenski uslovi.⁷⁰⁵

⁷⁰¹ *Pobjeda*, 14. mart 1952, 3.

⁷⁰² *Pobjeda*, 8. avgust 1950, 2. Posebno se isticala u radu krojačka radionica, čiji su članovi uveliko premašivali „planske zadatke“. (*Isto*)

⁷⁰³ *Pobjeda*, 28. jul 1950, 3; *Pobjeda*, 12. jun 1951, 3.

⁷⁰⁴ *Pobjeda*, 10. april 1955, 4.

⁷⁰⁵ DACG, AOUL, GNOUL 1952, k. 22, bez broja, zapisnik o obilasku zanatskih radnji na terenu Gradskog nardonog odbora Ulcinj, 21. januar. Članovi komisije Sreskog narodnog odbora koji su izvršili obilazak

Sredinom 1954. pored privatnih zanatskih radnji i obučarske zadruge, zanatsku radinost obavljalo je i Zanatsko industrijsko preduzeće koje je imalo pet poslovnica: mlin za meljavu maslina, mlin žitarica, stolarska radionicu, kamenolom i elektro-poslovnicu (posjedovala mehaničarsku radionicu, kovačnicu i bavila se proizvodnjom leda). Budući da im je mehanizacija bila zajednička, poslovnice ovog preduzeća vršile su i opravku gradskog vodovoda u Ulcinju, koji se nalazio u njegovom sastavu. Pored vodovoda, u sklopu ovog preduzeća nalazili su se klanica, komunalne djelatnosti i prodavnica mesa. Pored Zanatskog industrijskog preduzeća, obučarska zadruga posjedovala je tri radionice (Ulcinj, Stari Bar i Virpazar). U skladu sa Uredbom o zanatskim radnjama i preduzećima, kojom je trebalo reorganizovati i uskladiti rad zanatskih radnji i preduzeća, od 1. maja 1954. počelo je da radi i pekarsko preduzeće, koje je imalo četiri radnje (izdvojene iz sastava Mješovitog trgovačkog preduzeća i Zemljoradničke zadruge u Ulcinju).⁷⁰⁶ Tako se zahvaljujući opštoj poreskoj politici prema privatnicima, broj zanatskih radionica u njihovom vlasništvu iz godine u godinu smanjivao, sve više prepuštajući inicijativu državnom i zadružnom sektoru. Posljedica takve ekonomske politike negativno se odrazila na razvoj zanatstva, koje je tokom prve decenije nakon rata daleko zaostajalo za ostalim privrednim granama. U prilog tome svjedoči podatak da je od 1947. do 1956. u razvoj zanatstva investirano 412 miliona dinara,⁷⁰⁷ što su u poređenju sa ostalim privrednim granama bila najniža izdvajanja. Nažalost, ni decenijama kasnije, po ovom pitanju, stanje se nije bitnije promijenilo.⁷⁰⁸ Ipak, u društvenom sektoru zanatstva i drugih djelatnosti u Crnoj Gori 1956. radilo 2.461, a 1958. godine – 3.229 radnika.⁷⁰⁹ Do

zanatskih radnji bili su: Mitar Božović (povjerenik Sreskog narodnog odbora Bar), Džemalj Elezagić (povjerenik Gradskog narodnog odbora Ulcinj) i K. Mardokić (član Sreske zanatske komisije). Stolarska radionica nalazila se u vlasništvu Zemljoradničke zadruge Ulcinj i obučarsko-opančarske zadruge „Vido Matanović“. Obilaskom je obuhvaćena bila i krojačka zadruha „Proleter“ iz Ulcinja. Od 6 zanatskih radnji koji su djelatnost obavljale nelegalno, dvije su bile obučarske, kao i po jedna kovačka, kotlarska, samardžijska i pekarsko-mlinarska (vlasništvo zemljoradničke zadruge Ulcinj). (*Isto*)

⁷⁰⁶ DACG, AOUL, GNOUL 1954, k. 31, 2391, D. Pejović, načelnik Narodnog odbora Gradske opštine Ulcinj – D. Ivanoviću, Sekretarijat za poslove narodne privrede NRCCG, 14. maj. U sklopu Zanatskog industrijskog preduzeća u Ulcinju osnovana je i Uprava za vodovod, ozelenjavanje, ulice i čistoću. Radnički savjet Obučarske zadruge u Ulcinju donio je odluku da se poslovnice u Starom Baru i Virpazaru izdvoje kao samostalne radnje, kao i da se u Ulcinju osnuju dvije samostalne radnje. (*Isto*)

⁷⁰⁷ AJ, AJBT, KPR, posjeta Crnoj Gori 1959, II-1/64, 4, 17-24. septembar.

⁷⁰⁸ B. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 581-583.

⁷⁰⁹ AJ, AJBT, KPR, posjeta Crnoj Gori 1959, II-1/64, 6, 17-24. septembar.

početka šezdesetih godina 20. vijeka projektovano je bilo da u znanstvom i ostalim društvenim sektorima bude upošljeno 3.450 radnika.⁷¹⁰

Nakon Drugog svjetskog rata trgovina je imala značajnu ulogu u privrednom razvoju zemlje,⁷¹¹ iako je tokom prvih poslijeratnih godina ona bila prilično nerazvijena. Većina trgovačke mreže nalazila se u privatnom vlasništvu, a nakon rata u svim krajevima Crne Gore otvaraju se zadružne i državne prodavnice.⁷¹² Pored trgovačke mreže, i ugostiteljstvo je, kao privredna djelatnost, prvih godina nakon rata pretežno bilo u privatnom vlasništvu. Tako su se proljeća 1948. na području barskog sreza, od 32 ugostiteljska objekta 24 nalazila u privatnom, 5 u državnom i 3 u vlasništvu zadružnog sektora. Od toga se na području Ulcinja nalazilo 8 ugostiteljskih objekata (5 u privatnom, tri u državnom vlasništvu). Većinu ugostiteljskih objekata u privatnom vlasništvu (4) činile su krčme i jedan invalidski bife. Interesantno, da ni jedan vlasnik privatnih ugostiteljskih objekata u Ulcinju nije bio Albanac, dok je u ostalim sredinama barskog sreza bilo vlasnika albanske nacionalnosti (Bar, Stari Bar), rimokatoličke vjeroispovjesti. Štaviše, vlasnica jedne krčme bila je žena. U državnom vlasništvu od ugostiteljskih objekata u Ulcinju početkom 1948. nalazili su se: hotel „Jadran“, Radničko-službenička menza ulcinjske „Solane“ i Radničko-službenički restoran.⁷¹³

Za razliku od ugostiteljstva, u trgovačkom sektoru barskog sreza koji se nalazio u privatnom vlasništvu, polovina vlasnika bila je albanske nacionalnosti. Najviše ih je bilo u Ulcinju (27), u kojem su izuzev vlasnika knjižare i papirnice, kompletna privatna trgovina bila u vlasništvu Albanaca. Od trgovačkih radnji najviše je bilo: bakalnica (10), prodavnica piljarske prodaje voća (7), a znatno manje mješovite robe (4), mesarskih (3), maloprodaje duvana (2) i drugih radnji (1). U ostalim krajevima barskog sreza, Albanci su bili vlasnici mješovitih i galanterijskih prodavnica (Bar). Istina, bilo ih je neuporedivo manje nego u Ulcinju. Na seoskom području barskog sreza nastanjenog Albancima nije bilo trgovačkih radnji u privatnom vlasništvu. U vlasništvu zadružnog sektora u selima

⁷¹⁰ AJ, AJBT, KPR, posjeta Crnoj Gori 1959, II-1/64, 6, 17-24. septembar.

⁷¹¹ M. Perović, *Bar i Ulcinj*, 398.

⁷¹² DACG, AOBR, SNOBR 1947, k. 1, 788, adresar trgovačke mreže po sektorima na području sreza barskog na dan 12. septembar 1947.

⁷¹³ DACG, AOBR, SNOBR 1948, k. 9, 6148, imena vlasnika ugostiteljskih objekata iz registra ugostiteljskih radnji u barskom srezu; M. Perović, *Bar i Ulcinj*, 399.

nastanjenim Albancima, nalazile su se dvije prodavnice mješovite robe (Ostros, Vladimir), dok se jedna mješovita prodavnica nalazila u Ulcinju. Na području barskog sreza država je bila vlasnik 17 prodavnica, od kojih se šest nalazilo u Ulcinju (prehrambeno-kolonijalna, tekstilna, konfekcijska, gvoždarsko-staklarska, pekara i prodavnica obuće). Izuzev prodavnice obuće koja je bila u vlasništvu „Jugoslovenskog kombinata – Borovo“, ostale radnje bile su u vlasništvu Varoškog-privrednog preduzeća iz Ulcinja. Na području barskog sreza septembra 1947. radile su 94 trgovačke radnje, od kojih se u privatnom vlasništvu nalazilo 58, zadružnom 19, a u državnom 17 radnji.⁷¹⁴ Za samo dvije godine od rata, to je bila velika trgovačka mreža koju je vlast namjeravala da uveća i osnaži otvaranjem novih radnji u državnom i zadružnom vlasništvu. Tako je planom za 1947/1948. predviđeno bilo da se u Ulcinju otvore 3 radnje u državnom vlasništvu: poslastičarnica, prodavnica kolonijalno-delikatesne robe i prenočište (pansion). Zadružni sektor u Ulcinju namjeravao je da trgovačku mrežu proširi otvaranjem piljare, mesare i pekare, a na seoskom terenu nastanjenom Albancima sa dvije tekstilne prodavnice (Ostros, Vladimir).⁷¹⁵

U nastojanju da kompletnu trgovačku i ugostiteljsku mrežu postupno stavi pod kontrolu države, socijalistička vlast formirala je 1947. Sresko trgovačko preduzeće u Baru, koje je imalo radnje širom sreza.⁷¹⁶ Početkom 1948. u njemu je bilo upošljeno 54 radnika. Od toga je 40 radnika radilo u trgovini, a 14 u ugostiteljstvu. Ukupno je u trgovačkoj, ugostiteljskoj mreži i saobraćajnim preduzećima koji su se nalazili u vlasništvu države bilo upošljeno 185 ljudi (136 u trgovini, 34 u ugostiteljstvu, 15 u saobraćaju).⁷¹⁷ Postupna likvidacija privatne trgovačke mreže okončana je 25. maja 1948. godine, kada je ukinuto posljednjih 26 trgovačko-ugostiteljskih radnji u privatnom vlasništvu, koje su sa zemljoradničkom zadrugom prešle u vlasništvo Sreskog trgovačkog preduzeća u Baru. Kompletna mreža ugostiteljskih objekata turističkog značaja, prešli su vlasništvo novoformiranog Ugostiteljskog preduzeća, koje je u državnom, zadružnom

⁷¹⁴ DACG, AOBR, SNOBR 1947, k. 1, 788, adresar trgovačke mreže po sektorima na području sreza barskog na dan 12. septembar 1947.

⁷¹⁵ DACG, AOBR, SNOBR 1947, k. 1, 739, J. Đakonović, povjerenik Privrednog odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu trgovine i industrije (Plan trgovačko-industrijske mreže), 20. septembar.

⁷¹⁶ M. Perović, *Bar i Ulcinj*, 398.

⁷¹⁷ DACG, AOBR, SNOBR 1948, k. 6, 3497, V. Medin, povjerenik privrednog Odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu trgovine i snabdijevanja (Plan kadrova), 26. februar.

sektoru i mreži narodnih organizacija (URVI) raspolagalo sredinom jula 1948. sa 17 ugostiteljskih objekata, od kojih su 2 bila od republičkog značaja. S druge strane, trgovačka mreža nakon likvidacije koja je sprovedena na osnovu Zakona o privatnim trgovačkim radnjama imala je 59 radnji. Od toga se 15 radnji nalazilo u državnom, 30 u zadržnom, 12 u vlasništvu narodnih organizacija, dok su dvije radnje bile su u službi radničkog snabdijevanja. U perspektivi lokalna vlast namjeravala je da ubrzo proširi trgovačko-ugostiteljsku mrežu otvaranjem 6 prodavnica slobodne prodaje, od kojih su se dvije nalazile na seoskom terenu nastanjenom albanskom populacijom (Vladimir, Ostros).⁷¹⁸ Trgovačka mreža na ovom terenu značajno je uvećana i osavremenjena od 1950. do 1960. osnivanjem trgovačkih preduzeća, čije je poslovanje bilo usklađeno sa razvojem drugih privrednih grana. Tome je u velikoj mjeri doprinijela izgradnja puteva u poslijeratnom periodu, koji su približavali seoska područja urbanim središtima i omogućavali brži transport robe iz ostalih dijelova zemlje i inostranstva.⁷¹⁹

U razvoj trgovine i ugostiteljstva od 1947. do 1956. investirano je 6.706 miliona dinara.⁷²⁰ Po investicajama u ovom periodu, poslije industrije i saobraćaja, vlast je najviše sredstava izdvajala za trgovinu i ugostiteljstvo. U sektoru društvene trgovine 1956. u Crnoj Gori su radila 4.383 lica.⁷²¹ Do početka šezdesetih godina 20. vijeka očekivanja su bila da će u društvenom sektoru trgovine u Crnoj Gori biti upošljeno 4.600 ljudi.⁷²² Poslije građevinarstva i industrije, najviše upošljenih u društvenom sektoru nakon rata bilo je u sektoru trgovine.⁷²³

Iako je kolskim putevima Crna Gora uglavnom bila povezana još prije rata, do 1953. socijalistička vlast sagradila je 246 km kolskog puta, uskotračnu željeznicu Nikšić-Titograd, započela radove na izgradnji željeznice Titograd-Bar, dio željezničke pruge Beograd-Bar, Luke Bar, uspostavila saobraćajne veze sa susjednim jugoslovenskim republikama, sagradila put put Ivangrad – Rožaje, preko koga se povezala sa Kosmetom i Makedonijom. No, uprkos imresivnim rezultatima, nemalim finansijskim sredstvima

⁷¹⁸ DACG, AOBR, SNOBR 1947, k. 1, 11430/48, V. Milić, povjerenik privrednog Odsjeka – Sreskoj planskoj komisiji, 15. jul 1948; M. Perović, *Bar i Ulcinj*, 399.

⁷¹⁹ M. Perović, *Bar i Ulcinj*, 400.

⁷²⁰ AJ, AJBT, KPR, posjeta Crnoj Gori 1959, II-1/64, 4, 17-24. septembar.

⁷²¹ AJ, AJBT, KPR, posjeta Crnoj Gori 1959, II-1/64, 6, 17-24. septembar.

⁷²² AJ, AJBT, KPR, posjeta Crnoj Gori 1959, II-1/64, 6, 17-24. septembar.

⁷²³ AJ, AJBT, KPR, posjeta Crnoj Gori 1959, II-1/64, 6, 17-24. septembar.

investiranim u razvoj saobraćaja u Crnoj Gori i ambicioznim projektima koji su imali za cilj da bolje povežu i osavremene saobraćajne komunikacije sa jugoslovenskim republikama i inostranstvom, u prvoj deceniji nakon rata saobraćajna mreža u Crnoj Gori bila je slabo razvijena,⁷²⁴ iako je od 1947-1956. u sektor saobraćaja u Crnoj Gori investirano 32.074 miliona dinara (posle industrije najviše se nakon rata ulagalo u sektor saobraćaja).⁷²⁵ To je, uz ogromnu udaljenost Crne Gore od jugoslovenskih krajeva (prosjek 720 km) odakle se snabdjevala trgovačkim artiklima, uticalo da „troškovi života u Crnoj Gori“ budu za oko 20% viši od ostalih dijelova jugoslovenske države.⁷²⁶ Krajem pedesetih godina 20. vijeka dovršavala se izgradnja pruge Titograd – Bar, u fazi izgradnje su bile dionice Jadranskog puta Petrovac – Kolašin, tri nova broda od po 12.000 tona nosivosti, u izgradnji je bila prva faza Luke Bar, asfaltirani su putevi na glavnim pravcima duž Primorja, kao i na putnim pravcima Cetinje – Budva, Titograd – Nikšić...⁷²⁷ Saobraćaj na Skadarskom jezeru vršilo je jedno preduzeće koje je posjedovali tri teretna i četiri putnička manja broda, a promet robe bio je neznatan.⁷²⁸ Godine 1956. u oblasti saobraćaja u Crnoj Gori radilo je 2.519, dvije godine kasnije (1958) 3.469, a projekcije su bile da početkom šezdesetih godina 20. vijeka (1961) radi u ovoj oblasti 4.085 osoba.⁷²⁹ Uprkos činjenici da je vlast nakon rata dosta uradila na osavremenjavanju saobraćajne mreže, glavni nedostaci u sektoru saobraćaja krajem pedesetih godina 20. vijeka bili su: nepovezanost Crne Gore željeznicom, dok je sa ostalim jugoslovenskim republikama bila povezana „solidnom putnom mrežom“; nepovezanost određenih područja, nerazvijenost saobraćaja u sjevernom dijelu Crne Gore; loš kvalitet puteva, kao i „nerazvijenost mreže priključnih puteva“; neizgrađene luke i pristaništa.⁷³⁰

Kao i brojni druge sredine u Crnoj Gori, albanski krajevi su takođe bili loše saobraćajno povezani sa najbližim urbanim sredinama, i praktično izolovani „od ostalih krajeva“. Tako su Albanci iz brojnih sela iz zaleđa Ulcinja (anamalski kraj) godinama nakon rata pješaćili i putovali oko 20 do 30 km da bi došli do Bara i Ulcinja. Put koji je

⁷²⁴ B. Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860-1953*, 184-185.

⁷²⁵ AJ, AJBT, KPR, posjeta Crnoj Gori 1959, II-1/64, 4, 17-24. septembar.

⁷²⁶ B. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 618-619.

⁷²⁷ AJ, AJBT, KPR, posjeta Crnoj Gori 1959, II-1/64, 18, 17-24. septembar.

⁷²⁸ AJ, AJBT, KPR, posjeta Crnoj Gori 1959, II-1/64, 18, 17-24. septembar.

⁷²⁹ AJ, AJBT, KPR, posjeta Crnoj Gori 1959, II-1/64, 6, 17-24. septembar.

⁷³⁰ AJ, AJBT, KPR, posjeta Crnoj Gori 1959, II-1/64, 19, 17-24. septembar.

povezivao ovaj kraj sa Ulcinjem je bio praktično neupotrebljiv za saobraćaj, a nekoliko sela duži vremenski period bilo je saobraćajno odjesečeno od Ulcinja „jer nije postojala nikakva druga saobraćajna veza sa gradom“. Zato je izgradnja puta koji je trebao da poveže Ulcinj sa zaleđem (Vladimir), i ujedno za nekoliko kilometara smanji razdaljinu između anamalskog kraja i Bara, bio jedan od prioriteta socijalističke vlasti koji je trebao da približi selo i grad na ovom terenu. Izgradnja ovog puta bila je od višestrukog značaja za albansku populaciju, posebno za ekonomski razvoj ulcinjskog kraja. Izgradnja puta Ulcinj-Vladimir počela je sredinom 1953. godine, a s jeseni naredne godine (1954) izvodili su se posljedni radovi na ovoj saobraćajnici, kojom su već počeli da saobraćaju „prvi kamioni“.⁷³¹ Pored saobraćajnice Ulcinj-Vladimir, 1954. okončani su radovi na izgradnji puta Ulcinj-Krute (15 km), koji je seoskom stanovništvu iz ovog dijela omogućavao bržu i bolju saobraćajnu komunikaciju sa Ulcinjem. Nedugo nakon što je okončana izgradnja ovog, trasirana je dionica novog puta koji je trebao da unaprijedi lokalni saobraćaj (Ulcinj-Kodre) i turističku ponudu ulcinjskog kraja.⁷³²

Nakon izgradnje puta Ulcinj-Vladimir, 1955. značajno je unaprijeđena saobraćajna mreža na području barskog sreza, uspostavljanjem svakodnevne autobuske linije na relaciji između Bara i albanskog sela Vladimir, koja se do tada odvijala dva puta sedmično.⁷³³ Za kraj koji se dominantno bavio poljoprivredom i stočarstvom, uspostavljanje redovne autobuske linije sa Barom bilo je od nemalog značaja za ekonomski razvoj albanskih krajeva, omogućivši redovnije snabdjevanje urbanog područja Bara poljoprivrednim proizvodima iz njegovog zaleđa, nego što je to bio slučaj do tada. Osim toga, redovna autobuska linija otvarala je perspektivu masovnijeg zapošljavanja albanske populacije u Baru i lakši transport trgovačkih proizvoda iz gradskih u seoske sredine. Ujedno time su pobošljane bile saobraćajne veze albanske populacije sa ostalim dijelovima Jugoslavije, koje su posebno bile intenzivne za vrijeme ljetnje turističke sezone, kada se učestalije odvijao pomorski saobraćaj između sjevernog i južnog dijela Jadranskog mora. Tako su od kraja maja 1954. na relaciji Rijeka-Ulcinj nedjeljno saobraćala dva brza parobroda, kao i jedan putničko-teretni brod, što je za

⁷³¹ *Pobjeda*, 7. novembar 1954, 10.

⁷³² B. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 594.

⁷³³ *Pobjeda*, 24. april 1955, 3.

ekonomski i turistički razvoj ulcinjskog kraja bilo od neprocjenjivog značaja. Pored ove linije, lokalni brodovi iz Kotora i Ulcinja vršili su u Herceg Novom prihvat putnika sa željezničke linije Beograd-Sarajevo-Herceg Novi. Sredinom pedesetih godina 20. vijeka putovanje kombinovanim željezničko-pomorskim saobraćajem od Beograda do Ulcinja trajalo je 29 sati.⁷³⁴

Za razliku od ostalih krajeva Crne Gore u kojima su živjeli, Albanci iz barskog sreza bili su privilegovani u odnosu na svoje sunarodnike, u kojima je saobraćaj bio prilično nerazvijen. Albancima iz titogradskog sreza jedina veza sa unutrašnjošću Crne Gore vodila je preko Titograda, do kojega je nemali broj žitelja sa prostora Malesije koji su radili u glavnom gradu Crne Gore, svakodnevno pješačio i vozio biciklima po 11 kilometara u jednom pravcu, budući da je autobus na ovoj relaciji saobraćao dva puta nedjeljno (ponedjeljak, četvrtak). Imajući u vidu nerazvijenost saobraćaja, trgovina u ovim sredinama bila je slabo razvijena, posebno u titogradskom i ivangradskom srezu. S druge strane, od 64 prodavnica na malo u barskom srezu 1954. godine, samo u Ulcinju je radilo 11 trgovačkih radnji i jedan bife. Od toga je u vlasništvu Mješovitog trgovačkog preduzeća u Ulcinju bilo 8 prodavnica: dvije tekstilne, dvije prehrambene, jedna mješovita, jedna kozmetička, jedna za prodaju žita i jedna prodavnica mesa, dok su u sklopu Zemljoradničke zadruge u Ulcinju radile tri prodavnice (mješovita, prehrambena i prodavnica za prodaju mesa) i jedan bife. Ugostiteljska mreža na terenu barskog sreza (34) bila je skoro u pola manja od trgovačke. Od toga je u Ulcinju radilo 5 pet ugostiteljskih objekta. Četiri ugostiteljska objekta bila su u vlasništvu Ugostiteljskog preduzeća, u čijem su sklopu pored dva bifea poslovala i dva hotela („Jadran“, „Republika“), što je uz Dom odmora „Ivan Milutinović“ i planove da se dodatno proširi, bila respektabilna ugostiteljska mreža.⁷³⁵ Istina, za dinamičniji razvoj trgovine i ugostiteljstva ona je još uvijek bila nedovoljno razvijena, ali ne i beznačajna za kraj koji je za deset godina socijalističke vlasti ostvario nemali progres i stvorio nesumnjive pretpostavke za dinamičniji privredni ekonomski razvoj.

⁷³⁴ *Pobjeda*, 11. mart 1954, 3.

⁷³⁵ DACG, AOUL, GNO Ulcinj, k. 31, 239, D. Pejović, načelnik Narodnog odbora gradske opštine Ulcinj – D. Ivanoviću, Sekretarijatu za poslove narodne privrede NRCG, 3. maj; *Statistički godišnjak NRCG 1955*, 152, 155.

3. OBRAZOVANJE I EMANCIPACIJA ALBANSKE POPULACIJE

3. 1. *Otvaranje škola u krajevima nastanjenim Albancima i njihov rad*

Okončanje ratnih operacija u Jugoslaviji 1945. godine, nalagalo je od revolucionarne vlasti da neodložno započne proces ubrzane obnove zemlje i izvrši korjenite promjene društvenog ambijenta, čiji je nosilac bila Komunistička partija Jugoslavije. U kreiranju novog društvenog ambijenta u Jugoslaviji značajnu ulogu imao je sistem obrazovanja, kome je u novim okolnostim povjeren zadatak da vaspitava mlade naraštaje u socijalističkom duhu, i „na primjerima socijalističke izgradnje i narodnooslobodilačke borbe ubijedi mlade da je socijalistički sistem najidealniji društveni okvir za njih“. Tako je obrazovni sistem Komunističkoj partiji služio kao sredstvo kojim se vršio „politički i ideološki uticaj“ na mladu populaciju.⁷³⁶

Nakon Drugog svjetskog rata nova vlast u Jugoslaviji nastojala je da Albance kao najbrojniju manjinsku nacionalnu zajednicu koja se decenijama nalazila na marginama društvenih procesa, integriše u novu društvenu zajednicu na principima „nacionalne, političke i kulturne emancipacije“ albanske populacije. Politika nove vlasti u Jugoslaviji prema Albancima imala je uporišta u programskim principima Komunističke partije Jugoslavije s početka dvadesetih godina 20. vijeka, kao i Odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a 1943. godine, kojim su se manjinskim nacionalnim zajednicama garantovala ‘sva nacionalna prava’. Budući da su Albanci u međuratnom periodu nijesu obrazovali na maternjem jeziku, kao i da je nepismenost kod albanskog stanovništva bila izazito visoka, prirodno je što se nakon 1945. godine „školsko pitanje u samom središtu kulturne i prosvetne jugoslovenske države prema albanskoj manjini“.⁷³⁷

Za vrijeme Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori školske zgrade su pretrpjele ogromne štete, pa se nastavni proces odvijao u izuzetno teškim ulovima. „Kao i svuda i tu je okupator pokazao svoju varvarsku ćud“, oštetivši i uništivši više od 70% škola (321). Od toga je veliki broj škola bio gotovo potpuno uništen i neupotrebljiv za nastavni

⁷³⁶ A. Prekić, *Crvena ideja Crne Gore*, 181.

⁷³⁷ Dušan Bojković, *Albanska manjina i prosvetna politika jugoslovenske države na Kosovu i Metohiji 1945.*, u: *Između slobode i teskobe: nacionalne manjine u Jugoslaviji*, Beograd, 2023, 300, 303.

proces.⁷³⁸ To je uz deficit kvalifikovanog prosvjetnog kadra, nedostatak elementarnih nastavnih sredstava, školskog inventara, kao i nezavidne ekonomske prilike u zemlji, destimulativno uticalo na značajan dio crnogorske populacije da nakon rata obrazuje djecu.⁷³⁹ Posebno je otpor prema obrazovanju bio snažan u krajevima sa visokom stopom nepismenosti, kakvi su, između ostalih, bili krajevi Crne Gore nastanjeni albanskom populacijom.

Negativnoj percepciji obrazovanja kod Albanaca u velikoj mjeri su doprinijeli raniji režimi, čiji su rezultati po pitanju razvoja prosvjete i kulture u tim krajevima bili skromni. Da je njihov odnos prema obrazovanju albanske nacionalne zajednice bio drugačiji, zasigurno da bi i otpor Albanaca prema obrazovanju bio slabiji. No, kako je ovo pitanje u prošlosti sistemski zanemarivano, a vlast iz političkih i ekonomskih razloga tolerisala nepohađanje škole, većina Albanaca zadugo nakon rata nije imala afirmativan odnos prema obrazovanju. Naprotiv, insistiranje vlasti da moraju obrazovati djecu, doživljavali su kao grub atak na identitet i egzistenciju porodice, čijoj privredi su značajno doprinosili mladi naraštaji.

U nastojanju da radikalno izmjeni socijalni ambijent u albanskim krajevima, emancipuje i integriše albansku populaciju u društvene tokove, Komunistička partija trudila se da Albanci u novoj Jugoslaviji osjete „bitnu razliku u brizi i staranju“ u odnosu na međuratne jugoslovenske vlasti, koje su ih „tlačile i zaglupljivale“. U tom kontekstu otvaranje prosvjetnih institucija sa nastavom na albanskom jeziku, kao „osnova kulturne politike“ koju je nova vlast vodila prema nacionalnim manjinama,⁷⁴⁰ imala je za cilj da pokaže Albancima da nova vlast apsolutno uvažava njihovu kulturnu, lingvističku i identitetsku osobenost. Stoga je i Ministarstvo prosvete DFJ potenciralo da se u krajevima nastanjenim manjinskim stanovništvom otvaraju prosvjetne institucije, ali ne

⁷³⁸ DACG, MPRS NRCG 1945, f-3, 322/1, H. Šlaković, zastupnik prosvjetnog odjeljenja Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 19. avgust 1945; A. Prekić, *Crvena ideja Crne Gore*, 72.

⁷³⁹ *Pobjeda*, 1. decembar 1945, 7.

⁷⁴⁰ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Beograd, 1988, 121.

isključivo kada to zahtijevaju manjine, već je preporuka bila da se to čini „i na inicijativu ‘narodnih vlasti’“.⁷⁴¹

Iako se zbog nedostatka kvalifikovanog učiteljskog kadra, rad albanskih škola godinama nakon rata odvijao u ekstremno teškim uslovima, vlast se nije pokolebala u namjeri da albanskoj nacionalnoj zajednici omogući da se obrazuje na maternjem jeziku.⁷⁴² Naprotiv, neposredno nakon oslobođenja, počela je da otvara prve škole na albanskom jeziku. Uprkos činjenici da rat još uvijek nije bio završen, nova vlast u Crnoj Gori je školske 1944/45. godine u 572 osnovne škole (880 odjeljenja) upisala 40.223 učenika, među kojima je neznatan broj nastavu pohađao na albanskom jeziku.⁷⁴³ Istina, iz objektivnih razloga, nakon oslobođenja njihov broj bio je skroman.⁷⁴⁴ Tako se početkom 1945. od 35 prosvjetnih institucija na području barskog sreza, nastava na albanskom jeziku izvodila samo u dvije škole, što je s obzirom na zastupljenost albanskog stanovništva u ukupnoj populaciji ovog kraja bio minoran broj. Budući da je najveći dio Albanaca u ovom kraju živio na području Ulcinja, prve škole na albanskom jeziku otvorene su u tom kraju. Od toga je jedna škola radila u urbanom (Ulcinj), a druga na seoskom terenu nastanjenom Albancima (Salč). Kasnije su, po svemu sudeći, počele sa radom još dvije škole na albanskom jeziku na ovom području (Vladimir, Pistula), ali su podaci o njihovom radu veoma oskudni.⁷⁴⁵ Prema nekim podacima, u Crnoj Gori je krajem 1944. godine otvoreno šest škola sa nastavom na albanskom jeziku „sa po jednim odeljenjem“, ali su radile samo tri škole zbog nedostatka nastavnog kadra. Kasnije je, prema ovim podacima, na prostoru tri sreza u kojima su živjeli Albanci (barski, podgorički i andrijevički) otvoreno osam škola na albanskom jeziku. Navodno su zbog

⁷⁴¹ D. Bojković, *Albanska manjina i prosvetna politika jugoslovenske države na Kosovu i Metohiji 1945.*, 304.

⁷⁴² DACG, MRPS NRCG 1945, f-3, 289/1, I. Marović, šef prosvjetnog odjeljenja Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 6. avgust.

⁷⁴³ *Pobjeda*, 1. decembar 1945, 7. Školske 1944/45. godine na prostoru Kosova i Metohije radile su 135 albanskih i 143 škole sa nastavom na srpskom jeziku. (D. Bojković, *Komunistička partija Jugoslavije i albansko pitanje u Jugoslaviji 1919-1946*, 242.

⁷⁴⁴ *Pobjeda*, 1. decembar 1945, 7.

⁷⁴⁵ DACG, MPRS NRCG 1945, f-3, 289/1, I. Marović, šef prosvjetnog odjeljenja Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 6. avgust; *Pobjeda*, 28. januar 1945, 6. U *Pobjedi* je 28. januara 1945. godine objavljen članak: „U barskom srezu već rade tri škole s nastavnim albanskim jezikom“. Ali, osim škola u Ulcinju i Salču nije navedeno gdje je otvorena treća albanska škola. (*Isto*); Izuzev škole u selu Salč, u sklopu ostalih albanskih škola na ovom terenu radila su i područna odjeljenja. (DACG, MPRS NRCG 1945, f-3, 289/1, I. Marović, šef prosvjetnog odjeljenja Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 6. avgust.)

posljedena rata sve škole na prostoru Crne Gore nakon oslobođenja bile smještene u privatnim objektima.⁷⁴⁶ Da je vlast raspolagala većim brojem nastavnog kadra koji je poznao albanski jezik, zasigurno da bi i broj albanskih škola u Crnoj Gori bio veći. Ali, kako je albanski prosvjetni kadar bio veoma deficitaran, nastavni proces je teško bilo organizovati.⁷⁴⁷ U međuvremenu na području barskog sreza u kome su živjeli Albanci, s proljeća 1945. započela je sa radom još jedna osnovna škola (Livari).⁷⁴⁸ Iako je ovaj kraj bio pretežno bio nastanjen Albancima rimokatoličke vjeroispovijesti, opredjeljenje većine Albanaca da njihova djeca pohađaju nastavu na srpskom jeziku značajno je olakšalo izvođenje redovne nastave, što u prvim godinama nakon rata u albanskim školama nije bio slučaj.⁷⁴⁹ Jer osim problema kadrovske prirode, albanske škole praktično nijesu imale elementarnih nastavnih sredstava, koja bi učenicima olakšala da savladaju čitanje i pisanje na albanskom jeziku.⁷⁵⁰ No, budući da je u ovim krajevima nepismenost bila gotovo apsolutna, svaki vid edukacije predstavljao je veliki kulturološki preobražaj. Posebno ako se ima u vidu da se ova školska godina odvijala u ratnim okolnostima, kao i da je u pojedinim krajevima Crne Gore na jednog učitelja dolazilo i do 150 đaka,⁷⁵¹ što su bili izuzetno teški uslovi za rad. Ilustracije radi, na prostoru Kosova i Metohije tokom prve mirnodopske školske godine (1945/1946) na jednog učitelja je dolazilo je u prosjeku

⁷⁴⁶ D. Bojković, *Komunistička partija Jugoslavije i albansko pitanje u Jugoslaviji 1919-1946*, 243. „Tokom prve polovine 1945. u Debru, Gostivaru, Tetovu, Skoplju, Kumanovu, Bitolju, Ohridu, Strugi i Resenu radila je 41 škola sa nastavom na albanskom jeziku.“. S druge strane, na području preševskog sreza u drugom polugodu školske 1945/46. godine nastavu na albanskom jeziku u 11 škola (23 odjeljenja) pohađala su 572 daka. (*Isto*)

⁷⁴⁷ DACG, MPRS NRCG 1945, f-3, 289/1, I. Marović, šef prosvjetnog odjeljenja Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 6. avgust. Samo na području barskog sreza školske 1944/45. godine nije radilo 5 škola u albanskim krajevima, uprkos podesnim školskim objektima (Donji Kosić, Sukobin, Ostros, Martići i Donji Murići). (*Isto*)

⁷⁴⁸ DACG, MPRS NRCG 1945, f-2, 36/1, D. Đurović, načelnik Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 18. maj.

⁷⁴⁹ DACG, MPRS NRCG 1946, f-10, 559/1, I. Marović, povjerenik za prosvjetu pri Sreskom narodnom odboru Bar – Ministarstvu prosvjete, 13. maj.

⁷⁵⁰ DACG, MPRS NRCG 1946, f-10, 315/1, M. Nikoladis, upravitelj škole u Vladimiru – Sreskom narodnom odboru Ulcinj, 14. mart.

⁷⁵¹ DACG, MPRS NRCG 1945, f-4, 663/1, D. Dragović, povjerenik odsjeka za prosvjetu pri Sreskom narodnom odboru Ulcinj – Ministarstvu prosvjete, 6. novembar; Na području barskog sreza školske 1944/45. godine, prema nekim podacima, nastavu je pogađalo 3.030 učenika sa kojima je radilo 72 nastavnika. Od toga je stručnih bilo 58 nastavnika. To govori da je u prosjeku jedan nastavnik radio sa 42 učenika. No, budući da se tokom godine broj učenika povećao na više od 4.000, u ovom srezu jedan nastavnik u prosjeku je radio sa 55 učenika. (*Pobjeda*, 26. avgust 1945, 6; 28. januar 1945, 6.)

upola manji broj učenika (76), ali je prosječan broj učenika u odjeljenjima bio prilično visok (71).⁷⁵²

Zbog deficita albanskog nastavnog kadra, vlast u Crnoj Gori nakon rata bila je primorana se obrati kolegama u Albaniji,⁷⁵³ od kojih se očekivalo da će pomoći u nabavci nastavnih sredstava neophodnih za rad albanskih škola. Ali, kako je prosvjetni kadar bio veoma deficitaran i u Albaniji, albanska vlast nije udovoljila molbi kolega iz Jugoslavije (Crne Gore). Jer je nastavni kadar imao važnu ulogu u suzbijanju analfabetizama, koji je i u Albaniji bio „velika rana“, budući da je u nemalom broju sela nepismenost bila gotovo apsolutna (više od 90%). Zbog toga je vlast u Crnoj Gori bila primorana da se obrati za pomoć kolegama na Kosmetu, koje takođe nijesu udovoljile zahtjevu iz Crne Gore, jer nijesu imale dovoljan „broj nastavnika - Šiptara“.⁷⁵⁴ Suočena sa problemom deficita albanskih prosvjetnih radnika, vlast u Crnoj Gori nakon rata je bila primorana da stvara domaći albanski nastavni kadar. Budući da je to bi dug i složen proces, dok ne prispiju prve generacije obrazovanih albanskih učitelja, vlast je u albanskim školama pretežno uposlila nekvalifikovan, uglavnom ideološki podoban prosvjetni kadar, koji je poznao albanski jezik.

Obrazovanje nacionalnih manjina u Jugoslavii poslije rata bilo je definisano Odlukom Komisije Privremenog prosvetnog saveta Ministarstva prosvete DFJ od avgusta 1945. godine, kojom je dozvoljeno bilo otvaranje novih manjinskih prosvjetnih institucija ‘svuda gde je to bilo potrebno’. Jedini uslov bio je da u mjestu gdje se otvara manjinska škola ima najmanje „20 redovnih učenika“, kao i da ne postoji druga osnovnoškolska institucija u tom mjestu. Ako, pak, postoji osnovnoškolska institucija u kojoj nastavu pohađa minimum 30 đaka, regulisano je da se njenom sastavu osnuje odjeljenje u kojem će nastavu pohađati učenici nacionalnih manjina. Rad škola sa nastavom na jezicima

⁷⁵² I. Vukadinović, *Autonomija Kosova i Metohije u Srbiji (1945-1969)*, 512-513. Školske 1945/46. na prostoru Kosova i Metohije nastavu je izvodilo 667 učitelja i nastavnika. Jedanaest godina kasnije, školske 1956/57. na Kosovu i Metohiji radilo je 3.303 učitelja i nastavnika. (*Isto*); Školske 1986/87. godine u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji radilo je 1.570 škola i 272 srednje škole u kojima se nastava izvodila na jezicima nacionalnih manjina. Od toga se u 1.221 osnovnoj školi i 165 srednjih škola nastava izvodila na albanskom jeziku. (D. Jović, *Uvod u Jugoslaviju*, 67)

⁷⁵³ *Pobjeda*, 28. januar 1945, 6.

⁷⁵⁴ DACG, MPRS NRCG 1945, f-5, 761/1, B. Milatović, zastupnik povjerenika prosvjete Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za Kosovo i Metohiju – Ministarstvu prosvjete Crne Gore, 22. novembar; *Naša žena*, br. 5, maj 1948, 11.

nacionalnih manjina finansirale su se iz sredstava federalnih jedinica, a nastavnici su trebali da budu državljani Jugoslavije iz redova nacionalnih manjina.⁷⁵⁵ Od trećeg razreda učenici osnovnih škola za nacionalne manjine u Jugoslaviji pohađali su i jezik federalne jedinice (tri časa nedjeljno) u kojoj su bili nastanjeni.⁷⁵⁶

Uprkos činjenici da nijesu imale dovoljno nastavnog kadra, vlast je konstantno obnavljala i otvarala nove škole u albanskim krajevima. Tako je na početku školske 1945/46. u Crnoj Gori osposobila za rad 16 albanskih (osnovnih) škola, iako se zbog problema sa učiteljskim kadrom „nastava u većem broju ovih škola ne obavlja nikako“.⁷⁵⁷ S druge strane, jedan broj učenika albanske nacionalnosti nastavu je pohađao na srpskom jeziku,⁷⁵⁸ što je za nastavak njihovog obrazovanja i integraciju u društvene tokove bilo od neprocjenjivog značaja. Iako je veliki broj albanskih škola bio spreman za prihvatanje neposredno nakon oslobođenja, zbog problema sa nastavnim kadrom⁷⁵⁹ u zaleđu Ulcinja i Bara na početku školske 1945/46. nijesu radile četiri albanske škole (Sukobin, Kosić, Ostros, Martići). Nakon izvjesnog vremena u ulcinjskom kraju obustavila je rad škola u kojoj se nastava izvodila na srpskom jeziku (Darza), tako da je krajem 1945. u ulcinjskom srezu radilo šest od ukupno jedanaest osnovnih škola. Od toga se u pet škola nastava izvodila na albanskom jeziku (Ulcinj, Salč, Pistula, Štoj, Vladimir). Izvjesno vrijeme na ovom području radila je „u staroj i trošnoj seljačkoj kući“ još jedna albanska škola (Klezna), ali je zbog neuslovnosti, vlast bila prinuđena da obustavi njen rad dok se ne podigne moderna školska zgrada.⁷⁶⁰

Da bi se nastavni proces nesmetano odvijao u školama ulcinjskog kraja, vlast je morala da uposli 14 učitelja, od kojih je 12 bilo neophodno albanskim školama i područnim odjeljenjima, dok su 2 učitelja nedostajala školama „sa državnim nastavnim

⁷⁵⁵ D. Bojković, *Komunistička partija Jugoslavije i albansko pitanje u Jugoslaviji 1919-1946*, 242.

⁷⁵⁶ I. Vukadinović, *Autonomija Kosova i Metohije u Srbiji (1945-1969)*, 517.

⁷⁵⁷ DACG, MPRS NRCG 1951, f-83, 3238/35, N. Martinović, načelnik Odjeljenja za škole Ministarstva prosvjete – Predsjedništvu Skupštine Autonomne oblasti Kosova i Metohije (Odjeljenju za prosvjeđivanje), 15. januar 1946; *Pobjeda*, 1. decembar 1945, 7; N. Dizdarević, *Albanski dnevnik*, 167; Na prostoru Kosova i Metohije školske 1945/46. godine osnovnu školu je pohađalo 23.615 učenika albanske nacionalnosti. (*II kongres Komunističke partije Srbije*, 36)

⁷⁵⁸ DACG, MPRS NRCG 1945, f-4, 531/1, I. Marović, povjerenik za prosvjetu pri Sreskom narodnom odboru Bar – Ministarstvu prosvjete, bez datuma.

⁷⁵⁹ *Pobjeda*, 1. decembar 1945, 7.

⁷⁶⁰ DACG, MPRS NRCG 1945, f-4, 663/1, D. Dragović, povjerenik za prosvjetu pri Sreskom narodnom odboru u Ulcinju – Ministarstvu prosvjete, 6. novembar; *Pobjeda*, 30. decembar 1945, 4.

jezikom“ (Ulcinj, Darza).⁷⁶¹ Najveća potreba za albanskim učiteljima bila je u osnovnoj školi u Ulcinju, u kojoj je od 526 učenika⁷⁶², oko 40% đaka (210) nastavu pohađalo na albanskom jeziku. Osim što je imala najviše učenika, ova škola imala je najviši broj nastavnika (8) u ulcinjskom kraju, ali je od toga samo jedan prosvjetni radnik izvodio nastavu na albanskom jeziku.⁷⁶³ Iako je u ovoj školi u prosjeku jedan nastavnik radio sa 65 učenika, na jednog albanskog prosvjetnog radnika dolazio je tri puta veći broj đaka. Da bi se rad odvijao u optimalnijim uslovima, vlast je morala hitno da uposli u ovoj školi 3 učitelja u albanskim i jednog u odjeljenjima sa nastavom na srpskom jeziku.⁷⁶⁴ Iako problem deficita nastavnog kadra u prvim poslijeratnim godinama nije bilo jednostavno riješiti, pored nekoliko osnovnih škola, u ulcinjskom srezu školske 1945/46. radila je i Niža gimnazija, čije je otvaranje podržalo građanstvo Ulcinja.⁷⁶⁵ Iako se rad škola na albanskom jeziku odvijao u teškim uslovima, vlast je imala mnogo razloga da bude zadovoljna. Tim prije jer je obnovila i otvorila nove škole i omogućila Albancima da se obrazuju na maternjem jeziku.⁷⁶⁶

Sredinom marta 1946. na seoskom terenu podgoričkog sreza nastava se izvodila u pet samostalnih albanskih škola i pet područnih odjeljenja, a u planu je bilo da se otvore još tri škole sa po jednim odjeljenjem.⁷⁶⁷ Pola godine ranije, početkom septembra 1945.

⁷⁶¹ DACG, MPRS NRCG 1945, 793/1, D. Dragović, povjerenik za prosvjetu pri Sreskom narodnom odboru Ulcinj – Sreskom narodnom odboru Ulcinj, 3. decembar.

⁷⁶² DACG, MPRS NRCG 1945, f-5, 754/1, tabelarni pregled škola na području Sreskog narodnog odbora Ulcinj, 24. novembar.

⁷⁶³ DACG, MPRS NRCG 1945, f-4, 663/1, D. Dragović, povjerenik za prosvjetu pri Sreskom narodnom odboru Ulcinj – Ministarstvu prosvjete, 6. novembar.

⁷⁶⁴ DACG, MPRS NRCG 1945, f-5, 702/1, D. Dragović, povjerenik za prosvjetu pri Sreskom narodnom odboru Ulcinj – Ministarstvu prosvjete, 1. novembar.

⁷⁶⁵ *Pobjeda*, 1. decembar 1945, 6. U prikupljanju sredstava od građanstva su se posebno posebno su se istakli: Marko Čarmak, predsjednik MNO, Damjan Martinović, Venera Strugar, kao i nastavnici Gimnazije. Samo u toku jednog dana građanstvo je sakupilo 10.296 dinara. (*Isto*)

⁷⁶⁶ *Pobjeda*, 12. mart 1949, 2. U arhivalijama i štampi nakon rata mogu se naći oprečni podaci o broju albanskih škola. Tako je, prema podacima *Pobjede*, u Crnoj Gori u toku školske 1945/46. godine radilo 14 osnovnih škola na albanskom jeziku (16 odjeljenja, 15 nastavnika), iako je njihov broj najvjerovatnije bio nešto veći (*Isto*)

⁷⁶⁷ DACG, MPRS NRCG 1951, 3238/36, N. Martinović, načelnik Odjeljenja za škole Ministarstva prosvjete – Komitetu za škole i nauku, 16. mart. Samostalne albanske škole radile su u selima: Gornji Zatrijebač, Donji Zatrijebač, Dinoša, Vuksanlekić i Druma. Vlast je namjeravala da na ovom prostoru otvori još tri škole sa po jednim područnim odjeljenjem u selima: Prifta, Arza i Krševo. (*Isto*); Škole u Donjem Zatrijepču, Vuksanlekiću, Dinoši i Drumi „su osnovane poslije 1944/45. školske godine“. (DACG, MPRS NRCG 1946, f-10, 342/1, L. Vukčević, povjerenik za prosvjetu pri Sreskom narodnom odboru Podgorica – Ministarstvu prosvjete, 3. april.) Na ovom području postojale su još škole: u Tuzima, Gornjem Zatrijepču, Fundini, Prifti i Grudima, a krajem maja 1945. otvorena je nova škola u selu Zatrijebač.

na ovom prostoru radile su tri škole na albanskom jeziku.⁷⁶⁸ Imajući u vidu da su u podgoričkom srezu tada radile 43 škole,⁷⁶⁹ albanske škole činile su oko 7% ukupnog broja prosvjetnih institucija u ovom dijelu Crne Gore. Budući da su u toku ove školske godine otpočele sa radom još neke albanske škole, njihov udio neznatno je porastao. Zasižno da bi on bio mnogo veći da nije bilo problema kadrovske prirode. Poseban problem predstavljalo je to što je veliki broj škola otvaran u nepodesnim privatnim objektima, koje su oskudijevale inventarom i nastavnim sredstvima. No, ako se inventar mogao lakše nabaviti, prvih poratnih godina nastavni proces u nekim albanskim školama odvijao se zasižno bez nastavnih sredstava. To potvrđuje izvještaj upravitelja jedne albanske škole u ulcinjskom kraju, koji se sredinom marta 1946. žalio sreskoj vlasti, da ne raspolaže „ni sa jednim primjerkom bukvara, čitanke, knjige, brošure, ili pak novine“.⁷⁷⁰ S obzirom da se dva mjeseca ranije republičko Ministarstvo prosvjete obratilo kolegama na Kosovu i Metohiji da im pošalje do 3.000 bukvara („a po mogućnosti i drugih udžbenika“), vjerovatno da vlast na Kosovu i Metohiji ni ovoga puta nije udovoljila molbi crnogorskih kolega.⁷⁷¹ Dakle, uprkos činjenici da pojedine albanske škole nijesu imale nikakvih nastavnih materijala na albanskom jeziku marta 1946. godine, i apela crnogorskog Ministarstva prosvjete kolegama na Kosovu i Metohiji da im pošalju bukvar i druge udžbenike na albanskom jeziku, izvjesna savremena istraživanja ukazuju da su albanske škole u Crnoj Gori u toku školske 1944/45. godine, kao i 1945/46. u upotrebi su bili isti udžbenici kao i prostoru Kosova i Metohije⁷⁷² što izvori crnogorske provenijencije ne mogu da potvrde. Tim prije jer ni na Kosmetu nije bilo dovoljno udžbenika za albanske škole. Naprotiv, bukvar koji je u Albaniji krajem 1945.

(DACG, MP RS NRCG 1945, f-5, 703/2, Tabelarni pregled škola na području Sreskog narodnog odbora Podgorica, bez datuma; DACG, MP RS NRCG 1945, f-3, 288/1, I. Rašović, zastupnik načelnika prosvjetnog odjeljenja pri Sreskom narodnom odboru Podgorica – Ministarstvu prosvjete, 1. avgust; DACG, MP RS NRCG 1945, f-2, 144/1, I. Rašović, načelnik prosvjetnog odjeljenja pri Sreskom narodnom odboru Podgorica – Ministarstvu prosvjete, 27. jun; DACG, MP RS NRCG 1945, f-2, 66/1, M. Kažić, šef prosvjetnog odjeljenja pri Sreskom narodnom odboru Podgorica – Ministarstvu prosvjete, 25. maj)

⁷⁶⁸ DACG, MP RS NRCG 1945, f-5, 703/2, Tabelarni pregled škola na području Sreskog narodnog odbora Podgorica, bez datuma. To su bile škole: u Tuzima, Gornjem i Donjem Zatrijepču, a jedan broj albanske djece nastavu je pohađao u osnovoj školi u selu Fundina (*Isto*)

⁷⁶⁹ DACG, MP RS NRCG 1945, f-5, 703/1, L. Vukčević, povjerenik za prosvjetu pri Sreskom narodnom odboru Podgorica – Ministarstvu prosvjete, 9. novembar.

⁷⁷⁰ DACG, MP RS NRCG 1946, f-10, 315/1, M. Nikolaidis, upravitelj škole u Vladimiru – Sreskom narodnom odboru, 14. mart.

⁷⁷¹ DACG, MP RS NRCG 1951, 83,3238/35, N. Martinović, načelnik Odjeljenja za škole Ministarstva prosvjete – Predsjedništvu Skupštine Autonomne oblasti Kosova i Metohije, 15. januar 1946.

⁷⁷² D. Bojković, *Komunistička partije Jugoslavije i albansko pitanje u Jugoslaviji 1919-1946*, 247.

odštampan u tiražu od 20.000 primjeraka, u albanskim školama na prostoru Jugoslavije počeo je da se koristi od januara 1946. godine.⁷⁷³ To ukazuje da snabdjevenost albanskih škola udžbenicima zadugo nakon oslobođenja nije bilo riješeno.

Za razliku od ulicinjskog, u kome je vlast u međuratnom periodu izgradila izvjestan broj državnih škola, u titogradskom srezu albanske škole nalazile su se u privatnim, mahom neadekvatnim objektima, za koje je država vlasnicima plaćala kiriju. Nažalost, deset godina nakon rata u tim objektima i dalje je radila većina albanskih škola u titogradskom srezu, što govori da se nastava odvijala u izuzetno teškim uslovima.⁷⁷⁴ Ali, podatak da su poslije rata albanske škole otvarane u mjestima u kojima ih nikada ranije nije bilo, njihov doprinos prosvjećivanju i emancipaciji Albanaca bio je veliki. Tim prije jer je socijalistička vlast konstantno uvećavala njihovu mrežu, učeničku populaciju, upošljavajući u nedostatku kvalifikovanog, politički podoban kadar preko kojeg su vršili indoktrinaciju albanske populacije.⁷⁷⁵

U andrijevičkom srezu od ukupno 44 škole nastava na albanskom jeziku školske 1945/46. izvodila se u dvije škole (Vusanje, Martinovići).⁷⁷⁶ Istina, početkom 1946. otvorena je još jedna škola (Hoti). No, osim činjenice da je u njoj nastavu pohađalo 40 učenika, da je imala jednog učitelja, kao i da su učenici bili muslimanske vjeroispovjesti, ne raspolazemo sa više podataka o njenom radu. Iako je vijest o otvaranju ove škole objavljena početkom marta 1946. u listu *Pobjeda*,⁷⁷⁷ nije nam poznato na kom se jeziku izvodila nastava. U poređenju sa ostalim, albanske škole su činile manje od 5% ukupnog broja prosvjetnih institucija u andrijevičkom srezu, što je bilo nesrazmjerno zastupljenosti albanske populacije u plavsko-gusinjskom kraju. Potreba za otvaranjem većeg broja albanskih škola bila je utoliko veća, jer je plavsko-gusinjski kraj u kulturnom pogledu bio možda i najzaostaliји dio Crne Gore „pun vradžbina i primitivizma, nepismenosti i svakoјakih znanih i neznanih narodnih običaja“. Zato je na ovom, kao i u ostalim

⁷⁷³ *Isto*, 248.

⁷⁷⁴ DACG, AOPG, MNO Tuzi 1955-1957, k. 1, zapisnik sa IX redovne sjednice Narodnog odbora opštine Tuzi, 28. jun 1956.

⁷⁷⁵ DACG, MP RS NRCG 1946, f-10, 514/1, N. Martinović, načelnik Ministarstva prosvjeta – Sreskom narodnom odboru, 11. maj.

⁷⁷⁶ DACG, MP RS NRCG 1946, f-10, 426/2, M. Stojković, povjerenik kulturno-prosvjetnog Odsjeka pri Sreskom narodnom odboru Andrijevice – Ministarstvu prosvjete, 15. april.

⁷⁷⁷ *Pobjeda*, 3. mart 1946, 5. Škola u selu Hoti se nalazila u kući izvjesnog Hasa Muratagića (*Isto*)

dijelovima Crne Gore nastanjenom albanskom populacijom, rezervisanost prema obrazovanju bila veoma snažna.⁷⁷⁸ No, i pored sve dovjetljivosti kojom su se služili roditelji u nastojanju da izbjegnu obrazovanje djece, na početku školske 1946/47. u dvije albanske škole u andrijevičkom srezu nastavu je pohađalo 202 učenika, što za seosko područje nije bio mali broj. Kao i u drugim krajevima u kojima su živeli Albanci, primjetno je da je ženske djece u školama bilo manje od muške, što je bila posljedica partijarhalnih shvatanja o položaju žene u porodici. Interesantno, da se uprkos takvim svjetonazorima u albanskim školama andrijevičkog sreza školske 1946/47. upisalo 74 učenica albanske nacionalnosti (128 muškaraca), što nije bio mali broj. Kao i u većini drugih albanskih škola, ni na području andrijevičkog sreza „od oslobođenja nije dolazilo nikakvih udžbenika pa ni najpotrebnijih priručnika“.⁷⁷⁹ To govori da su albanske škole u Crnoj Gori u prvim poratnim godinama radile u izuzetno kompleksnim uslovima.

Iako je u andrijevičkom živio neuporedivo manji broj Albanaca nego u ulcinjskom srezu, u osnovnoj školi u Ulcinju, kao jedinoj urbanoj školi koji su pohađali Albanci, bilo je samo 8 učenika više nego u albanskim školama andrijevičkog sreza. To ukazuje da svijest albanske populacije o značaju obrazovanja u urbanim sredinama nije bila na većem nivou od seoskih. Pritom, polna struktura učenika osnovne škole u Ulcinju (129 muškaraca, 81 žena), bila je gotovo identična kao u dvije škole andrijevičkog sreza (128 muškaraca, 74 žena). U većini škola muškarci su bili brojniji od žena, a u pojedinim albanskim školama muškaraca je bilo neuporedivo više od žena.⁷⁸⁰ To govori, da

⁷⁷⁸ *Pobjeda*, 29. novembar 1954, 10.

⁷⁷⁹ DACG, MPRS NRCG 1946, f-13, 1347/3, M. Stojković, povjerenik za prosvjetu pri Sreskom narodnom odboru Andrijevice – Ministarstvu prosvjete, 26. novembar. Škole u selima Vusanje i Martinovići imale su po jedno područno odjeljenje. Smještene su bile u privatnim zgradama, nijesu imale kvalifikovanog nastavnog kadra, namještaj i nastavna sredstva neophodna za rad. (*Isto*)

⁷⁸⁰ DACG, MPRS NRCG 1945, f-4, 663/1, D. Dragović, povjerenik odsjeka za prosvjetu pri Sreskom narodnom odboru Ulcinj – Ministarstvu prosvjete, 6. novembar; DACG, MPRS NRCG 1945, f-5, 703/2, Tabelarni pregled škola na području Sreskog narodnog odbora Podgorica, 7. maj; U školi u selu Sukobin (153) bilo je 89 dječaka i 64 djevojčice; u školu selu Kosić (167) je bilo je 92 muškarca i 75 žena; u Martićima (152) 94 muškaraca i 58 žena, dok su u Ostrosu dječaci bili gotovo dvostruko brojniji od djevojčica (85:45). Muškarci (80) su bili znatno brojniji od i žena (52) u školi u selu Salč, dok je u selima Gornji Zatrijebač (39 muškarca, 24 žena) i Tuzima (54 muškaraca, 40 žena) odnos muškaraca i žena bio uravnoteženiji. S druge strane, u osnovnoj školi u selu Vladimir (školske 1945/46) muškarci (100) su bili više od dva puta brojniji od žena (44). U selu Pistulo je ovaj odnos muškaraca i žena bio je gotovo 4:1 (23:6), a u Štoju (90 dječaka, 20 djevojčica) 4,5:1. Nesrazmjern odnos bio je najveći u osnovnoj školi u selu Donji Zatrijebač, u kojoj je na jedno upisano žensko dijete dolazilo čak 7 muškaraca (6:43). (*Isto*; DACG, MPRS NRCG 1945, f-4, 663/1, D. Dragović, povjerenik odsjeka za prosvjetu pri Sreskom narodnom odboru Ulcinj – Ministarstvu prosvjete, 6. novembar)

Albanaci nijesu sa simpatijama gledali na obrazovanje ženske populacije i njihovo uključivanje u društvene procese, budući da je to bilo u suprotnosti sa albanskim običajnim pravom.

Disproporcija između muškaraca i žena u albanskim školama bila je najizraženija u titogradskom srezu, u kojima su muškarci činili više od dvije trećine učeničke populacije. Tako je na početku školske 1946/47. u sedam albanskih škola ovog kraja koje je pohađao 571 učenik, muškaraca bilo 443, dok je broj žena bio značajno manji (128). Izuzev 16 učenica viših razreda, ostala ženska populacija pohađala je prvi razred osnovne škole. S obzirom da je prethodne godine broj Albanci koje su pohađale osnovnu školu bio značajno veći, očigledno je da su njihovi roditelji u međuvremenu odustali da ih obrazuju. Tako je u albanskim školama na prostoru podgoričkog sreza na početku školske 1946/47. u drugom razredu bilo 13, a u trećem razredu samo tri učenice. Poraznost ovih podataka postaje zabrinjavajuća kada se zastupljenost ženske djece uporedi sa brojem muškaraca, koji su u drugom razredu bili oko 12 puta zastupljeniji od djevojčica (160), u trećem su bili gotovo 20 puta (58) brojni, dok u četvrtom razredu nije bilo ženske populacije. Istina, u četvrtom razredu ni muškraci nijesu bili posebno brojni (22). Iako broj albanskih učenika na ovom terenu nije bio mali, razloga za optimizam da će se iz godinu ona stalno uvećavati, bilo je na pretek. Tim prije jer se na početku školske 1946/47. više od 300 učenika upisalo u prvi razred osnovne škole (203 muškarca, 112 žena).⁷⁸¹ U međuvremenu na ovom području započela je sa radom još jedna škola, pa je ukupno na albanskom jeziku radilo osam škola. Izuzev jedne, sve albanske škole na ovom području imale su po dva područna odjeljenja, dok je škola u Tuzima imala tri područna odjeljenja. Ali, za razliku od drugih, nastava u ovoj školi se izvodila se na srpskom jeziku.⁷⁸²

Uprkos činjenici da nemali broj Albanaca nije imao afirmativan stav prema obrazovanju, u 11 osnovnih škola ulcinjskog sreza na početku školske 1945/46. upisano

⁷⁸¹ DACG, MPRS NRCG 1946, f-13, 1388/3, N. Sekulović, povjerenik za prosvjetu pri Sreskom narodnom odboru Titograd – Ministarstvu prosvjete, 9. novembar. Pored škole u selu Tuzi, nastava na srpskom jeziku izvodila se u selu Fundina. (*Isto*)

⁷⁸² DACG, MPRS NRCG 1946, f-13, 1388/2, Broj škola i odjeljenja u srezu titogradskom – stanje na dan 1. oktobra 1946. godine. Nastava na albanskom jeziku izvodila se u selima: Arza, Vuksanlekić, Gornji Zatrijebač, Dinoša, Donji Zatrijebač, Drume, Prifta i Koći). Jedno područno odjeljenje imala je škola u selu Koći. Škola u Fundini imala je dva područna odjeljenja. (*Ito*)

je 1.711 učenika, što za prvu mirnodopsku školsku godinu nije bio mali broj. Od toga su muškarci činili nešto više od 60% (1.079), a ženska djeca skoro 40% učeničke populacije (662). Ali, kako zbog nedostatka nastavnog kadra 5 škola nije radilo (4 albanske), šest prosvjetnih institucija u ovom srezu imale su ukupno 1.034 učenika. Od toga su više od 50% školske populacije (preko 30% upisanih učenika sreza) bili učenici osnovne škole u Ulcinju. Budući da su neke škole u međuvremenu otpočele sa radom, školske 1945/46. skoro 50% učenika nastavu je pohađalo na albanskom jeziku. Ukupan broj djece albanske nacionalnosti koji je bio uključen u obrazovni proces zasigurno je bio veći, s obzirom da se manji broj Albanaca obrazovao na srpskom jeziku.⁷⁸³ Zasigurno da je takvih slučajeva bilo i u ostalim krajevima Jugoslavije nastanjenim Albancima. Kako god, krajem školske 1945/46. u Jugoslaviji je radilo skoro 300 škola (298) sa 565 odjeljenja u kojima se nastava izvodila na albanskom jeziku,⁷⁸⁴ što je za emancipaciju, integraciju i modernizaciju albanske populacije u Jugoslaviji bilo od ogromnog značaja.

Sumirajući rezultate poslijeratnog razvoja Crne Gore, predsjednik crnogorske vlade Blažo Jovanović u ekspozitu koji je iznio u Narodnoj skupštini početkom septembra 1946. godine, kazao je da se za godinu i po dana od kako je dobila povjerenje naroda, vlada se suočila sa krupnim i teškim zadacima. Predsjednik vlade je podsjetio da je nova vlast nakon oslobođenja zatekla u Crnoj Gori „strahovitu pustoš“: popaljena sela, srušene gradove, uništenu saobraćajnu infrastrukturu, napaćen narod, mrtav privredni život, uništeno stočarstvo, sušu, veliku glad... Kada je u pitanju prosvjetna politika nove vlasti, saopštio je da su za vladu u poslijeratnoj obnovi zemlje najvažniji zadaci bili: otvaranje i obnova škola, zbrinjavanje i omogućavanje učenicima da nadoknade prekinuto i nastave dalje školovanje, stručno osposobljavanje starog i stvaranje novog nastavnog kadra, podizanje kvaliteta nastave, učvršćivanje i razvoj nove demokratske škole u duhu rada na

⁷⁸³ DACG, MPRS NRCG 1945, f-4, 663/1, D. Dragović, povjerenik odsjeka za prosvjetu pri Sreskom narodnom odboru Ulcinj – Ministarstvu prosvjete, 6. novembar. Poslije ulcinjske, po broju upisanih učenika bila je najveća škola u selu Kosić (nije radila), u kojoj je upisano 167 učenika. Osnovna škola u selu Pistula je imala najmanje učenika ulcinjskom kraju (29). Ukupno se ove školske godine upisalo 956 učenika (589 dječaka, 367 djevojčica) da pohađa nastavu na albanskom jeziku, što je bilo oko 55% ukupnog broja učenika ulcinjskog sreza. No, kako zbog nedostatka nastavnog kadra 4 škole sa 602 upisana učenika na seoskom terenu (Sukobin, Kosić, Ostros, Martići) nijesu radile (neke su povremeno radile), broj Albanaca koji je pohađao školu u ovom kraju bio je značajno manji od broj upisanih učenika. Na srpskom jeziku u ulcinjskom srezu nastava se izvodila u šest škola: u Ulcinju (316), Salču (132), Štoju (110), Gorani (93) i Pistuli (29), dok škola u selu Darza (75) nije radila. (*Isto*)

⁷⁸⁴ D. Bojković, *Komunistička partija Jugoslavije i albansko pitanje u Jugoslaviji 1919-1946*, 244.

prosvjećivanju širokih narodnih masa... U nastavku izlaganja Jovanović je kazao da se vlast nakon oslobođenja suočila sa brojnim problemima, kao što su: nedovoljan broj školskih objekata, školskog namještaja, nastavnih sredstava i nedostatak stručnog kadra. No, i pored brojnih teškoća, Jovanović je saopštio da je u Crnoj Gori nakon rata otvoreno 596 osnovnih škola, što govori da je u odnosu na predratnih 459 prosvjetnih institucija, socijalistička vlast otvorila 137 novih škola. U nastavku izlaganja Jovanović je istakao da je školske 1945/46. osnovne škole pohađalo 45.899 učenika (27.455 muškaraca, 18.444 žena), kao i da se u školskoj 1946/47. u crnogorske gimnazije upisalo 9.664 učenika (6.695 muškaraca, 2.949 žena). Nakon oslobođenja u Crnoj Gori je radilo 17 viših i nižih gimnazija, dok ih je u međuratnom periodu bilo petnaest. Jovanović je saopštio da su nakon oslobođenja u Crnoj Gori otvorene: Učiteljska škola u Herceg Novom, Trgovačka akademija u Titogradu, Srednja tehnička škola na Cetinju, Srednja medicinska škola na Cetinju, Srednja poljoprivredna škola u Baru, Škola zdravstvenih učiteljica u Titogradu, 17 manjinskih škola, 11 zabavišta, 15 ženskih zanatskih škola, jedna industrijska zanatska škola, tri niže poljoprivredne škole, jedna zanatsko pletarska škola, 9 stručno-produžnih škola, jedna rezbarska škola, dok je za školsku 1946/47. bilo predviđeno otvaranje 32 produžne osnovne škole.⁷⁸⁵

Rezultati koje je za kratko vrijeme ostvarila nova vlast u oblasti obrazovanja uistinu su bili respektabilni. Posebno, ako se ima u vidu da je školska mreža bila praktično uništena. Da je samo obnovila rad u predratnim školama koje je neprijatelj uništio, a kamoli otvorila još 137 novih škola, od kojih je 17 izvodilo nastavu na albanskom jeziku, socijalistička vlast u Crnoj Gori imala mnogo razloga da bude zadovoljna. Ali, kada su u pitanju faktori koji utiču na kvalitet nastavnog procesa, poput nedostatka stručnog kadra, opremljenosti škola nastavnim sredstvima, inventarom, neredovno pohađanje nastave, kao i odbijanje jednog broja roditelja da obrazuju djecu, razloga za zabrinutost bilo je na dosta. Posebno su ovi problemi bili izraženi u albanskim školama, u kojima se tek od školske 1946/47. u većini škola nastava redovnije izvodila. To govori da je u međuvremenu vlast uglavnom uspjela da riješi problem nastavnog kadra, što je bio uslov da se nastavni proces nesmetano odvija.

⁷⁸⁵ *Pobjeda*, septembar 1946, 2-4.

Jedan od najvećih problema sa kojim se prosvjetna vlast nakon rata morala suočiti, bio je veliki broj nekvalifikovanog prosvjetnog kadra, kome je povjereno da vaspitava i obrazuje mlade naraštaje u socijalističkom duhu. Samo u osnovnim školama 1947. trećina učitelja nije imala stručne kvalifikacije. Naprotiv, od školske spreme većina nestručnih nastavnika je imala od 2 razreda gimnazije do mature. Budući da je nakon rata otvoren veliki broj novih škola, vlast je bila prinuđena da iz praktičnih razloga rad u školstvu povjeri nekvalifikovanim učiteljima. Iako nijesu posjedovali stručne kvalifikacije, vlast je smatrala da su oni apsolutno osposobljeni da čak nauče elementarnoj pismenosti („bolje da se djeca nauče čitati i pisati nego ništa“). U albanskim školama većina učitelja je imala samo osnovnu školu, što su bile veoma slabe stručne kvalifikacije. Ali, za populaciju kod koje je nakon rata nepismenost bila gotovo apsolutna, četiri razreda osnovne škole bili su respektabilna školska sprema.⁷⁸⁶ Ipak, imajući u vidu stručnu limitiranost nemalog broja učitelja, prema pompeznim natpisima u štampi o grandioznim uspjesima u oblasti obrazovanja nakon rata, mora se imati rezerva.

Od svih krajeva u kojima su živjeli Albanci u Crnoj Gori, u oblasti obrazovanja progres je bio najupečatljiviji u ulcinjskom srezu. U odnosu na prethodnu, školske 1946/47. otvorene su još dvije nove seoske škole. Iako su u Albanci bili etnička većina u oba mjesta, jedna škola je radila na albanskom, a druga na srpskom jeziku.⁷⁸⁷ Njihovim otvaranjem broj prosvjetnih institucija u ulcinjskom srezu povećao se na 13, a više od polovine vaspitno-obrazovnih ustanova nastavu su izvodile na albanskom jeziku. Iako većina škola (7) na ovom području nije ispunjavala higijenske i pedagoške uslove za rad, što je bila uobičajena pojava, albanske škole u ulcinjskom srezu ipak su bile svijetao primjer za ostale albanske škole u Crnoj Gori, od kojih nijedna nije ispunjavala ove uslove. Albanske škole ulcinjskog sreza prednjačile su u i po broju nastavnika sa

⁷⁸⁶ DACG, MPRS NRCG 1947, f-13, 265/1, F. Radičević, načelnik personalnog odsjeka u Ministarstvu prosvjete – Predsjedništvu Ministarskog savjeta, 4. april; Vladeta Cvijović, Branislav Kovačević, *Upravljanje prosvjetom u Crnoj Gori: ministarstva i ministri (1882-1996)*, Podgorica, 1996, 103-104; Na prostoru Kosova i Metohije školske 1947/48. od 385 učitelja i nastavnika u školama i odjeljenjima sa nastavom na albanskom jeziku, „150 su bili kvalifikovani i imali završenu gimnaziju ili učiteljsku školu“, dok 235 nije imalo stručne kvalifikacije. Jedanaest godina kasnije, školske 1958/59. skoro 70% albanskog nastavnog kadra na prostoru Kosova i Metohije nije imao potrebne stručne kvalifikacije. (I. Vukadinović, *Autonomija Kosova i Metohije u Srbiji (1945-1969)*, 513-514)

⁷⁸⁷ DACG, MPRS NRCG 1946, f-13, 1405/5, D. Dragović, povjerenik za prosvjetu pri Sreskom narodnom odboru Ulcinj – Ministarstvu prosvjete, 25. novembar. Otvorene su škole u selima Ambula i Bratica. Nastava u osnovnoj školi u selu Ambula bila je na albanskom, a u selu Bratica na srpskom jeziku. (*Isto*)

stručnim kvalifikacijama, kojih je školske 1946/47. bilo tri.⁷⁸⁸ Znajući kakav je problem predstavljao nastavni kadar u albanskim krajevima, broj prosvjetnih radnika sa stručnim kvalifikacijama u albanskim školama ulcinjskog sreza nije bio simboličan. Posebno ako se ima u vidu da je od 7 škola na albanskom jeziku (ne računajući školu u Ulcinju, u kojoj se izvodila bilingvalna nastava), zbog nedostatka kadra samo mali broj škola imao kontinuitet u radu.⁷⁸⁹

U školama ulcinjskog sreza sa nastavom na srpskom jeziku koje su pohađali albanski učenici, najviše stručnog kadra imala je osnovna škola u Ulcinju, u kojoj je radilo 9 kvalifikovanih nastavnika, što je bio veliki broj. U ostalim školama na srpskom jeziku, u kojima su nastavu pohađala albanska djeca (u nekima bila dominantno zastupljena), stručna lica izvodila su nastavu u četiri seoske osnovne škole, što je za kvalitet nastavnog procesa bilo od velikog značaja. S druge strane, računajući i zabavište koje je radilo pri osnovnoj školi u Ulcinju, u ulcinjskom srezu u toku ove školske godine radilo je 12 nekvalifikovanih nastavnika. Od toga je većina nastavnika (10) bila upošljena u albanskim školama.⁷⁹⁰ Ako se izuzme neznatan porast broj škola u odnosu na prethodnu školsku godinu, ohrabrialo je to što se školske 1946/1947. broj đaka u ulcinjskom srezu povećao za više od 300 učenika (2.024 đaka).⁷⁹¹ Sa djecom iz predškolskog uzrasta, ukupno je u vaspitno-obrazovnim institucijama u ovom kraju bilo obuhvaćeno 2.106 mladih osoba,⁷⁹² što je za sredinu sa visokim udjelom analfabetske populacije bilo od ogromnog značaja. Posebno je ohrabrialo to što je više od polovine upisanih (57,9%) učenika (1.173) nastavu pohađalo na albanskom jeziku. Od toga su oko 75% školske

⁷⁸⁸ DACG, MPRS NRCG 1947, f-18, 187/8, Tabelarni pregled škola u osnovnim školama i zabavištima sreza ulcinjskog, bez broja. Od 13 škola ovog sreza, samo je 6 škola ispunjavalo higijenske i pedagoške uslove za rad. To su bile škole: u Ulcinju, Salču, Gorani, Vladimiru, Sukobinu i Kosiću. Od toga su 3 škole bile na albanskom (Vladimir, Sukobin, Kosić), 2 na srpskom jeziku (Salč, Gorana), dok je nastava u osnovnoj školi u Ulcinju izvodila na albanskom i srpskom jeziku (odjeljenja na srpskom jeziku bila brojnija). Stručne kvalifikacije imali su prosvjetni radnici u Ulcinju, Vladimiru i Ostrosu. (*Isto*)

⁷⁸⁹ DACG, MPRS NRCG 1946, f-13, 1373/1, D. Dragović, povejrenik za prosvjetu pri Sreskom narodnom odboru Ulcinj – Ministarstvu prosvjete, 3. decembar.

⁷⁹⁰ DACG, MPRS NRCG 1947, f-18, 187/8, Tabelarni pregled škola u osnovnim školama i zabavištima sreza ulcinjskog, bez broja. U školama na srpskom jeziku nastavnici sa stručnim kvalifikacijama radili su u selima: Bratica, Salč, Darza i Gorana. Od 10 nekvalifikovanih nastavnika albanskih škola, u Sukobinu su radila 3, Kosiću 2, Ambuli 1, Ostrosu 1, Martićima 1, Pistuli 1 i Vladimiru 1 nastavnik. Po jedno nestručno lice radilo je u zabavištu i školi u Ulcinju (*Isto*)

⁷⁹¹ DACG, MPRS NRCG 1946, f-13, 1405/3, D. Dragović, povjernik za prosvjetu pri Sreskom narodnom odboru Ulcinj – Ministarstvu prosvjete, 11. novembar.

⁷⁹² DACG, MPRS NRCG 1946, f-13, 1405/3, D. Dragović, povjernik za prosvjetu pri Sreskom narodnom odboru Ulcinj – Ministarstvu prosvjete, 11. novembar.

populacije (882) u albanskim školama bili učenici prvog razreda (550 muškaraca, 332 žene), što ukazuje da je broj albanske djece koja su bila obuhvaćena nastavnim procesom iz godine u godinu konstantno rastao. U drugom razredu bilo je 255 učenika albanske nacionalnosti. Sa sunarodnicima koji su pohađali nastavu u školama na srpskom jeziku, broj albanske djece obuhvaćene nastavnim procesom u ulcinjskom srezu zasigurno je premašivao 60% školske populacije. Imajući u vidu da je godinu dana ranije njihov broj bio značajno manji, rast broja učenika zasigurno nije bila posljedica nagle spoznaje Albanaca o važnosti obrazovanja, već osmišljenog plana vlasti da preko obrazovnog sistema vrši masovnu indoktrinaciju stanovništva. U tom kontekstu treba posmatrati ambiciju vlasti da pri svakoj školi otvori đачku kuhinju, što je u godinama nakon rata za roditelje bio ubjedljiv argument da djecu upišu u školu, jer je „praksa pokazala da se s otvaranjem đачkih kuhinja ... odmah osjetio priliv đака po školama“.⁷⁹³ Kao posljedica afirmativne nacionalne politike krajem školske 1946/47. godine, u Crnoj Gori je radilo 19 albanskih škola (39 područnih odjeljenja) sa 29 nastavnika, u kojima je nastavu pohađalo 2.312 učenika. Od toga je najviše albanskih škola bilo u titogradskom (9) i ulcinjskom srezu (7), dok je u andrijevičkom (2) i barskom srezu (1) taj broj bio neuporedivo manji. Uprkos tome što je u titogradskom srezu bilo najviše albanskih škola, nešto više od 50% albanske učeničke populacije u Crnoj Gori bilo je sa područja ulcinjskog sreza.⁷⁹⁴

Usvajanjem Petogodišnjeg plana (1947-51) razvoja narodne privrede FNRJ, izvjesno je bilo da će se i u albanskim krajevima uvećati mreža školskih objekata i učenika. Iako Plan nije precizirao koliko će u ovom periodu biti podignuto škola u Crnoj Gori, činjenica da je njime bila predviđena izgradnja novih školskih površina (po isteku plana trebale da iznose oko 60.000 m²), unapređenje uslova rada u školama, podizanje opšteg kulturnog nivoa stanovništva izgradnjom mreže prosvjetnih i kulturnih ustanova (što je trebalo da ubrza „likvidaciju kulturne zaostalosti“), i uključivanje najvećeg broja mladih u obrazovni sistem (od predškolskog uzrasta do visokih škola), nesumnjivo je bilo

⁷⁹³ DACG, MPRS NRCG 1945, f-3, 322/1, H. Šlaković, zastupnik šefa prosvjetnog odjeljenja pri Sreskom narodnom odboru Bar – Ministarstvu prosvjete, 19. avgust.

⁷⁹⁴ *Pobjeda*, 23. mart 1947, 6. Na početku školske 1946/47. u Crnoj Gori je bilo 17 albanskih škola. U međuvremenu su otvorene još dvije škole, od kojih je jedna bila na području barskog sreza (Gornji Šestani) za koju je država odobrila kredit od 20.000 dinara. Sredstva za izgradnju škole dalo je i mjesno stanovništvo (*Pobjeda*, oktobar 1946, 4); Prema nekim podacima, na kraju školske 1946/47. u Crnoj Gori je radila 21 albanska škola (40 odjeljenja), koje je pohađalo 2.495 učenika. (*Pobjeda*, 12. mart 1949, 2)

da će se u narednom periodu u albanskim sredinama otvoriti veliki broj škola. Tim prije jer je Planom bilo predviđeno da se osnovnoškolskim obrazovanjem obuhvate sva djeca prispijela za školu, dok je 60% svršenih osnovnoškolaca trebalo „obuhvatiti obaveznim sedmogodišnjim školovanjem“. Na ostalim nivoima obrazovanja (srednja i visoke škole) trebalo je vršiti planski upis. Tako je za pet godina broj učenika u Crnoj Gori trebalo da se uveća za oko 20.000, uz nužno poboljšanje uslova njihovog školovanja. Da bi se to ostvarilo bilo je neophodno da država investira u obrazovanje velika novčana sredstva (470 miliona dinara).⁷⁹⁵

Iako po pitanju izgradnje novih školskih objekata Petogodišnji plan ne pominje konkretne cifre, niti prepoznaje manjinske škole, već samo površinu kvadratnih metara koje je za to vrijeme trebalo izgraditi, po ostalim pitanjima on je bio nešto odredniji. Predviđanja da se sva djeca obuhvate osnovnoškolskim obrazovanjem bila su suviše ambiciozna, jer ondašnji prosvjetni sistem nije imao dovoljno infrastrukturnog i kadrovskog potencijala da odgovori tom izazovu. Posebno je to bilo teško ostvariti u albanskim krajevima, u kojima su kulturno-istorijsko nasljeđe i društveni kontekst bili kompleksni, a otpor prema obrazovanju izuzetno snažan. Ali, totalitarni sistem to nije demotivisalo da u tim krajevima za kratko vrijeme promijeni socijalni ambijent. Tako je početkom 1947. pokrenuto pitanje otvaranja zabavišta za albansku djecu u Ulcinju, kao i viših narodnih škola u Titogradu i Ulcinju. No, i pored nužnosti otvaranja novih vrtića i škola u albanskim krajevima, vlasti su bile svjesne da će dugoročno takvom politikom postići ograničeni rezultati, ukoliko se uporedo ne bude stvarao albanski nastavni kadar. Stoga je Ministarstvo prosvjete Crne Gore odlučilo da se albanski učenici koji bi iskazali želju da pohađaju gimnaziju, obrazuju o trošku države na Kosmetu.⁷⁹⁶ Tako bi država ostvarila višestruku korist, a crnogorski prosvjetni sistem vremenom riješio pitanje albanskog prosvjetnog kadra, što je bio uslov da se kvalitet nastave u albanskim školama podigne na viši nivo.⁷⁹⁷

⁷⁹⁵ *Petogodišnji plan razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije 1947-1951 i Narodnih Republika: Srbije, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore*, 433-434.

⁷⁹⁶ *Pobjeda*, 23. mart 1947, 6.

⁷⁹⁷ *Pobjeda*, 23. mart 1947, 6.

Budući da je Petogodišnji plan razvoja u oblasti prosvjete među prioritetnim zadacima potencirao povećanje prostornih kapaciteta i obuhvatanje osnovnoškolskim obrazovanjem sve dorasle djece, širom Crne Gore obnavljani su stari i podizani novi školski objekti. Jedan od takvih objekata bila je zgrada jedne osnovne škole u andrijevičkom srezu, dominantno nastanjenom muslimansko-albanskim stanovništvom (Gusinje). Izgradnja ovog objekta započela je nekoliko godina prije početka Drugog svjetskog rata, a za njegovu obnovu lokalna vlast u prvom kvartalu 1947. predvidjela je kreditna sredstva od 1.160.000 dinara. Ujedno, ovim novcem je trebalo sagraditi „sve potrebne prostorije za školski rad“, kako bi se nastavni proces lakše odvijao.⁷⁹⁸

Od usvajanja Petogodišnjeg plana izgradnja novih školskih objekata postala je prioritet za vlast, koja je kreditnim sredstvima stimulisala njihovu izgradnju. Tim sredstvima su, između ostalih, nakon donošenja Petogodišnjeg plana aprila 1947. započeli pripremni radovi za izgradnju nove škole na terenu nastanjenom Albancima u zaleđu Bara (Krajina).⁷⁹⁹ Pored radova na izgradnji novih školskih objekata, vlast je ulagala je velike napore da se stvore što optimlaniji uslovi za rad u školama. Tako je zbog brojnosti učenika, kojih je u pojedinim odjeljenjima bilo preko 60, krajem aprila 1947. vlast donijela odluku da se u osnovnoj školi u Ulcinju otvore još dva nova odjeljenja, a u dvije albanske škole na seoskom terenu, po jedno novo odjeljenje.⁸⁰⁰ Time je osnovna škola u Ulcinju, kao najveća i najbrojnija u ovom srezu imala ukupno 13 odjeljenja.⁸⁰¹ S druge strane, na seoskom prostoru ulcinjskog kraja broj odjeljenja u većim albanskim školama bio je tri do četiri puta manji nego u Ulcinju. Interesantno, da uprkos nemalom broju učenika, početkom 1947. u nekim od albanskih škola nije bilo nijednog nastavnika.⁸⁰² Iako su odlukom o otvaranju novih odjeljenja u brojnim albanskim

⁷⁹⁸ *Pobjeda*, 9. april 1947, 3.

⁷⁹⁹ *Pobjeda*, 23. april 1947, 4.

⁸⁰⁰ DACG, MPRS NRCG 1947, f-21, 738/1, sekretar A. Petrović, zastupnik povjerenika za prosvjetu pri Sreskom narodnom odboru Ulcinj – Ministarstvu prosvjete, 16. april; DACG, MPRS NRCG 1947, f-21, 738/2, B. Veljović, načelnik Ministarstva prosvjete – Sreskom narodnom odboru Ulcinj, 25. april. Od dva novootvorena odjeljenja u osnovnoj školi u Ulcinju, odjeljenje na srpskom jeziku otvoreno je u IV razredu, a odjeljenje na albanskom nastavnom jeziku u I razredu.

⁸⁰¹ DACG, MPRS NRCG 1947, f-21, 738/2, rješenje ministra prosvjete N. Pavića o otvaranju novih odjeljenja u školama u Ulcinju, Ambuli i Martićima, 25. april; Po jedno odjeljenje otvoreno je u školama u selima Ambula i Martići. (*Isto*)

⁸⁰² DACG, MPRS NRCG 1947, f-18, 187/3, V. Matanović, povjerenik za prosvjetu pri Sreskom narodnom odboru Ulcinj – Ministarstvu prosvjete, 21. januar. U odnosu na predratni period po jedno odjeljenje više

školama nastojao obuhvatiti što veći broj učenika nastavnim procesom, zbog nedostatka prostornih kapaciteta zadugo nakon rata izvodila se poludnevna nastava (ujutru i popodne).⁸⁰³ Za razliku od ulcinjskog sreza, u kome je broj odjeljenja uvećavan, u titogradskom srezu je u 11 škola ukinuto po jedno odjeljenje, među kojima se bile 4 albanske škole.⁸⁰⁴ Razlozi za donošenje ove odluke, po svemu sudeći, bili su praktične prirode.

Uprkos činjenici da je u svim krajevima nastanjenim Albancima socijalistička vlast nakon rata otvorila škole na albanskom jeziku, veliki broj Albanaca nije imao afirmativan stav prema obrazovanju. Naprotiv, većina Albanaca pristala je da obrazuje djecu zbog pritiska totalnog režima, a ne zbog svijesti da će im obrazovanje koristiti u životu. Pritom, veliku udaljenost škola od pojedinih sela, dio albanske populacije koristio je kao opravdan izgovor da ne obrazuju djecu. Da roditelji tu argumentaciju ne bi u nedogled eksploatisali na štetu djece, uoči školske 1947/48. otpočela je izgradnja i obnova velikog broja škola u albanskim sredinama. Jednogodišnjim planom koji su izradili lokalni organi vlasti, između ostalih, bila je predviđena i izgradnja kulturno-prosvjetnih objekata i upis sve djece u školu. Tako su u barskom srezu (kome je u međuvremenu bio priključen nekadašnji ulcinjski srez), neki od najznačajnijih projekata jednogodišnjeg plana bili izgradnja: Doma kulture u Ulcinju, internata Srednje poljoprivredne škole u Baru, ali otvaranje nekoliko čitaonica na seoskom području nastanjenom albanskom populacijom....⁸⁰⁵

U andrijevičkom srezu Plan investicionih radova nije bio manje ambiciozan, s obzirom da je predviđao obnovu 10 i izgradnju nekoliko novih škola. Od toga se jedan broj prosvjetnih ustanova nalazio na terenu sa većinskim muslimansko-albanskim stanovništvom.⁸⁰⁶ No, uprkos ambicioznim planovima da se u plavsko-gusinjskom kraju

otvoreno je i u osnovnim školama u selima: Vladimir, Ostros i Sukobin. Osnovna škola u selu Vladimir je tako školske 1946/47. imala 4, a škole u selima Ostros i Sukobin po 3 odjeljenja. (*Isto*)

⁸⁰³ DACG, MPRS NRCG 1947, f-21, 738/1, A. Petrović, zastupnik povjerenika za prosvjetu pri Sreskom narodnom odboru Ulcinj – Ministarstvu prosvjete, 16. april.

⁸⁰⁴ DACG, MPRS NRCG 1947, f-21, 756/1, L. Vukčević, povjerenik za prosvjetu pri Sreskom narodnom odboru Titograd – Ministarstvu prosvjete, 19. maj. To su bile škole selima: Vuksanlekić, Gornji i Donji Zatrijebač i Druma, koje je su nakon ukidanja suvišnog (drugog), imale po jedno odjeljenje. (*Isto*)

⁸⁰⁵ *Pobjeda*, 28. jun 1947, 3. Otvaranje čitaonica bilo je predviđeno u Ulcinju, kao i selima Vladimir i Štoj. (*Isto*)

⁸⁰⁶ *Pobjeda*, 28. jun 1947, 4.

obnove stari, izgrade novi školski objekti i poboljša kvaliteta nastave za 20% u odnosu na prethodnu godinu,⁸⁰⁷ probni upis djece avgusta 1947. u Plavu i Gusinju, pokazao je da je u ovim krajevima interesovanje roditelja da im djeca pohađaju školu bilo poražavajuće. Posebno u Gusinju, u kome se uoči početka školske 1947/48. upisalo samo 50 učenika (U Plavu 120).⁸⁰⁸ Istina, nevelik broj učenika koji se upisao u školu na ovom terenu nije obeshrabrio vlast, da u krajevima nastanjenim nacionalnim manjinama nakon rata stvori respektabilnu mrežu prosvjetnih ustanova.

Tako je na području barskog sreza školske 1947/48. otvoreno nekoliko škola i područnih odjeljenja u albanskim krajevima, što je omogućilo velikom broju učenika iz udaljenih sela, da nastavu pohađa u mjestima koja su bila bliža njihovim kućama. Štaviše, otvorena je i jedna viša osnovna škola.⁸⁰⁹ Nakon otvaranja novih škola i područnih odjeljenja, roditelji više nijesu mogli da koriste udaljenost kao argument da ne obrazuju djecu. Tim prije jer u pojedinim sredinama razdaljina od najudaljenijih kuća do škole, nije bila veća od 2-3 km.⁸¹⁰ Istina, u zaleđu Ulcinja izvjesni učenici albanske nacionalnosti dnevno su do škole i nazad pješačili i po 13 km, zbog čega su nerijetko

⁸⁰⁷ *Pobjeda*, 5. jul 1947, 5.

⁸⁰⁸ DACG, MPRS NRCG 1947, f-24, 1513/13, Vugdelić, povjerenik Sreskog narodnog odbora u Andrijevići – Ministarstvu prosvjete, 19. avgust.

⁸⁰⁹ DACG, MPRS NRCG 1947, f-24, 1572/3, odluka ministra prosvjete, 20. oktobar; DACG, MPRS NRCG 1947, f-24, 1618/5, odluka ministra prosvjete, 20. oktobar. Škole i nova odjeljenja na albanskom jeziku su otvorene u selima: Kravari (I razred – obuhvatala i reon sela Gornji Rastiš), Sv. Đorđe (I razred – obuhvatao reon sela Ćurke i donji dio Briske Gore) Kosić (II odjeljenje u Gornjem Kosiću), Martići (III i IV odjeljenje u selima Dragovići i Bobovište) i Ostrosu (III odjeljenje u selu Arbneš), dok je u selu Pistula otvoreno II odjeljenje na srpskom jeziku; U školskoj opštini Kravari (668 stanovnika, 130 domova) 102 učenika dobila su priliku da se obrazuju, dok je u školskoj opštini Martići, školske 1947/48. godine 254 učenika bilo obavezno da pohađa školu. Viša osnovna škola otvorena je u selu Vladimir. Takode u albanskim selima s jeseni 1947. otvorene su i dvije čitaonice (Vladimir, Sukobin). (*Pobjeda*, 11. oktobar 1947, 6)

⁸¹⁰ DACG, MPRS NRCG 1947, f-24, 1618/2, stanovnici sela Sv. Đorđe, Ćurke i dijela Briske Gore – Sreskom narodnom odsjeku Bar, 2. oktobar. U selu Kravari škola je u početku bila smještena u karauli. Imala je jednu učionicu (7x4x2,5m), dva prozora (1 x 0,7 m), manju sobicu za smještaj čitaonice (3x2,5m), hodnik i podrum. Znatno komfornija bila je škola u selu Sv. Đorđe, koja je imala jednu veliku prostoriju od 90m³, kancelariju površine 50 m³, stan za učitelja i cistjermu, koja, istina, nije radila. Za školsku opštinu koje je imala 233 stanovnika, 48 domova i 47 daka, prostorni uslovi su bili zadovoljavajući. Od toga većina stanovnika, vjerovatno i daka, bio iz sela Sv. Đorđe, koje je imalo 31 dom i 150 stanovnika. Ostala sela ove školske opštine bila su znatno manja (Ćurke 12 domova, 42 stanovnik; Briska Gora 5 domova, 41 stanovnik). Do otvaranja ove škole najbliža je djeci iz ovih mjesta bila škola u selu Darza, koja je bila udaljena nekih sat i po hoda putevima „pogibljenim po djecu“. Nakon otvaranja ove škole, očekivalo se da će i žitelji sela Fraskanjel i Sutjel početi da šalju djecu u školu. (DACG, MPRS NRCG 1947, f-24, 1572/1, A. Ramusović, zastupnik predsjednika narodnog odbora Sreza barskog – Ministarstvu prosvjete, 6. oktobar; DACG, MPRS NRCG 1947, f-24, 1618/2, stanovnici sela Sv. Đorđe, Ćurke i dijela Briske Gore – Sreskom narodnom odsjeku Bar, 2. oktobar)

odsustvovali sa nastave.⁸¹¹ Za izgradnju i obnovu školskih objekata sreska vlast u Baru opredijelila je 1.655.000 dinara kredita, od čega je 50% sredstava tokom 1947. bilo utrošeno za izgradnju jedne i obnovu 6 osnovnih škola. Od ovih sredstava do jeseni te godine obnovljene su dvije škole u selima u kojima su živjeli Albanci, dok jedna škola bila u izgradnji.⁸¹² Pored osnovnih škola, jedno odjeljenje na albanskom jeziku (30 učenika) otvoreno je i u Nižoj gimnaziji u Ulcinju, za koju se očekivalo da će od naredne školske godine značajano uvećati broj đaka albanske nacionalnosti, budući da je nekoliko stotina učenika završavalo osnovnu školu, dok je dio učenika pokazivao interesovanje da pohađa gimnaziju, što ranije nije bio slučaj.⁸¹³ Uprkos činjenici da je u ulcinjskoj gimnaziji otvoreno prvo odjeljenje na albanskom jeziku, do kraja septembra 1947. zasigurno se nastava izvodila na srpskom jeziku. Nastava se, sve su prilike, izvodila po prilagođenom međuratnom programu za gimnazije na državnom jeziku, jer Crna Gora nije imala plan i program za manjinske gimnazije. Osim nastavnog kadra i programa, nedostajali su i udžbenici književnosti na albanskom jeziku, koje je prosvjetna vlast tražila na više adresa (Beograd, Skoplje, Skadar). Tako je praktično bez ikakvih uslova, otpočelo sa radom prvo odjeljenje na albanskom jeziku u ulcinjskoj gimnaziji, u kojoj se, istina, od kraja septembra nastava nije više odvijala na srpskom jeziku.⁸¹⁴

U cilju unaprijeđenja sistema obrazovanja, republičko Ministarstvo prosvjete je školske 1947/48. izvršilo spajanje osnovnih i viših osnovnih u sedmogodišnje škole. Otvaranjem sedmogodišnjih osnovnih škola napravljen je veliki napredak u rješavanju brojnih prosvjetnih zadataka, među kojima su širenje prosvjećenosti i kulture narodnih

⁸¹¹ DACG, MP RS NRCG 1948, f-32, 175/1, J. Divanović, upravitelj sedmogodišnje škole u Vladimiru – Ministarstvu prosvjete, 2. februar.

⁸¹² *Pobjeda*, 26. oktobar 1947, 8. To su bile škole u selu Darza i Salč, dok je škola u selu Štoj bila u izgradnji. (*Isto*)

⁸¹³ DACG, MP RS NRCG 1947, f-24, 1522/1, I. Sredanović, direktor Niže realne gimnazije u Ulcinju – Ministarstvu prosvjete, 23. septembar; *Pobjeda*, 8. oktobar 1947, 4. Niža gimnazija u Ulcinju je imala 180 učenika i četiri učionice, pa se nastava odvijala u smjenama. Pored nedostatka kabineta i loših higijenskih uslova čak i za poslijeratne standarde, zgrada ulcinjske gimnazije bila je nepodesna za rad u zimskim uslovima. Zbog toga se s pravom sumnjalo da ulcinjska gimnazija može odgovoriti potrebama i zadacima. To je bio glavni razlog zbog kojeg je bilo utemeljenih prijedloga da se gradi nova zgrada ulcinjske gimnazije.

⁸¹⁴ DACG, MP RS NRCG 1947, f-24, 1525/1, I. Sredanović, direktor Niže realne gimnazije u Ulcinju – Ministarstvu prosvjete, 23. septembar; DACG, MP RS NRCG 1947, f-24, 19464, V. Pavićević, načelnik Ministarstva prosvjete – I. Sredanoviću, direktoru Niže realne gimnazije u Ulcinju, 25. septembar; V. Cvijović, B. Kovačević, *Upravljanje prosvjetom u Crnoj Gori*, 108. „Jedinstven nastavni plan i program za gimnazije u FNRJ donesen je 1948. godine.“ (*Isto*)

masa bili među najznačajnijim. Tako složeni zadaci su zahtijevali radikalni preobražaj obrazovnog sistema. Prema Zakonu o obaveznom sedmogodišnjem obrazovanju, sva djeca od 7-15 godina bila su obavezna da pohađaju sedmogodišnju školu. No, budući da za to nijesu postojali objektivni uslovi, prelazna etapa ka otvaranju sedmogodišnjih bilo je osnivanje viših osnovnih škola. Njihov broj nakon rata konstantno se uvećavao, a početkom školske 1947/48. u Crnoj Gori su radile 33 više osnovne škole (dvije nijesu ispunjavale uslove za spajanje u sedmogodišnje). Iako je osnivanje sedmogodišnjih škola imalo za cilj da obuhvati što veći broj školske populacije i podigne njihov obrazovni nivo, u albanskim krajevima radila je samo jedna sedmogodišnja škola u barskom srezu (Vladimir). Istina, vlast je imala namjeru da i u titogradskom srezu (Tuzi) ubrzo otvori sedmogodišnju školu jer je na ovom terenu radila viša osnovna škola na albanskom jeziku. Ambicija vlasti bila je da mrežu sedmogodišnjih škola proširi do najzabačenijih zaseoka i omogući njihovo masovno pohađanje, čemu je trebalo da doprinose otvaranje đачke kuhinje i domova za učenike.⁸¹⁵

No, ako u teoriji za tim nije bilo većih prepreka, u praksi su jednostavnije stvari komplikovale izvođenje nastave u albanskim sedmogodišnjim školama, koje do januara 1948. zasigurno nijesu imale nastavni plan i program na albanskom jeziku. Nastavni planovi za albanske sedmogodišnje osnovne škole bili su isti kao i u školama u kojima se nastava izvodila na srpskom jeziku. Jedino se po specijalnom programu u albanskim sedmogodišnjim školama izvodila nastava iz srpskog i albanskog jezika u V razredu.⁸¹⁶ Pored barskog i titogradskog sreza, sedmogodišnja osnovna škola u Gusinju, po broju učenika, bila je najveća u andrijevičkom srezu. Tako su gotovo u svim većim mjestima u kojima je živjela albanska populacija, otvorene sedmogodišnje škole.⁸¹⁷ Štaviše, novosagrađena škola u Gusinju koja je imala 30 prostorija, zasigurno je bila među boljima u Crnoj Gori.⁸¹⁸ Otvaranjem moderne školske zgrade u ovom kraju, koja je pored neophodnog inventara imala veliki broj učionica, hodnike, zbornicu, kancelariju za

⁸¹⁵ *Pobjeda*, 13. novembar 1947, 6; *Pobjeda*, 27. decembar 1947, 5.

⁸¹⁶ DACG, MP RS NRCG 1947, f-24, 1534/1, V. Pavićević, načelnik nastavnog odjeljenja u Ministarstvu prosvjete – Oblasnom narodnom odboru Kosmeta, 29. septembar; DACG, MP RS NRCG 1948, f-32, 26/1, V. Pavićević, načelnik nastavnog odjeljenja u Ministarstvu prosvjete – manjinskim sedmogodišnjim školama u Vladimiru i Tuzima, 6. januar.

⁸¹⁷ *Pobjeda*, 19. februar 1948, 2.

⁸¹⁸ *Pobjeda*, 6. mart 1948, 2.

upravitelja škole i biblioteku, odmah se osjetio veći priliv djece. Tako su u ovom kraju stvoreni uslovi da ova sedmogodišnja škola u potpunosti služi svrsi „pravilnog odvijanja rada“.⁸¹⁹

Kao posljedica kontinuiranog ulaganja u razvoj mreže prosvjetnih institucija, školske 1947/48. u Crnoj Gori je radilo 27 škola na albanskom jeziku (52 odjeljenja), a nastavu je pohađalo 2.873 učenika. Od toga je samo u toku ove školske godine započelo sa radom 6 albanskih škola, u mjestima u kojima, prema podacima štampe, ranije nije bilo prosvjetnih institucija. Najviše albanskih škola u Crnoj Gori bilo je u barskom (13 škola, 31 odjeljenja) i titogradskom (11 škola, 15 odjeljenja), a najmanje u andrijevičkom srezu (3 škole, 6 odjeljenja).⁸²⁰ Za dvije godine od završetka rata, broj albanskih škola i odjeljenja u Crnoj Gori značajno se povećao. Ilustracije radi, samo u barskom srezu 1947. otvoreno je 14 novih odjeljenja na albanskom jeziku, dok je u pojedinim albanskim sredinama (Krajina), u kojima ranije zbog nedostatka prosvjetnog kadra nije bilo nastave, školske 1947/48. nastavu je pohađalo nekoliko stotina učenika (408).⁸²¹

U toku školske 1947/48. u Crnu Goru su došli i prvi bukvari na albanskom jeziku. Tako su nakon tri školske godine (računajući i ratnu 1944/45), albanske škole u Crnoj Gori konačno počele da se snabdijevaju nastavnim sredstvima, čiji se nedostatak u prvim poslijratnim godinama negativno reflektovao na nastavnim proces. No, uprkos tvrdnjama sreske vlasti u Baru s početka januara 1948. godine, da su albanske škole na ovom području dobile dovoljan broj bukvara, kao i da je višak podijeljen ostalim manjinskim školama,⁸²² u jedinoj sedmogodišnjoj albanskoj školi u ovom kraju, prvih mjeseci 1948. godine, izuzev dvije table nije bilo „nikavih nastavnih sredstava“ na albanskom jeziku.⁸²³ Moguće da je u međuvremenu ovaj problem bio riješen, budući da je *Pobjeda* krajem februara 1948. godine isticala, da se đaci jedne novootvorene albanske škole u ulcinjskom kraju, okupljaju „oko svoga »msuesa« (učitelja), uče iz »abetara« (bukvara) i

⁸¹⁹ *Pobjeda*, 19. februar 1948, 2. Moderna školska zgrada u selu Novšići je imala 8 prostorija. (*Pobjeda*, 6. mart 1948, 2)

⁸²⁰ *Pobjeda*, 6. mart 1948, 2. Nove škole na albanskom jeziku otvorene su u selima: Gornja Cijevna (titogradski srez), Gusinje (andrijevički srez), Kravari, Sveti Đorđe, Reč i Štoj (barski srez). (*Isto*)

⁸²¹ *Pobjeda*, 13. februar 1948, 2.

⁸²² DACG, MP RS NRCG 1948, f-32, 57/1, B. Jančić, povjerenik prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 8. januar.

⁸²³ DACG, MP RS NRCG 1948, f-32, f-32, 175/1, J. Divanović, upravitelj sedmogodišnje škole u Vladimiru – Ministarstvu prosvjete, 2. februar.

već znaju čitati i pisati“.⁸²⁴ Iz dostupnih arhivalija nijesmo mogli pouzdano utvrditi kako su bile snabdjevene nastavnim sredstvima albanske škole u ostalim krajevima Crne Gore, ali pretpostavljamo da je ovaj problem uglavnom bio riješen. U svakom slučaju, nedostatak nastavnih sredstava više nije opterećivao rad škola na albanskom jeziku kao prethodnih godina, kada manjinske škole nijesu raspolagale ni brošurama, a kamoli nastavnim sredstvima na albanskom jeziku.

Mjesec dana pred početak nove školske godine (1948/49) crnogorsko Ministarstvo prosvjete obavjestilo je kolege na Kosmetu, da računaju da će u toku ove školske godine albanske škole od I-IV razreda pohađati oko 4.250 učenika, što je bila ambiciozna projekcija. Od toga je oko 2.550 učenika bilo iz barskog, oko 1.300 iz titogradskog i oko 400 sa područja andrijevičkog sreza. Skoro polovina udžbenika (oko 2.000) bila je za đake prvog razreda, budući da je broj novootvorenih albanskih škola i učenika stalno rastao. Od toga je za albanske škole barskog sreza naručeno oko 1.200, za titogradski oko 650, dok je oko 150 udžbenika bilo za andrijevički srez. Budući da je vlast sa Kosmeta prethodne godine sa zakašnjenjem poslala udžbenike za II razred koji nijesu korišćeni, Ministarstvo prosvjete tražilo je da im se za školsku 1948/49. pošalje razlika, jer su računali da će u drugom razredu ove godine biti oko 1.200 učenika, trećem oko 700, a u četvrtom razredu oko 350 učenika. S obzirom da je većina albanske školske populacije bila u nižim razredima, za više razrede Ministarstvo prosvjete nije dostavilo podatke o broju učenika, ali je tražilo da se i ti udžbenici pošalju. Sa učenicima albanske nacionalnosti koji su nastavu pohađali na srpskom jeziku, broj Albanaca obuhvaćenih nastavnim procesom u Crnoj Gori je zasigurno bio veći. U srednjim školama barskog sreza procjene su bile da će nastavu na albanskom jeziku pohađati oko 70 (I razred – 40; II razred – 30), a u titogradskom srezu (vjerotno se misli na sedmogodišnju školu u Tuzima) oko 35 učenika (I razred 20; II razred 15). Imajući u vidu da su u međuratnom periodu samo rijetki Albanci pohađali srednju školu, podaci o broju srednjoškolaca koji su se obrazovali na albanskom jeziku ohrabrivao je da će iz godine u godinu broj Albanaca u srednjim školama rasti.⁸²⁵ Od toga je u ulcinjskoj gimnaziji školske 1946/47.

⁸²⁴ *Pobjeda*, 25. februar 1948, 2. Riječ je osnovnoj školi u selu Sveti Đorđe. (*Isto*)

⁸²⁵ DACG, MPRS NRCG 1948, f-37, 1106/1, V. Vuković, načelnik nastavnog odjeljenja u Ministarstvu prosvjete – Oblasnom odboru Kosmeta, 12. avgust. Ministarstvo prosvjete je procjenjivalo da će u

oko 20% učenika „kojima je maternji albanski“ nastavu pohađao na srpskom jeziku.⁸²⁶ Za tri godine od rata u Crnoj Gori je srednjoškolskim obrazovanjem bilo obuhvaćeno neuporedivo više učenika nego za dvadeset tri godine u međuratnom periodu.

U višim razredima albanskih sedmogodišnjih škola broj učenika bio je veoma skroman. To govori da većina roditelja nakon završene osnovne škole (četvorogodišnje) nije željela da obrazuje djecu. Očigledno da su za većinu roditelja četiri razreda osnovne škole bili mjera kompromisa sa totalitarnim režimom, koji ih poslije toga nije prisiljavao da obrazuju djecu. To govori da su rijetki roditelji shvatali značaj obrazovanja. U prilog tome svjedoči podatak, da je u jedinoj albanskoj sedmogodišnjoj školi na području barskog sreza (Vladimir), krajem oktobra 1948. u petom bilo samo 16, u šestom 9, dok u sedmom razredu nije bilo nijednog učenika.⁸²⁷

Podjednako poražavajuće stanje po ovom pitanju bilo je u sedmogodišnjoj školi „Jusuf Redžepagić“ u Gusinju, u kojoj takođe nije bilo učenika sedmog, dok je u petom (58) i šestom (24) razredu broj učenika bio značajno viši nego u sedmogodišnjoj albanskoj školi u barskom srezu. Ali, budući da je ova škola bila skoro tri puta veća (718) od sedmogodišnje škole u selu Vladimir, to je bila slaba utjeha. Tim prije jer je i u ovoj školi postojala ogromna disproporcija u broju učenika nižih i viših razreda. Iako se na albanskom jeziku u ovoj školi obrazovalo samo pedesetak učenika (prvog i drugog razreda),⁸²⁸ sa sunarodnicima iz ostalih albanskih škola, kao i onima koji su nastavu pohađali na srpskom jeziku, broj albanske učeničke populacije u ovom kraju zasigurno je

andrijevičkom srezu prvi razred albanskih škola pohađati oko 150, drugi oko 100, treći oko 100 i četvrti oko 50 učenika; u titogradskom srezu se očekivalo da će u prvom razredu biti oko 650 učenika, drugom oko 300, trećem oko 200, četvrtom oko 150; u barskom srezu u prvom oko 1.200, drugom oko 800, trećem oko 400 i četvrtom oko 150 učenika. (*Isto*)

⁸²⁶ DACG, MP RS NRCG 1947, f-18, 22/2, okvirni plan državne Realne gimnazije u Ulcinju, 31. decembar 1946.

⁸²⁷ DACG, MP RS NRCG 1948, f-38, 1369/1, J. Divanović, upravitelj sedmogodišnje škole u Vladimiru – Ministarstvu prosvjete, 30. oktobar.

⁸²⁸ DACG, MP RS NRCG 1948, f-37, 1222/9, Brojno stanje škola, učenika i nastavnika u andrijevičkom srezu, 1. septembar. U prvom razredu bilo 198, drugom 186, trećem 174, dok je u četvrtom broj učenika bio znatno manji – 78. Ukupno je u ovoj školi 1. septembra 1948. godine bilo 718 učenika raspoređenih u 12 odjeljenja, a nastavu je izvodilo 10 nastavnika. (*Isto*); Prema nekim podacima, Sedmogodišnja škola „Jusuf Redžepagić“ u Gusinju je imala 835 učenika: u prvom 198, drugom 276, trećem 173, četvrtom 79, petom 84, a u šestom razredu 25 učenika. Nastava na albanskom jeziku izvodila se u prvom i drugom razredu, koji je pohađalo 55 učenika (prvi 32, drugi 23) ili 6,5% đaka. (DACG, MP RS NRCG 1948, f-37, 1092/1, A. Redžepagić, v. d. upravitelja sedmogodišnje škole u Gusinju – Ministarstvu prosvjete, 4. avgust)

premašivao 400 učenika.⁸²⁹ Pritom, rješenjem ministra prosvjete od 27. septembra 1948. godine, kao područno odjeljenje sedmogodišnje škole u Gusinju, odobreno je otvaranje jednog albanskog odjeljenja u obližnjem selu. Budući da se ono nalazilo na oko 2 km od Gusinja, njegovim otvaranjem ukinuto je jedno albansko odjeljenje pri sedmogodišnjoj školi u Gusinju, koju su pohađali učenici iz ovog albanskog sela.⁸³⁰ Po broju učenika, albanske škole bile su među najvećima u andrijevičkom srezu.⁸³¹

Za razliku od sedmogodišnjih škola u selu Vladimir i Gusinju, u ulcinjskoj gimnaziji školske 1948/49. broj učenika (237) porastao je za 25% u odnosu na prethodnu godinu, što je bilo značajno uvećanje. Nastava na albanskom jeziku izvodila se u 2 odjeljenja (I i II razredu). Iako su u albanskim odjeljenjima muškarci (35) bili četiri puta brojniji od ženske populacije (9), činjenica da se te godine u prvi razred upisalo 7 učenika, ohrabivala je da će u buduće sve više žena pohađati srednju školu. Nastavu na albanskom jeziku u ovoj školi te godine je pohađalo 44 učenika ili 18,56% đaka ove škole (od 6 odjeljenja dva su bila na albanskom jeziku).⁸³² Za sredinu u kojoj su Albanci predstavljali dominantano stanovništvo, to je bio neznatan broj. Ali, ako se ima u vidu da je prethodne godine u ovoj školi bilo samo jedno odjeljenje na albanskom jeziku, očigledno da je svijest o potrebi obrazovanja kod Albanaca postepeno sazrijevala.⁸³³

⁸²⁹ DACG, MPRS NRCG 1948, f-37, 1222/9, Brojno stanje škola, učenika i nastavnika u andrijevičkom srezu, 1. septembar. Školu u selu Hoti pohađalo 150 učenika (2 odjeljenja); u Vusanju 164 (3 odjeljenja); Kruševu 163 (3 odjeljenja); Novšićima 84 (2 odjeljenja); Martinovićima 145 (3 odjeljenja); Vojnom selu 147 (4 odjeljenja); Plavu 773 (12 odjeljenja). (*Isto*)

⁸³⁰ DACG, MPRS NRCG 1948, f-37, 1182/5, rješenje ministra prosvjete R. Komatine, 27. septembar; DACG, MPRS NRCG 1948, f-37, 1182/2, R. Lazović, upravitelj sedmogodišnje škole u Gusinju – Sreskom narodnom odboru Andrijevice, 29. avgust. Područno odjeljenje Sedmogodišnje škole u Gusinju otvoreno je u selu Dolja. Pored đaka iz ovog sela, područno odjeljenje u selu Dolja, pohađali su učenici iz sela Dragije i Glavice, u kojima je u 85 domova živjelo 465 stanovnika i bilo 60 djece doraslo za školu. (*Isto*)

⁸³¹ DACG, MPRS NRCG 1948, f-37, 1222/9, Brojno stanje škola, učenika i nastavnika u andrijevičkom srezu, 1. septembar. Albanska škola u selu Vusanje (164 učenika), imala je samo 13 đaka manje nego škola u selu Metehu (177); 29 đaka od škole Andrijevci (193); 38 od škole u selu Brezojevica (202); 61 od škole u selu Trepča (225). Jedino je škola u selu Šekular, kao najveća seoska škola andrijevičkog sreza (308), imala gotovo dvostruko više učenika. Kada je riječ o broju odjeljenja, u Vojnom Selu radilo je 3, Hotima 2, u Vusanju 3, Gusinju 10, Plavu 11, Kruševu 3, Novšićima 2 i Martinovićima 3 nastavnika (*Isto*)

⁸³² DACG, MPRS NRCG 1948, f-37, 1188/1, I. Sredanović, direktor Niže realne gimnazije u Ulcinju – Ministarstvu prosvjete, 7. novembar. Na srpskom jeziku je u I razredu je bilo 94 učenika. Od toga je u I-a razredu bilo 47 učenika (28 muške i 19 ženske djece), kao u I-b odjeljenju takode (29 muških i 18 ženskih učenika). U drugom razredu je ukupno bilo 49 đaka (24 muške i 25 ženske), dok je u trećem razredu od ukupno 50 đaka, muškaraca bilo 31 i 19 žena. Učenika četvrtog razreda nije bilo. (*Isto*)

⁸³³ DACG, MPRS NRCG 1947, f-18, 22/2, okvirni plan državne Realne gimnazije u Ulcinju, 31. decembar 1946. U drugom razredu na albanskom jeziku muškarci bili deset puta brojniji od žena (21:2). (*Isto*)

Na početku školske 1948/49. Komitet za škole i nauku FNRJ donijelo je novi okvirni plan i program za gimnazije. Iako se crnogorsko Ministarstvo prosvjete u načelu u saglasilo sa njim, federalnom Komitetu za škole i nauku upućene su određene primjedbe po pitanju maternjeg jezika, književnosti i istorije. Za više razrede gimnazije data je preporuka da se u novi plan i program uvrsti obrada značajnih pisaca, koji su svojim stvaralaštvom zadužili crnogorsku književnost i kulturu. To se posebno odnosilo na Marka Miljanova, Stefana Mitrova Ljubišu i Ljubu Nenadovića. Za život i djela kučkog vojvode Marka Miljanova bila su predložena 3 časa, dok su za Stefana Mitrova Ljubišu i Nenadovićeva djela „Pisma iz Italije“ i „O Crnogorcima“, predviđana bila po 2 časa. Što tiče nastave istorije za II razred, glavna primjedba je bila da je fond časova iz nacionalne istorije za neke nastavne teme bio veoma mali. Tako su umjesto jednog časa koliko je novim planom i programom bilo predviđeno za obradu nastavne teme „Zeta“ s pravom tražena 4 časa, dok je za nastavnu temu „Crna Gora u borbi za nacionalni opstanak“ umjesto 2 predloženo 6 časova. Novim planom i programom mali fond časova predviđen je bio i za nastavne sadržaje iz istorije za III razred gimnazije. Jer se za obradu nastavne teme „Crna Gora“, u sklopu koje su se obrađivale nastavne jedinice: „Ratovanje sa Turcima“ i „Veze sa Rusima“, bio predviđen samo 1 čas. Jedan čas više novim planom i programom trebalo je posvetiti nastavnoj temi „Crna Gora u Hercegovačkom ustanku: rat sa Turcima 1876-1878“, a iz Ministarstva prosvjete su prigovorili predloženom planu zatraživši za obje nastavne teme po 6 časova. Drugih primjedbi nije bilo, pa je tako novi okvirni plan i program bio uglavnom upodobljen sa onim iz prethodne školske godine.⁸³⁴

Imajući u vidu da Crna Gora nije imala plan za manjinske gimnazije, odjeljenja na albanskom jeziku radila su po planu i programu za škole na srpskom jeziku, s tim što je nastavne sadržaje iz srpskog jezika i istorije trebalo donekle korigovati. Istina, preciznih instrukcije o tome nije bilo, osim što je sugerisano da se nastava za II i III razred na albanskom jeziku izvodi po planu osnovnih škola na srpskom jeziku. Kada je riječ o nastavi istorije, nastavniku je bilo dozvoljeno da prilikom obrade nastavnih sadržaja iz

⁸³⁴ DACG, MPRS NRCG 1948, f-37, 1169, M. Stojović, pomoćnik Nastavnog odjeljenja u Ministarstvu prosvjete – Komitetu za škole i nauku pri Vladi FNRJ, 18. septembar.

ovog predmeta potencira „glavne momente iz istorije albanskog naroda“.⁸³⁵ Po svemu sudeći, plana i programa za nastavu na albanskom jeziku nije bilo ni za dvije više osnovne škole koje su otvorene u Crnoj Gori školske godine 1947/48. godine. Crnogorske prosvjetne vlasti nastojale su da ovaj problem riješe u saradnji sa kolegama iz Prištine, od kojih su tražili da im dostave 3-4 nastavna plana za I razred gimnazije i I razred više osnovne škole, koji su se koristili u školama na albanskom jeziku na Kosmetu, ali očigledno je da ih nijesu dobile.⁸³⁶ U osnovnim (četvorogodišnjim) albanskim školama, koristio se nastavni plan po kome su radile manjinske škole na Kosmetu. Školske 1948/49. godine, u Crnoj Gori je radila 31 osnovna škola (59 odjeljenja) na albanskom jeziku, u kojima su 53 prosvjetna radnika radila sa 3.057 učenika. To govori da je u prosjeku jedan nastavnik radio sa oko 60 učenika, što je bilo više od standarda (35-40 učenika). Od toga je 13 osnovnih škola sa 959 učenika (22 odjeljenja, 17 nastavnika) radilo na terenu titogradskog sreza. Intesenastno, da su sve škole na ovom prostoru imale đачke kuhinje, dok je pri sedmogodišnjoj školi u Tuzima vlast otvorila i đачki internat. Pored osnovnih, nastava na albanskom jeziku izvodila se i u dvije sedmogodišnje škole (Vladimir, Tuzi), odjeljenju sedmogodišnje škole u Gusinju (ukupno 387 učenika, 9 odjeljenja, 8 nastavnika), kao i u dva odjeljenja ulicinjske gimnazije. Završetkom školske 1948/49. godine, okončala je osnovnoškolsko obrazovanje na albanskom jeziku prva generacija Albanaca, koja se obrazovala u mirnodopskim uslovima.

Naredne 1950. u Crnoj Gori je radilo 36 škola na albanskom jeziku (70 odjeljena), a pohađalo ih je 3.325 učenika (na Kosovu i Metohiji je 1949. u 786 odjeljenja osnovnoškolsku nastavu na albanskom jeziku pohađalo oko 65.000 učenika, što je za oko 20 puta bio veći broj nekog u Crnoj Gori). Najviše albanskih škola u Crnoj Gori bilo je u barskom srezu, u kome se (1949/50) od 53 osnovne, 4 sedmogodišnje, dvije niže gimnazije, poljoprivrednom tehnikumu i dvije škole učenika u privredi, u 14 osnovnih i jednoj sedmogodišnjoj školi (Vladimir) nastava izvodila na albanskom jeziku. To govori da su ukupnom broju osnovnih i sedmogodišnjih škola (57), albanske škole činile 26,31%

⁸³⁵ DACG, MPRS NRCG 1948, f-38, 1361/1, D. Lekić, načelnik Nastavnog odjelejnja u Ministarstvu prosvjete – direktoru gimnazije u Ulcinju, 1. novembar.

⁸³⁶ DACG, MPRS NRCG 1947, f-2, 1534/1, V. Pavićević, načelnik Nastavnog odjeljenja u Ministarstvu prosvjete – Oblasnom narodnom odboru Kosmeta, 29. septembar.

prosvjetnih institucija. Ako se tome dodaju tri škole u kojima se izvodila mještovita nastava (na srpskom i albanskom), kao i Niža realna gimnazija u Ulcinju, u kojoj su na albanskom jeziku radila 3 odjeljenja, nastava na albanskom jeziku u barskom srezu izvodila se u 19 škola, što je činilo gotovo trećinu (30,64%) ukupnog broja prosvjetnih institucija na ovom terenu. Iako se broj škola i učenika konstantno uvećavao, pored oskudice nastavnog kadra, rad albanskih škola (posebno sedmogodišnjih) umnogome je opterećivao nedostatak inventara, učila i nastavnih sredstva (udžbenika) na albanskom jeziku.⁸³⁷

Uprkos impozantnim rezultatima koje je postigla na planu stvaranja mreže školskih objekata u Crnoj Gori nakon rata, socijalistička vlast imala je puno razloga da bude zabrinuta zbog činjenice da se nemali broj populacije koja je dorasla za školu, nije obrazovao. Među njima su značajan broj činili Albanci, što govori da je kod dijela albanske populacije otpor prema obrazovanju bio veoma postojan. Ilustracije radi, samo na prostoru koji je obuhvatala sedmogodišnja škola u Tuzima, prema nekim podacima, nastavu je pohađalo 66 učenika, što je za područje koje obuhvata skoro pet i po hiljada ljudi (5.467), bio skroman broj.⁸³⁸ Pritom, ne treba zanemariti činjenicu da je u albanskim krajevima značajan broj učenika upisanih u školu, samo povremeno pohađao nastavu. Minimumom kooperativnosti većina albanske populacije u Crnoj Gori je udovoljlila vlastima da im djeca pohađaju školu, ali nastavak obrazovnog procesa nakon četrtog razreda osnovne škole za većinu je bio neprihvatljiv. Da su mogli da biraju, zasigurno da većina Albanaca ne bi upisala djecu u školu. Ali, budući da im totalitarni režim to nije dozvoljavao, većina je nevoljno pristala da obrazuje djecu, ali ne na period duži od četiri godine.

⁸³⁷ A. Prekić, *Crvena ideja Crne Gore*, 102, 185; *Pobjeda*, 12. mart 1949, 2; *Pobjeda*, 30. mart 1949, 2. Sedmogodišnja škola na albanskom jeziku u Tuzima otvorena je 1948. godine. Škola je imala dva odjeljenja, dva nastavnika i 66 učenika. Za otvaranje sedmogodišnje škole u Tuzima sa dačkim internatom Ministarstvo prosvjete Crne Gore uložilo je preko 2 milion dinara, a značajna sredstva dao je Sreski narodni odbor u Titograd. (*Isto*); Na području barskog sreza 1948. otvorene su osnovne škole u selima Tejane i Klezna (*Pobjeda*, 14. januar 1949, 2); *Pobjeda*, 5. mart 1950, 5; *Pobjeda*, 12. mart 1949, 2. Prema podacima *Pobjede*, u Crnoj Gori je školske 1949/50. godine radilo 37 osnovnih škola (67 odjeljenja) na albanskom jeziku, u kojima je 53 nastavnika radilo sa gotovo 4.000 učenika. Od toga je u sedmogodišnjim školama u Vladimiru, Tuzima, Gusinju i Nižoj gimnaziji u Ulcinju nastavu pohađalo više od 400 učenika. (*Pobjeda*, 23. novembar 1949, 2); *II kongres Komunističke partije Srbije*,

⁸³⁸ DACG, MPRS NRCG 1949, f-41, 380/2, predlog investicionog plana kulturno-prosvjetnih objekata za 1950. i 1951. god, bez datuma.

Vlast je smatrala da će stvaranjem boljih uslova za rad i izgradnjom novih školskih objekata, uspjeti da prevaziđe bremenito historijsko nasljeđe i omasovi obrazovanje albanske populacije. Tako je planska komisija prijedlogom investicionog plana za 1950. godinu u barskom srezu predviđela obnovu i izgradnju 15 škola. Od toga je trebalo sagraditi 10 novih škola, dok su za ostale bile predviđene opravke. Činjenica da je od 10 škola koje je prijedlogom plana trebalo sagraditi, 7 škola nalazilo u albanskim krajevima, svjedoči koliko je napora nakon rata vlast ulagala da unaprijedi položaj Albanaca. Od toga su dvije škole bile sedmogodišnje, a pet četvorogodišnje. Za izgradnju sedmogodišnjih škola predviđen je bio značajno veći broj učionica (u Ulcinju 20, u Ostrosu 6), što govori da je vlast nastojala da stvori uslove za rad i omasovi njihovo pohađanje. S druge strane, u četvorogodišnjim osnovnim školama nije planirana izgradnja više od jedne do dvije prostorije, koje su vjerovatno bile veće i uslovnije od onih u kojima se do tada izvodila nastava. Pored školskih objekata, prijedlogom investicionog plana za 1950. predviđena je bila i izgradnja dječjeg vrtića u Baru i Ulcinju za oko pedesetoro djece, čime se težilo stvaranju velike mreže vaspitno-obrazovnih ustanova u ovom dijelu Crne Gore.⁸³⁹

U andrijevičkom srezu je prijedlog investicionog plana za 1950. i 1951. predviđao je izgradnju 8 novih škola, od kojih su dvije bile albanske (Vusanje, Martinovići). Prijedlogom plana bila je predviđena i izgradnja sedmogodišnje škole u Plavu (14 učionica), koju su, između ostalih, pohađala i djeca albanske nacionalnosti. Pored toga što se nalazila u privatnom objektu, razloge hitnosti izgradnje ove škole treba tražiti u

⁸³⁹ DACG, MP RS NRCG 1949, f-42, 731/2, prijedlog Investicionog plana za 1950. kulturno-prosvjetnih objekata u barskom srezu, bez datuma. Sedmogodišnje škole trebalo je izgraditi u Ulcinju i Ostrosu a četvorogodišnje u selima: Mide, Kravari, Kruč, Arbneš i Pistula. Za izgradnju ovih seoskih četvorogodišnjih škola planirano je da se utroši na svaku školu po 1.331.000 dinara. Zbog većeg broja učenika, u četvorogodišnjim osnovnim školama selima Kravari, Arbneš i Pistula bila je predviđena izgradnja dvije, a u selima Kruč i Mide po jedna učionica. Opravke na školskim zgradama trebalo izvršiti: u Dobroj Vodi, Gluhom Dolu, Krnjicama, Bečićima i Reževićima. Za tu najmenu predviđeno je bila da svaka škola dobije u rasponu od 100.000 – 300.000 dinara. Za školu u selu Krnjice je tako opredjeljeno 100.000, Bečićima 150.000, Dobroj Vodi 200.000, dok su škole u selima Gluhi Do i Reževići trebale da dobiju po 300.000 dinara. (*Isto*); U krajevima nastanjenim Albancima izgradnja škole u Ulcinju, Ostrosu i Livarima bila je predviđena planom iz 1949. godine. Izgradnjom novih objekata, škole u Ostrosu i Livarima trebale su da prerastu u sedmogodišnje. Sedmogodišnju školu u Ostrosu trebala su da pohađaju učenici sa terena Mjesnog narodnog odbora Ostros, dok su u sedmogodišnju školu u Livarima pored djece iz tog sela, trebali da pohađaju i njihovi vršnjaci iz sela sela Pinčići. S druge strane, nastavu u sedmogodišnjoj školi u Ulcinju pored učenika iz urbanog dijela, pohađala bi školska populacija iz sela Kodri i Valdanosa. (DACG, MP RS NRCG 1949, f-41, 211/1, B. Sjekoloća, predsjednik Povjereništva za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 24. februar)

činjenici da je imala 1.180 učenika, kao i da je na području koje je ona obuhvatala (90 km²), živjelo oko 7.100 stanovnika. Imajući u vidu da je najbliža škola od nje bila udaljena oko 11 km, broj učenika sedmogodišnje škole u Plavu je bio veliki.⁸⁴⁰

Za razliku od barskog i andrijevičkog sreza, prijedlog plana u titogradskom srezu za 1950. i 1951. bio je manje ambiciozan, budući da je predviđao izgradnju 4 nove škole, od kojih su dvije bile albanske. Izuzev sedmogodišnje škole u Tuzima, ostale su bile četvorogodišnje osnovne škole. Završetak radova na izgradnja dvije škole u krajevima nastanjenim Albancima, planiran je u toku 1950. godine.⁸⁴¹ Iako su očekivanja vlasti bila da će nakon izgradnje većeg broja modernih škola u albanskim krajevima širom Crne Gore značajno povećati broj učeničke populacije, mnoge je „đačke roditelje i dan danas pored tolikog zauzimanja teško ubijediti o značaju i vrijednosti škole“. Tim prije jer je uprkos nemaloj mreži prosvjetnih ustanova na albanskom jeziku jedan broj učenika dnevno pješačio i po 13 km, što je destimulativno uticalo na roditelje da ih obrazuju. Pritom, jedan broj učenika bilo je izuetno lošeg materijalnog stanja, pa su njihovi roditelji usljed oskudice u odjeći i obući iz razumljivih razloga samo povremeno slali djecu u školu. Posebno, kada su bile loše vremenske prilike.⁸⁴² To je bio veliki društveni problem, jer su se tako stvarale „nove analfabete“, čiji je broj u krajevima nastanjenim muslimansko-albanskim stanovništvom nije bio zanemarljiv.⁸⁴³

⁸⁴⁰ DACG, MP RS NRCG 1949, f-41, 246/3, prilog investicionog plana kulturno-prosvjetnih objekata sreza andrijevičkog za 1950. i 1951. godinu, bez datuma. Nastavu na albanskom jeziku u selu Vusanju i Martinovići pohađalo je 283 učenika. Od toga je u školi u Vusanju, na čijem je području (18 km²) živjelo 808 stanovnika, nastavu pohađalo 163 učenika, a u selu Martinovići (10 km², 750 stanovnika) 120 učenika. Imajući u vidu brojnost albanske populacije na ovom terenu, petina stanovnika ovog područja bilo je obuhvaćeno školovanjem, što je bio značajan broj. Sedmogodišnju školu u Plavu su pored učenika iz ovog mjesta, pohađali su daci koji završili četvorogodišnje škole u selima: Brezojevica, Vojnom Selu, Metehu, Hotima i Jaru. Prijedlogom plana u andrijevičkom srezu predviđena je izgradnja četvorogodišnjih osnovnih škola u: Andrijevici, Zabrdi, Slatini, Jošanici, Gornjoj Ržanici i Ulotini. (*Isto*)

⁸⁴¹ DACG, MP RS NRCG 1949, f-41, 380/2, predlog investicionog plana kulturno-prosvjetnih objekata za 1950. i 1951. god, bez datuma. U titogradskom srezu izgradnja škola predviđena je bila u selima: Mataguži, Grbavci, Arza i Tuzi. (*Isto*); Izgradnjom uslovnijih škola sa većim brojem učionica, računalo se da će se broj učenika znatno povećati. Posebno u sedmogodišnjoj školi u Tuzima, u kojoj su pored učenika iz tog mjesta obrazovanje trebali da nastave učenici četvorogodišnjih škola iz: Vuksanlekića, Drume, Arze, Dinoše, Prifte, Gornjeg Trbojina, Gornjeg Zatrijebča, Donjeg Zatrijebča, Cijevne i Selišta. (DACG, MP RS NRCG 1949, f-41, 380/2, 380/2, predlog investicionog plana kulturno-prosvjetnih objekata za 1950. i 1951. god, bez datuma.)

⁸⁴² DACG, MP RS NRCG 1949, f-45, 132/2, izvještaj upravitelj sedmogodišnje škole u Vladimiru na kraju polugodišta 1948/49, 4. februar.

⁸⁴³ DACG, MP RS NRCG 1949, f-45, 171/2, zapisnik za sjednice Sreskog nastavnčkog vijeća-učitelja sreza andrijevičkog, 2. februar.

Uporedo sa izgradnjom novih školskih zgrada, vlast se trudila da nabavkom školskog inventara i nastavnih sredstava unaprijedi uslove rada škola, koje je smatrala „sastavnim dijelom borbe za bolji kvalitet nastave i za pravilnije vaspitanje učenika“. Ali, osim nabavke elementarnih sredstava, uslovi rada početkom pedesetih godina, neznatno su se poboljšali u odnosu na prve poratne godine. Tako albanske škole i dalje nijesu bile snabdjevene dovoljnim brojem udžbenika, neznatan broj je zbog oskudice nastavnog kadra bio prinuđen da privremeno obustavi rad, dok su uslovi rada u jednom broju škola bili daleko od zadovoljavajućih. Štaviše, u nekim sredinama oni su bili do te mjere zabrinjavajući, da su izgledi da će se promijenti u skorijoj perspektivi biti slabi. Vlast to nije tajila, iako su u štampi uglavnom objavljivani afirmativni članci o prilikama u školstvu, u kojima se naglašavalo da ranije u Crnoj Gori „nije bilo škola za šiptarske manjine“, ali da su nakon rata one otvorene u svim većim mjestima nastanjenim albanskom populacijom. Iako je to bila radikalana promjena u odnosu na period između dva svjetska rata, daleko od toga da su nakon rata prilike u albanskim školama bile dobre. Naprotiv, podrumi nekih škola služili su kao magacini seljačkih radnih zadruga, u nekim školama zatvarana je stoka, dok su učitelji radili sa velikim brojem đaka. Ali, ohrabrialo je to što se broj učenika neobuhvaćenih nastavim procesom nakon rata počeo smanjivati.⁸⁴⁴

No, problemi materijalno-tehničke prirode za vlast su bili od sporednog značaja u odnosu na kvalitet nastavnog procesa, koji je označila kao najveću manjkavost crnogorskog obrazovnog sistema. U nastojanju da se taj problem prevaziđe na osnovu Rezolucije CK KPJ i zaključaka Trećeg plenuma CK KP Crne Gore, predstavnici partijskih organizacija su održali sastanke sa prosvjetnim radnicima, objašnjavajući im „odluke Rezolucije u vezi sa zadacima u školstvu“. Nastavni kadar koji je bio opterećen

⁸⁴⁴ DACG, MP RS NRCG 1950, f-52, 11/1, Zapisnik sa sastanka Povjereništva za prosvjetu i kulturu pri SNO Bar, 24. decembar 1949. Krajem 1949. godine škole u barskom srezu dobile su elementarna nastavna sredstva: „1 reljef, 15 tabli, 10 stolova, dva ormara i dr. sitnog materijala“. Pored nastavnih sredstava nabavljeno je oko 600 klupa, ali ne raspoložemo podacima koliko ih je podijeljeno albanskim školama. (*Isto*); *Pobjeda*, 18. novembar 1949, 4; *Pobjeda*, 9. april 1950, 3. Na teritoriji andrijevičkog sreza školske 1949/50. pri osnovnim školama bilo je 6 odjeljenja na albanskom jeziku, dok se u sklopu sedmogodišnje škole u Gusinju nastava na albanskom izvodila u jednom odjeljenju. U andrijevičkom srezu povremeno je nastavu pohađalo 134 učenika, od kojih je 90 bilo iz Gusinja. U sedam škola ovog sreza su postajale dačke kuhinje (Plav, Gusinje, Ulotina, Gornja Ržanica, Velika, Seoce, Niža gimnazija u Andrijevici), od kojih su se dvije nalazile u sredinama sa dominantnim muslimansko-albanskim stanovništvom (Plav, Gusinje) (*Isto*)

obavljanjem raznih administrativnih i društveno-političkih poslova, imao je zadatak da se u buduće isključivo usredsredi na rad u školama, kulturno-prosvjetnim i umjetničkim društvima, narodnim univerzitetima i opšteobrazovnim tečajevima. Poboljšano je bilo materijalno snabdjevanje učitelja, a lokalna vlast u cilju unaprijeđenja kvaliteta nastavnog procesa nastojala je da riješi i stambeno pitanje učitelja, koji su nerijetko nakon rata stanovali kod mjesnog stanovništva i u neuslovnim školskim objektima. U nastojanju da se poboljšaju uslovi rada u školama, lokalne vlasti u saradnji sa masovnim organizacijama su donijele odluku da se izvrše „opravke i uređenje školskih zgrada, namještaja, školskih dvorišta, izvora“, ali u praksi te aktivnosti su se veoma sporo odvijale.⁸⁴⁵

Povodom sprovođenja zadataka u školstvu, koji su proizlazili iz Rezolucije III plenuma CK KPJ, zaključaka i odluka III plenuma CK KPCG 27. marta 1950. godine, održano je savjetovanje u Povjereništvu za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora u Titogradu, kome su pored predstavnika Povjereništa i Sreskog komiteta partije priustvovali i izaslanici Ministarstva prosvjete. Izuzev pitanja vezanih za izradu prijedloga nastavnog plana za četiri niža razreda gimnazije (revizija programa za III i IV razred osnovne škole, prijedloga za izradu čitanke za VI razred sedmogodišnje škole - II razred gimnazije), stvaranja boljih uslova za rad škola, snabdjevanja i usavršavanje nastavnog kadra, razgovarano je i o izradi narodne čitanke za albanski jezik, koja bi se ujedno koristila i kao školska lektira. Izradom ove čitanke, za koju su prijedloge i mišljenje trebali da daju albanski, kao i učitelji koji „poznaju život manjina“, umnogome bi se olakšala nastava u albanskim školama, koje godinama nakon rata nijesu imale adekvatna nastavna sredstva, što se nesumnjivo loše reflektovalo na kvalitet nastavnog procesa.⁸⁴⁶

No, da su ambicije i planovi vlasti bili u raskoraku sa stvarnošću, potvrđuje izvještaj inspektora za manjinske škole o prilikama u barskom srezu, u kome je

⁸⁴⁵ *Pobjeda*, 16. april 1950, 5.

⁸⁴⁶ DACG, MPRS NRCG 1950, f-61, 1424/1, Zapisnik sa savjetovanja održanog u Povjereništvu za prosvjetu i kulturu SNO Titograd po pitanju i sprovođenju zadataka u sektoru školstva koja proističu iz Rezolucije III plenuma CK KPJ, Zaključaka CK KPCG za sprovođenje zadataka o školstvu na osnovu Rezolucije i Odluka KPCG, 27. mart. Mišljenje i prijedloge o izradi čitanke nastavnici su trebali da dostave do 1. oktobra 1950. godine. (*Isto*)

konstatovano da ima „još neriješenih problema“ koji su, „prema Rezoluciji o školstvu“, ranije morali biti prevaziđeni. Jer su učitelji i dalje obavljali brojne vanškolske aktivnosti, jedan broj škola nije dobijao hranu Međunarodnog dječjeg fonda, dok su u ulcinjskoj knjižari nepotrebno „leže neiskorišćeni udžbenici na šiptarskom jeziku“, iako ih u titogradskom srezu nije bilo dovoljno. To govori da nemali broj roditelja nije kupovao djeci knjige za školu. Prilikom vizitacije manjinskih škola u barskom srezu, inspektor je takođe naveo da je neophodno u nekim mjestima „ispitati uslove i mogućnosti za otvaranje“ škole, dok je za jednu školu istakao da je potpuno „nepodesna“ za rad i da mještani žele da podignu novu školu. U izvještaju o posjeti albanskim školama inspektor je uvrstio i jednu neobičnost, da osnovna škola u zaleđu Bara koju su dominantno pohađali učenici islamske vjerosipovjesti, nije radila za Đurđevdan 6. maja 1950. navodno „zbog toga što toga dana slave mještani“.⁸⁴⁷

Početak školske 1950/51. obilježilo je uvođenje osmogodišnje nastave u školama, koje su nastale prerastanjem sedmogodišnjih u osmogodišnje škole,⁸⁴⁸ kao i fuzijom osnovnih (četvorogodišnjih) škola i nižih gimnazija.⁸⁴⁹ Tako je u toku ove školske godine u Crnoj Gori radilo 59 osmogodišnjih škola.⁸⁵⁰ Od toga je na urabnom području bilo 16 osmogodišnjih škola. Spajanjem osnovnih škola sa nižim gimnazijama, kao i spajanjem manjih osnovnih škola u jednu, broj osnovnih škola u Crnoj Gori smanjio sa 606 (1.071 odjeljenje), koliko ih je bilo školske 1949/50. godine, na 559 škola (444 osnovnih, 11 šestorazrednih produžnih škola), koje su imale 880 odjeljenja i 35.913 učenika. Od 559 škola u Crnoj Gori, u 31 osnovnoj školi (89 odjeljenja) nastava se izvodila na albanskom jeziku, što govori da je njihov udio u broju osnovnih škola (5.54%) bio srazmjeran zastupljenosti albanske populacije u Crnoj Gori. Pored osnovnih, u Crnoj Gori su radile i dvije osmogodišnje albanske škole, dok je u osmogodišnjim školama u Ulcinju i Gusinju, u kojima se izvodila mještovita nastava, bilo 5 odjeljenja viših razreda na albanskom jeziku. U albanskim osnovnim školama na početku školske 1950/1951. nastavu je

⁸⁴⁷ DACG, MPRS NRCG 1950, f-56, 572/1, K. Bošković, sekretar Ministarstva prosvjete – Povjereništvu za prosvjetu i kulturu pri Sreskom narodnom odboru Bar, 26. maj. Osnovnu školu je trebalo otvoriti u selu Mide, dok su uslovi za rad albanske škole u selu Reč bili apsolutno neodgovarajući. Za Đurđevdan nijesu pohađali školu učenici osnovne škole u selu Murići. (*Isto*)

⁸⁴⁸ *Prosvjeta i obrazovanje u Crnoj Gori*, Cetinje, 1969, 7.

⁸⁴⁹ DACG, MPRS NRCG 1950, f-61, 1450/1, Podaci o školama po izvještaju sa terena iz oktobra 1950. godine, bez datuma.

⁸⁵⁰ *Prosvjeta i obrazovanje u Crnoj Gori*, 7.

pohađalo 3.148 učenika, dok je u višim razredima bilo samo 267 učenika, što govori da je manje od 10% albanske učeničke populacije nastavljalo školovanje u višim razredima. Sličnu percepciju prema obrazovanju u nacionalno i konfesionalno mješovitim sredinama imalo je i nealbansko stanovništvo, za koje je pohađanje viših razreda osmogodišnje škole uglavnom bilo neprihvatljivo. Tako je u osmogodišnjoj školi u Ulcinju (1950/51), u kojoj se izvodila dvojezična nastava, od 970 učenika, niže razrede pohađalo oko tri četvrtine đачke populacije (724). Iako je broj učenika viših razreda bio neuporedivo manji, ohrabivalo je to je što je generalno zastupljenost učeničke populacije na srpskom (543) i albanskom jeziku (427) bio dosta ujednačen. Ali, budući da je dio albanskih učenika nastavu pohađao na srpskom jeziku, zasigurno je zastupljenost albanske učenike populacije bila veća nego što to pokazuju statistički podaci. Značajan napredak ostvaren je i po pitanju obrazovanja učiteljskog kadra, mahom nekvalifikovanog, koji pet godina nakon rata bio i dalje dominantno zastupljen u albanskim školama. Ali, činjenica da je od 66 učitelja koji su izvodili nastavu u osnovnim i osmogodišnjim školama, trećina (23) nastavnog kadra posjedovala stručne kvalifikacije, za kratko vrijeme to je bio veliki uspjeh vlasti koja je nakon rata davala stipendije za obrazovanje albanskog prosvjetnog kadra u učiteljskim školama na Kosmetu. Očekivanja da će u perspektivi zastupljenost albanskog nastavnog kadra sa stručnim kvalifikacijama biti značajno veća, ohrabivala je odluka Ministarstva prosvjete da o državnom trošku školske 1950/51. godine uputi 26 učenika albanske nacionalnosti da se obrazuje na maternjem jeziku u Učiteljskoj školi u Đakovici.⁸⁵¹

Pored otvaranja osmogodišnjih škola, početak nove školske godine obilježila je težnja federalne vlasti da u Crnoj Gori otvori 270 đачkih kuhinja, kako bi se dodatno omasovio broj učeničke populacije koja bi se u školama snabdijevala hranom. Od toga je na urbanom području predviđeno bilo otvaranje 50, a na seoskom 220 školskih kuhinja. No, i pored instrukcija Savjeta za prosvjetu i kulturu FNRJ, prosvjetna vlast u Crnoj Gori ocijenila je da se radi o „suviše“ velikoj mreži đачkih kuhinja, pa je republičkoj vladi uputila umjereniji prijedlog plana, da 1951. u Crnoj Gori otvori 41 školsku kuhinju, za što je trebalo utrošiti manja novčana sredstva (7.511.000 dinara). Od toga je previđeno

⁸⁵¹ DACG, MPRS NRCG 1950, f-61, 1450/1, Podaci o školama po izvještaju sa terena iz oktobra 1950. godine, bez datuma; *Pobjeda*, 19. septembar 1950, 2.

bilo da se 8 kuhinja otvore u srezovima u kojima je, između ostalih, živjelo i albansko stanovništvo: dvije u andrijevičkom, tri u barskom i tri u titogradskom srezu.⁸⁵² Među njima je bila jedna albanska osmogodišnja škola (Vladimir), kao i osmogodišnje škole u Ulcinju i Plavu koje je pohađao nemali broj albanskih učenika.⁸⁵³ Tako je nakon rata vlast konstantno osavremenjivala rad škola, dok je mreža školskih kuhinja iz godine u godinu rasla. Ilustracije radi, samo andrijevičkom srezu školske 1949/50. godine, otvoreno je 18 kuhinja Međunarodnog dječjeg fonda, u kojima se prehranjivalo više od 3.500 učenika,⁸⁵⁴ među kojima je svakako bilo učenika albanske nacionalnosti.

Analizirajući prilike u crnogorskom školsku, pet godina nakon rata socijalistička vlast u suštini je mogla biti zadovoljna radom škola, budući da se broj vaspitno-obrazovnih ustanova u Crnoj Gori značajno uvećao u odnosu na međuratni period, da je broj djece obuhvaćen nastavnim procesom iznosio skoro 90% s jeseni 1950. godine, kao i da se kvalitet nastave iz godine u godinu stalno poboljšavao. Ohrabrivalo je i to da je značajan broj učitelja nakon donošenja Rezolucije o školstvu bio rasterećen vanškolskih aktivnosti. Za kratko vrijeme to su bili respektabilni rezultati. Tim prije jer je za vrijeme rata školska mreža bila praktično uništena. No, uprkos nesumnjivom progresu, prosvjetna vlast nije bila zadovoljna radom jednog broja škola. Uprkos nemalim ulaganjima u obrazovanje, deficit nastavnog kadra i dalje je opterećivao rad crnogorskih škola. Spajanjem četvorogodišnjih (osnovnih) škola i nižih gimnazija u osmogodišnje, kao i manjih osnovnih škola, u 130 odjeljenja u Crnoj Gori nije bilo nastavnika, što je bio veliki problem, a nije bio zanemarljiv broj učenike populacije koja ne ide u školu, koje je školske 1949/1950. u Crnoj Gori činilo 1.712 djece. Istina, na početku školske 1950/51. njihov broj se smanjio za skoro 20% (oko 1.400), a očekivanja su bila da će u toku godine njihov broj dodatno opadati, jer su kazne koje je izricala vlast u nekim sredinama

⁸⁵² DACG, MPRS NRCG 1950, f-59, 1236/1, Ž. Žižić, ministar prosvjete – Vladi NR Crne Gore, 12. septembar.

⁸⁵³ DACG, MPRS NRCG 1950, f-59, 1131/2, Predlog plana finansijskih potreba za novoostvorene školske kuhinje za 1951, bez datuma. Proračunom koji je uradila crnogorska vlada rashodi za 51 kuhinju, u koje je bilo uračunato i 10 gimnazijskih kuhinja iznosili su 41.200.000 dinara. Od toga je za osmogodišnju školu u Ulcinju trebalo izdvojiti 500.000, u Plavu 287.000 i Vladimiru 300.000 dinara. Izuzev škole u Ulcinju, koja bi izdavala 3 obroka za 251 učenika, u Plavu i Vladimiru je bio je predviđen samo jedan obrok dnevno (u Plavu za 290, u Vladimiru za 57 učenika) (*Isto*); DACG, MPRS, NRCG 1950, f-59, 1236/1, Ž. Žižić, ministar prosvjete – Vladi NR Crne Gore, 12. septembar.

⁸⁵⁴ *Pobjeda*, 9. avgust 1950, 2.

imale pozitivan efekat na roditelje da obrazuju djecu. Ali, činjenica da pored učenika koji nijesu išli u školu, nije bio zanemarljiv broj učeničke populacije koja je neredovno pohađala nastavu, samo „u najboljem slučaju“ može se govoriti da je procesom obrazovanja u Crnoj Gori bilo obuhvaćeno oko 90% djece. Poseban problem bilo je slabo zalaganje jednog broja privremenih i predratnih učitelja, koje vlasti nijesu mogle zamijeniti boljima s obzirom na deficit stručnog kadra. Zato ne čudi što kvalitet nastave nije bio na zavidnom nivou i što je kriterijum ocjenjivanja bio neujednačen i blag.⁸⁵⁵

Nakon rata „sa osposobljavanjem nastavnog kadra“, kvalitet nastave počeo je postepeno da se popravlja u albanskim školama, što je bila posljedica odlučnosti prosvjetne vlasti da obrazuje albanski nastavni kadar. Ali, uprkos pozitivnim pomacima, većina albanskih nastavnika bila je nezainteresovana „za svoje stručno i ideološko uzdizanje“. Snabdjevenost učenika udžbenicima na albanskom jeziku koje izrađivalo izdavačko preduzeće „Znanje“ iz Beograda, nije se značajnije poboljšalo. Naprotiv, bilo je loše kao i snabdjevenost škola najnužnijim inventarom i učilima. Nastavi srpskog jezika poklanjala se slaba pažnja, gradivo je obrađivano površno, pa rezultati rada nijesu bili dobri. Interesantno, da ni u nastavi albanskog jezika nijesu ostavareni bolji rezultati, što je uglavno pravdano nedostatkom nastavnih sredstava. Istina, tokom školske 1950/51. očekivalo se da će se riješiti taj problem „izradom gramatika i čitanki“, čija se isporuka očekivala.⁸⁵⁶ Posebno je zabrinjavalo to što se godinama nakon rata nastava neredovno odvijala zbog nedostaka nastavnog kadra, pa pojedine škole u ulcinjskom kraju nijesu radile i po nekoliko mjeseci, dok se u nekima zbog radova nastava duži vremenski period odvijala „pod vedrim nebom“.⁸⁵⁷

O problemima sa kojima se suočavalo crnogorsko školstvo u poslijeratnom periodu, na savjetovanju održanom u Ministarstvu prosvjete 16. i 17. decembra 1950. godine, govorio je ministar prosvjete, Vuko Radović. Na početku izlaganja istakao je, da

⁸⁵⁵ DACG, MPRS NRCG 1950, f-61, 1450/1, Podaci o školama po izvještaju sa terena iz oktobra 1950. godine, bez datuma.

⁸⁵⁶ DACG, MPRS NRCG 1950, f-61, 1450/1, Podaci o školama po izvještaju sa terena iz oktobra 1950. godine, bez datuma.

⁸⁵⁷ DACG, AOUL, GNOUL, 1951, k. 6, bez broja, Izvještaj o radu Gradskog narodnog odbora Ulcinj u 1950. godini, bez datuma. Osmogodišnja škola u Ulcinju je zbog opravki koje su vršene započela rad sa zakašnjenjem, dok osnovne škole u selima Darza i Salč nijesu radile dva i po mjeseca. Nastava u osnovnoj školi u selu Reč izvodila se pod vedrim nebom. (*Isto*)

je razvoj školstva u poslijeratnom periodu bio uspješan u kvantitativnom smislu, tj. „u pogledu brojnosti i raznovrsnosti“, o čemu govori podatak da je u Crnoj Gori bilo 675 škola, u kojima je 1.507 nastavnika radilo sa 77.608 učenika. Od toga je školske 1950/1951. u Crnoj Gori bilo 551 osnovna škola, 59 osmogodišnjih i 6 gimnazija, dok su ostale bile stručne i umjetničke škole. Najveći broj učenika pohađao je osnovne i osmogodišnje škole, dok je u ostalim školama bilo je 24.440 učenika. Nastavu u „raznim srednjim i nižim stručnim školama“, u kojima su se obrazovali kadrovi za privredu, pohađalo je 4.496 učenika. Mala zastupljenost učenika koji su se obrazovali u stručnim školama, prosvjetna vlast smatrala je naslijeđenim problemom čiji korijeni sežu iz predratnog školstva, kada su od srednjih škola „uglavnom i gotovo jedino otvarane gimnazije“. Takva prosvjetna politika, prema riječima ministra, imala je za cilj da unazadi i onako slabu crnogorsku privredu. Za razliku od predratnih, socijalistička vlast nastojala je planski eliminirati privrednu zaostalost, za što je neophodan bio veći broj učeničke populacije obuhvaćene nastavnim procesom, posebno u stručnim školama. Istina, mali broj učeničke populacije u privredi i generalno loš uspjeh na kraju prvog klasifikacionog perioda, nijesu bili dobri za perspektivu društva, budući da je prelaznost u osmogodišnjim školama iznosila poražavajućih 37,7%, u višim gimnazijama se kretala od 15-35%, dok je u srednjim stručnim školama (uključujući i učiteljsku u Ivangradu) bila značajno viša (27-78%). Analizom uspjeha na kraju prvog klasifikacionog perioda (školske 1950/1951), ustanovljeno je da se glavni problemi crnogorskog školstva nijesu promijenili u odnosu na prve poratne godine: „Nedovoljan broj stručnih nastavnika, veliki broj nepopunjenih nastavničkih mjesta i nezastupljenost planski predviđenih časova, oskudna prostornost škola, njihovih učionica, internata, kao i drugih pomoćnih prostorija; nedostatak kabineta, učila, školskog pribora, udžbenika; zatim slabo pretškolsko vaspitanje, kao i nedovoljno domaće vaspitanje i u vezi s tim nedovoljno zauzimanje nadležnih prosvjetnih organa i partijskih i omladinskih organizacija,“ bili su neki od markantnijih problema u sistemu obrazovanja. Jedan od najvećih, za ministra prosvjete, svakako je bio nedostatak stručnog kadra. Ilustracije radi, od 652 nastavnika koji rade u višim razredima osmogodišnjih škola, gimnazijama i stručnim školama, ministar Radović je kazao da 399 nastavnika (39%), nije imalo stručne kvalifikacije. Poseban problem je bio to što se značajan broj nastavnika nije stručno usavršavao, što su

i dalje obavljali vanškolske aktivnosti, dok je jedan nastavnik sa stručnim kvalifikacijama u Crnoj Gori u prosjeku radio sa 93 učenika (optimalno je bilo 35-40). Zabrinjavalo je i to što je u nekim prosvjetnim ustanovama postojao „nepravilan odnos nastavnika i učenika“, disciplina nije bila na zavidnom nivou kod jednog broja učenika, dok se dio roditelja nemarno odnosio prema obrazovanju djece. Da bi se unaprijedio rad škola, prosvjetni organi trebali su da formiraju stručne savjete, koji bi predstavljali savjetodavni organ Ministarstva prosvjete, preko kojih će se ostvariti „stalna saradnja sa stručnim kružocima van Ministarstva, koji će davati stručne predloge po raznim pitanjima nastave, nauke i umjetnosti“. S druge strane, imajući u vidu stručne, prostorne i materijalne nedostatke, mreža škola u Crnoj Gori bila je suviše glomazna. Zato je u cilju racionalizacije i poboljšanja kvaliteta nastave, od školske 1951/52. neophodno bilo smanjiti broj prosvjetnih institucija u Crnoj Gori, spajanjem manjih škola i zatvaranjem srednjih stručnih i nižih škola, za koje se ustanovi da njihov rad nije neophodan.⁸⁵⁸

Mjesec dana ranije, o učincima socijalističke vlasti u oblasti prosvjete i nauke, govorio je u Narodnoj skupštini Crne Gore, predsjednik crnogorske vlade Blažo Jovanović. Na početku ekspozea predsjednik vlade iznio je podatake o broju škola i učenika, koji se, istina, ne podudaraju sa podacima ministra prosvjete, ali i onima koji figuriraju u arhivalijama i štampi. U nastavku ekspozea je kazao da je mreža naučnih i kulturno-prosvjetnih institucija bila „vrlo rasprostranjena“, konstatovao da škole nemaju dovoljno učila, udžbenika i sredstava za rad, kao i da se učenici i nastavnici nedovoljno zalažu u radu. Iako je prelazanost učenika bila veoma niska, interesantno da je predsjednik vlade kazao, da kriterijum ocjenjivanja mora biti strožiji, kao i da učenici moraju „da uče marljivo i uporno – kako ih uči drug Tito“. Na kraju ekspozea, uputio je kritiku na račun Ministarstva prosvjete, poručivši čelnim ljudima ovog resora, da u buduću moraju „čvrsto“ uzeti „u svoje ruke pitanje škola“, njihovog snabdjevanja, rada, i generalno „pitanje pojačanja kulturno prosvjetnog rada u našoj Republici“.⁸⁵⁹

⁸⁵⁸ *Pobjeda*, 19. decembar 1950, 2.

⁸⁵⁹ *Pobjeda*, 8. novembar 1950, 3. Jovanović je kazao da u Crnoj Gori radi 14 ustanova za predškolsko vaspitanje (1 dječji dom, 4 obdaništva i 9 zabavišta) i 573 osnovnih škola (među kojima 11 produžnih i 31 na albanskom jeziku), u kojima je nastavu pohađalo 35.913 učenika. Osmogodišnjih škola, uključujući i niže gimnazije, bilo je 59. Od toga su dvije osmogodišnje škole bile „na šiptarskom jeziku“. Ukupno je nastavu u osmogodišnjim školama pohađalo je 26.878 učenika. Viših gimnazija je bilo šest (5.744

U cilju unaprijeđenja prilika na kulturno-prosvjetnom planu u susret školskoj 1951/52. godini, pri Odsjeku za prosvjetu i kulturu Gradskog narodnog odbora Ulcinj formiran je Savjet građana, koji bio zadužen da se sastaje jedanput mjesečno i razgovara o aktuelnim problemima u prosvjeti i kulturi. U cilju prevazilaženja brojnih problema u novoj školskoj godini, razgovarano je o disciplini učenika i urednijem pohađanju nastave. Što se tiče ruralnog područja ulcinjskog kraja, disciplina učenika je bila na zadovoljavajuća. Za razliku od ruralnog, u urbanom dijelu Ulcinja disciplina je bila zabrinjavajuća „kod izvjesnog broja đaka koji se skitaju po ulicama“, kao i učenika škole u privredi. Na sastancima je razgovarano i o učenicima koji nijesu pohađali školu, neredovnom pohađanju nastave s jeseni i proljeća, nezainteresovanosti roditelja za uspjeh učenika... Iako su škole mahom bile smještene u neadekvatnim prostorijama, higijena kod učenika u ovom kraju bila je dobra. Školske 1951/52. godine, na ovom području radilo je 8 osnovnih i 1 osmogodišnja škola, koje je, prema podacima Gradskog narodnog odbora Ulcinj, pohađalo 1.307 učenika i 34 učenika škole u privredi. U odnosu na period između dva svjetska rata kada su na ovom terenu radile tri škole, broj prosvjetnih ustanova tri puta se uvećao za samo nekoliko godina.⁸⁶⁰

Na teritoriji barskog sreza, prema podacima Povjereništva za prosvjetu i kulturu, u ovoj školskoj godina radila je 61 škola (51 osnovna, 1 produžna, 6 osmogodišnjih, dvije škole učenika u privredi i Srednja poljoprivredna škola u Baru) od kojih su se 26 nalazile u krajevima nastanjenim Albancima, što je bio veliki broj. Od toga su 23 škole bile osnovne, 2 osmogodišnje i 1 zanatska. U većini škola nastava se izvodila na albanskom jeziku, dok je u ostalim školama ona bila mješovita ili na srpskom jeziku. Najveća obrazovno-vaspitna ustanova u barskom srezu bila je osmogodišnja škola u Ulcinju (nastala spajanjem osnovne i niže gimnazije) koja je imala 819 učenika (postoje podaci da je ova prosvjetna institucije imala te školske godine 970 učenika), a nakon nje albanska osmogodišnja škola u selu Vladimir (221), koja je imala 60 učenika više od Srednje poljoprivredne škole u Baru (161). Jedina zanatska škola na terenu dominantno

učenika), srednjih stručnih škola 13 (3667 učenika), dok je Viša pedagoška škola na Cetinju imala 110 studenata. U dvije škole za opšte obrazovanje radnika, i 20 škola u kojima su se obrazovali učenici u privredi, bilo je 2.200 učenika. Pri školama je radilo 17 internata (3.545 učenika) i 14 kuhinja, u kojima se hranilo 2.640 učenika. (*Isto*)

⁸⁶⁰ DACG, AOUL 1951, GNOUL, k. 12, bez broja, izvještaj o radu Gradskog narodnog odbora Ulcinj za period jun – oktobar 1951, bez datuma.

nastanjenom Albancima, bila je škola učenika u privredi u Ulcinju, koja je imala je 38 učenika.⁸⁶¹ Prema podacima štampe, krajem oktobra 1951. godine, u barskom srezu bilo 3.553 učenika (121 odjeljenje), od čega su nastavu na albanskom jeziku pohađala 1.446 učenika (38 odjeljenja), ili oko 40% ukupnog broja učenike populacije sreza.⁸⁶² Činjenica da je bio toliki udio albanskih škola u ovom srezu, govori da su ti krajevi nakon rata doživjeli u kulturnom pogledu ogroman preobražaj. Istina, u nekim albanskim sredinama „zgrade u kojima uče djeca“ nijesu ličile na škole, budući da su bile neuređene i praktično bile bez ikakvog inventara. Izuzetak su predstavljale osmogodišnja škola u Vladimiru, kao i jedna seoska osnovna škola u ulcinjskom kraju. Zbog nedostatka nastavnog kadra, na početku školske 1951/52. zatvoreno je 5 škola u barskom srezu, od kojih su dvije bile na albanskom jeziku.⁸⁶³

S druge strane, u andrijevičkom srezu 1951. socijalistička vlast završila je veći dio radova na izgradnji savremene škole u jednom albanskom selu (Vusanje), za koju se očekivalo da će od školske 1952/53. godine biti u potpunosti osposobljena za nastavu.⁸⁶⁴

⁸⁶¹ DACG, AOBR, SNOBR 1951, k. 4, 116, Podaci o kulturno-prosvjetnim ustanovama sreza barskog, bez datuma. U krajevima barskog sreza u kojima su živjeli Albanci, školske 1950/51. godine osnovne škole radile su u selima: Ambula, Kosić, Klezna, Kravari, Sukobin (MNO Vladimir), Arbneš, Dragovići, Bobovište, Martići, Ostros, Tejani (MNO Ostros), Bratica, Darza, Kolomza, Pistula, Reč, Salč, Sv. Đorđe, Štoj (GNO Ulcinj), Gornji Šestani, Livari, Pinčići i Murići (MNO Šestani), a osmogodišnje u selu Vladimiru i Ulcinju, u čijem je sklopu radila škola učenika u privredi (zanatska). Prema podacima Povjereništva za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Bar, na terenu mjesnih i gradskih narodnih odbora u kojima je dominantno živjelo albansko stanovništvo, u osnovnim školama evidentiran je 1.361 učenik. Najviše učenika albanske nacionalnosti bilo je na teritoriji MNO Vladimir, gdje su 5 osnovnih škola pohađala 462 učenika. Od toga je najviše učenika bilo u osnovnoj školi u selu Kosić (sjedište u selu Krute), koja je imala 172 učenika. Od osnovnih škola od nje je bila samo veća škola u Baru, koja je imala 205 učenika. Poslije osnovne škole u selu Kosić, po broju učenika, na području MNO Vladimir, najveća su bile škole u selu Sukobin (109) i Kravari (102), dok su škole u selima Ambula (43) i Klezni (36 učenika) bile značajno manje. Na terenu MNO Ostros u šest osnovnih škola bilo je 403 učenika. Najbrojnija škola koja je radila na ovom terenu školske 1950/51. bila je osnovna škola u Ostrosu (108 učenika), nakon koje slijede osnovne škole: u Arbnešu (77), Dragovićima (69), Bobovištu (54), Martićima (49) i Tejanima (46). Najviše osnovnih škola na terenu barskog sreza u kome je živjelo albansko stanovništvo bilo je na području GNO Ulcinj. Na ovom terenu radilo je 8 škola, koje je pohađalo 334 učenika: u Štoju 68, Darzi 57, Salču 47, Kolomzi 41, Sv. Đorđu 33, Pistuli 31, Reču 29 i Bratici 28. Uprkos činjenici da je na ovom terenu bilo najviše škola na području barskog sreza u kome je živjelo albansko stanovništvo, broj učenika u najvećim školama (Štoj, Darza) bio je neuporedivo manji od albanskih škola na terenu MNO Vladimir i Ostros (Kosić, Sukobin, Kravari, Ostros). Najmanje učenika albanske nacionalnosti u osnovnim školama bilo je na terenu MNO Šestani, gdje su radile 4 škole sa 162 učenika: u Murićima (63), Livarima (39), Pinčićima (34) dok je Gornjim Šestanima (sjedište u selu Dedići), bilo 26 učenika. (*Isto*)

⁸⁶² *Pobjeda*, 26. oktobar 1951, 2.

⁸⁶³ *Pobjeda*, 26. oktobar 1951, 2. Škole su zatvorene su selima: Tudorovići, Godinje, Salč, Dabezići, Kolomza. U 36 osnovnih škola nastava se izvodila na srpskom, a u 14 na albanskom jeziku. (*Isto*)

⁸⁶⁴ DACG, SPK 1952, f-2, 95/11, N. Čulafić, predsjednik Savjeta za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Andrijevice – Savjetu za prosvjetu i kulturu, 25. januar.

Površina ove škole (240 m², 4 učionice), bila je veća od Doma kulture u Andrijevići (200 m², 2 prostorije), dvostruko veća od pojedinih škola sa nastavom na srpskom jeziku na ovom području, i višestruko veća od brojnih škola na albanskom i srpskom jeziku u barskom srezu.⁸⁶⁵ Iako su veličinu škole određivale potrebe i broj učenika, otvaranjem savremenih školskih objekata, vlast je težila da poveća prostorne kapacite i osavremeni rad vaspitno-obrazovnih ustanova. Ujedno to je potvrda da je svijest o značaju obrazovanja kod Albanaca počela postepeno da se mijenja. U prilog tome svjedoči insistiranje albanske nacionalne zajednice iz zaleđa Bara, da im vlast pored postojećih, otvori i jednu produžnu školu.⁸⁶⁶ U poređenju sa prvim poslijeratnim godinama koje su obilježili nepomirljivost značajanog dijela albanske populacije da obrazuju djecu, to je bio očigledan progress i emancipajski preobražaj. Istina, nemali broj albanske populacije i dalje nije imao afirmativan odnos prema obrazovanju, iako su im djeca pohađala školu. Naprotiv, obrazovanje je doživljavao kao vrstu prisile, od koje nemaju materijalne koristi.

Izgradnjom novih i obnovom postojećih škola, socijalistička vlast je nastojala da promijeni negativnu percepciju značajnog dijela Albanaca prema obrazovanju, ulažući velika sredstva u osavremenjavanje uslova za rad. Tako su 1952. započele izgradnju još jedne albanske škole u zaleđu Bara, čiji su uslovi za rad bili izuzetno loši.⁸⁶⁷ Nažalost, u takvim uslovima nakon rata radio je veliki broj škola u Crnoj Gori, čije je uslove za rad povremenim donacijama, građevinskim intervencijama i novčanim sredstvima, vlast

⁸⁶⁵ DACG, SPK 1952, f-2, 95/15, izvještaj o ostvarenju plana kulturno-prosvjetnih objekata od lokalnog značaja za 1951. u andrijevičkom srezu, bez datuma. Za građevinske radove školu u selu Vusanju izdvojeno je 450.000 dinara. Ilustracije radi, škola selu Cecuni imala je 120 m², a u Jošanici 140 m². (*Isto*); Iako je u barskom albanska populacija bila neuporedivo brojnija nego u andrijevičkom srezu, albanske škole u selima Kravari i Mide, čija je izgradnja otpočela 1950. bile su višestruko manje od škole u Vusanju. Tako je novosagrađena albanska škola u selu Kravarima (34 m², 1 učionica) bila oko sedam, a osnovna škola u selu Mide (44 m² i 1 učionica) oko pet puta manja od škole u Vusanju. Značajno prostranija bila je i od škola na srpskom jeziku, čija je opravka i izgradnja završena Planom za 1951. godinu: u Petrovcu (95m², 3 učionice), Dobroj Vodi (120 m², 2 učionice), Brčelima (90 m²), Gluhom Dolu (52 m², 2 učionice), Mikulićima (43 m², 1 učionica) i Virpazaru (46 m, 1 učionica²) Krnjicama (30 m², 1 učionica)... (DACG, SPK 1952, f-2, 95/16, izvještaj o ostvarenju plana kulturno-prosvjetnih objekata od lokalnog značaja za 1951. u barskom srezu, bez datuma)

⁸⁶⁶ *Pobjeda*, 13. januar 1952, 7. Albanci sa područja Krajine (barski srez), na svakom zboru birača i frotovskoj konferenciji, zahtijevali su od vlasti odobrenje za otvaranje jedne produžne škole. Štaviše, obavezali su se da će dobrovoljnim radom, sagraditi na ovom terenu dva pristaništa, škole u selu Kostajnici i Tejanima i zgradu Mjesnog narodnog odbora. Na ovom prostoru radilo je 6 albanskih škola. (*Isto*)

⁸⁶⁷ *Pobjeda*, 23. februar 1952, 4. Godine 1952. započeli su radovi na izgradnji osnovne škole u Ostrosu, u kojoj su zbog nedostatka školskog namještaja i adekvatnih prostorija, knjige iz biblioteke bile smještene u koševima za skladištenje poljoprivrednih proizvoda. (*Isto*)

nastojala da unaprijedi. No, kako je u Crnoj Gori nakon rata stvorena glomazna mreža vaspitno-obrazovnih ustanova, stvaranje boljih uslova za rad škola odvijao se sporo. Štaviše, pojedine škole na terenu nastanjenim Albancima zadugo nakon rata nijesu imale republičku i državnu zastavu, kao obilježje državnih institucija, a kamoli školski inventar.⁸⁶⁸ Od albanskih vaspitno-obrazovnih ustanova najbolje uslove za rad je imala osmogodišnja škola u Vladimiru, koja je nakon oslobođenja od školskog inventara imala samo tronžac i jedan sto koji je bio lošem stanju. Sedam godina nakon rata, direktor ove prosvjetne ustanove, tvrdio je da ova škola ima „sve što savremena škola zahtijeva“. Za razliku od brojnih prosvjetnih institucija, osmogodišnja škola u Vladimiru bila je primjer kako treba da izgleda škola. „Okrušena vitkim čempresima i drugim zimzelenim drvećem“, sa alejama posutim sitnim pijeskom i više od 900 sadnica, dvorište škole izgledalo je kao „mali park“. Za to su, prema riječima direktora Junuza Divanovića, bili zaslužni učenici i nastavnici, koji su za svaki rođendan Josipa Broza Tita sadili nove sadnice i cvijeće, a 1952. na taj dan cilj im je bio da ograde školsko igralište sa „stubovima i mrežama za košarku i odbojku“ i sadnicama 180 kanadskih topola. Unutrašnjost škole ukrašene zidnim novinama, očuvan inventar, dovoljan broj učila, kao i odnos učenika prema školi i nastavi, govori da se svijest o potrebi obrazovanja kod albanske populacije ovog kraja iz godine u godine mijenjala na bolje. Nekoliko godina ranije, izvjesni učenici ove škole bježali su kroz prozore kućama, a roditelji negodovoli što im djeca ne rade, nego pohađaju školu. Početkom pedesetih godina „priliv učenika u školi“ koja je imala 4 učionice, porastao je toliko da su „školske prostorije postale uske“, pa je razgovarano potrebi da se podigne još jedan sprat. Jer je osmogodišnja škola u Vladimiru nakon rata bila je središte kulturno-prosvjetnog života ovog kraja, u kojoj je održano više od 80 analfabetskih tečajeva.⁸⁶⁹

⁸⁶⁸ DACG, AOBR, SNOBR 1952/1953, k. 262, 4984, Savjet za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Bar – Mjesnom narodnom odboru Šestani, 29. maj; DACG, AOBR, SNOBR 1952/1953, k. 262, 4133, Savjet za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Bar – Mjesnom narodnom odboru Šestani, 10. maj 1952; DACG, AOBR, SNOBR 1952/1953, k. 262, 4039, M. Perazić, zastupnik predsjednika Savjeta za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Bar – Mjesnom narodnom odboru Šestani, 19. april 1952. Sreske vlasti u Baru aprila 1952. besplatno su donirale školi u Murićima jednu manju stalažu za knjige, ali je njen služitelj, koji je ujedno bio i vlasnik privatnog objekta u kojem je bila smještena škola, odbio da je ponese jer smatrao da to nije bila njegova dužnost. Štaviše, prijetio je da će iseliti školu iz svog objekta. (*Isto*)

⁸⁶⁹ *Pobjeda*, 10. april 1952, 7.

Iako su promjene u načinu života albanske populacije bile očigledne, štampa je prilike u tim krajevima katkad romantizovala, ističući da su Albanci nakon rata doživjeli svojevrsnu „kulturnu revoluciju“. Uprkos zalaganju socijalističke vlasti da radikalno promjeni položaj albanske nacionalne zajednice, njihova participacija u društvenom životu nije bila adekvatna uloženom trudu. Posebno ženske populacije, koja je živjela na marginama javnog i društvenog života. No, budući da se ranije ženska djeca u principu nijesu obrazovala, činjenica da je nakon oslobođenja većina pohađala školu, bila je nova realnost u albanskim krajevima. Većina muškaraca u Ulcinju nakon završene osnovne škole, obrazovanje je nastavljao u zanatskim školama, koje su po tradicionalnim shvatanjima, obezbjeđivale sigurnu egzistenciju porodice. Šteta koja su takvim načinom razmišljanja roditelji nanosili svojoj djeci bila je nesaglediva, ali i dokaz da se svijest kod tradicionalnih zajednica sporo mijenja.⁸⁷⁰

To se često zanemarivalo kada su analizirani rezultati kulturno-prosvjetne politike koja je vođena prema albanskoj populaciji u poslijeratnom periodu, za koju je vlast pokazivala veliko razumijevanje. Na sjednici sreskog Savjeta za prosvjetu i kulturu u Baru, aprila 1952. godine, na kojoj se razgovaralo o pitanju otvaranja, spajanja i zatvaranja osmogodišnjih škola, jednoglasno je bilo prihvaćeno da se naredne školske godine (1952/53) osmogodišnja nastava izvodi u Baru, Ulcinju i Vladimiru. Iako je bilo govora da se zbog malog broja učenika, albanska osmogodišnja škola u Vladimiru svede na šestogodišnju, iz praktičnih razloga od toga se odustalo jer je postojala opravdana bojazan da „Šiptari iz Vladimira“ ne bi slali svoju djecu da se obrazuju u Ulcinj. Razlog više da se u Vladimiru ne ukida osmogodišnja škola bili su dobra organizovanost, mogućnost da se u njoj steknu potrebna znanja, kao i „velika potreba“ za stvaranjem službeničkog kadra kod Albanaca. Nesumnjivo da je odluka lokalne vlasti da ne mijenja status albanske osmogodišnje škole bili promišljena, mudra i opravdana, s obzirom na značaj obrazovanja albanske populacije i potrebe za obrazovanim albanskim kadrom. Na sjednici je takođe odlučeno da se od republičkog Savjeta za prosvjetu i kulturu

⁸⁷⁰ *Pobjeda*, 27. april 1952, 7.

(Ministarstvo prosvjete), zatraži objašnjenje da li da se u albanskim školama pored albanskog i srpskog jezika, uvede i jedan strani jezik.⁸⁷¹

O prilikama u crnogorskom školstvu nakon rata, na Drugom vanrednom zasijedanju Skupštine Crne Gore 1952. godine, govorio je predsjednik (ministar) Savjeta za prosvjetu i kulturu Crne Gore, Milo Jovičević. Na početku izlaganja Jovičević je istakao da se u poslijeratnom periodu školstvo u Crnoj Gori razvijalo ubrzanom dinamikom, te da je u poređenju sa 1940. godinom, kada je u Crnoj Gori bilo 440 osnovnih i 2 stručne škole, dvanaest godina kasnije radilo 573 osnovnih (od kojih su 10 bile produžne šestorazredne škole), 59 osmogodišnjih škola, 6 realnih gimnazija, Viša pedagoška škola, 9 stručnih škola i „znatan broj nižih stručnih škola različitih smjerova“. U istoriji Crne Gore nikada toliki broj škola nije postojao, a početkom pedesetih godina (školske 1951/52) svaki peti stanovnik Crne Gore išao je u neku školu. Govoreći o impresivnim rezultatima razvoja školstva u poslijeratnom periodu, Jovičević je istakao da je socijalistička vlast sagradila 41 novu školu i 22 objekta za potrebe kulture, a obnovljeno je 176 škola i 55 kulturno-prosvjetnih objekata. Za izgradnju i obnovu škola i institucija kulture utrošeno je 240.000.000, a za opremanje 50.000 dinara. No, ako se novcem mogao uvećati broj škola, kulturno-prosvjetnih ustanova i unaprijediti uslovi rada, za probleme koji su pratili njihovo funkcionisanje, novac nije bio svemoćan. To je u izlaganju jasno saopštio predsjednik (ministar) Jovičević, koji je kazao da je „brzina i širina razvitka našeg školstva“ imala i svoje negativne strane. Kao najveći problem poslijeratnog razvoja školstva, označio stvaranje stručnog nastavnog kadra, koji nije mogao da zadovolji potrebe široke mreže škola i velikog broj učenika. Pritom, glomazna školska mreža i veliki broj učenika opterećivali su finansije kojim je raspolagao obrazovni sistem, pa je crnogorsko školstvo zaostajalo za savremenim standardima. Ako se tome dodaju problemi deficita kvalifikovanog kadra, nastavnih programa, nabavka udžbenika, školske literature i slično, „slabosti u kvalitetu nastave“ i uspjehu učenika, bili su očigledni. Što se tiče izgradnje novih školskih površina, vlast je takođe imala razloga da bude zabirnut, budući da je krajem školske 1951/1952. Crna Gora raspolagala sa 1.301 učionicom (55.700 m²). Iz toga proizilazi da je na jednog učenika u Crnoj Gori u

⁸⁷¹ DACG, AOBR, SNOBR 1952, k. 16, 3761, Zapisnik sa sjednice Savjeta za prosvjetu i kulturu pri Sreskom narodnom odboru Bar, 19. april.

prosijeku dolazilo 0,85 m², što je bilo oko 55% od neophodnog prostora. Da bi se stvorili optimalni uslovi za rad škola potrebno je bilo sagraditi još 1.550 novih učionica površine oko 47.000 m², ili dodatnih 0,7m² po učeniku, što je bio zahtjevan posao. To ukazivalo da se u skorijoj perspektivi teško mogu stvoriti uslovi za savremen razvoj školstva u Crnoj Gori, budući da je samo u osnovnim i osmogodišnjim školama radilo oko 100 nestručnih učitelja. U višim razredima osnovnih, srednjih i raznih drugih škola, broj nekvalifikovanih učitelja (oko 350) bio je mnogo veći. Učitelja za rad u osnovim i nižim razredima osmogodišnjih škola bilo je dovoljno (preko 1.000), ali vlast nije bila zadovoljna kvalitetom i opštom spremom učiteljskog kadra. Posebno na selu, čije je propuste u obrazovanju i vještinama vlast nadomještala pohađanjem prosvjetnih kurseva, unaprijeđujući njihovo opšte obrazovanje. Nastava se izvodila u teškim uslovima, jer je dvije trećine školskog prostora bilo „na tekuću ili temeljitu opravku“. Oskudan školski prostor višestruko se nepovoljno odražavao kako na zdravlje, uspjeh, disciplinu, vladanje, fizički i intelektualni razvoj učenika, tako i na „kulturnu ulogu škole u njenoj sredini“. No, budući da je nakon rata sagrađen dovoljan broj osnovnih i osmogodišnjih škola, nove škole otvaraće se isključivo „prema potrebi“. Ali, njihov broj svakako neće biti veliki, kazao je na kraju izlaganja predsjednik-ministar Jovičević.⁸⁷²

Uprkos jasnom stavu prvog čovjeka crnogorskog obrazovnog sistema da se nove škole neće graditi u većem broju, kao loše stanje nemalog broja vaspitno-obrazovnih ustanova, zahtijevalo je od vlasti da se ozbiljno pozabave rješavanjem tih problema. Ali, kako su velika ulaganja u obnovu postojećih škola bila neisplativa, vlast je ipak bila primorana da nastavi sa trendom izgradnje novih školskih objekata, jer su tako jedino mogli prevazići problemi loših uslova, u kojima je radio značajan broj prosvjetnih institucija. U skladu sa tim, sreska vlast u Baru predlagala je republičkom Savjetu za prosvjetu i kulturu, da se u periodu od 1953-1955. perspektivnim investicionim planom obuhvati izgradnja četiri nove školske zgrade: Više gimnazije Baru i tri osmogodišnje škole (Ulcinj, Ostros, Petrovac). Od toga su se dvije osmogodišnje škole nalazile na terenu dominantno nastanjenom albanskom populacijom. Izgradnjom još jedne

⁸⁷² *Pobjeda*, 5. maj 1952, 4. Za opremu i opravke osnovnih i osmogodišnjih škola za 1952. godine bio opredjeljen iznos od 30.000.000 dinara, kao i dodatnih 19.000.000 dinara za krupnije radove i nabavku opreme iz zemlje i inostranstva. (*Isto*)

osmogodišnje albanske škole, na ovom prostoru radile bi dvije osmogodišnje škole za nacionalne manjine, a u jednoj bi se izvodila bilingvalna nastava. Razlozi za izgradnju novih školskih zgrada u ovim mjestima bili su apsolutno opravdani. Ne samo zbog loših uslova, već zato što je broj učenika u nekim školama bio veliki (u Ulcinju 889 učenika). Očekivanja su bila da će sa razvojem turizma i privrede u ovom kraju uvećati broj stanovnika Ulcinja, što će se neminovno odraziti na rast broja učenika. Utoliko je potreba za izgradnjom savremene škole u Ulcinju bila veća. Tim prije jer bi je zbog nevelike udaljenosti i dobrih puteva, pohađali brojni učenici iz obližnjih sela. Jedno je bilo sigurno, stanje u kojem su se nalazile ove škole nije zadovoljavalo elementarne, a kamoli zahtjevne uslove za rad savremene škole. Između ostalih, takva je bila osmogodišnja škola u Ulcinju, u kojoj gotovo 900 učenika nastavu pohađalo u zgradi koja je bila „trošna i skoro neupotrebljiva“. Takva škola ne da nije odgovarala kulturnoj ulozi u ovoj sredini, nego čudi kako je u takvim okolnostima radila sa tolikim brojem učenika. Izgradnja moderne školske zgrade u Ulcinju bila je prijeko potrebna iz razloga „uzdizanja svijesti i shvatanja potrebe školovanja kod muslimanskog i šiptarskog življa“. U svakom slučaju, korist od izgradnje ove škole bila bi višestruka, jer bi se iz racionalnih razloga ukinulo nekoliko seoskih škola (što je bilo u skladu sa politikom o neophodnosti smanjivanja glomazne školske mreže), čiji su učenici zbog nevelike udaljenosti i dobrih saobraćajnih komunikacija, nastavu mogli pohađati u Ulcinju. Za razliku od osmogodišnje škole u Ulcinju, čije je izgradnja zahtjevala više vremena, sreski Savjet za prosvjetu i kulturu razmatrao je da se osmogodišnja škola u Ostrosu (110 učenika), otvori školske 1952/53. godine. Tim prije jer nije bilo predviđeno opadanje broja stanovnika. Štaviše, interesovanje kod albanske populacije za obrazovanjem je raslo, u planu je bilo poboljšanje saobraćajnih komunikacija, a Bar (oko 40 km) i Vladimir (oko 15 km) su bili suviše udaljeni da bi roditelji tamo slali djecu da se obrazuju. Tako su uslovi da se i ovoj albanskoj sredini, prema rezonima vlasti, otvori osmogodišnja škola bili apsolutno ispunjeni.⁸⁷³

⁸⁷³ DACG, SNOBR 1952, k. 216, 2183, Savjet za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Bar – Savjetu za prosvjetu i kulturu, 15. jul. Otvaranjem osmogodišnje škole u Ulcinju, dovodio se u pitanju rad škola u selima: Bratica, Salč, Darza, Pistula, Štoj i Kolomza, koje su bila udaljene od 3-7 km od Ulcinju. S druge strane, otvaranjem osmogodišnje škole u Ostrosu, ispunjavali su se uslovi za zatvaranje osnovnih

Kako se glomazna školska mreža u Crnoj Gori pokazala nefunkcionalnom i previše skupom, otvaranjem novih prosvjetnih institucija, pored toga što se eliminisao veliki broj manjih, mahom neuslovnih škola, zahtijevao je od vlasti da one budu sagrađene po savremenim standardima. Tako je za izgradnju osmogodišnje škole u Ulcinju, prvobitno bilo predviđeno da ima 16-17 učionica, ali je naknadno traženo da se zbog privrednog razvoja kraja i neminovnog priliva ljudi, sagradi 20 učionica. Škola sa tolikim brojem učionica apsolutno je odgovarala savremenim standardima.⁸⁷⁴ Izgradnjom moderne školske zgrade, ujedno su unaprijeđivani uslovi za rad zabavišta, koja su radila u sklopu ove škole. Od ukupno 5 zabavišta u barskom srezu, pri osmogodišnjoj školi u Ulcinju radila su 2 zabavišta. Kao i škola, i zabavište u Ulcinju 1952. bilo je najveće u barskom srezu.⁸⁷⁵ To nedovosmisleno govori da je svijest roditelja o značaju zabavišta kao ustanove u kojoj se djeca socijalizuju i pripremaju za školu, sve više sazrijevala.

Pored nastojanja vlasti da otvori dvije škole u albanskim sredinama barskog sreza, pred početak školske 1952/53. godine, na zahtjev stanovništva vlast je dala saglasnost za podizanje dvije nove, ali i zatvaranje jedne albanske škole u zaleđu Bara.⁸⁷⁶ Potreba za izgradnjom novih prosvjetnih ustanova u nekim mjestima bila je uglavnom motivisana

škola u selima: Dragovići (79), Arbnesh (67), Bobovište (40), Tejani (33) i Martići (32), koje su bile udaljene od Ostrosa najviše 7 km. (*Isto*)

⁸⁷⁴ DACG, SPK 1952, f-9, 1238/1, I. Sredanović, direktor osmogodišnje škole u Ulcinju – Savjetu za prosvjetu i kulturu (plansko odjeljenje), 17. jul. Radi boljeg vodosnadbjevanja u ljetnim mjeseci traženo je da se sagradi betonski rezervoar od 15.000 litara, koji bi snabdejavao školu vodom uz pomoć centrifugalnih pumpi na električni pogon. Prvobitnim planom dostavljenim Savjetu za prosvjetu i kulturu Crne Gore to nije bilo predviđeno, pa je naknadno tražena izgradnja rezervoara, kao i nabavka centrifugalnih pumpi za visinu do 40 metara, čija bi jačina elektromotora iznosila 2-3 K. S. Takođe, zahtijevano je da se obezbijede električne instalacije za jake i slabe struje, vodovodne instalacije, instalacija za parni kotao, sanitarni uređaji (klozeti, banje, umivaonice) i izgradi kanalizacija. (*Isto*)

⁸⁷⁵ DACG, SPK 1952, f-12, 1937/17, K. Popović, načelnik Savjeta za prosvjetu i kulturu pri Narodnom odboru sreza barskog – Savjetu za prosvjetu i kulturu, 6. novembar. Pri osmogodišnjoj školi u Starom Baru radila su dva, a u Novom Baru jedno zabavište. Prvo zabavište u Ulcinju je otvoreno u međuratnom periodu 1929. godine, a drugo 1951. godine. Iste godine kada i u Ulcinju, otvoreno je i zabavište u Starom Baru, a nakon rata ono je počelo sa radom 1952. godine (Novi Bar 1951). Sva zabavišta bila su u državnom vlasništvu, i u svakome je radila po jedna naставnica. Nastava je trajala 3 sata, a s obzirom da se radilo u ustanovama koje su se izdržavale iz budžeta, roditelji nijesu plaćali djeci boravak. Pri osmogodišnjoj školi u Ulcinju 1952. u zabavištima je bilo 83 djece, u Starom Baru 82, dok je u Novom Baru bilo upisano 76 djece, od čega je redovno dolazilo od 55-60 djece. Prethodne godine u Ulcinju je bilo 81 dijete, dok je u Starom Baru broj djece bio značajno manji (24).

⁸⁷⁶ *Pobjeda*, 14. septembar 1952, 2. Stanovništvo sela Livari (Šestani), na seoskoj fontovskoj konferenciji početkom nove školske godine donijeli su odluku da podignutu novu školu, s obzirom da uslovi za rad u staroj školi nijesu odgovarali potrebama savremene nastave. Tom prilikom je donijeta odluka da se prikupe sredstva u visini od 40.000 dinara, obezbijedi radna snaga, kamen, kreč i nešto od materijala kako bi započela njena izgradnja. (*Isto*)

potrebom da učenici ne pohađaju nastavu u udaljenim školama. Za to je neophodno bilo da mjesno stanovništvo garantuje da će nova škola imati oko 30 učenika, nakon čega su sreske vlasti u principu odobravale otvaranje novih škola. Shodno tome, vlast je odobrila otvaranje škole u ulcinjskom kraju, u kojoj se nastava izvodila na srpskom jeziku. Istovremeno, donijeto je i rješenje o ukidanju jedne seoske albanske osnovne škole. Razlog donošenja ovakve odluke motivisan je činjenicom da se ona nalazila u neposrednoj blizini osmogodišnje škole u Ostrosu.⁸⁷⁷ Tako je osmogodišnja škola u Ostrosu „na zahtjev naroda Krajine“ od školske 1952/53. postala druga osmogodišnja škola (ne računajući mješovitu osmogodišnju školu u Ulcinju) na albanskom jeziku u barskom srezu, i treća u Crnoj Gori. Za potrebe ove osmogodišnje škole, opština Ostros ustupila je zgradu Mjesnog narodnog odbora.⁸⁷⁸ Time je broj osmogodišnjih škola na albanskom jeziku neznatno porastao, što je bila posljedica politike koja je imala za cilj da racionalizuje troškove skupe i glomazne školske mreže, i poboljša kvalitet nastavnog procesa.

Od školske 1952/53. godine, u nastavnim programima za V, VI i VII razred osmogodišnjih škola, V i VI produžnih, kao i I, II i III razred gimnazije, uveden je kao obavezan predmet za žensku učeničku populaciju – ženski učenički rad, koji se pohađao 1 čas nedeljno.⁸⁷⁹ Imajući u vidu da se radilo o novom predmetu za koji nije postojao stručni kadar, s obzirom na preporuke Savjeta za prosvjetu i kulturu Crne Gore, da se u školama sa brojnijom ženskom populacijom obrazuju ženska odjeljenja, došlo je do povećanja broja odjeljenja. U sredinama koje nijesu imale uslove za to, zbog manje zastupljenosti ženske populacije (seoske sredine), nastavu u osmogodišnjim i produžnim školama, honorarno su izvodile učiteljice. U većim urbanim sredinama, ovaj predmet provjeren je stručnim učiteljicama, koje su izvođenjem nastave iz ovog predmeta u

⁸⁷⁷ DACG, SPK 1952, f-12, 2090/1, Đ. Lekić, potpresjednik Narodnog odbora sreza barskog – Savjetu za prosvjetu i kulturu, 15. novembar. Sredinom novembra 1952. godine Narodni odbor sreza barskog donio je rješenje o otvaranju škole u selu Zoganje (oko 40 učenika). Rad je obustavila škola u selu Martići. (*Isto*)

⁸⁷⁸ DACG, AOBR, SNOBR 1953/54, bez broja, prvi godišnji obilazak Osmogodišnje škole u Ostrosu, 30. oktobar 1953.

⁸⁷⁹ DACG, SPK 1952, f-9, 1306/1, rješenje ministra-predsjednika M. Jovićevića o uvođenju u školama obaveznog predmeta ženskog ručnog rada, 4. avgust.

osmogodšnjim, produžnim školama i gimnazijama, dopunjavale normu.⁸⁸⁰ No, s obzirom na veliki broj škola, razuđen teren i nedovoljno osposobljen kadar za izvođenje ovog predmeta, u početku je bilo mnogo nesnalaženja oko izvođenja teoretske i praktične nastave. Pritom, ispostavilo se da stručnog nastavnog kadra za ovaj predmet nije bilo dovoljno, pa se nastavni kadar obučavao ubraznim putem, pohađajući jednomjesečne kurseve. Samo na jednom od takvih kurseva održanom tokom ljeta 1953. u Ivangradu, predviđeno je bilo da se obuči od oko 80 do 100 učiteljica koje su službovale u seoskim školama. Pored nastave iz ovog predmeta, na kursu je bilo planirano da se održi nekoliko naučno-popularnih predavanja iz školske i lične higijene, agronomije, baštovanstva, živinarstva, govedarstva, kako bi nastavni kadar podigao svijest o potrebi edukacije ženske populacije za obavljanje domaćinskih poslova.⁸⁸¹ Iz krajeva u kojima je živjela albanska populacija, određena ja 31 učiteljica da pohađa ovaj kurs: iz barskog 9, titogradskog 12 i 10 ivangradskog sreza (kome je pripojen andrijevički srez).⁸⁸² Od toga su iz plavsko-gusinjskog kraja bile određene tri,⁸⁸³ a iz ulcinjskog kraja dvije učiteljice.⁸⁸⁴ Interesantno, ni jedna učiteljica nije bila albanske nacionalnosti iako su radile u školama koje su pohađali Albanci. Razlog što iz albanskih škola nije upućen nastavni kadar na

⁸⁸⁰ DACG, SPK 1952, f-9, 1315/1, B. Savićević, pomoćnik ministra-predsjednika Savjeta za prosvjetu i kulturu – Sreskom narodnom odboru – Savjetu za prosvjetu i kulturu i direktoru Više realne gimnazije, 5. avgust.

⁸⁸¹ DACG, SPK 1953, f-15, 251/2, kurs ženskog ručnog rada i domaćinstva za učiteljice osnovnih škola, bez datuma. Kurs u Ivangradu trajao je od 5. jula do 5. avgusta 1953. godine. Iz ručnog rada predviđeno je: „šivenje (sve vrste, imajući u vidu praktični značaj, krpjenje itd.) ručno na šivačkoj mašini; pletenje (sve osnovne vrste ponata; čarape, pulover, džemper, benkice itd.); vezivo (motive iz Crne Gore, konavalski vez i dr.). Iz domaćinstva: „sve načine (osnovne) pripremanje mesa – lešo i pečenje; sve vrste supe (čorbe) sa mesom i bez mesa (fals), razna jela uz meso (garnirunzi); upotreba osnovnih vrsta začina – način upotrebe; pripremanje svih vrsta salata (zelenih i od drugih artikala); pripremanje – konzerviranje voća, povrća; pripremanje, prerada mliječnih proizvoda; pripremanje raznih vrsta čajeva (od domaćeg ljekovitog bilja i divljeg voća – šipura, šipka); način serviranja – redovno i za goste: ručka, večere, doručka.“ (*Isto*)

⁸⁸² DACG, SPK 1953, f-15, 251/1, B. Savićević, sekretar Savjeta za prosvjetu i kulturu – Savjetima za prosvjetu i kulturu svih srezova Narodnih odbora, 16. maj. Iz barskog sreza umjesto 10 određeno je 9 učiteljica. (DACG, SPK 1953, f-15, 251/9, K. Popović, načelnik Savjeta za prosvjetu i kulturu Narodnog odbora sreza barskog – Savjetu za prosvjetu i kulturu, 17. jun.)

⁸⁸³ DACG, SPK 1953, f-15, 251/7, Savjet za prosvjetu i kulturu Narodnog odbora sreza ivangradskog – Savjetu za prosvjetu, 17. jun. Iz Titograda su upućene 4 učiteljice. Iz osmogodišnje škole u Gusinju su određene Lekić Milosava i Raićević Ljubica, a iz Plava Raićević Desa. (*Isto*)

⁸⁸⁴ DACG, SPK 1953, f-15, 251/9, K. Popović, načelnik Savjeta za prosvjetu i kulturu Narodnog odbora sreza barskog – Savjetu za prosvjetu i kulturu, 17. jun. Iz škole u selu Darza je određena učiteljica Ražnatović Marija, a iz sela Kolomza Nikolaidis Jelica (*Isto*); Sa područja titogradskog sreza za kurs ženskog rada prijavile su se učiteljice: Miličković Stanica, Radović Slavka, Jovović Bosiljka, Ivanović Zorica, Bogićević Vidosava, Vujović Mileva, Đukić Nevenka, Brajović Vjera i Đurašković Velika. (SPK 1953, f-15, 229/6, M. Raspopović, načelnik Narodnog odbora sreza titogradskog – Savjetu za prosvjetu i kulturu NRCG, 22. jun.)

ovaj kurs bio je motivisan činjenicom, da su se prosvjetnim poslom pretežno bavili muškarci, što ukazuje da je društveni angažman žena za većinu Albanaca bio neprihvatljiv.

Vaspitno-obrazovne ustanove u barskom srezu novu školsku godinu dočekale su nešto spremnije, budući da je za vrijeme ljetnjeg raspusta izvršena nabavka određenih učila, školskog inventara i raznih drugih potrepština, u kojima su škole oskudijevale.⁸⁸⁵ Tako su izuzev manjih potrepština, škole uglavnom bile snabdjevene osnovnim učilima i namještajem. Štaviše, pojedine škole u ulcinjskom kraju su imale skoro sav namještaj, dok su ostalim školama nedostajale samo manje potrepštine.⁸⁸⁶ Pritom, na osam seoskih škola u ulcinjskom kraju,⁸⁸⁷ i dvije u zaleđu Bara dominantno nastanjenom albanskom populacijom, izvršene su opravke u toku školske godine.⁸⁸⁸ Iako su uslovi za rad konstantno unaprijeđivani, generalno nemali broj albanskih škola, nije ispunjavao prostorne, pedagoške i higijenske uslove.

⁸⁸⁵ *Pobjeda*, 5. maj 1952, 4.

⁸⁸⁶ DACG, AOBR, SNOBR 1952, k. 216, 1, J. Pelinković, sekretar Narodnog odbora gradske opštine Ulcinj – Savjetu za prosvjetu i kulturu Narodnog odbora barskog sreza, 19. novembar. Školi u selu Salč nedostajao je: „jedan krevet za nastavnika, gromobran za zgradu, manji šporetić, časovnik za školu, pljuvaonica, tabla (postojeća je dotrajala, vješalka za odijelo (kaput) i jedna lampa.“ Za opravku škole u selu Kolomza bilo je neophodano obezbijediti kredit od 20.000 dinara, ali zbog nedostatka budžetskih sredstava nije bilo izgleda da će se u skorije vrijeme stanje promijeniti po tom pitanju. Od školskog namještaja nedostajala su: „dva astala, jedna školska peć, jedan krevet za nastavnika, jedan časovnik za školu, jedna pljuvaonica za školu, jedna lampa za školu, jedno barelo za vodu.“ Osnovnoj školi u selu Pistula nedostajao je: „jedan astal, jedan časovnik za školu, jedna pljuvaonica za školu, jedna lampa za školu, jedno barelo za vodu“; u Zoganju: „jedna tabla, dva astala, jedna stolica, jedna peć, jedan krevet za nastavnika, jedna pljuvaonica, jedna lampa br. 8, jedan časovnik za školu, jedno barelo za vodu, jedan ormar“; u Darzi: „dva astala, jedna stolica, jedan krevet za nastavnika, jedna pljuvaonica, jedna peć, dva barela za vodu, jedan gromobran za školu“; u Svetom Đorđu: „jedan ormar za knjige, jedan astal, jedan časovnik za školu, dva barela za vodu, jedna pljuvaonica, jedna peć, jedna tabla“; u Reču: „jedan astal, jedan časovnik za školu, jedno barelo za vodu, jedna pljuvaonica“; u Štoju: „jedan časovnik, jedan šporet manji, dva gromobrana za školu.“ U najgorem stanju nalazila se škola u selu Kolomza. Po pitanju učila stanje nije bilo do te mjere zabrinjavajuće, jer su školama nedostajale samo 3 mape FNRJ (Zoganje, Kolomza, Sveti Đorđe), 6 globusa (Zoganje, Salč, Kolomza, Pistula, Darza i Sveti Đorđe), jedna računaljka (Zoganje) i „slike iz poljoprivrede, zanatstva i industrije i dr. kojih nema ni jedna škola“. (*Isto.*)

⁸⁸⁷ DACG, AOUL, NOGO 1952, k. 21, 6257, J. Pelinković, sekretar Narodnog odbora gradske opštine Ulcinj – Savjetu za prosvjetu i kulturu Narodnog odbora sreza barskog, 31. decembar. Za opravku osnovnih škola utrošeno je do kraja 1952. godine, 168.044 dinara. Od toga je za školu u selu Bratici izdvojeno 20.332, Salču 75.406, Pistuli 7.887, Darzi 10.552, Štoju 4.200, Reču 2.128, Kolomza 13.000 i Zoganju 34.639 dinara. (*Isto*)

⁸⁸⁸ DACG, AOBR, SNOBR 1952, k. 216, 8190, Lj. Bokovac, predsjednik Narodnog odbora opštine crmničke – Savjetu za prosvjetu i kulturu Narodnog odbora sreza barskog, 26. januar. U Donjim Šestanima u opravku škole uloženo je 5.000 dinara, a u Donjim Murićima 1.000 dinara. (*Isto*)

Iako je godinama vlast izdvajala značajna sredstva za obrazovanje albanskog nastavnog kadra, krajem 1952. godine u barskom srezu izuzev 3 kvalifikovana i 14 učitelja sa diplomom o učiteljskom ispitu zrelosti, ostali albanski prosvjetni kadar bio je nekvalifikovan. Od toga mnogi „nijesu imali ni potpuno osnovno školovanje na srpskom jeziku“, kada su zasnovali radni odnos. Zbog skromnog broja albanskih prosvjetnih radnika sa stručnim kvalifikacijama, *Pobjeda* se pitala: „da li su učitelji Šiptari zaslužili toliku brigu i da li su opravdali nade koje su u njih polagane?“, izbjegavajući da odgovori na ovo pitanje. Naprotiv, ukazivala je da njihov posao težak i delikat, ističući da se u patrijarhalnim krajevima nije jednostavno izboriti protiv „raznih zaostalosti“. No, uprkos kompleksnom društvenom kontekstu, ukazivala je da su pojedinci pokazivali interesovanje za vanredne studije na Višoj pedagoškoj školi, ali da „pojedinačni uspjesi nijesu ni izdaleka ono što bi moglo da zadovolji prosvjetne organe u ovom srezu“. To je bio jasan signal, da vlast nije bila zadovoljna dotadašnjom politikom „da se sva aktivnost usmjerava na najzaostaliya područja“, kao i da će se u buduću više orijentisati na područja koja bi dala više rezultata.⁸⁸⁹ Politika obrazovanja albanskog učiteljskog kadra i ulaganja u krajeve koji daju skromne rezultate, morala se preispitati. Iako vlast time nije obustavila finansiranje obrazovanja albanskog učiteljskog kadra i ulaganja u razvoj kulturne i prosvjete u tim krajevima, Partija je preko štampanih medija, iskazivala nezadovoljstvo rezultatima višegodišnjeg rada na emancipaciji albanskog nastavnog kadra. Ipak, to nije pokolebalo vlast u nastojanju da nastavi započeti posao, pa je tako krajem marta 1953. na sjednici Savjeta za prosvjetu Crne Gore donijeta odluka, da svi učitelji manjinskih škola barskog, titogradskog i ivangradskog sreza od 1. jula te godine obavezno pohađaju u Baru o trošku države kurs iz srpskog jezika i „pedagoške grupe predmeta iz kojih manjinski učitelji, sa neznatnim izuzecima, vrlo slabo stoje“.⁸⁹⁰ To govori da je vlast nastojala da unaprijedi albanski nastavni kadar i školstvo u tim sredinama, jer je to bio uslov da se albanska populacija emancipuje, sekularizuje, modernizuje i aktivno uključi u društvene procese, politički i javni život. Štaviše, nacionalnu politiku koju je Partija nakon rata vodila prema Albancima nijesu uspjele da

⁸⁸⁹ *Pobjeda*, 2. oktobar 1952, 2.

⁸⁹⁰ DACG, SPK 1953, f-15, 239/1, B. Savićević, sekretar Savjeta za prosvjetu – Savjetu za prosvjetu Narodnih odbora sreza barskog, titogradskog i ivangradskog, 9. maj. Kurs je trebalo održati u Srednjoj poljoprivrednoj školi u Baru, a trajao bi od 15-20 dana. „Troškove za stan, hranu i podvoz slušalaca“ snosio je Savjet za prosvjetu Crne Gore. (*Isto*)

pokolebaju objektivne prepreke, poput činjenice da je u barskom srezu u susret školskoj 1953/54. nedostajalo 8 učitelja za osnovne manjinske škole, i prijetila opasnost da osam odjeljenja u tim školama ostanu „prazna“.⁸⁹¹

Iako je Partija povremeno znala biti veoma kritična prema nastavnom kadru, stanje u crnogorskom školstvu, uprkos evidentnim problemima, nije bilo toliko loše, kako ga je nerijetko karakterisala štampa. Naprotiv, u odnosu na prve poratne godine, uslovi za rad značajno su se poboljšali, većina učenika pohađala je nastavu, dok je nastavni kadar bio solidan. To je prilikom obilaska škola (1953/54) u zaleđu Bara nastanjenim Albancima, potvrdio nastavni inspektor barskog sreza, Minja Nikolaidis, koji je najviše zamjerki imao što se škole nalaze u privatnim, uglavnom neadekvantnim objektima. Ali, po pitanju snabdjevenosti učilima, vođenja administrativnih knjiga i rada nastavnog kadra, generalno je bio zadovoljan. Za razliku od drugih albanskih škola, na ovom terenu svi učitelji su imali stručne kvalifikacije. Posebno je bio zadovoljan nastavnim kadrom koji se obrazovao u Učiteljskoj školi u Nikšiću, koji se prema njegovom mišljenju, pokazao najboljim. Štaviše, za jednog učitelja koji je završio ovu školu tvrdio je, da „veoma dobro stručno radi“, kao i njegov kolega, koji je vodio podsjetnik rada i „dobro dotjerao“ školu u jednom albanskom selu. Najviše zamjerki imao je na učitelja koji je bio „i suviše mek“, što se negativno refelektovalo na rad i znanje učenika. Ali, isticao je da svi učitelji imaju autoritet među stanovništvom. No, ako su stručnost i zalaganje učitelja u radu na ovom terenu bili za pohvalu, vođenje evidencionih knjiga, ljetopisa, pretplata na stručne i pedagoške listove, međusobne posjete, stručna pomoć, korišćenje očiglednih sredstava u nastavi, označeni su kao značajni nedostaci u radu. Takođe, inspektor je iznio primjebdu da školski savjeti malo rade, što je bila posljedica nepoznavanja dužnosti, dok je slabo prisustvo na roditeljskim sastancima, kao i loša snabdjevenost učenika školskim materijalom (roditelji nevoljno „kupuju školski materijal djeci“), bio dokaz da se svijest o značaju obrazovanja kod albanske populacije sporo mijenja. Ali, za socijalizaciju i odgoj

⁸⁹¹ DACG, SPK 1953, f-15, 371/1, K. Popović, načelnik Savjeta za prosvjetu i kulturu Narodnog odbora sreza barskog – Savjetu za prosvjetu i kulturu, 5. jul. U višim razredima osmogodišnjih škola i gimnazija barskog sreza nedostajao je sljedeći nastavni kadar: dva nastavnika – profesora za srpski jezik, dva nastavnika – profesora za fiziku i matematiku, jedan nastavnik – profesor za istoriju i geografiju, dva nastavnika – profesora za biologiju i hemiju, dok su u osnovnim školama pored manjinskih nedostajalo 7 učitelja za osnovne škole u kojima se nastava izvodila na srpskom jeziku. U taj broj bilo je uračunato 5 privremenih nekvalifikovanih učitelja, koji se trebalo da zamjene stručni učitelji. (*Isto*)

mladih naraštaja, značajano je bilo što su pri svim školama na ovom terenu otvorena zabavišta (po jedan razred), u kojima se populacija predškolskog uzrasta učila srpskom jeziku.⁸⁹² Uprkos određenim nedostacima, rad škola na ovom terenu nije se razlikovao od onih na nealbanskom području. Štaviše, ako nijesu bile bolje po nekim pitanjima (zalaganje učitelja, kvalitet nastave, učila...), zasigurno nijesu značajnije zaostajale za drugim crnogorskim školama.

U prilog tome svjedoči izvještaj Narodnog odbora barskog sreza za 1953. godinu, u kome se ukazuje da je problema u školstvu na ovom terenu bilo mnogo, kao i da albanske škole ne predstavljaju izuzetak, iako su, istina, prilike u njima nešto kompleksnije od drugih sredina. Analizirajući stanje u školstvu na ovom terenu, u izvještaju se navodi da je za potrebe osnovnih škola 1953. vlast dodijelila učila, namještaja i ostalih potprepština u vrijednosti od 400.000, dok je za opravku školskih zgrada utrošeno 2.649.222 dinara. U nastavku se ističe, da je u toku godine tri puta izvršena inspekcija škola, ukazana stručna pomoć, kao i da su održana dva sastanka za

⁸⁹² DACG, SPK 1954, f-17, 25/2, zapisnik sa VII sjednice Savjeta za prosvjetu i kulturu Narodnog odbora gradske opštine Bar, 8. januar. Nikolaidis je dao detaljan opis školskih objekata u selima: Pinčići, Livari i Gornji Šestani, analiziraju ponaosob rad svake škole. Što se tiče prostornih kapaciteta, namještaja i učila, najbolje stanje, prema mišljenju inspektora Nikolaidisa, bilo je u osnovnoj školi u Gornjim Šestanima, koja je bila smještena u prostranoj crkvenoj zgradi. Iako su škole smještene u privatnim objektima najčešće bile u lošem i zapuštenom stanju, u Gornjim Šestanima to nije bio slučaj. Naprotiv, škola je imala uglavnom dobre uslove za rad – „prilično“ učila dvorište, klozet, učiteljski stan. Jedini nedostatak bile su dotrajale klupe. Škola u Livarima nije ispunjavala uslove za rad. Škola u selu Piničići, koja je bila smještena u zgradi nekadašnjeg MNO nije imala dvorište i klozet. Stoga je predlagano da se škola u Pinčićima premjesti u prostorije koje je koristio matičar područnog odjeljenja NOGO-Bar-II, a u Livarima, po mogućnosti, u zgradu u kojoj je do nedavno bila smještena Narodna milicija. Najbolje rješenje po pitanju škole u Livarima, bilo je da se podigne nova školska zgrada, ali po mogućstvu ne na istom mjestu jer „tu i nema prostora za dvorište i uopšte proširenje školskog prostora“. Administrativne knjige vođene su „prilično uredno“ (osim u Pinčićima), kao i dnevnici („prozivnici“), dok se evidencione knjige i ljetopisi škole izuzev donekle u školi u selu Dedići, nijesu vodili. U radu se posebno isticao učitelj škole u selu Pinčići, „koji veoma dobro stručno radi“, kao i njegov kolega u Livarima, koji je vodio podsjetnik rada i „dobro dotjerao“ školu. Iako se zalagao u nastavi, učitelj škole u Gornjim Šestanima (Dedićima), bio „i suviše mek“, što se negativno odražavalo u radu. „Pionirske organizacije pri školama postoje, ali se njihov rad ne osjeća. Djecu je poslije nastave teško zadržati u školi ili je kasnije okupiti. Pionirska štampa se rijetko dobija, jer roditelji nerado daju novac za to...Dopisivanje sa školama ne postoji, što treba oživjeti. Priredbe se slabo izvode. Podmladak Crvenog krsta je oformljen. Redari u školama postoje. Osiguranje kod DOZ-a je dobro uspjelo.“ Škole na području Šestana nijesu bile preplaćene na školske časopise, pa je NOGO-Bar preporučeno da svaku školu pretplati na jedan primjerak „Pionira“, „Titovog pionira“ i „Poletarca“. Sve škole su imale budžet. (*Isto*)

stručno osposobljavanje učitelja. U odnosu na međuratni period (1940), kada je na ovom prostoru bilo 44 škole, u barskom srezu školske 1953/54. radile su 64 škole. Od toga su bile: 52 osnovne, jedna produžna, 6 osmogodišnjih, jedna srednja stručna škola, dvije škole učenika u privredi i jedna domaćićka škola. Skoro trećinu prosvjetnih ustanova (28,12%) činile su albanske škole, od kojih su 15 bile osnovne, 2 osmogodišnje (Vladimir, Ostros), dok se u osmogodišnjoj školi u u Ulcinju izvodila bilinglavna nastava. Školske 1953/54. u svim prosvjetnim institucijama nastavu je pohađao 5.041 učenik. U poređenju sa međuratnim periodom, kada je na ovom terenu jedna škola dolazila na 961 stanovnika, nakon rata u barskom srezu na 755 stanovnika postojala je jedna škola. Najveći napredak, po ovom pitanju, postignut je u albanskim sredinama, budući da je u tim krajevima u međuratnom periodu na 1.500 stanovnika dolazila jedna osnovna škola. Poslije rata situacija se drastično promijenila, pa je tako jedna osnovna škola dolazila na oko 800 stanovnika albanske nacionalnosti, što je bio samo neznatno veći broj od prosjeka u ovom srezu. Što se tiče uslovnosti škola, školskih površina, nastavnog kadra i nastavnih programa, podaci nijesu bilo toliko impresivni, ali ni za potcjenjivanje. Od ukupnog broja škola, 37 su bile u državnim zgradama, a u privatnim je bilo smješteno 25 škola, koje uz dvije državne, nijesu zadovoljavale uslove rada (ukupno 27). Kada je riječ o školskim prostorijama, u barskom srezu je bilo ukupno 103 učionice sa 4.858 m², a na jedno odjeljenje dolazilo oko 30 učenika i 3,37 m³ što je prema higijenskim standardima bilo ispod minimuma (5m³). Zbog nedostatka prostorija i nastavnog kadra u 22 škole nastava se izvodila u dvije smjene. Higijenski uslovi u školama nijesu bili na „potrebnoj visini“, a skoro četvrtina škola (15) nije imala klozet (u jednom broju škola nijesu odgovorali namjeni). Gotovo sve škole imale su stanove za učitelje, izuzev nekih škola smještenih u privatnim zgradama, čiji su učitelji bili primorani da traže stan u selu. U barskom srezu 1953. radila su 103 učitelja i učiteljice, od kojih su 79 bili kvalifikovani, a 24 nekvalifikovani. Nekvalifikovan kadar bio je „sa terena manjine“. Iako je vlast često ukazivala na neophodnost rješavanja problema u školstvu, za skoro deceniju od oslobođenja Crne Gore, rad škola i dalje su opterećivali slični problem kao i u prvim poslijeratnim godinama. U višim razredima od ukupno 64 bilo je 27 nekvalifikovanih nastavnika i profesora. Podatak da gotovo polovina nastavnog kadra u višim razredima osmogodišnjih i srednjih škola nije imala stručne kvalifikacije,

negativno se održavala na kvalitet nastave. Pritom, nastavne programe opterećivali su suvišnost i nepovezanost, udžbenici nijesu bili usklađeni sa programom (zbog čega su nastavnici metodske jedinice obrađivali koristeći razne izvore), za nastavu istorije u III i IV razredu nije bilo udžbenika u kojima je bila zastupljena crnogorska istorija, dok albanski udžbenici štampani u Prištini nijesu bili prilagođeni crnogorskim prilikama, budući da su tretirali „pitanja i probleme sa prostora Kosova i Metohije“.⁸⁹³

Problemi u kvalitetu nastave posebno su bili izraženi u seoskim sredinama, u kojima većina učenika u osnovnim i osmogodišnjim školama „nijesu dobili solidna znanja“ da nastave uspješno obrazovanje u gimnazijama i ostalim školama. Izgledi da se takvo stanje promjeniti u skorijoj perspektivi bili su loši, budući da su nastavnici po selima nerijetko živjeli u jednoj prostoriji sa više članova porodice, što je otežavalo njihovu pripremu za nastavu. Štaviše, u takvim sredinama nastavnici nijesu imali motiva da se duže zadrže.⁸⁹⁴ U albanskom školama problemi su bili nešto složeniji, budući da su u tim krajevima prosvjetni radnici imali skromnije kvalifikacije. Zbog toga, kao i činjenice da je mali broj studenata završavao na vrijeme školovanje, godinama nakon rata nastavu u većini albanskih škola izvodio je nekvalifikovan kadar koji nije iskoristio mogućnost da na kursovima „upotpuni školsku spremu“. Iako se jedan broj prosvjetnih radnika u granicama svojih mogućnosti („koliko su mogli i umjeli“) savjesno odnosio prema poslu, generalno njihova nestručnost loše se odražavala na kvalitet nastave i rezultate rada, što je nalagalo potrebu njihove zamjene kvalifikovanim kadrom. Posebno u srezovima poput titogradskog, gdje u osmogodišnjim školama nije „vršena nikava inspekcija“, pa se o njihovom radu sudilo na osnovu „statističkih podataka“, slabog i neobjektivnog kriterijuma ocjenjivanja. Ali, kada drugih parametara za ocjenu rada ovih škola nije bilo, statistički podaci o srednjoj ocjeni učenika, uspjehu i procentu prelaznih

⁸⁹³ DACG, SNOBR 1954, k. 294, bez broja, izvještaj o radu Narodnog odbora sreza barskog 1953, 17. februar. Vlast je namjeravala da svu djecu doraslu za školu u albanskim sredinama obuhvati nastavnim procesom, zbog čega je razmatrano da se u vladimirskoj opštini, u selu Međureč, otvori škola, jer je najbliža škola bila udaljena oko 10 kilometarak, a u selu je bilo 14 analfabeta uzrasta od 7-14 godine. Na području barskog sreza 1953. godine od 7-14 godina bilo je 230 analafabeta. (*Isto*)

⁸⁹⁴ *Pobjeda*, 18. februar 1954, 4.

ocjena, govorili su da je najbolja osmogodišnja škola titogradskog sreza bila u Tuzima, u kojoj je prosječna srednja ocjena bila 3,30, a prelaznost učenika 36,05%.⁸⁹⁵

No, ako je po pitanju kvaliteta nastave, stručnog kadra, kriterijuma ocjenjivanja i zalaganja dijela nastavnika bilo dosta manjkavosti, sve veća zastupljenost ženske populacije u albanske školama, ulivala je optimizam da će žene u perspektivi biti sve vidljivije u društvu. Tim prije jer se za razliku od prvih poratnih godina, kada su muškraci višestruko bilo zastupljeniji, njihov broj u školama sredinom pedestih godina

⁸⁹⁵ *Prosvjetni rad*, 1. mart 1954, 4. U 77 osnovnih i 7 osmogodišnjih škola (66 u državnim i 23 u privatnim zgradama) titogradskog sreza, školske 1953/54. upisalo se 6.667 učenika, raspoređenih u 147 odjeljenja osnovnih i nižih razreda osmogodišnjih i 53 viša razreda osmogodišnjih škola. Od toga je u osnovnim i nižim razredima osmogodišnjih škola nastavu izvodilo 127 kvalifikovanih i 20 nekvalifikovanih učitelja, što govori da je na ovom nivou obrazovanja većina prosvjetnih radnika imala stručne kvalifikacije. Time je pitanje stručnog kadra u ovom srezu bilo gotovo riješeno, a očekivanja su bila da će 20 nekvalifikovanih učitelja, kojima je povjeren rad u školstvu, od školske 1954/55. biti zamijenjeni stručnim kadrom. Od 63 prosvjetna radnika, samo 4 je imalo diplomu Filozofskog fakulteta, a 19 ih je bilo sa višom pedagoškom školom, 30 sa učiteljskom, 4 nastavnika imala su gimnazijske mature, a „12 nemaju ni gimnazijske mature niti, pak, neku drugu školu ravnu njoj“. Deficit stručnog nastavnog kadra u višim razredima osmogodišnjih škola i slabog priliva svršenih studenata, nije ulivao optimizam da će se ovo pitanje u skorije vrijeme riješiti. Procjene su bile da će u periodu od tri do pet godina to biti teško izvodljivo. Ali brzina rješavanja nije bila u tom trenutku toliko važna, koliko potreba da se to pitanje uspješnije riješi. Jedan od načina da se to postigne, iziskivao je davanje većih stipendija od dotadašnjih, naročito kada su u pitanju predmeti kao što su: matematika, fizika, hemija, strani jezici, gdje stručni kadar bio veoma defictaran. Pritom, moralo se voditi računa da se stipendije daju studentima koji će na vrijeme završiti studije, što do tada nije bio slučaj s obzirom da je Uredba o dodjeljivanju stipendija bila fleksibilna, a kreditna sredstva limitirana i nedovoljna u odnosu na brojnost stipendista (oko 3.000 dinara). O nedjelotvornosti takve politike, koja očigledno nije davala dobre rezultate, govori podatak da je samo u titogradskom srezu stipendirano 263 studenta, ali da je i pored svega u školama postojao deficit kvalifikovanog stručnog kadra. Od toga se značajan broj učenika i studenata (38,40%) obrazovao na fakultetima i školama (Filozofski fakultet, Viša pedagoška škola, Učiteljska škola), čiji su svršeni studenti samo djelimično mogli zadovoljiti potrebe za kvalifikovanim kadrom u višim razredima osmogodišnjih škola i gimnazija, dok je za profil nastavnika prirodne grupe predmeta i stranih jezika interesovanje bilo znatno manje. Kada je riječ o broju učenika, u odnosu na prethodnu školsku godinu, 1953/54. upisao se samo neznatno veći broj učenika, zahvaljujući nešto većem broju upisanih učenika u osnovnim i nižim razredima osmogodišnjih škola. Tako se školske 1953/54. u tim razredima u titogradskog sreza upisalo 4.761 učenik, što je u poređenju sa prethodnom školskom godinom bilo uvećanje za stotinu učenika (4.661). Ali, kada su u pitanju viši razredi osmogodišnjih škola, u titogradskom srezu je 1952/53. je bilo 1.969 učenika, a naredne 1953/54 godine - 1.906 učenika. Iz toga proizilazi da je 1953/54. u titogradskom srezu u osnovnim i osmogodišnjim školama bilo 37 učenika više u odnosu na prethodnu školsku godinu (6.630), što je bilo zabrinjavajući podatak, imajući u vidu da „veliki broj djece u Srezu ne pohađa školu“, kao i da je vlast izdvajala velike sume novca za podizanje novih i opravku starih školskih zgrada. U posebno teškom stanju nalazilo se 7 osnovnih i osmogodišnjih škola na seoskom terenu, koje su okarakterisane kao „neupotrebljive“, zbog čega su izvršene velike opravke i proširivan školski prostor u cilju poboljšanja uslova rada. Među takvima je bila škola u Gornjem Zatrijebču, u kojoj su nakon rekonstrukcije, uslovi rada bili znatno bolji. Za izgradnju i opravku škola Sreski narodni odbor Titograd izdvojio je 6.250.000 dinara, a Izvršno vijeće NR Crne Gore 1.750.000 dinara. Poslije škole Tuzima najbolji uspjeh postignut je u osmogodišnjoj školi u Lijevoj Rijeci, a najgori u Barutani. Srednja ocjena u Lijevoj Rijeci bila je 3,19, a u Barutani 2,80. Što se tiče prelaznosti učenika, u Lijevoj Rijeci je bila 33%, Danilovgradu 27,60%, Slapu 24,48%, Spužu 20,74%, Golubovcima 20% i Barutani 14%. (*Isto*)

20. vijeka bio skoro ujednačen sa muškarcima. Štaviše, u 9 osnovnih škola barskog sreza ženska populacija je bila brojnija od muške, što je za prve poslijeratne godine bilo nezamislivo.⁸⁹⁶ U titogradskom srezu školske 1954/55. ženska djeca su bila brojnija u četiri osnovne škole,⁸⁹⁷ dok su ivangradskom srezu samo u dvije manjinske škole (Vusanje, Martinović), ne računajući osmogodišnju školu u Gusinju, muškarci za samo po dva učenika bili brojniji od žena.⁸⁹⁸ Uprkos činjenici da su Albanci nerado obrazovali žensku djecu, veća zastupljenost ženske populacije u jednom broju albanskih škola, govori da je totalitarni sistem zatvorenu, tradicionalnu i patrijarhalnu albansku nacionalnu zajednicu, postepeno prilagođavao savremenom načinu životu. To je uz otvaranje škola na albanskom jeziku, bio jedan od najvećih uspjeha kada je riječ o politici nove vlasti prema albanskoj nacionalnoj zajednici.

Početak školske 1954/55. obilježila je reforma školstva u Crnoj Gori, koja je predviđala dva nivoa opšteg obrazovanja: obaveznu osmogodišnju školu za svu djecu od 7-15 godina, i srednju školu sa četiri razreda gimnazije, koju bi upisivali učenici nakon završene osmogodišnje škole. Reforma je imala za cilj da se „pravilnije shvati obavezno osmogodišnje školovanje“, i omogućiti efikasniju realizaciju opštih nastavnih pitanja. Iako je bilo prijedloga da se na prvom stupnju obrazovanja (I-IV razred) izvodi razredna, a na drugom (V-VIII) predmetna nastava, u praksi je predmetna nastava počinjala u III i tajala do VIII razreda. Prednost ovakvog načina obrazovanja bio je u tome što je imao „zajedničku osnovu u planu i programu za sve škole u zemlji“, i omogućavao učenicima da u osmogodišnjoj školi steknu opšte obrazovanje neophodno za nastavak daljeg obrazovanja. Pored toga što je ostavljalo mogućnost da se kroz dopunski rad učenicima pruži što više znanja i vještina, uvođenje osmogodišnjeg obrazovanja bilo je nužno da

⁸⁹⁶ DACG, SNOBR 1953. i 1953/54, k. 295, bez broja, izvještaji o posjetama u Bobovištu, Arbnešu, Reču, Svetom Đorđu, Dragovićima, Kravarima, Donjoj Klezni, Murićima i Štoju tokom 1953/54. godine. Žene su bile brojnije od muškaraca u osnovnim školama u: Bobovištu, Arbnešu, Reču, Svetom Đorđu, Dragovićima, Kravarima, Donjoj Klezni, Murićima i Štoju. (*Isto*)

⁸⁹⁷ DACG, SPK 1954, f-21, 817/19, Savjet za prosvjetu i kulturu sreza titogradskog – Savjetu za prosvjetu i kulturu, bez datuma. Osnovna škola u selu Koći imala je 39 učenika (16 muškaraca i 23 žene), Selištu 16 (6 muškaraca i 10 žena), Gornjem Zatrijebču 51 (24 muškaraca i 27 žena) i Donjem Zatrijebču 31 (11 muškaraca i 20 žena). (*Isto*)

⁸⁹⁸ DACG, SPK 1954, f-21, 817/45, R. Veljić, načelnik Savjeta za prosvjetu i kulturu sreza ivangradskog – Savjetu za prosvjetu, 22. novembar. Škola u selu Martinovići imala je 80 učenika (41 muškarac, 39 žena), a u Vusanju 106 učenika (54 muškaraca, 52 žene). Gotovo identičan broj muške i ženske djece bio je i u školi u selu Novšići, koja je imala 43 učenika (22 muškarca, 21 žene).

učenici ne bi imali problema prilikom prelaska iz jedne u drugu školu, ili republiku. Pritom, uvođenje osmogodišnjeg obrazovanja najviše je odgovoralo „našem socijalističkom shvatanju vaspitanja kroz školu“, kao i potrebi usklađivanja sa udžbenicima i nastavnim kadrom, koji bi se obrazovao u školama višeg nivoa obrazovanja nego što je do tada bio slučaj.⁸⁹⁹ U svakom slučaju, nesumnjivo je bilo da je uvođenje obaveznog osmogodišnjeg obrazovanja bila jedna od najvažnijih „tekovina naše kulturne revolucije“ i promjena u školskom sistemu još od vremena kada su uklonjeni sveštenici i vjeronauka iz škola. Motiv više da se umjesto osnovne uvede obavezno osmogodišnje školovanje bio je taj, što je u osnovnim školama zbog nedostatka i nestručnosti prosvjetnog kadra, jedan nastavnik predavao više predmeta. To je za posljedicu imalo gubitak velikog broja časova, loš kvalitet nastave i slab nivo znanja. Reforma je predviđala i promjenu naziva osmogodišnje škole, koja se u buduću zvala „narodna osnovna škola“. Osmogodišnjim školama na jednom području trebalo je prilagoditi cijelu školsku teritoriju, tako da postoji jedna osmogodišnja i veći broj četvororazrednih škola, koja bi predstavljala područna odjeljenja osmogodišnje škole. Osmogodišnje škole imale bi direktora (ili upravitelja) i sekretara, koji bi vodili sve administrativne poslove, dok bi se u područnim odjeljenjima vodile samo razredne knjige (dnevnicu rada, podsjetnici, izvodi iz knjige inventara i knjiga potrošnog materijala). Tako bi se stvorila bolja evidencija, snizili troškovi, pojednostavila školska administracija i rasteretili suvišnog posla direktori škola i sreski sekretarijati za prosvjetu. Budući da je gotovo svaka opština u Crnoj Gori imala po jednu ili više osmogodišnjih škola, opštine koje to nijesu imale, trebale su da stvore uslove za njihovo otvaranje (školski objekat, inventar, prosvjetni kadar...)⁹⁰⁰ No, problem da se osnovne inkorporiraju u osmogodišnje škole, otežavala je geografija terena, udaljenost izvjesnog broja škola (posebno u planinskim mjestima) i mali broj učenika. Ilustracije radi, sredinom pedesetih godina 20. vijeka u Crnoj Gori je 125 škola imalo do 25 učenika, a 165 škola od 25-80 učenika. Iako je uslove da prerastu u osmogodišnje imalo samo 60 škola u Crnoj Gori sa više od 80

⁸⁹⁹ *Prosvjetni rad*, 1. jun 1954, 1, 5.

⁹⁰⁰ *Prosvjetni rad*, 1. jun 1954, 5.

učenika (290 škola nije imalo uslove), vlast se nije pokolebala u namjeri da uvede obavezno osmogodišnje obrazovanje.⁹⁰¹

Znatno složenija od osmogodišnjeg bila je reforma srednjoškolskog opšteg obrazovanja, s obzirom na tri predložene mogućnosti: prva je bila gimnazija sa moderenim nastavnim planom i programom; druga – srednja škola koja bi omogućila svim učenicima da do završenog drugog razreda (VI razreda gimnazije) pohađaju iste predmete, dok bi se u trećem razredu (VII gimnazije), diferencirali na predmete opšteg i izbornog (bifurkacionog) karaktera. Treća varijanta, predviđela je u prvom razredu (V gimnazije) podjelu predmeta na opšte i izborne, tj. pružala se mogućnost da se tada „učenici opredijele prema predmetima“. Tako su učenici koji bi se opredijelili za drugu i treću varijantu obrazovanja, imali mogućnost da se opredijele za izučavanje predmeta za koje su imali više sklonosti. Učenici koji bi se opredijelili za ove varijante obrazovanja, „imali bi zajednički minimalni program iz ‘opštih’ predmeta“, dok bi izučavanju izbornih predmeta, bila posvećena veća pažnja. To je s druge strane nalagalo da se ovi predmeti podijele u nekoliko grupa, što je bilo u skladu sa modernim standardima školskog sistema. Svakako da su postojale i realne prepreke u sprovođenju ovakvog sistema obrazovanja, budući da je iziskivao znatno više prostora od postojećeg, stručni nastavni kadar koga i onako nije bilo dovoljno, veliki broj modernih nastavnih sredstava... Zato je bilo primjedbi, da u tom uzrastu opredjeljivanje učenika nije objektivno, da postoji mogućnost pogrešnog opedjeljenja „za predmet koji žele da studiraju“, da može doći do promijene izbora... Iako primjedbe nijesu bile bez osnova, takav „sistem rada u opšteobrazovnoj srednjoj školi“ bio je „nužan“. Što se tiče treće varijante, opredjeljivanja učenika u prvom razredu srednje škole, tj. gimnazije, ona je bila prilično neobjektivna, a kada je riječ o zadržavanju četvororazrdne gimnazije „sa reformiranim planom i programom“, iskustvo nije garantovalo da bi reformisana gimnazija bila u skladu sa očekivanjima i interesima koje zahtijeva savremeno obrazovanje. Štaviše, prema mišljenju komisije, nije bila nužno preimenovanje gimnazije u srednju školu. Iako je postojalo još dosta problema, nedostatak kvalifikvanog prosvjetnog kadra bio je među najvažnijim. Naime, u Crnoj Gori postojala su dvije škole (Učiteljska i Viša pedagoška),

⁹⁰¹ *Pobjeda*, 6. jun 1954, 6.

u kojima se obrazovao prosvjetni kadar za rad u osmogodišnjim školama. No, budući da su ove škole spremale dvije vrste nastavnika (niže i više razrede), predlagano je da se u jednoj višoj školi osposobi za rad nastavnik koji bi mogao da izvodi nastavu od prvog do osmog razreda. U buduću to bi mogla da radi u određenoj mjeri reformisana učiteljska škola, koja bi vremenom prerasla „organski, u višu – pedagošku školu“. U ovoj školi pohađala bi se dva kursa: niži u trajanju od četiri godine, i viši koji bi se pohađao tri godine. Na niži tečaj upisivali bi se učenici sa završenom osnovnom (osmogodišnjom) školom, na kojem bi se osposobili da izvode nastavu u prva četiri razreda osnovne škole, dok bi se na višem tečaju kao studenti osposobljavali za izvođenje predmetne nastave u višim razredima osmogodišnje škole. Ovaj model obrazovanja podrazumijevao je određene promjene u programu učiteljske škole, jer je bilo neophodno povećati fond časova za neke predmete opšteg obrazovanja (matematika, fizika, hemija), kao i smanjenje fonda časova pedagoškoj grupi predmeta nižeg tečaja. Tako bi učenicima nižeg tečaja bilo omogućeno da steknu elementarna znanja iz nekih predmeta, koja bi im koristila „kao osnov“ prilikom opredjeljivanja koji će predmet studirati na višem tečaju. Novoosnovana pedagoška škola time bi riješila pitanje nastavnog kadra, koji bi bio osposobljen za rad u reformisanoj osmogodišnjoj školi. Kadar koji bi završio ovu školu, smatralo se, bio bi u potpunosti osposobljen da izvodi nastavu u svim razredima osmogodišnje škole, što je zahtijevalo od pedagoške škole da ima sve grupe predmeta koji su zastupljeni u osmogodišnjoj školi. Pored toga što su razlozi za formiranjem pedagoške škole bili praktični, u potpunosti su bili usaglašeni sa objektivnom potrebom da se dobije „nastavnik-učitelj“ sa širokim obrazovanjem, budući da je njihov poziv bio veoma delikatan i zahtijevan u „podizanju kulturnog nivoa narodnih masa“. Ali, da se pohađanje ove škole ne bi ograničilo samo na svršene učenike osmogodišnje škole, bilo je prijedloga da se i učenicima koji su završili gimnaziju, tj. srednju školu, omogući da nakon polaganja višeg tečajnog ispita, studiraju u pedagoškoj školi, tako što će im se prilagoditi program iz „pedagoške grupe predmeta ... koji bi obuhvatio sve ono bitno što je nužno da nauče u roku tri godine studija na pedagoškoj školi“.⁹⁰²

⁹⁰² *Prosvjetni rad*, 1. jun 1954, 2.

Reforma školskog sistema zahtijevala je izradu novih planova za osmogodišnje škole i gimnazije, na čemu je za vrijeme ljetnjeg raspusta 1954. radila komisija Savjeta za prosvjetu NR Crne Gore. Jedan od ciljeva reforme bio je smanjenje fonda časova, što je trebalo da doprinese rasterećenju učenika i njihovom osposobljavanju za samostalan rad. Reformom je bilo predviđeno da učenici prvog razreda osnovne škole imaju 3 časa dnevno (na nedeljenom nivou 18 časova). Fond časova se iz razreda u razred postepeno povećavao, pa su učenici u drugom razredu imali 19, trećem 20, četvrtom 22, petom 24, šestom 25, da bi u sedmom i osmom razredu fond časova iznosio 26, odnosno 27 časova. Predloženim planom geologija, državna izgradnja i moralno vaspitanje nijesu više postojali kao zasebni predmeti, već su podijeljeni na nekoliko predmeta. Geologija je raspoređena na hemiju, zemljopis i evoluciju. Kroz nastavu hemije obrađivao se mineraloški dio geologije, kroz nastavu zemljopisa fizička geografija, dok se kroz nauku o evoluciji obrađivala istorija zemljine kore. Novim planom došlo je do izmjena nekih predmeta po razredima. Nastava iz prirodopisa i zemljopisa završavala se u sedmom, tjelesno vaspitanje u šestom, dok se nastava predvojničke obuke izvodila u sedmom i osmom razredu gimnazije. Predmet državne izgradnje podijeljen je na istoriju i zemljopis, s tim što se kroz nastavu istorije obrađivao društveni i politički razvoj zemlje, a kroz zemljopis njena ekonomska struktura. Moralno vaspitanje učenika obrađivalo se kroz sve predmete, sa posebnim akcentom na humanističku grupu predmeta. Latinski jezik izučavao bi se u sedmom i osmom razredu gimnazije, a fiskultura i predvojnička obuka, koje su se do tada paralelno izvodile u višim razredima, prijedlogom novog plana bilo je predviđeno da se ne izučavaju više paralelno (fiskultura je trebala da bude jedna vrsta pripreme za predvojničku obuku). Fond časova bio je smanjen iz svih predmeta, a nastavni programi nekih predmeta redukovani. Iz nastave su eliminisani nebitni sadržaji, a nastavni proces upodobljen je sa savremenim „tekovinama nauke“ (upoznavanje sa elementarnim pojmovima o televiziji, radarima, elektornskim mikroskopima...). Pored toga, novim prijedlogom plana bilo je predviđeno da se u nastavi hemije i fizike uvedu laboratorijske vježbe, zbog čega su škole „snabdjevene priborom za semi-mikrohemiske reakcije kao i posebnim priborom za fiziku“.⁹⁰³

⁹⁰³ *Prosvjetni rad*, 1. septembar 1954, 1-2.

Iako je u osnovi reforma školstva trebala da osavremeni nastavni proces, unaprijedi kvalitet nastave i omasovi obrazovanje, kompleksni naslijeđeni problemi crnogorskog školstva i društva (nekvalifikovan kadar, slaba opremljenost škola, loši uslovi rada, neredovno pohađanje nastave, otpor stanovništva prema obrazovanju...), bili su samo neki od problema koji su otežavali ne samo sprovođenje reforme, već uopšte razvoj školstva u poslijeratnom periodu. Budući da se ovi problemi nijesu mogli riješiti za 10 godina, izgledi da će se reformom školstva stanje u albanskim krajevima značajnije promijeniti u skorijoj perspektivi, nijesu bili su optimistični. Iako su rezultati rada albanskih škola prvih deset godina bili „osjetni“ i mjerljivi, činjenica da se nastava u većini manjinskih škola titogradskog sreza izvodila u „dotrajanim privatnim zgradama“, da se posljednjih godina obrazovao manji broj učenika, da većina učenika nije pohađala više razrede, kao i da su se učitelji u nekim mjestima (selo Koći) smatrali nepoželjnim, razloga za zabrinutost bilo je mnogo. Prevashodno, jer u takvim sredinama nije bilo jednostavno ubijediti roditelje da obrazuju djecu, a kamoli sprovoditi reforme koje imaju za cilj da osavremene nastavu. Pritom, izuzev osmogodišnje škole u Tuzima, koja je raspolagala nešto većim i raznovrsnijim nastavnim i tehničkim sredstvima („zoološka, hemijska i fizička zbirka“, projekcioni aparat),⁹⁰⁴ ostale albanske škole nijesu imale elementarne uslove za rad. Iako su velika sredstva ulagana u razvoj i osavremenjavanje školstva u Crnoj Gori, rezultati desetogodišnjeg rada u albanskim krajevima, prema nekim podacima, iznevjerili su očekivanja, pa se činilo da se u odnosu na prve prve poratne godine stanje u školstvu nije mnogo promijenilo, kao i da se sve vrti „u začaranom krugu i dalje vraća svome početku“. Posebno je to bilo izraženo u sjeveroistočnom dijelu Crne Gore nastanjenom muslimansko-albanskim sredinama (Plav, Gusinje), u kojima je otpor prema obrazovanju deset godina nakon rata i dalje bio veoma snažan. Najviše negodovanja izazivalo je obrazovanje ženske populacije, čemu se

⁹⁰⁴ *Prosvjetni rad*, 1. novembar 1954, 9. U titogradskom srezu školske 1954/1955. godine, u 15 osnovnih i jednoj osmogodišnjoj školi na albanskom jeziku radilo je 30 učitelja i nastavnika. Problem nedostatka školskih prostorija bio je uspješno riješen samo u školama Prifti, Skoraću i djelimično u Zatrijepču, gdje su izradene nešto komfornije prostorije za nastavu, stanovi za učitelje i stvoreni dobri uslovi za rad („nema nikakve prepreke za rad“). Štaviše, neke od prostorija su se mogle koristiti za seoske čitaonice, priredbe i druge potrebe. Očekivalo se da će i u selu Arza okončati višegodišnja izgradnja škole, za koju je SNO u Titogradu izdvojio 400.000 dinara. Nakon završetka izgradnje ove škole, planirano je da se u njoj otvori i produžna škola, koju bi pohađala djeca „okolnih sela i doprinijela rješenju problema osmogodišnjeg školovanja na terenu Hota i Gruda“. (*Isto*)

žestoko protivio jedan broj roditelja u plavsko-gusinjskom kraju, koji su na roditeljskim sastancima vodili žustre rasprave o tome, ometali i pravili „teškoće nastavi“.⁹⁰⁵

Neuporedivo bolje stanje, po ovom pitanju, bilo je u barskom srezu, u kojem je otpor prema obrazovanju bio najslabiji. Štaviše, za razliku od titogradskog i ivangradskog sreza (plavsko-gusinjski kraj), u kojima je broj učenika u školama iz godine u godinu opadao, u barskom srezu je imao trend rasta. Tako od otvaranja osmogodišnje škole u Ulcinju, broj đačke populacije na godišnjem nivou rastao je za oko tridesetak (28) učenika, pa je školske 1954/55. osmogodišnju školu u Ulcinju pohađalo je 1.104 učenika (u prve dvije smjene 1.034, u trećoj 70). Pritom, važno je naglasiti da je na području školske opštine u višim razredima bilo obuhvaćeno samo 5% učenika, a obavezno osmogodišnje obrazovanje djece sa seoskog područja svjesno se nije potenciralo, budući da nije bilo dovoljno učionica za prijem djece. Naime, nastava u ovoj školi izvodila se „u jednoj nepopodenoj baraci bez plafona koja je bila namijenjena đačkoj kuhinji“, kao „i u nekim privatnim kućama u gradu“ udaljenim oko 600 metara od škole, „koje ni iz daleka ne odgovoraju školskoj svrsi“. Zbog loših higijenskih i pedagoških uslova u kojima je radila ova škola (trule i hladne učionice, vlažni i trošni zidovi) i nedostatka učionica, izvjesni učitelji su bili prinuđeni da istovremeno rade i sa po 2 odjeljenja, što se neminovno moralo negativno odraziti na kvalitet nastave. Zbog nezavidnog stanja u kome se izvodila nastava, osmogodišnju školu u Ulcinju posjetili su predstavnici Savjeta za prosvjetu i kulturu NRCG, predvođeni predsjednikom (ministrom) Milom Jovićevićem, i uvjerali se u kakvim uslovima radi. Iako je ranije dobijena saglasnost za izgradnju nove škole, da bi započeli radovi neophodno je bilo obezbijediti velika novačana sredstava (60.000.000 dinara).⁹⁰⁶ Da je imala kapacitete da prihvati svu djecu

⁹⁰⁵ *Pobjeda*, 29. novembar 1954, 10.

⁹⁰⁶ DACG, AOUL, NOGO 1955, k. 35, 5846, Narodni odbor gradske opštine Ulcinj – Izvršnom vijeću, 10. novembar 1954. Školske 1950/51. u osmogodišnjoj školi u Ulcinju nastavu je pohađalo 893; 1951/52. – 872; 1952/53 – 969, 1953/54 – 989; 1954/55 – 1.034 učenika. Nakon oslobođenja na ovoj zgradi izvođeni su radovi kozmetičke prirode (krečenje učionica, malterisanje zidova i plafona, krpljenje trulih podova i greda, popravka krova, itd.). „Ova stara, skoro trula zgrada, naročito od oslobođenja, guta znatne sume novca u cilju održavanja, pa i pored toga ne može da zadovolji u higijenskom i pedagoškom pogledu, niti pak obuhvati svu djecu sa područja školske opštine. Pod je u čitavoj školi truo, a tako isto grede i krovna konstrukcija. Sve se ovo iz godine u godinu krpljenjem održava. Upustiti se u veću opravku značilo bi srušiti sve osim četiri zida, a djelimično i njih, jer su trošni i vlažni, što bi iziskivalo ogromne rashode za koje bi se skoro mogla podići nova zgrada. Učionice se ne mogu zagrijati jer kroz napukle i trule podove i djelimično drvene plafone struji zimi hladan vazduh, tako da kod jačih zima i ta okolnost znano utiče na

sa školskog područja, nesumnjivo da bi i broj učenika osmogodišnje škole u Ulcinju bio mnogo veći, što u ostalim albanskim sredinama u Crnoj Gori, nažalost, nije bio slučaj, s obzirom da otpor prema obrazovanju bio mnogo postojaniji.⁹⁰⁷

U barskom srezu je školske 1954/55. radilo je 18 albanskih škola (15 osnovnih, 3 osmogodišnje). Od toga su 9 škola bile smještene u državnim, a 9 privatnim zgradama. Državne zgrade uglavnom su zadovoljavale potrebe nastave, od kojih se u najboljem stanju bila osmogodišnja škola Vladimiru („može služiti ostalim za primjer“), nekoliko škola bile su lijepo uređene ali im je nedostajalo namještaja i učila. Što se tiče higijenskih uslova u svim državnim zgradama oni su bili na zadovoljavajućem nivou, dok je u privatnim objektima samo jedna škola ispunjavala uslove za rad („potrebe škole“). Ukupno se na ovom prostoru na albanskom jeziku obrazovalo sredinom pedesetih (1954/55) 1.480 učenika, raspoređenih u 48 odjeljenja, u kojima je nastavu izvodilo 36 nastavnika. Od ukupnog broja nastavnog kadra, kvalifikovanih je bilo 13 nastavnika. Imajući u vidu da je 1945. u Crnoj Gori, prema nekim podacima, samo jedan učitelj albanske nacionalnosti imao stručne kvalifikacije (završen Učiteljski fakultet), a da je deset godina kasnije u barskom srezu više od trećine albanskog nastavnog kadra stekla stručne kvalifikacije, govori da su se sredstva koje je ulagala vlast u njihovo obrazovanje isplatila. Budući da se očekivalo da će tokom 1955. iz Učiteljske škole u Prištini prispjeti još 5 kvalifikovanih učitelja, pretpostavke da će se vremenom pitanje nekvalifikovanog albanskog kadra riješiti bile su objektivne. Po ostalim pitanjima, rezultati nijesu bili toliko impresivni.⁹⁰⁸ Bolje prilike nijesu bile ni u albanskim sredinama u kojima se

kvalitet nastave, a ponekad i do prekida u nastavi. Tako, prošle godine, iako smo imali ogreva, prinudeni smo bili tri puta raspuštamo školu zbog hladnoće, jer se nastava nije mogla obavljati u učionicama koje se ne mogu zagrijati“. (*Isto*)

⁹⁰⁷ DACG, SPK 1954, f-21, 736/1, S. Bujišić, načelnik Odjeljenja za škole i nastavu Savjeta za prosvjetu i kulturu – Savjetima za prosvjetu i kulturu Narodnih odbora srezova u Baru, Ivangradu, Žabljaku i Titogradu, 10. septembar. Pozitivno mišljenje za izgrdnju škole u Ulcinju, kao i tri nove škole u Crnoj Gori (Žabljak, Golubovci, Plav), dato je ranije. (*Isto*)

⁹⁰⁸ DACG, AOUL, NOGO 1955, k. 35, bez broja, škole koje rade na šiptarskom jeziku u barskom srezu, bez datuma. U državnim zgradama nalazile su se škole u: Ulcinju, Vladimiru, Ostrosu, Kosiću, Kravarima, Klezni, Midama, Sukobinu i Štoju, dok su se u privatnim objektima nalazile škole u Ambuli, Arbnješ, Dragovićima, Bobovištu, Murićima, Pistuli, Reču, Svetom Đordu i Tejanima. Od škola koje su se nalazile u državnim zgradama, lijepo su bile uređene škole u selima: Kravari, Klezna, Kosić i Sukobin. Zgrada u selu Mide nije bila potpuno dovršena, jer je nedostajalo 50.000 dinara da se završi. Školi u selu Kosić je nedostajalo dvorište, za što je trebalo obezbijediti potporne zidove, majstore i obezbijediti kredit od 100.000 dinara kako bi ova škola nakon 22 godine od zidanja dobila dvorište. Na ovoj školi potrebno je bilo ugraditi adekvatan gromobran, pošto je grom već dva puta do tada rušio dimnjak škole. U Sukobinu je trebalo

nastava izvodila na srpskom jeziku, osim što je u tim školama radio veći broj kvalifikovanog nastavnog kadra.⁹⁰⁹

izvršiti „generalnu opravku krovne konstrukcije“ i prekriti je jer je prokišnjavala. U osmogodišnjoj školi u Ostrosu tri prostorije koristio je Opštinski odbor, ali budući da je od školske 1955/56. trebalo da u ovoj školi oformiti sedmi razred, neophodno je bilo da se do avgusta 1955. Opštinski odbor iz tih prostorija iseli. Kada je riječ o školama smještenim u privatnim objektima, Socijalistički Savez u selu Tejani podigao je zidove za novu školu, ali se na tome stalo. Neophodno je bilo što prije podići krov, jer je prijetila opasnost da će se zbog vremenskih prilika zidovi „srušiti jer su zidani crvenicom i krečom a mraz ruši crvenicu“. U 15 osnovnih škola na albanskom jeziku bilo je ukupno 906 učenika u 28 odjeljenja, a nastavu su izvodila 24 nastavnika, od kojih su 6 imali stručne kvalifikacije. U osmogodišnjim školama i nižim razredima u 17 odjeljenja bilo je 574 učenika, a nastavu je izvodilo 12 nastavnika, od kojih su 6 bili kvalifikovani. „U starijim (V-VIII) razredima ima 12 odjeljenja sa 10 nastavnika (8 kvalifikovanih učitelja i 2 sa višom pedagoškom školom) i 224 učenika.“ Sve škole na albanskom jeziku u barskom srezu imale su dovoljan broj klupa. Samo je škola u selu Ambula imala zastarjele klupe, koje je trebalo zamijeniti novim, dok neke škole nijesu imale ormare (Tejani, Arbneš, Mide, Ambula, Sukobin, Klezna), katedre (Kleзна, Mide, Sveti Đorđe, Reč) i posude za vodu. Školama na prostoru Krajine i Kosića trebalo je nabaviti borela, a neophodno je bilo nabaviti i veliki broj šolja, jer su djeca pila vodu iz jedne čaše. Škole su imale samo najneophodnija učila i malo nastavnih sredstava, a učitelji se nijesu dovoljno trudili da stvore zbirke nastavnih sredstava. Kancelarije u školama su imale samo državne zgrade, a u privatnim školama kancelarijski poslovi obavljali su se po učionicama. U svim školama su postojale sredene arhive, a vođenje administrativnih poslova otežavao je nedostatak jednoobraznih formulara. (*Isto*)

⁹⁰⁹ DACG, AOUL, NOGO 1955, k. 35, bez broja, polugodišnji izvještaj za škole koje rade na srpskom jeziku u barskom srezu, 15. februar. Nastava na srpskom jeziku u sredinama nastanjenim Albancima izvodila se u: Ulcinju, Livarima, Pinčićima, Gornjim i Donjim Šestanima, Salču, Bratici, Kolomzi, Štoju, Zoganju i Darzi. Na srpskom jeziku u barskom srezu nastava se izvodila u mrkojevičkoj, barkoj, spičanskoj, paštrovskoj, crmničkoj (izuzev Murića) i pretežnom dijelu ulcinjske opštine. Ukupno je radilo 40 samostalnih osnovnih, 4 osmogodišnje i 1 produžna škola. U samostalnim osnovnim školama bilo je 62, u osmogodišnjim 12, produžnoj 2 (76 odjeljenja u osnovnoj nastavi), dok je u zabavištima bilo 8 odjeljenja. „U odjeljenjima osnovne nastave ima 2.536 učenika-ca, ubrajajući i 152 učenika-ce koji pohađaju pripreme razrede.“ Na kraju prvog polugoda školske 1954/55. sa 9 zabavilja, bilo je ukupno 83 nastavnika, od kojih 2 učitelja i 7 zabavilja nijesu imali pune kvalifikacije, a položen državni ispit nije imalo 20 učitelja. Od 45 školskih zgrada, 27 su bile u državnom, a 18 u privatnom vlasništvu. Škole koje su bile su smještene u državnim zgradama uglavnom su ispunjavale higijensko-pedagoške (izuzev Ulcinja i Bečića), dok je u nekim neophodno bilo bolje održavanje (Podgor, Seoce, Darza). Izgledu škola, njihovom uređivanju i dvorištima poklonjena je slaba pažnja (izuzev Dobre Vode i Starom Baru). Školska dvorišta mahom su bila neuredna, a bašte i imanja loše održavane i slabo korišćene. Jedino je u Donjim Šestanima učitelj Vladimir Senić uredio i obradio školsko imanje o vlastitom trošku. Pet državnih škola nije imalo klozet (Virpazar, Limljani, Mikulići, Krnjice, Darza), dok su opravke tokom polugoda izvršene na školama u selima: Zupci, Dobra Voda, Pečurice, Gorani i Donji Šestani. Nova školska zgrada podignuta je u Buljarici, u Sozini je bila otkupljena privatna zgrada i na njoj su izvršene opravke i adaptacija, u Sušanju je takođe bila opravljena školska zgrada, dok u Darzi škola nije bila omalterisana spolja, a stepenište nije bilo dovršeno. Zabavišta su radila u nepodnesnim prostorijama, kojih nije bilo dovoljno. Potrebama škole nijesu odgovarale prosvjetne institucije smještene u privatnim zgradama: u Zaljevu, Godinju, Sozini, Praskvici, Dabežićima, Zoganju i Kolomzi, dok su djelimično odgovarale u: Bratici, Gornjim Šestanima, Livarima, Pinčićima, Novom Baru, Petrovcu, Sutomoru i Kunjama. Nove školske zgrade neophodno je bilo podići u Novom Baru, Dabežićima, Godinju i Livarima, budući da je u tim školama bio „jak priliv djece a malen školski kapacitet“. Higijenski uslovi u državnim zgradama bili su dobri, dok u privatnim školama nijesu zadovoljavali. Većina škola bila je snabdjevena najosnovnijim namještajem i učilima, dok pojedine to nijesu imale (Sozina). Mali broj škola imao je kancelarije, a administrativne knjige su propisno i uredno vodene. (*Isto*)

Kao novina u nastavi u albanskim škola, od školske 1954/55. pokrenuta je inicijativa od strane dijela albanske populacije za uvođenjem nastave na srpskom jeziku. Ovu inicijativu ranije je pokretao i republički Savjet za prosvjetu i kulturu. Iako je bilo mišljenja da bi se uvođenjem srpskog jezika ugrozila nacionalna prava Albanaca, koja su im garantovali Ustav i zakoni Crne Gore, republički Savjet za prosvjetu i kulturu smatrao da su takva mišljenja neosnovana. Štaviše, s pravom su tvrdili da se učenicima albanske nacionalnosti time pružala mogućnost da se obrazuju u svim srednjim, višim, visokim školama i fakultetima u Jugoslaviji, a ne samo u srednjim i srednjim stručnim školama na Kosmetu. Budući da je predviđeno bilo da se albanski jezik izučava kao poseban predmet, Savjet za prosvjetu i kulturu prihvatio je ovaj prijedlog i naložio sreskim Savjetima za prosvjetu i kulturu da usvoje predloge građana koji zahtijevaju da se u albanskim školama nastava izvodi na srpskom jeziku. Ovo pitanje trebalo je riješiti tokom ljeta 1955. godine, da bi se od nove školske godine (1955/56) nastava u albanskim školama počela izvoditi na srpskom jeziku. Konačnu odluku o tome trebale su da donesu sreske skupštine, ali je vlast prethodno ovo pitanje željela da razmotriti sa građanima albanske nacionalnosti, da se ne bi stekao dojam da je to „nešto nametnuto već nešto što se daje na njihovo traženje“.⁹¹⁰

Uvođenje nastave na srpskom jeziku u manjinskim školama izazvalo je kod albanske populacije podijeljenje reakcije, a dio Albanaca je smatrao da se time krše njihova ustavna i zakonska prava. Istina, gotovo svi odbornici koji su diskutovali o ovom pitanju, bili su složni da to nije jednostavan proces, ali nijesu sporili činjenicu da albanska djeca treba bolje da poznaju srpski jezik. Prvenstveno, da bi nakon završene osmogodišnje škole mogli nastaviti obrazovanje u prosvjetnim i visokoškolskim institucijama širom zemlje, u kojima se nastava izvodila na državnom jeziku. To bi Albancima omogućilo da se bave raznim zanimanjima, a ne samo da se obrazuju za poziv učitelja i zanatlija. O ovom problemu razgovaralo se u Narodnom odboru Opštine Tuzi, sredinom 1956. godine, gdje su odbornici iznijeli svoja viđenja o uvođenju nastave na srpskom jeziku. Nepoznavanje srpskog jezika svi diskutanti označili su velikim hendikepom mladih naraštaja. Jer su praktične potrebe albanske populacije ovog kraja,

⁹¹⁰ DACG, SPK 1955, f-24, 215/1, M. Jovičević, predsjednik Savjeta za prosvjetu i kulturu NR Crne Gore – Narodnim odborima sreza barskog, titogradskog i ivanogradskog, 28. april.

koji je imao oko 8.000 stanovnika, bile da Albanci imaju svoje ljekare, ekonomiste, pravnike i ostale kadrove, a ne samo učitelje. Iako je dio odbornika bio saglasan sa ovim prijedlogom i isticao da u principu u njihovim sredinama većina stanovništva podržava ovaj prijedlog (ili da im je svejedno na kojem će jeziku biti nastava), jedan broj odbornika nije u potpunosti podržavao ovaj prijedlog. Iako su za deset godina na ovom području samo 64 učenika završili osmogodišnju školu, „od kojih je dobar dio ostao na izučavanju zanata“, kao i da zbog nepoznavanja srpskog jezika sredinom pedesetih godina 20. vijeka sa prostora titogradskog sreza nije bilo nijednog Albanca na studijama, neki odbornici smatrali su da učenici albanske nacionalnosti ne mogu da nastave obrazovanje u Titogradu, a Priština im je bila „prilično daleko“. Pritom, neki odbornici (Ljučaj Ljuca) su ukazivali da su albanski učenici loše savladali albanski jezik, kao i da su se obrazovali iz udžbenika za albanske škole koji su bili prilagođeni programima na Kosmetu. Tako se dešavalo, da učenici u III razredu iz geografije, umjesto uže domovine Crne Gore, izučavaju Srbiju jer je u udžbenicima sa Kosmeta ona bila zastupljena. Takođe, isticali su da osnovne škole treba da ostanu na albanskom, a u osmogodišnjim da se nastava izvodi na srpskom jeziku. To mišljenje nije dijelio sreski školski inspektor, Radivoje Roganović, koji je naveo primjer Ulcinja, gdje su se sve manjinske škole u neposrednoj blizini gradskog jezgra preorijentisale na srpski jezik, da se albanski izučavao kao maternji jezik, i da se to pozitivno odrazilo na rad tih škola. Stoga je smatrao da ne postoje razlozi da se to ne učini i na području Malesije, gdje bi se od drugog razreda nastava izvodila na srpskom jeziku. Kada je riječ o osmogodišnjoj školi u Tuzima, školski inspektor je bio izričit da nastavu na albanskom jeziku u ovoj školi treba ukinuti i u nižim razredima, i u potpunosti je izvoditi na srpskom jeziku. Štaviše, predlagao je da se u ovoj školi uvede pripravni razred za djecu od 6 godina, budući da su postojali uslovi za to, objašnjavajući da će se tako postići bolji rezultati u njihovoj socijalizaciji i pripremi za školu. Na kraju sjednice prisutnima se obratio predsjednik Savjeta za prosvjetu i kulturu Narodnog odbora sreza Titograd, Jakša Novaković, koji je ponovio da ne postoji namjera da se ukidaju škole na albanskom jeziku, nego da se vidi „šta u njima treba mijenjati i dopuniti“. U nastavku izlaganja je saopštio da se ne smije ignorisati činjenica koju nijesu sporili učesnici sjednice, „da su djeca iz ove opštine građani drugog reda zbog nepoznavanja srpskog jezika“, što je bila posljedica lošeg rada

albanskih škola na ovom terenu. Zato su najveću odgovornost, prema njegovom mišljenju, snosili albanski učitelji, koje je Novaković neosnovano nazvao najvećim neprijateljima albanske djece i glavnim protivnicima njegovog učenja, jer ga i sami „nedovoljno poznaju“. Štaviše, nijesu bili svjesni da takvim radom najviše štete nanose mladim albanskim naraštajima, budući da „neće da shvate da se bez učenja stranih jezika ne može daleko stići“. Iako su nesumnjivo bile neodomjerene i grube, u suštini Novakovićeve tvrdnje nijesu bile netačne. Jer uistinu albanski učitelji nijesu uložili mnogo truda da učenici bolje savladaju srpski jezik. To potvrđuje poražavajuća činjenica da je sa područja opštine Tuzi školske 1955/56. u srednjim školama bilo samo 7 učenika. Iako nepoznavanje jezika nije bio jedini razlog što je neznatan broj učenika sa ovog terena pohađao srednje škole, niti su zato bili isključivi krivci prosvjetni radnici, Novaković je kazao da država neće ukidati albanski jezik. Naprotiv, unaprijeđivaće ga, budući da su zakazali oni kojima je vlast povjerila da obavljaju taj posao. Ali, zbog njihovog protivljenja da se uvede nastava na srpskom jeziku, totalitarni režim označio ih je kao isključive krivce. To je tokom izlaganja u nekoliko navrata potencirao predsjednik Savjeta za prosvjetu titogadskog sreza, koji je istakao da zborovi birača, po ovom pitanju, neće ništa učiniti, „jer će na njima biti prva kočnica prosvjetni radnici“, što su neki već pokazali stavovima iznijetim na sjednici, „da se kultura ovdje može razvijati samo preko albanskog jezika i da će ona stagnirati ako se dadne prioritet srpskom jeziku“. Iako iskustvo nije potvrdilo tu tezu (slučaj Tuzi gdje se znatno više koristio srpski jezik), Novaković je na kraju kazao, da je obrazovanje u osmogodišnjoj školi u Tuzima bilo najskuplje na svijetu, budući da ju je za deset godina završilo samo šezdesetak učenika. Imajući u vidu porazane rezultate rada albanskih škola na ovom terenu, na kraju sjednice odbornici su jednoglasno donijeli odluku: 1) da se u cilju boljeg savladavanja nastava na srpskom jeziku uvede od drugog razreda osnovne škole; 2) da se broj časova srpskog jezika poveća u svim razredima; 3) da se na srpskom jeziku izvode sve vještine koje se predaju po razredima i 4) da se otvore pripravnici razredi u svim školama gdje postoje mogućnosti za to.⁹¹¹

⁹¹¹ DACG, AOPG, MNOTZ 1955-1957, k. 1, zapisnik IX redovne sjednice Narodnog odbora opštine Tuzi, 28. jun 1956.

Iako uvođenje nastave na srpskom jeziku u albanskim školama nije bilo jednostavno, budući da su ga nastavni kadar i učenici slabo poznavali, nesporno je bilo da je učencima albanske nacionalnosti omogućavao bolju društvenu integrisanost i obrazovanje, koje nijesu mogle da im priušte škole na albanskom jeziku na Kosmetu. Svjesni te činjenice, dio Albanaca iz južnih krajeva Crne Gore s manje otpora prihvatili su uvođenje nastave na srpskom jeziku, od svojih sunarodnika u titogradskom srezu. Prema dotadašnjem planu, nastava na srpskom jeziku u manjinskim školama izvodila se po 3 časa nedjeljeno u trećem i četvrtom razredu, što je omogućilo učenicima da steknu osnovna znanja iz srpskog jezika, koja su podrazumijevala poznavanje određenih riječi i rečenica, elementarne pojmove, čitanje na ćirilici i latinici, recitovanje pjesmica, prevođenje tekstova sa srpskog na albanski jezik... Iako je prosvjetna vlast barskog sreza bila zadovoljna kako su učenici ovog uzrasta savladali srpski jezik, praksa je pokazala da su ga brzo zaboravljali, jer su van škole pričali na albanskom jeziku. Posebno je to bilo izraženo kod učenika koji su nakon završena četiri razreda, prekidali obrazovanje. Učenici koji su pohađali više razrede osmogodišnje škole bolje su ga usavršili, što im je omogućilo da se bez većih problema obrazuju u prosvjetnim institucijama širom Jugoslavije. To se naročito odnosilo na učenike koje su živjeli u nacionalno i konfesionalno mješovitim sredinama, poput ulcinjske, u kojoj se pored albanskog govorio i srpski jezik. Za to su se albanski učenici nakon završene osmogodišnje škole u Ulcinju, obrazovali u Kotoru, Sarajevu i ostalim mjestim širom Jugoslavije, što je zbog nepoznavanja jezika za njihove sunarodnike iz titogradskog sreza uglavnom bilo nezamislivo. Dva učenika albanske nacionalnosti iz ruralnog dijela ulcinjskog kraja (Vladimir), nakon završene osmogodišnje nastavili su obrazovanje u Poljoprivrednoj školi u Baru. Istina, radilo se od zanemrljivom broju učenika. Ali, imajući u vidu specifičan društveni kontekst, učenici osmogodišnjih albanskih škola u barskom očigledno su bolje poznavali srpski jezik od njihovih sunarodnika u titogradskom srezu. Samim tim njihov broj u srednjim školama i fakultetima širom Jugoslavije je bio veći. Ujedno to je uvjeravalo vlast, da će ukoliko se poveća fond časova iz srpskog jezika, izrade udžbenici i novi program na srpskom jeziku za manjinske škole, učenici albanskog etničkog porijekla biti u potpunosti osposobljeni da pohađaju nastavu na srpskom jeziku. No, problem je bio što nemali broj Albanaca to nije želio, pa su se nakon sprovedene

ankete, sva sela opštine Vladimir nedvosmisleno su se izjasnila da ne žele nastavu na srpskom jeziku. Jedino su bili spremni da prihvate da se od školske 1955/56. otvori jedno odjeljenje u osmogodišnjoj školi u Vladimiru, u kome bi se nastava izvodila na srpskom jeziku. Iako su Albanci ovog kraja strahovali da ne izgube stečena prava, u petnaestak kilometara udaljenom ostroškom kraju, albanska populacija bila je nešto pomirljivija. Tako ih je percipirala prosvjetna vlast, pa je školski inspektor, Minja Nikolaidis, predložio republičkom Savjetu za prosvjetu, da se i pri osmogodišnjoj školi u Ostrosu, budući da dobro poznaje mentalitet albanskog naroda u cijelom srezu („lično poznajem teren manjina ovog sreza“), otvori jedno odjeljenje na srpskom jeziku. U školama u kojima izvodila mješovita nastava, smatrao je da postoje dobre pretpostavke da se nastava preorijentiše na srpski jezik. Analiza vlasti o uvođenju nastave na srpskom jeziku, ipak je pokazala da su prednosti daleko nadilazile manjkavosti, jer se Albancima pružala šansa da savladaju jezik koji je bio u službenoj upotrebi u zemlji, što im je omogućavalo da se obrazuju širom zemlje, „lako snalaze i sporazumijevaju s našim narodima u F. N. R. J. ...da se mogu razumijevati u radnim kolektivima i da mogu doći do rukovodećih položaja u radnim kolektivima“. Dakle, uvođenje nastave na službenom jeziku nije imalo za cilj da asimiluje nego da integriše Albance sa ostalim nacionalnim zajednicama, iako je dio albanske populacije to doživio kao atak na identitet i stečena prava. Prednosti uvođenja srpskog jezika prevazilazile su mane. Jer osim učenja jezika koji je uglavnom bio stran albanskim učenicima, problema nastavnog kadra i nabavke udžbenika, nije bilo drugih smetnji koje su otežavale izvođenje nastave na srpskom jeziku. U principu, da se dobro savlada srpski jezik neophodni su bili vješti i radni učitelj, koji su u nekoliko škola postigli dobre rezultate u radu sa albanskom populacijom. Iako je iskustvo pokazalo da u sredinama u kojima rade takvi učitelji učenici bilježe bolje rezultate, učitelj nije bio jedini garant uspjeha, budući da su učenicima mnogi pojmovi bili „nedovoljno jasni“, što je, između ostalog, bila posljedica loše snabdjevenosti škola udžbenicima, učilima i slabijeg angažovanja učitelja u radu sa pripravnim razredima. No, specijalnim nagradama koje su dodijeljivane učiteljima koji su dobro radili svoj posao, i upošljavanjem jednog učitelja više u školama za rad sa djecom u pripravnim razredima, u nekim sredinama (zabavište u Ulcinju) su dali dobre rezultate, pa su se

albanska djeca nesmetano obrazovala na srpskom jeziku.⁹¹² Po istom principu, vlast je očekivala da će i u drugim albanskim sredinama, zaživjeti takva praksa.

Sumirajući rezultate rada u školstvu u prvoj deceniji socijalističke uprave u Crnoj Gori, nedostatak školskog prostora, nastavnog kadra i loša opremljenost učilima, i dalje su bili najveći problemi crnogorskog školstva. Od 579 četvorogodišnjih škola, 114 je imalo samo jednu učionicu, dok je u 63 osmogodišnje škole sa 20.075 m² (prema podacima iz prve polovine 1954), za normalan rad nedostajalo je 13.573 m², što govori da je 24.174 učenika, nastavu pohađalo u teškim uslovima (60 učenika po učionici). Anketa sprovedena 1955. u 4 crnogorska sreza (bjelopoljski, barski, pljevaljski i titogradski) pokazala je da od 203 škole značajan broj nema elementarna učila. Ilustracije radi, računaljku nije imalo 27, slovaricu 49, kartu Crne Gore 11, reljef 137, mjeru za dužinu 75, mjeru za tečnost 156, a mjeru za težinu 141 škola. Po pitanju nastavnog kadra bilo je i dalje mnogo problema, ali s obzirom kakve su prilike bile ranije, činjenica da je u osnovnim školama radilo oko 100 nekvalifikovanih nastavnika ne djeluje strašno, jer se njihov broj iz godine u godinu smanjivao. U šestogodišnjim i osmogodišnjim školama

⁹¹² DACG, SPK 1955, f-24, 305/1, M. Nikolaidis, nastavni inspektor barskog sreza – Savjetu za prosvjetu NRCG, 14. jul. Mješovita nastava izvodila se u Ulcinju, Štoju i Pistuli. Dobre rezultate u radu sa albanskom učenicima postigli su učitelji u Gornjim i Donjim Šestanima, Pinčićima, Livarima, Salču, Bratici i Kolomzi. Da bi se bolje savladao srpski jezik u manjinskim školama, prosvjetni inspektor barskog sreza predlagao je da se od drugog razreda osnovne škole on pohađa 3 časa nedjeljno. U trećem i četvrtom razredu fond časova srpskog jezika bi se dvostruko uvećao, pa bi učenici umjesto dotadašnja 3 imali 6 časova srpskog jezika nedjeljno. S obzirom da se povećanjem časova iz srpskog jezika uvećavao ukupan fond časova u manjinskim školama, predlagano je da se iz albanskog jezika u drugom razredu fond časova smanji sa 9 na 6, a u trećem i četvrtom sa 6 na 4. Pored smanjenja fonda časova iz albanskog jezika, neophodno je bilo smanjiti broj časova na nedjeljnom nivou iz računa u trećem i četvrtom razredu sa 5 na 4, jer da bi učenici prilikom učenja srpskog jezika obnavljali albanski jezik i stoga „što je računski radnja – za naše manjine – brzo shvatljiva“. Osim toga prosvjetni inspektor barskog sreza je potencirao „da su naše manjine prirodno obdarene za računski radnju“. Od ostalih uslova za uspješno izvođenje nastave na srpskom jeziku, bilo je neophodno štampati udžbenik za srpski jezik za manjinske albanske osnovne škole, a u višim razredima bi se fond časova ovog jezika povećao sa 4 na 5 časova. Kada je riječ o udžbenicima srpskog jezika za škole na albanskom jeziku, najveći problem bio je što su učenici koristili neadekvatne udžbenike. Tako su u barskom srezu učenici III razreda do kraja školske 1954/55. upotrebljavali bukvar, u IV razredu čitanku za drugi razred osnovne škole, dok su učenici od V-VIII razreda koristili su Dančetićeve udžbenike. To je bio jedan od razloga što nije postignut bolji uspjeh iz srpskog jezika u manjinskim školama. Inspektor Nikolaidis protivio se prijedlogu da se u nižim razredima manjinskih škola uči albanski, a u višim srpski jezik. Tim prije što djeca toga uzrasta nijesu bila u stanju da uspješno savladaju sve „jezičke finese“, kao ona koja srpski jezik počnu da uče od drugog razreda, i do kraja osmogodišnje škole potpuno se osposobe „da redovno prate obrazovanje na srpskom jeziku“ (*Isto*). Na početku školske 1954/55. u barskom srezu u pripravnim razredima osnovnih škola u Kolomzi bilo je 9, Livarima 20 (zabavište), Salču 13, Zoganju 8 i Bratici 12-oro djece. (DACG, SPK 1954, f-21, 817/56, K. Popović, načelnik Sekretarijata za prosvjetu i kulturu Narodnog odbora sreza barskog – Savjetu za prosvjetu NRCG, 2. novembar.

stanje je bilo mnogo gore, budući da od 562 nastavnika (1954/55) koji su radili u višim razredima, 319 (57%) nijesu imali stručne kvalifikacije da izvodi nastavu na tom nivou obrazovanja. Uoči školske 1955/56. nedostajalo 230 stručnih nastavnika, od kojih su posebno deficitarni bili nastavnici fizike (51), srpskog jezika (36), hemije i biologije (28). Generalno posmatrano stanje u crnogorskom školstvu bilo je još uvijek daleko od zadovoljavajućeg, što je bio razlog da Savjet za prosvjetu i kulturu kandiduje te probleme za raspravu u Narodnoj skupštini Crne Gore, kako bi se društvena zajednica uključila u njihovo rješavanje.⁹¹³ Svakako da je rješavanje ovih problema zahtjevalo širi društveni konsenzus, ali čini se da u odnosu na naslijeđeno stanje, socijalistička vlast nerijetko bila suvišna kritična prema postignućima u školstvu.

Posebno su loši uslovi za rad bili u albanskim školama. Ali, ako se ima u vidu da su albanskim krajevima u međuratnom periodu škole bile rijetkost, a da je nakon oslobođenja otvoren veliki broj škola na albanskom jeziku, da je obrazovanjem obuhvaćeno hiljade učenika albanske nacionalnosti, dok je jedan broj upućen da se o trošku države obrazuje na Kosmetu, vlasti su imale razloga da budu zadovoljne. Ilustracije radi, samo području opštine Tuzi, koja je obuhvatala 30 sela, u međuratnom periodu radila je samo jedna osnovna škola (Tuzi), u kojoj se nastava izvodila na srpskom jeziku. Deset godina nakon rata, na području ove opštine radilo je devet škola (uključujući osmogodišnju školu u Tuzima). Iako u momentu kada je počelo otvaranje škola na ovom području nije bilo „ni pristojnih seoskih domova koji bi se mogli iskoristiti za školske zgrade“, kao ni učitelja koji poznaju albanski jezik, za 10 godina stvorena je respektabilna školska infrastruktura. Činjenica da se 7 od ukupno 9 škola nalazilo u privatnim objektima, nije mogla umanjiti uspjeh nove vlasti. Tim prije jer se očekivalo da će se tokom 1955. okončati višegodišnji radovi na izgradnji jedne škole. Radove na novoj škole započeli su žitelji jednog albanskog sela, koji su pored radne snage izdvajali od 1.000 do 3.000 dinara za izgradnju škole, dok su žitelji nekih sela sa ovog terena, isticali „potrebu podizanja školske zgrade“. Iako se na osnovu broja podignutih zgrada ne može suditi o uspjehu školstva, činjenica da je u odnosu na prve poratne godine sama pomen imena škole izazivala otpor i negodovanje albanskog stanovništva, a da su sredinom

⁹¹³ *Pobjeda*, 7. avgust 1955, 1, 8.

pedesetih godina dio Albanaca izdvajao novac da podignu škole, govori da je svijest o potrebi obrazovanja sve više sazrijevala, kao i za deset godina albanska populacija doživjela nesumnjiv kulturološki preobražaj. To nijesu nijesu mogli osporiti neujednačeni kriterijumi ocjenjivanja, problemi nedostatka školskog prostora, nastavnih sredstava, učila i činjenica da pojedini učitelji sa ovog terena dnevno pjašače od 10-15 km do škole.⁹¹⁴ Civilizacijski, kulturološki i društveni preobražaj albanske populacije bio je očigledan. U prilog tome svjedoči podatak da je jedan broj Albanaca iz zaleđa ulcinskog kraja studirao na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, pohađali razne srednje škole (tehničke, medicinske, poljoprivredne) a bilo je i „svršenih učitelja koji predaju u školama u kojima su nekada bili đaci“. Iako su u albanskim krajevima neprosvjećenost i nepismenost zadugo bili velika prepreka integracijskim procesima, kulturološki preobražaj albanske populacije nakon rata bio je neosporan.⁹¹⁵ To, između ostalog, potvrđuje podatak da se od marta 1955. u Ulcinju pristupilo izgradnji jedne od najmodernijih škola u Crnoj Gori, sa 20 učionica i savremenim kabinetima za hemiju, fiziku, biologiju, đačkim radionicama, fiskulturnom salom i ostalim prostorijama,⁹¹⁶ koje karakterišu modernu školu i sredinu koja zasigurno ulazi u novu fazu razvoja školstva.

⁹¹⁴ *Pobjeda*, 3. april 1955, 4. Godine 1955. očekivalo se da će se okončati radi na školi u selu Arza. Radove na izgradnji škole započeli su žitelji sela Krševo, dok su stanovnici Lekaja i Dušića, čija su djeca pohađala školu u Vuksanlekiću, zalagali da podignu školu. Pored školskog prostora najveći problem na terenu opštine Tuzi predstavljali su nedostatak stanova za učitelje i otpor stanovništva prema obrazovanju djece, posebno ženske. Očigledan primjer bila je škola u selu Drume, koja učitelju nije mogla da pruži „ni najskromniji stan“ s obzrom da je učionica bila smještena u „privatnom stanu“. Sličnih slučajeva bilo je i u ostalim selima tuške opštine. (*Isto*)

⁹¹⁵ *Pobjeda*, 16. oktobar 1955. U vladimirskoj opštini radilo je 7 škola, od kojih su 6 bile osnovne. Osmogodišnja škola u Vladimiru (270 učenika) slovila za jednu „od najuređenijih“ u Crnoj Gori (naročito se ljepotom isticao njen park). Pri osmogodišnjoj školi podignuta je zgrada, u kojoj su bili smješteni tamburaški i džez instrumenti. (*Isto*)

⁹¹⁶ *Pobjeda*, 13. februar 1955, 10. U sklopu stare škole radila je i Škola učenika u privredi, dok su neka odjeljenja bila smještena po barakama. Radovi na izgradnji nove škole u Ulcinju zbog velikih troškova izvodili bi se etapno, a tokom marta 1955. godine trebali su da započnu radovi „na podizanju jednog dijela zgrade“. Troškovi predviđeni društvenim planom iznosili su 20.000.000 dinara, dok su ostala novčana sredstva trebala da obezbijede SNO Bar i GNO Ulcinj i preduzeća iz Ulcinja. (*Isto*)

3. 2. Otpor Albanaca prema obrazovanju

Nakon rata vlast u Crnoj Gori je započela obnovu uništenih i izgradnju novih prosvjetnih institucija, koje je Komunistička partija smatrala temeljem na kojem će u budućnosti počivati socijalističko društvo, čiji je zadatak bio da narodnim masama obezbijediti kvalitetniji i lagodniji život.⁹¹⁷ Stvaranje uslova za bolji život, pored obnove i izgradnje škola, zahtijevao je od vlasti da riješi problem deficita nastavnog kadra, snabdije prosvjetne institucije elementarnim učilima i školskim inventarom, kao i da obuhvati procesom obrazovanja svu djecu doraslu za školu, što u nezavidnim poslijeratnim uslovima nije bilo jednostavno.

Posebno je teško bilo animirati roditelje da obrazuju djecu u sredinama u kojima školstvo nije imalo dugu tradiciju, kakvi su mahom bili svi krajevi u kojima je živjela albanska populacija u Crnoj Gori. Zbog velikog udjela nepismene populacije u Crnoj Gori, vlast je nakon rata započela kampanju suzbijanje nepismenosti kod radnosposbne populacije. Posebna pažnja je posvećivana muslimansko-albanskim sredinama, u kojima je zbog sistemske nebrige i socijalane zatvorenosti nepismenost bila najveća. Otvaranjem prosvjetnih institucija na albanskom jeziku nakon oslobođenja Crne Gore, upošljavanjem i ubrzanim obrazovanjem albanskog prosvjetnog kadra, snabdijevanje škola nastavnim sredstvima na albanskom jeziku i masovnim prilivom učenika, socijalistička vlast nastojala je da se izbori sa kompleksnim istorijskim nasljeđenjem albanske populacije.⁹¹⁸

Otvaranje škola u krajevima nastanjenim Albancima i donošenje Zakona o obaveznom sedmogodišnjem školovanju 1946. godine, po kome su su nastavu bila obavezna da pohađaju sva djeca uzrasta od 7-15 godina, vlast je smatrala najefikasnijim načinom za suzbijanje nepismenosti. Imajući u vidu da je mreža osnovnih (četvorogodišnjih) i sedmogodišnjih škola u Crnoj Gori u prvim poslijeratnim godinama bila nedovoljno razvijena da obuhvati sve učenike dorasle za školu, kao i da zbog

⁹¹⁷ *Pobjeda*, 14. januar 1945, 6; 11. februar 1945, 6.

⁹¹⁸ DACG, MPRS NRCG 1947, f-13, 187/3, V. Matanović, povjerenik prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Ulcinj – Ministarstvu prosvjete, 21. januar; *Prosvjetni rad*, 15. januar 1949, 3. Prema podacima *Pobjede*, u Crnoj Gori poslije rata bilo je 23% nepismene populacije. (*Pobjeda*, 22. januar 1950, 2)

nedostataka nastavnog kadra mnoge škole nijesu imale kontinuitet u radu, značajan dio roditelja godinama poslije rata odbijao je da obrazuje djecu, koju su koristili za obavljanje brojnih poslova u domaćinstvu. Posebno je to bilo izraženo kod porodica slabijeg materijalnog stanja, kao i porodica koje su oskudijavale u radnoj snazi. Štaviše, jedan broj siromašnih porodica bio je primoran da djecu upošljava u privatnom sektoru. Pored razloga materijalne prirode i sistemskih manjkavosti, u sredinama nastanjenim nacionalnim manjinama, prema tvrdnjama prosvjetnih vlasti, otpor prema obrazovanju godinama su generisali tradicionalna i patrijarhalna sredina, vjerski fanatizam, vjerske zajednice,⁹¹⁹ kao i uvriježeno shvatanje da „škola nije nužnost niti stvarna potreba pojedinca“.⁹²⁰ Iako je u albanskim krajevima potreba za emancipacijom stanovništva bila najveća,⁹²¹ zbog deficita nastavnog kadra, malobrojne nacionalne inteligencije i niske svijesti o značaju obrazovanja, tokom prvih poslijeratnih godina veliki broj učenika albanske nacionalnosti nije pohađao nastavu. Naprotiv, od 1.081 učenika u albanskim školama u ulcinjskom srezu, marta 1946. nastavu nije pohađalo 57,7% učenika (624), dok je povremeno odlazilo u školu (zavisno od vremenskih uslova, poljskih, kućnih poslova) 114 đaka (10,54% ukupnog broja učenika).⁹²² Iako je školske 1945/46. u Crnoj Gori radilo 14 škola i 16 područnih odjeljenja na albanskom jeziku, koje su imale 1.345 učenika (prema podacima Ministarstva prosvjete prethodne godine radile su 2 manjinske škole sa 116 učenika),⁹²³ zbog deficita nastavnog kadra oko polovine upisanih učenika nije redovno pohađao nastavu. U prosvjetnim institucijama ulcinjskog kraja sa nastavom na srpskom jeziku, u kojima se obrazovao jedan broj učenika albanske nacionalnosti, procenat đачke populacije koja nije išla u školu takođe nije bio zanemaljiv (26,7%), kao ni udio učenika koji su povremeno pohađali nastavu (8,9%).⁹²⁴

⁹¹⁹ *Prosvjetni rad*, 15. januar 1949, 3.

⁹²⁰ *Prosvjetni rad*, 25. novembar 1950, 3.

⁹²¹ DACG, MPRS NRCG 1945, f-3, 289/1, I. Marović, šef prosvjetnog odjeljenja Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 6. avgust.

⁹²² DACG, MPRS NRCG 1946, f-10, 402/1, D. Dragović, povjerenik odsjeka za prosvjetu Sreskog narodnog odbora Ulcinj – Ministarstvu prosvjete, 11. april. Najveći broj učeničke populacije koja nikako nije pohađala albanske škole u ulcinjskom srezu bila su ženska djeca (331 učenik). (*Isto*)

⁹²³ *Prosvjetni rad*, 15. januar 1949, 3.

⁹²⁴ DACG, MPRS NRCG 1946, f-10, 401/1, D. Dragović, povjerenik Odsjeka za prosvjetu Sreskog narodnog odbora Ulcinj – Ministarstvu prosvjete, 11. april. U školama ulcinjskog sreza u kojima se nastava izvodila na srpskom jeziku nastavu nije pohađalo 226 učenika, od kojih 96 muškaraca i 170 djevojčica.

U ostalim krajevima Crne Gore u kojima je živjela albanska nacionalna zajednica, broj učeničke populacije koja ne pohađa nastavu bio je značajno manji. Ilustracije radi, u barskom srezu 1946. takvih učenika bilo je oko 10%,⁹²⁵ u andrijevičkom oko 5%,⁹²⁶ dok u sedam albanskih škola titogradskog sreza s jeseni te godine oko 10% učenika nije išlo u školu (povremeno je pohađalo nastavu oko 15% učenika). Izuzev titogradskog sreza, u ostalim krajevima Crne Gore nastanjenim Albancima žene su činile većinu albanske školske populacije koja ne ide u školu.⁹²⁷ Iako je muslimanskim sredinama otpor prema obrazovanju ženske djece bio snažniji nego u rimokatoličkim, većina Albanaca hrišćanske konfesionalne pripadnosti nije imala afirmativan stav prema obrazovanju ženske populacije. Naprotiv, kao i njihovi sunarodnici muslimanske vjeroispovjesti, iz patrijarhalnih i tradicionalnih razloga smatrali su da je nedopustivo da ženska djeca provode vrijeme u istim prostorijama sa muškarcima. Zato je udio ženske populacije u izvjesnim školama, koje su pretežno pohađali albanski učenici rimokatoličke vjeroispovjesti (barski srez), bio zabrinjavajuće mali. To je u izvještaju upućenom republičkom Ministarstvu prosvjete, maja 1946. konstatovala sreska vlast u Baru, ističući da „pada u oči da ženska djeca ne pohađaju školu“, što je, prema njihovom mišljenju, bila posljedica „zabluda roditelja o manjoj važnosti ženskog djeteta“. Da je odnos roditelja prema obrazovanju ženske djece bio afirmativan, sreska vlast u Baru tvrdila je da bi ova

Povremeno je nastavu pohađalo 78 učenika (60 muškaraca i 18 žena), a redovno 542 učenika (336 muškaraca i 206 žena). (*Isto*)

⁹²⁵ DACG, MPRS NRCG 1946, f-10, 386/1, I. Marović, povjerenik kulturno-prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 9. april. Nastavu je uredno pohađalo u barskom srezu 1.864 učenika, neredovno 186, a školu nije pohađalo 242 učenika. Od ukupnog broja učenika koji nijesu pohađali školu, ženska populacija (163). U barskom srezu 18,6% učenika nije uredno pohađalo nastavu (*Isto*)

⁹²⁶ DACG, MPRS NRCG 1946, f-10, 426/1, M. Stojković, povjerenik kulturno-prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Andrijevice – Ministarstvu prosvjete, 15. april. U andrijevičkom srezu redovno je pohađalo nastavu 3.593 učenika, neredovno 217, a nikako 223 učenika (5,5%). Od ukupno 223 učenika koji nijesu pohađali školu u ovom srezu, žene su činile više od polovine učeničke populacije (132 učenika). (*Isto*)

⁹²⁷ DACG, MPRS NRCG 1946, f-13, 1343/2, L. Vukčević, povjerenik kulturno-prosvjetnog Odsjeka Sreskog narodnog odbora Titograd – Ministarstvu prosvjete, 23. novembar. U albanskim školama titogradskog sreza 52 učenika nijesu pohađali školu. Povremeno je pohađalo školu 84 učenika, a razlog tome bila je oskudica u radnoj snazi i siromaštvo. Od toga je prvi razred neredovno pohađalo 59 učenika (37 muškaraca, 22 djevojčice), drugi 18 (16 muškaraca, 22 djevojčice), treći 4 (4 muškarca) i četvrti razred 3 učenika (3 muškarca). (*Isto*); Školske 1946/47. godine u albanskim školama titogradskog sreza nastavu je pohađalo 570 učenika: 443 muškaraca i 128 žena. (DACG, MPRS NRCG 1946, f-13, 1343/2, N. Sekulović, povjerenik Kulturno-prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Titograd – Ministarstvu prosvjete, 9. novembar.); Na prostoru Kosova i Metohije 1945. kod Albanaca „ni 5% dece nije bilo upisano u škole“. Vremenom se broj Albanaca među školskom populacijom povećao, ali krajem 1946. godine 34% djece starosne dobio od 7 do 14 godina nije pohađalo školu. (D. Bojković, *Albanska manjina i prosvetna politika jugoslovenske države na Kosovu i Metohiji 1945.*, 310-311)

škola imala dvostruko veći broj učenika albanske nacionalnosti nego što ih je imala u tom momentu.⁹²⁸ To ukazuje da na ovom terenu broj ženske djece koja nakon rata nijesu pohađala nastavu nije bio zanemrljiv.

Ukazujući na kompleksan istorijski razvoj albanske nacionalne zajednice u Crnoj Gori, štampa je pisala da raniji režimi praktično nijesu ništa uradili da emancipaciju Albance. Naprotiv, isticala je da kod Albanaca iz zaleđa Bara (Krajina), postoji sjećanje da je krajem 19. vijeka knjaz Nikola I Petrović Njegoš namjeravao da otvori na ovom području osnovnu školu, ali da se zbog otpora muslimanskog sveštenstva, koje je vodilo „glavnu riječ“, održalo skup i izabralo delegaciju koju je uputilo u crnogorsku prijestonicu, od te ideje brzo odustalo. Jer je po dolasku u crnogorsku prijestonicu, albanska delegacija zamolila crnogorskog knjaza da im ne krši „svete zakone“, saopštivši mu da oni ne žele škole („škole nećemo“), kao i da im pored hodža drugi „učitelji ne trebaju“. Kada su po dolasku iz crnogorske prijestonice saopštili svojim sunarodnicima „radosnu“ vijest, da je crnogorski knjaz odustao od namjere da otvora školu, na cijelom prostoru u znak veselja odjekivali su pucnji. Iako je ovakvim natpisima štampa ukazivala na nemar pretahodnih režima prema Albancima, specifičan društveni kontekst, poražavajuće kulturne prilike u albanskim krajevima i isticala da nakon rata ovakva shvatanja više ne postoje, te tvrdnje nijesu bile u potpunosti tačne.⁹²⁹ Tim prije jer je u tim krajevima u međuratnom periodu radilo više škola. Istina, u tim školama se nastava nije izvodila na albanskom već na srpskom jeziku, a njihov broj je bio značajno manji nego u periodu nakon 1945. godine.

Budući da je nepismenost kod albanske populacije bila izrazito visoka, socijalistička vlast je bila primorana da nastavnim procesom obuhvati što veći broj albanske djece, što je u perspektivi trebalo da dovede do smanjivanja nepismenosti i veće participacije albanske nacionalne zajednice u društvenim procesima. No, pored kompleksnog istorijskog nasljeđa, ambicione planove nove vlasti u najkraćem su

⁹²⁸ DACG, MPRS NRCG 1946, 559/1, I. Marović, povjerenik Kulturno-prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 13. maj. Škola u selu Livari imala je 45 učenika. Da su ženska djeca pohađala školu, lokalna vlast je smatrala da bi ova škola imala oko 100 učenika. Djeca koja su pohađala ovu školu okarakterisana su kao „poodrasla“, ali je istaknuto da su „vrlo bistra i vrijedna“, da su dosta dobro savladala srpski jezik (posebno starija), da „lijepo i tečno čitaju“ i „znaju puno pjesmica u kojima se ilustruje naša borba, rad itd.“ (*Isto*)

⁹²⁹ *Pobjeda*, 13. januar 1952, 7.

ometale: nedovoljno razvijena mreža škola, nedostatak elementarnih uslova i sredstava za rad, deficit nastavnog kadra i nedovoljno angažovanje lokalnih organa vlasti da svu doraslu djecu obuhvate nastavnim procesom. Ove pojave, prema mišljenju vlasti, nepovoljno su se odražavale na popularizaciju obrazovanja kod Albanaca, ohrabrujući dio roditelja da istraju u otporu da im djeca ne pohađaju školu. Iako ove pojave nijesu bile beznačajne, razloge otpora albanske populacije prema obrazovanju treba ipak tražiti u specifičnom istorijskom, društvenom i kulturnom kontekstu i teškim uslovima života nemalog broja albanske populacije, koji su vremenom stvorili zatvoren, patrijarhalan i tradicionalan tip čovjeka, živio na marginama društva. Uprkos tome što je obaveza pohađanje škole najviše ugrožavala porodice slabijeg imovinskog stanja, čini se da otpor prema obrazovanju nije bio manji kod bogatih albanskih porodica, kod kojih je dio porodica odbijao da obrazuje djecu. No, za prosvjetnu vlast, glavni razlog otpora bio je nemar roditelja, koji nijesu shvatali značaj obrazovanja mladih naraštaja.⁹³⁰ Tako se u izvještaju o stanju u albanskim školama ulcinjskog sreza za oktobar 1946. godine, kao najznačajniji razlog otpora navodi nepostojanje svijesti kod roditelja o značaju obrazovanja, a tek potom zadržavanje djece radi čuvanja stoke, fanatizam, preodraslost djece, nepomirljivost prema obrazovanju ženske populacije...⁹³¹ Zato su prosvjetni radnici na roditeljskim sastancima morali da objašnjavaju roditeljima, od kolike je važnosti obrazovanje i redovno pohađanje nastave za njihovu djecu.⁹³² Da je mogla da bira, zasigurno da većina roditelja ne bi obrazovala djecu. Štaviše, nemali broj roditelja koji je pristao da obrazuje djecu nije to uradio iz uvjerenja da će im obrazovanje koristiti u životu, već da bi neutralisao pritisak totalitarnog režima. Kao posljedica takvog odnosa, samo neznatan broj učenika albanske nacionalnosti u Crnoj Gori nakon završene četvorodišnje osnovne škole, pohađao je više razrede.

Jedan od načina da riješe problem neurednog pohađanja nastave i otpora prema obrazovanju, vlast je vidjela u otvaranju novih škola, koje je iz godine u godinu pohađao sve veći broj učenika. Ali, uprkos takvom trendu, broj učenika koji nije išao u školu i

⁹³⁰ DACG, MPRS NRCG 1946, f-13, 1343/2, L. Vukčević, povjerenik Kulturno-prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Titograd – Ministarstvu prosvjete, 23. novembar.

⁹³¹ DACG, MPRS NRCG 1946, f-13, 1373/1, D. Dragović, povjerenik prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Ulcinj – Ministarstvu prosvjete, 3. decembar.

⁹³² DACG, MPRS NRCG 1946, f-13, 1373/3, D. Dragović, povjerenik prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Ulcinja – Ministarstvu prosvjete, 3. decembar.

dalje je bio prilično visok, što nedvosmileno govori da je problem bio mentalitetske prirode. Da bi se stanje poboljšalo neophodno je bilo mijenjati mentalitet i svjetonazore albanske populacije, što nije bilo jednostavno. Tim prije jer je nepostojanje adekvatnih zakonskih sankcija koji bi roditelje primorale da obrazuju djecu, snažilo otpor Albanaca prema školovanju. To je bila glavna primjedba sreske vlasti u Andrijevici, koja je tvrdila da se na tom području 443 učenika (oko 9% od ukupnog broja đaka u srezu) nije upisalo u školu.⁹³³ Od toga je samo na području koje su obuhvatale dvije prosvjetne institucije na albanskom jeziku (Vusanje, Martinovići), bilo oko 15% djece školskog uzrasta koja nijesu pohađala nastavu.⁹³⁴ No, budući da je dio učenika nastavu pohađao na srpskom jeziku, kao i da se djeca rimokatoličke vjeroispovjesti iz nekih albanskih sela do sredine 1947. nijesu upisivala u školu, nesumnjivo da je broj učeničke populacije albanske nacionalnosti koja nije išla u školu bio značajno veći. Zasigurno da je tome doprinijela velika udaljenost škola od pojedinih sela.⁹³⁵

Svjesne da je velika udaljenost prosvjetnih institucija snažan argument roditeljima da ne obrazuju djecu, u krajevima Crne Gore nastanjenim albanskim stanovništvom vlast je školske 1946/47. otvorila 19 škola.⁹³⁶ Iako otvaranje novih škola na albanskom jeziku nije garantovalo da će otpor prema obrazovanju naprasno nestati, vlast je stvarala uslove da se omogući svoj djeci pravo na obrazovanje. No, kako je tokom prvih poslijeratnih godina mreža albanskih škola bila još uvijek nedovoljno razvijena da obuhvati svu djecu školskog uzrasta, samo u dva albanska sela u zaleđu Bara, početkom oktobra 1947. godine 190 djece nije pohađalo školu.⁹³⁷ S druge strane, na prostoru jednog dijela titogradskog sreza nastanjenog Albancima (Vuksanlekić), nastavu nije pohađalo oko 30%

⁹³³ DACG, MPRS NRCG 1946, f-13, 1347/2, M. Stojković, povjerenik Kulturno-prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Andrijevice – Ministarstvu prosvjete, 26. novembar. Ukupno je ove školske godine u andrijevičkom srezu upisano 5.143 učenika u školu (2822 muškarca, 2.320 žena). Od 443 učenika koji se nijesu upisali u školu, bilo je 123 muškaraca i 320 djevojčica. (*Isto*)

⁹³⁴ DACG, MPRS NRCG 1946, f-13, 1347/3, M. Stojković, povjerenik Kulturno-prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Andrijevice – Ministarstvu prosvjete, 26. novembar. Na ovom terenu 64 učenika nije pohađalo nastavu (18 muškaraca i 46 žena). (*Isto*)

⁹³⁵ DACG, MPRS NRCG 1947, f-21, 912/1, B. Veljović, načelnik Ministarstva prosvjete – Sreskom narodnom odboru Andrijevice, 17. jun. Učenici albanske nacionalnosti iz sela Glavica, Dolje, Dragovića i Kalinovića do polovine 1947. godine nijesu se upisivala u školu. (*Isto*)

⁹³⁶ DACG, MPRS NRCG 1947, f-18, 135/1, B. Veljović, načelnik Ministarstva prosvjete – Poslanstvu FNRJ u Tirani, 22. januar.

⁹³⁷ DACG, AOBR, SNOBR 1947, 20987, zapisnik sa redovne sjednice Sreskog izvršnog odbora, 4. oktobra. Riječ je o selima Arbneš i Ckła u Krajini. (*Isto*); Na području barskog sreza, prema nekim podacima, školske 1947/48. godine nijesu išle u školu 202 djevojčice. (*Naša žena*, br. 9, oktobar 1948, 15)

upisane djece.⁹³⁸ Zato je izgradnja velike mreže prosvjetnih institucija, koja bi obuhvatila svu djecu doraslu za školu, bila ne samo prioritet već i zakonska obaveza definisana Petogodišnjim planom razvoja. No, za razliku od socijalističke vlasti koja je nakon rata stvarala pretpostavke za masovno obrazovanje, rimokatoličko i islamsko sveštenstvo u ulcinjskom kraju vješto je animiralo učeniku populaciju sa područja nekoliko albanskih sela, održavajući im vjersku nastavu tri puta nedjeljno, u periodu kada se odvijala nastava u državnim školama.⁹³⁹ Štaviše, u nekim sredinama vjerske zajednice stvarale su ozbiljne probleme vlastima. Zbog nemogućnosti države da zabrani rad vjerskih zajednica za vrijeme nastave u državnim, dio roditelja davao je prednost pohađanju vjerskih škola, smatrajući sveštenike većim autoritetima od svetovnih vlasti. Posebno je to bilo izraženo u krajevima nastanjenim albanskom rimokatoličkom populacijom. To potvrđuje i dolazak fratra 1954. u jedno albansko selo na sjeveroistoku Crne Gore, kada je umjesto u školu, nemali broj roditelja nekoliko dana slao djecu da „pod svodovima crkve, na koljenima, u polumraku slušaju propovijedi“. To nedvosmisleno govori da je kod značajnog dijela Albanaca rimokatoličke vjeroispovjesti crkva imala snažniji upliv nego vlast. Zato ne čudi što je „priličan“ broj učenika ove škole radije išao u crkvu nego u školu, budući da je istorijsko iskustvo potvrđivalo da se bez škole može živjeti, ali ne i bez vjere u boga. To govori da je kod dijela albanske populacije otpor prema obrazovanju bio motivisan primitivnim strahom, da će državne škole otuđiti njihovu djecu i stvoriti od njih bezbožnike, od čega, prema njihovom shvatanju, nije bilo „ništa strašnije“.⁹⁴⁰

Ovakva shvatanja pogubno će se odraziti u perspektivi na nemali broj žitelja albanske nacionalnosti u Crnoj Gori, čiji su roditelji godinama nakon rata odbijali da obrazuju djecu. Sa onima koji su povremeno išli u školu, udio učeničke populacije koja nije imala kontinuitet u obrazovanju bio je priličan. Tome je umnogome doprinio indiferentan odnos lokalnih organa vlasti (prosvjetni odbori), čiji se rad, izuzimajući rijetke pojedince, pretežno svodio na povremene razgovore sa roditeljima, koji su

⁹³⁸ *Naša žena*, br. 10. decembar 1947, 8.

⁹³⁹ DACG, MPRS NRCG 1946, f-13, 1467/2, zapisnik sa savjetovanja Sreskog narodnog odbora Ulcinj za suzbijanje nepismenosti sa predstavnicima fronta, masovnih organizacija i prosvjetnih radnika, 16. decembar. Vjerska nastava u ulcinjskom kraju održavala se u selima: Salč, Kruče i Sukobin. (*Isto*)

⁹⁴⁰ *Prosvjetni rad*, 1. jun 1954, 8.

uglavnom bili neefikasni.⁹⁴¹ Posebno sa roditeljima koji su zbog siromaštva bili prinuđeni da djecu zapošljavaju da rade na seljačkim gazdinstvima, kao pomoćna radna snaga. Od momenta kada su zaposlili djecu, u lancu odlučivanja da li će ona pohađati nastavu, pored roditelja pitali su se i ljudi koji su ih unajmili kao radnu snagu. Oni im, iz objektivnih razloga, uglavnom to nijesu dozvoljavali.⁹⁴²

Iako se mreža albanskih osnovnih škola konstantno uvećavala nakon rata,⁹⁴³ u barskom srezu polovinom 1948. godine 198 djece školskog uzrasta, mahom albanske nacionalnosti, nije išlo u školu. Ranije je taj broj bio je za par desetina učenika veći, ali je zahvaljući aktivnosti pojedinih odbora mjesne vlasti bio smanjen za oko 10%, što nije bilo beznačajno s obzirom na otpor Albanaca prema obrazovanju.⁹⁴⁴ No, da je smanjenje broja učenika bilo više prividno nego stvarno, svjedoči podatak da na početku školske 1948/49. na terenu ovog sreza nije išlo u školu tridesetak učenika više (230) nego krajem prethodne školske godine. Od toga je većina djece bila sa terena nastanjenog albanskom populacijom. Štaviše, u odnosu na prethodnu školsku godinu, broj djece koja ne pohađaju školu u pojedinim sredinama se dvostruko uvećao (Ulcinj), što ukazuje da lokalni organi nijesu preduzeli neophodne mjere „da suzbiju ovu štetnu pojavu“ iako su za to dobili instrukcije. Ali, umjesto da se zbog toga preispita njihov rad, preduzmu mjere i promijeni zakonska regulativa koji bi doprinijela da se smanji broj djece koja ne pohađaju školu, roditelje koji su odbijali da obrazuju djecu, vlast je novčano sankcionisala, jer je nepohađanje škole bilo prekršajno djelo.⁹⁴⁵ Za porodice slabijeg imovinskog stanja novčane sankcije su bile uglavnom efikasno sredstvo kažnjavanja, ali ne i za imućne

⁹⁴¹ DACG, MP RS NRCG 1948, f-32, 57/1, B. Jančić, povjerenik prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 8. januar.

⁹⁴² DACG, MP RS NRCG 1948, f-32, 601/1, B. Veljović, načelnik odjeljenja za škole u Ministarstvu prosvjete – Sreskom narodnom odboru Bar, 9. februar.

⁹⁴³ DACG, MP RS NRCG 1948, f-35, 609/1, I. Marović, povjerenik prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 10. april.

⁹⁴⁴ DACG, AOBR, SNOBR 1948, k. 13, 10441, izvještaj Sreskog izvršnog odbora Bar za mjesec april i maj 1948, 11. jun. Po izvještaju Sreskog izvršnog odbora u Baru tokom aprila i maja 1948. privoljeno je 22 učenika da pohađaju školu. Nedovoljnu aktivnost po ovom pitanju pokazali su MNO u Bratici i Ulcinju, na čijem području 55 djece nije pohađalo školu: u Salču 25, a u Ulcinju 30 učenika. (*Isto*); Prema podacima Odsjeka za prosvjetu SNO Bar, u aprilu 1948. godine broj djece smanjen je „za 33 učenika koji do tada nijesu nikako istu pohađali“ (DACG, MP RS NRCG 1948, f-35, 679/1, I. Marović, zastupnik povjerenika prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete (odjeljenju za narodno prosvjećivanje), 8. maj.

⁹⁴⁵ DACG, AOBR, SNOBR 1948, k. 20, 18186, izvještaj o radu Sreskog izvršnog odbora za III kvartal (jul, avgust, septembar) 1948, bez datuma. U Ulcinju školu nijesu pohađala 53 učenika, u selu Martići 32, Ostrosu 22, Štoju 17, Salču 12... (*Isto*)

porodice, od kojih je dio radije plaćao kazne samo da im se djeca ne pohađaju nastavu.⁹⁴⁶ No, da je u praksi kažnjavanje roditelja principijelnije sprovedeno, nesumnjivo bi broj djece koja ne pohađaju školu u Crnoj Gori bio značajno manji nego što je uistinu bio. Prema podacima Ministarstva prosvjete, školske 1948/49. u Crnoj Gori 1.712 djece nije pohađalo školu, što nije bio mali broj.⁹⁴⁷

Poseban problem predstavljali su učenici koji su neuredno pohađali nastavu. Iako su lokalni organi bili u obavezi da na osnovu Uredbe o obaveznom školovanju djece strogo sankcionišu roditelje koji povremeno šalju djecu u školu, u praksi se to rijetko dešavalo. Tako je uprkos težnji da se ne stvaraju „novi analfabeti“, lokalna vlast blagonaklonim odnosom prema nesavjesnim roditeljima, radila u korist štete mladih naraštaja. U prilog tome svjedoči podatak da na području barskog sreza tokom 1949. nijedan mjesni odbor nije sankcionisao roditelje čija djeca neuredno pohađaju nastavu. Ali, kada je počelo da se parktikuje kažnjavanje roditelja, do kraja godine broj neuškolovane djece se značajno smanjio (140). Najveći dio učeničke populacije koja nije pohađala školu bio je iz albanskih krajeva,⁹⁴⁸ čiji su roditelji bili vrlo istrajni da ne obrazuju djecu. Za dio roditelja koji su pristali da obrazuju djecu, upitno je da li su ih redovno slali u školu, jer su se takvi roditelji u praksi rijetko sankcionisani. U svakom slučaju, u zvaničnim statistikama nerijetko su ta djeca prikazivana kao učenička populacija koja je obuhvaćena nastavnim procesom, pa čak i da redovno pohađa nastavu, što nije bilo tačno. Za to je ambicija prosvjetne vlasti u Crnoj Gori da početkom školske 1949/50. ostvari „stoprocentno pohađanje učenika u škole“⁹⁴⁹ bila unaprijed osuđena na neuspjeh.

Iako je bila svjesna da je u dominantno ruralnom crnogorskom društvu teško bilo svu djecu obuhvatiti nastavnim procesom, socijalistička vlast je bila riješena da broj djece koja ne pohađaju školu svede na zanemarljiv broj. Zapaženi rezultati postignuti su već

⁹⁴⁶ DACG, MPRS NRCG 1951, f-63, 59/1, B. Zec, predsjednik Savjeta za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete (odjeljenju za škole), 2. januar.

⁹⁴⁷ DACG, MPRS NRCG 1950, f-61, 1450/1, J. Ražnatović, zastupnik načelnika Ministarstva prosvjete – Nastavnom odjeljelju i Odjeljenju za škole Ministarstva prosvjete, bez datuma.

⁹⁴⁸ DACG, AOBR, SNOBR 1950, k. 37, 5, izvještaj o radu Sreskog narodnog odbora Bar za 1949, bez datuma. Od 140 djece barskog sreza koja nijesu pohađala školu, u Donjim Šestanima ih je bilo 16, Kosiću 19, Dragovićima 11, Vladimiru 15, Ostrosu 8, Salču 9, Livarima 7, Arbnešu 7, Ulcinju 6, Pistuli 5, itd. (*Isto*)

⁹⁴⁹ *Pobjeda*, 18. septembar 1949, 5.

tokom prvog polugodišta 1949. u svim krajevima Crne Gore nastanjenim Albancima. Tako je u titogradskom srezu, u kome na početku školske 1949/50. bilo oko 400 djece koja ne pohađaju školu, do kraja godine taj broj bio značajno smanjen (165). Od toga je oko 60% djece (97) bilo albanske nacionalnosti. To nedvosmisleno ukazuje da su u gotovo svim krajevima u kojima su nastanjeni, Albanci bili najistrajniji u otporu da ne obrazuju djecu. Po svemu sudeći, njihov udio u ukupnom broju neuškolovane djece titogradskog sreza sa početka školske godine, ako možda i nije bio najveći, nipošto nije bio beznačajan. Zbog toga je sreska vlast namjeravala da pojedine predstavnike lokalne vlasti procesuiru javnom tužiocu, ali je tu namjeru osujetila viša vlast.⁹⁵⁰ Očigledno da je, po ovom pitanju, zaista imalo dosta posla za pravosudne organe u Crnoj Gori, budući da su u pojedinim albanskim sredinama, u školske knjige upisivani učenici koji su uzrastom prerasli školu, čiji je identitet bio nepoznat, a bilo je slučajeva i da se jedno dijete evidentira pod dva imena.⁹⁵¹ No, uprkos činjenici da evidencija o broju djece koja su pohađala školu nije bila najpouzdanija, od školske 1949/50. broj učenika koji ne ide u školu počeo se značajnije smanjivati, što je bila posljedica nešto veće angažovanosti lokalnih organa vlasti koji su počeli da pozivaju, saslušavaju, pismeno obavezuje roditelje da će redovno slati djecu u školu, a nesavjesne roditelje novčano kažnjavaju. Preduzete mjere dale su rezultate, pa je, prema nekim podacima, početkom 1950. u barskom srezu samo osamdesetak učenika nije išlo u školu, što je u odnosu na kraj prethodne školske godine bilo značajno smanjeno.⁹⁵² S druge strane, na terenu andrijevičkog sreza, u školu nije išlo oko 200 djece školskog uzrasta.⁹⁵³ Koliko je među njima bilo Albanaca, teško je sa sigurnošću kazati. Ali, zasigurno da njihov broj nije bio zanemarljiv. Ilustracije radi, samo na području koje je obuhvatala jedna škola na sjeveroistoku Crne Gore (Gusinje) dominantno nastanjenom muslimansko-albanskim stanovništvom, početkom 1949. godine pedesetoro djece nije

⁹⁵⁰ DACG, MPRS NRCG 1950, f-52, 8/1, J. Petranović, zastupnik povjerenika za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Titograd – Ministarstvu prosvjete, 31. decembar. Toj namjeri usprotivio se Izvršni odbor (*Isto*)

⁹⁵¹ DACG, MPRS NRCG 1950, f-52, 11/1, zapisnik sastanka Povjereništva za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Bar, održanog 24. decembra 1949. godine.

⁹⁵² DACG, MPRS NRCG 1950, f-55, 243/1, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 28. februar. U Godinju je neuškolovane djece bilo dvoje, Donjim Šestanima 16, Limnjanima dvoje, Vladimiru 14, Kosiću 9, Dragovićima 7, Martićima jedno, Dabezićima jedno, Gorani troje, Pečuricama jedno, Bratici dvoje, Darzi troje, Pistuli 5, Salču 7, Ulcinju 6, Livarima dvoje i Murićima dvoje djece. Za U selu Kosiću 2 roditelja kažnjena su novčanom kaznom od po 1.000 dinara, što je doprinijelo da se broj neuškolovane djece u tom selu smanji za 2 učenika. (*Isto*)

⁹⁵³ *Prosvjetni rad*, 30. decembar 1950, 11-12.

išlo u školu. Takve djece nesumnjivo je bilo i u ostalim krajevima ovog sreza, među kojima su se izdvajali muslimansko-albanski (Gusinje, Plav), kao i neki krajevi nastanjeni stanovništvom pravoslavne vjeroispovjesti (Šekular).⁹⁵⁴ Po broju djece koja ne pohađaju školu andrijevički srez na republičkom nivou bio je pri vrhu. Iako je otpor prema obrazovanju bio najizraženiji kod albanske populacije, krajem 1950. najviše djece koja nijesu pohađala školu bilo je u nacionalno i konfesionalno mješovitim sredinama na sjeveru Crne Gore. To je na savjetovanju u Ministarstvu prosvjete 16. i 17. decembra 1950. godine saopštio ministar prosvjete Vuko Radović, kazavši da septembra 1949. u Crnoj Gori oko 1.400 djece školskog uzrasta ne pohađa školu, ali da se narednog mjeseca taj broj značajno smanjio. U nastavku referata saopštio je da se po broju neuškolovane djece posebno ističe šest srezova: pljevaljski (378) i ivangradski (247), andrijevički (200), barski (167), titogradski (98) i nikšićki (64).⁹⁵⁵ Iako se broj neuškolovane djece iz godine smanjivao u Crnoj Gori, kao glavne krivce što se veliki broj djece ne obrazuje, ministar prosvjete označio je lokalne organe vlasti (narodne odbore), koji nijesu pokazali dovoljno inicijative i odlučnosti da „da se sva dorasla djeca upute u školu“.⁹⁵⁶ Budući da od šest srezova sa najvišim brojem djece koja ne idu u školu, Albanci nijesu živjeli samo u dva (pljevaljski, nikšićki), nesavjesnim i nemarnim odnosom organi lokalne vlasti u tim krajevima otežavali su proces emancipacije i integracije albanske nacionalne zajednice u društvene tokove.

Referat ministra prosvjete demantovao je tvrdnje sreskih vlasti u Baru, da tokom školske 1949/50. broj djece koja ne pohađa školu rapidno opada, što nedvosmisleno ukazuje da je uprkos nepomirljivosti dijela roditelja da obrazuje djecu, totalitarni sistem postepeno slamao tradicionalne svjetonazore i njihov otpor. Najviše uspjeha imao je u titogradskom, potom u barskom, a najmanje u andrijevičkom srezu. Štaviše, uprkos činjenici da tokom decembra 1950. lokalna vlast nije kaznila ni jednog roditelja zbog odbijanja da obrazuje djecu, broj učenika koji ne pohađaju školu u titogradskom srezu smanjio se za oko 35% (64 djece). To govori da je u ovom dijelu Crne Gore razgovor bio djelotvornije sredstvo od kažnjavanja, da roditelji počnu slati djecu u školu. Imajući u

⁹⁵⁴ DACG, MPRS NRCG 1949, f-45, 171/2, zapisnik sreskog nastavnčkog vijeća učitelja sreza andrijevičkog održane 2. februara 1949.

⁹⁵⁵ *Prosvjetni rad*, 30. decembar 1950, 11-12.

⁹⁵⁶ *Pobjeda*, 19. decembar 1950, 2.

vidu da je nastavu u osnovnim i nižim razredima osmogodišnjih škola u ovom dijelu Crne Gore tada pohađalo 4.069 učenika,⁹⁵⁷ broj djece koja nijesu išla u školu bio je na nivou statističke greške (1,57%). No, ako su se u pojedinim krajevima razgovorom roditelji mogli ubijediti da obrazuju djecu, u nekim dijelovima barskog sreza to nije bilo moguće bez novčanih sankcija, pa se tokom decembra 1950. broj neuškolovane djece smanjio za oko 25% (125).⁹⁵⁸ Iako su među djecom koja ne pohađaju školu albanska bila najbrojnija, njihov broj prvi put u ovom srezu je bio manji od 100, što je za brojnu albansku nacionalnu zajednicu na ovom terenu bio zanemarljiva cifra.

No, početkom februara 1951. štampa je tvrdila da se broj djece koja ne pohađaju školu u ovom kraju nije smanjivao. Naprotiv, njihov broj je bio neznatno veći (176) nego s jeseni 1949. godine.⁹⁵⁹ To je, prema podacima štampe, bila posljedica nesavjesnog odnosa dijela roditelja, koji su, čim bi se obavezali i poslali djecu na nekoliko dana u školu, nakon izvjesnog vremena ponovo obustavljali njihovo školovanje. Tako je dio roditelja u praksi opstruirao pohađanje škole, a lokalni organi su ih rijetko sankcionisali. Štaviše, njihovu djecu brisali su sa liste učeničke populacije koja ne pohađa nastavu, iako su u praksi ona rijetko odlazila u školu. Posebno siromašna djeca, koja su zbog oskudice u odjeći i obući tokom zimskih mjeseci rijetko pohađala nastavu. Tokom proljećnih i jesenjih mjeseci zauzetost poljskim poslovima bila je glavni razlog nedolaska nemalog broja učenika u školu. No, ako su na ruralnom području u poslijeratnom periodu postojali objektivni razlozi da roditelji ne obrazuju djecu, na gradskom području zbog relativne blizine prosvjetnih institucija, dobrih puteva i vremenskih prilika učenici su redovnije pohađali nastavu. Roditelji koji nijesu obrazovali djecu u urbanom dijelu,

⁹⁵⁷ DACG, MPRS NRCG 1951, f-63, 35/1, J. Petranović, povjerenik za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Titograd – Ministarstvu prosvjete, 2. januar.

⁹⁵⁸ DACG, MPRS NRCG 1951, f-63, 59/1, B. Zec, predsjednik Savjeta za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 2. januar. U selu Arbneš školu nijesu pohađala 2, u Bratici 2, Dabezićima 4, Kosiću 8, Krnjicama 2, Limljanima 5, Ostrosu 3, Martiću 1, Pistuli 5, Salču 6, Tejanima 1, Štoju 4, Livarima 13, Gornjim Šestanima 1, Pečuricama 24, Vladimiru 12, Starom Baru 6 i Ulcinju 26-oro djece (*Isto*); Početkom školske 1950/51. otpor prema obrazovanju djece pokazao je jedan broj roditelja sa područja GNO Ulcinj, ali se primjenom Uredbe o školovanju taj broj prilično smanjio. (DACG, AOBR, SNOBR 1951, k. 8, 584, J. Pelinković, predsjednik sekretarijata Gradskog narodnog odbora Ulcinj – Sreskom narodnom odboru u Baru, 10. januar.)

⁹⁵⁹ *Pobjeda*, 9. februar 1951, 2. Na području Gradskog narodnog odbora Ulcinj školu nije pohađalo dvadesetčetvoro (24) djece. (*Isto*)

uglavnom su ih slali da idu u trgovinu,⁹⁶⁰ upošljavali ih da rade na imanjima, dok manji broj nije mario za njihov odgoj, pa se neznatan dio gradske djece odavao skitnji, kršeći društveno prihvatljive norme ponašanja (Ulcinj).⁹⁶¹ Iako je vlast 14 roditelja sa ovog područja novčano kaznila, dio roditelja boljeg imovinskog stanja nijesu odustajali od namjere da ne obrazuju djecu.⁹⁶²

Novčanim sankcijama na seoskom terenu teško je bilo primorati bogatije porodice da obrazuju djecu, koja su bila angažovana na raznim poslovima, od čuvanja stoke i rada po vrtovima, nošenja mlijeka po gradu, prodaje voća, do berbi maslina i obavljanja raznih drugih poslova.⁹⁶³ Koliko je otpor dijela stanovništva na tom terenu bio snažan, pouzdano ilustruje primjer jednog nealbanskog sela nastanjenog muslimanskom populacijom, u kome školske 1951/52. peti razred umjesto 78 upisalo samo 9 učenika. S druge strane, u nekim krajevima barskog sreza, većinom nastanjenim albanskom populacijom, osmogodišnje školovanje, prema nekim podacima, nije pohađalo oko 90 učenika.⁹⁶⁴ No, taj broj je bio nesumnjivo veći, a tačan broj učeničke populacije koja ne pohađa nastavu teško je bilo ustanoviti.

Imajući u vidu da je nakon početnog entuzijazma kulturno-prosvjetni rad počeo da gubi na intenzitetu, broj djece koja nijesu išla u školu početkom pedesetih godina počeo je da se uvećava. Zato je sreska vlast u Baru (Narodni odbor sreza barskog) krajem oktobra 1952. donijela odluku da se na osnovu člana 3 Uredbe o obaveznom slanju djece u školu („Službeni list NRCG“, br. 8/49), povećaju kazne za nesavjesne roditelje do 2.000 dinara, a oni koji bi više puta bili uhvaćeni u prekršaju predviđena je bila kazna zatvora do 20 dana.⁹⁶⁵ Iako je iskustvo govorilo da se povećanjem novčanih kazni neće postići mnogo (posebno kod imućnijeg stanovništva), a da će nepopularna i rijetko primjenjivana mjera lišavanja slobode samo intenzivirati otpor, jasno je bilo da ove mjere

⁹⁶⁰ *Prosvjetni rad*, 25. jul 1950, 1.

⁹⁶¹ DACG, AOUL, GNOUL 1952, k. 24, 168, stanica Narodne milicije Ulcinj – Gradskom narodnom odboru Ulcinj, 17. maj.

⁹⁶² DACG, AOUL, GNOUL 1951, k. 12, bez broja, izvještaj o radu Gradskog narodnog odbora Ulcinj za period juni – oktobra 1951, bez datuma. Od juna do oktobra 1951. godine na području Gradskog narodnog odbora Ulcinju 35 djece (Ulcinj, Salč, Kolomza) nije išlo u školu. (*Isto*)

⁹⁶³ *Prosvjetni rad*, 25. jul 1950, 1.

⁹⁶⁴ *Pobjeda*, 26. oktobar 1951, 2. U Ulcinju, Vladimiru, Kosiću i Petrovcu. (*Isto*.)

⁹⁶⁵ DACG, SPK 1952, f-12, 2111/1, Đ. Lekić, podpredsjednik Narodnog odbora sreza barskog – Savjetu za prosvjetu i kulturu NRCG, 20. novembar.

neće bitnije ublažiti otpor dijela albanske populacije prema obrazovanju. Tim prije jer je značajan dio roditelja, vješto opstruirao odlazak djece u školu. Takve roditelje teško je bilo sankcionisati jer su imali osjećaj za mjeru, pa su povremeno slali djecu u školu i stvarali privid da poštuju vlast. To se obično dešavalo kada ih vlast opomene ili im eventualno zaprijeti kaznom. Ali, posle određenog vremena, prestali bi da ih šalju u školu do nove opomene i prijetnje kaznom. Na takvo ponašanje roditelja ukazivao je početkom marta 1952. upravitelj jedne albanske škole u zaleđu Bara, izvještavajući lokalnu vlast da je stanje u toj prosvjetnoj instituciji sve gore jer roditelji šalju djecu u školu samo kada im se zaprijeti: „Stanje svakog dana oslabljava što mi stalno kažemo šaljite djece jer ćete se kazniti neki su poslalji a čim vidu da još neki učenici ne dolazu pa nisu kaznili onda su počelji neki broj na opet ostaju kod kuće pa ih slabo pohađaju.“ Za takvo stanje upravitelj je krivio mjesnu vlast koja nije preduzela ništa da spriječi neredovan dolazak djece u školu, iako im je više puta ukazivao na taj problem.⁹⁶⁶ Štaviše, nemarnim i nesavjesnim odnosom podsticale su otpor prema obrazovanju. Prijetnje da će se roditelji koji ne šalju djecu u školu sankcionisati novčanim i zatvorskim kaznama na dio roditelja nijesu imale većeg efekta.

Iako je neprincipijelan stav mjesnih vlasti pospješivao otpor prema obrazovanju, štampa je pisala da su glavni uzroci brojnih problema na kulturno-prosvjetnom planu u albanskim sredinama bili kulturna arhaičnost i vjerski fanatizam. Oni su, prema podacima štampe, generisali negativnu percepciju albanske populacije prema obrazovanju, pa su roditelji obustavljali obrazovanje djece i nametali im domaće obaveze „samo da bi ih zadržali među četiri zida“. Što se tiče male zastupljenosti učenika albanske nacionalnosti u višim razredima gimnazije, tome je najviše doprinio nedostatak stručnog kadra u osmogodišnjim školama, a svoj udio u „otuđivanju djece od škole“ imali su protivnici vlasti, čije je djelovanje bilo usmjereno „i na drugim poljima naše socijalističke izgradnje“, tvrdila je štampa.⁹⁶⁷ No, činjenica da su roditelji najviše negodovali što im se djeca odvajaju od čobanstva, kućnih, poljskih i raznih drugih poslova koji su donosili

⁹⁶⁶ DACG, AOBR, SNOBR 1952/53, k. 262, 19, S. Hodžić, upravitelj škole u Donjim Murićima – Mjesnom narodnom odboru Šestani, 3. mart 1952. „Evo koliko puta dostavljamo Vam izvještaj učenika kako pohađaju školu s obzirom da Vi u opšte ne poduzimate nikakve mjere prema đачkim roditeljima.“ (Isto)

⁹⁶⁷ *Pobjeda*, 27. april 1952, 7.

prihode porodici, govori da su razlozi materijalne prirode bili veća prepreka otporu prema obrazovanju nego neprosvjećenost i vjerski fanatizam. U prilog tome svjedoče primjedbe, koje su pojedini roditelji upućivali direktoru jedne albanske škole u barskom srezu, da im se djeca bez ikakve materijalne nadoknade sedam godina zadržavaju u školi, dok bi u ulcinjskoj Solani za to vrijeme stvorili lijep imetak.⁹⁶⁸

Iako su se ovakve poruke u štampi pripisivale pojedincima, one su oslikavale svijest nemalog dijela albanske populacije, koja je obrazovanje smatrala vrstom prisile koja ugrožava egzistenciju porodice. To govori da je otpor Albanaca prema obrazovanju bio najviše motivisan strahom da se ne ugrozi imovinsko stanje porodice. Kako god, prema podacima sreskih vlasti u Baru, 1953. godine 230 djece nije išlo školu,⁹⁶⁹ što je u odnosu na dvije godine ranije bio značajno veći broj. Od toga je samo na području jedne albanske osmogodišnje škole, na početku školske 1953/54. bilo više od 30% djece koji ne pohađaju školu.⁹⁷⁰ Imajući u vidu da je u barskom srezu broj nepismene populacije premašivao deset hiljada ljudi, vlast je imala mnogo razloga da bude zabrinuta.⁹⁷¹

Analizirajući prilike u albanskim krajevima, štampa je ukazivala da je vlast potcjenila mentalitet albanskog čovjeka ovog kraja, „tvrdog i oporog, povučenog u samog sebe, patrijarhalnog, punog predrasuda i surovog, kao što su priroda u ovom rumiskom kamenjaru i vrijeme aga i begova bili prema njemu“,⁹⁷² što je posljednjih godina rezultiralo porastom broja djece koja ne pohađaju školu. Istina, u nekim albanskim mjestima broj takve djece bio je zanemarljiv ili ih uopšte nije bilo,⁹⁷³ što

⁹⁶⁸ *Pobjeda*, 10. april 1952, 7.

⁹⁶⁹ DACG, AOBR, SNOBR 1954, k. 293, bez broja, izvještaj o radu Narodnog opdbora sreza barskog u 1953. godini, 17. februar 1954.

⁹⁷⁰ DACG, AOBR, SNOBR 1953/54, k. 295, bez broja, spisak učenika koji nikako ne pohađaju školu u Ostrosu, bez datuma. Na terenu osmogodišnje škole u Ostrosu nastavu nije pohađalo 79 učenika. Od toga je 18 učenika završilo četiri razreda osnovne škole. Prvi razred na ovom terenu nije pohađalo 13, drugi 4, treći 5, četvrti 5, peti 50 i šesti razred 2 učenika. Četrnaest učenika osmogodišnje škole u Ostrosu koji nijesu pohađali peti razred, četiri razreda osnovne škole završili su u školi u selu Arbneš, a 4 u selu Dragovići školske 1952/53. godine (*Isto*)

⁹⁷¹ DACG, AOBR, SNOBR 1954, k. 293, bez broja, izvještaj o radu Narodnog odbora sreza barskog u 1953. godini, 17. februar 1954.

⁹⁷² *Pobjeda*, 28. decembar 1952, 4.

⁹⁷³ DACG, AOBR, SNOBR 1953/54, k. 295, 49, S. Hodžić, upravitelj škole u Donjim Murićima – Narodnom odboru sreza barskog, 3. decembar. Iako nije bilo učenika koji ne pohađaju školu u ovom mjestu, neredovno pohađanja škole i dalje je bio nerješiv problem. (*Isto*); DACG, AOBR, SNOBR 1953/54, k. 295, bez broja, prvi godišnji obilazak škole u Gornjim Šestanima 1953/54, 26. oktobar 1953; DACG, AOBR, SNOBR 1953/54, k. 295, bez broja, prvi godišnji obilazak škole u Kravarima 1953/54, bez

govori da u sredinama u kojima je vlast savjesno obavljala svoj posao, otpor Albanaca prema obrazovanju je bio slabiji. To je bio uslov da se vremenom u tim sredinama kultura redovnog pohađanja nastave postane uobičajena pojava.

No, uprkos pozitivnim primjerima, socijalistička vlast nije mogla olakao da smanji visok procenat neuškolovane djece. To potvrđuje izvještaj Savjeta za prosvjetu i kulturu NR Crne Gore s početka juna 1954. godine, u kome se navodi da od 61.817 učenika (36.801 dječaka, 25.106 djevojčica), na republičkom nivou na početku školske 1953/54. godine 5.376 djece nije pohađalo obavezno školovanje, što je bilo 8,69% ukupnog broja populacije školskog uzrasta. Od toga je muškaraca bilo 1.885, dok je žena bilo skoro dvostruko više (3.421). Niže razrede, u kojima su obihvaćena djeca uzrasta od 7 do 11 godina nije pohađalo 1.429 (543 muškaraca, 886 žena), a više (uzrast od 11-15 godina) 3.947 djece (1.342 muškaraca, 2.606 žena).⁹⁷⁴ Iako su podaci o broju djece koja ne pohađaju školu bili zabrinjavajući, u taj broj su uvrštene razne kategorije školske populacije – od one koja nikako ne pohađaju školu, do djece koja su završila nekoliko razreda osnovne škole (mnogi četiri) ali nijesu pohađali više razrede. Stoga je broj djece koja zbog otpora roditelja nijesu imali iskustvo obrazovanja, bio nesumnjivo manji, ali nipošto neznatan. Pritom, broj učenika koji su neredovno išli na nastavu, a koje vlast nije evidentirala među učenike koji ne pohađaju školu, nije bio mali.

Da bi se smanjio broj djece koja ne pohađaju osnovnoškolsko obrazovanje, vlast je tokom školske 1954/55. počela preduzimati energičnije mjere. Umjesto opomena, upozoravanja i novčanih kazni koje su se do tada uglavnom praktikovale, sudski je procesuirala roditelje koji ne šalju djecu u školu. Kazne koje su izricali sudije za prekršaje pokazale su se mnogo efikasnijim od administrativnih, pa je u nekim sredinama „broj neuškolovane djece imao tendenciju opadanja“. Ali, kako u pojedinim krajevima nastanjenim Albancima (Ulcinj), sudska vlast nije preduzimala energične mjere, broj učeničke populacije koja ne pohađa nastavu nije bilo jednostavno smanjiti. Iako je u urbanom dijelu Ulcinja na kraju prvog polugodišta školske 1954/55. godine, broj učenika

datuma; DACG, AOBR, SNOBR 1953/54, k. 295, bez broja, prvi godišnji obilazak škole u Donjoj Klezni 1953/54, 14. novembar 1953. godine.

⁹⁷⁴ DACG, SPK 1954, f-19, 452/1, B. Savićević, sekretar Savjeta za prosvjetu i kulturu NR Crne Gore – Glavnom odboru Socijalističkog saveza radnog naroda Crne Gore, 9. jun.

koji ne idu u školu bio zanemarljiv (8),⁹⁷⁵ u nižim razredima albanskih škola u barskom srezu, prema podacima sreske vlasti, 71 dijete nije „nikako“ pohađalo školu. No, kako nije bila uračunata školska populacija iz viših razreda, nesumnjivo da je broj djece koja nijesu pohađala školu bio značajno veći.⁹⁷⁶ Ilustracije radi, samo u osmogodišnjoj školi u Ulcinju (više od 1.000 učenika), zbog teških uslova za rad, više razrede je pohađalo manje od 5% učenika.⁹⁷⁷ To potvrđuje sumnju da je i pored svih mjera koje preduzimala vlast, broj djece koja ne idu u školu bio veći nego što su to pokazivale zvanične statistike. Jedan broj djece (72), uključujući i albansku, u ovom dijelu Crne Gore, roditelji nijesu slali u školu zbog zdravstvenih problema (izvjestan broj djece je bio apsolutno nesposoban da prati nastavu). Ali, nakon pregledala specijalne ljekarske komisije, utvrđeno je da je oko 60% takve djece (43) bilo sposobno da pohađaju nastavu,⁹⁷⁸ što govori da u lancu odgovornosti, roditelji nijesu bili jedini krivci što im djeca ne idu u školu.

Budući da je nemali broj roditelja uporno odbijao da obrazuje djecu, prvih deset godina otpor prema obrazovanju nije bilo jednostavno suzbiti. Iako je vlast privremeno uspijevala da smanji broj učeničke populacije koja ne pohađa školu, poslije određenog vremena ovaj problem bi se iznova aktuelizovao, sa sve frapantijim podacima o broju neuškolovane djece, što govori da vlast nije mogla jednostavno da natjera roditelje da obrazuju djecu. Štaviše, *Pobjeda* je krajem 1954. pisala, da podaci o redovnom pohađanju nastave nijesu bili uopšte impresivni kako se to u javnosti nerijetko predstavljalo. Naprotiv, tvrdila je da je to veliki problem „naše društvene stvarnosti“. Posebno u sredinama nastanjenim muslimansko-albanskim stanovništvom u sjeveroistočnom dijelu Crne Gore (Plav, Gusinje), u kojem nemali broj roditelja bio ogorčen što im se djeca obrazuju. Zato su na sve načine nastojali da opstruiraju

⁹⁷⁵ DACG, AOUL, NOGO 1955, k. 35, bez broja, polugodišnji izvještaj za škole koje rade na srpskom jeziku u barskom srezu, 15. februar.

⁹⁷⁶ DACG, AOUL, NOGO 1955, k. 35, bez broja, škole koje rade na šiptarskom jeziku u barskom srezu, bez datuma.

⁹⁷⁷ DACG, AOUL, NOGO 1955, k. 35, 5846, Narodni odbor gradske opštine Ulcinj – Izvršnom vijeću NRCG, 10. novembar.

⁹⁷⁸ DACG, AOUL, NOGO 1955, k. 35, bez broja, polugodišnji izvještaj za škole koje rade na srpskom jeziku u barskom srezu, 15. februar. Od sedamdesetdvoje pregledane djece, 4 je bilo „potpuno nesposobno za školu“, 6 je trebalo uputiti u logopedsku odjeljenja, dok je 19 bilo debilno. (*Isto*)

obrazovanje djece, pa su česti izostanci sa nastave bili uobičajena pojava. Iako je u javnosti vlast radije afirmativno govorila o uspjesima u školstvu nakon rata, stvarnost je bila mnogo sumornija i kretala se „kao u začarnom krugu“, i kao po pravilu uvijek vraćala „svome početku“. Tome su u velikoj mjeri, prema navodima ovog lista, doprinijeli loši propisi i mentalitet ljudi koji žive u krajevima, u kojima su carevali primitivizam, nepismenost, vradžbine i narodni običaji. U takvim sredinama bio je veliki podvig postići povremeno, a kamoli redovno obrazovanje djece, imajući u vidu „veliki otpor i nerazumijevanje od strane roditelja“. Tako politika masovnog opismenjavanja stanovništva nakon deset godina od oslobođenja zemlje, u ovim krajevima nije mnogo odmakla od početka. Posebno, ako se ima u vidu da je prilježno opismenjavano starije stanovništvo, dok su činjeni brojni „propusti u privođenju djece u školu“. Tako se od djece koja nijesu nikako išla u školu, kao i od one koje su poslije određenog vremena napuštala školovanje, stvarao „nov kadar nepismenih“. U nekim krajevima Crne Gore (Gusinje) vlast se ozbiljnije počela baviti ovim problemom od 1953. godine, što je bilo kasno da bi se u borbi protiv kompleksnog istorijskog nasljeđa postigli zapaženi rezultati. Zato je bilo veoma teško suzbiti otpor roditelja prema obrazovanju djece. Jer je prema rezonima značajnog broja roditelja, dijete je bilo „podesan čobanin dok padne snijeg, pa ga je korisnije bilo zadržati da čuva nego da ide u školu“. Budući da deset godina nakon Drugog svjetskog rata rezoni nemalog broja stanovništva ovog kraja nijesu promijenili, politika masovnog prosvjećivanja dala je skromne rezultate. Otpor dijela stanovništva bio je toliko snažan, da je vlast praktično bila nemoćna da natjera roditelje da obrazuju djecu. Rezolutan stav pojedinih roditelja da neće slati djecu „u školu, pa ma šta bilo“, ili da će radije platiti kaznu (koja i onako nije bila velika) nego što će obrazovati djecu, jasno govori da se krajem 1954. u plavsko-gusinjskom kraju teško moglo razumno govoriti o obavezi školovanja djece, a kamoli značajnijim pomacima u emancipaciji muslimansko-albanske populacije. Činjenica da je za deset godina od oslobođenja Crne Gore obnovljen i otvoren veliki broj škola, nije značajnije promijenila svijest i društveni kontekst u muslimansko-albanskim krajevima. Tim prije jer su brojni roditelji koji su pristali da obrazuju djecu, tolerisali česte izostanke iz škole, a mnogi i prenosili na djecu „štetan uticaj“, šaljujući ih na nastavu „bez ikakvog pribora za rad“. Pritom, dio roditelja toliko „su zatrovali mlade dječje duše“ (Gusinje), da su na časovima bili pasivni, nijesu željeli

da odgovaraju na pitanja, ili su se pak drsko obraćali nastavnicima riječima: „Šta mi možeš, neću da odgovaram“. Za razliku od onih koji su konfrontirali sa vlastima, dio populacije nastojao je da se koruptivnim radnjama oslobode obaveze školovanja djece. Tim poslovima uglavnom su se bavili ljudi starije životne dobi, za koje se računalo da će svojom ozbiljnošću i autoritetom korumpirati ili umoliti školske i opštinske vlasti da oslobode članove njihove porodice obaveze školovanja. Tako je jedna starica direktoru škole nudila 1.000 dinara da joj oslobodi unuka obaveze školovanja, dok je neki „oronuli starac“ molio predsjednika jedne opštine „da mu sinovca uvede u matičnu knjigu umrlih“, samo da ne ide u školu. To govori da se u plavsko-gusinjskom kraju otpor prema obrazovanju djece 1954. nije umnogome izmijenio u odnosu na prve poratne godine. Posebno po pitanju obrazovanja ženske djece, što je generalno bio ozbiljan problem u svim sredinama nastanjenim muslimanskim i albanskim življem. Slično je bilo i na jugu Crne Gore i njegovom zaleđu, gdje jedan broj roditelja bio izričit da neće obrazovati djecu ma kakve mjere i sankcije prema njima budu preduzimale vlasti („Vala ih nećemo slati u školu, pa ma šta bilo“). Štaviše, neki su iskazivali spremnost i da se odreknu starateljstva nad ženskom djecom, zato što moraju pohađati školu. Iako takvih slučajeva nije bilo mnogo, protivljenje obrazovanju ženske djece bio objektivan problem, a oblici otpora raznovrsni. Tako je jedan broj roditelja odbijao da obrazuju žensku djecu pod izgovorom da su one „tuđa kuća“, kao i da o njihovom obrazovanju oni ne treba da brinu. Obaveze obrazovanja ženske djece dio roditelja želio je da se oslobodi, tako što su govorili da im djeca nemaju talenta za obrazovanje, ili da ga otežavaju problemi kognitivne prirode. Neki roditelji su išli u krajnost i tvrdili da im „dijete nema mozga“. Revoltirani što moraju obrazovati djecu, jedan broj roditelja na roditeljskim sastancima po ovom pitanju vodio je dugu i žustru polemiku. Nezadovoljni prosvjetnom politikom nove vlasti dio roditelja je preko djece iskazivao nezadovoljstvo i sukobljavao se sa vlastima tako što su žensku djecu u školu slali sa maramama (šamijama) na glavi, iako školskim pravilim to nije bilo dozvoljeno. Štaviše, pored marama ženska djeca su donosila pletiva i plela na času bez odobrenja nastavnika. Najgore je bilo što su u sukobima između roditelja i vlasti najviše ispaštala djeca, i što se nije prezalo od zloupotrebe običaja, samo da vlast odustane od namjere da djeca uzrasta od 7-15 godina moraju pohađati obavezno osmogodišnje školovanje. Uvidjevši da je vlast nepopustljiva,

ženska djeca odbijala su da na časovima skinu marama sa glave, a roditelji su pravdali njihove postupke time da su im ćerke vjerene („E fejume“). Značajan broj roditelja smatrao je da skidanje marama sa glave vrijeđa njihovu čast, kao i da im je neprijatno i „teško da šalju vjerene djevojke u školu“ sa svojim vjerenicima („junacima“), jer se to kosi sa običajima. Tako su se u gusinjskom kraju, kako s pravom primjećuje *Pobjeda*, sukobljavali „novi odnosi sa starim shvatanjima“ života. Ali, ohrabivala je činjenica, da su se patrijarhlani svjetonazori „polako, ali ipak osjetno“ odlazili u prošlost, tvrdio je ovaj list. Iako je ova tvrdnja donekle bila tačna, daleko od toga da je na kulturno-prosvjetnom planu u plavsko-gusinjskom kraju stanje bilo zadovoljavajuće. Posebno, kada je u pitanju bio nastavak obrazovanja učenika koji su završili četiri razreda osnovne škole i slamanje otpora roditelja prema obrazovanju djece.⁹⁷⁹ O nepopularnosti obrazovanja i složenim zadacima koji su stajali pred vlastima na prosvjetnom planu, govori podatak da samo par godina ranije u ovom kraju (Gusinje) više od 50% djece školskog uzrasta nije pohađalo nastavu. To je bilo posebno izraženo u albanskim odjeljenjima, ali se vremenom taj broj drastično smanjio. Istina, ne do mjere da je taj problem bio prevaziđen, jer je dio roditelja na sve načine sabotirao nastavni proces. Štaviše, najekstremiji su prijetili da će prije zaklati nego školovati žensku djecu („Ja nju zakolje a ne pošalje u škola.“), ali nije nam poznato da je neko to učinio. Naprotiv, u Gusinju je zabilježeno da su školske vlasti i takve roditelje uspjevale da ubjede da obrazuju djecu.⁹⁸⁰

To govori da su roditelji koji su prijetili radikalnim mjerama, u stvari nastojali na taj način da umilostive vlasti da ih oslobode obaveze obrazovanja djece. Ali, čim bi se uvjerali da vlast ne želi da pravi ustupke po ovom pitanju, nijesu imali izbora osim da se povinuju njihovoj odluci. No, problem je bio što vlast po ovom pitanju nije uvijek bila principijelna, pa prvi razred osnovne škole u Crnoj Gori, školske 1954/55. nije upisalo oko 2.000 dječaka i djevojčica prispjelih za školu.⁹⁸¹ Ako se ovom broju dodaju učenici koji neredovno dolazili na nastavu, ili su, pak, pohađali školu samo zato da ne bi izgubili

⁹⁷⁹ *Pobjeda*, 29. novembar 1954, 10.

⁹⁸⁰ *Prosvjetni rad*, 1. jun 1954, 8.

⁹⁸¹ *Pobjeda*, 6. mart 1955, 8.

pravo na dječji dodatak,⁹⁸² broj djece koja je neuredno pođala nastavu bio je znatno veći. Posebno ako se ima na umu praksa nekih roditelja, da jedan dan u školu šalju jedno, a drugi dan, drugo dijete. Takvu djecu koja po više dana ne dolaze u školu, vlasti nijesu evidentirale kao neuškolovanu, već kao djecu koja neuredno pohađaju školu. Zadatak da roditelje ubjede u neophodnost urednog pohađanja nastave najčešće je povjeravana učiteljima. Ali, kako oni nijesu imali mehanizame da ih na to primoraju, od tih razgovora veće koristi nije bilo.⁹⁸³ S druge strane, sredstva kojima je trebalo stimulisati povećanje broja učenika u školama, poput dječjeg dodatka, u albanskim sredinama ostala su bez većeg efekta, s obzirom da nakon završene četvorogodišnje osnovne škole samo rijetki roditelji obrazovali djecu. Imajući u vidu istrajan otpor roditelja prema obrazovanju djece, kao i brojne druge probleme koji su pratili rad škola u tokom prvih deset godina nakon rata, evidentno je bilo da prosvjeta nije bila ni izbliza onakvom kakva je „trebala biti u socijalističkom društvu“.⁹⁸⁴

U sredinama nastanjenim albanskim stanovništvom prosvjetne prilike su bile su još kompleksnije, a udio u ukupnom broju neuškolovane djece u Crnoj Gori, ako nije bio najveći, zasigurno nije bio zanemarljiv. No, uprkos svemu, za prvih deset godina kulturno-prosvjetnog rada među Albancima, socijalistička vlast imala je mnogo razloga da se bude zadovoljna postignutim. Ako ništa drugo, masovno obrazovanje mladih naraštaja bila je nova realnost u albanskim krajevima. Neostvareni zadaci u oblasti obrazovanja bili su prioritet i veliki izazov za vlast u budućem radu sa albanskom nacionalnom zajednicom.

⁹⁸² DACG, AOBR, SNOBR 1952-1954, k. 321, bez broja, zapisnik sa drugog sastanka Savjeta za prosvjetu i kuluturu Narodnog odbora sreza barskog održane 4. januara 1954. godine.

⁹⁸³ DACG, AOBR, SNOBR 1952-1954, k. 321, bez broja, zapisnik sjednice nastavnika sa teritorije opštine Ostros održane 24. maja 1955.

⁹⁸⁴ DACG, AOBR, SNOBR 1952-1954, k. 321, bez broja, zapisnik sjednice nastavnika sa teritorije opštine Ostros održane 24. maja 1955.

3. 3. *Analfabetski tečajevi*

Značaj prosvjećivanja kao pogodnog sredstva preko koga se vršio ideološko-politički prestiž među narodnim masama, posebno mladih naraštaja, Komunistička partija uvidjela je još za vrijeme rata, organizujući na slobodnoj teritoriji rad na prosvjećivanju stanovništva.⁹⁸⁵ S obzirom na udio analfabetske populacije Crnoj Gori, opismenjavanje je u početku imalo opštenarodni karakter. Rukovodioci analfabetskih tečajeva su bili prosvjetni radnici i pismeni ljudi, a proces opismenjavanja odvijao se pretežno u školskim i stambenim objektima, kao i na otvorenom prostoru. U nastojanju da za što kraće vrijeme opismeni brojnu analfabetsku populaciju, podstičući takmičarski duh revolucionarna vlast je proglasila februar i marta 1945. mjesecima 'opštenarodne utakmice u našoj zemlji', u kojoj su učešće trebali da uzmu široki slojevi stanovništva.⁹⁸⁶

Kulturna i prosvjetna politika nove vlasti, tvrdila je štampa, značajno se razlikovala od politike međuratnih jugoslovenskih režima, koja je bila orjentisana na „izabrane“ i „one koje su preko bogatstva, veza, protekcije, imali uticaja na kulturno-prosvjetne smjernice zemlje“, dok su široke narodne mase živjele „u mraku neznanja“.⁹⁸⁷ Ovakvim natpisima u sredstvima javnog informisanja, nova vlast je poručivala narodnim masama da u novoj Jugoslaviji neće biti povlašćenih kategorija stanovništva, kao i da će svi građani uživati jednaka prava, bez obzira da li se nalaze na marginama društva ili na pozicijama odlučivanja.

Za razliku od međuratnih jugoslovenskih režima, prosvjetna politika nove vlasti imala je „masovni karakter“, čija su glavni ciljevi, pored redovnog obrazovanja, bili: 1) suzbijanje nepismenosti 2) upoznavanje širokih narodnih masa sa osnovnima nauke i kulture, 3) razvijanje smisla za kulturno-umjetnička ostvarenja i 4) kulturno-prosvjetno uzdizanje širokih narodnih masa. Posebno, je u tom smislu bilo značajno prosvjećivanje odraslog stanovništva, koje je činilo većinu nepismene populacije u Crnoj Gori. Zato je iskorijeñivanje analfabetizma nova vlast s pravom smatrala jednim od najvažnijih

⁹⁸⁵ A. Prekić, *Crvena ideja Crne Gore*, 181-182.

⁹⁸⁶ M. Starovlah, *Istorija školstva u Crnoj Gori*, 258.

⁹⁸⁷ *Pobjeda*, 14. januar 1945, 6.

zadataka u oblasti prosvjete,⁹⁸⁸ budući da je, prema nekim podacima, oko 20% stanovništva Crne Gore poslije rata bilo nepismeno. Iako je procenat nepismene populacije u Crnoj Gori bio nesumnjivo viši, u izvorima socijalističke provenijencije najčešće se operisalo sa cifrom od oko dvadesetak procenata.⁹⁸⁹

Da bi se ustanovio pouzdan broj nepismene populacije, sreske vlasti u Crnoj Gori (sreski narodni odbori) nakon rata su bile zadužene da pribave precizne podatke o broju nepismenih. Obradom podataka koji su prikupljeni poslije rata ustanovljeno da je u Crnoj Gori 1. septembra 1945. živjelo 373.196 stanovnika, od čega je nepismenih bilo oko 66.000 ili oko 17% ukupne populacije. No, imajući u vidu da su podaci „prikupljeni na brzu ruku“, kao i sklonost stanovništva „da skriva svoju nepismenost“, republičko Ministarstvo prosvjete odbacilo ih je kao nepouzidane, pa je u saradnji sa Zemaljskim antifašističkim organizacijama i sindikatom, iniciralo organizovanu akciju u borbi protiv nepismenosti. Tako su antifašističke organizacije od 1-7. januara 1946. proglasile Radnu prosvjetnu nedjelju, tokom koje je glavni zadatak bio da se izvrši popis i utvrdi tačan broj analfabetskog stanovništva u svim mjestima.⁹⁹⁰ To je bio jedan od uslova da se započne organizovana borba protiv iskorijenjivanja nepismenosti, koja je označena kao „najveća smetnja narodu za pravilno shvatanje i orijentaciju“. Zato je bio neophodan angažman svih kulturno-prosvjetnih radnika, kako bi se nepismenost u Crnoj Gori što prije iskorijenila.⁹⁹¹ Posebno, u muslimansko-albanskim krajevima, u kojima je anafabetizam bio izrazito visok.⁹⁹² Štaviše, od svih naroda i narodnosti na prostoru Jugoslavije, poslije Roma, procenat nepismene populacije bio je najveći kod Albanaca.⁹⁹³

Prema nekim podacima, u Jugoslaviji je 1945. bilo 2.198.381 nepismenih lica. Od toga je najviše nepismenih bilo u Srbiji (937.570) i Bosni i Hercegovini (702.000), a znatno manje u Makedoniji (265.326) i Hrvatskoj (236.663). U Crnoj Gori je, prema

⁹⁸⁸ *Pobjeda*, 8. april 1945, 6.

⁹⁸⁹ *Pobjeda*, 22. januar 1950, 2. „Prije rata opšte obrazovanje najvećeg broja učenika završavalo se osnovnim školstvom koje je bilo ‘obavezno i besplatno’, ali koje nam je i pored toga na teritoriji naše Republike ostavilo 23 procenta nepismenih.“ (*Isto*)

⁹⁹⁰ DACG, MPRS NRCG 1945, f-4, 697/1, M. Kažić, v. d. načelnika za narodno prosvjećivanje i kulturu Ministarstva prosvjete NR Crne Gore – Ministarstvu prosvjete FNRJ, 15. decembar.

⁹⁹¹ *Pobjeda*, 23. decembar 1945, 6.

⁹⁹² M. Starovlah, *Istorija školstva u Crnoj Gori*, 259.

⁹⁹³ DACG, PV 1950, f-67, 41/12, nepismeno stanovništvo po grupama, strosti i polu u kombinaciji sa narodnošću – stalno stanovništvo u FNRJ.

ovim podacima, nepismenih bilo 42.727 lica. Najmanje nepismene populacije u Jugoslaviji imala je Slovenija, svega 14.095 lica.⁹⁹⁴

Iako je crnogorska vlast krajem 1945. raspolagala nepouzdanim podacima o broju nepismenog stanovništva, u svim srezovima gdje je živjelo albansko stanovništvo, izuzev beranskog, broj nepismene populacije je bio veći od 25%, što je premašivalo republički prosjek. Tako je, prema ovim podacima, u andrijevičkom srezu bilo 25,08%, u podgoričkom 26,34% dok je u barskom srezu bilo najviše nepismenog stanovništva u Crnoj Gori (31,59%). Izuzev bjelopoljskog (30,10%), u ostalim crnogorskim srezovima procenat nepismene populacije nije premašivao 15% stanovništva. Iako podaci o nepismenoj populaciji u Crnoj Gori poslije rata nijesu bili pouzdani, budući da za nekoliko srezova (barski, pljevaljski i šavnički) nijesu postojali podaci o analfabetskom stanovništvu iznad 60 godina, najveći broj analfabeta činila je radnosposobna populacija (od 30-60 godina). U andrijevičkom srezu ovoj populaciji pripadalo je skoro 50%, u podgoričkom 55,6%, a u barskom 70,8% analfabeta. Nepismenost kod ženske populacije na republičkom nivou je bila preko dva puta viša od muške (19.412 muškaraca; 46.588 žena), što govori da se prosvjećivanju žena ranije posvećivala slaba pažnja.⁹⁹⁵ Posebno u muslimansko-albanskim sredinama, u kojima je bilo najviše nepismenih žena. Među ženama najviše analfabeta u Crnoj Gori bilo je u barskom srezu.⁹⁹⁶ Muslimansko-albansko stanovništvo činilo je najveći broj nepismene populacije u barskom srezu, koje je, prema podacima sreske vlasti u Baru, s jeseni 1945. bilo oko 34% (10.125), što je bio izuzetno visok procenat. Ali, imajući u vidu da u nepismenu populaciju nije popisivano

⁹⁹⁴ Bojan Štih, *Borba protiv nepismenosti – važan zadatak partijskih organizacija*, „Partiska izgradnja“: organ CK KPJ za partiska organizaciona pitanja, Beograd, br. 8, 1. oktobar 1949, 33.

⁹⁹⁵ DACG, MPRS NRCG 1945, f-4, 697/2, Statistički pregled nepismenih u federalnoj Crnoj Gori, bez datuma. U andrijevičkom srezu, koji je imao 27. 241 stanovnika, nepismenih od 15-30 godina bilo je 1.197 (351 muškarac, 846 žena), od 30-60 godina 3.190 (1.150 muškaraca, 2.040 žena), dok je preko 60 godina bilo 2.445 analfabeta. U barskom srezu (33.247) od 15-30 godina bilo je 3.065 nepismenih (1.079 muškaraca, 1.986 žena), a od 30-60 godina 7.440 (2.793 muškaraca, 4.647 žena). Najveći broj nepismenog stanovništva u Crnoj Gori je bilo u podgoričkom srezu (11.460). Od 15-30 godina je bilo nepismeno 3.647 stanovnika (1.339 muškaraca, 2.308 žena), od 30-60 godina 6.375 (1.548 muškaraca, 4.827 žena), a iznad 60 godina 1.438 (576 muškaraca, 862 žene). U beranskom srezu (34.863) nepismenog stanovništva bilo je 6,70% (2.326), u bjelopoljskom (37.217) – 30,10% (11.204), daniilovgradskom (18.488) – 12,04% (2.226), kolašinskom (15.447) – 12,11% (1.870), kotorskom (35.525) – 12,60% (4.474), nikšićkom (42.795) – 11% (4.670), pljevaljskom (32.327) – 13,27% (4.291), cetinjskom (27.458) – 15% (4.086) i šavničkom (25.094) – 8,20% (2.056). (*Isto*)

⁹⁹⁶ *Pobjeda*, 26. avgust 1946, 6.

stanovništvo starije od 60 godina, nesumnjivo da je analfabetско stanovništvo u barskom srezu bilo mnogo brojnije.⁹⁹⁷

Iako su predratne jugoslovenske vlasti za dvadeset godina uspjele da smanje procenat nepismene populacije u Crnoj Gori, rezultati prosvjetne politike u albanskim krajevima bili su poražavajući, budući da su tadašnje vlasti iz političkih razloga tolerisale Albancima nepohađanje škole. To je za posljedicu imalo skoro apsolutnu nepismenost albanske populacije.⁹⁹⁸ Nepismenost je bila visoka i u nealbanskim krajevima Crne Gore, pa zato ne čudi što je za novu vlast opismenjavanje radnosposobne populacije bilo podjednako važno kao i redovno obrazovanje.⁹⁹⁹ Iako su redovno školovanje i analfabetски tečajevi bili dijametralno različiti procesi obrazovanja, ne čudi što je vlast između njih praktično stavljala znak jednakosti, budući da su desetine hiljada nepismenih ljudi paralisale društveni razvoj zemlje.

Da je samo trebala da opismeni Albance, vlast je imala pune ruke posla. Ali, budući je pored njih trebalo opismeniti destine hiljada ostalog radnosposobnog stanovništva u Crnoj Gori, primorana je bila da neodložno započne proces opismenjavanja. Imajući u vidu specifične poslijeratne okolnosti (mobilizacija ljudstva, obnova zemlje, poljski radovi, nestašica pisaćeg pribora, životnih namirnica...), opismenjavanje je vršeno ubrznim putem, pa su se polaznici analfabetских tečajeve učili samo „da čitaju, pišu i elementarno računaju“. Iako je za kratko vrijeme određen broj ljudi naučen osnovama pismenosti, rezultat takvog rada nije bio na zadovoljavajućem nivou (andrijevički srez),¹⁰⁰⁰ jer za to nije bilo ni vremena ni uslova. Pritom, odziv

⁹⁹⁷ DACG, MP RS NRCG 1945, f-4, 543/1, I. Marović, povjernik za prosvjetu i kulturu Narodnooslobodilačkog odbora sreza barskog – Ministarstvu prosvjete Crne Gore, 18. oktobar. Od 15-30 godina bilo je 3.065 nepismenih (1.079 muškaraca, 1.986 žena), a od 30-60 godina 7.060 (2.793 muškaraca, 4.747 žena). (*Isto*)

⁹⁹⁸ *Pobjeda*, 23. decembar 1945, 6.

⁹⁹⁹ *Pobjeda*, 8. april 1945, 6.

¹⁰⁰⁰ DACG, MP RS NRCG 1945, f-2, 4/1, D. Đurović, šef prosvjetnog odjeljenja Narodnooslobodilačkog odbora sreza barskog – Predsjedništvu CASNO-a, 18. april; 36/1, D. Đurović, načelnik Odjeljenja za prosvjetu Sreskog narodnog odbora barskog sreza – Ministarstvu prosvjete, 18. maj; 144/1, I. Rašović, načelnik prosvjetnog odjeljenja Narodnooslobodilačkog odbora sreza podgoričkog – Ministarstvu prosvjete, 27. jun; 274/3, Š. Vulević, šef odjeljenja za prosvjetu Sreskog narodnog odbora Andrijevice – Ministarstvu prosvjete, 3. avgust; U podgoričkom srezu maja 1945. radilo je 9 analfabetских tečajeva, čiji je uspjeh bio zadovoljavajući, a koje je pohađalo 155 osoba. (DACG, MP RS NRCG 1945, f-2, 144/1, I. Rašović, načelnik prosvjetnog odjeljenja Narodnooslobodilačkog odbora sreza podgoričkog – Ministarstvu prosvjete, 27. jun)

tečajaca bio je veoma slab, što je, između ostalog, bila posljedica nerazumijevanja značaja pismenosti i slabog angažovanja dijela nastavnog kadra, lokalnih organa vlasti i masovnih organizacija, da ubjede nepismenu populaciju da pohađa analfabetske tečajeve. U tom kontekstu nipošto se ne smiju zanemariti i druge okolnosti koje su otežavale rad analfabetskih tečajeva (nedostatak prostorija, nastavnih sredstava, nastavnog kadra, nezavidne ekonomske prilike...), ali daleko od toga da su presudno uticali na lošu posjećenost analfabetskih tečajeva nakon oslobođenja. Ilustracije radi, u barskom srezu koji je imao više od 10.000 nepismenih do 60 godina starosti, 1945. godine 59 tečaja pohađalo je 218 osoba,¹⁰⁰¹ što je bio zanemarljiv broj. S druge strane, u andrijevičkom srezu, u kome je broj nepismene populacije za nekoliko hiljada bio manji nego u barskom, analfabetske tečajeve pohađao je dvostruko viši broj analfabeta.¹⁰⁰² No, tokom prve godine rada, iz objektivnih razloga, nijesu postignuti značajniji rezultati na opismenjavanju stanovništva.¹⁰⁰³

¹⁰⁰¹ DACG, MPRS NRCG 1945, f-3, 322/1, H. Šlaković, zastupnik šefa prosvjetnog Odjeljenja Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 19. avgust. Tokom februara 1945. u barskom srezu je održano 18 tečajeva, a nepismenih je, prema podacima sreskih vlasti, navodno bilo bilo 2.647 lica. (*Pobjeda*, 18. mart 1945, 6.) U avgustu 1945. u barskom srezu je u selu Zaljevu organizovan tečaj za 13 muslimanki, kojim je rukovodila učiteljica Olga Vugdelić, a „incijativom omladine organizovan je analfabetski tečaj među radnicima Solane u Ulcinju, koji zbog brojnosti i lakšeg izvođenja nastave podijeljen u dvije grupe. Zbog pomanjkanja nastavnih sredstava i materijala uopšte nastavnici se pomažu metodom očigledne nastave.“ (DACG, MPRS NRCG 1945, f-3, 348/1, I. Marović, šef odjeljenja za prosvjetu Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 4. septembar.)

¹⁰⁰² DACG, MPRS NRCG 1945, f-2, 274/3, Š. Vulević, šef odjeljenja za prosvjetu Sreskog narodnog odbora Andrijevića – Ministarstvu prosvjetu, 3. avgust. U andrijevičkom srezu 1945. radilo je 16 tečajeva, koje je pohađalo 445 tečajaca (44 muškaraca, 401 žena). Zbog kratkog vremena i nedovoljne osposobljenosti tečajaca, neophodno je bilo da ovi tečajevi nastave sa radom od početka školske 1945/46. godine (*Isto*)

¹⁰⁰³ *Pobjeda*, 8. april 1945, 6. Opštinski narodno-prosvjetni odbori bili su integralni dio opštinskih narodnooslobodilačkih odbora. Članovi narodno-prosvjetnih odbora bili su: „član opštinskog narodno-oslobodilačkog odbora koji odgovara za prosvjetu i koji je predsjednik narodno-prosvjetnog odbora; zatim predstavnici svih kulturno-prosvjetnih ustanova, svih antifašističkih organizacija, predstavnici zadrugarstva, ekonomsko-socijalnih ustanova, sindikalnih udruženja, sportskih društava, predstavnici roditelja, nastavnika i zaslužni prosvjetni radnici. Narodno-prosvjetni odbor ima svog sekretara, a svakom članu povjerava jedan sektor prosvjetnog rada (analfabetski tečajevi, prosvjetni tečajevi, narodni univerzitet, knjižnica i čitaonica, pjevačko ili muzičko društvo, diletantsko pozorište itd.) ...Opštinski narodno-prosvjetni odbori izvještavaju o svome radu prosvjetno odjeljenje Sreskog narodno-oslobodilačkog odbora, koji raspolaže potrebnim brojem stručnog osoblja za vođenje i nadzor nad narodnim prosvjećivanjem u srezu. Rukovodilac narodnog prosvjećivanja u srezu dužan je da, po mogućnosti, prisustvuje narodnim sastancima gdje se rješavaju pitanja narodnog prosvjećivanja i da kao stručno lice rukovodi radom. Sresko prosvjetno odjeljenje izvještava o svome radu Povjereništvu za prosvjetu Predsjedništva Casno-a, koje ima pored ostalih Odjeljenje za narodno prosvjećivanje.“ (*Isto*)

Iako je tokom 1945. bilo dosta nesnalaženja i propusta u radu analfabetskih tečajeva, stanje se nije bitnije promijenilo ni tokom 1946. godine. Naprotiv, problemi organizacione, kadrovske i tehničke prirode, uz primitivna shvatanja i odsustvo svijesti o značaju pismenosti, umnogome su paralisali rad analfabetskih tečajeva i u narednom periodu. To nije bilo karakteristično samo za sredine nastanjene muslimanima, iako je u tim sredinama otpor prema emancipaciji bio najpostojaniji. Zato ne čudi što su radne prosvjetne nedjelje, koje obično animiraju veliki broj ljudi, u mjestima nastanjenim muslimanskom populacijom prolazile bez značajnih dešavanja. Iako je zimski period bio idealan za rad sa analfabetskom populacijom, u Ulcinju je početkom januara 1946. odziv muslimana na tečajevima bio veoma slab. Posebno, žene koje su i dalje živjele „zatvorene u kućama po starom običaju“. Zbog snažnog otpora prema emancipaciji i prosvjećivanju kod muslimana, vlast je bila primorana da animira ugledne muslimane i prosvjetne radnike, da bi počeli masovnije da pohađaju analfabetske tečajeve. Uvažavajući osjetljivost starješina muslimanskih porodica po pitanju emancipacije žena, vlast je donijela odluku da se analfabetski tečajevi u Ulcinju otvore u svim gradskim kvartovima, da se održavaju u muslimanskim kućama, u kojima bi se okupljale muslimanke, a tečajevima bi dva do tri puta nedjeljeno rukovodile pismene muslimanke i učiteljice koje poznaju albanski jezik. Iako takav način rada odugovlačio integraciju ženske populacije u društveni i javni život, vlast je smatrala da je bolje i u takvim uslovima započeti njihovo prosvjećivanje, nego da tavori na marginama društva. Ovaj rezon ispostavio se ispravnim, jer su ubrzo organizovana još 4 analfabetska tečaja, koje je pohađalo 87 djevojaka i 6 žena. Iako je to bio zanemarljiv broj, vlast je imala razloga da bude zadovoljna jer im vrijeme bilo saveznik.¹⁰⁰⁴ Tako je, uprkos početnom otporu, par mjeseci kasnije u ulcinjskom srezu radilo 27 tečajeva, koje je pohađalo 236 osoba. Za nacionalnu zajednicu čiji su pripadnici „skoro svi nepismeni“, za kratko vrijeme bio je veliki podvig uključiti u proces opismenjavanja nekoliko stotina ljudi. No, uprkos problemima koji su pratili njihov rad, činjenica da su redovni polaznici postigli zadovoljavajući uspjeh na tečajevima, za lokalnu vlast u Ulcinju je bila ohrabrujući

¹⁰⁰⁴ *Pobjeda*, 27. januar 1946, 7. Na konferenciji koju su održali ugledni muslimani i prosvjetni radnici iz Ulcinja, posebno su se afirmativnim prijedlozima istakli Mustafa Memić, koji je obavljao dužnost sekretara SNO u Ulcinju i Ušo Šurla. (*Isto*)

signal.¹⁰⁰⁵ Posebno, ako se ima u vidu da u srezovima sa izrazito visokom brojem nepismenog stanovništva, poput podgoričkog, tokom novembra 1945. nije održan nijedan analfabetski tečaj.¹⁰⁰⁶

U ulcinjskom srezu to nije bio slučaj. Naprotiv, aprila 1946. počelo je da radi još 5 tečajeva, koji su, istina, zbog poljskih poslova i odsustva tečajaca, ubrzo prekinuli sa radom.¹⁰⁰⁷ Iako je tokom prolječnih mjeseci bila uobičajena pojava da analfabetske tečajeve posjećuje mali broj polaznika, u nekim sredinama ni tokom zimskih mjeseci nije zabilježena veća aktivnost. Tako je početkom 1946. u barskom srezu počelo sa radom 13 analfabetskih tečajeva, koje su, između ostalih pohađali žitelji albanske nacionalnosti (Livari, Šestani).¹⁰⁰⁸ Imajući u vidu da je tečajeve pohađalo u prosjeku 20-30 polaznika, za vrijeme radne prosvjetne nedjelje u barskom srezu analfabetskim tečajevima bilo je obuhvaćeno zasigurno više od 200 lica, što nije bio veliki broj.

Popis koji je izvršen za vrijeme radne nedjelje pokazao je da u Crnoj Gori ima oko 75.000 nepismenih stanovnika, što je bilo oko 20% ukupne populacije. Ako su ovi podaci bili tačni, što se teško može reći s obzirom da su prikupljeni za kratko vrijeme, svaki peti stanovnik Crne Gore bio je nepismen, što je bilo zabrinjavajuće. Budući da je petnaest godina ranije procenat nepismenog stanovništva u Crnoj Gori iznosio 56,1%, teško je povjerovati da je za kratko vrijeme broj nepismenog stanovništva smanjio za preko 30 procenata. Posebno, ako se ima u vidu da su četiri od petnaest godina godina bile ratne. Novim popisom nepismenog stanovništva utvrđeno je, da je najviše nepismenih u

¹⁰⁰⁵ DACG, MPRS NRCG 1946, f-10, 417/1, D. Dragović, zastupnik povjerenika Odsjeka za prosvjetu Sreskog narodnog odbora Ulcinj – Ministarstvu prosvjete, 11. april.

¹⁰⁰⁶ DACG, MPRS NRCG 1945, f-5, 825/1, L. Vukčević, povjerenik kulturno-prosvjetnog Odsjeka Sreskog narodnog odbora Podgorica – Ministarstvu prosvjete, 8. decembar.

¹⁰⁰⁷ DACG, MPRS NRCG 1946, 417/1, D. Dragović, zastupnik povjerenika Odsjeka za prosvjetu Sreskog narodnog odbora Ulcinj – Ministarstvu prosvjete, 11. april. Tri tečaja vodili su kvalifikovani, 2 nekvalifikovani učitelji, 21 omladinci, dok je AFŽ vodio jedan tečaj. (*Isto*). U radu na opismenjavanju albanskog stanovništva u ovom srezu isticali su se: Minja Nikolaidis, učitelj u Vladimiru, koji je organizovao i davao instrukcije u radu 8 tečajeva na području koje je obuhvatala njegova škola, Antonija Marković, koja je rukovodila „radom u tečajevima ženskih muslimanki u Ulcinju, File Šurla, omladinska iz Ulcinja i Đona Janković, posjednik iz Donje Klezne. (DACG, MPRS NRCG 1946, f-10, 415/1, D. Dragović, zastupnik povjerenika Odsjeka za prosvjetu Sreskog narodnog odbora Ulcinj – Ministarstvu prosvjete, 12. april)

¹⁰⁰⁸ *Pobjeda*, 27. januar 1946, 8. U toku radne nedjelje početkom januara 1946. u Starom Baru (Kovačka mahala) je otvoren tečaj za žene od 15-50 godina, koji je pohađalo 30 žena. (*Isto*); Za vrijeme udarne prosvjetne nedjelje održan je analfabetski tečaj u selu Tudemile, koji je pohađalo oko 20 žena, mahom muslimanske vjeroispovjesti. Rukovodilac tečaja bila je učiteljica Kuševija. (*Pobjeda*, 3. februar 1945, 8)

Crnoj Gori bilo u bjelopoljskom srezu (9.214), pljevaljskom (8.599), podgoričkom (8.370), beranskom (5.346) i ulcinjskom srezu (5.173). U odnosu na popis iz 1945. godine, broj nepismenih godinu dana kasnije dosta se razlikovao, s tim što je u nekim srezovima on bio značajnije manji (podgorički, bjelopoljski, pljevaljski), dok je u drugim broj nepismenih porastao (beranski). Razlog zbog kojeg barski srez nije bio među vodećim u Crnoj Gori po broju nepismenih, kao što je to bio slučaj 1945. godine, bila je posljedica administrativno-teritorijalne promjene i izdvajanja ulcinjskog kraja u zaseban, ulcinjski srez. Svakako da je na smanjenje broja nepismenih u nekim srezovima uticao i rad analfabetskih tečajeva, dok drastično povećanje u drugim srezovima najvjerojatnije govori o nesavršenosti popisa iz 1945. godine. Zasiurno da ni popis iz 1946. nije bio bez manjkavosti. Zato procjene da će za kratko vrijeme u Crnoj Gori biti iskorijena nepismenost, nijesu bila previše optimistične. Naprotiv, pod pretpostavkom da se broj tečajeva i polaznika neće smanjivati, računalo se da će se nepismenost u Crnoj Gori iskorijeniti prvo u šavničkom srezu (za 3 godine), hercegrovskom je trebalo 12, a barskom srezu 15 godina. Za ulcinjski srez predviđenja su bila još sumornija, jer broj analfabeta koji su bili obuhvaćeni tečajevima bio manji nego u barskom srezu, a broj nepismenih veći za gotovo hiljadu ljudi. Radna prosvjetna nedjelja organizovana početkom 1946. godine, pokazala je slabu povezanost kulturno-prosvjetnih odsjeka i mjesnih odbora sa stanovništvom, ali i nesavjesan i neodgovoran odnos pojedinih mjesnih odbora, među kojima u podgoričkom srezu (Hoti, Cijevna) pojedini nijesu dostavili podatke o izvršenim zadacima tokom prosvjetne radne nedjelje. Takođe, pokazalo se i da između kulturno-prosvjetnih i mjesnih odbora ne postoji dobra saradnja. No, uprkos izvjesnim propustima ohrabrujuće je bilo to, što je tokom prosvjetne radne nedjelje u Crnoj Gori organizovano oko 500 analfabetskih tečajeva, kojima je bilo obuhvaćeno oko 8.000 nepismenih, ili više od 10% analfabetske populacije.¹⁰⁰⁹ Ako bi se

¹⁰⁰⁹ *Pobjeda*, 17. februar 1946, 7. U šavničkom srezu 1946. od 2.126 nepismenih, tečajevima bilo obuhvaćeno 695 analfabeta, dok je u barskom od 4.192 nepismenih, tečajevima je bilo obuhvaćeno samo 286 nepismenih stanovnika. Nakon administrativne promjene, od 19.207 stanovnika u barskom srezu je bilo 21,8% nepismene populacije. U rožajskom srezu bilo je 3.726 nepismenih, a radila su 4 analfabetska tečaja. Viliškom srezu je trebalo 4 godine da iskorijeni nepismenost. U ulcinjskom srezu početkom 1946. je radilo 10 tečajeva, a u barskom srezu se broj tečajeva u međuvremenu značajno povećao (22). Podatke o izvršenim zadacima nijesu dostavili mjesni narodni odbori: u Lastvi, Podvršju (kotski srez), Bati, Bjelicama, Štitarima, Njegušima, Dodošima, Njivi (cetinjski srez), Crmcima, Bigoru, Gradcu i Bioču (podgorički srez). Za vrijeme radne prosvjetne nedjelje u fond za narodno prosvjećivanje je bilo prikupljeno 226.289 dinara, dok je u barskom srezu od priloga prikupljeno 23.934 dinara. (*Isto*)

u buduće nastavilo ovom dinamikom, za manje od deset godina u Crnoj Gori bi bila iskorijenjena nispmenost. Istina, uz više ažurnosti, bolju organizaciju i materijalno-tehničku opremljenost, vlast je namjeravala da ovaj društveni problem riješi za kraće vrijeme.

Iako je iskorijenjivanje nepismenosti bio sastavni dio opšte borbe „za obnovu i izgradnu zemlje“, rad tečajeva nije imao sistematski i planski karakter. Da bi se u kampanji 1946. otklonili ti nedostaci, lokalna vlast, u najkraćem je morala da izvrši popis nepismenih, izradi plan na uklanjanju nepismenosti i organizuju grupno i individualno opismenjivanje za one koji nijesu mogli pohađati tečajeve. Akcenat u radu je bio na radnosposobnoj populaciji do 50 godina starosti. Poželjno je bilo da jedan tečaj pohađa od 5 do 20 osoba, a samo u izuzetnim slučajevima broj tečajaca je mogao biti veći. Rukovodioci tečajeva morali su biti upoznati sa planom i programom rada, metodskim upustvima, a glavni cilj bio je da se tečajci nauče osnovama pismenosti (čitanju i pisanju). Zavisno od interesovanja i životne dobi, ostalo gradivo trebalo je prilagoditi životnoj dobi tečajaca, među kojima je neophodno bilo razvijati takmičarski duh. Tečaj je trajao deset nedjelja (60 časova), nastava se održavala dva do tri puta nedjeljno (2-3 časa dnevno), a pohađalo se pet predmeta: maternji jezik, računska, zemljopisna nastava, istorija i prirodne nauke. Većina časova (30) bila je posvećena maternjem jeziku („učenje pismenosti“) i računskoj nastavi (20), dok je ostalim fondom časova trebalo obuhvatiti prirodne nauke, istoriju i zemljopis. Zavisno od potrebe fond časova se mogao povećati ili smanjiti. Da bi polaznik završio tečaj morao je na ispitu iz svakog predmeta da dobije najmanju ocjenu dobar, nakon čega su od Ministarstva prosvjete dobijali uvjerenja o postignutom uspjehu. Masovnim uključivanjem analfabetske populacije, vlast je smatrala da bi za nekoliko godina iskorijenila nepismenost u Crnoj Gori, koja je zbog specifičnog istorijskog nasljeđa bila među najvećima u Evropi.¹⁰¹⁰

¹⁰¹⁰ DACG, MPRS NRCG 1945, f-84, 3/1, rad na suzbijanju nepismenosti (organizovanje analfabetskih tečajeva), bez datuma. Programom za nastavu maternjeg jezika polaznici su trebali „da nauče pravilno i sa razumijevanjem čitati i pisati ćirilicom i latinicom, da se nauče pravilnoj upotrebi velikih slova i glavnih znakova interpunkcije, da se osposobe za samostalno sastavljanje pismenih radova u vezi sa potrebama praktičnog života.“ Obrada nastavnog sadržaja maternjeg jezika obuhvatala je predbukvarsku i bukvarsku nastavu, gramatiku i pisanje. Računska nastava je polaznicima tečajeva trebala da pruži „jasne pojmove o količinama i brojevima, za računanje u sve četiri računske radnje s cijelim brojevima usmeno i pismeno, da ih upozna sa glavnim mjerama za vrijeme, dužinu, težinu, površinu, zapreminu i da im da pojam djelova:

Budući da je kod Albanaca nepismenost bila izuzetno visoka, pred Treći kongres narodne omladine Jugoslavije, mladi u Ulcinju postavili su zadatak da preko analfabetskih tečajeva i čitalačkih grupa, animiraju oko 70% omladine muslimanske vjeroispovjesti.¹⁰¹¹ Sve da nijesu postojale objektivne teškoće, omladinski polet i ambiciozni pretkongresni zadaci nijesu bili dovoljan uslov da mlađa populacija počne masovnije da pohađa analfabetske tečajeve. Posebno, ne u ulcinjskom srezu, u kome se do septembra 1946. elementarnoj pismenosti naučilo samo 150 stanovnika, što je u odnosu na broj analfabetskog populacije (5.173), bio „nesrazmjerno mali broj“.¹⁰¹²

Budući da su u proljeće i jesen tečajevi slabo posjećivani, a da su tokom ljeta rijetko organizovani, najidealnije doba za njihov rad bili su pozna jesen i zima. No, bez obzira na godišnje doba u albanskim krajevima opismenjavanje se odvijalo veoma teško. Istina, u zaleđu Bara nastanjenim Albancima rimokatoličke vjeroispovjesti bilo je lijepih primjera rada analfabetskih tečajeva, u kojima se jedan broj muške populacije do polovine 1946. naučio osnovama pismenosti.¹⁰¹³ Opismenjavanje žena odvijalo se neuporedivo teže. Pored otpora porodice, zbog nedostatka ženskog prosvjetnog kadra i pismenih žena, u albanskim krajevima je teško bilo „naći vođe analfabetskih tečajeva“. Da bi riješila taj problem, vlast je za rukovodioce ženskih tečajeva u albanskim sredinama, u početku birala učiteljice i žene nealbanske nacionalnosti, koje su živjele i radile u albanskim sredinama i solidno poznavale albanski jezik.¹⁰¹⁴ No, budući da im albanski nije bio maternji jezik, zasigurno da se zbog jezičke barijere opismenjavanje žena odvijalo s dosta teškoća. Tamo gdje ona nije postojala, opismenjavanje Albanci imalo je više uspjeha. Tako je jednu omladinku iz ulcinjskog sreza, sa 12 drugih rukovodilaca analfabetskih tečajeva u Crnoj Gori, ministar prosvjete nagradio sa 2.000

obični i desetni razlomci“. Zemljopisnom nastavom tečajci su se upoznavali sa užom i širom domovinom, uslovima života u njoj, razvijanju interesovanja „za opšti zemljopis“. Kroz nastavu istorije tečajci su se upoznavali „sa glavnim momentima narodnooslobodilačke borbe“ dok je iz prirodnih nauka cilj bio „pravilno upoznavanje prirode i odnosa ljudskog društva prema njoj“ (*Isto*)

¹⁰¹¹ *Pobjeda*, 10. mart 1946, 3.

¹⁰¹² DACG, MPRS NRCG 1946, f-10, 417/1, D. Dragović, zastupnik povjerenika Odsjeka za prosvjetu Sreskog narodnog odbora Ulcinj – Ministarstvu prosvjete, 11. april; *Pobjeda*, 7. septembar 1946, 6. Iako je najveći broj tečajeva do tada održan u aprilu (28), zbog nesavjesnog odnosa i neredovnog pohađanja nijesu postignuti značajni uspjesi u radu. Tokom ljeta 1946. u ulcinjskom srezu radila su 3 tečaja. Od toga su dva tečaja radila u selu Zoganju i jedan u Ulcinju, ali je njihov rad bilo loš. (*Isto*)

¹⁰¹³ *Pobjeda*, 30. jun 1946, 6. U Gornjim Šestanima je opismenjeno 25 muškaraca. (*Isto*)

¹⁰¹⁴ DACG, MPRS NRCG 1946, f-8, 576/1, D. Dragović, povjerenik za prosvjetu Sreskog narodnog odbora Ulcinj – Ministarstvu prosvjete, 4. decembar.

dinara jer su prosjeku naučili elementarnoj pismenosti po 50 nepismenih lica.¹⁰¹⁵ Za srez gdje je do septembra 1946. opismenjeno oko 150 ljudi, to je bio veliki podvig. Posebno, ako se ima u vidu da se radilo o djevojci muslimanske vjeroispovjesti, koja je davala primjer ostalim muslimankama ovog kraja, da se uključe u društveni život. Nažalost, zadugo nakon rata među albanskom populacijom u Ulcinju nije bilo mnogo žena spremnih da je slijede njen primjer.

Iako je s jeseni 1946. u ulcinjskom srezu vlast organizovala 48 anlafabetskih tečajeva, izgovarajući se se lošim vremenom, daljinom, nedostatkom pribora, bukvara, kao i običajima „da ženski svijet ne izlazi niti rado posjećuje skupove“, značajan broj albanske populacije nije dolazio na tečajeve. Da nedostatak nastavih sredstava ne bi koristili kao razlog za nedolazak, vlast u ulcinjskom srezu je nabavila oko 500 svesaka,¹⁰¹⁶ dok su u barskom srezu, pored svesaka i bukvara od prethodne kampanje, naručeni novi bukvari, nabavljen petrolej „za noćni rad“, ali se time udio populacije koja je neredovno pohađao tečajeve nije smanjio.¹⁰¹⁷ Istina, od 1.038 nepismenih koji su bili obuhvaćeni tečajevima (50) u titogradskom srezu novembra 1946. godine, samo na prostoru jednog mjesnog odbora pretežno nastanjenog Albancima bilo je obuhvaćeno skoro 30% tečajaca (288), što je nije bio mali broj. Štaviše, po broju nepismenih koji su pohađali tečajeve (10), ovaj odbor je prednjačio u titogradskom srezu. U svim krajevima Crne Gore formiran je po jedan mjesni odbor za suzbijanje nepismenosti. U titogradskom srezu takvih odbora bilo je 17, ali njihov rad u početku nije bio na zavidnom nivou.¹⁰¹⁸ Posebno, na terenu nastanjenom muslimanskom populacijom.

¹⁰¹⁵ *Pobjeda*, 30. jun 1946, 6. „Nagrađeni su: Ivanović Radivoje, učitelj iz Sreza beranskog; Perović Radovan, učitelj iz Sreza hercegnovskog; Pekić Mitar, učitelj iz Sreza podgoričkog; privremeni učitelji: Pavićević Dimitrije (Srez bjelopoljski); Đurić Blagoje (Srez šavnički); Radulović Novo (Srez nikšićki); Popović Danica (Srez hercegnovski); Dizdarević Adem, zemljoranik (Srez bjelopoljski); Džoganović Ikonija, domaćica (Srez nikšićki); File Šurla, omladinka (Srez ulcinjski) i Kardović Hivzo, zemljoranik (Srez beranski). Isto tako pohvaljeno je istom odlukom 39 učitelja, zemljoradnika i omladinaca koji su se naročito istakli kao rukovodioci anafabetskih tečajeva.“ (*Isto*)

¹⁰¹⁶ DACG, MP RS NRCG 1946, f-13, 1381/1, D. Dragović, povjerenik za prosvjetu Sreskog narodnog odbora Ulcinj – Ministarstvu prosvjete, 5. decembar.

¹⁰¹⁷ DACG, MP RS NRCG 1946, f-13, 1387/1, I. Marović, povjerenik kulturno-prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 4. decembar. Tečajevima je podijeljeno 65 litara petroleja, što je pribavljeno sredstvima iz sreskog budžeta, a planu je bilo da se nabavi još 150 litara. Tečajevima su uglavnom rukovodili učitelji i jedan manji broj omladinaca. (*Isto*)

¹⁰¹⁸ DACG, MP RS NRCG 1946, f-13, 1428/1, L. Vukčević, povjerenik kulturno-prosvjetnog Odsjeka Sreskog narodnog odbora Titograd – Ministarstvu prosvjete, 9. decembar. Mjesni narodni odbor u Gornjoj

O problemima u radu analfabetskih tečajeva razgovarano je početkom decembra 1946. na Cetinju, na konferenciji rukovodilaca za narodno prosvjeđivanje, na kojoj su prisutvovali članovi Glavnog odbora za suzbijanje nepismenosti NRCG i predstavnici Ministarstva prosvjete. Iako pitanje suzbijanja nepismenosti nije bila glavna tema diskusije, o ovoj problematici podnijeli su referate Marko Kažić, načelnik Odjeljenja za kulturu Ministarstva prosvjete, kao i članovi Glavnog odbora za suzbijanje nepismenosti, Vojka Knežević i Budimir Šoškić. Tom prilikom su istakli kakvi su rezultati postignuti u opismenjavanju stanovništva, ukazali na probleme u radu i način na koji su suzbijani. Izlažući o rezultatima, referenti su istakli da iz beranskog sreza nijesu dobijali podatke, dok su za titogradski i nikšićki srez dobili nepotpune izvještaje o suzbijanju nepismenosti, što su bili ozbiljni propusti s obzirom na njihovu veličinu. Zato podaci o broju nepismenih i procentu opismenjene populacije, o kojima se govorilo na konferenciji, nijesu bili sasvim pouzdani. O preciznijim podacima moglo se govoriti samo za posljednja dva mjeseca kampanje protiv analfabetizma, mada je i to bila „relativno tačna slika“. Najviše problema u radu tečajeva bilo je u titogradskom, barskom i ulcinjskom srezu, u kojima je živjela većina Albanaca u Crnoj Gori. Nepismenost u nekim mjestima u ovim krajevima iznosila i do 95%, što je bila posljedica „kulturnog primitivizma“, malog broja prosvjetnih institucija i prosvjetnih radnika. Posljednja dva mjeseca 1946. širom Crne Gore organizovano je 410 tečajeva, kojima je obuhvaćeno bilo 7.793 lica (11,1%). Od toga je najviše tečajeva u srezovima nastanjenim mješovitim muslimansko-albanskim i crnogorskim stanovništvom, održano u ulcinjskom (48) i andrijevičkom (46), dok je u titogradskom (34 u srezu i 1 u Titogradu) i barskom srezu (25), taj broj bio značajno manji. Broj nepismenih obuhvaćenih tečajevima je bio najmanji u barskom (322) i titogradskom (525) srezu, a najveći u andrijevičkom (920) i ulcinjskom srezu (811). Ako se izuzme ulcinjski i andrijevički srez, od kojih su po broju obuhvaćenih tečajeva bili bolji samo bjelopoljski (1.973) i pljevaljski srez (1.447 u srezu, u Pljevljima 69), u ostalim srezovima je bio obuhvaćen neuporedivo manji broj nepismenih (od 122-525). Prema podacima iznijetim na konferenciji, najviše nepismenih u Crnoj Gori bilo je u: titogradskom (8.398 u srezu, 579 u Titogradu), pljevaljskom

Gorici održao je novembra 1946. godine jedan analfabetski tečaj (18 polaznika), u Pelevom Brijegu 4 (50), Golubovcima 10 (138), Ublima 6 (59), Matagužima 10 (176), Brskutu 4 (61), Cerovicama 3 (52) i Bioču 4 (130). (*Isto*)

(8.238 srez, 313 u Pljevljima), bjelopoljskom (7.038), andrijevičkom (6.156), ulcinjskom (5.872) i barskom srezu (4.421). Iako beranski srez nije poslao podatke o broju nepismene populacije, u ranijim izvještajima ovaj srez bio je među vodećima u Crnoj Gori po broju analfabeta. Ako se ovi podaci uporede sa brojem stanovnika po srezovima, poredak je nešto drugačiji. Ali, i po tim parametrima najveći broj nepismene populacije u Crnoj Gori živio je u srezovima sa nacionalnom i vjerski mješovitom populacijom, od kojih su tri sreza (pljevaljski, bjelopoljski, beranski) u sastav crnogorske države ušli početkom 20. vijeka (1913). Djelimično se to odnosilo na pojedine krajeve titogradskog, barskog i ulcinjskog sreza.

Analizom je utvrđeno da su narodne organizacije samo povremeno pomagale rad analfabetskih tečajeva (obično jedan dan), da lokalna vlast za suzbijanje nepismenosti nije imala dovoljno iskustva i inicijative, da nijesu izgradili snažno uporište „i oslonac kod vlasti, organizacija i prosvjetnih radnika“, da su referenti za prosvjećivanje bili opterećeni administrativnim poslovima, kao i da su bili izolovani od terena, iako je njihov posao bio da organizuju, nadziru rad tečajeva, ukazuju pomoć i vode evidenciju kompletnog prosvjetno-kulturnog rada. Na konferenciji je konstatovano da je do kraja 1946. u Crnoj Gori opismenjeno 14% nepismene populacije, a da bi se nepismenost iskorijenila neophodno je bilo opismeniti još oko 69.000 stanovnika. Budući da je kampanja opismenjavanja trajala još tri mjeseca, očekivanja su bila da će se broj nepismene populacije dodatno smanjiti, kao i da će tečajevima biti više obuhvaćena srednja i starija populacija, a ne „većinom mlađi, svjesniji i napredniji“. Budući da je najviše problema u radu bilo sa manjinskim stanovništvom, „koje su stari režimi bezdušno pritiskali“, angažovanjem najboljih učitelja i javnih radnika, vlast je namjeravala da ubrza proces opismenjavanja. Prijedlog Glavnog odbora za suzbijanje nepismenosti bio je da se do završetka kampanje opismeni: u andrijevičkom srezu 30%, beranskom 25%, bjelopoljskom 25%, kolašinskom 20%, pljevaljskom 25% (u Pljevljima 40%), nikšićkom 20% (Nikšiću 70%), šavničkom 20%, danilovgradskom 30%, titogradskom 25% (Titogradu 80%), cetinjskom 20% (Cetinju 70%), ulcinjskom 20%, barskom 20%, kotorskom 25% i hercegnovskom srezu 25% analfabeta. Referenti za narodno prosvjećivanje u buduću su morali mnogo više pažnje posvetiti terenskom a manje kancelarijskom poslu, radeći prevashodno na učvršćivanju i pomaganju

новоformiranih odbora, podijeli područnih terena, osnivanju novih tečajeva, kontroli izvršenih zadataka, kao i da ustanove „princip odgovornosti u radu“. Poseban akcenat trebalo je staviti na sredine u kojima je „otpor zaostalosti najveći“.¹⁰¹⁹ To su uglavnom bili muslimansko-albanski krajevi.

Iako prijedlozi i mjere Glavnog odbora za suzbijanje nepismenosti nijesu djelovali nedostižno, s obzirom da je vremenski rok bio kratak, nije bilo jednostavno opismeniti toliki broj ljudi. Da bi se unaprijedio rad tečajeva, nije bilo dovoljno postaviti zadatke koliko populacije treba opismeniti, već objektivno sagledati složene probleme i teškoće u radu analfabetskih tečajeva u albanskim krajevima. Tim prije jer je „veliki skok od roba na slobodnog čovjeka“ kod Albanaca „došao iznenada“. Zato se organizacija i rad analfabetskih tečajeva u albanskim krajevima nijesu mogli poistovjetiti sa radom u nealbanskim sredinama, čije je stanovništvo imalo nešto afirmativniji odnos prema emancipaciji. Posebno se s mnogo taktičnosti moralo pristupiti radu sa ženskom populacijom. Jer je položaj žene je u albanskoj patrijarhalnoj porodici bio sličan položaju robinje, budući da su žene do udaje služile roditelje i braću, a nakon toga muža „i sve njegove ukućane“. Podređen položaj žene u albanskoj porodici, prema mišljenju vlasti, bila je posljedica istorijskog razvoja Albanaca, koji su vijekove proveli kao „robovi svojih gospodara i kao takvi, radili su sve ono što je gospodar od njih zahtijevao“. Zato je rad na prosvjećivanju bio izuzetno zahtjevan i složen. Pritom, vlast je ukazivala organizatorima tečajeva da su manjine veoma ljubomorne na uspjeh, kao i da moraju uvažavati njihove mentalitetske, karakterne i kulturne specifičnosti. Za vlast je prioritet bio da se tečajevi za opismenjavanje žena omasove, kao i da se popišu sve žene i djevojke albanske nacionalnosti koje su završile osnovnu školu ili su, pak, bili pismene, kako bi se angažovale u radu analfabetskih tečajeva. Otpor pohađanju tečajeva kod muškaraca bio je slabiji, jer se računalo da će ići „u vojsku pa treba da pišu kući“.¹⁰²⁰

Povodom instrukcija sa konferencije rukovodilaca za narodne prosvjećivanje, sredinom decembra 1946. u Ulcinju je održano savjetovanje Sreskog odbora za suzbijanje nepismenosti sa delegatima masovnih partijskih organizacija i prosvjetnih radnika.

¹⁰¹⁹ *Pobjeda*, 8. decembar 1946, 6.

¹⁰²⁰ DACG, MPRS NRCG 1951, f-83, 3239/79, koje su smetnje u radu sa šiptarskim manjinama i kako ih savladati, bez datuma.

Sekretar Sreskog odbora za suzbijanje nepismenosti Blažo Zec, u principu je potvrdio zaključke donijete na konferenciji rukovodilaca za suzbijanje nepismenosti, konstatujući da rad tečajeva nije dao željene rezultate, za što su, prema njegovom mišljenju, odgovorni bili pripadnici muslimanske populacije. Posebno, ugledne i autoritarne ličnosti koje su morali da pruže „mnogo veću pomoć“. Zato je predložio da se predstavnici muslimana u buduće pozovu na zajedničko savjetovanje sa mjesnim odborom za suzbijanje nepismenosti, na kome bi prisutvovali i delegati sreske vlasti. Ostali diskutanti takođe su se složili da rad na suzbijanju nepismenosti u ulcinjskom srezu nije dao dobre rezultate zbog slabe organizacije, loše koordinacije sa antifašističkim organizacijama, usljed čega se rad tečajeva odlagao i raspadao. S druge strane, ubjeđivanje stanovništva u potrebu pohađanja tečajeva, na što se potrošilo mnogo vremena, trebalo je nastaviti i u buduće. Posebno, na području Krajine i Anamala (Vladimir), zbog određenih specifičnosti, koje nijesu bile karaktersitične za ostale odbore.¹⁰²¹

Kritika dotadašnjeg načina rada, markiranje propusta i zadaci utvrđeni Planom društvenog razvoja, koji je predviđao da se tokom petogodišnjeg perioda (1947-51) iskorijeni nepismenosti animirao je društvene radnike svih profila da se uključe u kampanju za suzbijanje nepismenosti. Tim povodom Gradski prosvjetni odbor u Ulcinju početkom 1947. održao je savjetovanje na kome su učestvovali prosvjetni radnici, muslimanski prvaci, predstavnici svih sela i muslimanske vjerske starješine, s ciljem da vlastitim autoritetom i zalaganjem pomognu organizaciju i rad analfabetskih tečajeva. Na savjetovanju se raspravljalo o brojnim pitanjima i problemima koji su otežavali rad tečajeva u prethodnom periodu, dok je hodža Abdulah Buzuković kazao „da ni jedan pravi rodoljub ne može koristiti svojoj zemlji, ako je nepismen“. Zato je pozvao sve muslimane i vjerske starješine da pomognu vlastima u borbi protiv nepismenosti, što je bila posljedica kritike koju je Sreski odbor za suzbijanje nepismenosti krajem 1946. uputio muslimanskim uglednicima. Nakon duge i iscrpne rasprave, donijeta je odluka da se u svim kvartovima u Ulcinju otvori po jedan tečaj, kako bi se uključile sve žene muslimanske vjeroispovjesti. Učesnici savjetovanja insistirali su da se tečajevi održavaju

¹⁰²¹ DACG, MPRS NRCG 1946, f-13, 1467/2, zapisnik sa savjetovanja Sreskog odbora za suzbijanje nepismenosti sa predstavnicima fronta, masovnih organizacija i prosvjetnih radnika održanog 16. decembra 1946. godine.

na albanskom i na srpskom jeziku.¹⁰²² Iako je opismenjavanje na srpskom jeziku za Albance predstavljalo problem zbog nerazumijevanja jezika, u nacionalno mješovitim, bilingvalnim sredinama, albanska populacija lakše se mogla opismeniti na srpskom jer ga donekle znala, nego u sredinama u kojima se govorio isključivo albanski jezik. Da bi se ubzrao proces opismenjavanja, Ministarstvo prosvjete je obezbijedilo oko 3.000 bukvara za škole i tečajave u titogradskom, ulcinjskom i andrijevičkom srezu, u kojima se nastava izvodila na albanskom jeziku. Za razliku od škola, polaznicima tečajeva bukvari su se dijelili besplatno. Sadržaj i struktura bukvara u potpunosti su bili upodobljeni uzrastu i obrazovanom profilu tečajaca, kao i ideološkim svjetonazorima vlasti. Ako se izuzme prvi dio bukvara, u kome su tečajci učili pisana i štampana slova sa ilustracijama i primjerima teksta, drugi dio čitanke činili su odabrani tekstovi u kojima su prikazivani „veliki događaji i naša savremena stvarnost“, preko kojih se vršila ideološka indoktrinacija albanskih tečajaca.¹⁰²³ No, budući da je procenat nepismenih u albanskim sredinama bio prilično visok, a broj tečajaca skroman, trebalo je uložiti mnogo rada da se stanje u tim krajevima počne mijenjati na bolje.¹⁰²⁴ Ipak, činjenica da je u Crnoj Gori tokom 1945. i 1946. opismenjeno oko 22.000 osoba,¹⁰²⁵ ulivala je nadu da se problem analfabetizma kroz nekoliko godina može riješiti.

Sumirajući rezultate tromjesečne kampanje u borbi protiv nepismenosti koja je počela s jeseni 1946. godine, u poređenju sa ostalim jugoslovenskim republikama, u Crnoj Gori su ostvareni najbolji rezultati. Čini se da glavni razlog uspjeha leži u činjenici da je Ministarstvo prosvjete u Crnoj Gori u saradnji sa masovnim organizacijama, kampanju počelo dva mjeseca prije ostalih republika, obezbjeđivši besplatne bukvere, sveske i olovke za tečajce. Tečajevima je bilo obuhvaćeno oko 30% nepismenog stanovništva do 60 godina života, kao i oko 23.000 ljudi sa preko 60 godina starosti.

¹⁰²² *Pobjeda*, 12. januar 1947, 5.

¹⁰²³ *Pobjeda*, 19. januar 1947, 6. To su bili članci: „Naš veliki drug Tito“, „Neće se više povratiti prošlost“, „Federativna Jugoslavija“, „Maršal Tito omladini“, „Bratstvo i jedinstvo naših naroda“, „Narodna vlast“, „Enver Hodža“ i drugi. (*Isto*)

¹⁰²⁴ U ulcinjskom srezu je broj nepismenih stanovnika bio je visok (5.872), a broj tečajeva (48) i nepismene populacije koja ih je pohađala (811) nedovoljan da se ispuni norma od 20% analfabeta, koje je trebalo opismeniti u toku kampanje. U ulcinjskom srezu početkom 1947. obuhvaćeno je 13,9% nepismenih. Time je ulcinjski srez po postignuću zauzimao 11 mjesto u Crnoj Gori. (DACG, MPRS NRCG 1951, f-83, 3239/5, zadaci, bez datuma.)

¹⁰²⁵ *Prosvjeta i obrazovanje u Crnoj Gori*, 13.

Najbolji rezultati postignuti su u bjelopoljskom srezu, koji je tečajevima obuhvatio 29,6% nepismenog stanovništva, čime je norma premašena za 4,6 procenata. Pored bjelopoljskog, najbolje rezultate postigli su nikšićki i cetnjski srez, koji su po uspješnosti rangirani u prvu grupu. Drugoj grupi pripadali su andrijevički, kolašinski, pljevaljski i šavnički srez, koji nijesu uspjeli da ostvare predviđenu normu, a čiji je rad uglavnom karakterisala „borba mlitava, bezživotna, nedinamična“. Treću, najslabiju grupu, činili su: barski, danilovgradski, titogradski (sa Titogradom), hercegovski i ulcinjski srez. Ukoliko se izuzmu danilovgradski i hercegovski, u barskom, titogradskom i ulcinjskom srezu značajan broj nepismene populacije činili su Albanci. Rad u ovim srezovima karakterisala je „ustaljenost, bezvoljnost, neborbeno raspoloženje i nehat“, pa stoga ne čudi što nijesu bili ni blizu ostvarenju norme. Posebno barski i hercegovski srez „koji ništa ne preduzimaju da neuspjehe poprave“. Bolje prilike nijesu bile ni u ostalim srezovima iz ove grupe, zbog očiglednog nepostojanja „svijesti da se vodi jedna od najznačajnijih borbi na kulturno-prosvjetnom polju i da od brze pobjede zavisi uspješan rad po ostalim sektorima državnog života“. Kao posljedica takvog rada, u titogradskom srezu je od 8.236 analfabeta tečajevima bilo obuhvaćeno 1.323 (15,7) osoba, što je za oko 10% bilo manje od postavljene norme.¹⁰²⁶

U barskom srezu je tečajevima bilo obuhvaćeno 12% nepismenog stanovništva, što je za 8% bilo manje od postavljene norme. Ali, imajući u vidu da je broj analfabeta u titogradskom srezu bio gotovo dvostruko veći od barskog (4.421), rezultati u oba sreza bili su podjednako loši, bez obzira na nešto manju normu u barskom srezu (20%). Interesantno, da su najbolji rezultat u barskom srezu postigli odbori (Šestani, Stari Bar) pretežno nastanjeni albansko-muslimanskim stanovništvom, u kojima je bilo obuhvaćeno skoro 40% nepismenih (20 tečajeva, 212 tečajaca). S druge strane, crmnički kraj, u kome je radilo 20 učitelja, potpuno je podbacio, jer je od 1.517 nepismenih, tečajevima (4) bilo obuhvaćeno 133 lica, što nije bilo ni 10% od ukupnog broja analfabeta. Tako je i pored kadrovskog preimućstva crmničkog kraja, susjedno područje nastanjeno albanskom populacijom (Šestani) postiglo bolje rezultate, iako je u ovom kraju bilo „nasleđe

¹⁰²⁶ *Pobjeda*, 19. januar 1947, 7. Ilustracije radi, u bjelopoljskom srezu od 7.038 analfabeta, tečajevima je bilo obuhvaćeno 2.089 lica, što je bilo skoro 5 procenata više od postavljene norme. Pritom, broj učitelja u bjelopoljskom srezu bio je manji nego u titogradskom (52 stručna i 23 nekvalifikovana učitelja) (*Isto*)

kulturne zaostalosti daleko veće“.¹⁰²⁷ To samo potvrđuje da je na ovom terenu posvećenost prosvjetnih odbora i nastavnog kadra suzbijanju nepismenosti bila na višem nivou nego u nekim krajevima koji nijesu oskudijevali u prosvjetnom kadru. Dobri rezultati postignuti su i na terenu titogradskog sreza nastanjenog Albancima, kojim je bilo obuhvaćeno 505 analfabeta (od 1.323), što je bilo blizu 40% ukupnog broja tečajaca. Štaviše, prosvjetni odbori za suzbijanje nepismenosti na ovom terenu bili su među najboljima u titogradskom srezu. Iako je broj tečajaca u pojedinim odborima bio mali, generalno nepismena populacija obuhvaćena tečajevima bila je sve brojnija. Pritom, tečajci su bili bolje snabdjeveni nastavnim sredstvima i priborom, a vlast i mjesni odbori više angažovaniji na poslu suzbijanja nepismenosti nego ranije.¹⁰²⁸

Trend rasta nastavio se i u narednom periodu. Tokom januara 1947. u titogradskom srezu je organizovano dvadesetak analfabetskih tečajeva više nego prethodnog mjeseca, dok je broj lica koja su pohađala tečajeve bio za 259 polaznika viši nego decembra 1946. godine. Povećanje broja tečajaca bilo je posebno karakteristično za krajeve nastanjene Albancima, koje je u toku ovog mjeseca pohađalo 754 lica (od 1.582 tečajaca u srezu), što je bilo gotovo 50% od ukupnog broja polaznika. Od posebne važnosti bilo je to što je broj žena u titogradskom srezu bio neuporedivo veći od muškaraca (osim na području Dinoše, Vuksanlekića i Tuzima). Po broju tečajeva i obuhvaćene analfabetske populacije, ubjedljivo su prednjačili prosvjetni odbori na terenu nastanjenom Albancima (Vuksanlekić – 14 tečajeva, 269 polaznika; Dinoša – 13 tečajeva, 205 polaznika).¹⁰²⁹ Znatno veći broj žena koje su pohađale tečajeve (1.155) u

¹⁰²⁷ *Pobjeda*, 19. januar 1947, 7. U barskom srezu obuhvaćeno je oko 550 nepismenih (više od 44 tečaja). U radu na opismenjavanju u barskom srezu posebno su se istakli: Said Đurović, Olga Vugdelić i Milosava Kavaja. (*Isto*)

¹⁰²⁸ DACG, MPRS NRCG 1947, f-18, 66/1, L. Vukčević, povjerenik kulturno-prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora titogradskog sreza – Ministarstvu prosvjete, 6. januar. Od 85 tečajeva održanih na prostoru titogradskog sreza decembra 1946. godine, gotovo 40% (32) je radilo je u dominantno albanskim sredinama. Tečajevima je bilo obuhvaćeno u: Vuksanlekiću 150, Zatrijebču 144, Dinoši 120, Cijevni 52 i Tuzima 39 tečajaca. U Brskutu je analfabetskim tečajevima (6) bilo obuhvaćeno 61; Pelevom Brijegu (3) – 30, Bioču (2) – 16; Cerovicama (3) – 45; Doljanima (3) – 105; Golubovicima (11) – 179; Gornjoj Gorici (3) – 33, Gornjim Kokotima (6) – 56; Baločima (2) – 29; Matagužima (4) – 107; Ublima (10) – 157 tečajaca; dok u Gradcu nije bio održan ni jedan tečaj. (*Isto*)

¹⁰²⁹ DACG, MPRS NRCG 1947, f-18, 208/1, L. Vukčević, povjerenik kulturno-prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Titograd – Ministarstvu prosvjete, 7. februar. U Brskutu (5) je bilo 72 (3 muškarca; 69 žena), Pelevom Brijegu (5) – 29 (29 žena), Cerovicama (5) – 68 (1 muškarac; 67 žena), Bioču (2) – 20 (20 žena), Ublima (9) – 126 (5 muškaraca; 121 žena), Doljanima (6) – 56 (8 muškaraca; 48 žena), Zatrijebču (10) – 147 (52 muškarca; 95 žena), Dinoši (14) – 205 (128 muškaraca; 77 žena); Matagužima

odnosu na muškarce (427), bila je posljedica osmišljene politike da se smanji procenat nepismenih žena. Ali, na terenu nastanjenim Albancima u titogradskom srezu, osim u rijetkim sredinama (Donji Zatrijebač, Koći), žena je bilo značajno manje od muškaraca, jer su im uglavnom roditelji i muževi branili noću da posjećuju tečajeve.¹⁰³⁰ To govori da je tradicija za većinu Albanaca bila važnija od prosvjećivanja.

Dobri rezultati po pitanju narodnog prosvjećivanja Albanaca postizani su i tokom narednih mjeseci, što ranije nije bio slučaj.¹⁰³¹ Po broju opismenjenih Albanaca posebno se isticao titogradski srez, u kome je, prema tvrdnjama štampe, nakon oslobođenja bilo 82% nepismene populacije. Budući da su međuvremenu otvorene brojne škole i organizovan veliki broj tečajeva,¹⁰³² procenat nepismenog stanovništva značajno se počeo smanjivati. Istina, ne dinamikom kao u nekim drugim crnogorskim sredinama (bjelopoljski srez), ali u suštini vlast je mogla biti zadovoljna radom tečajeva.¹⁰³³ Jer je generalno kampanja u borbi protiv nepismenosti u Crnoj Gori od novembra 1946. do aprila 1947. „pokazala sjajne rezultate“. U prilog tome svjedoči podatak da je u ovom

(3) – 93 (25 muškarca; 68 žena); Cijevnoj (4) – 86 (86 žena), Golubovcima (11) – 165 (7 muškarca; 158 žena), Gornjoj Gorici (4) – 78 (78 žena), Gornjim Kokotima (7) – 72 (5 muškarca, 67 žena), Gradcu (1) – 28 (1 muškarac; 27 žena), Vuksanlekiću (13) – 269 (135 muškaraca; 134 žena); Tuzima (2) – 47 (22 muškarca; 25 žena) i Baločima (2) – 29 tečajaca (29 žena). Tokom januara 1947. prosvjetni odbori za suzbijanje nepismenosti titogradskog sreza održali su 31 sastanak. (*Isto*); Obilaskom terena titogradskog sreza ustanovljeno je da se tačan broj nepismenog stanovništva još uvijek pouzdano ne zna. Na području koje je obuhvatala škola u Dinoši radila su 3 tečaja (Dinoša, Gornji i Donji Milješ), kojima je obuhvaćena 41 osoba; pri školi u Krševu radilo je 6 tečajeva (Krševo, Gurenci, Đonaj, Koljaj, Mas Skalet i Vuljaj), kojima je obuhvaćeno 85 tečajaca (50 muškaraca; 35 žena); U Vuksanlekiću su radila 4 tečaja (Dušica, Spinja, Vuksanlekići, Pothum), kojima je obuhvaćeno 107 nepismenih (70 muškaraca; 37 žena); u Drumi 3 tečaja (Đuljošaj, Božaj, Prenkaj), kojima je obuhvaćeno 46 nepismenih (33 muškarca; 13 žena); Arzi 6 tečajeva (Barlaj, Nabom, Helmica, St. Traboin, Skorać, Arza), kojima je obuhvaćeno 116 tečajaca (88 muškaraca; 28 žena); u Prifti 5 tečajeva (Pikalj, Prifte, Lovka, Gor. Selište i Donje Selište), kojima je obuhvaćeno 99 osoba (51 muškarac; 48 žena); u Donjem Zatrijebču 4 (Rudine, Muzička, Nikmaraš i Cijevna), kojima je obuhvaćeno 53 nepismenih; pri školi u Gornjem Zatrijebču radilo je 6 tečajeva (Budža, Stijepo, Deljaj, Gornja Cijevna, Benkaj i Paprat), kojima je bilo obuhvaćeno 86 tečajaca (58 muških; 28 žena); pri školi u selu Koći radio je jedan tečaj, kojima je obuhvaćeno 24 nepismenih. (DACG, MPRS NRCG 1951, f-83, 3239/1, M. Nikolaidis – Ministarstvu prosvjete, 7. februar 1947.)

¹⁰³⁰ DACG, MPRS NRCG 1951, f-83, 3239/1, M. Nikolaidis – Ministarstvu prosvjete, 7. februar 1947.

¹⁰³¹ *Pobjeda*, 9. februar 1947, 1.

¹⁰³² *Pobjeda*, 16. februar 1947, 6. Prema podacijama objavljenim u *Pobjedi*, sredinom februara 1947. godine, na području Malesije „otvoreno je 36 analfabetskih tečajeva koje posjećuje 657 slušalaca“. (*Isto*)

¹⁰³³ *Pobjeda*, 16. februar 1947, 7. U bjelopoljskom srezu analfabetskim tečajevima bilo je obuhvaćeno 3.491 ili 49,59% ukupnog broja nepismene populacije. Održano je 154 analfabetska tečaja. Činjenica da je u ovom srezu bilo oko 50 kvalifikovanih i oko 30 nekvalifikovanih učitelja. Pojedinci su vodili od 2-3 tečaja. *Pobjeda*, 16. februar 1947, 7. „Ne teritoriji Sreza titogradskog, izuzimajući grad, ima 85 analfabetskih tečajeva sa 1.831 posjetioca.“ Na teritoriji titogradskog sreza tečajevima je bilo obuhvaćeno oko 20% analfabeta. (*Isto*.)

periodu 467 učitelja i 193 omladinaca rukovodilo radom 996 analfabetska tečaja, na kojima je opismenjeno 15.397 osoba. Od toga su 12.934 (84%) opismenjane osobe bile žene, dok je broj muškaraca „otrgnutih od totalnog neznanja i nepismenosti“, bilo 2.454 (16%). Za postignute rezultate vlast je nagradila 660 rukovodilaca analfabetskih tečajeva novčanim nagradama od 400 do 2.000 dinara, utrošivši više od 500.000 dinara. Među njima su bili nagrađeni i brojni rukovodioci tečajeva albanske nacionalnosti.¹⁰³⁴ Praksa nagrađivanja kao stimulans rukovodiocima tečajeva pokazala se kao dobar potez, jer je podstakla takmičarski duh i veće angažovanje rukovodilaca u opismenjavanju nepismenog stanovništva. Istina, nagrađivanje je imalo je i svoje negativne strane, jer se u trci za opismenjavanjem što većeg broja ljudi gubilo na kvalitetu, što je bio veliki problem u radu analfabetskih tečajeva.

No, i pored brojnih manjkavosti, zadatak da se u kampanji od novembra 1946. do aprila 1947. opismeni 20% ukupnog broja analfabetske populacije u Crnoj Gori premašen je bio za 3,4% (23,40%), a imao je tendenciju da se dodatno uveća (1.611 polaznika nije završilo proces opismenjavanja). U svakom slučaju, s proljeća 1947. u Crnoj Gori bilo oko 50.000 nepismenih osoba. Imajući u vidu da su od toga oko 20.000 nepismenih bili populacija starija od 60 godina, prioritet u opismenjavanju imalo oko 30.000 radnosposobnih stanovnika do 50 godina, koje je trebalo „u daljoj borbi otrgnuti iz kulturne zaostalosti“. Budući da je tokom prve i druge kampanje, opismenjeno oko 12.000 nepismenih, a da je u trećoj kampanji, broj nepismenih smanjen za oko 15.000, izgledi da će se u skorijoj perspektivi iskorijeniti nepismenost u Crnoj Gori bili su mnogo realniji nego u toku prve dvije godine. Tim prije jer je borba protiv nepismenosti od 1947. planski vođena, što nije bio slučaj prethodnih godina. Iako je generalno na republičkom nivou norma bila premašena za nekoliko procenata, u albanskim krajevima

¹⁰³⁴ DACG, MP RS NRCG 1947, f-21, 742/4, velike nagrade rukovodilaca analfabetskih tečajeva, bez datuma; *Pobjeda*, 16. februar 1947, 7. Prema podacima *Pobjede*, objavljenim sredinom februara 1947. godine, u Crnoj Gori je tečajevima bilo obuhvaćeno 15.054 nepismena stanovnika, što je bilo oko 34% nepismenih do 60 godina života. (*Isto*); U titogradskom srezu marta 1947. organizovano je 106 analfabetskih tečajeva, kojima je bilo obuhvaćeno 1.759 nepismenih. Iako nijesu počeli svi u isto vrijeme, na 53 analfabetska tečaja opismenjeno je 1.045 lica. Na preostala 53 tečaja je bilo obuhvaćeno 714 osoba, koji su nastavili sa radom u narednom periodu. (DACG, MP RS NRCG 1947, f-21, 698/1, L. Vukčević, povjerenik kulturno-prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Titograd – Ministarstvu prosvjete, 9. april.

uprkos dobrom radu u pojedinim mjestima, norma nije bila ostvarena.¹⁰³⁵ To ukazuje da je opismenjavanje u tim krajevima odvijalo teže nego u ostalim sredinama.¹⁰³⁶

Uprkos problemima u vezi edukacije žena, kampanja za opismenjavanje od novembra 1946. do aprila 1947. pokazala je i dobre stvari u radu sa albanskom populacijom. Tako su u barskom srezu, najbolje rezultate ostvarili Albanci iz zaleđa Bara. Iako se radilo o seoskom području, interesantno da u nekim selima nastanjenim Albancima muslimanske vjeroispovjesti, odnos prema opismenjavanju nije bio rigidan kao na području ulcinjskog sreza, pa i urbanom dijelu Ulcinja. Dosta uspjeha u radu analfabetskih tečajeva bilo je i albanskim selima nastanjenim mješovitom muslimansko-rimokatoličkom populacijom (Gornja i Donja Briska), u kojima je bio opismenjen „veći

¹⁰³⁵ *Pobjeda*, 31. maj 1947, 1. Na početku kampanje, prema podacima objavljenim u *Pobjedi*, nepismenih u Crnoj Gori je bilo 65.336 lica. Tečajevima je bilo obuhvaćeno 19.908 osoba, od kojih je opismenjeno 14.656 lica. U bjelopoljskom srezu (7.038), tečajevima je bilo obuhvaćeno 3.632 (51,36%), a opismenjeno 2.370 nepismenih (33,65%); u andrijevičkom (6.156) je obuhvaćeno 2.581 (42,56%), a opismenjeno 2.091 nepismenih (33,43%); daniilovgradskom (2.135) je obuhvaćeno 756 (35,76%), a opismenjeno je bilo 676 nepismenih (31,65%); u kolašinskom (2.119) je tečajevima bilo obuhvaćeno 636 (30%), a opismenjeno 623 nepismenih (29,40%); u cetinjskom (2.949) je obuhvaćeno 726 (24,61%), a opismenjeno 645 nepismenih (21,87%); u pljevaljskom (8.222) je obuhvaćeno 2.086 (25,34%), dok je opismenjenih bilo 1.746 (21,20%); u titogradskom (7.149) je obuhvaćeno 1.759 (24,60%), a opismenjeno 1.477 lica (20,65%); u beranskom (7.152) je obuhvaćeno 1.609 (22,49%), a opismenjeno 1.325 stanovnika (18,52%); u nikšićkom (4.277) je obuhvaćeno 1.037 (24,24%), a opismenjeno 764 (17,80%); u ulcinjskom (5.519) je obuhvaćeno 1.493 (27%), dok je opismenjeno 946 nepismenih (17,14%); u barskom (4.421) je obuhvaćeno 1.121 (25,35%), a opismenjeno 732 stanovnika (16,55%); u durmitorskom (3.174) je obuhvaćeno bilo 871 (24,22%), dok je opismenjeno 565 osoba (15,71%); u kotorskom (2.023) je obuhvaćeno 575 (28,42%), a opismenjeno je bilo 289 osoba; u hercegnovskom (1.599) obuhvaćeno je 534 (33,40%), dok je opismenjeno 35 nepismenih. U Nikšiću (199) je obuhvaćeno 82 (68,89%), a opismenjeno 60 nepismenih (50,42%); U Pljevljima (313) je obuhvaćeno 137 (43%), a opismenjeno 96 (40,66%); u Cetinju (579) je obuhvaćeno 141 (35,97%), a opismenjeno 95 lica (24,23%); u Titogradu (392) je obuhvaćeno 132 (22,77%), a opismenjeno 121 osoba (20,89%). U bjelopoljskom norma je bila 25%, andrijevičkom 30%, daniilovgradskom 30%, kolašinskom 20%, cetinjskom 20%, pljevaljskom 25%, titogradskom 25%, beranskom 25%, nikšićkom 20%, ulcinjskom 20%, barskom 20%, durmitorskom 20%, kotorskom 25% i hercegnovskom srezu 25%. U Nikšiću je norma bila 70%, Pljevljima 40%, Cetinju 70% i Titogradu 80%. (*Isto*)

¹⁰³⁶ *Pobjeda*, 5. mart 1947, 6. U ulcinjskom srezu do početka marta 1947. održana su 82 analfabetska tečaja, kojima je obuhvaćeno 1.073 polaznika (692 muškarca, 381 žena). U bijelopoljskom srezu je na 154 analfabetska tečaja bilo obuhvaćeno 830 muškaraca i 2.661 žena; u andrijevičkom (99) je muškarca bilo 609, a žena 1.868; daniilovgradskom (41) 34 muškarca i 642 žene; nikšićkom (61) 44 muškarca, 999 žena; u pljevaljskom (85) 309 muškaraca, 1.694 žena; cetinjskom (51) 24 muškaraca, 666 žena; u kolašinskom (25) 32 muškarca, 428 žena; beranskom (54) 210 muškaraca, 1.314 žena; titogradskom (103) 427 muškaraca, 1.555 žena; šavničkom (38) 19 muškaraca, 631 žena; kotorskom (23) 21 muškarac, 283 žena; barskom (44) 172 muškarca, 428 žena; hercegnovskom (12) 29 muškaraca, 182 žene. Na Cetinju je na 7 tečajeva obuhvaćeno bilo 18 muškaraca, 152 žene; Pljevljima (5) 17 muškaraca, 115 žena; Nikšiću (1) 1 muškarac, 44 žene; Titogradu (4) 6 muškaraca, 111 žena. Od 17.344 tečajaca, muškaraca je bilo 3.590, a žena 13.754. Ukupno nepismenog stanovništva je bilo 67.488. (*Isto*)

broj analfabeta“,¹⁰³⁷ dok su u nekim selima ovog kraja tečajci mlađi od 40 godina savladali azbuku.¹⁰³⁸ Za uključivanje albanske nacionalne zajednice u društvene tokove to je bilo od ogromnog značaja. U krajevima nastanjenim Albancima na prostoru barskog sreza najbolji rezultati postignuti su na području Šestana, gdje je srazmjerno broju stanovnika bilo najviše nepismenih u barskom srezu obuhvaćenih tečajevima (47%).¹⁰³⁹ Da je rad na opismenjavanju Albanaca u dijelu barskog sreza bilježio veoma dobre rezultate, svjedoči odnos broja obuhvaćenih i opismenjenih tečajaca. Tako je na području Šestana od 209 opismenjeno 164 tečajca, što je bilo gotovo 80% od ukupnog broja analfabeta obuhvaćenih tečajevima. Ako se izuzme Stari Bar, gdje je od 153 polaznika opismenjeno bilo 140 tečajaca (91,5%), u ostalim odborima procenat efikasnosti rada analfabetskih tečajeva nije bio ni izbliza dobar kao u Šestanima. Posebno, ako se ima na umu da se u Šestanima i Starom Baru osnovama pismenosti pored omladine, naučila i starija populacija, kao žene ispod 45 godina starosti.¹⁰⁴⁰ No, dobri rezultati rada pojedinih odbora nijesu mogli umanjiti generalno poražavajuće rezultate u borbi protiv nepismenosti na teritoriji barskog sreza, u kome su do kraja aprila 1947. opismenjene 732

¹⁰³⁷ *Pobjeda*, 16. mart 1947, 6; 23. mart 1947, 7. Učitelji iz Šestana i Livara rukovodili su radom 12 analfabetskih tečajeva, naučivši osnovama pismenosti 282 osobe. U selima Murići i Besi na Skadarskom jeziku 2 tečaja na albanskom jeziku pohađala su 72 polaznika, od kojih su 50 bile žene, koje su tri puta sedmično dolazile na tečajeve. Tečajevi na području sela Murića i Besi (barski srez) organizovani su na inicijativu učiteljice Anđe Mardokić i hodže Useina Hodžića. „Pored učitelja Saita Đurovića i Olge Vugdelić, vrijedi napomenuti zalaganje Nika Markovića iz Gornjih Brisaka i Kole Marusenovića iz Donjih Brisaka“, koje imaju velike zasluge za opismenjavanje stanovništva toga kraja. (*Isto*)

¹⁰³⁸ *Pobjeda*, 7. maj 1947, 4. Na području MNO Šestani do početka maja 1947. završili su sa radom 12 analfabetskih tečajeva, na kojima je opismenjeno 112 ljudi. U kampanji opismenjavanja stanovništva ovog kraja posebno su se istakli „učitelj Niko Đurović i samouk Alija Marusević, koji je u selu Donjim Briskama opismenio sve polaznike. Takođe su završili sa radom dva tečaja na albanskom jeziku u selima Murićima i Besima, kojima su rukovodili Husein Hodžić i učiteljica Đina Marković.“ (*Isto*)

¹⁰³⁹ *Pobjeda*, 23. mart 1947, 6. Poslije Šestana najveći broj nepismenih stanovnika obuhvaćenih tečajevima bio je: u Virpazaru 42%, Brčelima 31%, Krnjicama 24%, Starom Baru 22%, Pečuricama 20%, Limljanima 16%, Baru 16%, Petrovcu 14%, Sutomoru 11% i Svetom Stefanu 10%. (*Isto*)

¹⁰⁴⁰ *Pobjeda*, 17. maj 1947, 5. „U Mjesnom odboru Brčeli bilo je planom predviđeno da se opismeni 81 polaznik, a opismenjeno je svega 46; Krnjice: obuhvaćeno je 58 a opismenjeno 25; Petrovac: od 34 opismenjeno je 13; Novi Bar od 72 opismenjeno 46 polaznika; Sveti Stefan: od 40 opismenjeno je svega 13; Sutomore: od 36 opismenjeno je 18; Pečurice: od 105 naučilo je da čita i piše 64 polaznika. Izuzetak čini Mjesni odbor Vir Pazar gdje je predviđeno da se opismeno 84 polaznika, a opismenjeno je 141. Tako je u čitavom srezu od 1.059 tečajaca koliko je najprije bilo prijavljeno opismenjeno 732. U nekim mjestima rezultati nijesu mogli zadovoljiti, kao u Donjim Šestanima (šiptarski element) i teritorija Mjesnog odbora Krnjice jer je nastavnik usljed bolesti već šest mjeseci odsutan.“ (*Isto*)

osobe. Tako je po procentu opismenjenih tečajaca barski srez postigao najgore rezultate u Crnoj Gori.¹⁰⁴¹

Iako je ulcinjski srez i u ovoj kampanji bio među najgorima u Crnoj Gori,¹⁰⁴² vlast je mogla biti zadovoljna činjenicom da je kampanja protiv nepismenosti obuhvatila sva sela ovog sreza (80 tečajeva), što je u odnosu na prethodne godine bio značajan pomak. Od posebne važnosti je to bilo za Albanke, „koje nikada do tada nijesu znale da čitaju i pišu“. Iako im je nakon oslobođenja pružena mogućnost da se obrazuju i opismenjavaju na maternjem jeziku, moraju se uzeti sa rezervom tvrdnje štampe, da su se s kraja 1946. i početkom 1947. Albanke dobrovoljno upisivale na tečajeve.¹⁰⁴³ Čin upisa vjerovatno jeste bio dobrovoljan, ali bez saglasnosti muških članova porodice, žene nijesu imale slobodu izbora. No, to ne umanjuje činjenicu da je broj opismenjenih Albanci poslije rata iz godine u godinu bio sve veći. Samo na području Krajine, obuhvaćeno je bilo 414 osoba (41 tečak), a žene su bile brojnije od muškaraca (192 muškarca; 222 žene). Štaviše, najviše interesovanja i posvećenosti u radu na ovom terenu pokazale su mlađe Albanke. To potvrđuju i podaci o broju opismenje populacije, koji govore da je od 198 žitelja ovog kraja koji su se naučili osnovama pismenosti, žena (113) bilo više od muškaraca (85).¹⁰⁴⁴

¹⁰⁴¹ DACG, MPRS NRCG 1947, f-21, 942/2, tabelarni pregled kampanje za suzbijanje nepismenosti u srezu barskom (novembar 1946 – april 1947). Od 15-30 godina opismenjeno je 165 (43 muškarca; 122 žene), od 30-60 godina 122 (28 muškarca; 94 žene), dok se od populacije iznad 60 godina pismenosti naučio samo 1 tečajac. Tako je od ukupnog broja nepismenih u srezu opismenjeno 228 tečajaca ili 6,51% ukupnog broja nepismenih. Do kraja aprila 1947. opismenjeno 732 stanovnika (124 muškarca; 608 žena), ili 16,55% ukupnog broja analfabeta u srezu. (*Isto*)

¹⁰⁴² DACG, MPRS NRCG 1947, f-21, 942/4, rezultati kampanje protiv nepismenosti u ulcinjskom srezu za period novembar 1946 – april 1947. godine, bez datuma. Moguće da je ulcinjski srez postigao za nijansu gore rezultate u kampanji protiv opismenjavanja, ali pritom se ne smije zanemariti da je zbog poražavajućih rezultata u barskom srezu kampanja produžena do kraja aprila 1947. godine, pa su rezultati bili značajno poboljšani. Kako god, ukupno je u ulcinjskom srezu u ovom periodu obuhvaćeno 1.493 tečajaca, što je bilo 25,44% ukupnog broja nepismenih u srezu. Od toga je od 15-30 godina bilo 1.051 (519 muškaraca; 532 žene), od 30-60 godina 408 (222 muškarca; 186 žena), dok je preko 60 godina bilo 34 tečajca (15 muškaraca; 19 žena). Za pola godine koliko je trajala kampanja, opismenjeno je bilo 946 tečajaca. Većina opismenjenih bila starosne dobi od 15-30 godina – 763 (391 muškarac; 372 žena), od 30-60 godina bilo ih je 182 (102 muškarca; 80 žena), dok je iznad 60 godina bila samo 1 osoba (1 žena). Ukupno je opismenjeno 946 nepismenih (16,11%). Na opismenjavanju je i dalje radilo 7 tečaja sa 77 tečajaca. (*Isto*)

¹⁰⁴³ *Pobjeda*, 2. april 1947, 4.

¹⁰⁴⁴ *Pobjeda*, 23. april 1947, 4. S obzirom da su tečajevi u Krajini počeli sa zakašnjenjem, radili su svakodnevno „do pola noći“. (*Isto*); Na području Mjesnog narodnog odbora u Vladimiru tokom kampanje organizovano je 55 analfabetskih tečajeva, kojima je obuhvaćeno 590 nepismenih. „Najbolji uspjeh je postignut na tečaju u selu Donja Klezna, kojim je rukovodio omladinac Nikola Krekić, koji je uložio mnogo truda da opismeni što veći broj analfabeta. Ovim tečajevima je opismenjeno 40% polaznika, što je ipak dobar uspjeh, s obzirom da tečajevima nijesu rukovođila stručna lica.“ (*Pobjeda*, 10. maj 1947, 5.);

Činjenica da je zbog nedostatka albanskog prosvjetnog kadra, rad tečajeva bio povejeran nekvalifikovanom kadru ne umanjuje značaj tih rezultata. Jer stručni kadar nije bio garant uspješnosti rada tečajeva, budući da njihovo zalaganje nije uvijek bilo na zavidnom nivou. Naprotiv, u nekim mjestima titogradskog sreza, upravo je „krivicom prosvjetnih radnika i odgovornih lica“, bio obustavljen rad nekih tečajeva.¹⁰⁴⁵ S druge strane, slučajevi da nekvalifikovan kadar postigne zapažne rezultate u opismenjavanju bili su brojni. Pritom, u albanskim sredinama je poseban akcenat u radu tečajeva bio na savladavanju čitanja, pisanja i osnovnih računskih operacija, za što je bilo dovoljno nekoliko razreda osnovne škole i volja da se radi sa tečajcima.

No, i pored toga, na području Tuzi, od 389 opismenjene su bile samo 42 osobe (10,7%), što je bio, ako ne najgori, svakako među najgorim rezultatima u titogradskom srezu. Za razliku od područja koja su zakazala u radu na opismenjavanju, u krajevima nastanjenim Albancima naročito su se istakli: MNO u Dinoši, Vuksanlekić i Zatrijebač, gdje opismenjen nemali broj polaznika (u Dinoši 201 tečajac od 394; u Vuksanlekiću 204 od 804; u Zatrijebču 111 tečajaca od 404).¹⁰⁴⁶ Više od 500 opismenjenih Albanaca na području titogradskog sreza, značajno je smanjio udio nepismene populacije na ovom području, što je bio rezultat savjesnog i predanog rada rukovodilaca tečajeva, koje je za dobre rezultate vlast stimulisala novčanim nagradama. Pravo na nagradu u krajevima u kojima se se govorio srpski jezik imao je svaki rukovodilac koji opismeni 15, odnosno 11 tečajaca u albanskim sredinama. Tokom zimske kampanje 1946/47. u titogradskom srezu uslove za nagradu ispunjavalo je 53 rukovodioca tečaja, od kojih su skoro polovina (25) bili albanske nacionalnosti. Kada je riječ o obrazovnom profilu rukovodilaca tečaja, kvalifikacije učitelja imalo je 11, privremenih učitelja bilo je dvoje, dok su ostali bili po

Radom analfabetskih tečajeva području Anamala (prostor od Mrkojevićkog polja do rijeke Bojane i od Murićana do Šaskog jezera) rukovodili „su omladinci i pismene žene sa nekoliko razreda osnovne škole“. Pozitivan primjer u radu na opismenjavanju stanovništva bio je omladinac Šaćir Alović iz Vladimira, koji se preko tečajeva opismenio prethodne godine, a 1947. je opismenio 12 žitelja ovog kraja. Od žena se istakla Nuriya Hodžić, žena Hafiza Sulejmana Hodžića iz sela Rastiš, koja je rukovodila radom ženskog tečaja. „U organizovanju tečajeva prvenstvo vodi omladina Vladimira koja je organizovala 41 tečaj.“ (*Pobjeda*, 9. mart 1947, 4.)

¹⁰⁴⁵ *Pobjeda*, 24. maj 1947, 6.

¹⁰⁴⁶ *Isto*. Tečajevi su se raspali u selima Gornji Kokoti, Cijevnoj i Matagužima. „Jedan od tečajeva je zbog malog broja posjetilaca priključen drugom, tako da su ostala još svega dva tečaja.“ Radom nijesu zadovoljavali MNO Golubovicma, gdje je od 1.023 opismenjeno 120 tečajaca, dok je u Pelevom Brijegu od 223 nepismena opismenjeno 39 osoba. Najbolje rezultati u radu na opismenjavanju u titogradskom srezu postignuti su u Gornjoj Gorici i Cerovicama. (*Isto*)

zanimanju zemljoradnici. Od rukovodilaca albanske nacionalnosti svi su bili zemljoradnici. Ali, to im očigledno nije bila prepreka da tokom ove kampanje opismene nekoliko stotina lica albanske nacionalnosti.¹⁰⁴⁷ Iako od ukupno 101 osobe koje su rukovodile tečajevima, skoro polovina nijesu ispunjavali uslove za nagradu, broj opismenjenih stanovnika nije bio zanemarljiv.¹⁰⁴⁸

Dobri rezultati na opismenjavanju muslimansko-albanske populacije postignuti su i u andrijevičkom srezu, na području „mjesnih odbora Plav i Gusinje, gdje je kampanja narodnog prosvjećivanja bila najbolje organizovana“. Posebno na teritoriji Plava, gdje je oko 63% nepismenih pohađalo tečejeve. Od toga je opismenjeno 57,24% (783) tečajaca. Dobri rezultati postignuti na terenu ovog mjesnog odbora dobijaju na značaju, kada se uporede sa ukupnim brojem opismenjenih lica u srezu, kojih je bilo 1.297 (22,83% od ukupnog broja nepismenih u andrijevičkom srezu). To govori da se samo na području Plava osnovama pismenosti naučilo oko 60% populacije predviđene da se opismeni, što je bio najbolji rezultat u andrijevičkom srezu. Nešto slabiji, ali takođe dobri rezultati, postignuti su u radu tečajeva (8) na albanskom jeziku, kojima je obuhvaćeno 225 od 475 nepismenih (47%). Time je ovim krajevima broj nepismenog stanovništva značajno bio smanjen, baš kao i u andrijevičkom srezu, u kome je do sredine 1947. opismenjeno 2.081 lice (od 2.581), ili oko 34% ukupnog broja nepismenih.¹⁰⁴⁹ Nakon što je aprila 1947. završena kampanja u borbi protiv nepismenosti, veće aktivnosti u radu tečajeva tokom maja mjeseca nije bilo na prostoru andrijevičkog,¹⁰⁵⁰ ulcinjskog¹⁰⁵¹ i barskog sreza.¹⁰⁵²

¹⁰⁴⁷ DACG, MP RS NRCG 1947, f-21, 783/1, L. Vukčević, povjerenik kulturno-prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Titogradu – Ministarstvu prosvjete, 27. maj. Perković Deda opismenio je 11, Nol Dedvukaj 14, Paljok Ljuca 13, Nikol Pako 14, Đon Ljuca 26, Đon Lani 13, Nuo Vuksani 16, Ljuca Nikola 17, Fran Rezho 17, Vuksan Pjetri 21, Uco Rok 33, Koc Đoka 15, Đurašević Deda 11, Čungović Đon 23, Prenkčević Noš 15, Sećaj Husein 15, Bećaj Jusuf 14, Ivezaj Fran 27, Ljuljđuraj Pjeter 18, Berišaj Đon 13, Ljuljđuljaj Preljoc 11, Berašaj Paljoka 22, Ivezaj Leka 16, Vuljaj Đerd 18 i Koljaj Nika 11 tečajaca. (*Isto*)

¹⁰⁴⁸ DACG, MP RS NRCG 1947, f-21, 929/2, spisak rukovodilaca analfabetskih tečajeva i brojem opismenjenih, bez datuma.

¹⁰⁴⁹ *Pobjeda*, 12. april 1947, 4; 17. maj 1947, 6. „Prosvjetni aktivisti dali su na početku kampanje obavezu da će tečajevima obuhvatiti 30% nepismenih. Ova obaveza prevaziđena je za 12,89% procenata, jer je obuhvaćeno u 103 tečaja 2.581, odnosno 42,89% svih nepismenih.“ (*Isto*)

¹⁰⁵⁰ DACG, MP RS NRCG 1947, f-21, 800/1, N. Čulafić, referent za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Andrijevice – Ministarstvu prosvjete, 8. jun.

¹⁰⁵¹ DACG, MP RS NRCG 1947, f-21, 802/1, A. Resulbegović, povjerenik Sreskog narodnog odbora Ulcinj – Ministarstvu prosvjete, 30. maj. U ulcinjskom srezu tokom maja sa radom su završila dva tečaja, jedan je

U barskom srezu, kome je u međuvremenu priključen nekadašnji ulcinjski srez, poseban akcenat bio je na opismenjavanju Albanaca na području Krajine, gdje je nepismenost stanovništva bila i dalje „skoro stoprocentna“, zbog čega su se pojedni lolakni odbori (Ostros) obavezali da će do kraja godine opismeniti 240 nepismenih ljudi.¹⁰⁵³ Imajući u vidu generalno loše rezultate rada u barskom i ulcinjskom srezu tokom 1946/47. godine, opismenjavanje albanske populacije na području Krajine bio je ambiciozan i zahtijevan, ali ne i neostvariv zadatak. No, ako je zbog loših rezultata u barskom i nekadašnjem ulcinjskom srezu nezahvalno bilo davati prognoze, za područje Plava, koje je postiglo najbolje rezultate tokom treće kampanje opismenjavanja u andrijevičkom srezu, plan masovnih organizacija da do kraja godine opismene 50% ukupnog broja nepismenih, ulivao je nadu u uspjeh.¹⁰⁵⁴

U susret novoj kampanji početkom septembra 1947. u Ministarstvu prosvjete, održan je sastanak predstavnika svih antifašističkih odbora i Ministarstva, s ciljem da se oformi Glavni odbor za borbu protiv nepismenosti. Tom prilikom je konstatovano da je protekla kampanja mogla dati znatno bolje rezultate, da su se sve organizacije, organi vlasti i prosvjetni radnici više angažovali da uključe u tečajeve što veći broj analfabeta. No, umjesto da od početka ozbiljno shvate rad na opismenjavanju, do toga je došlo tek kada je postalo jasno da će uspjeh kampanje biti doveden u pitanje. Od tada se značajno promijenio pristup poslu, što je na koncu dovelo do toga da je zadatak o opismenjavanju 20% nepismene populacije na republičkom nivou bio ne samo ostvaren, već i premašen za par procenata (23,40%). Ali, uprkos zadovoljavajućem ishodu na kraju kampanje,

bio u toku (Ulcinj), dok su na seoskom terenu zbog poljskih radova svi tečajevi obustavili rad. Na tečajevim koji su završeni u ulcinjskom srezu, obuhvaćeno je 23, a opismenjeno je 16 muslimanski. (*Isto*)

¹⁰⁵² DACG, MPRS NRCG 1947, f-21, 942/1, A. Ramusović, zastupnik povjerenika kulturno-prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 18. jun. Nakon završetka kampanje u barskom srezu opismenjeno je 14 nepismenih: od 15-30 godina 8 (1 muškarac; 7 žena), a od 30-60 godina pismenosti se naučilo 6 tečajaca (6 žena). U bivšem ulcinjskom srezu od 15-30 godina opismenjeno je 12 (12 žena), a od 30-60 godina 4 tečajca. Tokom druge polovine juna 1947. jedino je radio tečaj u Starom Baru, koji je pohađalo 10 slušalaca. „Ostali tečajevi su privremeno obustavili rad, a nastaviće ga u početku jeseni.“ (*Isto*)

¹⁰⁵³ *Pobjeda*, 28. jun 1947, 3. Vojne vlasti evidentirale su 188 nepismenih regruta (rođenih 1928) sa područja Mjesnih odbora Bratica, Vladimir, Ostros, Pečurice, Sukobin, Ulcinj i Štoj, od kojih je većina bila albanske nacionalnosti. No, budući da je obaveza njihovog opismenjavanja padala na „teret narodnih vlasti“, vojne vlasti su zahtijevale da ih one i opismene „do redovnog regrutovanja“. (DACG, AOBR, SNOBR 1947, k. 17, 349, M. M. Tomović, šef vojnog odsjeka – Sreskom narodnom odboru Bar (prosvjetnom odsjeku), 3. jun.

¹⁰⁵⁴ *Pobjeda*, 5. jul 1947, 5.

neodgovoran odnos prema poslu, uz djelimično nezadovoljavajuće ishode na ispitima, imali su za posljedicu da oko 5.000 nepismenih nije završilo tečajeve. Budući da se nije radilo o zanemarljivom broju, kao i da se na početku nove kampanje ne bi ponovili propusti iz prethodne, Glavni odbor za suzbijanje nepismenosti postavio je sljedeće zadatke: da sreski odbori opismene sve analfabete do 50 godina, izuzev u barskom srezu gdje je zbog specifičnih prilika bilo neophodno opismeniti 60% ove populacije; da do 15. oktobra sreski odbori pošalju Ministarstvu prosvjete tačne podatke o broju nepismenih, uz obavezne karakteristike o uzrastu, polu, narodnosnoj grupi i zanimanju; da se do sredine oktobra odrede rukovodioci tečajeva po selima i zaseocima; da se od 20-23. oktobra obavi savjetovanje sa rukovodiocima tečajeva i postave zadaci; da se od 23-31. oktobra organizuje udarna nedjelja, tokom koje bi se uključila većina nepismenih; da rad tečajeva počne 1. novembra 1947. godine, a završi se 28. februara naredne godine, nakon čega će ispiti trajati do 10. marta (1948); da tokom kampanje sreski sa mjesnim odborima za borbu protiv nepismenosti obilaze, kontrolišu redovnost pohađanja, interesuju se za uspjeh i kvalitet nastave na tečajevima, kao i da se zalažu za idejno-politički rad s tečajcima, koji je tokom prethodne godine bio veoma slab.¹⁰⁵⁵ Da bi se ostvarili ovi zadaci, neophodno je bilo da se na vrijeme okončaju pripreme i ubijede analfabeti, „da im pismenost otvara oči na putu u novi život i da je to njihov dug prema otadžbini“. Poseban pažnju u radu trebalo je posvetiti manjinskim i drugim sredinama, u kojima je zbog velikog broja nepismene populacije bilo neophodno organizovati desetodnevne kurseve za rukovodioce analfabetskih tečajeva i izvršiti upis tečajaca (osim u barskom srezu). Samo takav pristup garantovao je ostvarenje Petogodišnjeg plana, koji je, između ostalog, na prosvjetnom planu podrazumijevao iskorijenjivanje nepismenosti.¹⁰⁵⁶

Zadaci Glavnog odbora za novu kampanju bili vrlo ambiciozni, pa su tokom septembra započele pripreme za kampanju. U barskom srezu su u toku ovog mjeseca oformljeni sreski i mjesni odbori za suzbijanje nepismenosti, koje su činili najaktivniji

¹⁰⁵⁵ DACG, MPRS NRCG 1947, f-24, 1475/2, proglas Glavnog odbora NR Crne Gore za borbu protiv nepismenosti, bez datuma. Sastanak je održan 8. septembra 1947. godine

¹⁰⁵⁶ DACG, MPRS NRCG 1947, f-21, 747/17, proglas Glavnog odbora NR Crne Gore za borbu protiv nepismenosti, 1. oktobar. Glavni odbor NR Crne Gore za borbu protiv nepismenosti činili su: Milka Cerović, član sekretarijata Zemaljskog vijeća Narodne omladine, Dobrila Ojdanić, član Glavnog odbora AFŽ, Đoko Pejović, sekretar Zemaljskog odbora prosvjetnih radnika, Pavić Popović, instruktor Zemaljskog vijeća Narodne omladine, Marko Kažić, načelnik Odjeljenja za narodno prosvjećivanje i kulturu i Vukašin Radonjić, šef Odsjeka za narodno prosvjećivanje. (*Isto*)

članovi vlasti i frontovskih organizacija. U svim mjesnim odborima izvršen je popis nepismenih, izabrani su rukovodioci tečajeva i oformljeni tečajevi za obuku omladinaca koji će rukovoditi tečajevima u albanskim sredinama sa velikim brojem nepismenih (Ostros, Vladimir, Sukobin i Kosić).¹⁰⁵⁷ Koliko je nepismenost bila izražena u ovim krajevima, i o kakvom se društvenom problemu radilo, najbolje ilustruje podatak da je samo na području mjesnog odbora Vladimir (kome je pripadalo i selo Sukobin), na početku ove kampanje bilo 1.380 nepismenih stanovnika (574 muškarca; 706 žena),¹⁰⁵⁸ što je za oko stotinu nepismenih bilo manje nego što je ukupno bilo analfabeta u urbanom dijelu Nikšića, Pljevalja, Cetinja i Titograda. Ovi komparativni podaci najbolje ilustruju, koliko je rad na suzbijanju nepismenosti u albanskim sredinama bio zahtjevan, budući je broj nepismenih u pojedinim odborima bio približan broju analfabeta kao u hercegnovskom srezu 1946. godine (1.599).¹⁰⁵⁹ Zato ne čudi, što je vlast u novoj kampanji za barski odredila znatno manju normu nego za druge crnogorske srezove. Zbog dobrih rezultata tokom prethodne kampanje u nekim albanskim sredinama u zaleđu Bara (Šestani), rad na suzbijanju nepismenosti bio je umnogome olakšan. Ali, su zato rukovodioci tečajeva na području ostalih dijelova barskog sreza nastanjenih Albancima (Vladimir, Krajina, Štoj) imali mnogo posla. Svjesne te, kao i činjenice da je barski srez tokom prethodne kampanje postigao najgore rezultate u Crnoj Gori, na kursovima za rukovodioce tečajeva uoči početka nove kampanje obučavano je oko 100 mladih ljudi za opismenjavanje albanske populacije.¹⁰⁶⁰ To govori da su ambicije vlasti u novoj kampanji bile velike.

¹⁰⁵⁷ DACG, MPRS NRCG 1947, f-24, 1595, I. Marović, povjerenik kulturno-prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 9. oktobar. Tečajevi za obuku omladinaca su počeli sa radom 6. oktobra 1947. godine, a njima su rukovodili: Radivoje Roganović, školski instruktor (Ostros), Minja Nikolaidis, referent Ministarstva prosvjete (Donji Kosić), Jovan Vukmanović, sreski referent za narodno prosvjeđivanje (Sukobin) i Divanović Jusuf, upravitelj Više osnovne škole u Vladimiru (Vladimir). Tečajevi su trajali 15 dana, a u radu su im pomagali mjesni učitelji. (*Isto*)

¹⁰⁵⁸ *Pobjeda*, 11. oktobar 1947, 6.

¹⁰⁵⁹ *Pobjeda*, 31. maj 1947, 1. U Nikšiću (199), Pljevljima (313), Cetinju (579) i Titogradu (392) bilo je ukupno 1.483 nepismena stanovnika.

¹⁰⁶⁰ *Pobjeda*, 14. oktobar 1947, 6; *Pobjeda*, 21. oktobar 1947, 6. Na tečaju u Kosiću obučavala su se 23, Vladimiru 24, Sukobinu 22 i Ostrosu 28 omladinaca, koji su od 1. novembra 1947. rukovodili radom analfabetskih tečajeva. Pored učitelja koji su radili na tom području, kao rukovodioci tečajeva angažovani su omladinci, koji su prošli kroz ovu obuku u Jugoslovenskoj armiji i tokom rada na Omladinskoj pruzi. U Mjesnom odboru Vladimir do kraja oktobra 1947. formirana su 92 tečaja, dok u Ostrosu to nije bilo urađeno „ali se računa da će ih biti oko 40.“ (*Isto*)

Pred početak nove kampanje, ustanovljeno je da u barskom srezu ima 7.191 nepismeno lice (990 omladinaca). Od toga je samo na području Krajine (Mjesni odbor Ostros) bilo više od 5.000 nepismenih. Da se radilo o ogromnom broju, svjedoči podatak da je na području tog dijela barskog sreza živjela oko petine nepismene populacije u Crnoj Gori. Zbog velikog broja analfabeta, u novoj kampanji prioritet je bio da se rad tečajeva u potpunosti uskladi sa upustvima Glavnog odbora za suzbijanje nepismenosti, obuhvati sve nepismena populacije od 15-50 godina, teritorija sreza podijeli na tečajeve, ali i da se ostvari bolja koordinacija u radu sa mjesnim odborima i masovnim organizacijama, što tokom prethodne kampanje nije bio slučaj.¹⁰⁶¹ Ukratko za razliku od prethodnih, od nove kampanje se očekivao organizovan i planski rad, što ako je suditi po završnim priprema, nije trebalo da izostane. Objektivne teškoće u radu tečajeva očekivale su se na području nastanjenom Albancima, zbog jezičke barijere, kao i činjenice da rukovodioci tečajeva nijesu znali dobro albansko pismo, dok su tečajci loše vladali srpskim jezikom, na kome je većina stanovništva ovog kraja željela da se opismenjuje. Opredjeljenje većine tečajaca da se opismeni na srpskom jeziku bila je nesumnjivo progersivna u praktičnom i integrativnom smislu, ali otežana komunikacija između rukovodioca i tečajaca kao realna prepreka, ukazivala je još prije početka nove kampanje da će u kvalitativnom smislu oni biti veoma upitni. To je bio svakako jedan od najvećih, ali ne i jedini problem u radu tečajeva u ovim krajevima.¹⁰⁶²

¹⁰⁶¹ *Pobjeda*, 23. oktobar 1947, 3; *Pobjeda*, 1. novembar 1947, 6; Sjednici su prisustvovali podpresjednik Narodne skupštine Andrija Mugoša i poslanik Dušan Đurović. „Sjednicu je otvorio Ilija Marović, koji je naglasio da je cilj sjednice dogovor na koji će način postići bolje uspjehe na suzbijanju nepismenosti u Srezu barskom...Osvrćući se na propuste i nedostatke koji su kočili rad u prošlogodišnjoj kampanji za suzbijanje nepismenosti on je rekao da su prošlogodišnji tečajevi kasno počeli sa radom, da se tečajevi nijesu pohađali, da su se mnogi od njih raspali, da u te tečajeve nijesu bili obuhvaćeni svi nepismeni, da nije bilo dovoljno prostorija i da je volja prosvjetnih radnika za rad bila slaba. Pored toga nije bilo dovoljno materijala, dok je obaviještajna služba i evidencija bila veoma slaba.“ Na kraju sjednice je donijeta rezolucija, kako bi se poboljšao rad tečajeva u novoj kampanji. Između ostalog, ona je predviđala da gdje ne postoje uslovi za otvaranje tečajeva, da se obrazuju grupe, a onamo gdje to ne može, da se odaberu omladinci i frontovci koji će opismenjivati pojedince. „Dalje je riješeno da se održe konferencije sa rukovodiocima tečajeva, a ovi sa narodom, kako bi se narod upoznao sa važnošću opismenjavanja. Isto tako treba da se odrede prostorije u kojima će se održavati tečajevi“ i da se na vrijeme pribaviti neophodan materijal. (*Pobjeda*, 23. oktobar 1947, 3.); Na području Mjesnog odbora Ostros od 1. novembra je trebalo da otpočnu sa radom 37 analfabetskih tečajeva. (*Pobjeda*, 1. novembar 1947, 6.)

¹⁰⁶² *Pobjeda*, 1. novembar 1947, 6. Početkom oktobra 1947. u barskom srezu održani su petnaestodnevni tečajevi za rukovodioce analfabetskih tečajeva: u Vladimiru 3, koje je pohađalo 72 omladinca, a u Krajini 1 (37 omladinaca i starijih frontovaca). (*Isto*)

Pripreme za početak nove kampanje obavljene su i u ostalim dijelovima Crne Gore nastanjenim Albancima, ali zbog nešto boljeg rada u prethodnom periodu i manjeg broja albanske populacije, očekivanja su bila da problemi neće biti kompleksni kao u barskom srezu. U andrijevičkom srezu nepismenih stanovnika od 15-50 godina bilo 2.142 (1.828 žena, oko 85%), a većina analfabetske populacije živjela je na prostoru Gusinja (741) i Plava (580). Za razliku od većine Albanaca sa područja barskog sresa, koji su izrazili želju da se opismenjavaju na srpskom jeziku, njihovi sunarodnici iz plavsko-gusinjanskog kraja na tečajevima su se opismenjivali na albanskom jeziku.¹⁰⁶³ Iako su imali pravo na to, Albanci barskog sresa su bili znatno fleksibilniji i naklonjeniji integrativnim procesima, što je bila posljedica pozitivnog istorijskog iskustva i duže istorije suživota sa Crnogorcima.

Iako su tokom septembra i oktobra u svim srezovima izvršene pripreme da se što spremnije uđe u novu kampanju, u titogradskom srezu zabilježeni su brojni organizacioni propusti. Štaviše, ispostavilo se da sreska vlast nije imala evidenciju o organizaciji tečajeva, koliko tečajeva radi, da li je izvršena podjela nepismenih i organizovani tečajevi za rukovodioce... To je ukazuje da u susret novoj kampanji u organizacionom smislu nijesu riješeni brojni problemi, koje je proizvela slaba komunikacija između sreskih i mjesnih vlasti. S obzirom na okolnosti u kojima je u titogradskom srezu započela kampanja, izvjesno je jedino bilo da u ovom dijelu Crne Gore ima oko 5.160 nepismenih, od kojih je populaciju od 15-50 godina činilo 3.727 ljudi. Od toga je u albanskim krajevima (Tuzi, Zatrijebač, Dinoša i Vuksanlekić) bilo 1.876 nepismenih do 50 godina, što je bilo skoro polovina nepismene populacije sresa.¹⁰⁶⁴ Uprkos brojnim organizacionim propustima, ubrzo će se ispostaviti se da je po broju nepismenih uključenih u rad tečajeva titogradski srez bio među boljima u Crnoj Gori. Naime, od 3.727 nepismena lica, tokom novembra 1947. je procesom opismenjavanja bilo je obuhvaćeno 3.686 osoba, što bila skoro ispunjena norma i sjajan

¹⁰⁶³ *Pobjeda*, 28. oktobar 1947, 6. Naknadnim obilaskom terena, decembra 1947. godine, ustanovljeno je da u andrijevičkom srezu ima 1.978 nepismenih stanovnika do 50 godina starosti, jer su 174 osobe greškom uvrštene u spisak, među kojima je bilo „nekoliko članova koji su preturili 50 godina, nekoliko koji su slijepi, gluvi, duhovno zaostali i mnoga defektna lica“. Od ukupnog broja nepismenih, tečajevima je tokom decembra obuhvaćeno bilo oko 90% analfabeta ovog sresa. (DACG, MPRS NRCG 1948, f-32, 4/1, N. Čulafić, zastupnik povjerenika Sreskog narodnog odbora andrijevičkog sresa – Ministarstvu prosvjete, 30. decembar 1947.

¹⁰⁶⁴ *Pobjeda*, 13. novembar 1947, 1.

rezultat za srez koji početak kampanje dočeka u velikim problemima. S druge strane, u andrijevičkom srezu, koji je tokom prethodne kampanje poslije bjelopoljskog postigao najbolje rezultate u Crnoj Gori, na početku nove kampanje od 2.152 analfabeta tečajevima je obuhvaćena oko trećina nepismenih (732). Jedan od uzroka tome bio je indiferentan odnos vlasti i masovnih organizacijama, koje su rad analfabetskih tečajeva prepustili učiteljima. Tako je plan da se u Crnoj Gori tokom 1947/48. opismeni 23.873 stanovnika (19.646 žena), bio doveden u pitanje. Iako je s obzirom na iskustvo od prethodne kampanje (oko 20.000 nepismenih obuhvaćenih tečajevima),¹⁰⁶⁵ vlast očekivala da će u novoj kampanji opismeniti oko 24.000 ljudi, ispostavilo se da je precijenila mogućnosti. Planiranje koliko lica treba opismeniti bilo je veoma nezahvalno i nepredvidivo. Jer je taj proces podrazumijevao maksimalno angažovanje i zainteresovanost svih društvenih aktera, što je u praksi bilo teško ostvariti. Tako je andrijevički srez kao jedan od najboljih u prethodnoj, na početku nove kampanje imao brojne probleme u radu, a barski, koji ostvarivao najgore rezultate u opismenjvanju stanovništva u protekloj, na početku nove kampanje je premašio očekivanja, čime je „odskočio svojim uspjehom iznad ostalih srezova“. Iako je rad u ovom srezu bio otežan zbog velikog broja nepismenih i suočavanja „sa tvrdokornim otporom primitivizma“, ispostavilo se da se kompleksni problem mogu prevazići dobrim pripremama, organizovanim i angažovanim radom. Tako je umjesto 2.644 stanovnika, koliko je bilo predviđeno na početku kampanje, procesom opismenjavanja bilo obuhvaćeno 3.474 lica.¹⁰⁶⁶ Time je broj tečajaca (830 ljudi) značajno bio premašen, što je za srez koji je imao najgore rezultate u opismenjavanju bio ogroman uspjeh. Tim prije jer su najbolji rezultati postignuti u sredinama sa gotovo stoprocentnom nepismenošću stanovnika. Tako je području Krajine (Ostros) tečajevima (41) bilo obuhvaćeno 909, u Vladimiru 1.196 (91 tečaj), Štoju 127 (od 142), a u Šestanima 97% analfabeta. Za razliku od zaleđa Bara i Ulcinja nastanjenog Albancima, znatno slabiji rezultati postignuti su na području ulcinjskog kraja (MNO Ulcinj), gdje je od 346 osoba u rad tečajeva uključeno 78

¹⁰⁶⁵ *Pobjeda*, 22. novembar 1947, 1, 6.

¹⁰⁶⁶ *Pobjeda*, 22. novembar 1947, 6. U bjelopoljskom srezu je od 2.211 bilo obuhvaćeno svih 2.211 nepismenih; u danilovgradskom od 403 – 319; kolašinskom od 761 – 759; kotorskom od 753 – 595; nikšićkom od 1.748 – 1.321 i pljevaljskom 3.608 – 3.013 lica. (*Isto*)

nepismenih lica.¹⁰⁶⁷ No, generalno loš rezultat na ovom prostoru, nije mogao zasjeniti veliki broj Albanaca uključenih u rad tečajeva u barskom srezu. Posebno na području Ostrosa i Vladimira, „gdje su obuhvaćeni skoro svi nepismeni ispod 50 godina“.¹⁰⁶⁸ U albanskim krajevima titogradskog sreza broj tečajaca bio je znatno manji nego u barskom srezu, a njihov rad prilično otežan neurednim pohađanjem, kao i odsustvom pomoći i saradnje lokalne vlasti i organizacija.¹⁰⁶⁹ Istina, problemi u radu tečajeva u gotovo svim djelovima Crne Gore bili su slični, iako je štampa nerijetko idealizovala rad pojedinih srezova.

Očigledan primjer za to je bio barski srez, koji je zbog ogromnog broja nepismenih u štampi istican kao primjer dobrog rada, iako lokalna vlast u izvještaju upućenom Ministarstvu prosvjete početkom januara 1948. godine, ističe da tokom prethodnog mjeseca u ovom srezu „rad tečajeva nije dobar jer se osjeća nedovoljno pohađanje“. Štaviše, ispostavilo se da je lakše bilo animirati veliki broj nepismene populacije da su uključi u rad tečajeva, nego ih natjerati da ih redovno pohađaju. Stoga, činjenica da je u ovom srezu broj tečajaca bio premašen nije značio mnogo, jer bi sa manjim brojem lica koji ih redovno pohađaju, njihov rad bio mnogo efektivniji. Pohvalno je jedino bilo to što je tokom decembra 1947. podijeljeno nekoliko stotina bukvara na

¹⁰⁶⁷ *Pobjeda*, 4. decembar 1947, 6. U barskom srezu od 1. novembra otpočelo je sa radom 277 tečajeva. „Još početkom oktobra formiran je sreski odbor za borbu protiv nepismenosti. Odmah zatim obrazovani su mjesni odbori u koje su, pored prosvjetnih radnika i predstavnika masovnih organizacija ušli predsjednici ili sekretari mjesnog odbora.“ Za dobre rezultate na terenu nastanjenom Albancima najzaslužniji su bili: Radivoje Roganović (MNO Ostros), instruktor za manjinske škole i Junuz Divanović, sekretar MNO Vladimir. Pored ulcinjskog, loši rezultati su ostvareni su na terenu MNO Virpazar, gdje je od 310 nepismenih do 50 godina, bilo obuhvaćeno 59 lica. (*Isto*); U MNO Ulcinj radilo je 13 analfabetskih tečajeva, od kojih su 12 pohađale žene. Od toga se jedan broj tečajeva održavao na albanskom jeziku. Analfabetskim tečajem na Pristanu rukovodila je nastavnica ulcinjske gimnazije, „koja je 1946. god. nagrađena od Ministarstva prosvjete i proglašena za udarnicu za uspješan rad na kulturno-prosvjetnom polju“. Rad analfabetskih tečajeva u ovom Odboru otežavao je nedostatak bukvara na albanskom jeziku i rad na sakupljanju maslina. (*Pobjeda*, 13. decembar 1947, 2.); Prema podacima Sreskog izvršnog odbora u Baru, do kraja 1947. formirano je 164 tečaja, kojima je obuhvaćeno 1.654 nepismena stanovnika. (DACG, AOBR, SNOBR 1947, k. 17, 22907, Zapisnik redovne sjednice Sreskog izvršnog odbora Bar održane 14. decembra 1947. godine.)

¹⁰⁶⁸ *Pobjeda*, 6. decembar 1947, 4. Rad na suzbijanju nepismenosti na području MNO Bratica nije bio na tom nivou, ali je bio bolje organizovan od MNO Ulcinju. (*Isto*)

¹⁰⁶⁹ *Pobjeda*, 13. decembar 1947, 6. U selu Prifta radom tečaja rukovodio je Viktor Perkaj, koji je pronašao zgradu za tečaj, čiji su kiriju (1.200 dinara) plaćali tečajci. U ovom mjestu tečaj je pohađalo 48 Albanaca i Albanci, koji su radili „odlično“. Na terenu gdje je živjela albanska manjina, izvjesno Nika Perkaj je u cilju boljeg rada tečajeva i razvijanja rivalstva među tečajcima „zakazao takmičenje svim šiptarskim tečajevima“. (*Isto*)

srpskom i dovoljan broj „na šiptarskom jeziku“.¹⁰⁷⁰ Iako je u cilju podsticanja takmičarskog duha, štampa nerijetko neopravdano veličala i kritikovala rad tečajeva u pojedinim srezovima, u svim krajevima Crne Gore bilo je mnogo nesnalaženja i problema u radu.

Na prostoru barskog sreza u organizacionom i kvalitativnom smislu rad tečajeva bio je najbolji na terenu nastanjenom Albancima (Vladimir, Ostros), zahvaljujući savjesnom radu Junuza Divanovića (Vladimir) i instruktora za manjinske škole Radivoja Roganovića (Ostros), koji su na ovom području uključili u rad skoro sve nepismene stanovnike. Činjenica da je terenu Anamala (Vladimir) uključeno u proces opismenjavanja 1.292 lica, svjedoči da tečajevima nijesu uglavnom bili obuhvaćeni samo oni koji su bili u vojsci, na izgradnji pruge i bolesni. Na području Krajine (Ostros) obuhvaćenost je bila stoprocentna. Ako su u ovim krajevima postignuti impresivni rezultati, u drugim krajevima barskog sreza oni nijesu bili fascinantni.¹⁰⁷¹ Posebno kada je kvalitet rada tečajeva bio u pitanju. Zato razloge isticanja barskog sreza, kao uzora uspješnog rada, treba tražiti u boljoj pripremi za kampanju i eventualnom podsticanju rivalstva u toku nastavka kampanje.

U titogradskom srezu obilaskom terena utvrđeno je da je od 3.756 nepismenih stanovnika do 50 godina, tečajevima (188) bilo obuhvaćeno 3.236 nepismenih (464 muškaraca, 2.785 žena). U sklopu tečajeva formirano je 16 grupa, individualno su se opismenjivala 3 lica, dok je sa evidencije izbrisano zbog nemogućnosti da prate tečajeve („defektnosti“), udaje u Albaniju i drugih razloga, 50 nepismenih lica (8 muškaraca; 42 žene). Razlog što nekoliko stotina analfabeta do 50 godina nijesu bili obuhvaćeni tečajevima, bio je posljedica otpora jer „i pored ubijediivanja nije se mogao smanjiti ovaj

¹⁰⁷⁰ DACG, MPRS NRCG 1948, f-32, 57/1, B. Jančić, povjerenik prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 8. januar. U barskom srezu je radilo, prema ovim podacima, 236 analfabetskih tečajeva, kojima je obuhvaćeno 3.734 nepismenih do 50 godina. Rad na opismenjavanju odvijao se i po grupama i pojedinačno (Petrovac i Sveti Stefan). Veliku teškoću u radu tečajeva na srpskom jeziku predstavljao je nedostatak dovoljnog broja bukvara. Iako je oko 700 bukvara već bilo podijeljeno, nedostajalo je još oko 800 da bi se rad tečajeva odvijao nesmetano. Na albanskom jeziku je obezbijeden dovoljan broj bukvara, pa je izvjesna količina koje je predstavljala višak podijeljena „po školama za manjine jer i one oskudijevaju u tim knjigama“. (*Isto*)

¹⁰⁷¹ *Pobjeda*, 15. januar 1948, 2. U Starom Baru, Baru, Pečuricama i Ulcinju kampanja u borbi protiv nepismenosti je počela da „jenjava“. Primjera radi, u Starom Baru na početku kampanje od 307 nepismenih, tečajevima su bila obuhvaćena 254, da bi se početkom januara 1948. sveo na svega 40 tečajaca. U Zaljevu, Mikulićima i Podgradu tečajevima su bili obuhvaćeni svi nepismeni. (*Isto*)

broj“. Od toga je većina nepismenih (470) bilo sa terena „albanske manjine“. No, uprkos velikom broju nepismenih koji su odbijali da pohađaju tečajeve, u krajevima nastanjenim Albancima bilo je dosta poteškoća u radu, iako je od 1.382 osobe, tečajevima bilo obuhvaćeno 1.106 lica. Pored otpora koji je pružao dio nepismenih, najviše problema zadavalo je to što su tečajeve vodili privremeni učitelji i mladi ljudi, koji nijesu imali dovoljno iskustva. Ali, i pored toga „napredak u opismenjavanju Šiptara u ovom srezu“ bio je očigledan. Tako je u jednom albanskom selu rukovodilac tečaja opismenio na albanskom jeziku „svih 30 Šiptara - analfabeta“. Iako u konkretnom slučaju nije radilo o velikom broju ljudi, postignuti uspjeh ne može se iskazati brojem opismenjenih jer se radilo o populaciji kod koje je pismenost do 1945. bila privilegija rijetkih pojedinaca. Masovnim opismenjavanjem počeo je da se mijenja njihov pogled na svijet i stvaraju pretpostavke za bolju budućnost albanskog stanovništva. Istina, dobar dio Albanaca opismenjavanje nije shvatao kao prednost i šansu, već kao prisilu i rušenje tradicionalnog načina života koji je izdržao probu vremena, pa se zbog toga nijesu posebno zalagali u radu na opismenjavanju.¹⁰⁷²

Sumirajući rezultate tromjesečne kampanje za suzbijanje nepismenosti na republičkom nivou, od novembra 1947. do kraja januara 1948. širom Crne Gore organizovano je 1.220 analfabetskih tečajeva, kojima je bilo obuhvaćeno 23.010 (od 25.333) analfabeta do 50 godina. Iako plan nije bio ispunjen u potpunosti, vlast je bila optimistična da će na kraju „kampanja ipak uspjeti“, ili u najgorem slučaju „približno uspjeti“. Očekivanja su bila da će se u toku 1948. iskorijeniti nepismenost u Crnoj Gori. Tako bi se tokom 1949. sve snage usmjerile da lica koja su završila analfabetske, kao i osobe sa nepotpunim osnovnoškolskim obrazovanjem, pohađaju niže opšteobrazovne tečajeve. No, budući da ispiti još uvijek nijesu bili završeni, kao i da nemali broj srezova

¹⁰⁷² DACG, MPRS NRCG 1948, f-32, 83/1, S. Vešović, povjerenik kulturno-prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Titograd – Ministarstvu prosvjete, 12. januar, *Pobjeda*, 6. februar 1948, 2. Mjesna vlast u Zatrijebču nije se zalagala i pružala pomoć u organizaciji tečaja, „a učitelj Nikola Gegović kao mjesni kulturno-prosvjetni rukovodilac, nije ni pokušao da popravi to slabo stanje“. U Vuksanlekiću „učitelj Đoka Drešević nikako ne obilazi tečajeve kojima rukovode omladinci da popravi kvalitet nastave, ne pomaže da se tečajevi učvrste, te mnogim tečajevima prijeti opasnost od raspadanja“. U selu Koći 30 stanovnika opismenio je Đorđe Nuculović. Rad na opismenjavanju na terenu nastanjenom Albancima bio najslabiji na području MNO Zatrijebač, gdje je od 240 nepismenih tečajevima bilo obuhvaćeno 80 osoba, kao i na prostoru MNO Vuksanlekić. Ova dva Odbora (uz MNO Gornja Gorica) ostvarili su najslabije rezultate u titogradskom srezu. (*Isto*)

nije obuhvatio tečajevima sve analfabete, očekivanja da će se tokom 1948. iskorijeniti nepismenost bila su previše ambiciozna.¹⁰⁷³

To potvrđuju i rezultati popisa održanog u Crnoj Gori marta 1948. godine, koji su pokazali da kod populacije iznad devet godina nepismenost iznosila 26 procenata. Kod Albanaca je udio nepismenog stanovništva starijeg od devet godina bio je dvostruko veći (52%) nego na republičkom nivou. To govori da je 1948. svaki drugi Albanac u Crnoj Gori bio nepismen. Istina, kod populacije do 24 godine nepismenost je bila značajno manja (od 17-26%), dok je kod stanovništva starosne dobi od 25 do 64 godine (od 34,9-91%) premašivala republički prosjek.¹⁰⁷⁴ Budući da je nepismenost kod Albanaca u Crnoj Gori do 1945. godine bila skoro aposolutna, za samo nekoliko godina socijalistička vlast broj albanske analfabetske populacije smanjila je skoro duplo, što je bio veliki kulturološki podvig. Ali, da bi se kod radnosposobne populacije ona potpuno suzbila, vlast je imala još mnogo posla. Za razliku od Crne Gore, na nivou jugoslovenske federacije rezultati na opismenjavanju albanske populacije su bili su prilično deprimirajući, budući da je 1948. nepismenost kod Albanaca iznosila 73,73%, što ih je uz Rome (74,04%) svrstavalo među nacionalne zajednice sa ubjedljivo najvišom stopom analfabetizma u Jugoslaviji.¹⁰⁷⁵

¹⁰⁷³ *Pobjeda*, 7. februar 1948, 2.

¹⁰⁷⁴ *Statistički godišnjak NRCG 1955*, 38. Nepismenost populacije od 10-14 godina iznosila je 17%; od 15-19 godina 22%, od 20 – 24 godina 26%; od 25-29 godina 34,9%; od 30-34. godine 54%; od 35-39 godina 63%; od 40-44 godina 68%; 45-49 godina 77%; 50-54 godina 86%, od 55-59 godina 91%, od 60-64 godina 91%, iznad 65% godina 96%. (*Isto*, 38-41)

¹⁰⁷⁵ DACG, PV 1950, f-67, 41/12, nepismeno stanovništvo po grupama starosti i polu u kombinaciji sa narodnošću – stalno stanovništvo u FNRJ; Prema podacima Branka Petranovića, od 1946-1948. godine u Jugoslaviji se na maternjem jeziku naučilo da čita i piše 63.520 Albanaca (24,5%). (B. Petranović, *Jugoslavija na razmeđu 1945-1950*, 247); Prema podacima Miomira Gatalovića, do 1947. na prostoru Kosova i Metohije opismenjeno je oko 105.000 žitelja albanske nacionalnosti, otvoreno je 88 knjižnica i čitaonica na albanskom jeziku, kao i 243 nove škole u kojima se nastava odvijala na albanskom jeziku. (M. Gatalović, *Jugoslovenska državna politika na Kosovu i Metohiji 1958-1974*, 38); Na prostoru Makedonije 1945. bilo je oko 350.000 nepismenih osoba. Od toga su oko polovine analfabetske populacije činili pripadnici nacionalnih manjina, prevashodno Albanci i Turci. Na Kosovu i Metohiji je neposredno nakon rata, prema nekim podacima, bilo 84% nepismene populacije. Prema paušalnim procjenama partijskog rukovodstva na Kosovu i Metohiji, među Albancima je bilo pismeno od 5 do 10% populacije. Na prostoru Kosova i Metohije do kraja 1945. naučilo se osnovama pismenosti oko 4.500 Albanaca i Srba. (D. Bojković, *Komunistička partija Jugoslavije i albansko pitanje u Jugoslaviji 1919-1946*, 235); Od 1945. do 1951. na prostoru Kosova i Metohije, prema nekim podacima, opismenjeno je 206.075 lica. Do 1959. na Kosovu i Metohiji je analfabetske tečajeve pohađalo oko 260.000 lica. Od toga je bilo 182.000 Albanaca. (I. Vukadinović, *Autonomije Kosova i Metihije u Srbiji (1945-1969)*, 508)

Iako je vlast u Crnoj Gori imala još mnogo posla da suzbije nepismenost kod Albanaca, štampa je slavodobitno tvrdila da u nekim krajevima nastanjenim Albancima (Krajina), u kojima se prije rata nije mogao naći pismen čovjek, početkom 1948. nema više nijednog nepismenog čovjeka („nema ni jednog Krajnjana koji ne zna čitati i pisati“).¹⁰⁷⁶ Iako je plan u barskom srezu bio premašen za skoro 20%, obuhvaćenost Albanaca procesom opismenjavanja skoro aposlutna,¹⁰⁷⁷ a rad tečajeva u tim krajevima ocjenjen kao najbolji,¹⁰⁷⁸ imalo je još dosta posla da se nepismenost kod radnosposbne populacije iskorijeni. Ali, činjenica da se prije početka ove kampanje sreska vlast u Baru bolje organizovala nego prethodnih godina, obučivši za petnaest dana 107 Albanaca mlađe životne dobi da rukovode tečajevima, broj opismenjene albanske populacije značajno se povećao na ovom području. Štaviše, bez velikog pregalaštva rukovodilaca tečajeva u albanskim krajevima, zasigurno da se u toku ove kampanje na području barskog sreza do 10. aprila 1948. ne bi opismenilo 53% radnosne populacije, među kojom su Albanci bili ubjedljivo najbrojniji.¹⁰⁷⁹ Iako je do ostvarenja norme za ovu kampanju bilo neophodno opismeniti još 7% nepismenih, evidentno je bilo da će se u nastavku kampanje rezultat dodatno poboljšati. Tim prije jer je u aprilu i maju 1948. opismunjeno još 336 lica u barskom srezu, pa je tako uz 2.308 osoba koji su ovoj kampanji ranije naučili osnovama pismenosti, do ispunjenja norme neophodno bilo opismeniti još 172 osobe. Iako su tečajevi tokom proljećnih i ljetnjih mjeseci slabije posjećivani (kampanja je trajala do kraja avgusta),¹⁰⁸⁰ izgledno je bilo da će barski srez ispuniti normu, jer podaci o broju opismenjenih na izgradnji pruge Nikšić-Titograd nijesu

¹⁰⁷⁶ *Pobjeda*, 13. februar 1948, 2.

¹⁰⁷⁷ *Pobjeda*, 19. mart 1948, 2.

¹⁰⁷⁸ *Pobjeda*, 30. mart 1948, 2. Najviše zasluga za rad i uspjeh koji su portigli tečajevi na teritoriji MNO Ostros imao je učitelj Radivoje Roganović, koji je rukovodio „čitavom mrežom tečajeva u Mjesnom odboru i pružajući stručnu pomoć, uprkos mnogih teškoća, doprinio je da rad tečajeva ovako uspije. Po kvalitetu rada, broju obuhvaćenih i uspjesima na ispitu najbolje rezultate je pokazao analfabetički tečaj u Vrljićima s kojim je radio Tahir Kanačević. On je opismenio 34 analfabeta. Za njim ne izostaje tečaj u Čobovićima, na kome je opismunjeno 25 analfabeta, a s kojim je radio Jusuf Čobović. Takode dobre rezultate pokazali su tečajevi s kojima su radili Alija Cuković, Kasem Ramušević i Salo Canović. Tečajcima su pružena osnovna znanja iz računa, istorije i zemljopisa, koja će im umnogome olakšati uspješniji rad u višim oblicima prosvjećivanja. I po ostalim mjesnim odborima privode se kraju ispiti na analfabetičkim tečajevima. U mjesnom odboru Šestana obavljani su ispiti u Gornjim i Donjim Murićima, Besama, Rjepcu i Jurzi, na kojima je pokazao uspjeh 61 polaznik.“ (*Isto*)

¹⁰⁷⁹ DACG, MPRS NRCG 1948, f-35, 609/1, I. Marović, zastupnik povjerenika prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 10. april.

¹⁰⁸⁰ DACG, AOBR, SNOBR 1948, k. 13, 10441, izvještaj o radu Sreskog izvršnog odbora za mjesec april i maj 1948. godine, 11. jun.

bili konačni, što je ulivalo nadu da će se nakon njihove obrade broj nepismenih dodatno smanjiti.¹⁰⁸¹ U svakom slučaju, rezultati rada u barskom srezu bili su za pohvalu. Posebno ako ima u vidu da je u administrativnom pogledu u ovoj kampanji on obuhvatio i bivši ulcinjski srez. Tako je za samo godinu dana, ovaj srez po pitanju opismenjavanja prešao put od najgoreg do najboljeg crnogorskog sreza.¹⁰⁸²

Razlog više da bude zadovoljna radom tečajeva u barskom srezu, vlast je imala zato što su od 2.230 osoba koji su položili ispit do kraja aprila 1948. godine, Albanci činili nešto više od 70% (1.624) tečajaca (na srpskom položilo 606). Iako je u radu tečajeva u tim krajevima bilo dosta manjkavosti, vlast ih je nastojala nivelisati uključivanjem opismenjenih tečajaca u rad čitalačkih grupa.¹⁰⁸³ Jedno je bilo sigurno, dobri rezultati na opismenjavanju albanskog stanovništva, počeli su polako da mijenjaju svijest kod Albanaca, koje su prethodni režimi držali „u mraku neprosvjedenosti“. Sve veći broj opismenjenih Albanaca, među kojima je bilo dosta žena, bio je ohrabrujući signal po pitanju emancipacije albanske populacije.¹⁰⁸⁴ Do 1. septembra plan o opismenjavanju u barskom srezu je bio ispunjen.¹⁰⁸⁵

¹⁰⁸¹ DACG, MPRS NRCG 1948, f-35, 679/1, I. Marović, zastupnik povjerenika prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 8. maj. Tokom marta 1948. opismenjeno je 1.972, a u aprilu 268 tečajaca. Tako je od 3.734, tokom dva mjeseca opismenjeno 2.240 tečajaca. (DACG, MPRS NRCG 1948, f-35, 706/1, J. Đakonović, zastupnik povjerenika prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 15. maj.

¹⁰⁸² *Pobjeda*, 12. maj 1948, 4. Na osnovu položenih ispita tokom marta i aprila 1948. u Crnoj Gori su postignuti su sljedeći rezultati. U andrijevičkom srezu od 1.828 nepismenih do 50 godina, u martu su položili ispit 1.143 tečajaca, a u aprilu 261; barskom (2.644) u martu 1.972, u aprilu 268; beranskom (3.567) u martu 1.722, u aprilu niko; u bjelopoljskom (2.204) u martu 453, u aprilu 1.069; daniilovgradskom (507) u martu 89, u aprilu 105; kolašinskom (747) u martu 320, u aprilu 460; kotorskom (753) nijesu organizovani ispiti; nikšićkom (1.411) u martu 427, u aprilu 598; pljevaljskom (3.307) u martu 1.201, u aprilu 459; titogradskom (3.499) u martu 660, u aprilu 1.248; hecegrovskom (425) u martu 139, u aprilu 12; cetinjskom (721) u martu 74, u aprilu 125; durmitorskom (1.064) u martu niko, u aprilu 300; Nikšiću – grad (39) u martu niko, u aprilu 19; Pljevlja – grad (121) u martu 85, u aprilu niko; Titograd – grad (184) u martu 138, u aprilu niko, Cetinje – grad (109), u martu 12, u aprilu niko. Tako je od 23.130 nepismenih u Crnoj Gori do 50 godina opismenjeno tokom marta i aprila 13.269 tečajaca (u martu 8.345, a u aprilu 4.924). Da bi se u potpunosti ispunila norma neophodno je bilo opismeniti 9.771 osobu, koje su se opismenjivale preko tečajeva i manjih grupa. (*Isto*); Na teritoriji MNO Bratica do kraja maja opismenjeno je 84%, u Ostrosu 74%, dok su nešto slabiji rezultati na planu opismenjavanja tečajaca bili u Štoju (31%) i Ulcinju (26%). (DACG, AOBR, SNOBR 1948, k. 13, 10441, izvještaj o radu Sreskog izvršnog odbora za mjesec april i maj 1948. godine, 11. jun.)

¹⁰⁸³ DACG, MPRS NRCG 1948, f-35, 679/1, I. Marović, zastupnik povjerenika prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 8. maj.

¹⁰⁸⁴ *Pobjeda*, 31. mart 1948, 2. U Ulcinju je do kraja marta 1948. opismenjeno „preko 30 Šiptarki“. (*Isto*); Na području Anamala (prostor od Mrkovskog polja do rijeke Bojane i od Murićana do Šaskog jezera), koji je nakon rata imao oko 90% analfabeta, od 1.393 opismenjeno je 656 osoba do 50 godina. Od toga je više

Ohrabreni dobrim rezultatima u barskom srezu Ministarstvo prosvjete je u susret novoj kampanji (1948/49) sugerisalo sreskoj vlasti u Baru da uloži „još jedan napor kako bi se opismenilo 40% nepismenih“, kao i da zbog određenih propusta i ubrzanog opismenjavanja oko 1.000 tečajaca koji su položili ispite, pohađaju niže opšteobrazovne tečajeve.¹⁰⁸⁶ No, budući da je cilj bio da se opismeniti još oko 40% nepismenih, što je bio veliki broj, analfabetски tečajevi bili su prioritet. Do kraja kampanje u barskom srezu opismunjeno je 2.486 lica, od kojih su 75% tečajaca (1.882) bili Albanci. Time je u ovom srezu bio „uveliko riješen problem opismenjavanja“ jer je od 4.136 nepismenih, koliko ih je bilo evidentirano na početku prethodne, ostalo da se opismene još 1.654 osobe.¹⁰⁸⁷ Od toga je 70,90% (1.173) bilo albanske, a 29,08% (481) crnogorske nacionalnosti.¹⁰⁸⁸ To

od stotinu tečajaca ispit položilo sa odličnim uspjehom. Na ovom prostoru radio je 91 tečaj, a pred početak kampanje održana su 3 tečaja za obuku rukvodioca na albanskom jeziku. Rad tečajeva organizovao je Junuz Divanović, a u radu sa tečajcima posebno su se istakla 32 rukvodioca, koji su bili predloženi za nagradu. „Osobito se istakao tečaj u Draginju, kojim je rukovodio Daut Mehmedović, zatim u Donjem Rastišu, Lesku, Gornjoj Klezni i Brajiši.“ (*Pobjeda*, 16. april 1948, 2)

¹⁰⁸⁵ DACG, MPRS NRCG 1948, f-37, 1055/1, I. Marović, zastupnik povjerenika prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 31. jula. Do sredine 1948. opismunjeno 2.439 lica, a u toku jula još 112 lica (105 muškaraca i 7 žena). Da se ispuni norma nedostajalo je da se nauče osnovama pismenosti još 42 lica. (*Isto*); U avgustu se osnovama pismenosti naučilo 46 tečajaca, pa je u u toku ove kampanje u barskom srezu opismunjeno 2.486 lica (771 muškarac; 1.715 žena), čime je norma od 60% bila premašena za 4 lica. (DACG, MPRS NRCG 1948, f-37, 1171/1, I. Marović, prosvjetni odsjek Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 1. septembar; DACG, MPRS NRCG 1948, f-37, 1193/1, I. Marović, prosvjetni odsjek Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 8. septembar; Od 4.140 nepismenih u barskom srezu, tečajevima je bilo obuhvaćeno 3.734 tečajca. Od toga su u martu 1948. opismunjena 1972, aprilu 258, maju 48, junu 116, julu 45 i avgustu 47 tečajaca. (DACG, MPRS NRCG 1948, f-38, 1360/2, pregled opismenjavanja na analfabetskim tečajevima u III kampanji u barskom srezu.)

¹⁰⁸⁶ DACG, MPRS NRCG 1948, f-37, 1150/1, M. Stojović, pomoćnik III odjeljenja Ministarstva prosvjete – Svim prosvjetnim odsjecima sreskih i gradskih narodnih odbora, 28. avgust. Nakon što su iz spiska izbrisana lica koja usljed mentalnih, fizičkih i zdravstvenih razloga nijesu bila u stanju da pohađaju tečajeve, ustanovljeno je da tokom kampanje 1947/48. u Crnoj Gori trebalo opismeniti 21.708 lica. Od toga je do početka avgusta opismunjeno 16.109 lica. Iako se ti podaci nijesu u potpunosti podudarali sa podacima Sreskih narodnih odbora, osim kolašinskog, ni jedan srez nije bio ispunio normu. Tako je u andrijevičkom srezu, u kome je bilo 1.828 nepismenih, opismunjeno bilo 1.449 tečajaca (79,23%); barskom (2.644) – 2.386 (90,24%); beranskom (2.425) – 1.817 (74,97%); bjelopoljskom (2.204) – 2.146 (97,82%); danilovgradskom (507) – 386 (76,15%); kolašinskom (747) – 780 (104,47%); kotorskom (709) – 48 (6,77%); nikšićkom (1.411) – 1.107 (78,03%); pljevaljskom (3.307) – 2.165 (65,46%); titogradskom (3.499) – 2.241 (64%); hercegovačkom (425) – 210 (49,71%); cetinjskom (721) – 527 (73,09%); durmitorskom (856) – 574 (67,24%); Nikšiću – grad (39) – 28 (71,79%); Pljevlja – grad (121) – 85 (70,24%); Titograd – grad (184) – 138 (75%); Cetinje – grad (79) – 22 (27,84%). Na republičkom nivou opismunjeno 74,19%, iako „Pobjeda“ navodi da ih je bilo 73%. (*Pobjeda*, 4. avgust 1948, 2.)

¹⁰⁸⁷ *Pobjeda*, 28. avgust 1948, 2.

¹⁰⁸⁸ DACG, MPRS NRCG 1948, f-38, 1496/2, izvještaj o radu na narodnom prosvjećivanju u srezu barskom za mjesec novembra 1948. U titogradskom srezu tokom treće kampanje tečajevima su bila obuhvaćena 3.257 osoba. Od toga su tokom marta opismunjena 660, aprila 1.581 i maju 360 tečajaca. Tako je ukupno u titogradskom srezu opismunjeno 2.601 tečajac, od čega 462 muškarca i čak 2.139 žena (*Isto*)

govorilo da će u barskom srezu i nova kampanja prevashodno biti posvećena opismenjavanju Albanaca.

Za razliku od barskog, u titogradskom srezu zbog otpora dijela albanske populacije, krajem aprila 1948. ispunjenje plana bilo je daleko od realizacije. Zato su, prema mišljenju sreske vlasti u Titogradu, najviše odgovornosti imali mjesni odbori nastanjeni Albancima, koji se nijesu dovoljno potrudili da se opismene sva lica. Iako se opismenjavanju Albanaca poklanjala „velika pažnja“, o čemu svjedoče „česti obilasci terena od strane instruktora“, snabdjevnost tečajaca bukvarima na albanskom jeziku i pisaćim materijalom, kao i činjenica da je tečajevima bilo obuhvaćeno 1.146 lica, to nije bilo dovoljno da se ispuni plan.¹⁰⁸⁹ No, uprkos slabijoj organizaciji, pojedinci su postigli istaknute rezultate u opismenjavanju Albanaca, pa su od 15 mlađih ljudi i članova masovnih organizacija koje je sreska vlast u Titogradu predlagala za nagradu, petorica bili albanske nacionalnosti.¹⁰⁹⁰

U andrijevičkom srezu u toku ove kampanje opismenjeno bilo 1.389 tečajaca ili 95,61% ukupnog broja nepismenih. Iako su u početku u ovom srezu evidentirana 2.142 nepismene osobe, naknadnim brisanjem „defektnih lica“ iz evidencije, ustanovljeno je da u andrijevičkom srezu ima 1.828 nepismenih (1.353 žene). Iako je uspjela da organizuju rad „nekoliko analfabetskih tečajeva“, sreska vlast u Andrijevići žalila se Ministarstvu prosvjete da nemaju dovoljno rukovodilaca da sa Albancima organizuju ostale „forme vaspitano kulturno-prosvjetnog rada“.¹⁰⁹¹ Tokom maja 1948. opismenejeno je još 45

¹⁰⁸⁹ DACG, MPRS NRCG 1948, f-35, 601/1, S. Vešović, povjerenik kulturno-prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Titograd – Ministarstvu prosvjete, 27. april. Na teritoriji titogradskog sreza, prema podacima sreskih vlasti, do kraja aprila 1948. tečajevima je bilo obuhvaćeno 3.257 od ukupno 3.499 nepismenih. Od marta do 15. aprila te godine opismenjeno je 1.908 tečajaca. „Kvalitet rada na tečajevima dobar je, jer su sa većinom tečajeva rukovodili učitelji, a onamo gdje nijesu rukovodili učitelji, već omladinci, stalno su pomagali istima dajući im uputstva u radu.“ U sredinama nastanjenim albanskim stanovništvom radilo je 55 tečajeva. (*Isto*)

¹⁰⁹⁰ DACG, MPRS NRCG 1948, f-35, 759/1, S. Vešović, povjerenik kulturno-prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Titograd – Ministarstvu prosvjete, 26. maj. Kulturno-prosvjetni odsjek Sreskog narodnog odbora Titograd odlučio se da nagradama ne obuhvati učitelje, iako su neki od njih opismenili i po 50 tečajaca. Tako su Ministarstvu prosvjete za novčanu nagradu od 1.000 dinara iz ovog sreza bili predloženi, između ostalih: Jusuf Đoković, zemljoradnik iz Tuzi, koji je opismenio 20 tečajaca, Koičanin Đon, zemljoradnik iz Vuksanlekića (opismenio 17 tečajaca), Ivezaj Đ. Fron, zemljoradnik iz Dinoše (opismenio 29 tečajaca) i Prenkočević Noš, zemljoradnik iz Zatrijebča (opismenio 15 tečajaca). U Cijevnoj je Drago Klikovac (zemljoradnik) opismenio 30 tečajaca, a Matagužima Džemal Lekić 20. (*Isto*)

¹⁰⁹¹ DACG, MPRS NRCG 1948, f-35, 655/1, V. Đukić, referent prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Andrijevića – Ministarstvu prosvjete, 5. maj. Od 50 tečajeva organizovanih na terenu andrijevičkog

osoba, a do 1. septembra ostalo je da se opismene još 423 lica (ne računajući 26 lica koji nijesu bili obuhvaćeni tečajevima).¹⁰⁹² Iako su podaci o broju nepismenih varirali, može se reći da je kampanja za suzbijanje nepismenosti i u andrijevičkom srezu dala veoma dobre rezultate, budući da je do ostvarenja norme bilo neophodno opismeniti još 449 osoba.

U novoj kampanji (1948/49) u Crnoj Gori neophodno je bilo opismeniti 5.234 do 50 godina. Od toga su Albanci iz barskog sreza činili 22,41% analfabetske populacije Crne Gore.¹⁰⁹³ Sa sunarodnicima iz titogradskog i andrijevičkog sreza, udio albanskog stanovništva u ukupnom broju nepismenih zasigurno je bio mnogo veći,¹⁰⁹⁴ budući da je tokom prethodne kampanje najviše problema u radu tečajeve bilo u „šiptarskim i muslimanskim selima“, u kojima se trebalo izboriti sa velikim „predrasudama i kulturnom zaostalošću“. S obzirom da su broj analfabetske populacije sveli na zanemarljiv broj, vlast je očekivala da će se do kraja 1948. iskorijeniti nepismenost kod radnosposobne populacije. Izuzetak je bio barski srez, u kome je zbog velikog broja nepismenih planirano bilo da se kampanja završi na proljeće 1949. godine. No, kako su planovi bili previše ambiciozni, ispostvaviće se da je postavljanje rokova bilo nezahvalno. Kako god, činjenica da je broj od oko 75.400 nepismenih lica u Crnoj Gori, za nekoliko godina sveden na nešto više 5.000 lica, govori da je vlast uglavnom ekspresno riješila problem nepismenosti kod radnosposobne populacije.¹⁰⁹⁵

Preostali dio analfabeta bile su osobe koje je zbog brojnih specifičnosti bilo „teško opismeniti“. Budući da je dobar dio tih lica činila muslimansko-albanska populacija, u svim srezovima gdje su živjeli, ova kampanja najviše je bila posvećena

sreza, 198 osoba bilo je obuhvaćeno radom 7 tečajeve na albanskom jeziku. (neračunajući albansku populaciju u Plavu i Gusinju, u kojima su se tečajevi izvodili na srpskom jeziku). (DACG, MPRS NRCG 1948, f-35, 813/1, N. Čulafić, za povjerenika prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Andrijevice – Ministarstvu prosvjete, 1. jun.)

¹⁰⁹² DACG, MPRS NRCG 1948, f-35, 813/1, N. Čulafić, za povjerenika prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Andrijevice – Ministarstvu prosvjete, 1. jun.

¹⁰⁹³ *Pobjeda*, 29. septembar 1948, 2.

¹⁰⁹⁴ DACG, MPRS NRCG 1948, f-38, 1418/2, pregled opismenjavanja na analfabetskim tečajevima u trećoj kampanji. U titogradskom srezu 1948/49. ostalo je da se opismeni 656 osoba (138 muškaraca; 518 žena). (*Isto*)

¹⁰⁹⁵ *Pobjeda*, 29. septembar 1948, 2.

njihovom opismenjavanju.¹⁰⁹⁶ Istina, s jeseni 1948. udio nepismene populacije značajno se smanjio. Ilustracije radi, samo područje Anamala (MNO Vladimir), koje je 1947. imalo nepismenih koliko pojedini srezovi, u novu kampanju ušlo je sa 548 analfabeta. Iako je za jedan mjesni odbor to bio veliki broj, činjenica da je tokom treće kampanje opismenjeno 786 analfabeta, svjedočila je da uz dobru organizaciju tokom 1948/49. može biti iskorijenjena nepismenost. Najzaslužniji za dobre rezultate u kampanji opismenjavanja, bio učitelj Junuz Divanović, koji je u dva navrata od Ministarstva prosvjete dobio novčanu nagradu od 8.500 dinara, što je bila najveća republička nagrada „za prosvjetni rad“. Tako se ovaj vrijedni i savjesni učitelj istakao ne samo kao najbolji prosvjetni radnik na terenu gdje realno nije imao ozbiljnu konkurenciju, već je i na republičkom nivou postigao izuzetno zapažene rezultate.¹⁰⁹⁷

Na početku nove kampanje vlast je upozoravala da je u radu analfabetskih tečajeva prethodnih godina bilo dosta propusta. Jedna od najvećih zamjerki bila je što narodna vlast, masovne organizacije i pojedini kulturno-prosvjetni radnici nijesu „u punoj mjeri“ shvatali suzbijanje nepismenosti „kao važan državni opšte-narodni zadatak – za čije su izvršenje potrebni veliki naponi, upornost i zalaganje“. Pritom, rad tečajeva nije bio dobro organizovan, dok kulturno-prosvjetni radnici nijesu bili u punoj mjeri angažovani i „korišćeni za izvršenje zadatka“. To se posebno odnosilo na učitelje, koje je vlast angažovala da obavljaju poslove administrativne prirode i učestvuju akcijama masovnih organizacija. Tečajevi nijesu bili pravilno organizovani, precizan popis svih analfabeta do 50 godina nije bio izvršen, niti je „vođena dovoljna kontrola za njegovo izvršenje“. Republičkom odboru za likvidaciju nepismenosti i kulturno-prosvjetnim sekcijama pri masovnim organizacijama nedostajalo je istrajnosti u sprovođenju kampanje, dok su neki srezovi borbu protiv nepismenosti praktično ignorisali. Od masovnih organizacija najviše se isticala omladinska organizacija, a najviše je bio

¹⁰⁹⁶ DACG, MPRS NRCG 1948, f-37, 1206/1, J. Đakonović, zastupnik povjerenika prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 12. septembar.

¹⁰⁹⁷ *Pobjeda*, 14. novembar 1948, 2. Tokom prethodne kampanje na teritoriji koju je obuhvatao ovaj Mjesni narodni odbor organizovan je 91 tečaj, dok je u novoj kampaniji posredstvom 46 analfabetskih tečajeva i 6 grupa trebali da budu obuhvaćeni preostali analfabeti. (*Isto*); Ministarstvo prosvjete je u barskom srezu nagradilo 10 rukovodioca analfabetskih tečajeva novčanim nagradama u rasponu od 1.500-3.500 dinara, dok je Sreski Izvršni odbor u Baru sa po 500 dinara nagradio 20 rukovodilac, a 55 „sa po jednom boljom knjigom u ukupnoj vrijednosti od 5.000 dinara“. (DACG, AOBR, SNOBR 1948, k. 20, 18186, izvještaj o radu Sreskog Izvršnog odbora u Baru za III kvartal 1948. godine (jul, avgust, septembar).

kritikovao AFŽ, koji je bio pasivan u kampanji, iako su oko 80% nepismenih bile žene. Pored partijskih organizacija, odgovornost su imale i mjesne vlasti, koje nijesu pružale pomoć masovnim organizacijama i nastavnom kadru u cilju organizovanja što većeg broja tečajeva u albanskim sredinama. Ako se tome doda, da nemali broj opismenjenjenih nijesu participirali u ostalim formama kulturno-prosvjetnog rada, postojala je objektivna opasnost „da će oni prije zaboraviti ono što su naučili, nego što će se sami dalje osposobljavati“, što je napore vlasti činilo uzaludnim. Da se propusti koji su obilježili prethodne kampanje ne bi ponavljali u novoj, sugerisano je da se radikalno promijeniti pristup radu. Posebnu pažnju trebalo je posvetiti radu sa Albancima, za šta je „trebalo održavati češća savjetovanja sa učiteljima u tim krajevima, organizovati kurseve za rukovodioce tečajeva, koji dobro poznaju šiptarski jezik, dobiti bukvaru na šiptarskom jeziku i davati rukovodiocima tih tečajeva stalnu i punu pomoć“.¹⁰⁹⁸

Uprkos jasnim instrukcijama i sugestijama, stanje se nije bitnije promijenilo ni u novoj kampanji. Štaviše, u urbanom dijelu Ulcinja, postojao je snažan „otpor tečajaca prvenstveno muslimanski“.¹⁰⁹⁹ Na terenu titogradskog sreza u novoj kampanji neophodno je bilo opismeniti 656 analfabeta (43 tečaja). Od toga su oko 80% (524) bili Albanci, što govori da se opismenjavanje najteže odvijalo u albanskim sredinama.¹¹⁰⁰ No, u međuvremenu se ispostavilo da broj nepismenih u ovom srezu (do 50 godina) bio skoro dvostruko veći (1.195), jer se „najveći broj tečajeva koji su radili 1948.“ raspao, pa lokalna vlast nije imale „tačan uvid o broju nepismenih“.¹¹⁰¹ Iako se podaci o broju nepismenih koji su pohađali tečajeve, ne podudaraju sa ukupnim brojem nepismene populacije, tačan broj analfabeta u ovom srezu je bilo teško utvrditi. Posebno je poražavajuće stanje bilo Ulcinju i Tuzima, gdje se rad tečajeva odvijao se „vrlo rđavo“ i

¹⁰⁹⁸ *Pobjeda*, 19. novembar 1948, 1. „Od 22.339 nepismenih lica, do 50 godina starosti, opismenjeno je od 1945. godine do danas 16.793.“ (*Isto*)

¹⁰⁹⁹ DACG, MPRS NRCG 1948, f-38, 1496/1, I. Marović, zastupnik povjerenika prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 4. decembar.

¹¹⁰⁰ *Pobjeda*, 18. januar 1949, 2. „Kroz tri kampanje borbe protivu nepismenosti radilo je u ovom srezu 348 analfabetskih tečajeva u kojima je opismenjeno 2.600 lica. Samo u prošloj godini radilo je 148 tečajeva, koji su obuhvatili 3.236 nepismenih lica. Od toga je među šiptarskom manjinom bilo 55 tečajeva sa 1.670 nepismenih, od kojih je opismenjeno 1.146 posjetilaca. Za ovako dobre rezultate na završetku prošlogodišnje kampanje Sreski narodni odbor u Titogradu nagradio je 168 rukovodilaca tečajeva sa 144.800 dinara, a Ministarstvo prosvjete NR Crne Gore nagradilo je među njima 13 najboljih sa 26.000 dinara.“ (*Isto*)

¹¹⁰¹ *Prosvjetni rad*, 15. januar 1949, 3.

bez ambicije da se okonča kampanja, što će za posljedicu imati neispunjenje preuzetih obaveza.¹¹⁰² Slično je bilo i u barskom srezu, u kome je od 162 tečajja,¹¹⁰³ za Albance bilo organizovano 114, a Crnogorce 48 tečajeva.¹¹⁰⁴

Iako arhivalije svjedoče da rad tečajeva odvijao uz mnogo problema, kao i da evidencija o broju analfabetske populacije nije bila najpouzdanija, krajem januara 1949. *Pobjeda* je tvrdila da su u barskom srezu u novoj kampanji bili „obuhvaćeni svi nepismeni“.¹¹⁰⁵ Za razliku od štampe, ekipa za pomoć po pitanjima kulturnog rada, utvrdila je da je samo u Ulcinju „ostalo da se opismeni još 250 analfabeta“, mahom žena muslimanske vjeroispovjesti. Ali, imajući u vidu da na terenu nastanjenom Albancima „AFŽ i ostale organizacije malo su što uradile da otklone zablude koje još uvijek postoje u krajevima s albanskom manjinom“, vjerovatno je taj broj bio značajno veći.¹¹⁰⁶ Interesantno, u ruralnom dijelu barskog sreza nastanjenom Albancima otpor prema opismenjavanju žena nije bio snažan kao u Ulcinju, u kome se opismenjavanje žena odvijalo uz mnogo problema. Štaviše, vlast je tvrdila da na seoskom terenu rad tečajeva „kod Šiptara ide dosta dobro“, kao i da su tečajci savladali 15 do 20 slova, što u Ulcinju i njegovoj okolinu nije bio slučaj. Naprotiv, ulcinjski kraj je po rezultatima bio najgori u barskom srezu.¹¹⁰⁷

¹¹⁰² *Pobjeda*, 28. januar 1949, 2.

¹¹⁰³ DACG, MPRS NRCG 1949, f-45, 20/2, I. Marović, zastupnik povjerenika za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 5. januar.

¹¹⁰⁴ DACG, MPRS NRCG 1949, f-45, 20/3, izvještaj o radu na narodnom prosvjećivanu za mjesec decembar 1948. u barskom srezu.

¹¹⁰⁵ *Pobjeda*, 30. januar 1949, 1.

¹¹⁰⁶ *Pobjeda*, 1. februar 1949, 2. Između ostalih mjesta, u kojima su postojali propusti u radu tečajeva isticala se Crmnica, gdje je bilo oko 100 nepismenih koje je trebalo opismeniti do marta 1949. godine. (*Isto*)

¹¹⁰⁷ DACG, MPRS NRCG 1949, f-45, 160/1, J. Savović, povjerenik Povjereništva za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 8. februar. Pored MNO Ulcinj najslabiji rezultati na opismenjavanju stanovništva ostvareni su na području MNO Virpazar. Slab rad zabilježen je i na području koje je obuhvatao MNO Stari Bar, dok je u Pečuricama rad bio dobar. (*Isto*); Tokom ovog mjeseca u sredinama gdje je živjelo crnogorsko stanovništvo radila su 39 tečaja (481 polaznik), dok su na terenu gdje su živjeli Albanci radilo 110 tečajeva, kojim je bilo obuhvaćeno 1.173 tečajaca. (DACG, MPRS NRCG 1949, f-45, 160/2, izvještaj o radu na narodnom prosvjećivanju za mjesec januar 1949. u barskom srezu); DACG, MPRS NRCG 1949, f-45, 273/1, J. Savović, povjerenik za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 4. mart. Pored Ulcinja, rad analfabetskih tečajeva bio je slab i na području Crmnice. Pojedinačno opismenjavanje bilo „je dosta slabo“ (*Isto*) Tokom februara 1949. radila su 29 analfabetska tečaja, kojim je bilo obuhvaćeno 225 osoba crnogorske nacionalnosti, dok su na albanskom radila 104 tečajeva, koje je pohađao 1.429 tečajaca. Ukupno su tokom ovog mjeseca radila 133

Da je rad tečajeva na seoskom području barskog sreza bio znatno bolji nego u Ulcinju, primjetio je izaslanik Ministarstva prosvjete, koji je tokom prve polovine aprila 1949. bio zadužen da pregleda rad analfabetskih i opšteobrazovnih tečajeva na području Baru, Ulcinja i njegovog zaleđa (Štoj i Vladimir). Obilaskom ovih mjesta ustanovio je da su u Ulcinju od 285 opismenjene bile samo 53 osobe. Uzroci loših rezultata na opismenjavanju stanovništva u Ulcinju, prema njegovom mišljenju, bili su posljedica „slabog političkog rada“, primitivizma nepismenih, izostanka pomoći masovnih organizacija, slabog zalaganja prosvjetnih radnika, kao i činjenice da su većinu polaznika analfabetskih tečajeva činile porodične žene starije od 45 godina, koje su imale po petoro i šestoro djece, pa samim tim nijesu bile pretjerano zainteresovane da se opismene. Najbolji rezultati postignuti su Vladimiru, gdje su opismenjena bila 363 lica (od 571), 82 nije bilo sposobno za opismenjavanje („defektni“), a 126 tečajaca „nije položilo ispit“. Posebno je ohrabrialo to što je kvalitet rada na ovom terenu bio dobar, i što su rukovodioci tečajevi bili izuzetno požrtvovani, u što se izaslanik Ministarstva uvjerio prisustvujući polaganju ispita (50 tečajaca), na kome su svi tečajci „dobro i skoro tačno čitali“. Za razliku od Ulcinja, na terenu Anamala (Vladimir) je radio i jedan niži tečaj opšteg obrazovanja, koje je uredno pohađalo 40 tečajaca. Posebno interesovanje polaznici nižih tečajeva pokazivali su za nastavu istorije, dok su iz matematike savladali četiri računske operacije.¹¹⁰⁸ Tako je ovaj kraj zahvaljujući naporima vlasti za nekoliko godina nepismenu radnosposbnu populaciju sveo na zanemarljiv broj.

Iako „kulturna zaostalost“ u barskom srezu nije bila nigdje toliko „oštro ispoljena do rata“ kao u albanskim krajevima (Vladimir – prostor od Kameničkog mosta do rijeke Bojane), u kojima se ranije jedva mogao naći pismen čovjek, nakon rata stanje se drastično izmijenilo. Zbog otpora patrijarhlane porodice najteže je bilo opismenjivati žene, koje su se izgovaravale da pismenost nije za njih; da „ni naši stari nijesu učili“; da imaju malu djecu, „goropadanje“, što ukazuje da je položaj žene bio nezavidan, a

analfabetska tečaja, kojima su obuhvaćene bile 1.654 osobe. (DACG, MPRS NRCG 1949, f-45, 273/3, izvještaj o radu na narodnom prosvjećivanju u barskom srezu za mjesec februar 1949.)

¹¹⁰⁸ DACG, MPRS NRCG 1949, f-45, 302/2, T. Mirović, izaslanik Ministarstva prosvjete – Ministarstvu prosvjete, 16. april. Pored Junuza Divanovića u radu na opismenjavanju stanovništva ovog kraja posebno su se istakli: Slahović Smail (zemljoradnik), Šaptahović Smail (zemljoradnik), Nikić Đerda (učitelj), Mučović Rizo (učitelj) i Hodžić Omer (zemljoradnik). Što se tiče rada nižih tečajeva za opšte obrazovanje, izaslanik Ministarstva prosvjete je primjetio da na času istorije „nastavnik nije još dovoljno vješt u postavljanju pitanja, ali su polaznici dobro odgovarali.“ (*Isto*)

kulturna svijest niska. Ali, zahvaljujući istrajnom radu poslije rata, vlast je očekivala da nakon četvrtre kampanje na ovom terenu „neće biti ni jednog Anamalca i Anamalke nepismene“. Tako je „more nepismenih“, koje je nova vlast zatekla po oslobođenju na ovom terenu, nakon par godina aktivnog rada „među šiptarskom manjinom u Vladimiru“ počelo da „presušuje“, tvrdila je štampa.¹¹⁰⁹

Iako su u albanskim krajevima vladale „najgore prosvjetne prilike“ do 1945. godine, nakon rata stanje se radikalno promijenilo. Tako je za vrijeme prve kampanje (1945/46) opismenjeno bilo 8%, u drugoj 23%, a tokom kampanje 1948. uključeno je u proces opismenjavanja više od 90% analfabetskog stanovništva albanske nacionalnosti do 50 godina starosti. Time je nova vlast postigla grandiozan uspjeh, omogućivši da u „zabačenim i gotovo zaboravljenim šiptarskim selima oživi kulturni rad i da knjiga prodre u svaki dom“.¹¹¹⁰ Štaviše, u nekim albanskim selima barskog sreza krajem marta 1949. navodno je sva populacija do 50 godina bila je opismenjena.¹¹¹¹ Imajući u vidu da je nakon rata u albanskim krajevima nepismenost bila skoro apsolutna, za nekoliko godina vlast je uspjela da većinu nepismene albanske radnosposobne populacije nauči osnovama pismenosti, što je bio veliki kulturološki poduhvat.

To potvrđuju podaci sa savjetovanja u Ministarstvu prosvjete, prema kojima je navodno, do septembra 1949. u Crnoj Gori bilo samo 1.397 nepismenih lica do 50 godina. Od toga je u 7 srezova (ivangradskom, bjelopoljskom, danilovgradskom, kolašinskom, nikšićkom, hercegovskom i cetinjskom) i Nikšiću, nepismenost navodno bila likvidirana. Iako je naknadnom provjerom utvrđeno da ovi podaci ne odgovaraju u potpunosti istini, nesporno je bilo da je borba za suzbijanje nepisemenosti spadala među „najljepše i najveće kulturne pobjede poslije oslobođenja“. Uspjeh koji je postigla vlast nije mogao umanjiti slabiji rad pojedinih srezova i gradova, u kojima analfabetizam sveo na neznatan broj ljudi. Najviše nepismenih bilo je u titogardskom (714), kotorskom (273)

¹¹⁰⁹ *Pobjeda*, 12. februar 1949, 2.

¹¹¹⁰ *Pobjeda*, 12. mart 1949, 2.

¹¹¹¹ *Pobjeda*, 7. april 1949, 2. Prema podacima *Pobjede*, analfabeta do 50 godina nije bilo u selima: Tejani, Dragovići, Štoj i Gornji Šestani. U Tejanima je opismenjeno bilo 25, Dragovićima 35, Štoju 14 i Gornjim Šestanima 11 lica. Pored ovih, nepismenost je u barskom srezu iskorijenjena u selu Dabezići, gdje je opismenjeno 36, kao i u selima Komarno (14), Sozina (12), Limljanima (4), dok se u Baru opismenilo 6 tečajaca. (*Isto*); U Štoju je bilo 24 nepismene osobe, za koje se očekivalo da će se opismeniti do kraja godine. (*Pobjeda*, 10. jun 1949, 3)

i pljevaljskom (128), dok je u durmitorskom (99) i barskom (95) i andrijevičkom srezu (46), kao i Titogradu (15), Cetinju (13) i Pljevljima (9), broj nepismenih bio zanemarljiv. Od toga je u titogradskom srezu bilo više od polovine ukupnog broja nepismenih u Crnoj Gori. Budući da su najveći dio te populacije bili Albanci, kako bi se nepismenost što prije suzbila predlagano je „da se povuče nekoliko učitelja koji znaju šiptarski i da se za jedno vrijeme dodijele na rad Srezu titogradskom“. Za razliku od prethodnih godina, tečajevi su trebali da započnu sa radom 10. oktobra 1949. godine.¹¹¹²

Ako su podaci sa savjetovanja u Ministarstvu prosvjete o broju nepismenih koje je trebalo opismeniti tokom 1949/50. bili pouzadni, u barskom srezu nepismenog stanovništva do 50 godina bilo je samo području MNO Ulcinj (95).¹¹¹³ Iako je teško povjerovati da je nepismenost bila likvidirana u svim mjesnim odborima barskog sreza izuzev ulcinjskog (u Krajini je tokom septembra rad na opismenjavanju i dalje trajao),¹¹¹⁴ najveći dio anafabetske populacije bio je opismenjen, što je bio prvorazredni podvig.¹¹¹⁵

Analizirajući rezultate četvorogodišnje kampanje u borbi protiv nepismenosti, nova vlast je isticala da je u Zetskoj banovini oko 64% populacije bilo nepismeno, dok je socijalistička vlast u Crnoj Gori broj analfabeta do jeseni 1949. svela na zanemarljivih 1.397 analfabeta. Štaviše, za razliku od Kraljevine Jugoslavije, u kojoj je 1937. opismenjeno je 6.504 lica, u Crnoj Gori je 1947. opismenjeno „skoro tri puta (15.397 – M. Š.) više nego u čitavoj Jugoslaviji 1937. godine“. Posebno je vlast bila zadovoljna radom na opismenjavanju u manjinskim sredinama, u kojima su „predratni režimi gušili svaki sistematski rad“, što je za posljedicu imalo gotovo apsolutnu nepismenost stanovništva.¹¹¹⁶ Iako je socijalistička vlast nerijetko bila veoma kritična prema

¹¹¹² DACG, MPRS NRCG 1949, f-48, 885/3, zapisnik sa savjetovanja predstavnika centralnih organizacija i Ministarstva prosvjete po pitanju borbe protiv nepismenosti i organizovanja prosvjetnih tečajeva održanog 15. septembra 1949.

¹¹¹³ DACG, MPRS NRCG 1949, f-48, 879/1, J. Savović, povjerenik za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 8. septembar.

¹¹¹⁴ *Pobjeda*, 11. septembar 1949, 4. Na području Krajine učitelj Radivoje Roganović, kao instruktor organizovao rad 36 tečajeva na kojima je opismenjeno bilo više od 800 osoba albanske nacionalnosti. „Rad na likvidaciji nepismenosti ni sada nije obustavljen; tečajevima rukovode omladinci koji su se preko takvih tečajeva opismenili.“ (*Isto*)

¹¹¹⁵ *Pobjeda*, 18. septembar 1949, 5. U ulcinjskom kraju opismenjeno više od 2.200 lica (od oko 2.300 koliko ih je evidentirano nakon oslobođenja). (*Isto*)

¹¹¹⁶ *Pobjeda*, 25. septembar 1949, 5; Godine 1931. bilo 56,1% nepismenih, a 1945. oko 44%. (*Prosvjeta i obrazovanje u Crnoj Gori*, 13.).

predratnim jugoslovenskim režimama, nesporno je bilo da je poslije 1945. rad na emancipaciji narodnih masa bio neuporedivo bolji nego u Kraljevini SHS/Jugoslaviji.

Za nekoliko godina u Jugoslaviji se broj nepismenih značajno samnjio, pa je s jeseni 1949. navodno bilo 645.748 nepismenih lica, mada je broj analfabetske populacije zasigurno bio veći. Kako god najveći broj nepismenih krajem 1949. bilo je sa prostora Bosne i Hercegovine, Srbije i Makedonije, u Crnoj Gori i Hrvatskoj poslije nekoliko godina rada nepismenost je bila „mestimična“, a u Sloveniji praktično nije više postojala.¹¹¹⁷

Zbog malog broja nepismenih (sa izuzetkom titogradskog sreza), u petoj kampanji tečajci su se iz praktičnih razloga uglavnom opismenjivali individualnim putem. Na taj način su se u ulcinjskom kraju opismenjivalo 95 tečajaca, ali za razliku od prethodnih godina, bilo je predviđeno da se ispiti ne položi na proljeće, već u periodu od 25-31. decembra 1949. godine.¹¹¹⁸ Bez obzira da li su ovi podaci bili tačni, nesumnjivo je da u radu sa albanskom populacijom takav uspjeh nije postigla ni jedna vlast. Do početka marta 1950. u barskom srezu je nepismenost je bila navodno likvidirana.¹¹¹⁹ Za razliku od barskog, u titogradskom srezu rad na opismenjavanju nije bio okončan,¹¹²⁰ budući da je početkom 1950. na ovom prostoru bilo 336 nepismenih Albanaca.¹¹²¹

¹¹¹⁷ B. Štih, *Borba protiv nepismenosti – važan zadatak pariskih organizacija*, 35.

¹¹¹⁸ DACG, MPRS NRCG 1950, f-52, 11/1, zapisnik sa sastanka osoblja Povjereništva za prosvjetu i kulturu pri Sreskom narodnom odboru Bar, održanom 24. decembra 1949.

¹¹¹⁹ *Pobjeda*, 5. mart 1950, 5. Zbog velikih zasluga u radu na opismenjavanju albanskog stanovništva Ministarstvo prosvjete nagradilo je novčano 1950. učitelja i direktora sedmogodišnje škole u Vladimiru Junusa Divanovića, drugom republičkom nagradom u visini od 8.000 dinara. „Za postignute uspjehe u školi i na kulturno-prosvjetnom polju van škole“, Izvršni odbor Sreskog narodnog odbora u Baru, Divanoviću je dodijelilo je najveću novčanu nagradu u visini od 5.000 dinara, učiteljica Josefina Jovović iz Zaljeva i učiteljica Ksenija Lukšić iz Sutomora dobile su po 4.000, učitelj osnovne škole u selu Martići Hasan Đečbričić i učiteljica sedmogodišnje škole u Petrovcu Marica Begović nagrađeni su sa po 3.000, dok su učiteljice Marta Gazivoda i Radmila Vukosavović iz Ulcinja dobile po 2.000 dinara. Izvršni odbor pohvalio je za svoj rad Todora Hajdukovića, upravitelja osnovne škole u Ulcinju, Dragišu Dragovića, učitelja osnovne škole u Baru i Mehmeda Cucovića, privremenog učitelja osnovne škole u Klezni. Ukupno je za nagrade Sreski odbor izdvojio 23.000 dinara. (*Pobjeda*, 23. jul 1950, 2.); U radu na opismenjavanju albanskog stanovništva barskog sreza pored učitelja Divanovića, posebno se isticao njegov pomoćnik Slaku Eler. (*Pobjeda*, 5. januar 1951, 2.)

¹¹²⁰ *Pobjeda*, 8. januar 1950, 5. „U toku 1945. godine radilo je 35 analfabetskih tečajeva i na njima je opismenjeno 374 lica. U 1946. godini na 57 tečajeva u zimskoj i ljetnjoj kampanji opismenjena su 1.132 lica. U toku 1947. radila su 164 tečaja na kojima je opismenjeno 1.908 nepismenih, a u 1948. godini 3.594. U toku prošle godine do septembra mjeseca individualno i preko tečajeva opismenjeno je 335 lica, a u

Začudo da je uprkos takvim podacima, *Pobjeda* početkom marta 1950. tvrdila da je na području Tuzi nepismenost bila iskorijenjena prethodne godine.¹¹²² Iako izvori za 1949. ne govore u prilog efikasne borbe za suzbijanje nepismenosti na ovom terenu, na savjetovanju referenata za narodno prosvjeđivanje i članova sreskih i gradskih uprava Kulturno-prosvjetnog saveza održanom na Cetinju početkom oktobra 1950. godine, konstatovano je da je nepismenost u titogradskom srezu likvidirana.¹¹²³ Zato se podaci o likvidaciji nepismenosti moraju uzeti sa rezervom, jer se ispostavilo da je broj nepismene radnosposobne populacije bio znatno veći, nego što su tvrdile vlasti.

Tako se za andrijevički srez, koji je u ovu kampanju, prema zvaničnim podacima, ušao sa četredestak (46) nepismenih, s proljeća 1950. trebalo da se opismeni „još 240 lica“.¹¹²⁴ Istina, prema nekim podacima, taj broj je bio znatno manji (102). Od toga je najveći broj nepismenih bio iz Gusinja (51), Vusanja (15) i Plava (12). No, budući da su sve nepismene osobe bile obuhvaćene radom četiri analfabetska tečaja i dvije grupe, smatralo se da taj proces bio okončan.¹¹²⁵ Ali, ako se ima u vidu da je „više od polovine stanovništva“ ovog sreza do 1941. bilo nepismeno, a andrijevički srez bio jedan od „najzaostalijih“ u Zetskoj banovini,¹¹²⁶ irelevantno je da li je devet godina kasnije bilo nepismenih do 50 godina u ovom srezu. Prema evidenciji sreske vlast u Andrijevici,

septembru je povedena kampanja za prikupljanje ostalog broja nepismenih, i za formiranje novih analfabetskih tečajeva. (*Isto*)

¹¹²¹ *Pobjeda*, 5. januar 1950, 4. Na konferenciji „učitelja – Šiptara sa terena Sreza titogradskog“, konstatovano je, da je popisom nakon rata utvrđeno da nepismenih Albanaca do 50 godina ima 2.665, od kojih je opismenjeno 2.329 lica. Da bi se iskorijenila nepismenost, prema ovim podacima, nedostajalo je da se opismeni još 336 Albanaca. (*Isto*); Sumirajući rezultate rada na opismenjavanju albanskog stanovništva u titogradskom srezu, sredinom marta 1951. *Pobjeda* je objavila da „kroz 180 analfabetskih tečajeva, organizovanih od oslobođenja do danas opismenjeno je preko 3.000 pripadnika šiptarske nacionalne manjine, a mnogi od njih prošli su kroz niže i više obrazovne tečajeve. Samo u Tuzima ove tečajeve uspješno je završilo 120 lica (od 130 tečajaca koliko ih se prijavilo za kurs).“ (*Pobjeda*, 14. mart 1951, 2.)

¹¹²² *Pobjeda*, 26. mart 1950, 4.

¹¹²³ DACG, MP RS NRCG 1950, f-61, 1429/1, zapisnik sa savjetovanja referenata za narodno prosvjeđivanje i članova sreskih i gradskih uprava Kulturno-prosvjetnog saveza, održanog na Cetinju 4. oktobra 1950.

¹¹²⁴ *Pobjeda*, 9. april 1950, 3. „U ovoj godini je ostalo još da se opismene 240 lica. U tom cilju oformljene su grupe, koje dosta slabo rade izuzev u Dolji, gdje se nešto radilo. (*Isto*)

¹¹²⁵ *Pobjeda*, 7. maj 1950, 5. Pored Gusinja, Plava i Vusanja, 26 nepismenih pohađalo je tečaj u Velici. (*Isto*)

¹¹²⁶ *Pobjeda*, 22. jul 1950, 2.

izgleda da je do jeseni 1950. u ovom srezu bila likvidirana nepismenost.¹¹²⁷ Ako je to bilo tačno, za pet godina rada komunistička vlast je do te mjere smanjila procenat nepismenih (od 1945. opismenjeno 49.589 osoba),¹¹²⁸ da je pravljenje analogije sa stanjem prije rata bilo nedopustivo. To se naročito odnosilo na albansko i muslimansko stanovništvo, kod kojih je nepismenost i kulturna arhaičnost bila najveća. Štaviše, opismenjavanjem mlade i srednje generacije Albanaca, vlastima je uspjelo da ih u određenoj mjeri uključe u društvene tokove, što je za integraciju sa ostalim nacionalnim zajednicima bilo od velikog značaja. Ali, onespokojavała je činjenica da se Albanci „nerado služe stečenom pismenošću i izjavljuju da su nepismeni, pa čak i oni koji su opismenili druge“.¹¹²⁹ To govori da je rad na njihovoj integraciji i emancipaciji bio mnogo složeniji i zahtjevniji nego što se na izgled činilo. Ali, uprkos istrajnošću nemalog broja Albanaca, koji je imao velike rezerve prema emancipaciji, proces njihovog integrisanja u društvo teško se mogao zaustaviti. Stoga težnja da u novim društvenim okolnostima održe tradicionalni način života bio je unaprijed osuđen na propast, iako se činilo da stari način života ima perspektivu.

¹¹²⁷ DACG, MPRS NRCG 1950, f-61, 1429/1, zapisnik sa savjetovanja referenata za narodno prosvjeđivanje i članova sreskih i gradskih uprava Kulturno-prosvjetnog saveza, održanog na Cetinju 4. oktobra 1950. „U Srezu andrijevičkom nema nepismenih, ali to treba provjeriti.“ (*Isto*)

¹¹²⁸ *Pobjeda*, 8. novembar 1950, 3.

¹¹²⁹ DACG, MPRS NRCG 1950, f-61, 1429/1, zapisnik sa savjetovanja referenata za narodno prosvjeđivanje i članova sreskih i gradskih uprava Kulturno-prosvjetnog saveza, održanog na Cetinju 4. oktobra 1950.

3.4. *Obrazovanje albanskih učitelja – stvaranje albanske intelektualne elite u Crnoj Gori*

Značaj sistema obrazovanja za vršenje ideološko-političkog uticaja na mlade naraštaje, Komunistička partija je smatrala savršenim „mehanizmom inodoktrinacije“. Apsolutnim monopolom koji je imala nad obrazovnim procesom Komunistička partija nastojala je nakon rata da „uvjeri i ubijedi mlade da je socijalistički sistem najidealniji društveni okvir za njih“, dok su nastavni programi, školski udžbenici i nastavni kadar, bili najpogodnije sredstvo u promovisanju „političkih ideja socijalizma“. U nastojanju da realizuju političke ciljeve, socijalistička vlast je neposredno nakon oslobođenja pristupila obnovi postojećih i izgradnji mreže novih prosvjetnih institucija.¹¹³⁰ Otvaranje škola za nacionalne manjine u Jugoslaviji nakon oslobođenja, što je bio jedan od temeljnih principa politike nove vlasti kojim se garantovala ravnopravnost svih naroda i narodnosti, u albanskim sredinama je bio prilično otežan, budući da je 1945. u Crnoj Gori, prema nekim podacima, postojao samo jedan školovani učitelj albanske nacionalnosti.¹¹³¹ U periodu između dva svjetska rata samo su rijetki Albanci obrazovali djecu, pretežno mušku. Prosvjetna politika koja je prema Albancima vođena u prošlosti za posljedicu je imala veliku neprosvjećenost i gotovo apsolutnu nepismenost albanskog stanovništva. Posebno je poražavajuća bila činjenica da je za dvadeset godina u jugoslovenskoj državi, samo šestoro Albanaca iz Crne Gore završilo četiri razreda gimnazije.¹¹³²

Kompleksno istorijsko nasljeđe i nedostatak kvalifikovanog prosvjetnog kadra nije obeshrabilo novu vlast da omogući Albancima da se obrazuju na maternjem jeziku. Zato je neposredno nakon oslobođenja vlast počela da otvara škole na albanskom jeziku. Dok ne stvori stručni kadar, vlast u Crnoj Gori službu u albanskim školama povjeravala je nekvalifikovanim učiteljima, koje je za rad školstvu uglavnom preporučivalo znanje albanskog jezika. Imajući u vidu da su nekvalifikovan nastavni kadar pretežno činile mlade osobe, sa skromnim stručnim kvalifikacijama (pretežno sa završenom osnovnom

¹¹³⁰ A. Prekić, *Crvena ideja Crne Gore*, 181-182.

¹¹³¹ *Prosvjeta i obrazovanje u Crnoj Gori*, Cetinje, 1969, 13.

¹¹³² *Pobjeda*, 16. septembar 1950, 2.

školom), socijalistička vlast nakon oslobođenja organizovala je pohađanje prosvjetnih kurseva, na kojima su se albanski učitelji osposobljavali za rad u nižim razredima osnovne škole. Jedan od prvih prosvjetnih kurseva, na kojima su učestvovali i albanski učitelji, održan je u Baru od 1-29. marta 1945. godine.¹¹³³

Pohađanje prosvjetnih kurseva praktikovalo se godinama nakon rata, iako prosvjetne vlasti u početku nijesu bile zadovoljne njihovim kvalitetom i brojšnošću polaznika. Tim prije jer nije bilo mnogo nastavnog kadra koji bi rukovodio radom ovih kurseva i posjedovao „neophodne kvalifikacije za rad u školama“.¹¹³⁴ Stoga su republičke vlasti bile primorane da pomoć zatraže izvan granica Crne Gore.¹¹³⁵ Tako je predsjednik crnogorske vlade, Blažo Jovanović, oktobra 1945. od jugoslovenskog ambasadora u Tirani tražio da posreduje u rješavanju ovog problema kod albanske vlade. Konkretno, da upute u Crnu Goru petnaest učitelja. No, budući da je i u susjednoj državi nastavni kadar takođe bio veoma deficitaran, albanska vlada nije mogla da udovolji ovoj molbi. Nemavši izbora, republičko Ministarstvo prosvjete obratilo se za pomoć Oblasnom narodnooslobodilačkom odboru za Kosovo i Metohiju. Istina, ovoga puta sa nešto umjerenijim zahtjevom, da se u Crnu Goru uputi 10 učitelja za rad u albanskim

¹¹³³ DACG, MPRS NRCG 1945, f-2, 4/1, D. Đurović, šef prosvjetnog Odjeljenja Narodnooslobodilačkog odbora sreza barskog – Predsjedništvu CASNO-a, 18. april. Na ovom kursu je učestvovalo 50 prosvjetnih radnika ovog sreza, koji su bili podijeljeni u 3 grupe. Za vrijeme pohađanja ovog kursa u školama je nastava izvođena bez prekida, budući da je nađena zamjena učiteljima. Učitelji su bili podijeljeni u tri grupe, „interesovanje je bilo veliko a uspjeh zadovoljavajući“. (*Isto*); Prvi trajao je 15, a druga dva po 8 dana. „Na tečajevima su održana sledeća predavanja: „ 1) Fašizam najveći neprijatelj slobode (Đurović D.); 2) Stara Jugoslavija (Radoman B.); 3) Napredni pokret (Radoman B.); 4) Izdajnička politika Stojadinovića, Cvetković – Maček (Lekić D.); 5) Narodni ustanak protiv okupatora (Marović I.); 6) Razvoj narodnog ustanka (Marović I.); 7) Uloga Kompartije... (Mitrović B.); 8) Stvaranje NOV-a (Zec B.); 9) Narodna vlast (Đurović D.); 10) Naši odnosi sa saveznicima (Đurović D.); 11) Drugo zasijedanje AVNOJ-a i nacionalna vijeća (Vučković); 12) Jedinstvo NOF (Popović T.) i 13) Antif. organizacije... (Martinović V.) ... Ova su predavanja mnogo koristila učiteljima za njihov dalji rad u školi i u narodu.“ (DACG, MPRS NRCG 1945, f-3, 322/1, H. Šlaković, zastupnik šefa prosvjetnog Odjeljenja Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 19. avgust; *Pobjeda*, 16. septembar 1950, 2.

¹¹³⁴ DACG, MPRS NRCG 1945, f-3, 289/1, I. Marović, šef prosvjetnog Odsjeka Narodnooslobodilačkog odbora sreza barskog – Ministarstvu prosvjete, 18. avgust.

¹¹³⁵ Zbog neaktivnosti učitelja u selu Prifta (titogradski srez), smatralo se da škola nije radila. Učitelj u ovoj školi bio je Đorđe Kolčević, učenik osmog razreda gimnazije. (DACG, MPRS NRCG 1945, f-3, 288/1, I. Rašović, zastupnik načelnika prosvjetnog Odjeljenja Sreskog narodnog odbora Titograd – Ministarstvu prosvjete, 1. avgust; 324/1, V. Božović, načelnik prosvjetnog Odjeljenja Sreskog narodnog odbora Titograd – Ministarstvu prosvjete, 21. avgust; 351/1, V. Božović, načelnik prosvjetnog Odjeljenja Sreskog narodnog odbora Titograd – Ministarstvu prosvjete, 5. septembar)

školama.¹¹³⁶ Ali, kako je i u ovom slučaju odgovor bio negativan, crnogorska vlast bila je prinuđena da sama stvara albanski učiteljski kadar.

Zbog problema kadrovske prirode u ulcinjskom kraju s jeseni 1945. nijesu radile četiri albanske škole, dok su u zaleđu Bara (Šestani, Livari) nastanjenom Albancima, učiteljsku službu obavljale osobe nealbanske nacionalnosti. Opredjeljenje lokalnog stanovništva da im djeca pohađaju nastavu na srpskom jeziku (Livari), umnogome je olakšalo vlastima posao da pronađu učitelje i organizuju nastavu u tim krajevima.¹¹³⁷ Iako je jezička barijera između učitelja i učenika predstavljala problem za nastavni proces, imajući u vidu da su nakon rata u ulcinjskom kraju učitelji nerado službovali na selu, kao i da su se slabo zalagali u radu i vaspitanju djece „u duhu današnjice“, dok ne nađu adekvatne zamjene, za vlast je najvažnije bilo da se nastava redovno odvija.¹¹³⁸ Manje je važno bilo da li će učitelji umjeti da objasne nepoznate pojmove đacima kojima srpski nije maternji jezik, i da li su albanski učenici razumjeli nastavne sadržaje.

Socijalistička škola u Crnoj Gori nakon 1945. u prvi plan stavlja ideološku posvećenost nastavnog kadra. Za socijalističku vlast je taj kriterijum važniji od stručnosti prosvjetnog kadra, jer se od njega očekivalo da mlade naraštaje vaspitava i obrazuje u socijalističkom duhu. Optimalno rješenje je bilo da prosvjetni radnici budu i ideološki posvećeni i stručni. No, kako takvog kadra nije bilo mnogo, vlast je između idološke posvećenosti i stručnosti, prednost davala ideologiji. Nedovoljno zalaganje u radu i ideološko-politička nepodobnost nemalog broja prosvjetnih radnika u Crnoj Gori, bila je

¹¹³⁶ DACG, PV 1945, f-1, 29/2, B. Jovanović, predsjednik vlade Crne Gore – ministru Stojniću u Tirani, 19. oktobar; DACG, MP RS NRCG 1945, f-5, 761/1, B. Milatović, zastupnik povjerenika prosvjete Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za Kosovo i Metohiju – Ministarstvu prosvjete Crne Gore, 22. novembar.

¹¹³⁷ DACG, MP RS NRCG 1945, f-5, 702/1, D. Dragović, povjerenik prosvjetnog Odsjeka Sreskog narodnog odbora Ulcinj – Ministarstvu prosvjete, 1. novembar 1945. Na području ulcinjskog sreza nijesu radile škole u selima: Ostros, Sukobin, Kosić i Martići (*Isto*); U selu Livari je krajem 1945. nastavu izvodila učiteljica Šehović R. Vasvija, a u Šestanima Pekić. P. Rosa. (DACG, MP RS NRCG 1945, f-5, spisak učitelja/ca narodnih osnovnih škola sreza barskog.); DACG, MP RS NRCG 1946, f-10, 559/1, I. Marović, povjerenik prosvjetnog Odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 13. maj; Godinu dana kasnije za učitelja u Gornjim Šestanima postavljena je Vugdelić Olga (rođena u Đakovici), a u Livarima Đurović Samed. (DACG, MP RS NRCG 1946, f-13, 1366/1, I. Marović, povjerenik prosvjetnog odjeljenja Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 2. decemabr)

¹¹³⁸ DACG, MP RS NRCG 1946, f-8, 587/1, V. Saveljić, pomoćnik načelnika personalnog Odjeljenja Predsjedništva Ministarskog savjeta – Ministarstvu prosvjete, 11. novembar. U andrijevičkom srezu „učiteljski kadar u većini nije najbolji, jer jedan veliki dio učitelja ne zalaže se svesrdno u radu da bi djecu vaspitavao u duhu današnjice, već rade jedino za plate. (*Isto*)

u određenoj mjeri izražena i kod privremenih albanskih učitelja. Ali, s obzirom na deficit albanskog kadra, zbog političke nepodobnosti ili nezainteresovanosti dijela albanskih učitelja, prvih godina nakon rata vlast nije mogla da bira. Tako je pored oskudne školske spreme, skromnog znanja i nerijetko nedovoljnog zalaganja u radu, vlast u najboljem slučaju učiteljsku službu povjeravala politički nezainteresovanim licima, od kojih je, prema njihovim tvrdnjama, dio bio nadahnut vjerskim fanatizmom i nijesu bili naklonjeni Narodnooslobodilačkom pokretu i socijalističkoj vlasti.¹¹³⁹ Albanski nastavni kadar po tome nije predstavljao izuzetak u crnogorskom školstvu, jer je i u ostalim sredinama bilo dosta nekvalifikovanih, politički nepodobnih učitelja i prosvjetnih radnika. Ali, ako se za nealbanski nastavni kadar mogla lakše naći alternativa, sa albanskim to nije bio slučaj. Naprotiv, zato je nakon rata vlast bila primorana da ga stvara, ulaže u njihovo obrazovanje i vaspitava ga socijalističkom duhu.

Iako se poslije rata broj učitelja sa stručnim kvalifikacijama stalno povećavao, u praksi se pokazalo da se njihov rad katkad ne razlikuje mnogo od učitelja koji nijesu imali stručne kvalifikacije. Tako je prilikom obilaska albanskih škola u titogradskom kraju, prosvjetni inspektor (nadzornik) zapazio da se „svi kvalifikovani učitelji nijesu jednako angažovali u poslu“, ali i da kod nekvalifikovanih (privremenih) učitelja ima „lijepih primjera zalaganja i dobrog uspjeha u radu“. Štaviše, jedan od najboljih prosvjetnih radnika (učitelja) u titogradskom kraju bila je nekvalifikovana učiteljica albanske nacionalnosti. Činjenica da se u albanskim školama ovog kraja nije mogao izdvojiti ni jedan učitelj „koji nije uložio dovoljno truda“, i shodno svojim mogućnostima postigao zadovoljavajuće rezultate u radu, ohrabivala je vlast da nastavi sa politikom obrazovanja albanskog učiteljskog kadra, koji je očigledno bio solidan. Takvim se može okarakteristi i njihov rad na stručnom usavršavanju, ideološkom uzdizanju i podizanju nivoa opšte kulture, koji je umnogome bilo olakšan sklapanjem ugovora između Ministarstva prosvjete i redakcija brojnih jugoslovenskih časopisa i listova, među kojima je bio i prištinski „Novi život“ („Jeta e re“). S druge strane, na „Srpsko-hrvatsko-albanski

¹¹³⁹ DACG, MPRS NRCG 1945, f-1, 8/21, politička karakteristika za učitelja Dacić Z. Abdurahmana, bez datuma; 216/8, politička karakteristika za učitelja Molabećirović H. Dauta, bez datuma; DACG, MPRS NRCG 1945, f-1, 216/11, lični podaci za učiteljicu Simonović Petra Paulinu, bez datuma; DACG, MPRS NRCG 1945, f-2, M. Kažić, šef prosvjetnog odjeljenja Narodnooslobodilačkog odbora sreza podgoričkog – Ministarstvu prosvjete, 26. maj.

rječnik“, za koji se očekivalo da će izaći u Zagrebu do sredine aprila 1951. godine, pretplatilo se oko 20 manjinskih učitelja barskog sreza ili oko trećina albanskog nastavnog kadra u Crnoj Gori.¹¹⁴⁰

Uprkos tome što je obrazovanje kod većine Albanaca bilo prilično nepopularno, a mreža albanskih škola u prvim poslijeratnim godinama nedovoljno nerazvijena, činjenica da je godinu dana nakon rata dvadesetak privremenih učitelja pohađalo prosvjetni kurs u Ulcinju, govori da je vlast za kratko vrijeme u svim krajevima Crne Gore organizovala rad albanskih škola. U odnosu na predratni period, to je bio veliki preobražaj u načinu života albanske populacije. Budući da u Crnoj Gori nije bilo visokoškolskih ustanova za obrazovanje učiteljskog kadra na albanskom jeziku, nakon nekoliko prosvjetnih kurseva, vlast je nekvalifikovane albanske učitelje upućivala na Kosmet, gdje su se sticali učiteljske kvalifikacije.¹¹⁴¹ Iako nijesu bili jedini, privremeni albanski učitelji zasigurno su bili najbrojniji predstavnici albanske intelektualne elite, koja se stvarala u Crnoj Gori nakon 1945. godine.

Sa povećanjem broja škola, rastao je i broj albanskih učitelja. Tako je početkom 1947. u 19 albanskih škola i 39 područnih odjeljenja u Crnoj Gori radilo 29 učitelja, od kojih je većina imala samo osnovnu školu i pohađala jedan učiteljski jednomjesečni kurs, što su bile veoma slabe stručne kvalifikacije za rad u školi.¹¹⁴² No, kakvo je stanje vlast zatekla 1945. godine, dvije godine kasnije u crnogorskom obrazovnom sistemu postojao je zavidan broj albanskih učitelja, što je omogućavalo da se nastava u školama uglavnom

¹¹⁴⁰ DACG, MPRS NRCG 1951, f-83, 3240/41, izvještaj o godišnjem pregledu škola s nastavom na albanskom jeziku u srezu titogradskom. Od 24 manjinska učitelja, koliko ih je radilo u albanskim školama ovog sreza 1949/50. godine, kvalifikovanih je bilo 7, od kojih su 3 uglavnom radila u Sedmogodišnjoj školi u Tuzima. Od kvalifikovanih učitelja najbolje rezultate „u školi i van nje“ postigao je učitelj Đoković Adem iz Tuzi, a najslabije Stanaj Đerd, učitelj iz sela Vuksanlekić. Od privremenih učitelja posebno su se zalagali: Kaljaj Filja, učiteljica iz sela Selišta, Berišaj Đon (Prifta) i Ljucović Đon (Donji Zatrijebač). „U toku godine održano je 6 reonskih sastanaka i dva sastanka vijeća sa učiteljima manjinskih škola, na kojima je pored pitanja kulturno-prosvjetnog rada održano po jedno praktično i po jedno stručno teoretsko predavanje. Za obradu ovih predavanja uzimani su uvijek drugi učitelji, tako da su skoro svi uzimali aktivnog učešća u radu reonskih sastanaka...Radna disciplina učitelja bila je mnogo bolja rijetki su slučajevi neopravdanog odsustvovanja sa dužnosti.“ (Isto); DACG, AOBR, SNOBR 1951, 6074. Albanske škole na području MNO Ostros, Vladimir i Šestani, pretplatile su se na „Istorijske zapise“ i „Stvaranje“; DACG, AOUL, GNOUL 1951, k. 15, 1403, B. Zec, predsjednik Savjeta za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Bar – Gradskom narodnom odboru Ulcinj. 7. mart; *Pobjeda*, 1. april 1951, 2. Zaslugom učiteljice Kaljaj Filje u Selištu i drugim selima toga kraja je likvidirana bila nepismenost. (Isto)

¹¹⁴¹ *Pobjeda*, 16. septembar 1950, 2.

¹¹⁴² DACG, MPRS NRCG 1947, f-13, 265/1, F. Radičević, načelnik personalnog odjeljenja Ministarstva prosvjete – Predsjedništvu Ministarskoga savjeta, 4. april; *Pobjeda*, 23. mart 1947, 6.

kontinuirano odvija. U školama je najčešće radio jedan učitelj, a samo u većim sredinama bilo je nekoliko nastavnika. Ali, kako su albanski učiteljski kadar mahom činili mlađi muškarci, usljed poziva u vojsku, nerijetko se dešavalo da škola zbog odsustva učitelja obustavi rad na duže vrijeme. Stoga je prilikom selekcije osoba za pohađanje albanskih učiteljskih kurseva lokalnim vlastima sugerisano da vode računa, da su pored opštih uslova (da je učitelj državljanin FNRJ, da je predložen od lokalne vlasti i Omladinske organizacije kao podesan za učiteljsku službu, i da ima najmanje 4 razreda osnovne škole), kandidati služili vojni rok. Takođe, zbog kvaliteta nastavnog procesa, poželjno je bilo da kandidati imaju makar „neki razred gimnazije“. No, imajući u vidu probleme kadrovske prirode, za privremene učitelje pretežno su primani kandidati sa „najmanje 4 razreda osnovne škole“. Iako su to bile slabe stručne kvalifikacije za rad u školstvu, činjenica da se iz godine u godinu broj privremenih učitelja konstantno uvećavao, ukazivala je na sve veću zainteresovanost Albanaca da se bave prosvjetnim poslom, što je bila pozitivna promjena kada je riječ o emancipaciji Albanaca. Tako se za učiteljski kurs u Ulcinju od 1. jula do 15. septembra 1947. prijavilo 40 kandidata (prema nekim izvorima 44), od kojih je većina bila iz barskog sreza (34), a samo manji broj učitelja ispunjavao je uslove da se stručno usavršava na tečajevima u drugim crnogorskim sredinama (Cetinje, Herceg Novi).¹¹⁴³ To su uglavnom bili učitelji sa boljim stručnim kvalifikacijama. Sa izuzetkom nekoliko žena, svi učesnici kursa u Ulcinju bili su muškarci, što govori da je za većinu albanske nacionalne zajednice društveni angažman i

¹¹⁴³ Iz andrijevičkog sreza na tečaj u Ulcinju prijavili su se: Balidemić Jusuf (MNO Gusinje), Đeković D. Zefa iz sela Dolja, Uljević Iso i Mekulović Asan iz sela Vusanja; iz titogradskog sreza: Prenkočević Nikola i Ljucević Đoni, dok su iz ulcinjskog sreza na tečaj primljeni: Simonović Paulina (Ulcinj), Lunji Cauferi (Ulcinj), Kućević Cafo (Ulcinj), Lunjević Selim (Vladimir), Duraković Šaćir (Vladimir), Hodžić Daut (Vladimir), Cucović Mehmet (Vladimir), Mehmedović Daut (Sukobin), Avdić Faik (Sukobin), Cucović Meto (Sukobin), Kurmemović Saljo (Vladimir), Alović Eles (Vladimir), Kasnecović Manus (Vladimir), Avdić Džemalj (Sukobin), Kurtović Meto (Sukobin), Marković Anđelija – najvjerojatnije Mardokić Anđelina (Donji Murići), Hodžić S. Džemalj (Vladimir), Mehmedović Isljam (Sukobin), Zagreda Ljubo (Štoj), Duraković S. Ibrahim (Vladimir), Čaprić S. Bećir (Vladimir), Čaprić S. Husein (Vladimir), Pecić Kolja (Bratica), Barlović Aleksandar (Bratica), Alović A. Osman (Vladimir), Cuković Alija (Ostros), Delbitrić Sulejman (Ostros), Redžović Brahim (Ostros), Delbitrić Asan (Ostros), Đuković Usein (Ostros), Selović Bajram (Vladimir), Kurtović Sait (Sukobin), Kurtović Halit (Sukobin) i Kurtović Salim (Sukobin). Naknadno je na tečaj primljena i Nikić N. Prena iz sela Zoganje. (DACG, MPRS NRCG 1947, f-21, 912/1, 912/2, 912/3, 912/4, B. Veljović, načelnik Odljenja za škole Ministarstva prosvjete – prosvjetnim odsjecima Sreskih narodnih odbora u Andrijevici, Titogradu i Baru, 17. i 24. jun; DACG, MPRS NRCG 1951, f-83, 3239/1, Ministarstvo prosvjete – Prosvjetnom odsjeku Sreskog narodnog odbora Andrijevica, 15. maj 1947; DACG, MPRS NRCG 1951, f-83, 3239/75, spisak prijavljenih kandidata za tečaj u Ulcinju 1947.)

obrazovanje žena bilo neprihvatljivo. Posebno je to bilo izraženo kod muslimana, dok su Albanci rimokatoličke vjeroisposvjesti bili nešto liberalniji. U prilog tome svjedoči polna struktura učitelja koji su pohađali kurs u Ulcinju 1947. godine, na kome su od četrdestak učesnika, bile samo 4 žene. Od toga su tri privremene učiteljice bile rimokatoličke vjeroispovjesti. Većina kandidata pokazala je dobru disciplinu i solidno zalaganje u radu, dok se petoro posebno isticalo ponašanjem i zalaganjem u radu (među kojima i jedna žena). Na kursu su mahom uzeli učešća privremeni učitelji koji su imali manje od 4 razreda gimnazije. Na završenim ispitima održanim od 11-13. septembra 1947. godine, kandidati su pismenim putem polagali pedagošku grupu predmeta i račun, a usmenim: albanski jezik, pedagošku grupu predmeta, srpski jezik, istoriju, zemljopis i poznavanje društva. Od 36 kandidata koliko je prisustvovalo ispitu, kurs je položilo 29 kandidata, što je bila visoka prelaznost.¹¹⁴⁴

Pored kurseva za privremene učitelje u Crnoj Gori, albanski nastavni kadar obrazovao se i na Kosmetu, pretežno u albanskoj Učiteljskoj školi u Đakovici, koja je bila tečajnog tipa, u rangi srednje škole (pored Đakovie albanske učiteljske škole postojale su u Prizrenu, Prištini i Uroševcu, dok je za učitelje turske nacionalnosti postojalo odjeljenje pri Učiteljskoj školi u Prizrenu). U prvoj generaciji učenika ove škole nalazila su se 3 pitomca albanske nacionalnosti iz Crne Gore, za koje se očekivalo da će sredinom marta 1948. okončati školovanje. Oni su bili među prvim učiteljima

¹¹⁴⁴ DACG, MP RS NRCG 1947, f-24, 1514/1, spisak tečajaca sa kratkim podacima za manjinske privremene učitelje, 15. septembar. Disciplinom i zalaganjem u radu „do maksimuma“ istakli su se: Hodžić Daut, Cucović Mehmed, Avdić Faik, Kurtović Mehmed i Mardokić Anđelina („zalaganje u radu je za svaku pohvalu). Od žena su na ovom tečaju učestvovala: Mardokić Anđelina, Simonović Paulina, Lunja Čauferi i Nikić Prena. (*Isto*); Učesnici kursa bili su smješteni u zgradi osnovne škole u Ulcinju „u kojoj je bila smještena Zanatska škola“. Rukovodioc kursa bio je Minja Nikolaidis, dok je vaspitač bio Radivoje Roganović. Predavači su bili: Hasan Duljderi, Čamil Graceni i Minja Nikolaidis. Hasan Duljderi je predavao: „pedagošku grupu predmeta, račun, političke teme, pjevanje, lijepo pisanje, administraciju, narodno prosvjeđivanje, gimnastiku i istoriju narodnooslobodilačkog pokreta. Na ovom radu je dao 136 radnih časova i 58 časova prisustvovanja praktičnim predavanjima i 24 časa ispitima.“ Hasan Graceni je predavao: „šiptarski jezik, istoriju, zemljopis i poznavanje prirode. Na ovom radu je dao 109 časova rada, 58 časa je prisustvovao praktičnim predavanjima i 24 časa ispitima.“ Minja Nikolaidis je predavao na kursu: srpski jezik i crtanje. Dao je 36 radnih časova, 58 časova prisustvovao je predavanjima i 24 sata ispitima. Njih trojica činili su ispitnu komisiju. Svi učesnici su iz pedagoške grupe predmeta radili pismeni na temu: „Kako će učitelji vaspitavati nova pokoljenja“. Od 36 kandidata odličan uspjeh postigla su 2 vrlo dobar 12, dobar 9, dobar sa jednom slabom – 4 i dobar sa dvije slabe ocjene – 2. Slab uspjeh pokazalo je 7 kandidata. (DACG, MP RS NRCG 1951, 3239/18, zapisnik ispitne komisije tečaja za stručno osposobljavanje privremenih nastavnika manjina u Ulcinju, 13. septembar; DACG, MP RS NRCG 1951, 3239/15, M. Nikolaidis, rukovodilac kursa u Ulcinju – Ministarstvu prosvjete, 22. septembar 1947.)

albanske nacionalnosti iz Crne Gore, koji su nakon rata vjerovatno stekli stručne kvalifikacije u Učiteljskoj školi u Đakovici. Početkom jula 1947. mogućnost da se obrazuju na Kosmetu dobilo je 10 učenika albanske nacionalnosti, koji su od uslova za prijem trebali da imaju završena 4 razreda gimnazije.¹¹⁴⁵

Od ukupno 30 učitelja koji su radili u albanskim školama u Crnoj Gori, uslove da se obrazuju u Učiteljskoj školi u Đakovici ispunjavalo je samo 8 privremenih učitelja (tri su imala 4, a pet od 6-8 razreda gimnazije). Izuzev dva učitelja sa stručnim kvalifikacijama, ostali učitelji imali su manje od četiri razreda gimnazije. Od toga je 11 učitelja imalo samo četiri razreda osnovne škole, što je bio minimum neophodan za obavljanje učiteljskog poziva. Da nadoknade propuste u obrazovanju, vlasti su albanski učiteljski kadar sa četvorogodišnjom osnovnom školom stručno oposobljavale na kursovima za nacionalne manjine u Ulcinju, dok su učitelje sa gimnazijskom spremom tokom ljeta 1947. upućivale da pohađaju kvalitetnije učiteljske kurseve u Crnoj Gori (Cetinje, Herceg Novi).¹¹⁴⁶

Činjenica da se broj nekvalifikovanih albanskih učitelja stalno uvećavao, stvarale su dobre pretpostvake za otvaranje novih škola, a samim tim i brojnije i kvalitetnije baze albanskih učitelja. Razloge sve većeg opredjeljivanja mladih Albanaca da se bave prosvjetnim pozivom, treba tražiti u materijalnoj sigurnosti koju je garantovao prosvjetni

¹¹⁴⁵ DACG, MPRS NRCG 1947, f-24, 926/1. B. Milatović, pomoćnik povjerenika za Prosvjetu Oblasnog Narodnooslobodilačkog odbora za Kosovo i Metohiju – Ministarstvu prosvjete Crne Gore, 18. jun. Školovanje učenika smještenih u internatu koštalo je 600 dinara mjesečno; DACG, MPRS NRCG 1947, f-24, 926/2, B. Veljović, načelnik Ministarstva prosvjete - direktorima Realnih gimnazija u Titogradu, Beranama, Ulcinju, Baru i Andrijevići, 23. jun; DACG, MPRS NRCG 1947, f-24, 926/2, B. Veljović, načelnik Ministarstva prosvjete – Oblasnom odboru autonomne oblasti Kosmeta, 24. jun; Po svemu sudeći, tri učenika prve generacije Učiteljske škole u Đakovici, koji su sredinom marta trebali da završe učiteljsku školu bili su iz titogradskog sreza. (DACG, MPRS NRCG 1951, f-83, 3239/9, referat o stanju manjinskih škola na teritoriji narodne republike Crne Gore, 7. mart 1947.); M. Gatalović, *Jugoslovenska državna politika na Kosovu i Metohiji 1958-1974*, 38.

¹¹⁴⁶ DACG, MPRS NRCG 1951, f-83, 3239/29, M. Nikolaidis – Ministarstvu prosvjete, 1. april 1947. Za kurs na Cetinju predviđeni su bili: Đokaj Prenka, učitelj u selu Dinoša, titogradski srez, (8 razreda gimnazije), Nuculaj Đerda, učitelj u selu Koći, titogradski srez (8 razreda gimnazije), Redžepagić Ahmet, učitelj u selu Vusanje, andrijevički srez (8 razreda gimnazije) i Perković Nikola, učitelj u selu Druma, titogradski srez (7 razreda gimnazije). Za kurs u Herceg Novom predviđeni su bili: Glavataj Bećir, učitelj u selu Krševo, titogradski srez, (6 razreda gimnazije), Drešević Đoka, učitelj u selu Vuksanlekić, srez titogradski, (2 razreda Učiteljske škole), Perkaj Viktor, učitelj u selu Prifta, titogradski srez, (1 razred Učiteljske škole), Gegović Nikola, učitelj u selu Gornji Zatrijebač, srez titogradski, (4 razreda gimnazije), Simonović Paulina, učiteljica u Ulcinju (4 razreda gimnazije), kao i Čaufere Lunji, učiteljica u Ulcinju (4 razreda gimnazije). Za kurs u Herceg Novom preporučivana je i Četković Lucija, učiteljica u selu Vladimir, jer je imala završena 4 razreda zanatske škole.

poziv. Iako je većina albanskih učitelja imala privremen status u državnoj službi, činjenica da se svake školske godine uvećavao broj učenika i albanskih škola, ohrabivala je mlade da se sve više opredjeljuju za učiteljski poziv. Jer je crnogorskom sistemu obrazovanja bio neophodan albanski prosvjetni kadar. Pritom, izvjesno je bilo da će nekvalifikovani kadar koji se uporedo sa radnim angažmanom stručno usavršavao, vremenom regulisati status u školstvu. Tako se iz prava na obrazovanje na maternjem jeziku, koje je Abancima dala socijalistička vlast, držvanih potreba i razloga materijalne prirode, u Crnoj Gori poslije rata počeo stvarati sve brojniji albanski nastavni kadar i intelektualna elita. Tako se na dvomjesečnom kursu za stručno obrazovanje u Ulcinju, tokom ljeta 1948. godine, samo iz jednog dijela Crne Gore, u kome je živio manji broj albanske populacije (plavsko-gusinjski kraj), prijavilo 7 privremenih učitelja. Ilustracije radi, prethodne godine na ovom kursu učestvovao je samo jedan učitelj iz ovog kraja. Slično je bilo i u ostalim krajevima nastanjenim Albancima.¹¹⁴⁷ Albanski nastavni kadar koji se nakon rata obrazovao ubrzanim putem, imao je značajnu ulogu „u preobražaju i formiranju lika novog socijalističkog čovjeka“. Iako prosvjetni kadar u Crnoj Gori kvantitativno i kvalitativno nije mogao u potpunosti odgovoriti povjerenim zadacima, nesumnjivo da je od oslobođenja zemlje vlast mnogo uradila na stvaranju i edukaciji nastavnog kadra. Posebno u albanskim krajevima, u kojima je školske 1948/49. godine,

¹¹⁴⁷ DACG, MPRS NRCG 1948, f-35, 788/2, Ministarstvo prosvjete – Prosvjetnom odsjeku Sreskog narodnog odbora u Andrijevi, 1. jun. Iz andrijevičkog sreza 1948. na kurs u Ulcinju prijavili su se: Đonbalić Imer, Avdić Suljeman, Uljević Iso, Đonbalić Ibrahim, Cuković Husej, Ahmetović Sulja i Đeković Zef. Naknadno su iz Ministarstva prosvjete pozvani iz ovog sreza učitelji: Redžepagić Ahmet i Balidemić Jusuf. Iz barskog sreza na kurs su primljeni privremeni učitelji: Kucević Cafo, Simonović Paulina, Alović Osman, Nikić, Prena, Nasradinović Saljo, Cucović Mehmed, Duraković Šaćir, Prekić Nikola, Zaufere Luki, Mardokić Anđelija, Avdić Faik, Mehmedović Daut, Cucović Meto, Kurtović Čamil, Ljucović Pavle, Avdić Džemal, Nrekić Đorđe, Đelbitrić Redežep i Dolarović Ibrahim, dok je Ministarstvo prosvjete pozvalo na kurs: Cuković Aliju, Perkolić Janka, Divanović Junuza, Đečbitrić Hasana, Avdić Halita i Marković Antoniju. Iz titogradskog sreza su pozvani na kurs u Ulcinju: Lucović Toma, Đokić Kolja, Hodžić Džemal, Glavataj Bećir, Nuculaj Đerda, Perković Nikola, Glavataj Ahmet, Prenkočević Nikola i Perkaj Nikola. Kursem je rukovodio Minja Nikolaidis, instruktor za manjinske škole barskog sreza. Učitelji su bili smješteni u zgradi ulcinjske gimnazije. (DACG, MPRS NRCG 1948, f-35, 783/2, 783/3, 783/4, 783/8 V. Vuković, načelnik Ministarstva prosvjete - prosvjetnim odjsecima Sreskih narodnih odbora Andrijeva, Bar i Titograd, 1. jun.); Tokom ljeta 1948. organizovan je „u Baru i desetodnevni seminar za sve učitelje“ (*Pobjeda*, 14. januar 1949, 2.); Dva kursa za manjinske učitelje pohađalo je 1948. godine 37 prosvjetnih radnika, koji su radili u albanskim školama. Prema podacima Povjereništva za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora u Baru, dva manjinska kursa pohađao je 31 učitelj. (*Pobjeda*, 12. mart 1949, 2; DACG, MPRS NRCG 1949, f-45, 187/1, povjerenik za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 13. februar 1949.)

sa više od tri hiljade učenika, radilo 53 nastavnika.¹¹⁴⁸ Imajući u vidu veliku neprosvjećenost albanske populacije, vlast je za kratko vrijeme osposobila za rad nemali albanski učiteljski kadar, kome je bilo povjereno ne samo da obrazuje i vaspitava mladi albanski naraštaj u socijalističkom duhu, već da ujedno iz korijena mijenja način života i navike Albanca. Važnu misiju u tom smislu imale su sve učiteljske škole u Jugoslaviji, u kojima su se obrazovali prosvjetni kadrovi, čiji je zadatak bio da na kulturnom planu preobrazu selo, suzbijajući nepismenost, polupismenost, „sujeverje i zaostalost svake vrste“.¹¹⁴⁹ No, s obzirom na slabe stručne kvalifikacije i ubrzan proces obrazovanja albanskih učitelja, očekivanja vlasti bila su previše ambiciozna. Tim prije jer su usljed nedostataka obrazovanih ljudi, brigu o kulturno-prosvjetnom životu, administrativnim poslovima, kao i brojnim društvenim aktivnostima u albanskim krajevima, vodili učitelji koji ni fizički ni intelektualno nijesu mogli lako da odgovore složenim zadacima koje im povjeravala vlast. Pritom, snabdjevanje učitelja stručnim časopisima i knjigama nije bilo organizovano, pa se cjelokupan rad na usavršavanju uglavnom svodio na održavanje jednog do dva kursa godišnje, i davanje stipendija za obrazovanje na Kosmetu, što su bila nedovoljna ulaganja za kulturni preobražaj života u albanskim krajevima. Za to je bio potreban znatno veći angažman vlasti i masovnih partijskih organizacija, koje su se, prema ovim zadacima, odnosile indiferentno. Ali, bez obzira na brojne propuste, u principu vlast je imala dosta razloga da bude zadovoljna stručnim usavršavanjem učitelja, budući da je 1949. uputila 32 privremena učitelja da pohađaju kurseve na Kosmetu, nakon čega su trebali da steknu zvanje kvalifikovanih učitelja.¹¹⁵⁰ Nekoliko godina ranije, toliki broj kvalifikovanih albanskih učitelja bio je nezamisliv.

Za četiri godine od završetka rata, u procesu stvaranja albanskog učiteljskog kadra u Crnoj Gori, to je bio ogroman uspjeh. Nakon sukoba Jugoslavije sa zemljama socijalističkog lagersa 1948. godine, zbog boljih uslova života, u Jugoslaviju je došao nemali broj političkih emigranata iz Albanije, među kojima se nalazio izvjestan broj prosvjetnih radnika. Za razliku od svojih sunarodnika i kolega iz Crne Gore, od kojih je

¹¹⁴⁸ *Pobjeda*, 28. oktobar 1948, 4. „Sada u školama, po podacima iz 1947. godine, ima 23.889 učitelja u čitavoj zemlji. S obzirom da će prema Planu iz 1951. biti 37.283 učitelja, a da te iste godine treba da ih bude 70.000, znači da još iz daleka nije riješen problem učiteljskog kadra.“; *Pobjeda*, 12. mart 1949, 2.

¹¹⁴⁹ *Pobjeda*, 28. oktobar 1948, 4.

¹¹⁵⁰ DACG, MPRS NRCG 1949, f-49, 1264/49, M. Marković – Ministarstvu prosvjete, 7. oktobar; *Pobjeda*, 28. jun 1949, 2; *Pobjeda*, 11. septembar 1949, 4.

većina imala skromnu stručnu spremu, neki od učitelja koji su početkom 1949. prebjegli u Jugoslaviju (Crnu Goru) iz Albanije, završili su više razreda gimnazije, a jedan gimnazijsku maturu, što je za crnogorskih prosvjetni sistem nakon rata bila dobra stručna sprema.¹¹⁵¹ Bolje stručne kvalifikacije učiteljskog kadra iz Albanije od njihovih sunarodnika u Crnoj Gori bila je posljedica nešto duže tradicije obrazovanja na maternjem jeziku u Albaniji nego u Jugoslaviji (Crnoj Gori), gdje je albanska populacija to pravo dobila je nakon oslobođenja. U svakom slučaju, budući da su zbog neslaganja sa politikom jugoslovenskih vlasti u titogradskom kraju s proljeća 1949. dva učitelja prebjegla u Albaniju, a jedan lišen slobode, prosvjetni kadar iz Albanije dobrodošao je vlastima, da zamjene na poslu njihove sunarodnike i kolege iz Crne Gore.¹¹⁵² Dolaskom u Jugoslaviju pojedini prosvjetni radnici iz Albanije iskazali su želju da nastave stručno usavršavanje. Tako je nastavnik iz Albanije koji je radio u sedmogodišnjoj školi u Tuzima, jula 1950. tražio je republičkom Ministarstva prosvjete da studira matematiku na

¹¹⁵¹ DACG, MP RS NRCG 1949, f-41, 259/1, major J. Gagović, pomoćnik ministra unutrašnjih poslova Crne Gore – Ministarstvu prosvjete, 15. mart. Dvadesetomog februara 1949. emigrirala su u Jugoslaviju (Crnu Goru) tri učitelja iz Albanije: 1) Fahri Repišti (rođen 1927. u Skadru), „od oca Ibrahima i majke Hale rođene Bušati“. Bio je muslimanske vjeroispovjesti, neoženjen, a prije dolaska u Jugoslaviju tri godine je radio u osnovnoj školi u Reči u Kastratima. Gimnazijsku maturu završio je školske 1945/46. godine. Govorio je i albanski i italijanski jezik. Od 1942. navodno je pripadao albanskoj komunističkoj omladini (SKOA), a „od maja 1948. postao je kandidat Komunističke Partije Albanije; 2) Mustafa Bušati (rođen 7. januara 1930. u Skadru), „od oca Fadila i majke Fahrijere rođene Matlija. Bio je muslimanske vjeroispovjesti, neoženjen, a od stručne spreme imao je 7 razreda gimnazije. Govorio je i pisao albanski i italijanski jezik, a prije dolaska u Jugoslaviju radio je tri godine u osnovnoj školi u Vrizi i 3) Enver Metanija (rođen 1928. u Skadru) „od oca Huseina i majke Fije rođene Boriči“. Bio je muslimanske vjeroispovjesti, neoženjen, pisao je i govorio albanski i italijanski jezik. U Albaniji je radio kao učitelj u osnovnim školama u Kastratiju i Linaju i pripadao „naprednoj omladini“. Svi su imali potvrde i lične legitimacije, iz kojih se vidjelo da su u Albaniji radili kao učitelji. Nakon operativne obrade, Uprava državne bezbjednosti Crne Gore preporučivala je Ministarstvu prosvjete da Fahrija Repištića zaposli kao učitelja na teritoriji MNO Tuzi, a ostalu „dvojicu po nahodanju“. (*Isto*); Zbog oskudice u albanskom učiteljskom kadru, Ministarstvo prosvjete Crne Gore sklopilo je „ugovor o honorarnoj službi“ sa albanskim državljaninom Abdulahom Krajom, koji je do tada vrijedno i savjesno obavljao službu u Sreskom narodnom komitetu u Baru. Od stručnih kvalifikacija imao je dva razreda gimnazije, a kao privremeni učitelj bio je raspoređen da radi u osnovnoj školi u Ulcinju (barski srez). (DACG, MP RS NRCG 1950, f-55, 170/1, N. Pavić, ministar prosvjete – Ministarstvu rada Vlade FNRJ, 17. februar.)

¹¹⁵² DACG, MP RS NRCG 1949, f-41, 309/1, V. Milonjić, povjerenik za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Titograd – Ministarstvu prosvjete, 2. april. „Iz Sedmogodišnje škole u Tuzima, pobjegao je u Albaniju Preljoca Margiljaj, kao i njegova žena Vuković-Margiljaj Angelina, učiteljica u Tuzima“, dok je uhapšen bio Viktor Perkaj, učitelj u Prifti. Nakon bjekstva bračnog para Margiljaj, njihove časove preuzeli su učitelj Fahri Repišti iz Albanije, koji se u Sedmogodišnjoj školi u Tuzima zaposlio neposredno prije njihovog bjekstva, i učitelj Camaj. „Srpski i ruski jezik, uzele su učiteljice Maljević i Popović.“ Najvjerovatnije da je zbog bjekstva i hapšenja troje učitelja, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora u Titogradu predlagalo da se učitelj Glavatović Alija, koji je radio u bjelopoljskom srezu, premjesti u titogradski srez, jer je rodom bio sa terena „albanske manjine“. (*Isto*)

nekom od Prirodno-matematičkih fakulteta u Jugoslaviji,¹¹⁵³ što domaćem albanskog nastavnom kadru nije bilo svojstveno.

Stipendiranje obrazovanja na Kosovu i višegodišnji rad na stvaranju učiteljskog kadra, za posljedicu je imao značajno uvećanje i podizanje standarda znanja albanskog prosvjetnog kadra, koji je na početku školske 1950/51. u osnovnim školama imao 58 nastavnika. Iako time nije bio riješen problem deficita albanskog nastavnog kadra, zabrinjavala je činjenica da je i pored pretplate svih albanskih škola na stručne i pedagoške časopise, rad nekih nastavnika na stručnom i ideološkom usavršavanju bio slab, što se negativno odražavalo u nastavi, koju su uglavnom karakterisali neaktivnost, knjiški rad, verbalizam, šablonizam i pogrešno tumačenje gradiva.¹¹⁵⁴ To je bila posljedica ubrzanog obrazovanja albanskog učiteljskog kadra, tokom kojeg se u trci za stručnim kvalifikacijama, nesumnjivo gubilo na kvalitetu. Ali, imajući u vidu zatečeno stanje, raspoloživi kadar i objektivne potrebe, u odnosu na rješavanje problema deficita albanskog prosvjetnog kadra, kvalitet je u godinama nakon rata bio u drugom planu. Tako su zahvaljujući politici masovnog obrazovanja, tokom ljeta 1949. godine 10 nekvalifikovanih učitelja stekli stručne kvalifikacije na pedagoškim kursovima na Kosmetu, dok su 26 učenika prve generacije koji su redovno završili albanske osnovne škole u Crnoj Gori, dobili stipendije i upućeni školske 1950/51. da pohađaju Učiteljsku školu u Đakovici. Od toga je 9 stipendista bilo iz Ulcinja, 12 iz Tuzi, 3 iz Vladimira (ulcinjski kraj) i 2 iz Gusinja. Pored evidentnog interesovanja mladih da nastave školovanje na Kosmetu, ovi podaci svjedoče da je odnos Albanaca prema obrazovanju počeo da se mijenja u pozitivnom smislu. To je bila posljedica progresivne prosvjetne politike socijalističke vlasti, koja je ubrzanom emancipacijom nastojala da intergrira Albance u društvene procese. Istina, zbog tradicionalnih svjetonazora albanske patrijarhalne porodice, uključivanje žena u socijalne tokove nije se odvijalo željenom dinamikom, pa je među 26 stipendista upućenih 1950. da se obrazuju na Kosmetu (Đakovicu), bila samo jedna žena. No, s obzirom na snažan otpor Albanaca prema emancipaciji žena, ohrabrivalo je to što je u prvoj generaciji učenika upućenih da se o

¹¹⁵³ DACG, MPRS NRCG 1950, f-57, 849/1, F. Repšiti, nastavnik Sedmogodišnje škole u Tuzima – Ministarstvu prosvjete, 19. jul. U molbi upućenoj Ministarstvu prosvjete Repšiti je tražio da ga obavijesti, da li može „biti redovan student na Filozofskom fakultetu grupa matematika“. (*Isto*)

¹¹⁵⁴ *Pobjeda*, 5. mart 1950, 5; *Pobjeda*, 26. mart 1950, 4; *Pobjeda*, 16. septembar 1950, 2.

državnom trošku školuju na Kosovo, bila i jedna Albanka muslimanske vjeroispovjesti.¹¹⁵⁵

Da se ulaganjem stručno usavršavanje i obrazovanje stvarao sve bolji kadar u Crnoj Gori, govori podatak da su prosvjetne vlasti 1950. zadužile albanske i učitelje „koji poznaju život manjina“, da sakupe materijal i izrade čitanku na albanskom jeziku, koja bi služila ujedno kao lektira i narodna čitanka. Učešće u njenoj izradi uzeo je veliki broj albanskih učitelja iz svih krajeva Crne Gore, koji su trebali da naprave selekciju važnih momenata i događaja iz života i istorije Albanaca, sa posebnim osvrtom na njihovo učešće u Narodnooslobodilačkom ratu, borbi protiv nepismenosti...¹¹⁵⁶ Tako je jedan broj

¹¹⁵⁵ DACG, MP RS NRCG 1950, f-61, 1450/3, inspektor J. Ražnatović, zastupnik načelnika Ministarstva prosvjete – Nastavnom odjeljenju i Odjeljenju za škole Ministarstvu prosvjete, bez datuma; DACG, MP RS NRCG 1951, f-83, 3241/48, stipendisti NR Crne Gore u Učiteljskoj školi u Đakovici. Iz Ulcinja su u Đakovicu upućeni učenici: Alibegović Ruždija, Becić Rasim (napustio), Gorana Hasan, Katana Mefit (napustio), Hadžimolić Dilaver (napustio), Murtezić Osman (napustio), Cungu Hiljmi, Ljamović Ismet i Alibegović Nadžije; iz Tuzi: Ljuljduraj Nikola, Ivezaj Toma, Camaj Paško, Ljuljduraj Prenka, Berišaj Đerd, Berišaj Nikola, Gojčaj Miraš, Ljuljduraj Marko, Gegaj Prelja, Asanaj Đerd i Glavatay Baco (napustio); iz Vladimira: Taipović Fadilj, Halović Sabrija i Halović Džeudet; iz Gusinja: Curanović Fran (napustio) i Curanović ? (napustio). Učiteljsku maturu na pedagoškom kursu u Peći završili su: Ljucović Pavle, Pavlović Petar, Nrekić Đerd, Elezović Vata, Dolarević Ibrahim, Avdić Sulejman, Mark Prelja, Nolja Beriša, Nikol Ujkaj i Miloš Perkaj; Od manjinskih učitelja titogradskog sreza kurs na Kosmetu 1950. pohađali su: Kaljaj Filja, Kaljaj Marija, Đoković Redžep, Berišaj Đon i Ivezaj Petar. (DACG, MP RS NRCG 1950, f-56, 537/1, J. Petranović, povjerenik za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 15. maj); Stipendiju za obrazovanje u Učiteljskoj školi u Đakovici dobio je Đelošaj Zef iz sela Gornji Zatrijebač, ali je zbog toga što je napustio školovanje morao je da vrati 28.500 dinara, koje je dobio kao stipendiju. Novac se vraćao „u iznosu od 50% visine mjesečne stipendije“. (DACG, MP RS NRCG 1950, f-57, 736/1, M. Čukić, v. d. načelnika Ministarstva prosvjete – Povjereništvu za prosvjetu Sreskog narodnog odbora Titograd, 29. jul)

¹¹⁵⁶ DACG, MP RS NRCG 1950, f-61, 1424/1, zapisnik sa savjetovanja u Povjereništvu za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Titograd, održanog 27. marta 1950; DACG, MP RS NRCG 1951, f-83, J. Ražnatović, zastupnik načelnika Ministarstva prosvjete – Povjereništvima za prosvjetu i kulturu Sreskih narodnih odbora Titograd, Bar i Andrijevića, 19. maj 1950. Ministarstvo prosvjete zadužilo je da izrade čitanku: Minju Nikolaidisa, Pavla Ljucovića, Junusa Divanovića, Đerdu Nrekića, Salja Nasradinovića, Redžepa Đečbričića, Janka Perkolića, Rada Roganovića, Đerdu Stanaja, Nolja Berišu, Đon Berišaja, Bećira Glavatovića, Đon Ljucovića, Nikolu Gegovića, Đerdu Nuculovića, Isa Uljevića i Jusufa Balidemića. (*Isto*); DACG, MP RS NRCG 1951, f-83, 3241/61, I. Boljević, povjerenik za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Titograd – Ministarstvu prosvjete, 20. jul; „Narodnu čitanku“ za albanski jezik preveli su Đerd Gegaj, urednik albanske redakcije Radio Titograda, Beriša Maraš, lektor-prevodilac, Resulbegović Hodo, službenik Radio Titograda i Ljućaj Ljuća. (DACG, MP RS NRCG 1951, f-83, 3241/52, Lj. Ljuća - Savjetu za prosvjetu i kulturu, 27. april); I pored preporuka sa akcentom na narodnooslobodilački rat, sadržaj čitanke mahom se odnosio na anegdote i članke „iz knjige u kojoj su objavljena djela Marka Miljanova, od članaka iz čitanaka koje su danas u upotrebi u našim školama, od novih fragmenata koji govore o prošlosti – životu i običaju manjina u našoj Republici, narodnih pjesama na šiptarskom jeziku, a unešeno je i nekoliko pjesama iz naše starije i novije narodne književnosti.“ (DACG, MP RS NRCG 1951, f-83, 3241/58, članovi komisije – Ministarstvu prosvjete, 30. decembar 1950); Predviđeno je bilo da se čitanka ima 300-350 strana. Papir je obezbijedilo Izdavačko preduzeće „Znanje“ iz Beograda, a štampala se u Prištini. (DACG, MP RS NRCG 1951, f-83, 3241/60, J. Ražnatović, zastupnik načelnika Ministarstva prosvjete – Povjereništvu za prosvjetu i kulturu Oblasnog odbora u Prištini, 15. novemba.)

albanskih učitelja koji se nakon rata usavršavao, pohađajući stručne i pedagoške kurseve u Crnoj Gori i na Kosmetu, zajedno sa nekoliko kolega nealbanske nacionalnosti, stvorio prvu „Narodnu čitanku“ na albanskom jeziku, koja je bila prilagođena životu, običajima i istoriji Albanaca u Crnoj Gori. Ujedno to je bila potvrda ispravnosti prosvjetne politike socijalističke vlasti u Crnoj Gori, da nakon rata obrazuje albanski učiteljski kadar. Tako se zahvaljujući ulaganju vlasti u obrazovanje, od populacije kod koje je nepismenost bila gotovo apsolutna, svijest Albanaca o potrebi obrazovanja umnogome promijenila, iako kod većine ona još uvijek nije bila na potrebnom nivou. Ali, budući da se svake godine uvećavao broj učitelja koji su završavali niže i više pedagoške kurseve u Učiteljskoj školi u Đakovici, kao i gimnazijske pedagoške kurseve u Peći, Prizrenu, Kosovskoj Mitrovici i ostalim mjestima na Kosmetu, broj albanskih učitelja sa stručnim kvalifikacijama rapidno se uvećao. Samo u barskom okrugu tokom prve polovine 1951. godine 7 učitelja položilo je učiteljsku maturu, 5 je trebalo da polaže, a 15 da završe viši pedagoški tečaj i maturu na Kosmetu. Od toga su manji broj učitelja, sa dobrim kvalifikacijama, činili albanski politički emigranti.¹¹⁵⁷

¹¹⁵⁷ DACG, MPRS NRCG 1951, f-63, 29/2, A. Pejović, zastupnik načelnika Personalnog odjeljenja Ministarstva prosvjete – Savjetima za prosvjetu i kulturu Sreskih narodnih odbora Bar, Andrijevića i Titograd, 8. januar; DACG, AOBR, SNOBR 1951, k. 17, 305/51, K. Bošković, sekretar Sekretarijata Ministarstva prosvjete – Povjereništvu za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Bar, 4. januar. Učiteljsku maturu završili su: Pavlović Petar, Nrekić Đorđe, Perkolić Janko, Lucović Pavle, Elezović Vata, Zejnelagić Muhamed i Četković Lucija. Tokom ljeta 1950. učiteljsku maturu trebali su da polažu: Duraković Šaćir, Mardokić Anđelina (u Nikšiću), Đečbitirić Hasan, Đečbitirić Redžep i Cucović Mehmed. Viši pedagoški tečaj i maturu trebali su da završe: Nasradinović Saljo, Avdić Faik, Avdić Fadilj, Avdić Džemalj, Cucović Meto, Mustafović Elez, Cuković Alija, Cuković Husein, Seljmanović Bećir, Kućević Cafo, Lunji Čaufere, Simonović Paulina, Alibegović Dilavera, Nikić Nikola i Nikić Petar. Jahović Ramazan i Nikić Prena trebali su da polože 3. razred gimnazije i viši pedagoški tečaj, Hodžić Džemalj 3 razreda gimnazije i viši pedagoški tečaj, Hodžić Smailj 3. razred gimnazije i viši pedagoški tečaj, Redžović Ibrahim 2. i 3. razred gimnazije, niži i viši pedagoški tečaj, a Kurtović Meto 3 razreda gimnazije i viši pedagoški tečaj. Kao privremeni učitelji na teritoriji barskog sreza radili su Prendi Noj (viši pedagoški tečaj i 6 razreda gimnazije), Šlaku Zef (učiteljska matura i pedagoški tečaj) i Bilbija Marko (4 razreda gimnazije). Početkom januara 1951. republičko Ministarstvo prosvjete izdvojilo je 14.020 dinara za putne troškove do Peći: Nasradinović Salju, Cucović Mehmetu, Cucović Metu, Avdić Fadilju, Jahović Ramazanu, Nikić Petru, Nrekić Nikoli, Duraković Šaćiru, Pavlović Petru, Nrekić Đorđu, Ljucović Pavlu, Elezović Vati i Mustafović Elezu iz sela Vladimira po 824 dinara. Đečbitirić Hasan i Redžep iz sela Pečurice dobili su po 724 dinara, Cuković Husein i Alija iz Ostrosa po 630 dinara, a Hodžić Smailj iz sela Besi 600 dinara. U spisak nijesu bili uvršteni Selmanović Bećir, Redžović Ibrahim i Avdić Džemalj, iako su, po svemu sudeći, imali pravo na to. (*Isto*; Dvomjesečni pedagoški kurs u Peći tokom ljeta 1951. pohađali su: Đečbitirić Redžep, Mustafić Elez, Cuković Alija i Cuković Husein (MNO Ostros), Duraković Šaćir, Cucović Meto, Avdić Fadilj, Avdić Faik, Nasradinović Saljo i Stajka Ljoro (MNO Vladimir), Nikić Petar i Alibegović Dilavera (MNO Ulcinj). Gimnazijski kurs u Prizrenu pohađali su: Redžović Ibrahim i Jahović Ramazan (MNO Vladimir), dok je pedagoški kurs u Kosovskoj Mitrovici polagao Kućević Cafo

Povećano interesovanje Albanaca za rad u školstvu, dovelo je do pooštrevanja kriterijuma Ministarstva prosvjete za pohađanje kurseva za nacionalne manjine. Tako su za pohađanje kurseva na Kosmetu tokom ljeta 1951. dolazili samo u obzir privremeni učitelji koji su prethodne godine ostvarili zadovoljavajući uspjeh, na vrijeme položili popravne ispite iz jednog ili dva predmeta, kao i oni koji su imali završenu polumaturu, a nijesu nikada pohađali ove kurseve. Privremenim učiteljima koji su odbili da polažu popravne ispite, zbog nesavjesnog odnosa prema obavezama to nije bilo omogućeno, čime su u perspektivi mogli ugroziti status u školstvu. Zasiurno da je u određenoj mjeri na to uticala i učestala praksa napuštanja školovanja, što su vlasti boljom selekcijom učenika nastojale da izbjegnu.¹¹⁵⁸ Ako je suditi po uspjehu koji su na kraju školske 1951/52. postigli učenici albanske Učiteljske škole u Đakovici, u tome su u velikoj mjeri uspjele. Naime, od 30 stipendista albanske nacionalnosti koje je stipendirala vlada Crne Gore te školske godine, 23 učenika završilo je I, II i III razred. Od toga su odličan uspjeh postigla 4, vrlo dobar 14, a 5 učenika dobar uspjeh. Tri učenika su upućena na popravni ispit, dok su 4 učenika ponavljala II i III razred.¹¹⁵⁹ Dobar uspjeh koji su postigli albanski učenici u ovoj školi, jasno je potvrđivao ispravnost politike novih vlasti da dozvoli Albancima da se obrazuju na maternjem jeziku. Pritom, on je nedvosmisleno ukazivao ne samo da se obrazovanje Albanaca isplati, već i da se njihov odnos prema obrazovanju i emancipaciji vremenom počeo mijenjati na bolje. Istina, sporo. Većina Albanaca obrazovanje je i dalje percipiralo kao vrstu prisile, koja je ugrožavala egzistenciju

(MNO Ulcinj). (DACG, AOBR, SNOBR 1951, k. 19, 8718, spisak manjinskih učitelja Sreza barskog koji se nalaze na dvomjesečnom kursu na Kosmetu, 1. avgust)

¹¹⁵⁸ DACG, AOUL, GNOUL 1951, k. 15, 5236, Đ. Pejović – Savjetu za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Bar, 1. jun; DACG, MPRS NRCG 1951, f-63, 154/1, B. Kastrati, direktor šiptarske Učiteljske škole u Đakovici – Ministarstvu prosvjete NR Srbije, 20. decembar. Tokom školske 1950/51. izgovarajući se na razne načine Učiteljsku školu u Đakovici su napustili: Hadžimonović Delivera, Murtezić Osman, Katana Mefit, Curanović Toma i Curanović Fran. (*Isto*)

¹¹⁵⁹ DACG, SPK 1952, f-9, 1361/1, B. Kastrati, direktor šiptarske Učiteljske škole u Đakovici – Ministarstvu prosvjete, 12. avgust 1952. Prvi razred su pohađali ove školske godine: Redžović Bajram, Kasnecović Bećir, Brisković Bahrija, Cucović Ibrahim, Hodžić Mefit, Ibročević Osman, Đuračaj Petar, Redžović Rizo i Kalaj Nikola; Drugi: Gorana Hasan, Lamović Ismet, Cungu Hilmi, Alibegović Nadžija, Alibegović Ruždija, Gojčaj Miraš, Ljuljduraj Prenka, Holaj Sabrija, Holaj Dževdet, Taipović Fadilj, Hasanaj Đerd, Gogaj Prelja, Camaj Nika, Berišaj Nikola, Ljuljduraj Nikola i Ljuljduraj Mark; Treći: Kalaj Martin, Đokaj Mark, Đokaj Đon, Đokaj Sokol i Margilaj Vasel. (*Isto*) Prema nekim dokumentima, Crna Gora je te godina stipendirala 32 učenika albanske nacionalnosti u ovoj školi. Ali budući da tri učenika (Tuša Zef, Mirdita Petar i Berišaj Đerd) nijesu pohađala ovu školu, njihova stipendija je bila isplaćena: Pjetru Đuračaju, Nikoli Kalaju i Osmanu Ibroču (Ibročeviću). Na ime njihovog izdržavanja izdvojeno je ukupno 64.000 dinara, što govori da je svaki učenik dobio stipendiju od 2.000 dinara. (DACG, MPRS NRCG 1951, f-82, 3207/83, platni spisak stipendista Učiteljske škole u Đakovici.)

porodice. Interesantno, da je takvo shvatanje bilo zastupljeno i kod roditelja čija su se djeca obrazovala na Kosmetu. No, kada bi im djeca okončala školovanje i počela da im se otvara perspektiva zapošljenja u državnoj službi, njihovo mišljenje o značaju obrazovanja počelo bi drastično da se mijenja. Tako je, prema navodima štampe, jedan Albanac iz barskog sreza nakon obaviještenja da mu sin završava učiteljsku školu, kazao da će svima reći da obrazuju djecu. Tako je nakon rata u Crnoj Gori napokon došlo vrijeme, da i Albanci imaju „činovnike i školovane ljude“. Iako je njihov broj bio mali, činjenica da je školske 1951/52. samo iz jednog dijela barskog sreza u kome su živjeli Albanci (Vladimir) osam učenika završilo tromjesečje u Učiteljskoj školi u Đakovici sa odličnim i vrlodobrim uspjehom, ohrabivala je vlasti da istraju u politici obrazovanja nacionalnih manjina. Imajući u vidu, da su u albanskim školama barskog sreza nakon rata, prema nekim podacima, radila samo tri kvalifikovana učitelja, a da je na početku školske 1952/53. u ovom kraju bilo 14 mladih ljudi sa diplomom o položenom učiteljskom ispitu, potvrđuje ispravnost prosvjetne politike koja je vođena prema Albancima. Vlast je za to ponosito isticala, da je „to bio jedini rezultat kulturno-prosvjetnog rada u ovom srezu, ne bi bio za potcjenjivanje“. No, budući da se radilo o pojedinačnim uspjesima, to bila slaba utjeha, pa se nakon višegodišnjeg ulaganja u obrazovanje Albanaca vlast preispitivala „da li učitelji Šiptari zaslužili toliku brigu i da li su opravdali nade koje su u njih polagane?“. Iako nijesu sporile da je posao prosvjetnih radnika u albanskim sredinama bio veoma „težak i delikatan“, lokalne vlasti odustale su od „prakse da se sva aktivnost usmjerava na najzaostaliya područja“, čime su zapostavljani krajevi koji su u kulturno-prosvjetnom smislu mogli pružiti veći doprinos. Time, naravno, nije bila obustavljena praksa ulaganja u obrazovanje i stručno usavršavanje albanskih učitelja,¹¹⁶⁰ ali ono nije imalo više pređašnji karakter.

¹¹⁶⁰ *Pobjeda*, 10. april 1952, 7; *Pobjeda*, 2. oktobar 1952, 7. Marta 1952. u barskom srezu 13 učitelja koji su radili u albanskim školama imalo je učiteljsku školu, mahom završenu nakon rata. To su bili: Stanković Simo, učitelj u selu Gornji Šestani (gimnazijska i učiteljska matura), Elezović Vata, učitelj u selu Reč (učiteljska škola završena putem pohađanja kurseva), Ljucović Pavle, učitelj u selu Štoj (učiteljska škola završena putem pohađanja kurseva), Junuz Divanović (učiteljska škola), Duraković Šaćir, (učiteljska škola završena putem pohađanja kurseva) i Nrekić Đorđe (učiteljska škola završena putem pohađanja kurseva), učitelji u selu Vladimir, Četković Lucija (učiteljska škola završena putem pohađanja kurseva), Zejenelagić Muhamed (učiteljska škola), a albanski državljani Stajka Ljoro (7 razreda gimnazije i učiteljska matura) i Prendi Noj (6 razreda gimnazije i učiteljska matura) iz osnovne škole u Ulcinju. U višim razredima osmogodišnjih i produžnih škola u Ulcinju, Hodžić Velija imao je učiteljsku školu, Ljucaj Ljuca Višu pedagošku školu, a Stajka Noc gimnazijsku maturu. Privremeni učitelji su bili Avdić Halit (Ambula),

Naime, decentralizacijom poslova koji su bili pod ingerencijom Savjeta za prosvjetu i kulturu (Ministarstvo prosvjete), pitanje stipendiranja učenika i studenata od marta 1953. prešlo je u nadležnost lokalnih vlasti (narodnih odbora srezova i gradova), koji su u dodijeljivali stipendije u zavisnosti od potreba za određenim kadrom. Zbog toga je jedan broj studenata uprkos činjenici da je ispunjavao uslove, ostao bez stipendije 1953. godine. Suprostavljajući se toj praksi, republički Savjet za prosvjetu i kulturu na sjednici od 21. jula 1953. donio je odluku, da prilikom dodijela stipendija lokalne vlasti moraju imati u vidu republičke potrebe za određenim kadrom, pa se samim tim stipendije moraju dodijeljivati učenicima i studentima koji im „nijesu neposredno potrebni, ako su potrebni drugim srezovima (gradovima)“.¹¹⁶¹

Zbog deficita albanskog učiteljskog kadra vlast nije imala razloga da Albancima uskraćuje pravo na stipendije, budući da je samo u barskom srezu uoči školske 1953/54. nedostajalo osam učitelja za rad u albanskim osnovnim školama.¹¹⁶² To je bila posljedica specifičnog odnosa većine albanske populacije prema obrazovanju, koja nije sa simpatijama gledala na prosvjećivanje i emancipaciju. Štaviše, da su mogli da biraju zasigurno da se većina ne bi opredijelila za bilo kakav vid emacipacije. Posebno ne žena, koja su među albanskim stipendistima bile prava rijetkost. U prilog tome svjedoči podatak, da je 1952. na području barskog sreza među albanskim stipendistima, bila samo jedna učenica Učiteljske škole u Đakovici, dok među učiteljicama koje su tokom ljeta 1953. pohađale kurs ženskog rada i domaćinstva na sjeveru Crne Gore (Ivangrad), nije bilo nijedne Albanke. Stipendista albanske nacionalnosti iz Crne Gore u ostalim

Mustafić Elez (Arbneš), Nikić Petar (Sveti Đorđe) i Avdić Fadil (Sukobin). Četrtni razred učiteljske škole trebali su da polažu Cucović Mehmet (Klezna), Đečbitrić Hasan (Martići), dok je Đečbitirić Redžep (Ostros) trebao da polaže popravni iz jednog predmeta na maturi. U ostalim albanskim sredinama učiteljsku školu su imali: Vugdelić Olga (Bratica) i Plamenac Mitar (Donji Šestani), dok je Šjekloća Jovan (Pinčići) imao gimnazijsku maturu. (DACG, SPK 1952, f-4, 421/4, pregled nastavnog kadra po osnovnim, osmogodišnjim i produžnim školama sreza barskog na dan 20. mart 1952); U titogradskom srezu učiteljsku školu od Albanaca su imali: Nuculović Đordija (Koći), Stanaj Đerd (Selište), Perković Kolja (Dinoša), Ivezaj Petar (Druma), kao i učitelji osmogodišnje škole u Tuzima: Đoković Adem, Đoković Đerd, Maljević Selema, Repišti Farhrija, Kaljaj Zef i Ujkalj Nikola. Moguće da je i Berišaj Polj (Arza) imao učiteljsku školu, ali zbog nečitkosti dokumenta ne možemo to sa sigurnošću tvrditi. Glavatović Bećir (Krševo) imao je 6 razreda gimnazije, Kaljaj Filja (Prifta) i Gegović Nikola (Donji Zatrijebač) po 4 razreda gimnazije, dok je 3 razreda učiteljske škole imao Drešević Đoko, učitelj u selu Vuksanlekić. (DACG, SPK 1952, f-2, 421/14, pregled nastavnog kadra titogradskog sreza).

¹¹⁶¹ DACG, SPK 1954, f-17, 20/1, M. Jovičević, predsjednik Savjeta za prosvjetu i kulturu – Izvršnom vijeću Narodne Skupštine NR Crne Gore, 14. januar.

¹¹⁶² DACG, SPK 1953, f-15, 371/1, K. Popović, načelnik Savjeta za prosvjetu i kulturu Narodnog odbora sreza barskog – Savjetu za prosvjetu i kulturu, 5. jul.

srednjoškolskim i visokoškolskim ustanovama, praktično nije bilo. Početkom pedesetih godina među Albancima iz Crne Gore, koji su dobili državne stipendije za studije, bila su dva studenata Filozofskog i Poljoprivrednog fakulteta u Zagrebu, kao i jedan učenik Srednje rudarske škole u Varaždinu.¹¹⁶³

Iako je za deset godina kulturno-prosvjetnog rada među Albancima to bilo skromno postignuće, vlasti su se vremenom sve više orijentisale na organizaciju tečajeva u Crnoj Gori, mada nijesu branile albanskim učiteljima da se o svom trošku stručno usavršavaju na kursovima na Kosmetu. Time nije bila prekinuta praksa stipendiranja učenika koji su željeli da se obrazuju na Kosmetu. Ali, budući da pitanje kvalifikovanog učiteljskog kadra sredinom pedesetih godina nije predstavljalo problem kao deset godina ranije, kao i da sredstva uložena u obrazovanje albanskog učiteljskog kadra stipendisti nerijetko nijesu opravdavali, vlast je značajno revidirala odnos prema stipendiranju nekvalifikovanih učitelja, bez obzira što je na jednog učitelja u nekim albanskim školama dolazilo više od 100 učenika.¹¹⁶⁴

¹¹⁶³ DACG, MPRS NRCG 1951, f-83, 3231/1, spisak studenata i učenika srednjih škola van naše Republike kojima stipendija teče od 1. januara 1952. Na Filozofskom fakultetu studirao je 1951. Milan Perkaj iz titogradskog sreza, Dževdet Husić (barski srez) 1952. bio je student I godine Poljoprivrednog fakulteta u Zagrebu, dok je Curanović Tomo iz andrijevičkog sreza pohađao Srednju rudarsku školu u Varaždinu (*Isto*; DACG, MPRS NRCG 1951, f-72, 1770/1, M. Perkaj, student Filozofskog fakulteta u Zagrebu – Odjeljenju za stipendije Savjeta za prosvjetu i kulturu, 29. maj); DACG, SPK 1952, f-4, 370/147, V. Uratarić, direktor Srednje rudarske škole u Varaždinu – Savjetu za prosvjetu i kulturu, 7. mart; DACG, SPK 1952, f-9, 1290/1, K. Popović, načelnik Savjeta za prosvjetu i kulturu Narodnog odbora sreza barskog – Savjetu za prosvjetu i kulturu, 29. jul. Otvaranje prosvjetno-domaćičkih tečajeva u barskom srezu bilo je predviđeno u Virpazaru, Pečuricama, Ostrosu, Vladimiru i Ulcinju. Planirano je da traju od dva do tri mjeseca, a razmatrana je i mogućnost da se stalno održavaju u Baru. Za pohađanje kursa u Vukovaru u barskom srezu nije bilo ni jedne učiteljice domaće škole, pa su sreske vlasti planirale učiteljicu „koja ima najviše ulsova da se razvija po ovoj grani“ (*Isto*); DACG, SPK 1953, f-15, 251/7, načelnik Savjeta za prosvjetu i kulturu Narodnog odbora sreza ivangradskog – Savjetu za prosvjetu, 17. jun; DACG, SPK 1953, f-15, 251/9, K. Popović, načelnik Savjeta za prosvjetu i kulturu Narodnog odbora sreza barskog – Savjetu za prosvjetu i kulturu, 17. jun.

¹¹⁶⁴ DACG, SPK 1954, f-16, 425/1, K. Popović, načelnik Savjeta za prosvjetu i kulturu Narodnog odbora sreza barskog – Savjetu za prosvjetu i kulturu, 27. maj. Za nekvalifikovane manjinske učitelje koji su od stručnih kvalifikacijam imali samo polumaturu, da završe prvi razred učiteljske škole bilo je neophodno da polože dva semestra u trajanju od po dva mjeseca. Drugi razred pedagoške učiteljske škole takođe je trajao četiri mjeseca (dva semestra po dva mjeseca), a mogli su ga pohađati nekvalifikovani učitelji sa položenim nižim pedagoškim tečajem. Treći razred učiteljske škole mogli su da pohađaju nekvalifikovani učitelji, koji su položili srednji učiteljski kurs. Kurs je trajao dva ljetnja semestra (4 mjeseca), a učitelji koji su prvi razred završavali sa vrlo dobrim i odličnim uspjehom direktno su se upisivali u četvrti razred, bez polaganja drugog semestra. Kurs za četvrti razred učiteljske škole trajao je godinu dana, a mogli su ga pohađati učitelji koji su položili tri prethodna razreda (*Isto*); DACG, SPK 1952, f-9, 1290/1, K. Popović, načelnik Savjeta za prosvjetu i kulturu Narodnog odbora sreza barskog – Savjetu za prosvjetu i kulturu, 29. jul.

Imajući u vidu ulogu obrazovanog sistema u nametanju političkih ideja, vaspitavanju i obrazovanju mladih naraštaja u duhu socijalističkih vrijednosti, vlast je u Crnoj Gori nakon rata obrazovanju pridavala veliki značaj. Jer je preko obrazovanog sistema sprovodila sistemsku indoktrinaciju mlade populacije. S obzirom na kompleksan istorijski, kulturni i društveni razvoj albanskog stanovništva, koja je nakon oslobođenja imalo oko 90% nepismenih, elementarno pismeni ljudi predstavljali su rijetkost, a kamoli školovan učiteljski kadar. Stoga je potreba vlasti da obrazuje albanske učitelje poslije rata bila od velikog značaja. No, kako je albanski nastavni kadar bio veoma deficitaran, socijalistička vlast bila je primorana da prosvjetnu službu u albanskim krajevima povjerava ljudima sa oskudnim stručnim kvalifikacijama. Nedostatke stručnosti kompenzovala je ubrzanim obrazovanjem (pohađanje tečajeva), dijeljenem stipendija nekvalifikovanim učiteljima i učenicima da se obrazuju u učiteljskim školama na albanskom jeziku na Kosmetu. Tako je investiranjem u obrazovanje albanskih učitelja, socijalistička vlast u Crnoj Gori nakon rata doprinijela da se broj albanskih učitelja sa stručnim kvalifikacijama značajno poveća. Potreba za školovanjem albanskog nastavnog kadra porasla je nakon sukoba Jugoslavije sa zemljama socijalističkog lagera 1948. godine, kada usljed bojazni da ne potpadnu pod uticaj propagande iz Albanije, socijalistička vlast u Crnoj Gori počinje da otvara veliki broj škola na albanskom jeziku i ulaže značajna sredstva u obrazovanje albanskog učiteljskog kadra. Tako je kontinuiranim ulaganjem u obrazovanje, socijalistička vlast u Crnoj Gori za deset godina stvorila solidnu bazu školovanog učiteljskog kadra. No, imajući u vidu da su stručne kvalifikacije albanskog učiteljskog kadra obrazovanog na Kosovu bile u rangu srednje škole, poslije deset godina od oslobođenja zemlje i dalje je samo jedan albanski učitelj imao fakultetsku spremu (položen stručni ispit).¹¹⁶⁵ No, s obzirom na okolnosti u kojima se Crna Gora nalazila to je bio značajan uspjeh, koji je omogućavao da se nastavni proces u školama na albanskom jeziku u Crnoj Gori nesmetano odvija.

¹¹⁶⁵ DACG, SPK 1954, f-21, 817/18, 817/51, 817/57, spisak škola, odjeljenja i učenika u titogradskom, ivangradskom i barskom srezu. U titogradskom i ivangradskom srezu nijedan učitelj nije imao položen stručni ispit. U Osmogodišnjoj školi u Ulcinju položen stručni ispit imalo je 10 učitelja, ali budući da se radilo o mješovitoj školi, nijesmo mogli utvrditi da li je među njima bilo Albanaca. Jedini učitelj za položenim stručnim ispitom radio je u u Osmogodišnjoj školi u Vladimiru (barski srez). (*Isto.*)

4. KULTURNA POLITIKA

4. 1. *Otvaranje knjižnica (biblioteka) i čitaonica u albanskim krajevima*

Integracija albanskog stanovništva u državnu zajednicu novog tipa, kao i inetegracija sa ostalim nacionalnim zajednicama, zahtijevala je političku, nacionalnu i kulturnu emancipaciju albanskih narodnih masa. To je bio integralni dio kulturne politike koju je u poslijeratnom periodu vodila Komunistička partija, a čiji se glavni cilj bio „prevazilaženje nasleđene kulturne zaostalosti, odnosno proširenja kruga kulturnih i prosvetnih ustanova, podizanje kulturno-prosvetnog nivoa ‘radničke klase’, stvaranje novih oblika i unošenje novih sadržaja u proces vaspitanja.“¹¹⁶⁶

Rad na kulturnom uzdizanju narodnih masa, kod kojih trebalo suzbiti praznovjerje i izgraditi osjećaj za kulturno-umjetnička ostvarenja, u prvim poratnim godinama uglavnom je bio orijentisan ka stvaranju uslova za kulturno djelovanje: otvaranje domova kultura, narodnih univerziteta, biblioteka, čitaonica, bioskopa, formiranju pozorišnih ekipa, kulturno-umjetničkih grupa, kao i kulturno-prosvjetnih i kulturno-umjetničkih društava. Pored kulturnog uzdizanja, njihov zadatak bio je da narodne mase vaspitavaju duhu socijalističkih vrijednosti. Biblioteke (knjižnice) i čitalačke grupe su imale važnu ulogu u tom procesu. Iako je zbog specifičnih okolnosti u kojima se zemlja nalazila, zabrinjavajuće kulturne arhičnosti i visokog procenta analfabetske populacije, prvih poslijeratnih godina prioritet bio na opismenjavanju stanovništva, novoj vlasti u Crnoj Gori podjednako su važne bile i ostale forme kulturnog rada, čiji je cilj bio da narodnim masama stvori „bolji, ljepši i dostojanstveniji život“. Prosvjećivanje narodnih masa vlast je smatrala kao „najefikasnije sredstvo“ da dosegne takav način života. Jer je edukacija predstavljala „najmoćnije oružje protiv negativnog nasleđa“. Magistralni put do to cilja, prema rezonima vlasti, vodio je preko sela, gdje je živjela većina stanovništva Crne Gore, a čije su biblioteke trebale da postanu „kovačnice i rasadnici napretka“, kao i centar odakle se pokreću sve „kulturne akcije“.¹¹⁶⁷ Iako u teoriji put do boljeg života

¹¹⁶⁶ D. Bojković, *Komunistička partija Jugoslavije i albansko pitanje u Jugoslaviji 1919-1946*, 233.

¹¹⁶⁷ *Pobjeda*, 8. april 1945, 6; *Pobjeda*, 7. septembar 1946, 6; *Pobjeda*, septembar 1946, 4.

posredstvom kulturnog djelovanja nije izgledao naročito težak, u praksi se pokazalo da rad biblioteka i čitaonica nije bilo jednostavno organizovati u urbanim sredinama, a kamoli na seoskom području.

Zbog velike nepismenosti stanovništva i snažnog otpora prema emancipaciji, u albanskim krajevima zadugo nakon rata nije bilo većeg efekta od otvaranja biblioteka i čitaonica, pa se oskudan kulturni život uglavnom svodio na povremeno održavanje priredbi, predstava, nastupa pozorišnih, muzičkih grupa i dolazak putujućih bioskopa. Na području barskog sreza, koji je slovio za jedan od najzaostalijih krajeva Crne Gore, izuzev tri čitaonice u Baru, Ulcinju i Petrovcu, drugih čitaonica nije bilo. Od toga je jedino u Baru postojala stalna čitaonica, koja je oktobra 1945. raspolagala sa oko 180 knjiga. U podgoričkom srezu nije bilo ni jedne biblioteke, dok su na seoskom terenu radile 4 čitaonice, u kojima je štampa bila jedina literatura.¹¹⁶⁸

Otvaranje biblioteka i čitaonica nakon rata umnogome je otežavao nedostatak prostorijske, namještajne i finansijske sredstava za nabavku knjiga. Posebno je to bilo izraženo na seoskom području, gdje su zbog oskudice prostornih kapaciteta, knjige za čitaonice i biblioteke pretežno smještane u školama, u kojima su se obavljale razne društvene aktivnosti. Budući da prvih godina nakon rata nije bilo uslova za otvaranje većeg broja seoskih biblioteka i čitaonica, prosvjetna vlast zalagala se da se u svim školama otvore đачke i učiteljske biblioteke. Tako je povodom prvomajskog takmičenja u ulcinjskoj gimnaziji otvorena đачka biblioteka sa oko 150 knjiga, a sakupljeno je i 30 knjiga za biblioteke na seoskom području. Imajući u vidu da su dvije čitaonice u Ulcinju imale oko 350 knjiga (oko 150 knjiga smješteno u biblioteci Solane, a oko 200 u Gradskoj biblioteci koja se nalazila u privremenom Omladinskom domu), na seoskom terenu bilo je manje od 10% knjiškog fonda u ovom kraju, a posjete čitaonicama slabe. Udaljenost biblioteka zasigurno je bio jedan od razloga slabe čitalačke kulture, ali ne

¹¹⁶⁸ DACG, MPRS NRCG 1945, f-3, 322/1, H. Šlaković, zastupnik šefa prosvjetnog Odjeljenja SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 19. avgust; DACG, MPRS NRCG 1945, f-3, 348/1, I. Marović, šef Odjeljenja za prosvjetu – Ministarstvu prosvjete, 4. septembar; DACG, MPRS NRCG 1945, f-4, 602/1, I. Marović, povjerenik kulturno-prosvjetnog Odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 26. oktobar; DACG, MPRS NRCG 1945, f-5, 825/1, L. Vukčević, povjerenik kulturno-prosvjetnog Odsjeka Sreskog narodnog odbora Podgorica – Ministarstvu prosvjete, 8. decembar. Novembra 1945. čitaonice su postojale u selima: Brskut, Mataguži, Lješopolje i Donja Zeta. (*Isto*)

glavni, budući da je na ovom području analfabetska populacija bila izuzetno brojna.¹¹⁶⁹ Ali, to nije demotivisalo vlast da nastavi sa stvaranjem uslova za unaprijeđivanje i svestrani razvoj kulturno-umjetničkog života u zemlji, što je bilo predviđeno i Petogodišnjim planom razvoja.¹¹⁷⁰ Tako je krajem 1946. u titogradskom srezu broj bibiloteka (knjižnica) značajno porastao (19) u odnosu na prethodnu godinu, dok je u svakom selu osnovana po jedna čitaonica. Iako je značajan dio crnogorske populacije bio nepismen, konstantnim uvećanjem broja biblioteka i čitaonica (naročito omladinskih), vlast je nastojala da stvori pretpostavke za razvoj kulturnog života, a potom i da animira stanovništvo da ih posjećuje.¹¹⁷¹ Tako je uprkos nezavidnim kulturnim prilikama, septembra 1947. u albanskim krajevima barskog sreza otvoreno pet biblioteka i čitaonica (Štoj, Vladimir, Sukobin, Kosić i Ulcinj), od kojih su četiri bile na seoskom terenu. Iako je njihovo otvaranje trebalo da doprinese edukaciji i prosvjećivanju i stanovništva, podatak da je u 4 čitaonice na seoskom terenu nastanjenom Albancima bilo 98 knjiga i 14 čitalaca, nije ohrabrivao da će proces emancipacije dobiti masovniji karakter i u perspektivi značajnije promijeniti kulturne prilike u albanskim krajevima.¹¹⁷² Zato je

¹¹⁶⁹ DACG, MP RS NRCG 1946, f-10, 1381/1, D. Dragović, povjerenik za prosvjetu i kulturu prosvjetnog Odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 5. decembar; *Pobjeda*, 5. maj 1946, 6; *Pobjeda*, 7. septembar 1946, 6; U barskom srezu pored 15 čitaonica, novembra 1945. otvorene su čitaonice u selima: Petrovac, Reževići, Bečići i Šušanj. U andrijevičkom srezu zahvaljujući angažmanu omladine i obavezama koje je preuzela u susret Trećem kongresu omladine, otvoreno je „nekoliko čitaonica i nabavljeno 517 knjiga“. (DACG, MP RS NRCG 1946, f-10, 1387/1, I. Marović, povjerenik kulturno-prosvjetnog Odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 4. decembar; *Pobjeda*, 19. maj 1946, 6.)

¹¹⁷⁰ *Petogodišnji plan*, 434.

¹¹⁷¹ DACG, MP RS NRCG 1947, f-18, 66/1, L. Vukčević, povjerenik kulturno-prosvjetnog Odsjeka Sreskog narodnog odbora Titograd – Ministarstvu prosvjete, 8. januar; DACG, MP RS NRCG 1946, f-13, 1428/1, L. Vukčević, povjerenik kulturno-prosvjetnog Odsjeka SNO Titograd – Ministarstvu prosvjete, 9. decembar. U 19 biblioteka titogradskog sreza novembra 1946. bilo je 1.325 knjiga. (*Isto*); DACG, MP RS NRCG 1947, f-18, 208/1, L. Vukčević, povjerenik kulturno-prosvjetnog Odsjeka Sreskog narodnog odbora Titograd – Ministarstvu prosvjete, 7. februar. Januara 1947. u titogradskom srezu bilo je 20 biblioteka (knjižnica) i 180 omladinskih čitaonica, ali zbog nedostatka knjiga, listova i stručne pomoći nijesu mogle otpočeti sa radom. (*Isto*); Dva mjeseca kasnije u titogradskom srezu je bilo 23 biblioteke. (DACG, MP RS NRCG 1947, f-21, 698/1, L. Vukčević, povjerenik kulturno-prosvjetnog Odsjeka Sreskog narodnog odbora Titograd – Ministarstvu prosvjete, 9. april.

¹¹⁷² DACG, MP RS NRCG 1947, f-21, 856/2, M. Kažić, načelnik Ministarstva prosvjete – prosvjetnom Odsjeku Sreskog narodnog odbora Andrijevića, 14. jun; DACG, MP RS NRCG 1947, f-21, 830/1, N. Čulafić, referent Sreskog narodnog odbora u Andrijevići – Ministarstvu prosvjete, 8. jun; DACG, MP RS NRCG 1948, f-32, 4/1, N. Čulafić, zastupnik povjerenika Izvršnog odbora Sreskog narodnog odbora Andrijevića – Ministarstvu prosvjete, 30. decembar. Decembra 1947. u andrijevičkom srezu otvorena je jedna čitaonica sa 19 knjiga. U andrijevičkom srezu je bilo ukupno 44 čitaonice sa 5.092 knjige, dok je čitalačkih grupa bilo 183 sa 3.623 čitaoca. (*Isto*); DACG, MP RS NRCG 1947, f-24, 1595/1, I. Marović, povjerenik kulturno-prosvjetnog Odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 9. oktobar; DACG, MP RS NRCG 1947, f-24, 1595/2, izvještaj o radu na narodnom prosvjećivanju za mjesec

kulturna politika nove vlasti, čiji je cilj bio da posredstvom biblioteka i čitaonica od sela stvori male centre kulture, bila suviše ambiciozna i neobjektivna. Tim prije jer su slučajevi da narodni odbori predvide kredite za pomoć masovnim bibliotekama bili veoma rijetki, kao i da se snabdjevenost biblioteka (knjižnica) i čitaonica na seoskom području vršilo uglavnom dobrovoljnim priložima u novcu i knjigama, prihodima sa kulturnih manifestacija, donacijama pokrovitelja, Centralne narodne biblioteke, Ministarstva prosvjete... Tako su za osam mjeseci 1947. masovne biblioteke širom Crne Gore dobile oko 71.000 knjiga. Ali, budući da je cilj vlasti bio da u svakom rejonu, selu i zaseoku otvori knjižnicu ili čitaonicu, i snabdiju ih pored knjiga, časopisima, novinama i radio aparatima, prikupljen knjiški fond nije bio dovoljan da se sela preobrazu u kulturne centre.¹¹⁷³ Posebno ne u patrijarhalnim albanskim sredinama, u kojima se narodno prosvjeđivanje odvijalo u izuzetno teškim okolnostima. Stoga se otvaranjem biblioteka i čitaonica nije postiglo mnogo, iako su biblioteke bile snabdjevene malobrojnomo ali raznovrsnom literaturom „novijeg izdanja“ (beletristika, naučno-popularna literatura, brošure, stručni i opšteobrazovni časopisi).¹¹⁷⁴

Pored izrazito visoke nepismenosti, nezavidne ekonomske prilike, zahtjevni privredni zadaci, kao i opterećenost stanovništva brojnim kulturno-prosvjetnim i društveno-političkim aktivnostima, koje je vlast istovremeno sprovodila u poslijeratnom periodu, loše su se uticali na razvoj kulturnog života. Ali, s obzirom na stav vlasti da razvoj i budućnost socijalističkog društva umnogome zavise od postignuća u oblasti

septembar 1947. godine. U 4 čitaonice na seoskom području barskog sreza nastanjenog Albancima, tokom septembra 1947. pročitane su 3 knjige. (*Isto*); *Pobjeda*, 28. jun 1947, 3. Čitaonica u selu Vladimir imala je, 50, a u selu Sukobin 23 knjige. (*Pobjeda*, 11. oktobar 1947, 6.)

¹¹⁷³ DACG, MPRS NRCG 1948, f-35, 610/2, J. Koprivica, pomoćnik trećeg Odjeljenja Ministarstva prosvjete – Komitetu za škole i nauku pri Vladi FNRJ, 14. jul. Nakon rata u Crnoj Gori postojalo je nekoliko vrsta biblioteka: Centralna narodna biblioteka, Naučna biblioteka pri Narodnom muzeju, gradske biblioteke, knjižnice i čitaonice po selima i sindikalne biblioteke. Da bi se ovo pitanje bolje uredilo, Ministarstvo prosvjete predlagalo je da se oforme tri vrste biblioteka: masovne narodne biblioteke (objedinjavale sve biblioteke od gradova, varošica, gradskih kvartova, sela i zaseoka), državne biblioteke (centralne narodne, naučne i biblioteke ustanova i državnih preduzeća) i sindikalne biblioteke (biblioteke podržnica svih saveza). (*Isto*)

¹¹⁷⁴ DACG, MPRS NRCG 1948, f-35, 601/1, S. Vešović, povjerenik kulturno-prosvjetnog Odsjeka Sreskog narodnog odbora Titograd – Ministarstvu prosvjete, 27. april. U titogradskom srezu aprila 1948. bilo je 40 knjižnica sa 4.289 knjiga, koje su smještene u školama. Do 1951. bilo je predviđeno da se otvori 114 knjižnica i 31 čitaonica sa oko 40.000 knjiga. (*Isto*); DACG, MPRS NRCG 1948, f-35, 655/1, V. Đukić, referent prosvjetnog Odsjeka Sreskog narodnog odbora Andrijevice – Ministarstvu prosvjete, 5. maj; DACG, MPRS NRCG 1948, f-35, 609/1, I. Marović, zastupnik povjerenika prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 10. april.

prosvjete i kulture, u poslijeratnom periodu konstantno se uvećavao broj biblioteka (knjižnica) i čitaonica u albanskim sredinama, knjiški fond ali ne i broj čitalaca i pretplatnika, što je bilo od najvećeg značaja za kulturni preobražaj sela. No, s obzirom da je cilj vlasti bio da prvo stvori uslove za kulturno djelovanje, a potom da omasovi broj čitalaca i preplatnika, od decembra 1947. do marta 1949. u gotovo svakom dijelu barskog sreza nastanjenim Albancima otvorene su biblioteke (knjižnice) i čitaonice (Murići, Pistula, Bratica, Salč, Donji Šestani, Kravari, Sveti Đorđe, Reč, Darza, Brajša, Rastiš i Martići). Tako se od 4 biblioteke sa oko 300 knjiga, 10 čitalaca i 18 pretplatnika, koliko ih je bilo krajem decembra 1947. godine, za nešto više od godinu dana u albanskim selima broj biblioteka (12), knjiški fond (1.378 knjiga) i broj čitalaca (44) višestruko uvećao. Ali, u odnosu na brojnost albanske populacije (u prosjeku su biblioteke imale 3,6 čitalaca), broj čitalaca bio apsolutno zanemarljiv. Do početka školske 1949/50. u barskom srezu otvorene su još tri biblioteke na albanskom jeziku, koje su imale manje od 300 knjiga. No, problem je bio to što povećanje broja biblioteka i knjiškog fonda nije pratio rast broja korisnika biblioteka, koje su bile oskudno opremljene (jula 1948. nijedna čitaonica u barskom srezu nije imala radio aparat).¹¹⁷⁵

¹¹⁷⁵ DACG, MPRS NRCG 1948, f-32, 57/1, B. Jančić, povjerenik prosvjetnog Odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 8. januar. Tokom decembra 1947. u barskom srezu otvorene su 3 biblioteke i čitaonice: u selima Sozina, Murići, kao i pri Prosvjetnom odsjeku Sreskog narodnog odbora Bar. Biblioteka u selu Murići imala je 40 knjiga na albanskom i dvije knjige na srpskom jeziku. (*Isto*); Aprila 1948. u barskom srezu su otvorene tri narodne biblioteke: u selima Limljani, Pistula i Bratica. Biblioteka u selu Pistula bila je mješovita „sa knjigama na šiptarskom i srpskom jeziku“, a na području MNO Bratica vršene su pripreme za otvaranje pet biblioteka i čitaonica, za koje je nabavljeno 150 knjiga. (DACG, MPRS NRCG 1948, f-35, 679/1, I. Marović, zastupnik povjerenika prosvjetnog odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 8. maj; *Pobjeda*, 18. april 1948, 2.); Na seoskom području barskog sreza aprila 1948. postojale su 4 albanske biblioteke sa 18 čitalaca, koji su pročitali 7 knjiga. Maja 1948. otvorena je biblioteka u selu Salč, a jula te godine u 5 albanskih biblioteka pročitano je samo 6 knjiga. Tokom avgusta 1948. otvorene su biblioteke u Virpazaru i Donjim Šestanima. Novembra 1948 otvorena je biblioteka u selu Kravari. Tokom ovog mjeseca u barskom srezu bilo je 7 albanskih biblioteka sa 50 čitalaca, koji su pročitali 54 knjige. Biblioteke u selima Sveti Đorđe, Reč i Darza osnovane su januara 1949. godine, a narednog mjeseca u selima Brajša, Rastiš i Martići (DACG, AOBR, SNOBR 1948, k. 13, 10441, izvještaj o radu Sreskog Izvršnog odbora za april i maj 1948; DACG, MPRS NRCG 1948, f-35, 679/2, izvještaj o radu na narodnom prosvjećivanju tokom aprila 1948; DACG, MPRS NRCG 1948, f-37, 1108/2, izvještaj o radu na narodnom prosvjećivanju za mjesec juli 1948; DACG, MPRS NRCG 1948, f-37, 1193/1, I. Marović, zastupnik povjerenika prosvjetnog Odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 8. septembar; DACG, MPRS NRCG 1948, f-38, 1196/1, I. Marović, zastupnik povjerenika prosvjetnog Odsjeka Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 4. decembar; DACG, MPRS NRCG 1948, f-38, 1496/2 izvještaj o radu na narodnom prosvjećivanju za novembar 1948; DACG, MPRS NRCG 1949, f-45, 160/1, 273/1, J. Savović, povjerenik za prosvjetu i kuluturu Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 8. februar, 4. mart; DACG, MPRS NRCG 1949, f-45, 273/3, izvještaj o radu na narodnom prosvjećivanju u barskom srezu za februar 1949; DACG, MPRS

Uprkos nevelikom broju knjiga i čitalaca, sve biblioteke (knjižnice) za albansku manjinu u ovom srezu dobijale su listove na albanskom jeziku sa Kosmeta i Albanije. Da bi se unaprijedio rad biblioteka i čitaonica, za vrijeme „Nedjelje knjige“, koja je u barskom srezu održana ljeta 1948. godine, na sastancima mjesnih odbora kulturno-prosvjetnih saveza vodila se rasprava o bibliotekarstvu, dok se na kontrolnim i upravnim odborima narodnih biblioteka i čitaonica polemizalo o finansijskom poslovanju biblioteka. Zbog slabog interesovanja za čitanjem, na godišnjoj skupštini raspravljalo se o upisu novih članova i pronalaženju metoda, kako bi se razvilo veće interesovanje „za knjigu i razna druga pitanja bibliotekarstva“, što u sredinama koja su se nakon rata učile osnovama pismenosti nije bilo jednostavno realizovati. Zato su u svim mjestima održana predavanja na temu „Uloga knjige i značaj bibliotekarstva u socijalističkoj izgradnji“. Od dobrovoljnih priloga u Baru, Petrovcu i Ulcinju je sakupljeno 13.827 dinara, a Sreski narodni odbor Bar je odobrio za nabavku novih knjiga 30.000 dinara. Značajan dio novčanih sredstava koji je bi prikupljen, trebao je da bude iskorišćen za otvaranje biblioteka i čitaonica u albanskim sredinama, dok se Sreski kulturno-prosvjetni savez obavezao da će povećati knjiški fond manjinskih biblioteka i čitaonica i nabaviti knjige na albanskom jeziku.¹¹⁷⁶

Od sredstava i knjiga koja su prikupljene tokom „Nedjelje knjige“ održane avgusta i septembra 1948. godine, u barskom srezu otvoreno je 14 novih biblioteka i čitaonica. Budući da se literatura na albanskom jeziku dobavljala mahom sa teritorije Kosmeta, biblioteke i čitaonice za albansku populaciju u Crnoj Gori raspolagale sa veoma malim brojem knjiga. Tako je početkom januara 1949. u barskom srezu od ukupno 9.896 knjiga, na albanskom jeziku bilo 734 knjige. Od toga je većina knjiga (512) nabavljen tokom drugog polugođa školske 1947/1948 godine, što ukazuje da je zasigurno za kratko vrijeme njihov doprinos prosvjećivanju stanovništva bio skroman.¹¹⁷⁷

NRCG 1949, f-48, izvještaj o radu na narodnom prosvjećivanju u barskom srezu za avgust 1949; DACG, MP RS NRCG 1948, f-37, 1101/1, Prosvjetni odsjek Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 9. avgust).

¹¹⁷⁶ *Pobjeda*, 19. mart 1948, 2; *Pobjeda*, 27. avgust 1948, 2.

¹¹⁷⁷ DACG, MP RS NRCG 1949, f-45, 38/1, I. Marović, zastupnik povjerenika za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 8. januar; *Pobjeda*, 14. januar 1949, 2. Otvaranjem novih biblioteka i čitaonica plan je bio ostavaren 140% (*Isto*); *Pobjeda*, 30. januar 1949, 1.

Početkom 1948. godine u andrijevičkom srezu od 20 biblioteka, na terenu nastanjenom muslimansko-albanskim stanovništvom bilo je osam biblioteka (u Kruševu, u Gusinju i šest u Plavu). Nakon godinu dana u ovom srezu radile su 44 biblioteke i čitaonice sa oko 6.750 knjiga. Iako se nakon godinu dana njihov broj više od dva puta uvećao, rad biblioteka i čitaonica pored skromnog broja čitalaca otežavao je nedostatak prostornih kapaciteta.¹¹⁷⁸ Za to su biblioteke i čitaonice uglavnom smještane pri školama i omladinskim domovima, u kojima su zbog loših uslova knjige bile izložene propadanju. Slično je bilo u barskom srezu, u kojima su u dvije narodne biblioteke (Vladimiru, Donji Kosić) na terenu nastanjenom Albancima, knjige bile smještene „u primitivnim ormarima“. Iako svrha njihovog postojanja, da prosvjećuju i emancipuju široke mase nije bila ni izbliza ispunjena, vlast nije dovodila u pitanje potrebu daljeg otvaranja biblioteka (knjižnica) i čitaonica. Naprotiv, od 68 biblioteka u titogradskom srezu (7.895 knjiga), koliko ih je bilo početkom 1949. godine, samo tokom ferbuara te godine otvoreno je 15 novih biblioteka. Od toga su 10 biblioteka bile otvorene na terenu na kome su živjeli Albanci. Iako je te godine ukupno u albanskim krajevima titogradskog sreza bilo 14 biblioteka sa 805 knjiga na albanskom i 361 knjigom na srpskom jeziku,¹¹⁷⁹ korist od njihovog otvaranja nije bila velika.

Manjinske biblioteke i čitaonice pored republičke i centralne štampe, uglavnom su bile pretplaćene na prištinsku „Rilindiju“ („Preporod“), ali i ostale novine i časopise koji su izlazili na albanskom jeziku. Tako je u barskom srezu pored „Rilindije“, albansko stanovništvo moglo da čita još i „Zani i rinis“ („Glas omladine“), „Bujku i ri“ („Novi zemljoradnik“) i „Gazeta e pioniri“ („Pionirske novine“), kojih je u manjinskim bibliotekama i čitaonicama barskog sreza sredinom 1949. bilo po 50 komada. Iako je vlast stalno potencirala da nije zadovoljna izborom i brojem knjiga u albanskim

¹¹⁷⁸ DACG, MPRS NRCG 1948, f-32, 69/1, Izvršni odbor Sreskog narodnog odbora Andrijevice – Ministarstvu prosvjete, 19. januar; DACG, MPRS NRCG 1949, 10/2, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Andrijevice – Ministarstvu prosvjete, 3. januar. Prema nekim podacima, početkom 1949. u andrijevičkom srezu je bilo 40 biblioteka sa 6.750 knjiga. (DACG, MPRS NRCG 1949, f-45, 171/2, zapisnik sa sjednice sreskog nastavnčkog vijeća učitelja andrijevičkog sreza održane 2. februara 1949. godine)

¹¹⁷⁹ DACG, MPRS NRCG 1949, f-45, 302/1, T. Mirović – Ministarstvu prosvjete, 16. april; DACG, MPRS NRCG 1949, f-45, S. Vešović, povjerenik za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Titograd – Ministarstvu prosvjete, 22. mart; *Pobjeda*, 14. januar 1949, 2. Prema podacima *Pobjede*, „ove godine je među šiptarskom manjinom otvoreno 13 biblioteka sa preko 450 popularnih knjiga prevedenih na albanski jezik“. (*Isto*)

bibliotekama koje su dobavljane sa Kosmeta, nesumnjivo je bilo da su stvoreni uslovi da u „gotovo zaboravljenim šiptarskim selima oživi kulturni rad i da knjiga proдре u svaki dom“. Ali, problem slabog rada biblioteka nije bio u skromnom knjiškom fondu, selekciji i otežanoj nabavci literature sa Kosmeta, već u razumljivoj nezainteresovanosti većine seoske populacije za prosvjećivanjem. Umjesto da ih prvo opismeni, pa nakon toga da razvija kulturu čitanja i ljubav prema knjizi, vlast je prvo stvarala knjiški fond, iako proces opismenjavanja u tim krajevima nije bio okončan. Koliki je značaj pridavan prosvjećivanju Albanaca najbolje svjedoči podatak da je u barskom srezu do polovine 1949. nabavljeno 1.605 knjiga. Od toga je više od hiljadu knjiga dodjeljeno čitaonicama u albanskim krajevima (Vladimir, Sukobin, Kosić i Ambula). Činjenica da su ove čitaonice bile pretplaćene na listove i časopise na albanskom jeziku, kao i da je na ovom području bila pokrenuta akcija prikupljanja sredstava za nabavku radio aparata, za vlast je bio dokaz da se „postepeno, mijenja lik Anamala“ i da „nestaje njegov dosadašnji izgled zaostalog kraja“.¹¹⁸⁰ Iako je ova tvrdnja bila djelimično tačna, izvori ne mogu da potvrde da se odnos albanske populacije prema čitanju značajnije promjenio. Naprotiv, ostao je gotovo na istom nivou kao i ranije, dok je broj čitalaca bio nestalan. Variranje broja čitalaca umnogome je zavisilo od godišnjeg doba i aktuelnih poljskih radova, a ne od broja biblioteka i čitaonica. Tako je u 7 albanskih biblioteka i čitaonica barskog sreza bilo znatno više čitalaca (80) decembra 1948. godine, nego avgusta naredne godine (34), iako se u međuvremenu broj albanskih biblioteka (knjižnica) i čitaonica u ovom srezu dva puta uvećao (15). Značajno povećanje broja biblioteka i čitaonica u barskom srezu odrazio se i na uvećanje broja knjiškog fonda na albanskom jeziku, koji je tokom jula i avgusta 1949. u ovom srezu imao 1.647 knjiga.¹¹⁸¹ Ali, osim što se uvećavao knjiški fond

¹¹⁸⁰ DACG, MP RS NRCG 1949, f-47, 681/1, J. Savović, povjerenik za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Titograd – Ministarstvu prosvjete, 4. jul; *Pobjeda*, 12. februar 1949, 2; *Pobjeda*, 12. mart 1949, 2; *Pobjeda*, 27. avgust 1950, 4.

¹¹⁸¹ DACG, MP RS NRCG 1949, f-45, 20/3, izvještaj o narodnom prosvjećivanju u barskom srezu za decembar 1948; DACG, MP RS NRCG 1949, f-45, 879/2, izvještaj o radu na narodnom prosvjećivanju u barskom srezu za avgust 1949; DACG, MP RS NRCG 1949, f-47, 773/2, izvještaj o radu na narodnom prosvjećivanju u barskom srezu za jul 1949. godine. Jula 1949. u bibliotekama i čitaonicama barskog sreza, 49 čitalaca albanske nacionalnosti pročitao je 42 knjige (*Isto*); Tokom februara 1949. u barskom srezu bilo je 12 biblioteka i čitaonica na albanskom jeziku, koje su imale 44 čitalaca i 1.378 knjiga. Maja 1949. godine, u barskom srezu je bilo 12 albanskih biblioteka sa 69 čitalaca i 1.605 knjiga, dok je narednog mjeseca u 13 biblioteka i čitaonica na albanskom jeziku, 21 čitalac albanske nacionalnosti pročitao je 37 knjiga. (DACG, MP RS NRCG 1949, f-45, 273/3, izvještaj o radu na narodnom prosvjećivanju u barskom srezu za februar 1949; DACG, MP RS NRCG 1949, f-46, 599/2, izvještaj o radu na narodnom

na albanskom jeziku, što je bila posljedica otvaranja novih biblioteka (knjižnica) i čitaonica, i donekle postiglo „nešto urednije poslovanje“, veće koristi od njihovog rada nije bilo. Krediti od kojih su se izdržavale biblioteke bili su mali, interesovanje za čitanjem „na niskom stupnju“, a tromjesečni plan sreskih vlasti u Baru da od aprila do juna 1949. povećaju broj čitalaca za oko 10%, u albanskim sredinama samo se na papiru mogao smatrati uspješnim. Umjesto da utiče na razvoj kulture čitanja i postepeno omasovljuje članstvo u bibliotekama, vlast se najviše starala da pribavi što veći broj literature na albanskom jeziku, za što je angažovala albanske učitelje iz Crne Gore koji su se obrazovali na Kosmetu.¹¹⁸²

U cilju promovisanja kulture čitanja kod Albanaca u barskom srezu, tokom „Nedjelje knjige“ od 18-26. maja 1949. godine, održana su predavanja u većem broju albanskih sela o značaju knjige „i njenoj ulozi u kulturnom uzdizanju naroda“, koja su bila dobro posjećena. Ali, izuzev posjećenosti, upisivanja novog članstva, sređivanja biblioteka i čitaonica, inventarisanja i akcije skupljanja novčanih priloga za nabavku knjiga, što su bile uobičajene aktivnosti u svim krajevima Crne Gore tokom „Nedjelje knjige“, nije zabilježeno da se odnos prema čitanju i kulturi značajnije promijenio. Posebno ne tokom ljetnjih mjeseci, zbog zauzetosti stanovništva poljskim radovima i odsustva učiteljskog kadra, koji su bili „skoro svuda jedini rukovodioci knjižnica i čitaonica“.¹¹⁸³ U nekim albanskim mjestima, učitelji su bili jedni od rijetkih članova biblioteka i čitaonica. Zato su očekivanja vlasti da će posredstvom biblioteka i čitaonica

prosvjećivanju u barskom srezu za maj 1949. godine. Šesdesetdevet čitalaca u albanskim mjestima barskog sreza maja 1949. pročitao je 76 knjiga. (*Isto*); DACG, MP RS NRCG 1949, f-47, 705/2, izvještaj o radu na narodnom prosvjećivanju u barskom srezu za jun 1949)

¹¹⁸² DACG, MP RS NRCG 1949, f-46, 393/1, J. Savović, povjerenik za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 9. april; DACG, MP RS NRCG 1949, f-46, 466/1, J. Savović, povjerenik za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 5. maj; DACG, MP RS NRCG 1949, f-46, 381/3, tromjesečni plan Povjereništva za prosvjetu barskog sreza; DACG, MP RS NRCG 1949, f-46, 381/4, zapisnik sastanka osoblja Povjereništva za prosvjetu Sreskog narodnog odbora Bar, održanog 5. aprila 1949. godine. Tokom prvog kvartalnog plana 1949. u barskom srezu „broj posjetilaca i čitalaca nešto je povećan i to kod Šiptara“ (*Isto*); DACG, MP RS NRCG 1949, f-47, 705/1, J. Savović, povjerenik za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 5. jul.

¹¹⁸³ DACG, MP RS NRCG 1949, f-47, 723/1, J. Savović, povjerenik za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 14. jul. Predavanja o značaju knjige održana su u selima: Vladimir, Štoj, Sukobin, Kosić, Reč, Klezna, Ambula, Kravari, Murići i Tejani. Tokom „Nedjelje knjige“ u barskom srezu je prikupljeno 42.491,50 dinara i 294 knjige, koje su objavljene u poslijernom periodu. (*Isto*); DACG, MP RS NRCG 1949, f-47, 773/1, J. Savović, povjerenik za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Bar – Ministarstvu prosvjete, 5. avgust.

značajnije unaprijediti kulturne prilike u albanskim krajevima bila nerealna. Tim prije jer se rad biblioteka (knjižnica) i čitaonica uglavnom svodio na povremeno sređivanje i dobavljanje knjiga, kojih zbog otežane nabavke nije bilo mnogo u albanskim krajevima. Štaviše, u albanskim čitaonicama titogradskog sreza mjesecima se nije nabavila ni jedna knjiga. Na području ovog sreza najvećim knjiškim fondom raspolagale su čitaonice u selima Tuzi i Gornji Zatrijebač, dok se najviše knjiga čitalo u selu Krševu.¹¹⁸⁴

Uzroci slabom kulturno-prosvjetnom radu na terenu albanske nacionalne manjine bili su brojni, ali svakako da su uz slabu zainteresovanost Albanaca za prosvjećivanjem tome u velikoj mjeri doprinosili neplanski i kampanjski rad. Tako su ambiciozni planovi o oživljavanju rada biblioteka i čitaonica,¹¹⁸⁵ podređeni bili stvaranju glomazne mreže biblioteka i čitaonica. Kulturna politika socijalističke vlasti, čiji je cilj bio da kod narodnih masa razvije „interes za čitanje“, tako se svela na ispunjavanje planske obaveze „koliko sela – toliko knjižnica“, koju je trebalo realizovati do kraja 1951. godine. Iako je na taj način vlast stvarala pretpostavke „da knjiga uđe duboko u narod“, rad biblioteka (knjižnica) i čitaonica nije ni izbliza ispunjavao svrhu postojanja. Socijalistička vlast to nije sporila. Naprotiv, trvdila je da su masovan kulturno-prosvjetni rad u poslijeratnom periodu pratile brojne greške, propusti i neuspjesi. Što se tiče rada biblioteka (knjižnica) i čitaonica, nedostatak smještajnih i prostornih kapaciteta, nabavka knjiga i slabo rukovođenje, za vlast su predstavljali najveći problem u njihovom radu. No, da se više brinula kako da u postojećim knjižnicama i čitaonicama poveća broj pretplatnika, a ne da uvećava knjiški fond koji praktično niko ne koristi, vlast bi postigla veći efekat.¹¹⁸⁶ Tako su popularizacija knjige i kulturno uzdizanje stanovništva, kao primarni cilj njihovog postojanja, ostali u sjenci otvaranja novih biblioteka i čitaonica, čiji je broj iz godine u godinu rastao.

Početkom 1950. u barskom srezu radile su 3 biblioteke i 68 narodnih knjižnica, koje su imale 27 čitaonica. Od toga je većina knjižnica imala neadekvatne uslove za rad,

¹¹⁸⁴ DACG, MP RS NRCG 1949, f-47, 691/1, povjerenik za prosvjetu i kulturu SNO Titograd – Ministarstvu prosvjete, 8. jul. Juna 1949. u titogradskom srezu je bilo 69 biblioteka sa 8.116 knjiga. Od toga je u 13 biblioteka na albanskom jeziku bilo 805 knjiga na albanskom i 361 na sprskom jeziku. (*Isto; Pobjeda*, 30. mart 1949, 2)

¹¹⁸⁵ *Pobjeda*, 15. april 1949, 2.

¹¹⁸⁶ DACG, MP RS NRCG 1950, f-59, 1165/4, zaključci; DACG, MP RS NRCG 1949, f-50, 1305/4; *Pobjeda*, 5. mart 1950, 5.

a kultura čitanja bila je slabo izražena. Iako je takvo stanje zahtijevalo od vlasti da uloži veliki sistemski napor da se poveća interesovanje za čitanjem, i poboljšaju uslovi rada biblioteka i čitaonica, ovi problemi su u odnosu na ispunjenje zadataka predviđenih Petogodišnjim planom bili od drugorazrednog značaja. Zato posebne koristi od otvaranja novih biblioteka (knjižnica) nije bilo, osim što se stvarala glomazna mreža slabofunkcionalnih, nesređenih, knjigama oskudnih i pretplatnicima skromnih biblioteka (knjižnica). Posebno je to bilo izraženo u albanskim krajevima, u kojima kultura čitanja praktično nije postojala. Pritom, vlast godinama nakon rata nije uspjela da biblioteke (knjižnice) na albanskom jeziku snabdije dovoljnim brojem knjiga. Tako su početkom aprila 1950. godine, od 56 biblioteka (knjižnica) sa oko 11.500 knjiga u andrijevičkom srezu, svega dvije biblioteke (knjižnice) sa oko 300 knjiga bile na albanskom jeziku. Istina, broj biblioteka (knjižnica) i knjiški fond se stalno uvećavao, pa je tako sredinom 1950. u ovom srezu bilo više od 60 biblioteka (knjižnica) sa oko 15.000 knjiga i 246 čitalačkih grupa. Od toga je jedna biblioteka postojala pri sindikalnoj podružnici u Gusinju, tri pri seljačkim radnim zadrugama u selima Dolja („Bećo Bašić“), Martinovići („Novi život“) i Vusanje („Vusanje“), dvije pri organizaciji Narodnog fronta (Vusanje i Gusinje), dok je jedna bila smještena u osnovnoj školi u selu Martinovići. Na području titogradskog sreza do kraja 1950. na terenu nastanjenom Albancima bilo je 22 biblioteke (knjižnice). Od toga su 14 biblioteka (knjižnica) bile narodne, 4 školske, dok su 4 bile u vlasništvu ustanova i organizacija. Sa povećanjem broja biblioteka udvostručio se broj knjiga na albanskom jeziku (1.475), od kojih je 528 knjiga nabavljeno sredstvima Povjereništva za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora u Titogradu. Najveći broj knjiga nalazio se u vlasništvu narodnih biblioteka (868), dok je u školskim (181) i bibliotekama ustanova i organizacija (426) taj broj bio značajno manji. Prilikom službene posjete na Kosmetu i Makedoniji s jeseni 1950. godine, nemali broj knjiga i brošura nabavio je službenik Ministarstva prosvjete Ljučaj Ljuca, koje su podjeljene svim srezovima u Crnoj Gori u kojima su živjeli Albanci.¹¹⁸⁷

¹¹⁸⁷ DACG, MPRS NRCG 1950, f-59, 1251/1, spisak knjižnica po srezovima i gradovima. U titogradskom srezu biblioteke na albanskom jeziku postojale su u selima: Koći, Tuzi, Vuksanlekić, Druma, Arza, Dinoša, Krševo, Prifta, Gornji Trabojin, Selište, Gornji Zatrijebač, Donji Zatrijebač, Cijevna i Poprati (*Isto*); *Pobjeda*, 11. januar 1950, 2; DACG, MPRS NRCG 1951, f-63, 129/1, 129/2, J. Petranović, povjerenik za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Titograd – Ministarstvu prosvjete, 8. januar; Prilikom

Uprkos brojnim problemima u njihovom radu i slaboj čitalačkoj kulturi, za pet godina od rata u Crnoj Gori broj novootvorenih biblioteka (knjižnica) i čitaonica se uvećao više od deset puta. Tako je od 106 biblioteka (knjižnica) i čitaonica u Crnoj Gori 1945. godine, do jeseni 1950. njihov broj drastično povećao (1.280). Povećanje broja biblioteka (knjižnica) uslovalo je i povećanje knjiškog fonda, koji je krajem 1950. iznosio oko 318.380 knjiga.¹¹⁸⁸ Od toga se u 41 biblioteci na albanskom jeziku u barskom srezu nalazilo 6.726 knjiga, što govori da je u prosjeku svaka biblioteka imala 164 knjige. Iako broj knjiga u bibliotekama nije bio veliki, imajući u vidu otežanu nabavku literature na albanskom jeziku, daleko od toga da je knjiški fond bio zanemarljiv. Tim prije jer je interesovanje za čitanjem bilo slabo, o čemu svjedoči podatak da je u četvrtom kvartalu 1950. godine 1.127 Albanaca u barskom srezu pročitao 1.931 knjigu. To govori da je jedan pretplatnik za tri mjeseca u prosjeku čitao manje od dvije knjige (1,71). U odnosu na zastupljenost albanske populacije u ovom kraju, broj čitalaca iznosio je oko 10%, što je s obzirom na politiku masovnog prosvjećivanja bio skroman broj (od oktobra do decembra 1950. godine u barskom srezu je osnovano 19 biblioteka, uglavnom u „pograničnim selima među Šiptarima“). Početkom naredne godine u ovom srezu ukupno je bilo 75 biblioteka. Činjenica, da je Planom bilo predviđeno da do kraja godine većina sela dobije biblioteku (knjižnicu), a 35% čitaonicu, kao i da se broj čitalaca poveća za oko 50%, izvjesno je bilo da će se kod albanske populacije povećati broj pretplatnika i interesovanje za čitanjem. Ali, ne za oko 50% koliko su predviđale vlasti, već neznatno. To potvrđuje izvještaj koji je predsjednik Savjeta za prosvjetu i kulturu barskog sreza uputio Ministarstvu prosvjete početkom jula 1951. godine, navodeći da se od aprila do juna te godine „kod narodnih biblioteka osjetilo neko malo poboljšanje u radu“. U

službenog boravka na Kosmetu i Skoplju, Ljučaj je za nabavku knjiga utrošio 13.399 dinara. (DACG, MP RS NRCG 1950, 1338/1, Lj. Ljučaj – Ministarstvu prosvjete, bez datuma; *Pobjeda*, 13. februar 1950, 2; *Pobjeda*, 5. mart 1950, 5. U barskom srezu je od 18.124 knjiga, koliko ih je bilo 1949. godine, pročitano 7.913, što je po mišljenju vlasti bio „neznatan broj“ (*Isto*); *Pobjeda*, 8. april 1950, 5; *Pobjeda*, 22. jul 1950, 2.

¹¹⁸⁸ *Pobjeda*, 8. novembar 1950, 4; *Pobjeda*, 19. decembar 1950, 2. ; „Da bi knjižnice i čitaonice postigle svoj cilj potrebno je urediti one koje već postoje, naći za njih prostorije, inventarisati knjige i dati im kulturni izgled, treba organizovati nabavku novih knjiga, biti u stalnoj vezi sa knjižarama i osigurati pravilnu distribuciju knjiga a u prvom redu knjiga koje su namijenjene selu.“ (*Isto*); U albanskim selima titogradskog sreza sredinom marta 1951. postojalo je 15 biblioteka, koje su mahom bile smještene u osnovnim školama. Zbog nedostatka prostornih kapaciteta nije otvorena u albanskim selima ni jedna čitaonica, ali je bilo planirano da se po završetku izgradnje zadružnog doma u Tuzima jedna prostorija namjeni za čitaonicu, čime bi se značajno doprinijelo „kulturnom uzdizanju Šiptara ovog kraja“. (*Pobjeda*, 14. mart 1951, 2).

najvećoj mjeri napredak je bio ostvaren za vrijeme trajanja „Nedjelje knjige“ (od 3. do 9. juna 1951.), čiji je cilj bio popularisanje knjige, organizovano takmičenje među bibliotekama i spovođene aktivnosti u cilju njihovog sređivanja, smještaja, organizacionog učvršćivanja, uvećanja broja članstva. Važno je istaći, da je u ovom vremenskom periodu 7 biblioteka dobilo čitaonice, 10 je okrećeno, izrađeno nešto inventara, sakupljeno nekoliko desetina hiljada dinara, 412 knjiga i upisano 306 novih članova. Najznačajnije od svega bilo je to što je u jednom selu ulcinjskog kraja (Kolomza) otvorena nova biblioteka, koja je učlanila skoro sve odrasle stanovnike i osvojila prvu nagradu (5.000 dinara) Sreskog narodnog odbora Bar u takmičenju biblioteka. Treća nagrada pripala je Narodnoj biblioteci i čitaonici u Ulcinju, dok je četvrtu nagradu osvojila Narodna biblioteka i čitaonica u albanskom selu Vladimiru. Iako su raspolagale nevelikim brojem knjiga, iz godine u godinu konstantno se uvećavao knjiški fond albanskih biblioteka. Tako je okvirnim planom o nabavci 40.000 knjiga za biblioteke i čitaonice u barskom srezu do kraja 1951. godine (premašen u četvrtom kvartalu 1950. godine nabavkom 40.768), „bibliotekama i čitaonicama na terenu šiptarske manjine“ 1950. dodijeljeno oko 3.000 knjiga na albanskom jeziku. Da se unaprijede uslovi rada, Okvirnim planom za narodno prosvjeđivanje (1947-1951) bilo je predviđeno da se od 84 biblioteke i čitaonice barskog sreza, 50% snabdije radio aparatima do kraja 1951. godine.¹¹⁸⁹

¹¹⁸⁹ DACG, MPRS NRCG 1951, f-63, 137/1, 137/2, B. Zec, predsjednik Savjeta za prosvjetu i kulturu SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 8. januar. Od 41 biblioteke na albanskom jeziku u barskom srezu, 24 su bile narodne, 10 školske, dvije sindikalne i 5 ustanova i organizacija. Većinu knjiga imale su narodne biblioteke (5.939), u školskim je bilo 430, sindikalnim 138, dok su razne ustanove i organizacije imale 219 knjiga (*Isto*); DACG, AOIRP, CK KPCG, 1951, k. 83/1, 223, agitaciono-propagandni rad na terenu šiptarske manjine sreza barskog; DACG, AOBR, SNOBR 1951, k. 36, bez broja, okvirni plan rada za narodno prosvjeđivanje u srezu barskom od 1947-1951. godine. Tokom 1948. bilo je predviđeno da se radio aparatima snabdiju biblioteke i čitaonice u Ulcinju, kao i Selma Štoju i Livarima. Godine 1949. radio aparat trebale su da dobiju biblioteke i čitaonice u selima: Kosić, Donji Murići, Sukobin i Bratica, a 1950. u selima Donji Šestani, Pinčići, kao i Ulcinju. Za biblioteke u selima Salč, Bobovište i Ostros bilo je predviđeno da radio aparat dobiju 1951. godine; DACG, AOBR, SNOBR 1951, k. 36, 385, B. Zec, zastupnik predsjednika Savjeta za prosvjetu i kulturu SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 8. januar. Tokom četvrtog kvartala 1950. „u cilju razvoja bibliotekarstva“ SNO Bar prikupio je „103.000 din. za nabavku novih knjiga i za nabavku komplet namještaja za čitaonicu u Petrovcu i 8 komada novih ormara za smještaj knjiga po bibliotekama 75.000 din., a pored tog mjesni i gradski narodni odbori su za razvoj bibliotekarstva utrošili 130.000 din.“ (*Isto*); DACG, AOBR, SNOBR 1951, k. 36, 10292, B. Zec, predsjednik Savjeta za prosvjetu i kulturu SNO Bar – Savjetu za prosvjetu i kulturu, 4. jul. Tokom „Nedjelje knjige“, koja je u barskom srezu, izuzev područja Crmnice, uspješno sprovedena, u 45 biblioteka je održano predavanje „O značaju knjige“. „Izrađena su dva ormara, 10 polica i 32 klupe i to sve na dobrovoljnoj osnovi.“ „Prikupljeno je u novcu 43.820 dinara na ime dobrovoljnih priloga“, dok su za biblioteku u selu Kolomza

Kvantitativno posmatrano, rezultati koji su postignuti u poslijeratnom periodu po pitanju masovnog prosvjećivanja bili su impresivni. Posebno kod albanske nacionalne zajednice, kod koje je u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata, zabilježen progres u svim sferama kulturno-prosvjetnog života. Istina, progresivna kulturno-prosvjetna politika socijalističkih vlasti u poslijeratnom periodu imala je više uspjeha kod Albanaca na Kosmetu, gdje je krajem četrdesetih i početkom pedesetih „znatno“ uvećao broj intelektualaca koji su podsticajno djelovali na grupu mlađih ljudi koji su se bavili književnošću, da pokrenu časopis „Jeta re“ („Novi život“). Publikovanje ovog časopisa, postojanje albanskog pozorišta u Prištini, kao i brojnih drugih kulturno-prosvjetnih ustanova, pouzdano su svjedočili o „punjoj ravnopravnosti Šiptara u socijalističkoj Jugoslaviji“. Jedan od najboljih primjera društvenog angažmana u poslijeratnom periodu u oblasti prosvjete i kulture bio je mladi književnik Esad Mekuli (rođen u Plavu), koji se još u predratnom periodu „bavio književnošću i sarađivao sa mnogim naprednim časopisima i novinama“. U poslijeratnom periodu, Mekuli je sa jednim brojem albanskih književnika aktivno sarađivao u brojnim časopisima u Jugoslaviji i prevodio na albanski jezik pjesme brojnih svjetskih i jugoslovenskih realista (Gete, Puškin, Mickijević, Petefia, Županič, Nazor, Andrić, Ćopić...). Svojim primjerom Mekuli je davao podstrek svojim sunarodnicima da se aktivnije angažuju u oblasti književnosti i kulture. Nažalost, u Crnoj Gori među Albancima, čiji su najbrojniji dio intelektualne elite činili privremeni učitelji, koji su poslije rata sticali stručne kvalifikacije na pedagoškim i prosvjetnim kursovima na Kosmetu, takve inicijative nije bilo. Iako je vlast od njih očekivala znatno veći angažman u javnom životu, kako bi svojim primjerom uticali da novine, časopisi i publikacije koji su izlazile na Kosmetu „prodru i u šiptarska sela naše Republike“, albanski učiteljski i nastavni kadar u Crnoj Gori odnosio se pasivno prema kulturnim dešavanjima.¹¹⁹⁰ U tom

pronađene adekvatne prostorije „za smještaj knjižnice“, koje su okrečene i uredene. Za njene potrebe izrađene su 4 klupe, osnovan je upravni odbor, nabavljene i inventarisane knjige, sakupljeno 1.500 dinara novčanih priloga i održano „predavanje o značaju biblioteke na selu“. Drugu nagradu na sreskom takmičenju osvojila je Narodna čitaonica i biblioteka u Starom Baru, kojoj je dodijeljeno 4.000 dinara. Isti iznos dobile su u biblioteke i čitaonice u Ulcinju i selu Vladimiru, dok je Narodnoj biblioteci i čitaonici u selu Dobra Voda dodijeljeno bilo 3.000 dinara. (*Isto*); *Pobjeda*, 3. januar 1951, 2. U barskom srezu krajem 1950. Sreski kulturno-prosvjetni savez i Povjereništvo za prosvjetu Sreskog narodnog odbora Bar podijelilo je bibliotekama i čitaonicama oko 9.000 knjiga, od kojih je oko 3.000 bilo na albanskom jeziku. (*Isto*); *Pobjeda*, 5. januar 1951, 2.

¹¹⁹⁰ *Pobjeda*, 27. avgust 1950, 4. „Esad Mekuli, pionir književnosti šiptarske knjige“ bio je po struci veterinar. U predratnom periodu bio je jedno vrijeme bio je član Akcionog odbora studentskog pokreta i

kontekstu njihov doprinos modernizaciji i emancipaciji albanskog populacije u Crnoj Gori, bio je daleko od očekivanja vlasti.

Iako je vlast polagala velike nade u rad biblioteka (knjižnica) i čitaonica u albanskim krajevima, osim što se konstantno uvećavao njihov broj, kao i broj pretplatnika i knjiški fond, u njihovom radu nijesu zabilježeni značajniji uspjesi. Stoga je njihov doprinos edukaciji albanske populacije nakon rata bio skroman. Istina, u odnosu na međuratni period, kada u albanskim krajevima na prostoru Crne Gore o „čitaonicama, bibliotekama, kulturno-prosvjetnim društvima, ili bilo kakvim formama kulturno-prosvjetnog rada“ nije bilo pomena, činjenica da one postoje predstavljala je veliki društveni preobržaj i novu realnost u albanskim krajevima. Ujedno ona govori da se položaj Albanaca u Jugoslaviji značajno poboljšao. Ali, imajući u vidu suštinu njihovog postojanja, kao i to da nemali broj biblioteka usljed nedostatka prostornih kapaciteta, inventara, bibliotekara i otuđivanja knjiga, nijesu otvarale po nekoliko mjeseci, to je bila utješna nagrada. Jer je samo mali broj biblioteka zadovoljavao radom. Na području barskog sreza takve su bile tri biblioteke, među kojima je bila jedna biblioteka sa područja nastanjenog Albancima (Vladimir), dok se u plavskom kraju radom isticala jedino „čitaonica sindikalne podružnice u Plavu“. U takvim okolnostima činjenica da se uvećava broj biblioteka, čitaonica i knjiga širom Crne Gore, nije značila mnogo. Posebno ne u titogradskom srezu gdje do sredine 1951. broj biblioteka na albanskom jeziku ostao isti kao prethodne godine (22), dok se broj knjiga neznatno povećao (1.527) u odnosu na broj čitalaca (350). Na području barskog sreza krajem oktobra 1951. ukupno je bilo 90 biblioteka (knjižnica) i čitaonica sa preko 40.000 knjiga, u titogradskom 79 (21 na području GNO Titograd), andrijevičkom 47 i 46 u ivangradskom. No, uprkos velikom broju otvorenih biblioteka i čitaonica, kao i značajnim izdvajanjima za nabavku inventara, vlast nije bila zadovoljna rezultatima njihovog rada u albanskim sredinama, u kojima je bilo „teže pokrenuti kulturno-zabavni život“, nego u krajevima u kojima je živjelo nealbansko stanovništvo. Posebno je njihov rad opterećivalo to, što se nije radilo

redakcije „Studenta“. U međuratnom periodu sarađivao je u podgoričkom „Granitu“, koji je 1934. pokrenuo crnogorski književnik Vasilije Lukić. Nakon rata sarađivao je i sa mnogim drugim jugoslovenskim časopisima, a posebno sa časopisom „Mladost“. (*Isto*)

„dovoljno na obogaćivanju čitaonica sa novim knjigama“, dok su se postojeće slabo čuvale i koristile.¹¹⁹¹

Nezadovoljstvo radom biblioteka (knjižnica) i čitaonica u Crnoj Gori iskazao je na 15. plenumu Centralnog komiteta Narodne omladine Crne Gore predsjednik crnogorske vlade Blažo Jovanović, kazavši da se one ne koriste u zadovoljavajućoj mjeri, kao i da nijesu „uređene kako treba“. Jedan od glavnih razloga lošeg rada, Jovanović je vidio u činjenici da su bibliotekama i čitaonicama rukovodili stariji ljudi, umjesto omladina kojoj biblioteke „najviše treba da koriste“. Zbog toga, kao i nedostatka prostornih kapaciteta, u kojima bi se okupljalo stanovništvo, prevaziđene literature, „nekorisnih i sumnjivih brošura“, u Crnoj Gori nijedna biblioteka (knjižnica) nije „postala centar za okupljanje ljudi u selu“, tvrdio je Jovanović. Da bi se se prekinula ta praksa, predsjednik vlade je predložio da se iz biblioteka i čitaonica izbace „referati i brošure sovjetskih birokrata, koji nemaju ništa zajedničko sa marksizmom i našom praksom“. Naravno, to se nije odnosilo na klasike ruske književnosti (Tolstoj, Gogolj, itd). Naprotiv, crnogorske biblioteke i čitaonice trebalo je što bolje snabdjeti dobrom literaturom. Prevashodno, novijim „knjigama i brošurama iz naše socijalističke stvarnosti“. Nakon što se biblioteke i čitaonice snabdiju savremenom jugoslovenskom literaturom, neophodno je bilo da se urede prostorije, i da se mladim učiteljima kao nosiocima kulturno-prosvjetnog rada na selu, pruži puna moralna podrška da unaprijede njihov rad. O radu biblioteka i čitaonica, kao i ostalim pitanjima od prosvjetnog značaja, Blažo Jovanović govorio je i na godišnjoj skupštini Kulturno-prosvjetnog saveza Crne

¹¹⁹¹ *Pobjeda*, 3. januar 1951, 2. Pored biblioteke u selu Vladimir, u barskom srezu radile su dobro biblioteke u Petrovcu i Sutomoru. (*Isto*); *Pobjeda*, 5. januar 1951, 2; *Pobjeda*, 16. septembar 1950, 2; *Pobjeda*, 27. septembar 1951, 2. Na području barskog sreza septembra 1951. radilo je 89 čitaonica i biblioteka. „Broj knjiga u njima kreće se do 25.300, od kojih blizu 6.000 na šiptarskom jeziku.“ (*Isto*); *Pobjeda*, 4. novembar 1951, 4. U barskom srezu je budžetom svih mjesnih odbora bilo predviđeno da se nabave nove knjige, dok je SNO dodijelio za nabavku inventara po seoskim bibliotekama i čitaonicama 180.000 dinara (*Isto*); *Pobjeda*, 7. novembar 1951, 4; U barskom srezu 80 čitaonica bilo je smješteno na seoskom području, ali njima se nije poklanjala „gotovo nikakva pažnja“. (*Isto*); Od aprila do juna 1951. u narodno – javnim bibliotekama titogradskog sreza na albanskom jeziku bilo je 920 knjiga, u školskim 181, dok se 426 knjiga nalazilo u bibliotekama raznih ustanova i organizacija. Čitalaca je u titogradskom srezu bilo 1.527, od kojih je u bibliotekama i čitaonicama na srpskom jeziku bilo učlanjeno 1.230 čitalaca (DACG, MPRS NRCG 1951, f-72, 1710/1, 1710/2, J. Novaković, predsjednik Savjeta za prosvjetu i kulturu SNO Titograd – Savjetu za prosvjetu i kulturu NRCG, 18. jul. U titogradskom srezu bilo 171 biblioteka i čitaonica, od kojih je na srpskom jeziku bilo 149 biblioteka. Ukupno je u svim bibliotekama bilo 18.912 knjiga (*Isto*); DACG, MPRS NRCG 1951, f-72, 1809/2, D. Lekić, načelnik Savjeta za prosvjetu i kulturu NRCG – Izdavačkom preduzeću „Naučna knjiga“ (Beograd), 25. oktobar.

Gore. Predsjednik crnogorske vlade kazao je da „biblioteke i čitaonice treba da odigraju veliku kulturno-prosvjetnu i političku ulogu na selu“, ali da se njihov rad ne sastoji samo u čitanju knjiga i štampe, nego i da se koriste za slušanje radio programa i vođenje rasprava od političkog o društvenog značaja. Iako je nemali broj biblioteka i čitaonica bio snabdjeven radio aparatima i pretplaćen na dnevnu štampu i časopise, Jovanović je kazao da se to pitanje mora rješavati sa posebnim senzibilitetom, kako bi one postale „centri kulturnog života naših sela i opština“, što do tada očigledno nijesu bile. Stoga je predlagao da se pokrene organizovana jednomjesečna kampanja širom Crne Gore, kako bi se unaprijedio rad biblioteka, pronašle podesne prostorije i snabdjele najneophodnijim inventarom, od kojeg se ponešto moglo napraviti i na selu. Kada se ti problemi riješe, kazao je Jovanović, sela ubuduće treba da preuzmu punu brigu i odgovornost za „svoje biblioteke i čitaonice“.¹¹⁹² No, praksa će pokazati da su očekivanja vlasti od seoske populacije bile velika i nerealna.

Pored prosvjetnih radnika, masovnih organizacija i mjesnih odbora, na koje se u uglavnom odnosila kritika predsjednika vlade, svakako da je za loš rad biblioteka i čitaonica nesumnjiva odgovornost bila i na sreskim narodnim odborima i republičkom Savjetu za prosvjetu i kulturu, koji je prihvatio dio krivice zbog nezavidnog stanja. Štaviše, u dopisu upućenom početkom januara 1952. sreskim Savjetima za prosvjetu i kulturu, republički Savjet za prosvjetu i kulturu ukazivao je da pomoć koja je upućivana bibliotekama i čitaonicama nije dodijeljivana stalno i sistematski, dok kredit koji je budžetom bio određen za biblioteke i čitaonice u praksi nije postojao. Takav odnos vlasti prema potrebama biblioteka i čitaonica nepovoljno se odrazio na njihov rad. Da bi biblioteke postale „privlačno mjesto sa seoske mase“, iz republičkog Savjeta za prosvjetu i kulturu sugerisali su sreskim vlastima da preduzmu sljedeće mjere: 1) da se u svim mjestima, u kojima postoje uslovi za to, pronađu podesne prostorije za biblioteke i čitaonice, imajući u vidu potrebe jednog ili više sela; 2) da sreski narodni odbori u budžetima za kulturu i prosvjetu obezbijede finansijska sredstva za nabavku najneophodnijeg inventara; 3) obezbijede krediti za nabavku najneophodnijih knjiga, posebno one o poljoprivredi, stočarstvu, društveno-političkoj i tematici kulturnog života;

¹¹⁹² *Pobjeda*, 13. januar 1952, 1; *Pobjeda*, 23. januar 1952, 1.

4) da se sve biblioteke oslobode „od razne štetne prosovjetske literature“, koju je trebalo predati sreskim komitetima Partije; 5) da se u izvršenju ovih zadataka angažuju sve masovne organizacije, čijim će radom „koordinirati sreske uprave kulturno-prosvjetnih saveza, i 6) da se pregledaju ostale biblioteke, posebno školske, čiju je nepotrebnu literaturu trebali ustupiti gradskim bibliotekama.¹¹⁹³

Postupajući po ovim instrukcijama širom Crne Gore početkom februara 1952. započela je akcija „mjesec dana seoskih biblioteka“, tokom koje je samo u titogradskom srezu osnovano 17 čitaonica, od kojih su dvije bile na terenu albanske nacionalne zajednice (Tuzi i Gornji Zatrijebač). Velike zasluge za otvaranje čitaonice u Tuzima imala je tamošnja partijska organizacija i Sindikalna podružnica opančarsko-obučarske zadruge „Proleter“, koja je za nabavku inventara ovoj čitaonici poklonila 40.000 dinara. Tako je njihovom zaslugom ova čitaonica snabdjevena sa oko 600 knjiga i literaturom koja se nalazila u bibliotekama (knjižnicama) sindikalnih organizacija. Sve čitaonice titogradskog sreza imale su prostorije i neophodan inventar, preptplaćene su bile na razne novine i časopise („Pobjeda“, „Borba“, „NIN“, „Književne novine“, „Stvaranje“...), a u svim bibliotekama izvršen je upis članstva, izabrana uprava i određena cijena mjesečne članarine (3-5 dinara). Tokom ove akcije iz praktičnih razloga došlo je do spajanja biblioteka (izuzev nastavničkih i đачkih), pa se umjesto 171 biblioteke, u titogradskom srezu broj biblioteka gotovo dvostruko smanjio (99). Zahvaljujući donacijama, prihodima od zabava i dobrovoljnim novčanim priložima, od kojih je najveći dio dobila čitaonica u Tuzima (80.000 dinara), knjiški fond se u svim bibliotekama povećao. Nažalost, zbog nemarnog odnosa i nerazumijevaja značaja koje su imale biblioteke, čitaonica u Tuzima poslije nekoliko mjeseci je bila zatvorena, što je bilo pogubno za razvoj kulture u ovom kraju. U ivangradskom srezu je poslije jednogodišnje pauze, tokom ove akcije počela sa radom i čitaonica u Plavu, koja je bila dobro snabdjevena. Pored pogodnih prostorija, inventara i nemalog broja knjiga, ova čitaonica je imala radio aparat i dvije šahovske garniture, što su tada imale samo bolje snabdjevene čitaonice. Štaviše, posjedovala je izvjestan broj knjiga na albanskom jeziku, koje su ustupljene čitaonici u jednom

¹¹⁹³ DACG, MPRS NRCG 1952, f-2, 49/1, D. Lekić, načelnik Savjeta za prosvjetu i kulturu NRCG – Savjetima za prosvjetu i kluturu svih SNO, 9. januar.

albanskom selu (Hoti).¹¹⁹⁴ U poređenju sa nekim albanskim bibliotekama u barskom srezu, u kojima su knjige zbog nedostatka ormana bile smještane u „koševima“ (Ostros), biblioteke (knjižnice) i čitaonice u plavskom kraju bile su uglavnom bolje uređene. Što se tiče interesovanja za čitanjem, ono je bilo podjednako loše kao i u svim krajevima Crne Gore. Štaviše, izuzev lista *Pobjeda* koji se redovnije čitao, od ostale štampe (naročito tokom noćnih sjedeljki), zbog neurednog snabdjevanja samo manji broj Albanaca nakon rata imao je priliku da redovno čita štampu na albanskom jeziku. Tim prije jer osim biblioteke u Ulcinju, koja uredno snabdjevena listovima i časopisima na albanskom jeziku, u ruralnim albanskim krajevima čitalička kultura bila veoma slaba. Da bi se podstaklo interesovanje za čitanjem, tokom jednomjesečne akcije koja je imala za cilj da unaprijedi rad biblioteka u barskom srezu, posao oko odabira knjiga povjeren je bio školskom inspektor za albanske škole, koji je imao zadatak da obiđe sve albanske škole, čitaonice i biblioteke. Ali, zbog udaljenosti, brojnosti albanske populacije i geografije terena, namjera da se unaprijedi rad albanskih biblioteka i čitaonica dala je skromne rezultate. Zato u radu biblioteka i čitaonica nakon rata problem nije bio u literaturi,

¹¹⁹⁴ DACG, MPRS NRCG 1952, f-3, 215/13, J. Novaković, predsjednik Savjeta za prosvjetu i kulturu SNO Titograd – Savjetu za prosvjetu i kulturu NRCG, 11. mart; DACG, AOIRP, CK KPCG – Titograd 1953, k. 30, 717, izvještaj sa 9. Sreske konferencije Saveza komunista Jugoslavije za Titograd, 26. januar; Čitaonice su tokom februara 1952. osnovane u selima: Tuzi, Bioče, Cerovica, Momče, Ubli, Medun, Barutana, Doljani, Lijeva Rijeka, Brskut, Gornji Zatrijebač, Donja Gorica, Golubovci, Pelev Brijeg, Gornji Komani, Donji Komani, Cvilin i Dajbabe (*Isto*); Savjet za prosvjetu i kulturu SNO Titograd koordinirao je ovu akciju sa Sreskim savezom kulturno-prosvjetnih društava. „Članovi ovoga Savjeta su ušli u Odbor za sprovođenje akcije, obilaze sela i ukazuju direktnu pomoć organizacijama i prosvetnim radnicima na terenu. Na sastanku koji su održali Savjet za prosvjetu i kulturu titogradskog sreza sa Sreskom upravom kulturno-prosvjetnih društava, donijeli su odluku da se: 1) oformi sreski odbor koji će rukovoditi akcijom; 2) „Odredene su specijalne ekipe koje obilaze teren i pružaju svestranu pomoć u sređivanju biblioteka i oformljenju čitaonica; 3) Ekipama je stavljeno u dužnost da u sporazumu sa MNO, masovnim organizacijama, kao i učiteljima, pronadu podesne prostorije za smještaj narodne čitaonice; 4) Da se pristupi upisu članstva za narodnu čitaonicu sa određenom mjesečnom članarinom; 5) Da se izvrši spajanje svih knjiga u selu u jednu centralnu (od ovoga izuzeti samo nastavničku i dačku knjižnicu) i formirati knjižnicu u mjestu; 6) Sve knjižnice i čitaonice očistiti od neprijateljske lektire; 7) Spremljeno je popularno predavanje o značaju knjige koje je već dostavljeno MNO, odnosno učiteljima, s tim da se isto održi narodu u toku ove akcije 8) Grad je formirao posebnu ekipu sa zadatkom da prikupi višak inventara po ustanovama i preduzećima, koje će se dodijeliti seoskim bibliotekama; 9) Oformljena je komisija pri odboru za akciju u gradu, koja će od pojedinaca, ustanova i sindikalnih podružnica prikupljati knjige, kao i pomoć u novcu, od čega bi se jedan broj dodijelio i seoskim bibliotekama i čitaonicama.“ Do 10. februara 1952. u titogradskom srezu su osnovane čitaonice u selima: Tuzi, Bioče, Momče, Ubli, Barutana, Doljani i Zatrijebač (DACG, MPRS NRCG 1952, f-3, 215/14, J. Novaković, predsjednik Savjeta za prosvjetu i kulturu SNO Titograd – Savjetu za prosvjetu i kulturu NRCG, 14. februar); *Pobjeda*, 20. februar 1952, 4. Za čitaonicu u selu Zatrijebač, žitelji sela pored članarine izdvojili su dobrovoljno i donirali oko 6.000 dinara. (*Isto*); *Pobjeda*, 27. februar 1952, 4. Čitaonica u Plavu bila je pretplaćena na „Borbu“ i „Pobjedu“. Pored ove biblioteke, u plavskom kraju dobro su bile sredene čitaonice u selima: Hoti, Brezojevica, Vojno Selo, kao i biblioteke u selima Prnjavor, Bogajiće i Đurička Rijeka. (*Isto*)

koliko u činjenici da se knjige „malo koriste“.¹¹⁹⁵ Svakako da je pronalazak podesnih prostorija, njihovo sređivanje, omasovljenje članstva, nabavka invenatara i literature prilagođene seoskom stanovništvu, uticalo da se poveća interesovanje za čitanjem, ali ne značajno. Stoga dometi ove akcije koja je organizovana širom Crne Gore, nijesu bili veći od sličnih akcija koje su ranije sprovodile. To potvrđuje i izvještaj načelnika Savjeta za prosvjetu i kulturu ivangradskog sreza iz oktobra 1952. godine, u kome se navodi da u tom srezu postoji 118 biblioteka i čitaonica u vlasništvu frontovskih organizacija i zadruga, da je njihov broj od 1946. godine stalno rastao, da su njima rukovodili uglavnom učitelji i jedan broj frotovaca, ali da su nepažnjom one godinama uništavane. U prilog tome svjedoči podatak, da osim čitaonice u Ivangradu, nijedna biblioteka nije imala redovnih prihoda i budžeta, a pomoć im je pružala jedino organizacija Narodnog fronta.¹¹⁹⁶ U takvim uslovima povećanje broja biblioteka (knjižnica) i čitaonica, knjiškog fonda i pretplatnika bilo je apsolutno irelevantno, budući da njihova prosvjetiteljska misija nije ispunila svrhu postojanja. Posebno u albanskim krajevima, u kojima je kulturna arhaičnost i nepismenost bila najviše izražena.

Najveći uspjeh vlasti u radu biblioteka (knjižnica) i čitaonica u prvoj deceniji nakon rata, bio je u tome što su uspjele da u gotovo svakom selu otvore biblioteku i čitaonicu. Zahvaljujući takvoj kulturnoj politici, do kraja 1953. u Crnoj Gori je postojalo oko 750 biblioteka i čitaonica koje su raspolagale sa oko 270.000 knjiga. Istina, iz razloga racionalne prirode, tokom 1953. i 1954. njihov broj je smanjen, pa je u Crnoj Gori bilo oko 600 biblioteka i čitaonica. Ali budući da se u međuvremenu broj knjiga, brošura i časopisa u Crnoj Gori gotovo udvostručio (oko 500.000), socijalističkoj vlasti ne može se osporiti da je stvorila dobre pretpostavke za masovno prosvjećivanje stanovništva. Vlast je bila posebno ponosna na činjenicu da je u toku 1952. i 1953. godine izvršila akciju masovnog i detaljnog „čišćenja svih biblioteka od štetne

¹¹⁹⁵ DACG, MPRS NRCG 1952, f-3, 217/15, S. Perazić, zastupnik predsjednika Savjeta za prosvjetu i kulturu SNO Bar – Savjetu za prosvjetu i kulturu NRCG, 10. februar; *Pobjeda*, 22. februar 1952, 4; *Pobjeda*, 24. februar 1952, 4. U titogradskom srezu 171 biblioteka i čitaonica raspolagala je sa 18.229 knjiga. Od toga su 22 biblioteke (knjižnice) bile na albanskom jeziku. Evidentno je da je knjiga bilo dovoljno, ali ne i velikog interesovanja za čitanjem. (*Isto*)

¹¹⁹⁶ DACG, MPRS NRCG 1952, f-10, 1597/22, R. Veljić, načelnik Savjeta za prosvjetu i kulturu Narodnog odbora sreza ivangradskog – Savjetu za prosvjetu i kulturu NRCG, 16. oktobar. „Biblioteke su smještene u školskim zgradama a manji broj u zadrugama, izuzev čitaonice u Ivangradu, koja je smještena u prostorijama Doma kulture.“ (*Isto*)

prosovjetske i druge reakcionarne literature“. Priprema otvaranja sreskih-gradskih centralnih biblioteka u pet crnogorskih gradova (Titograd, Nikšić, Bar, Kotor i Pljevlja), bio je važan poduhvat socijalističke vlasti u oblasti kulture. No, imajući u vidu da je većina biblioteka i čitaonica radila na seoskom području, sa skromnom literaturom, neprilagođenom „duhu i mentalitetu još dovoljno neuzdignutih seoskih masa“, kulturna politika koja je imala za cilj da od biblioteka i čitaonica stvore „moćan faktor za prosvjećivanje širokih narodnih masa“, prvih deset godina nakon rata nije dala željene rezultate. Posebno u albanskim sredinama. Ali, činjenica da je vlast u svakom većem selu u kojima su živjeli Albanci otvorila biblioteke i čitaonice na albanskom jeziku, predstavljala je nesumnjiv progres. Tim prije jer su međuratnom periodu u albanskim krajevima prosvjetne ustanove bile rijetkost, a kamoli biblioteke i čitaonice. Nepunih deset godina nakon rata, samo u barskom srezu gotovo polovina ukupnog broja biblioteka i čitaonica bile su otvorene na području nastanjenom Albancima. Većina biblioteka u krajevima nastanjenim Albancima bile su na albanskom jeziku.¹¹⁹⁷ Bez obzira što interesovanje za kulturnim uzdizanjem u tim mjestima nije bilo na zadovoljavajućem nivou, u poređenju sa ranijim vremenima, u životu Albanaca u Crnoj Gori to je bio veliki kulturni i civilizacijski preobražaj, neuporediv sa ranijim vremenima.

¹¹⁹⁷ DACG, SPK 1953, f-16, 575/14, 575/15, prosvjetno naučna i kulturna djelatnost u Crnoj Gori od oslobođenja do kraja 1953; DACG, SPK 1954, f-22, 903/17, upravljanje u školstvu i kulturnim ustanovama; Krajem 1952. u barskom srezu postojalo je 91 biblioteka i čitaonica, koje su većinom bile u vlasništvu Narodnog fronta. Od toga je četrdesetak biblioteka radilo u krajevima nastanjenim Albancima. Najveći broj biblioteka i čitaonica raspolagao je sa skromnim knjiškim fondom, a po broju knjiga najveće su bile biblioteke u selima Brčeli (3.550), gradovima Baru (1.989), Ulcinju (1.512) i selu Vladimiru (853). Na područjunastanjenom Albancima biblioteke i čitaonica radile su u selima: Ambula (osnovana 1950) – 490 knjiga, Arbnesh (od 1950) – 378 knjiga, Bobovište (od 1949) – 177 knjiga, Bojke (od 1949) – 156 knjige, Brajša (od 1950) – 282 knjige, Bratica (1947) – 228 knjiga, Vladimir (od 1945) – 853, Gornja Klezna (od 1950) – 285, Gornji Šestani (od 1947) – 246 knjiga, Gurza (od 1950) – 110, Donja Klezna (1950) – 291 knjiga, Donji Šestani (1947) – 98 knjiga (30 „upropašćeno“), Draginja (od 1951) – 70, Dragovići (od 1950) – 176 knjiga, Zoganje (od 1952) – 120 knjiga, Kolomza (od 1952) – 180 knjiga, Kosić (od 1947) – 399, Kravari (od 1950) – 269 knjiga, Kruče (od 1951) – 85, Livari (od 1948) – 193, Lukići (od 1950) – 90, Martići (od 1949) – 250 knjiga, Mide (od 1950) – 140, Možura (od 1950) – 178 knjiga, Murići (1947) – 346 knjiga, Ostros (od 1949) – 295 knjiga, Pinčići (od 1949) – 115, Pistula (od 1947) – 296, Rastiš (1950) – 209, Reč (od 1948) – 304 knjige, Salč (od 1947) – 267 knjiga, Sveti Đorđe (od 1948) – 304 knjige, Selita (od 1949) – 71 knjiga, Sukobin (od 1947) – 781 knjiga, Tejani (od 1950) – 189, Šasu (od 1949) – 200, Štodri (od 1950) – 162 knjige, Štoju (od 1947) – 653 i Klezni (od 1951) – 137. Biblioteka u Darzi osnovana je 1950. godine, a imala je 257 knjiga. Biblioteka u Ulcinju (od 1945) je imala 1.512 knjiga. (DACG, SPK 1952, f-10, 1597/16, izvještaj o bibliotekama i čitaonicama u Srezu barskom.)

4. 2. Kulturno-prosvjetne grupe

Masovan kulturno-prosvjetni rad, prožet idejama bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda i narodnooslobodilačkog rata, uz razvijanje osjećaja kod masa za kulturno-umjetnička ostvarenja, bio jedan od najvažnijih zadataka kulturne politike koju je vodila nova vlast u poslijeratnom periodu. Važnu ulogu u njenom sprovođenju imali su domovi kulture, čiji je zadatak bio da preko čitaonica, biblioteka (knjižnica), predavanja i priredbi kulturno-umjetničkog karaktera, istovremeno vrše masovno prosvjećivanje i ideološku indoktrinaciju stanovništva. Takvim djelovanjem, koje je omogućavalo da nauka, umjetnost i znanje postanu dostupni narodnim masama, vlast je nastojala da stvori čovjeka po svojoj mjeri, koji će u potpunosti odgovarati duhu novog vremena. Novi čovjek, prema standardima revolucionarne vlasti, trebao je da bude prosvjećen, trezven, radan, čvrstog karaktera, vjeran otadžbini i spreman da se žrtvuje za dobro naroda. U procesu stvaranja novog čovjeka, domovi kulture zamišljeni su kao su fabrike, prosvjeta i kultura predstavljali su sredstvo, narodno-prosvjetni odbori i učitelji bili su zaduženi da rukovode procesom proizvodnje, a čovjek je zamišljen kao sirovina koju sistem oblikuje i vaspitava u socijalističkom duhu. Imajući u vidu da su domovi kulture bili „poslijeratne tekovine“, njihov nedostatak nije smio da zaustavi proces stvaranja novog čovjeka. Naprotiv, Komunistička partija zauzela je nepokolebljiv stav, da gdje god „postoji omladinski dom, školska zgrada, ili zgrada opštine, može se naći i dom kulture“. Dakle, nedostatak prostornih kapaciteta Partija nije prihvatila kao izgovor za nesprovođenje politike masovnog prosvjećivanja. Koliko će imati uspjeha u tome, umnogome je zavisilo od aktivnosti narodno-prosvjetnih odbora, njihovih kadrova i spremnosti da odgovore na ove izazove. Za razliku od prethodnih režima, čija je kulturna politika bila usmjerena ka višim društvenim klasama, Komunistička partija zalagala se da kulturno-prosvjetni život mora biti pristupačan svim slojevima stanovništva, a ne samo odabranima, kao što je to bio slučaj u predratnoj Jugoslaviji.¹¹⁹⁸

Od svih krajeva u kojima su živjeli Albanci kulturna dešavanja u početku privlačila su najviše pažnje stanovništva u andrijevičkom srezu, u kome je krajem 1944.

¹¹⁹⁸ *Pobjeda*, 14. januar 1945, 6; *Pobjeda*, 25. februar 1945, 6; *Pobjeda*, 8. april 1945, 6.

formirana kulturno-umjetnička grupa od 20 članova. Početkom naredne godine na ovom prostoru radilo je 18 domova kulture. Od toga je u krajevima sa mješovitim slovensko-albanskim stanovništvom postojalo nekoliko doma kulture (Plav, Gusinje, Vojno Selo, Murino, Bogajiće). Vlast je posebno bila zadovoljna što je jedan broja domova kulture bio „vrlo aktivan i nailazio na najbolji prijem naroda.“ Pored sreske kulturno-prosvjetne grupe, koja je februara 1945. izvela 16 priredbi pred oko 8.000 ljudi, u radu su se naročito isticale četiri omladinske grupe (Gusinje, Plav, Murino, Trepča), koje su održale nekoliko dobro posjećenih priredbi. Dobra posjećenost zabilježena je na nastupima kulturno-prosvjetne omladinske grupe iz Plava i Gusinja, kojima je na devet predstava prisustvovalo nekoliko hiljada ljudi. Od toga je na 5 priredbi (Plav, Gusinje, Meteh i Vojno Selo) koje organizovala kulturno-prosvjetna grupa iz Plava, prisustvovalo oko 2.000 ljudi, a velika posjećenost zabilježena je i na priredbama koje je izvodila kulturno-prosvjetna grupa iz Gusinja (Gusinje, Plav, Martinovići i Hakanje). Kuriozitet je bio da je na priredbama u velikom broju prisustvovala ženska populacija bez zara i feredže, što je za kraj sa dominantnom muslimanskom populacijom neuobičajena pojava, teško zamisliva 1945. za ostale krajeve Crne Gore u kojima su živjeli muslimani. Štaviše, ženska populacija ovog kraja i u narednom periodu masovno je posjećivala priredbe kulturno-prosvjetnih grupa iz Plava i Gusinja, čiji se program uglavnom sastojao od horskih pjesama, recitacija i skečeva, a upotpunjavale su ga priredbe, vesele i zabavne večeri koje je organizovala vojska.¹¹⁹⁹

U barskom srezu kulturno-prosvjetna ekipa osnovana je početkom 1945. godine (19 članova). Kao i u ostalim krajevima Crne Gore, na priredbama koje je organizovala

¹¹⁹⁹ DACG, MPRS NRCG 1945, f-2, 120/2, Š. Vulević, šef Odjeljenja za prosvjetu SNO Andrijevića – Ministarstvu prosvjete, 7. jun. Početkom 1945. u andrijevičkom srezu domovi kulture postojali su u: Andrijevići, Plavu, Gusinju, Trepči, Kraljima, Prisoji, Slatini, Zabrdi, Vojnom Selu, Brezojevici, Bogajićima, Murinu, Cecunima, Bojovićima, Barama Kraljskim, Andželatima i Konjusima. Jedan broj domova kulture nije se mogao otvoriti zato što su „čitava sela popaljena od morskog okupatora“. (*Isto*); DACG, MPRS NRCG 1945, f-3, 274/3, Š. Vulević, šef Odjeljenja za prosvjetu SNO Andrijevića – Ministarstvu prosvjete, 3. avgust. „U srezu je, do kraja aprila postojala na zavidnoj visini kulturno-prosvjetna diletantska grupa. Ova grupa je brojala 22 člana. Sem ove grupe postojale su 4 omladinske grupe. U Gusinju sa 15 članova, u Plavu sa 18 članova, u Murini sa 14 članova i u Trepči sa 12 članova... U toku mjeseca februara dato je oko 16 kulturno-prosvjetnih priredbi, uz to, uvijek su izdavane zidne novine. Ovaj rad je sprovodila Sreska kulturno-prosvjetna ekipa. Ostale kulturne grupe dale su 6 popularnih predavanja za narod. U toku marta i aprila ove godine dale su 13 priredbi i 9 predavanja...U toku mjeseca maja, juna i jula: bile su dvije umjetničke priredbe.“ (*Isto*); *Pobjeda*, 31. decembar 1944, 7; *Pobjeda*, 18. mart 1945, 7.

ova kulturno-prosvjetna ekipa dominirao je uobičajen repertoar: horske pjesme, recitacije, muzičke tačke i skečevi, prožeti duhom narodnooslobodilačke borbe. U albanskim krajevima barskog sreza najviše kulturnih dešavanja bilo je Ulcinju, u kome je marta 1945. prikazan pozorišni komad „Običan čovek“ od Branislava Nušića. Na seoskom terenu nastanjenom Albancima mjesecima nakon oslobođenja nije bilo kulturnih dešavanja, dok je omladinska grupa iz Ulcinja sa vršnjacima iz Bara, Sutomora, Petrovca i kulturnom ekipom Primorske operativne grupe, povodom 25. marta u Novom Baru, izvela nekoliko recitacija, omladinskih pjesama, komediju „Šopenhauer“ u jednom činu od Branislava Nušića, kao i predstavu koja je oslikavala način četničkog života („jedna slika iz četničkog života“).¹²⁰⁰ Laki komadi (horsko i solo pjevanje, recitacije, pozorišni komadi, skečevi) sa jasnim ideološkim i političkim porukama ostavljali su dobar utisak na stanovništvo, što je bio cilj vlasti. Nesebičnu pomoć kulturno-prosvjetnim i omladinskim grupama nakon oslobođenja pružala je i vojska, koja je u poslijeratnom periodu imala važnu emancipatorsku ulogu u gotovo svim mjestima u kojima je bila stacionirana. Pored opštinske i omladinske kulturno-prosvjetne grupe, u Ulcinju je 1945. postojao i muzičko-tamburaški zbor (grupa), koji je aktivno učestvovao na priredbama i igrankama. Osim Ulcinja, na terenu barskog sreza muzičke grupe postojale su samo u Baru (pleh muzika) i Petrovcu (muzičko-tamburaški zbor). Pored uobičajenog repertoara (horske pjesme, recitacije, skečevi), amaterska kulturno-umjetnička grupa iz Ulcinja avgusta 1945. izvela je dvije drame („Dido“ i „Posljednji susret“), a kulturna dešavanja upotpunila su četiri predavanja („Postanak čovjeka“, „O Sibiru“, „O postanku zemlje“ i „O razvitku društva“). Od toga su dva predavanja održana na seoskom području, čime su se pretežno nepisemni žitelji ruralnog dijela ulcinjskog kraja upoznali sa osnovama darvinističkog učenja o postanku čovjeka i društvenih nauka, čija su otkrića i teorije protežirale nove vlasti. Uprkos nastojanju da obogate kulturni život novim sadržajima u barskom srezu, u kome je avgusta 1945. godine postojalo 11 domova kulture, 39 omladinskih domova, 4 opštinske kulturno-prosvjetne grupe (Bar, Petrovac, Ulcinj, Spič) i 13 omladinskih kulturnih grupa (djelovale u sklopu USAOJ-a), vlast nije bila

¹²⁰⁰ DACG, MPRS NRCG 1945, f-2, 4/1, D. Đurović, šef prosvjetnog Odjeljenja SNO Bar – Predsjedništvu CASNO-a (Povjereništvu za prosvjetu), 18. april.

zadovoljna njihovim radom. Posebno radom domova kulture, čiji program u početku nije nailazio „na dobar odziv i razumijevanje“ stanovništva.¹²⁰¹

Od svih krajeva u kojima su živjeli Albanci, kulturni život nakon oslobođenja bio je najsiromašniji podgoričkom srezu, u kome je tokom aprila 1945. održano 12 priredbi, što je s obzirom na njegovu veličinu bio mali broj. Budući da se radilo o području koje je teško postradalo u ratu, na ovom prostoru nije bilo ni jednog doma kulture, dok su zbog poljskih radova s proljeća 1945. kulturno-prosvjetna predavanja i priredbe bile ograničene „na najpotrebnije“. U velikoj mjeri tome su doprinijeli „stari način vaspitanja“, nemaran odnos mjesnih vlasti i učitelja kao glavnih nosioca kulturnih dešavanja na seoskom terenu. Iako su do kraja 1945. na području ovog sreza osnovana 22 kulturno-prosvjetna odbora, kulturni događaji nijesu postali učestaliji. Naprotiv, zbog odlaska mladih naraštaja u školu, tokom novembra 1945. u podgoričkom srezu nije bila održana ni jedna priredba. Zbog nedostatka stručnih lica, organizacija priredbi bila je povjerena pozorišnim grupama, koje su „samonicijativno bez stručnosti i upustava“ izvodile po selima predstave loše umjetničke vrijednosti, što je čak i kod mahom neprosvjećene publike stvaralo „grubu sliku“. Program nekih kulturno-prosvjetnih grupa (Cijevna, Brskut i Donja Zeta) bio je ispod svake kritike, rad omladinskih domova svodio se „na davanje zidnih novina i konferencija“, dok je „muzika kao kruna umjetnosti“ bila apsolutno zapostavljena na seoskom terenu. U radu na kulturnom prosvjećivanju stanovništva prilično su zakazali domovi kulture (jedan bio formiran u Tuzima), čiji je doprinos siromašnom i nesadržajnom kulturnom životu bio veoma skroman. Prosvjećivanje populacije dodatno je usložnjavala činjenica, da do sredine 1945. na ovom području nije bilo štampe, pa su se kulturna dešavanja svodila na rijetke, uglavnom loše

¹²⁰¹ DACG, MP RS NRCG 1945, f-2, 36/1, D. Đurović, načelnik Odjeljenja za prosvjetu SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 18. maj; DACG, MP RS NRCG 1945, f-2, 118/1, I. Marović, šef prosvjetnog Odjeljenja SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 13. jun. Tokom maja 1945. u Ulcinju je održano „nekoliko priredbi“. (Isto); DACG, MP RS NRCG 1945, f-3, 322/1, H. Šlaković, zastupnik šefa prosvjetnog Odjeljenja SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 19. avgust. Od 1. januara do avgusta 1945. u barskom srezu je održano ukupno 46 priredbi, na kojima su se izvodili skečevi, pozorišni komadi, solo i horsko pjevanje, recitacije i druge kulturne manifestacije „u duhu narodne borbe i nastalog novog doba“. U ovom periodu održana su i 23 predavanja, u što nijesu uračunata predavanja održana na Savin dan i povodom rođendana Josipa Broza Tita, koja su održana na području svih školskih opština. U Baru je formiran i Narodni univerzitet, čija su naučna predavanja bila „znalački obradena, dobro posjećena i pažljivo saslušana“. (Isto); DACG, MP RS NRCG 1945, f-3, 348/1, I. Marović, šef prosvjetnog Odjeljenja SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 4. septembar; DACG, MP RS NRCG 1945, f-4, 602/1, I. Marović, povjerenik kulturno-prosvjetnog Odsjeka – Ministarstvu prosvjete, 26. oktobar.

predstave pozorišnih grupa i oskudan program omladinskih domova. Tako je po pitanju kulturnih događaja podgorički srez bio među najpasivijim u Crnoj Gori. U albanskim krajevima izuzev nekoliko predavanja (Zatrijebač), nijesu zabilježena značajnija kulturna dešavanja.¹²⁰²

U krajevima nastanjenim Albancima nakon rata razvoj kulturnog života bio je najdinamičniji u Ulcinju. Na priredbama su pored klasičnog repertoara sve češće prikazivani pozorišni komadi kao nova vrsta umjetnosti praktično nepoznata nacionalnim manjinama, što je u ostalim krajevima nastanjenim Albancima u početku bila rijetkost. Tako je prilikom otvaranja Niže realne gimnazije u Ulcinju, 18. novembra 1945. godine, kulturna ekipa Sindiklane podružnice održala priredbu na kojoj je odigran i pozorišni komad „Školski nadzornik“ od Koste Trifkovića, a sav prihod podijeljen siromašnim učenicima. U cilju unaprijeđenju kulturnog života žitelja ovog kraja, na sastanku članova podružnice kulturno-prosvjetnih radnika održane 22. novembra 1945. godine, donijeta je odluka o osnivanju Sreske kulturno-prosvjetne grupe. No, izuzev urbanog dijela Ulcinja, na seoskom terenu kulturni događaji bili su rijetki, a priredbe i predavanja održavani su uglavnom za vrijeme masovnih kulturno-prosvjetnih aktivnosti. Tako su prilikom Radne prosvjetne nedjelje od 1-7. januara 1946. godine, u nekim albanskim selima u zaleđu Bara (Krajina, Šestani), prvi put poslije rata održane priredbe koje je posjetio veliki broj ljudi. Od toga je u dva kraja (Gornji i Donji Šestani) ovim priredbama prisutvovalo oko 1.000 ljudi, što je bila odlična posjećenost, a dobro su bile posjećene priredbe u nekim selima (Livari) na ovom području. U Ulcinju je priredbu tokom Radne prosvjetne nedjelje održala kulturno-prosvjetna ekipa „Napredak“, dok su sredinom februara 1946. učenici ulcinjske gimnazije u zgradi osnovne škole u selu Vladimir, održali prvu priredbu na području anamalskog kraja. Bogat program bio je preveden na albanski jezik, a održana su i kratka predavanja o značaju analfebetskih tečaja, pjegavom tifusu, dok su u dvorište škole učenici gimnazije sa lokalnim stanovništvom posadili borove koje su

¹²⁰² DACG, MPRS NRCG 1945, f-2, 66/1, M. Kažić, šef prosvjetnog Odjeljenja SNO Titograd – Ministarstvu prosvjete, 26. maj; DACG, MPRS NRCG 1945, 144/1, I. Rašović, načelnik prosvjetnog Odjeljenja SNO Titograd – Ministarstvu prosvjete, 27. jun; DACG, MPRS NRCG 1945, f-5, 825/1, L. Vukčević, povjerenik kulturno-prosvjetnog odsjeka SNO Titograd – Ministarstvu prosvjete, 8. decembar. U podgoričkom srezu krajem 1945. ukupno je bilo pet domova kulture u selima: Cijevna (dva), Brskut, Tuzi i Lješkopolje. Omladinskih domova kulture je bilo devet. Tokom novembra 1945. održano je 10 predavanja u podgoričkom srezu, od kojih su 6 održana u selu Lješkopolju, a 4 u selu Zatrijebač. (*Isto*)

donijeli iz Ulcinja. Iako su u većini albanskih sela to bile prve priredbe koje su održane nakon rata, za stanovništvo koje se decenijama nalazilo na rubu društvenih događaja, za emancipaciju, modernizaciju i sekularizaciju albanskog stanovništva koje je živjelo pod snažnim uticajem plemenske kulture, imale su veliki značaj. Značajan doprinos razvoju kulturnog života na ovom terenu dali su učenici ulcinjske gimnazije, koji su poslije rata bili važni akteri i promoteri kulturnih dešavanja na urbanom i seoskom području, gdje su tokom prvomajskog takmičenja održali pet priredbi. To su bila samo neka od kulturnih dešavanja, koja će nakon rata postati sve učestalija u albanskim krajevima, što do tada nije bio slučaj. Imajući u vidu nerazvijen kulturni život i visok procenat nepismene populacije, u krajevima nastanjenim Albanci pored kulturno-prosvjetnih odbora kao organizatora kulturnih svečanosti, važnu ulogu u prosvjećivanju stanovništva imala je omladina. Tako je u Gusinju kulturno-prosvjetni odbor u saradnji sa odborom omladine, organizovao 1. marta miting pionira, na koji su došli učitelji sa đacima iz okolnih sela „pjevući narodne pjesme“. Povodom ove svečanosti pioniri gusinjskog kraja izveli su „nekoliko pozorišnih tačaka“, dok su se njihovi vršnjaci iz dva albanska sela (Vusanja i Martinovića) istakli pjevajući pjesme na albanskom jeziku.¹²⁰³

Nakon rata kulturne manifestacije izvodile su uglavnom malobrojne, amaterske, nedovoljno uvježbane i tehnički loše opremljene kulturno-prosvjetne grupe. Ali s obzirom na prilike u kojima se zemlja nalazila, slab kadrovski potencijal i nerazvijen kulturni život, zadugo nakon rata ove grupe imaju važnu ulogu kulturnom razvoju i prosvjećivanju stanovništva, posebno na ruralnom području. Za emancipovanu publiku koja pratila kulturna dešavanja, te predstave nijesu imale veću umjetničku vrijednost, s obzirom da su ih izvodile amaterske grupe. No, budući da je publika kojoj su se obraćale kulturno-prosvjetne grupe uglavnom bila neprosvjećena, njihov doprinos unaprijeđenju kulturnog života nije bio mali. Posebno u albanskim sredinama, u kojima su kulturni događaji postali učestaliji tek nakon 1945. godine. No, vlast je stalno upozoravala da rad

¹²⁰³ *Pobjeda*, 25. novembar 1945, 6; *Pobjeda*, 17. februar 1946, 7. Za vrijeme Radne prosvjetne nedjelje od 1-7. januara 1946. održano je 708 predavanja i 282 priredbe. Od toga su na seoskom području barskog sreza održane 44 priredbe i 119 predavanja iz raznih nauka. (*Isto*); *Pobjeda*, 27. januar 1946, 7; *Pobjeda*, 23. februar 1946, 6; *Pobjeda*, 17. mart 1946, 5; *Pobjeda*, 5. maj 1946, 6. „Svečana povorka sa bakljadom obišla je, uoči Prvog maja, grad i zaustavila se na pristaništu, gdje je nastalo pravo narodno veselje, koje je trajalo do kasno u noć. Na dan Prvog maja, oko 9 sati ujutru, počele su se sakupljati velike mase radnika, omladine i seljaka koji su iz okolnih sela pristizali da uveličaju ovu svečanost.“ (*Isto*); *Pobjeda*, 21. jul 1946, 4.

kulturno-prosvjetnih grupa mora biti bolji, jer je u vaspitavanju narodnih masa kultura ima veliku moć. Za to je, po svemu sudeći, krajem marta 1946. na sjednici Mjesnog sindikalnog vijeća u Ulcinju izabrana nova uprava kulturne ekipe „Napredak“, čiji je zadatak bio „da poveća i razvije kulturno-prosvjetni rad u mjestu“. Sličnu misiju imao je i mjesni odbor Društva za kulturnu saradnju Crne Gore sa Sovjetskim Savezom u Ulcinju, koji je osnovan 12. maja 1946. godine. Za razliku od kulturno-prosvjetnih grupa, zadatak ovog društva bio je da populaciju ulcinjskog kraja „upozna sa kulturnim životom Sovjetskog Saveza i da poveže ovaj kraj kulturnim vezama sa SSSR“. Nekoliko mjeseci prije osnivanja mjesnog odbora Društva za kulturnu saradnju sa SSSR, na prijedlog prosvjetnih radnika u Ulcinju je počeo sa radom kurs ruskog jezika, kojim je rukovodio profesor Blažo Zec. Uprkos težnji da se ovaj kraj, dominantno nastanjen albanskim stanovništvom, na kulturnom planu poveže sa SSSR, jedini predstavnik Albanaca u Odboru bio je Alija Resulbegović, koji je obavljao funkciju potpredsjednika.¹²⁰⁴

U nastojanju da unaprijede kulturno-prosvjetni život u ulcinjskom kraju, Mjesno sindikalno vijeće u Ulcinju, uz podšku i pomoć antifašističkih organizacija, s proljeća 1946. donijelo je odluku da podigne moderan Dom kulture, koji je bio zamišljen kao „glavni centar za uzdizanje radnih masa grada i sela iz ovog sreza“. Kako bi ga prilagodili savremenim potrebama, pokretači inicijative predvidjeli su izgradnju sala za priredbe i bioskopsku dvorana. Ali, budući da je zgrada Doma kulture u Ulcinju bila privremeni objekat, čija je lokacija bila prilično udaljena od središta grada („na samom kraju iza plaže“ na Pristanu), priredbe lokalnih kulturno-prosvjetnih grupa bile su najzastupljenija forma kulturnog prosvjećivanja stanovništva. Ilustracije radi, samo Mjesno sindikalno vijeće u Ulcinju sa seoskim ekipama do septembra 1946. izvelo je 65 priredbi. Iako je lokalna vlast konstantno ukazivala da je ova kulturno-prosvjetna grupa „dosta slabog sastava“, kao i da „ne može zadovoljiti potrebe prosvjećivanja ovog kraja“, to je bila najbolja kulturno-prosvjetna grupa u ovom kraju. Činjenica da je za kratko vrijeme izvela toliki broj predstava, bio je novi momenat u istoriji ulcinjskog kraja, što

¹²⁰⁴ *Pobjeda*, 13. januar 1946, 6; *Pobjeda*, 7. april 1946, 6; *Pobjeda*, 19. maj 1946, 7. Osnivačka skupština mjesnog odbora Društva za saradnju Crne Gore sa Sovjetskim Savezom održana je 12. maja. O crnogorsko-ruskim odnosima kroz istoriju govorio je Andrija Petričević, koji je obavljao dužnost sekretara SNO Ulcinj. Za predsjednika odbora izabran je Živko Premović, potpredsjednici su: Alija Resulbegović i Petar Nikolić, sekretar je bio Blažo Zec, blagajnik Savo Andrović, bibliotekar Ilija Živanović, dok su Ljubica Strugar i Ilija Sredanović bili članovi. (*Isto*)

govori da njihov doprinos razvoju kulture nije bio zanemarljiv. Štaviše, kulturno-prosvjetna grupa (Mjesno sindikalno vijeće) iz Ulcinja krajem jula 1946. gostovala je u Skadru, gdje je, prema pisanju štampe, njen dolazak „prpraćen srdačnim drugarskim dočekom“. Iako je u čast njenog dolaska skadarska kulturna ekipa priredila veličanstven koncert koji je trajao do ranih jutarnjih časova, nijesmo u saznanju sa kojim se programom ulcinjska kulturno-prosvjetna grupa predstavila albanskoj publici, koja je do dolaska komunista na vlast takođe bila lišena „svih mogućnosti kulturnog rada i uzdizanja“. Pored kulturno-prosvjetne grupe iz Ulcinja, na jednomjesečnoj turneji u Albaniji crnogorsko Narodno pozorište 1945. izvelo je 12 pozorišnih predstava i četiri vesele večeri: u Skadru, Tirani, Elbasanu i Korči, koje je posjetilo oko 10.000 osoba. Albanskoj publici prikazane su predstave koje su njihovi sunarodnici u Crnoj Gori (Ulcinj) imali prilike da gledaju („Đido“, „Naježda“, „Sumnjivo lice“), ali ne u izvedbi Narodnog pozorišta, već lokalnih kulturno-prosvjetnih grupa. U kulturnom životu Albanaca ulcinjskog kraja, 1946. je bila velika prekretnica, budući da je ulcinjska publika te godine prvi put nakon rata imala priliku da odgleda predstave crnogorskog Narodnog pozorišta i putujućeg kina, kojima je prisustvovao veliki broj građana. Imajući u vidu socijalnu izopštenost Albanci u prošlosti, posebno je ohrabivalo je to što je izvjesne predstave u većem broju gledala ženska muslimanska populacija. Uglavnom su to bile predstave koje su im tematski bile interesante, budući da su tretirale život muslimanki („Hasanaginica“) i kulturu Albanaca (predstave Albanskog pozorišta). Gostovanje pozorišta i kulturnih ekipa iz Albanije, takođe je izazivalo pozitivne emocije kod albanske populacije u Ulcinju. Posebno gostovanje sindikalne kulturne ekipe iz Skadra, koja je jula 1946. izvela „vrlo uspjelu i zanimljivu predstavu“, čiji je sadržajan i bogat program (muzika, solo pjesme, pozorišni komad „Najviši čovjek“) naišao na dobar prijem kod ulcinjske publike. Činjenica da je publika u Ulcinju gledala program kulturne ekipe iz Albanije, za albansku populaciju bilo je od velikog značaja, zbog čega se, prema pisanju štampe, Ulcinj „osjećao vrlo svečanim“. Štaviše, neuporedivo svečanijim nego kada su takav ili sličan program, izvodile domaće kulturno-prosvjetne ekipe. Senzibilitet koji su Albanci u Ulcinju iskazivali prema sunarodnicima iz Albanije, nacionalnoj istoriji i tradiciji, vlastima nije bio stran. Naprotiv, vlast je vodila računa da prilikom obilježavanja svih značajnih događaja i datuma iz prošlosti jugoslovenskih naroda, ne

zapostavi manjinske narode. Tako je povodom proslave Trinaestojulskog ustanka 1946. godine, Radio Cetinje u večernjim satima (19.45) emitovao narodne pjesme manjinskih naroda („Aoj, Aljo, crne oči“, „Bajram ide“, kao i druge narodne i partizanske pjesme).¹²⁰⁵ U sklopu Radio Titograda, koji počeo da emituje program 1. maja 1949. godine, postojalo je sedam redakcija. Od toga je jedna redakcija bila albanska. Emisije na albanskom jeziku na Radio Titogradu emitovane su dva puta dnevno: u 17.45 i 21.30 časova,¹²⁰⁶ čime je Albancima bilo omogućeno da se informišu na maternjem jeziku o najvažnijim dešavanjima u zemlji i inostranstvu.

Osmišljen kulturni život nakon rata, uticao je na žitelje ulcinjskog kraja da počnu iskazivati veće interesovanje za kulturnim događajima. Izuzetak su bile žene muslimanske vjeroispovjesti, kojima stariješine porodica uglavnom nijesu dozvoljavale da prisustvuju javnim dešavanjima. Istina, na priredbama koje prikazuju život muslimana, ili su ih, pak, izvodile kulturne ekipe iz Albanije, prisustvo muslimanki bilo je nešto veće nego na priredbama domaćih kulturnih ekipa koje bave drugom tematikom. Ali, ne u mjeri u kojoj su to očekivale vlasti. Na priredbama lokalnih kulturno-prosvjetnih ekipa u Ulcinju uglavnom je prisutvovalo od oko 200 do 250 ljudi, što nije bio mali broj. Dobra posjećenost zabilježena je 17. novembra 1946. godine, kada su radnici ulcinjske Solane odigrali pozorišni komad „Hadži - Loja“ od Branislava Nušića, koji je prikazivao zajedničku borbu srpskog, muslimanskog i rimokatoličkog stanovništva protiv austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine. Pored pozorišnog komada koje su izveli radnici Solane, ulcinjskoj publici novembra 1946. predstavila se prosvjetna ekipa

¹²⁰⁵ *Pobjeda*, 2. jun 1946, 5. „Vijeće je organizovalo po svim podružnicama prikupljanje dobrovoljnih priloga u novcu, materijalu i radnim danima. Organizacija je obuhvatila sve ustanove i škole, kao i građane i seljake... Akcija oko podizanja Doma naišla je na jednodušan prijem kod naroda. Monopolska podružnica priložila je za Dom preko 40.000 dinara i neograničen broj radnih dana. Podružnica obalskih radnika i podružnica ishrane dale su 18.000 dinara u toku mjeseca maja, a Prosvjetna podružnica 9.000 dinara. Takode i sve ostale podružnice dale su svoje priloge u radnim danima i novcu. Prikupljanje priloga će se nastaviti sve do dovršenja Doma. Izvjesni dio materijala, kreča i kamena, kao i teren, pripremljeni su i očekuje se plan za rad.“ (*Isto*); *Pobjeda*, 18. maj 1945, 6; *Pobjeda*, 13. jul 1946, 12. Partizanske pjesme u pratnji gitare izvodio je Gojko Berkuljan. (*Isto*); *Pobjeda*, 21. jul 1946, 5; *Pobjeda*, 11. avgust 1946, 6. Kulturno-prosvjetna ekipa iz Ulcinja stigla je u Skadar u večernjim satima 27. jula 1946. godine. Te večeri u Skadru je održan miting na kome je učestvovalo „nekoliko hiljada Skadrana i stanovnika iz okolnih sela“. Na mintingu je traženo da Albanija uzme učešća na Mirovnoj konferenciji u Parizu. Nakon prvog dana i koncerta koji je održan u čast njenog dolaska, sidikalna kulturna ekipa iz Ulcinja je 28. jula posjetila znamenita mjesta u Skadru, kao i fabrike cementa, sapuna, cigareta i makarona. (*Isto*); *Pobjeda*, 7. septembar 1946, 6.

¹²⁰⁶ A. Prekić, *Crvena ideja Crne Gore*, 212-213.

Mjesnog sindikalnog vijeća u Ulcinju, koja je uz horske pjesme izvela pozorišni komad „Ženidba“ od Gogolja, koju je gledalo od oko 200 do 250 ljudi. Za vlast je to bila zadovoljavajuća posjeta. Posebno ako se ima u vidu da su priredbe bile lošeg kvaliteta, diletantski kadar neuvježban, a režija i snabdjevenost rekvizitima slaba. Budući da su u albanskim sredinama veću pozornost publike privlačile kulturne ekipe čiji je program tretirao život i tradiciju muslimana i Albanaca, sumnjamo da bi profesionalni glumci okupili veći broj ljudi izvođeci Gogoljevu „Ženidbu“. Jer te predstave nijesu privlačile veću pažnju albanske populacije. Muzičke grupe vjerovatno bi imale više uspjeha, s obzirom na značaj koji ima muzika u tradiciji svih naroda, pa i Albanaca. Ali, ne horske i tamburaške sekcije Mjesnog sindikalnog vijeća u Ulcinju već folklorni ansambli. No, uprkos brojnim problemima koji su otežavali razvoj kulture u albanskim sredinama, u poređenju sa ostalim krajevima Crne Gore u kojima su živjeli Albanci, ulcinjski srez bio je svijetao primjer. Zasigurno da se u najnezavidnijem položaju nalazilo albansko stanovništvo titogradskog sreza, u kome početkom 1947. nije bilo muzičkih i kulturno-prosvjetnih grupa. Kulturni život Albanaca u ovom srezu svodio se na povremena gostovanja kulturno-umjetničkih društava i obilaske putujućih bioskopa, koji su uglavnom posjećivali selo Tuzi. Tako je nakon rata u ovom selu dva puta gostovao hor kulturno-umjetničkog društva „Stanko Dragojević“, koji je nastupao uglavnom sa partizanskim pjesmama, kompozicijama Stevana Mokranjca.... Pored nastupa u albanskim krajevima Crne Gore, godinama nakon rata crnogorski umjetnici održavali su brojne i uspješne turneje po Albaniji. Tako je od osnivanja (jul 1945) do početka 1947. godine hor kulturno-umjetničkog društva „Stanko Dragojević“ iz Titograda, imao isti broj nastupa u Skadru i Tuzima, dok je grupa od 46 jugoslovenskih umjetnika od 17. marta do 9. aprila 1947. u Tirani, Elbasanu, Kučovi, Beratu, Omladinskoj pruzi Drač-Elbasan, Draču, Skadru i Korči, izvela 17 priredbi i radio emisija. U nekim albanskim krajevima Crne Gore toliki broj priredbi nijesu održale amaterske grupe, a kamoli jugoslovenski umjetnici. Posebno je nepojmljivo bilo da u albanskim krajevima u Crnoj Gori nakon rata gostuju solisti zagrebačke i ljubljanske opere, ili članovi baleta, čije je predstave na dvadesetodnevnoj turneji po Albaniji (prešli više od 1.000 kilometara) gledalo hiljade ljudi.¹²⁰⁷

¹²⁰⁷ DACG, MPRS NRCG 1946, f-13, 1381/1, D. Dragović, povjerenik prosvjetnog Odsjeka SNO Ulcinj –

Za to vrijeme u andrijevičkom srezu, radilo je devet omladinskih kulturno-umjetničkih i veći broj pionirskih ekipa, koje su povremeno izvodili pozorišne komade. Muzičkih grupa i horova do sredine 1947. nije bilo, iako su se vršile pripreme za njihovo osnivanje (Andrijević, Plav, Gusinje). No, budući da rukovodstvo Doma kulture u Andrijevići, kao centralna institucije kulture na lokalnom nivou nije najbolje shvatalo organizacione dužnosti, kulturni život u ovom kraju bio je prepušten omladinskim organizacijama. Iako nijesu zadovoljavale kvalitetom (na području Gusinja omladinske organizacije održale su 10 priredbi), planom mjesnih odbora Narodnog fronta u Plavu i Gusinju, predviđeno je bilo da se unaprijedi njihov rad. Neorganizovanost, nepostojanje kulturno-prosvjetnih aktiva, iskusnog i uvježbanog kadra i potenciranje priredbi kao jedine forme kulturno-umjetničkog rada, bili su neki od značajnih problema, koji su i na republičkom nivou ograničavali vaspitnu ulogu kulturno-prosvjetnog rada.¹²⁰⁸ Ali, budući da se ti problemi u praksi dugo nijesu mogli prevazići, godinama nakon rata priredbe su bile najzastupljenija forma kulturno-umjetničkog rada.

Ministarstvu prosvjete, 5. decembar; DACG, MPRS NRCG 1946, f-13, 1387/1, I. Marović, povjerenik kulturno-prosvjetnog Odsjeka SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 4. decembar. U barskom srezu se tokom zimske kampanje 1946. osjećao vrlo intenzivn rad kulturnih grupa, o čemu svjedoči 16 priredbi koje su izvodile uglavnom omladinske ekipe sa pionirima. „Program priredbi se svodi na kraće pozorišne komade, recitacije i horske pjesme. Prihodi od priredbi, mahom su namjenjeni knjižnicama i čitaonicama.“ Muzička pleh muzika u Baru bila je dosta neaktivna. Imala je instrumente, ali ne i sposobnog kapelnika da njom rukovodi. (*Isto*); Na teritoriji titogradskog sreza tokom novembra 1946. održano je 8 priredbi. Domova kulture bilo je 3, kao i 14 omladinskih domova. (DACG, MPRS NRCG 1946, f-13, 1428/1, L. Vukčević, povjerenik kulturno-prosvjetni Odsjek SNO Titograd – Ministarstvu prosvjete, 9. decembar.); DACG, MPRS NRCG 1947, f-18, 208/1, bez broja, L. Vukčević, povjerenik kulturno-prosvjetnog Odsjeka SNO Titograd – Ministarstvu prosvjete, 7. februar. Januara 1947. u titogradskom srezu bilo je 3 doma kulture i 20 omladinskih domova. (*Isto*); DACG, MPRS NRCG 1947, f-18, 698/1, L. Vukčević, povjerenik kulturno-prosvjetnog odsjeka SNO Titograd – Ministarstvu prosvjete, 9. aprila. Na seoskom terenu umjetničke sekcije nijesu bile „ni približno zastupljene jer za iste nema ni lica koja bi mogla ispunjavati uslove za ovaj poziv“. Po jedna pozorišna ekipa postojala je pri MNO Brskut, Pelev Brijeg, Mataguži, Baloči i Gradac. U selu Doljani je bilo 5, a u selu Golubovcima 6 pozorišnih ekipa; *Pobjeda*, 1. decembar 1946, 3; Tokom decembra 1946. i januara 1947. u titogradskom srezu održano je 9 priredbi. Domova kulture bilo je 4, a omladinskih domova 20. (*Pobjeda*, 16. februar 1947, 7.); *Pobjeda*, 12. april 1947, 4. Rukovodilac grupe jugoslovenskih umjetnika u Albaniji bio je Veljko Bijedić. Od 17 priredbi održanih u Albaniji tri su bile održane za albansku armiju (Korča, Skadar i Tirana). Najbolji utisak na jugoslovenske umjetnike ostavila su gostovanja u Kučovi, gdje je njihovu predstavu „pod vedrim nebom“ pratilo više od 2.000 ljudi, Omladinskoj pruži Drač – Elbasan i fabrici cementa u Skadru. (*Isto*); „Jugoslovenska umetnička grupa izvela je za 23 dana turneje 17 priredaba i 3 radio-emisije, obišavši sve veće gradove u Albaniji. Po mišljenju jugoslovenskog poslanstva u Tirani, turneja je bila uspešna jer je ‘od naroda bila primljena sa velikim oduševljenjem’, ali albanske političke strukture nisu ovu posetu ‘politički’ dovoljno iskoristile.“ (Božica Slavković, *Jugoslovensko-albanska saradnja u oblasti kulture, nauke i prosvete 1945-1948*, „Istorija 20. veka“, 3, Beograd, 2012, 120)

¹²⁰⁸ DACG, MPRS NRCG 1947, f-21, 800/1, N. Ćulafić, referent Izvršnog odbora SNO Andrijević – Ministarstvu prosvjete, 8. jun; DACG, MPRS NRCG 1947, f-21, 856/2, M. Kažić, Ministarstvo prosvjete – Prosvjetnom odsjeku SNO Andrijević, 14. jun; *Pobjeda*, 9. februar 1947, 1; *Pobjeda*, 5. jul 1947, 2, 5.

Da bi se unaprijedio razvoj kulture u albanskim sredinama, u ulcinjskoj gimnaziji krajem 1946. je osnovan odbor za kulturno-umjetnički rad, koji su sačinjavali nastavnici maternjeg jezika, muzike, crtanja i fiskulture. Zadatak Odbora bio je da pronade darovite učenike kod kojih bi nastavnici razvijali sposobnost za kulturno-umjetnički rad u školi i van nje. Za to su u ulcinjskoj gimnaziji osnovani pozorišna grupa i mješoviti hor, koji su u vannastavno vrijeme vježbali izvođenje jugoslovenskih, ruskih i albanskih pjesama. Okvirnim planom rada bilo je predviđeno, da kulturno-umjetnički odbor ulcinjske gimnazije sa pozorišnom grupom u prvom polugodištu održi dvije priredbe u Ulcinju i četiri na seoskom terenu. Ako se izuzmu pozorišni komadi, horske i solo recitacije, koji su na priredbama predstavljali uobičajen repertoar, program rada ulcinjskih gimnazijalaca bio je obogaćen narodnim igrama, fiskulturnim vježbama i predavanjima o raznim naučnim oblastima, privredi, higijeni i domaćinstvu. Planom je predviđeno bilo da učenici ulcinjske gimnazije za vrijeme narodnih svečanosti održe dva javna časa iz fiskulture, učestvuju u pošumljvanju na teritoriji Ulcinja i njegove okoline, obavljaju lakše radove na izgradnji Doma kulture, učestvuju „u svim bitnim manifestacijama opštenarodnim, u kojima se ispoljava patriotska svijest“... Da okvirni plan rada ulcinjske gimnazije nije bio mrtvo slovo na papiru, potvrđuje priredba koju su učenici ove škole održali 2. februara 1947. u Ulcinju. Uz bogat program, učenici su pred ulcinjskom publikom odigrali pozorišni komad „Čestitam“ od Koste Trifkovića, a prihod od priredbe upućen je Ministarstvu prosvjete za organizaciju jubileja stotinu godina od publikovanja „Gorskog vijenca“ i mjesnoj omladinskoj organizaciji (po 50%). Iako su učenici ulcinjske gimnazije i ranije participirali u brojnim manifestacijama kulturnog karaktera, širokim spektrom aktivnosti, kontinuiranim učešćem i programom znatno bogatijim od onog koji su prezentovale kulturno-prosvjetne grupe, učenici ulcinjske gimnazije u poslijeratnom periodu imali su vrlo zapaženu ulogu u kulturnom uzdizanju i prosvjećivanju žitelja ovog kraja. Štaviše, zajedno sa kulturno-umjetničkim i prosvjetnim grupama, dali su nesumnjiv doprinos razvoju kulturnog života u ulcinjskom kraju. Pored urbanog dijela, sreska kulturna ekipa („Napredak“) u proljeće 1947. na seoskom terenu ulcinjskog kraja (Bratica), odigrala je pozorišni komad „Podvala“ od Frosara, što je za edukaciju seoske populacije bilo od velikog značaja. Kulturnim događajima koje je priređivala na seoskom terenu, nova vlast je nastojala da pokaže da ne pravi razliku

između seoske i gradske populacije. Naprotiv, povodom stogodišnjice od publikovanja „Gorskog vijenca“, jedan profesor ulcinjske gimnazije održao je seoskoj populaciji predavanje o životu i radu Petra II Petrovića-Njegoša.¹²⁰⁹ Iako veliki broji albanskih sela zbog udaljenosti i loših saobraćajnih komunikacija nije bio obuhvaćen kulturnim dešavanjima, nesporno je bilo da su nakon rata u krajevima nastanjenim Albancima kulturna dešavanja bila sve brojnija. Posebno u Ulcinju i njegovoj okolini, gdje su u poslijertanom periodu kulturni događaji postali uobičajena pojava, što ranije nije bio slučaj.

Da su pretpostavke za brži i kvalitetniji razvoj kulturnog života u albanskim sredinama konstantno unaprijeđivane, svjedoči izgradnja savremenog Doma kulture, koji je pored sale (dužine 38,70 i širine 11 metara) trebao da ima još čitaonicu, bife, podrum, biletarnicu, prostorije za garderobu, pozornicu (14,60 x 5,50 metara visine), kino aparat i druge sporedne prostorije (kuhinja, toalet, hodnik i slično). Budući da je do kraja jula 1947. bila završena većina grubih radova, vlast je smatrala da ljetnju sezonu treba iskoristiti za izvođenje igranki i ostalih događaja od kulturnog i društvenog značaja na betonskoj ploči Doma kulture.¹²¹⁰ Na taj način su željele da pokažu, da dok traje

¹²⁰⁹ DACG, MPRS NRCG 1947, f-18, 22/3, okvirni plan državne realne gimnazije u Ulcinju, 31. decembar 1946; *Pobjeda*, 9. februar 1947, 8. Program koji su izveli učenici ulcinjske gimnazije bio je „prikazan i za učenike svih škola“. (*Isto*); *Pobjeda*, 23. april 1947, 4. Predavanje o Njegoševom životu i radu održao je profesor Žarko Perović. (*Isto*); Na ekskurziju koju su izveli po crnogorskom primorju sredinom 1947. godine, nastavnici i učenici ulcinjske gimnazije i Ženske zanatske škole pripremili su bogat program za priredbe, koje su održali Baru, Budvi, Herceg Novom i Kotoru. I što je bilo posebno važno, „priredbe učenika po ovim mjestima izazvale su veliko interesovanje kod građanstva, koje ih je masovno posjetilo, osim u Kotoru, gdje se mjesna omladinska organizacija nije ni najmanje zauzela oko dočeka svojih drugova iz Ulcinjske gimnazije...Ekskurzija je trajala 6 dana i izvedena je iz sopstvenih sredstava učenika i prihodom od priredbi.“ (*Pobjeda*, 2. jul 1947, 6)

¹²¹⁰ DACG, MPRS NRCG 1947, f-24, 1501/1, M. Stojović, pomoćnik planskog Odsjeka Ministarstva prosvjete – Prosvjetnom odsjeku SNO Bar, 16. avgust; DACG, AOBR, SNOBR 1947, k. 12, 3847, Š. Kaluderović, sekretar režijskog odbora MNO Ulcinj – Planskoj komisiji SNO Bar, 24. jul. Do kraja jula 1947. na Domu kulture završeni su sljedeći radovi: 1) sala i pozornica, 2) pregradni zidovi za biblioteku, hodnik, kuhinja „i podrum iz punih opeka“ (1.053 m³), 3) temelji iz kamena i Spar betona (254.50 m³), 4) zidovi od opeka debljine 38-25 cm (165.30 m³), 5) zidovi od opeke od 12 cm (101.25 m³), 6) zidovi od kamena i betona za odvodni kanal (157.50 m³), 7) armirana betonska ploča preko sale (449 m²), 8) armirana betonska ploča preko podruma i garderobe (112.50 m²), 9) armirana betonska ploča i nadstrešnica nad prozorima i vratima (103 m²), 10) kaldrisanje i betoniranje sale i pozornice (400 m²), 11) kaldrisanje terase ispred Doma kulture (100 m²), 12) malterisanje unutrašnjih zidova i plafona (2.000 m²), 13) izrada 54 prozora, 14) iskopano i prebačeno zemlje iz temelja 597 m³, 15) dovezeno i isplanirano zemlje 600 m³, 16) završena kompletna krovna konstrukcija i betonska ploča na kojoj je postavljena bituminska izolacija. Obavljala se glazura. Nije završeno bilo malterisanje spoljnih zidova, a nedostajala su: vrata na svim prostorijama u zgradi, električne i higijenske instalacije, sif pod na pozornici (80 m²), za čitaonicu (60 m²), vodovodne cijevi, 150 kg masne bijele farbe, 70 kg firnajsja i 30.000 kg cementa. „Za sve

izgradnja ove institucije ne smije da stagnira kulturni život i obustave se kulturni dešavanja koja su imali nesumnjivu vaspitnu i emancipatorski ulogu.

Da se bliže povežu narodi Jugoslavije i Albanije, marta 1946. u Beogradu je osnovano Kulturno društvo Jugoslavija-Albanija, nakon čega se ova formiraju i po ostalim jugoslovenskim republikama. Zadatak ovih društava bio je da intenziviraju kulturne, političke, privredne i ostale veze između Jugoslavije i Albanije.¹²¹¹ Osnivačka skupština Kulturnog društva Crna Gora – Albanija je održana 10. jula 1947. godine, a prisustvovali su joj visoki partijski i republički funkcioneri, kao i predstavnici antifašističkih organizacija, kulturni i javni radnici. Nakon što je izabrano počasno (Josip Broz Tito, Enver Hodža i Blažo Jovanović), formirano je šestočlano radno predsjedništvo, u kome se nalazio i jedan Albanac (Ibrahim Drešević), kandidaciona komisija, uprava Društva i sud časti.¹²¹² Nekoliko mjeseci nakon osnivanja Kulturnog

prozore nedostaju ključevi, makaze, kočnice usadnih zatvarača 30 kom. 30 kom. fesstelerta 100 komada. Usadnih baraca za vrata desnih i lijevih po 20 komada.“ (*Isto*); *Pobjeda*, 2. jul 1947, 5. Na radnim akcijama u Ulcinju učestvovalo je u izgradnji raznih objekata na ovom području oko 300 članova Fronta, koji su dali 1.800 radnih sati. Od toga je najznačajnija bila akcija na izgradnji betonske ploče Doma kulture, na kojoj se radilo u dvije smjene. (*Pobjeda*, 30. jun 1947, 4.)

¹²¹¹ DACG, AOIRP, SK KPCG Bar 1947, k. 4, 3057, R. Čakić, zastupnik Agitprop Odjeljenja pri Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru – Sreskom komitetu KPJ Bar, 17. jul; Društvo je osnovano 24. marta 1946. godine. „Društvo za kulturnu saradnju Jugoslavije i Albanije je 24. marta 1946. na osnivačkoj skupštini u Beogradu usvojilo Nacrt pravila i tom prilikom je određeno da sedište Društva bude u Beogradu. Zadatak Društva bio je da uspostavi što tešnje veze jugoslovenskog i albanskog naroda, pre svega organizovanjem razmene štampe i literature, uzajamnih poseta naučnih, umetničkih, književnih i fiskulturnih radnika i organizacija, propagiranjem i olakšavanjem putovanja radi upoznavanja jedne i druge zemlje, osnivanjem biblioteka i čitaonica, organizovanjem prevoda, priredaba itd.“ U Albaniji je Društvo za kulturnu saradnju Albanije i Jugoslavije formiranja oktobra 1945. godine. Predsjednik Društva bio je ministar finansija, pukovnik Ramadan Čitraku, dok je dužnost sekretara obavljao profesor Aleks Buda. (B. Slavković, *Jugoslovensko-albanska saradnja u oblasti kulture, nauke i prosvete 1945-1948*, 110-111)

¹²¹² *Pobjeda*, 13. jul 1947, 3. „Osnivačkoj skupštini su prisustvovali predsjednik Prezidijuma Narodne skupštine NR Crne Gore Miloš Rašović sa podpredsjednikom Andrijom Mugošom i sekretarom Dušanom Đurovićem, predsjednik Narodne skupštine NR Crne Gore Petar Komnenić, sekretari Narodne skupštine Spaso Drakić i Dušan Asanović, ministri Niko Pavić, Savo Joksimović, Gojko Garčević i Jovan Četković; predstavnici antifašističkih organizacija, kulturni i javni radnici. U ime inicijativnog odbora osnivačku skupštinu je otvorio ministar prosvjete Niko Pavić, pa je predložio počasno predsjedništvo u koje su ušli: maršal Jugoslavije Josip Broz Tito, general pukovnik Enver Hodža i predsjednik NR Crne Gore Blažo Jovanović, uprave kulturnih društava Jugoslavija – Albanija i Albanija – Jugoslavija.“ U radno predsjedništvo činili su: Miloš Rašović, predsjednik Prezidijuma Narodne skupštine NR Crne Gore, Niko Pavić, ministar prosvjete, Dušan Đurović, Milka Tomašević, Ibrahim Drešević, Vido Matanović i Budo Šoškić. Predsjednika uprave Društva izabran je Miloš Rašović, potpredsjednik Jagoš Jovanović, sekretar Dušan Đurović, blaganik Pero Milačić, dok su članovi odbora bili: Joksir Radović, Mihailo Andelić, Mihailo Ražnatović, Vukosava Mićunović, Vido Matanović, Kosto Ćufka, Dušan Popović, Ibrahim Drešević, Mihailo Banjević, Milan Božović, Niko S. Martinović. Sud časti su činili: Đordija Vujović, Dragan Vučinić i Petar Tomanović. (*Isto*); Društvo za kulturnu saradnju Crne Gore i Albanije u Titogradu je osnovano 14. decembra 1947. „za grad i srez titogradski“. Osnivačka skupština održana je u sali Doma

društva Crna Gora – Albanija na Cetinju, odbori ovog društva formirani su u svim krajevima Crne Gore nastanjenim Albancima, a preporuka partijskog rukovodstva bila je da u njih treba se uključiti istaknuti pojedinci iz državnog aparata. Posebno oni koji su za vrijeme rata i nakon oslobođenja održavali veze sa Narodnooslobodilačkim pokretom u Albaniji, kao i nekoliko eminentnijih predstavnika albanske nacionalne manjine. Zbog brojnosti albanske populacije u ulcinjskom kraju, Komunistička partija je posebno insistirala da se Odbor ovog kulturnog društva formira u Ulcinju.¹²¹³

Kao rezultat povezivanja dvije države, tokom ljeta 1947. u Jugoslaviji su boravali brojni državljani Albanije. Od toga je za više od 100 pionira sa učiteljima i omladinskim rukovodiocima, koji su išli na ljetovnje u sjeverni dio jugoslovenskog primorja, u Kotoru priređen srdačan doček, dok je Kulturno društvo Crna Gora – Albanija priredilo banket za uđarnike iz Albanije, koji su tokom ljeta posjetili Cetinje i planinu Lovćen. Pozivajući se na izvore agencije *Tanjug* iz Tirane, *Pobjeda* je isticala da je jedan albanski sindikalni list potpisivanje konevencije o kulturnoj saradnji između Jugoslavije i Albanije, okarakterisao kao „značajan činilac za podizanje kulturnog nivoa albanskog naroda, u prvom redu radničke klase.“ Štaviše, tvrdio je da će od te saradnje Albanija imati više koristi, budući da će Jugoslavija „pružiti Albaniji svestranu pomoć na naučnom, umjetničkom, kulturnom, prosvjetnom i fiskulturnom polju“ i naučiti albansku radničku klasu „kako se pronalaze nova sredstva i mašine, kako se organizuju rad i premašuje plan, kako se iz radnih slojeva podižu novi rukovodeći kadrovi nove privrede“. Zapažanja

kulture u Titogradu. Nakon što je izabran počasno predsjedništvo (Staljin, Broz, Hodža, Jovanović), izabran je radno predsjedništvo. O kulturnim vezama Crne Gore i Albanije govorio je Luka Milić, posebno potencirajući da su crnogorski i albanski narod kroz istoriju „bili oruđe u rukama vladajuće klike, za čiji su se račun međusobno gložili“. Nakon toga je izlagao o Marku Miljanovu, koji je dobro poznao Albance i „ukazivao na potrebu dobrih odnosa i veza između Crnogoraca i Albanaca“. Izlaganje je završio podsjećanjem na zajedničku borbu Crnogoraca i Albanaca protiv fašizma. Za predsjednika uprave Društva izabran je Đoko Vujošević, podpredsjednik je bio Novica Sekulović, sekretar Miljan Vujošević, blagajnik Drago Popović, a izabrano je i šest članova uprave. Odbor Kulturnog društva Crna Gora-Albanija u Baru je osnovan 21. decembra 1947. godine. Osnivačka skupština održana je u sali bioskopa „Pobjeda“, a ispred Incijativnog odbora ju je otvorio direktor gimnazije Blažo Zec, nakon čega je izlagao o kulturnim vezama između Crne Gore i Albanije kroz istoriju, s posebnim osvrtom na veze naroda barskog sreza sa Albanijom. Upravu Društva činili su Blažo Zec, predsjednik, Blagoje Marković, podpredsjednik, Ahmet Skejović, sekretar, Mileva Lekić, blagajnik i još pet članova odbora. Nakon što je izabrana Uprava donijeta je „odluka da se pristupi oformljenju odbora u Ulcinju i Vladimiru, s tim da odbor u Vladimiru obuhvati i Ostros-Skadersku Krajinu“. (*Pobjeda*, 13. decembar 1947, 1; *Pobjeda*, 30. decembar 1947, 3).

¹²¹³ DACG, AOIRP, SK KPCG Bar 1947, k. 4, 3057, R. Čakić, zastupnik Agitprop Odjeljenja pri Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru – Sreskom komitetu KPJ Bar, 17. jul.

albanskog sindiklanog lista bila su tačna, budući da je Jugoslavija od oslobođenja do sredine 1948. intenzivno pomagala Albaniju, katkad zanemarujući činjenicu da su albanski krajevi u Jugoslaviji bili među najzaostalijim u zemlji. U prilog tome svjedoči podatak, da je jedan pionirski odred sa područja barskog sreza nastanjenog Albancima („Vukica Mitrović“, Donji Šestani), prvi put posjetio Bar sredinom 1948. godine. *Pobjeda* je pisala da su u albanski pioniri iz zaleđa Bara tada prvi put vidjeli automobil, traktor, željeznicu, „varoš, more, električno svijetlo“, preduzeća, poljoprivredno dobro „i mnoge stvari o kojima su učili u školi“. Budući da je takvih krajeva bilo dosta na području barskog sreza ali i ostalih krajeva Crne Gore nastanjenih Albancima, vlast je ovu posjetu isticala kao primjer koji treba da slijede i ostali pionirski odredi. Iako se radilo o naknadnoj pameti iz vremena kada su odnosi između Jugoslavije i Albanije počeli da se komplikuju, ovaj slučaj nedvosmisleno govori da mladi albanski naraštaji nijesu poznavali širu lokalnu zajednicu, a kamoli državu. Ozbiljnu prepreku za to Albancima je predstavljala jezička barijera, zbog čega su bili primorani da vode izolovan način života, privredno, komunikacijski i saobraćajno slabo povezani sa najbližim urbanim središtima i drugim krajevima zemlje.¹²¹⁴

Uprkos siromašnom kulturnom životu Albanaca u Crnoj Gori, crnogorsko Narodno pozorište od 12. do 17. decembra 1947. prvo je posjetilo Skadar, odigravši pred albanskom publikom četiri predstave: „Podvala“ (Glišić), „Pop Ćira i pop Spira“ (Sremac), „Odrpanci“ od Bora (dva puta) i „Rusko pitanje“ (Simonov). Budući da to nije bilo njegovo prvo gostovanje u Albaniji, tamošnja publika imala je priliku prije da gleda predstave crnogorskog Narodnog pozorišta, nego albansko stanovništvo u Crnoj Gori,

¹²¹⁴ *Pobjeda*, 19. jul 1947, 1. Albanski pioniri stigli su u Kotor 17. jula 1947 godine, gdje ih je dočekalo građanstvo i omladina. Nakon dočeka bili su smješteni u Omladinskom domu, gdje su sa kotorskom omladinom ostali sve do večernjih sati, kada su nastavili putovanje. (*Isto*); *Pobjeda*, 23. jul 1947, 7. Pozitivnu ocjenu o potpisivanju konvencije između Jugoslavije i Albanije objavio je list „Puna“, „organ albanskih sindikata“. (*Isto*); *Pobjeda*, 6. avgust 1947, 3. Albanski udarnici posjetili su Cetinje i planinu Lovćen početkom avgusta 1947. godine. Nakon što su razgledali „razne znamenitosti“ na Cetinju, „istorijska mjesta“ na Lovćenu „koja se s pominju u ‘Gorskom vijencu’“ i Negoševu kapelu, pozdravni govor albanskim radnicima održao je književnik Janko Đonović. Tom prilikom je „istakao borbu albanskog naroda kao i saradnju koja je ostvarena kroz zajednički prolivenu krv u toku posljednjeg rata“. U ime albanskih radnika zahvalio se član Izvršnog odbora albanskih sindikata, naglasivši da je cilj njihovog dolaska bio „da se upoznaju sa razvitkom Jugoslavije, kako bi ta iskustva prenijeli po povratku u Albaniju. (*Isto*); Tokom ljeta 1947. u Jugoslaviji je boravila grupa albanskih invalida, koji su za list „Baškimi“ izjavili, da „pomoć i podrška koja im je ukazivana u novoj Jugoslaviji maršala Tita bila je takva da su se osjećali kao među svojim, u Albaniji“. (*Pobjeda*, 10. septembar 1947, 7.); *Pobjeda*, 19. jun 1948, 2.

pred kojim su pretežno nastupale amaterske kulturno-prosvjetne grupe, omladina i učenici.¹²¹⁵ Istina, po povratku iz Albanije, u sklopu zimske turneje po Crnogorskom primorju, Narodno pozorište gostovalo je u barskom srezu, gdje je odigralo 16 predstava. Sa izuzetkom predstave „Kralja Betajnove“ od Cankara, Narodno pozorište publici u barskom srezu predstavilo se istim programom kao u Skadru. Od toga je Ulcinju odigrano 7 predstava. Budući da je jedna predstava izvedena samo za AFŽ, prisustvovao joj je veći broj žena muslimanske vjeroispovjesti.¹²¹⁶ Imajući u vidu težak položaj žena u albanskoj patrijarhalnoj porodici, za njihovu emancipaciju i povremeno praćenje kulturnih događaja ova predstava nije bilo bez značaja. No, ako se izuzme urbano područje Ulcinja sa bližom okolinom, gdje je kulturni život bio intenzivniji, na seoskom području barskog sreza nastanjenom Albancima, kulturno prosvjeđivanje odvijalo se u složenim okolnostima. Lokalna vlast u Baru rezultate lošeg rada na kulturnom prosvjeđivanju tražila je u organizaciji rada sreskog Doma kulture, koji se odvijao preko pet autonomnih sekcija: predavačke, za knjižnice i čitaonice, za suzbijanje nepismenosti, umjetničke i sekcije za film. Takav način djelovanja u praksi se pokazao nepraktičnim, jer se nije mogla uspostaviti koordinacija između sekcija i prosvjetnih institucija na terenu, pa rezultati njihovog rada nijesu uvijek bili na zadovoljavajućem nivou. Stoga je vlast u Baru 2. aprila 1948. osnovala Sreski kulturno-prosvjetni savez, s ciljem da razvije i osnaži mrežu kulturnih ustanova na području ovog sreza i time stvori objektivne pretpostavke za uspješniji kulturno-prosvjetni rad. Posebnu pažnju trebalo je posvetiti krajevima u kojima su živjeli Albanci, u kojima je neophodno bilo intenzivirati kulturno-prosvjetni rad „osnivanjem biblioteka, čitaonica, priređivačkih grupa, radio aparata i sl.“ Na terenu je

¹²¹⁵ *Pobjeda*, 30. decembar 1947, 3. Od pet predstava Narodnog pozorišta u Skadru, četiri su odigrane za građanstvo, a jedna za članove sindikalnih podružnica. Predstave Narodnog pozorišta u Skadru gledalo je više od 2.500 ljudi; Na svečanoj akademiji koja je održana povodom proslave Oktobarske revolucije u Ulcinju 7. novembra 1947. godine, izuzev predavanja „Sovjetski Savez“ koje je održao B. Kostić i recitacije mehaničara Ruda Vinkaševića, ostali dio programa izveli su učenici gimnazije i Ženske zanatske škole. Hor učenika gimnazije otpjevao je jugoslovensku himnu, pjesme „Moskva“ i „Uz Staljina i Tita“, balet „Nova Danica“ izvele su učenice Ženske zanatske škole, a recitaciju „Komsomol“ učenik V. Vujanović. Povodom ovog jubileja u osnovnoj školi u selu Bratica nadomak Ulcinja predavanje „O značaju Velike oktobarske socijalističke revolucije za seljake i radnike“, održao je Minja Nikolaidis, instruktor za manjinske škole na albanskom jeziku. (*Pobjeda*, 11. novembar 1947, 2.)

¹²¹⁶ DACG, MPRS NRCG 1948, f-32, 57/1, B. Jančić, povjernik prosvjetnog Odsjeka SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 8. januar; *Pobjeda*, 3. januar 1948, 4. Prilikom boravka u Ulcinju sindikalna podružnica Narodnog pozorišta učestvovala je na svečanoj akademiji povodom Staljinovog rođendana. „Na kraju su posjetili radnike Solane u Ulcinju i prikazali kraći program, a u saradnji sa Narodnom omladinom izvela je u Baru i Ulcinju kraći vaspitni program“ (*Isto*)

taj posao bio povjeren odborima Sreskog kulturno-prosvjetnog saveza, koji su obrazovani po svim mjesnim odborima do 10. aprila te godine. Činili su ih predstavnici svih kulturno-prosvjetnih ustanova, koji su pored odbora bili zastupljeni i u Sreskom kulturno-prosvjetnom savezu. Cilj njihovog osnivanja bio je da se uspostavi koordinacija između Saveza i njegovih odbora na terenu, kako bi se pružila „pomoć onim ustanovama kojima je potrebna“. Tako je vlast računala da će značajno unaprijediti kulturno-prosvjetni rad, čemu je doprinos trebala da pruži novoformirana sekcija za štampu (i snabdijevanje literaturom). Četiri dana pošto je oformljen u Baru, onovan je Sreski kulturno-prosvjetni savez u Titogradu (6. april), a 9. aprila i Mjesni odbor u Ulcinju, koji je djelovao u sklopu Sreskog kulturno-prosvjetnog saveza u Baru. Iako je njihovo osnivanje, kao i u ostalim mjestima, nalagala „potreba podizanja kulturnog nivoa širokih slojeva naroda“, posebna pažnja u ovim sredinama bila je usmjerena ka albanskom stanovništvu, čijom emancipacijom lokalne vlasti u titogradskom srezu „još nijesu bile zadovoljne“. Stoga su donijele niz mjera u cilju poboljšanju kulturno-prosvjetnog rada.¹²¹⁷

¹²¹⁷ DACG, MP RS NRCG 1948, f-35, 601/1, S. Vešović, kulturno-prosvjetnog Odsjeka SNO Titograd – Ministarstvu prosvjete, 27. april; DACG, MP RS NRCG 1948, f-35, 609/1, I. Marović, zastupnik povjerenika prosvjetnog odsjeka SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 10. april; DACG, MP RS NRCG 1948, f-35, 655/1, V. Đukić, referent prosvjetnog Odsjeka SNO Andrijevice – Ministarstvu prosvjete, 5. maj; DACG, MP RS NRCG 1948, f-32, 4/1, N. Čulafić, zastupnik povjerenika Izvršnog odbora SNO Andrijevice – Ministarstvu prosvjete, 30. decembar 1947; Tokom decembra 1947. u Baru je osnovana kulturna ekipa od sreskog značaja, koja je imala 63 člana. Nedugo po osnivanju počela je da priprema pozorišni komad „Teški časovi“ od Mateja Bora. (DACG, MP RS NRCG 1948, f-32, 57/1, B. Jančić, povjerenik prosvjetnog Odsjeka SNO Bar – Ministarstvu prosvjete (Odjeljenju za narodno prosvjeđivanje), 8. januar; *Pobjeda*, 3. april 1948, 2. Osnivačkoj skupštini Sreskog kulturno-prosvjetnog saveza u Baru prisustvovali su rukovodioci biblioteka i čitaonica, priređivačkih ekipa, bioskopa, domova kulture, kao i predstavnici masovnih organizacija i drugih kulturno-prosvjetnih ustanova ovog sreza. „Referat o značaju i zadacima Sreskog kulturno-prosvjetnog saveza podnio je Ilija Marović.“ Tom prilikom je analizirao rezultate, uspjehe i nedostatke, koje su pokazale kulturno-prosvjetne ustanove, posebno na seoskom području. Marović je potencirao da je potreba usvajanja većeg nivoa znanja i prosvjećenosti stanovništva, zahtijevala nove forme rada, čije je brojne aktivnosti trebao da objedini i razvije Sreski kulturno-prosvjetni savez. Pored nedostataka u kulturno-prosvjetnom radu, učesnici osnivačke skupštine diskutovali su o aktuelnim problemima i zadacima, koje je trebalo da riješavaju sreski kulturno-prosvjetni savez. Za predsjednika uprave Saveza izabran je Ilija Marović, podpredsjednik je bio Ahmet Skejović, sekretar Jovan Savović, dok su članovi bili: Drago Dragović, Petar Vukčević, Blažo Zec, Nikola Lekić, Minja Nikolaidis i Jovan Vukmanović. Pore uprave Saveza na osnivačkoj skupštini izabrano je „tehničko osoblje za administrativni rad Saveza“ (*Isto*); *Pobjeda*, 7. april 1948, 2. U titogradskom srezu na osnivačkoj skupštini izabrano je rukovodstvo Sreskog-kulturno prosvjetnog saveza, koje je imalo osam članova. Do kraja aprila bilo je predviđeno da se oforme mjesni kulturno-prosvjetni savezi, koji bi sprovodili „direktive Sreskog saveza“, objedinili „kulturno-prosvjetni rad svih organizacija na selu“, vodili o tome evidenciju i pružali pomoć kulturnim ustanovama. (*Isto*); *Pobjeda*, 10. april 1948, 2. Predsjednik Mjesnog odbora kulturno-prosvjetnog saveza u Ulcinju bio je Ilija Živanović, potpredsjednik je bio Ilija Sredanović, sekretar Đorđe Vukosavović, dok su rukovodioci sekcija bili: Muho Ćurkonja, Mašan Pavićević, Mihailo Gazivoda, Venera Strugar, Mara Ivanković i Nikola Maslov. (*Isto*)

Tako su širom Crne Gore počeli da se osnivaju savezi, koji su kao odbori republičkog Kulturno-prosvjetnog saveza, svojim koordiniranim djelovanjem trebali da podignu na znatno viši nivo kulturno-prosvjetni rad. No, imajući u vidu kompleksno historijsko nasljeđe, veliku kulturnu arhičnost i patrijarhalan način života, zadatak Kulturno-prosvjetnih odbora da emancipuju i sekularizuju Albance nije bio jednostavan, iako su vlasti bile uvjerene će oni dati doprinos boljoj organizaciji i bržem razvoju kulturnog života, posebno na seoskom terenu.

4.3. *Kulturno-umjetnička, prosvjetna društva i folklorne grupe*

Sumirajući rezultate trogodišnjeg rada na narodnom prosvjećivanju, vlast u Crnoj Gori imala je mnogo razloga da bude zadovoljna. Suzbijanje analfabetizma kod radnosposobne populacije krajem četrdesetih privodilo se kraju, stvaranje mreže stalnih bioskopa značajno je napredovalo, problemi u školstvu rješavali su se „vrlo smjelo“, dok su kadar i organizacija umjetničkog i naučnog života konstantno napredovali... Zapaženim rezultatima na masovnom prosvjećivanju stanovništva, stvorene su pretpostavke za intenzivniji razvoj kulturno-umjetničkog i naučnog života, koji u prvim poratnim godinama nije bio na zavidnom nivou, s obzirom na ambiciozne ciljeve vlasti, skromnu kadrovsku bazu, populaciju opterećenu „nepismenošću i zastarjelošću u nazorima“, što je onemogućavalo „brz kulturni preobražaj“. Nepostojanje domaće inteligencije, „nerazumijevanje, predrasude i kulturni primitivizam“, kao posljedica neodgovorne politike ranijih režima, otežavali su kulturno prosvjećivanje albanskog stanovništva. Suočena sa kompleksnim istorijskim nasljeđem, godinama nakon rata pažnja vlasti bila je usmjerena ka suzbijanju negativnih pojava koje su predstavljale smetnju bržoj emancipaciji, sekularizaciji i integraciji albanske populacije. Budući da prvih godina nakon rata vlast nije bila u poptunosti zadovoljna radom lokalnih organa, masovnih organizacija i prosvjetnih radnika u oblasti kulture, zahtijevala je da se kontrolom i konstantnim traganjem za novim organizacionim formama, povede neodložna borba za kvalitet, red, disciplinu i odgovornost u svim oblastima.¹²¹⁸

Važnu ulogu u izvršavanju tih zadataka imali su sreski kulturno-prosvjetni savezi, koji su trebali da ostvare bolju koordinaciju sa lokalnim organima (mjesnim odborima). Posebno u krajevima nastanjenim albanskom populacijom, u kojima zbog specifičnog istorijskog razvoja, socijalne zatvorenosti i patrijarhalnog načina života, nije bilo jednostvano nametnuti nove kulturne obrasce i sadržaje, koji nijesu imali uporišta u njihovoj tradiciji i kulturi.¹²¹⁹

¹²¹⁸ *Pobjeda*, 29. maj 1948, 1.

¹²¹⁹ *Pobjeda*, 4. april 1948, 2. Tokom marta 1948. na području barskog sreza kulturno-priredivačke ekipe održale su 5 priredbi, a povodom proslave 1. maja u Ulcinju je kulturno-prosvjetna ekipa održala priredbu

Za to je vlast ocijenila da u radu na kulturnom prosvjećivanju albanske populacije, posebnu pažnju treba posvetiti osnivanju folklornih grupa i kulturno-umjetničkih društava, koji su imali važnu ulogu u očuvanju kulturne baštine, identiteta i prosvjećivanju stanovništva. Njihov rad u albanskim krajevima Crne Gore može se kontinuirano pratiti od osnivanja Sreskih kulturno-prosvjetnih saveza 1948. godine. Potreba za njihovim osnivanjem bila je u toliko veća, jer su kulturni događaji u albanskim krajevima bili veoma rijetki, kao i posjete kulturno-prosvjetnih grupa iz Albanije krajevima Crne Gore nastanjenim Albancima. Prva folklorna gupa iz Albanije, koja je maja 1948. gostovala u Crnoj Gori, predstavila se uglavnom nealbanskoj publici: u Titogradu, Cetinju i Herceg Novom, prikazavši kola i narodne igre iz Kuksa, Korče, Devola i drugih krajeva Albanije, koje su crnogorskoj publici bile prilično nepoznate.¹²²⁰ Imajući u vidu oskudan kulturni život nakon rata, osnivanjem kulturno umjetničkih, prosvjetnih društava i folklornih grupa, vlast je nastojala da doprinose dinamičnijem razvoju kulture u albanskim krajevima Crne Gore.

Sreske, republičke i savezne smotre koje je organizovala vlast, imale su važnu ulogu u promociji albanske kulture u Crnoj Gori i uključivanju albanske populacije u društvene tokove. Na Prvoj smotri kulturno-umjetničkih društava Crne Gore, oktobra 1948. godine, bogat folklor muslimansko-albanskog stanovništva iz sjeveroistočnih krajeva Crne Gore, prikazala je folklorna grupa „Džafer Nikočević“ iz Gusinja. Inicijativa za njeno osnivanje potekla je od omladine iz Gusinja, koja je u sklopu diletanske grupe „Džafer Nikočević“, oformila folklornu grupu nepunih dva mjeseca prije početka smotre. Uprkos kratkom vremenu i neiskustvu, na Prvoj republičkoj smotri

na albanskom jeziku (*Pobjeda*, 18. april 1948, 2; *Pobjeda*, 4. maj 1948, 2); U maju 1948. je bilo predviđeno da Sreska kulturna ekipa iz Bara prikaže u Baru, Ulcinju i ostalim mjestima ovog sreza dramu „Iz mraka“ (M. Folmana), za šta su bile izgrađene i pokretne kulise. (DACG, MPRS NRCG 1948, f-35, 679/1, I. Marović, zastupnik povjerenika prosvjetnog Odsjeka SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 8. maj.

¹²²⁰ DACG, MPRS NRCG 1948, f-32, 735/1, M. Kažić, načelnik Ministarstva prosvjete – Ministarstvu prosvjete, bez datuma. Folklorna grupa iz Albanije sa direktorom Narodnog pozorišta iz Tirane, Kol Jakovom, u Titogradu je gostovala 6. maja, na Cetinju 7. maja i Heceg Novom 8. maja. Troškovi njihovog gostovanja, prevoza, ishrane i smještaja kroz Crnu Goru koštali su oko 60.000 dinara. Nakon što je završila gostovanje u Crnoj Gori, folklorna grupa iz Albanije nastavila je turneju u Bosni i Hercegovini. (*Isto*); *Pobjeda*, 9. maj 1948, 2. Prilikom boravka na Cetinju goste iz Albanije su u ime Društva za kulturnu saradnju Crna Gora – Albanija pozdravili profesor Jagoš Jovanović i Marko Kažić, dok se sa albanske strane domaćinima obratio direktor pozorišta u Tirani Kol Jakova. Nakon nastupa na Cetinju, albanska folklorna grupa 8. maja posjetila je znamenita mjesta na Cetinju i Narodni muzej. (*Isto*); *Pobjeda*, 12. maj 1948, 4.

kulturno-umjetničkih društava Crne Gore, folklorna grupa iz Gusinja osvojila je prvo mjesto i izborila pravo da učestvuje na Omladinskom festivalu Jugoslavije u Beogradu, što je bio veliki uspjeh. Izvodeći narodne pjesme iz gusinjskog kraja „u živopisnoj muslimanskoj nošnji“, koje su obilovale lirikom izmiješanom sa orijentalnom melodijom, narodna kola i igre, nastup folklorne grupe iz Gusinja ostavio je snažan utisak na publiku. Publici se posebno svidjela „igra sa puškom“, koja je bila „jedna od najljepših tačaka“ izvedenih na republičkoj smotri. Zahvaljujući originalnom nastupu i odličnom programu, folklorna grupa „Džafer Nikočević“ iz Gusinja sa tri sastava (Omladinskim radničkim horom iz Tivta, horom omladinskog kulturnog društva „Budo Tomović“ iz Titograda, Omladinskom folklornom grupom sa Cetinja), izborila se da kao predstavnik Crne Gore nastupa na Omladinskom festivalu Jugoslavije u Beogradu. U dvorani Kolarčevog univerziteta u Beogradu, nastup folklorne grupe „Džafer Nikočević“, koja je prikazala narodna kola i igre gusinjskog kraja („Mladička“, „Igra djevojaka“, „Igra starih“, „Ljubavna“ i „Igra s puškom“), publika u Beogradu je „oduševljeno pozdravila“. Tako je ova folklorna grupa za kratko vrijeme postigla veliki uspjeh, koji je uveliko prevazilazio granice Crne Gore. No, važnije od uspjeha koji je postigla folklorna grupa iz Gusinja bilo je to što se preko smotri i festivala, uporedo odvijao proces emancipacije, sekularizacije i integracije muslimansko-albanskog stanovništva sa ostalim nacionalnim zajednicama u Jugoslaviji.¹²²¹ Važnu ulogu u prosvjeđivanju albanske populacije u andrijevičkom srezu,

¹²²¹ *Pobjeda*, 26. oktobar 1948, 4. Omladinska folklorna grupa iz Gusinja nastupila je u Narodnom pozorištu na Cetinju, gdje se održavala Prva smotra kulturno-umjetničkih društava Crne Gore, 23. i 24. oktobra 1948. godine. Na nastupu 23. oktobra ova omladinska grupa predstavila se narodnim pjesmama iz svoga kraja, nakon čega se jedna djevojka izdvojila iz grupe, otišla iza pozornice i donijela tepsiju koju je postavila na „peljež (ivicu)“ i počela je okretati. Tako dok je grupa pjevala, tepsija koju je okretala ova djevojka ispustala je „neki tajanstveni mukli zvuk koji se prepliće sa pjesmom kao da je kakav instrument“. Nakon ovog nastupa, pet članova grupe izvelo je drugu tačku, u kojoj su pjevali narodne pjesme koje su pratili zvuci frule. Kasnije je ova grupa otpjevala pjesmu koja je obilovala lirskim ojsećanjima („Raslo drvo bademovo, tanko visoko, aman tanko visoko; Pod njim sjedi dvoje mlado, dvoje i dvoje, aman dvoje sa dvoje“). „Poslije ovih divnih i melodičnih i slikovitih pjesama, koje su razveselile i osvježile slušaoce, omladinska grupa izvela je dinamično kolo oko svirača. Zatim ponovo izlaze na pozornicu, prvo djevojke sa maramicama i poslije muškarci izvode divan narodni ples u raznim varijantama.“ Nakon toga članovi ove grupe izveli su ples, a Salih Hodžić igru sa puškom, koja je ostavila najupečatljiviji utisak na publiku. Sjutradan, 24. oktobra, folkorna grupa iz Gusinja izvela je još nekoliko tačaka. (*Isto*); *Pobjeda*, 28. oktobar 1948, 4. Omladinske folkorne i kulturno-umjetničke grupe iz Crne Gore na Omladinski festival Jugoslavije otputovale su 27. oktobra 1948. godine. Zajedno sa njima otputovali su „solo recitatori, solisti na instrumentima, guslari i omladinci književnici“, koji su se takmičili na ovom festivalu. (*Isto*); Folklornom grupom iz Gusinja je rukovodio učitelj Ahmed Redžović, a, između ostalih, činili su je: omladinac Salih Hodžić, Sabina Hot, Slavka Stojković (pekarska radnica), kao i izvjesni Bajram (svirač), Stanija (radnica),

imali su domovi kulture u Plavu i Gusinju.¹²²² Iako je u njihovom radu bilo dosta propusta i nesnalaženja, nesporno je da su ove institucije kulture preko sekcija i brojnih kulturno-umjetničkih priredbi nakon rata postepeno mijenjale ne samo izgled „nekad zaostalog šiptarskog sela“, već i svijest albanskog stanovništva.¹²²³ Istina, sporije nego što je to bio slučaj u drugim sredinama, što je bila posljedica osobenog istorijskog razvoja i višedecenijske izopštenosti albanske populacije iz društvenih procesa.

Za to je „borba za otklanjanje kulturne zaostalosti“, bio jedan od prioriteta u radu sa albanskom populacijom. Iako se od osnivanja sreskih odbora kulturno-prosvjetnih saveza, očekivalo da će koordiniranim aktivnostima značajno unaprijedi kulturno-prosvjetne prilike u Crnoj Gori, kulturni život bio prilično monton i jednoličan. Od kulturnih događaja dominirale su priredbe (rijeđe pozorišni komadi), dok muzičkih dešavanja praktično nije bilo. Stoga je krajem marta 1949. u Baru izvršena reorganizacija Sreskog kulturno-prosvjetnog saveza, formiranjem novih folklornih grupa, kulturno-prosvjetnih društava i sekcija, među kojima su za razvoj kulture od posebnog značaja bile novoformirane muzička, folklorna i kulturno-umjetnička sekcija. Ovim mjerama trebalo je intenzivirati kulturno-prosvjetni rad, posebno u albanskim sredinama. U skladu sa tim, pri kulturno-umjetničkom društvu „Boško Strugar“ u Ulcinju osnovana je folklorna sekcija, kulturno-prosvjetno društvo i mjesna uprava Kulturno-prosvjetnog saveza u jednom dijelu barskog sreza nastanjenom Albancima (Vladimir), čiji je zadatak bio da objedini rad još nekih sekcija u ovom kraju. Za razvoj kulture, emancipaciju i integraciju albanske populacije, osnivanje folklornih sekcija i kulturno-umjetničkih društava bili su od velikog značaja, budući da im se na sreskim, republičkim i saveznim kulturnim smotram pružala prilika da prezentuju narodne igre i kulturu izvan sredina u kojima su živjeli, kao da se i upoznaju sa kulturom drugih nacionalnih zajednica. Imajući u vidu da se radilo o mladim i neiskusnim grupama, njihovi nastupi u albanskim krajevima bili su veoma rijetki. Iako je u Tuzima postojala omladiniska grupa (u nekim izvorima se 1949. pominje kao kulturno-umjetničko društvo), februara 1949.

Sabrija i drugi članovi ove grupe. „Ljubavnu igru“, koja se posebno isticala po „po svojoj ljepoti“, izvodili su Salih Hodžić i Slavka Stojković. (*Pobjeda*, 6. novembar 1948, 3.)

¹²²² DACG, MPRS NRCG 1949, f-45, 10/2, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu Sreskog narodnog odbora Andrijevića – Ministarstvu prosvjete, 3. januar.

¹²²³ *Pobjeda*, 12. mart 1949, 2. Tokom 1948. godine na području barskog sreza dramske grupe prikazale su 52 pozorišna komada (*Pobjeda*, 14. januar 1949, 2)

kulturno-umjetničko društvo „Stanko Dragojević“ iz Titograda nastupalo u jednom albanskom selu titogradskog sreza (Vitoja). Činjenica da je kulturno-umjetničko društvo „Stanko Dragojević“ i u buduću trebalo da čini „redovne posjete i ostalim šiptarskim selima“, svjedoči da je na ovom terenu kulturni život bio prilično nerazvijen, a aktivnost lokalnih kulturnih grupa slaba. Štaviše, izuzev omladinske grupe u Tuzima, na ovom terenu nije bilo drugih folklornih i kulturno-umjetničkih društava. To potvrđuju podaci o učesnicima prvomajske smotre u titogradskom srezu 1949. godine, među kojima se sa područja nastanjenog Albancima, pominje samo „omladinska šiptarska grupa iz Tuzi“.¹²²⁴ Kao jedini predstavnik albanske nacionalne zajednice iz ovog kraja, prijavila se za sresku smotru kulturno-umjetničkih i kulturno-prosvjetnih grupa, koja se te godine održavala u Titogradu. Istina, ne kao omladinska grupa, već kao kulturno-umjetničko društvo iz Tuzi, koje je za ovo takmičenje pripremalo „folklorne igre, duet, tercet“ i pjesme „narodnih pjevača na guslama i diplama“. Kulturno-umjetničko društvo „Džafer Nikočević“ iz Gusinja za sresku smotru pripremilo je nešto bogatiji i raznovrsniji program, koji se sastojao od narodnih kola, solo igara, horskih pjesama, recitacija i pozorišnog komada („Za novi život“ – Filipovski). Ali, za razliku od kulturno-umjetničkog društva iz Tuzi, čiji su članovi bili Albanci, nacionalni sastav kulturno-umjetničkog društva iz Gusinja bio je mješovit. Pored kulturno-umjetničkog društva „Džafer Nikočević“, koje je godinu dana ranije kao omladinska folklorna grupa osvojilo prvo mjesto na republičkoj smotri kulturno-umjetničkih društava Crne Gore i imalo zapažen nastup na Omladinskom festivalu Jugoslavije u Beogradu, iz andrijevičkog sreza su se za sresku smotru prijavili: kulturno-umjetničko društvo „Milić Keljanović“ iz

¹²²⁴ DACG, MPRS NRCG 1948, f-29, 561/1, I. Marović, zastupnik povjerenika prosvjetnog Odsjeka – Ministarstvu prosvjete, 21. jul; *Pobjeda*, 27. mart 1949, 2; Reorganizacijom Sreskog kulturno-prosvjetnog saveza formirano je osam sekcija: predavačka, filmska, muzička, folklorna, kulturno-umjetnička, sekcija za suzbijanje nepismenosti i za čitaonice i biblioteke. Mjesna uprava kulturno-prosvjetnog saveza u Ulcinju pored folklorne grupe i Narodnog univerziteta je trebala da objedini „rad knjižnica i čitaonica u Ulcinju, Bratici, Salču, Reču, Svetom Đordu, Štoju, Možuri, Solani i ostalih knjižnica društvenih organizacija“. (*Isto*); *Pobjeda*, 30. mart 1949, 2; *Pobjeda*, 24. april 1949, 3. Nedjelju dana pred prvomajsku smotru u titogradskom srezu, *Pobjeda* je objavila članak u kome navodi da će na njoj učestvovati: Sinidkalno kulturno-umjetničko društvo „Stanko Dragojević“, Omladinsko kulturno-umjetničko društvo „Budo Tomović“, omladinska grupa Srednje tehničke škole, Omladinski aktiv Gradskog narodnog odbora, omladina Ekonomskog tehnikuma, kulturno-umjetnička grupa Gimnazije u Titogradu i „omladinska šiptarska grupa iz Tuzi“, koja je pripremala „nekoliko masovnih horskih pjesama i šiptarska narodna kola“. Svim kulturno-umjetničkim društvima i grupama pomoć su pružali članovi Gradskog kulturno-prosvjetnog saveza, koji su ih obilazili i pružali im pomoć. Interesatno, da je početkom te godine ovaj list pisao da u titogradskom srezu postoje samo 2 kulturno-umjetnička društva u Tuzima i Golubovcima, kao i 14 diletantskih grupa pri mjenim školama. (*Isto*; *Pobjeda*, 18. januar 1949, 2).

Andrijevice, kulturno-prosvjetno društvo iz Plava i pionirska grupa jedne seoske osnovne škole. Iako su Albanci najzastupljeniji bili u kulturno-umjetničkom društvu „Džafer Nikočević“, u andrijevičkom srezu nijesu postojala albanska kulturno-umjetnička društva. Interesantno, da ni u barskom srezu nije bilo albanskih kulturno-umjetničkih društava. Na sreskoj smotri 1949. sa terena nastanjenog Albancima nastupile su dvije folklorne grupe (Šestani, Štoj), koje su pripremale narodna kola. Pored folklornih grupa, na sreskoj smotri u Baru učestvovala je i recitatorska sekcija sa terena na kome su živjeli Albanci (Vladimir), kao i kulturno-umjetničko društvo „Boško Strugar“ iz Ulcinja (djelovalo u okviru Mjesnog sindikalnog vijeća), koje je pored narodnih kola, za nastup pripremilo pozorišni komad „Sumnjivo lice“ od Branislava Nušića.¹²²⁵

Za razvoj kulturnog života u albanskim krajevima, učešće na ovakvim smotrama bilo je od neprocjenjivog značaja. Posebno se radom u početku isticalo kulturno-umjetničko društvo „Džafer Nikočević“ iz Gusinja, koje se po drugi put za redom plasiralo na republičku smotru i bilo veoma aktivno na lokalnom području. Tako je od malog diletantskog društva koje je 1945. imalo svega „nekoliko članova“, kulturno-umjetničko društvo „Džafer Nikočević“ iz Gusinja, koje je 1949. u dramskoj, horskoj, folklornoj i ostalim sekcijama imalo 108 članova, postalo respektabilan i veliki kolektiv. Da dobri rezultati koje je postizalo ovo kulturno-umjetničko društvo nijesu bili slučajni, svjedoči podatak da je ovo društvo redovno izrađivalo mjesečne i tromjesečne planove, održavalo priredbe, osnivalo niže i više obrazovne tečajeve i čitaonice. Ostala kulturna umjetnička društva i folklorne grupe u kojima su nastupali Albanci, kao mlađa i neorganizovanija, nijesu se mogla porediti s kulturno-umjetničkim društvom iz Gusinja.

¹²²⁵ *Pobjeda*, 15. april 1949, 2. Reorganizacijom Sreskog kulturno-prosvjetnog saveza u Titogradu, predviđeno je bilo da se masovnim kulturno-prosvjetnim radom obuhvate sva sela i osnuju seoska kulturno-prosvjetna društva u Golubovcima, Tuzima, Bioču i Lješkopolju. U sklopu ovih kulturno-prosvjetnih društava trebalo je osnovati tri sekcije: kulturno-umjetničku, folklornu i sekciju za biblioteke. (*Isto*); *Pobjeda*, 19. maj 1949, 2; *Pobjeda*, 29. maj 1949, 5; Kulturno-umjetničko društvo u Baru i kulturno-prosvjetna društva u Starom Baru, Vladimiru, Brčelima, Boljevićima, Sutomoru i Petrovcu, osnovana su tokom marta 1949. godine. Kulturno-umjetničko društvo u Ulcinju osnovano je tokom prvog kvartala 1949. godine (DACG, MPRS NRCG 1949, f-46, 381/4, zapisnik sastanka Povjereništva za prosvjetu SNO Bar, 5. april; DACG, MPRS NRCG 1949, f-46, 393/1. J. Savović, povjerenik za prosvjetu i kulturu SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 9. april); Sredinom 1949. u Crnoj Gori je postojalo 119 kulturno-prosvjetnih i umjetničkih društava, od kojih se za takmičenje na sreskim smotrama prijavilo 25 kulturno-umjetničkih i više od 40 kulturno-prosvjetnih društava. (*Isto*); *Pobjeda*, 2. jul 1949, 2. Pored kulturno-umjetničkih i prosvjetnog društva iz Plava, na sreskoj smotri u Andrijevici učestvovala je i pionirska sekcija osnovne škole iz sela Slatina. (*Isto*)

No, ohrabivala je činjenica da su na dvije republičke smotre (1948, 1949) učestvovala kulturno-umjetnička društva i folklorne grupe sa terena nastanjenim Albancima, prezentujući narodne igre i kulturu albanske nacionalne zajednice.¹²²⁶

Albansku populaciju iz barskog kraja na republičkoj smotri 1949. predstavljala je folklorna grupa iz zaleđa Bara (Šestani), koja je sa folklornom grupom iz Sutomora, kao predstvanik Crne Gore učestvovala 1949. na festivalu (velesajmu) u Zagrebu.¹²²⁷ To ukazuje da je razvoj kulture u albanskim sredinama za nekoliko godina od rata značajno napredovao, a 1950. u albanskim selima titogradskog sreza formirane su tri kulturno-umjetničke grupe (Vuksanlekić, Dinoša, Milješ) i dva kulturno-prosvjetna društva (Koći, „26 mart“ Zatrijebač). Sa porastom broja albanskih kulturno-umjetničkih, prosvjetnih društava i grupa, uvećavao se i broj njihovih članova. Samo kulturno-umjetničko društvo „Ramadan Šarkić“ iz Tuzi (formirano 1949), marta 1950. imalo je oko 120 članova. S druge strane, na terenu barskog sreza početkom marta 1950. postojala su dva kulturno-umjetnička, 11 kulturno-prosvjetnih društava i tri albanske folklorne grupe. Od toga su dvije folklorne grupe osnovane na seoskom terenu (Sukobin, Ostros) nastanjenom Albancima. U Ulcinju je postojalo sindikalno kulturno-umjetničko društvo „Boško Strugar“, dok je proces formiranja kulturno-prosvjetnog društva na području Anamala (Vladimir) započeo početkom 1950. godine, iako neke arhivalije ukazuju da je ono osnovano godinu dana ranije.¹²²⁸ Ali, budući da je u planu Povjereništva za prosvjetu i

¹²²⁶ DACG, MPRS NRCG 1949, f-48, 882/1, N. Ćulafić, povjerenik za prosvjetu i kulturu SNO Andrijevića – Ministarstvu prosvjete, 16. septembar; *Pobjeda*, 2. jul 1949, 2; *Pobjeda*, 30. oktobar 1949, 5; Na sreskoj smotri održanoj u Titogradu 4. i 5. juna 1949. kulturno-umjetničko društvo iz Tuzi nagrađeno je sa 8.000 dinara, što je poslije novčanih nagrada koje su dodijeljene kulturno-umjetničkim društvima „Stanko Dragojević“ i „Budo Tomović“ (po 12.000 dinara) bila najveća nagrada. „Kulturno-prosvjetno društvo iz Tuzi ... pokazalo je veliku brigu u pripremama za smotru. Ono je nastupilo sa nekoliko uspješnih tačaka (duetom, triom, recitacijama). Ova grupa daljim marljivim radom postići će i kvalitativnost, jer posjeduje dobre, ali još nedovoljno rutinirane pjevače“. (*Pobjeda*, 12. jun 1949, 5.); U barskom srezu na smotri su učestvovala sva kulturno-umjetnička i prosvjetna društva i folklorna grupa iz Šestana. Sreska smotra se održala u Petrovcu, Baru i Ulcinju. Bila je veoma dobro posjećena, a „program društava je bio dobro postavljen i dobro uvježban, izuzev nekih seoskih diletanstkih grupa, čiji program nije bio najbolje uvježban“. (DACG, MPRS NRCG 1949, f-47, 705/1, J. Savović, povjerenik za prosvjetu i kulturu SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 5. jul.)

¹²²⁷ DACG, MPRS NRCG 1949, f-48, 879/1, J. Savović, povjerenik za prosvjetu i kulturu SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 8. septembar. Za nastup na ovom festivalu spremale su se tokom avgusta 1949. (*Isto*); *Pobjeda*, 23. novembar 1949, 2; *Pobjeda*, 8. januar 1950, 5.

¹²²⁸ *Pobjeda*, 26. mart 1950, 4. Tokom januara 1950. u Tuzima je osnovan i Narodni univerzitet. (*Isto*); *Pobjeda*, 2. april 1950, 5. Pri kulturno-prosvjetnim društvima u selima Koći i Zatrijebač postojale su dramska, recitatorska, guslarska i bibliotekarska sekcija. (*Isto*); *Pobjeda*, 5. mart 1950, 5; *Pobjeda*, 25. april 1950, 2; *Pobjeda*, 8. januar 1950, 5. Iako se u nekim arhivalijama navodi da je kulturno-prosvjetno društvo

kulturu Sreskog narodnog odbora Bar za prvi kvartal 1950. predviđeno bilo da se tokom januara organizuju kulturno-prosvjetna društva u Vladimiru sa četiri sekcije (dramska, folkorna, predavačka i sekcija za čitaonicu), i Šestanima sa tri sekcije (dramska, folklorna i grupa za biblioteke), očigledno da su prva kulturno-prosvjetna društva u albanskim selima barskog sreza osnovana 1950. godine. U andrijevičkom srezu, početkom marta 1950. postojala su 2 kulturno-umjetnička i 7 kulturno-prosvjetnih društva, dok su pripradnici albanskog i muslimanskog stanovništva u većem broju uglavnom bili zastupljeni u kulturno-umjetničkom društvu „Džafer Nikočević“ iz Gusinja, kulturno-prosvjetnom društvu „Bećo Bašić“ iz Plava, te folklornoj grupi iz sela Vusanje. Ostala društva sa područja ovog sreza radila su u nealbanskim sredinama, većinom pri seljačkim radnim zadrugama. Prema podacima Povjereništva za prosvjetu Sreskog narodnog odbora Adrijevice, kulturno-umjetnička društva osnovana su 1948. godine, a kulturno-prosvjetna početkom naredne godine (1949).¹²²⁹

Tako su zahvaljujući kulturnoj politici nove vlasti u svim većim albanskim mjestima nakon rata osnovana kulturno-umjetnička, prosvjetna društva i folklorne grupe. Ali, budući da njihov kvalitet nije bio na zavidnom nivou, kao i da je rad većine društava i folklornih grupa bio kampanjski, doprinos koji su pružili kulturnom uzdizanju albanske populacije nije ispunio očekivanja vlasti. Time se njihova aktivnost savršeno uklapala u sumornu sliku masovnog kulturno-umjetničkog rada u Crnoj Gori, koji se odvijao „bez dovoljno plana i kontrole“, koordinacije i osmišljenog programa. Posebno je slab bio kvalitet programa dramskih grupa i ekipa. Rad folklornih grupa je bio nezadovoljavajući,

u selu Vladimir osnovano marta 1949. godine, *Pobjeda* je početkom 1950. pisala da su pripreme za osnivanje ovog Društva bile u toku. Po svemu sudeći, u selu Vladimir je postojala samo dramska sekcija, koja se pripremala da po prvi put izvede na albanskom jeziku pozorišni komad „Sluga Jernej“ od Cankara (*Isto*)

¹²²⁹ DACG, MPRS NRCG 1950, f-52, 11/3, plan Povjereništva za prosvjetu i kulturu SNO Bar za prvi kvartal 1950. godine; DACG, AOIRP, SK KPCG Andrijevice 1950, f-38, 45/1, N. Filipović, zastupnik Agit. prop Odjeljenja Sreskog komiteta Komunističke partije Crne Gore Andrijevice – Centralnom komitetu KP Crne Gore, 8. april; DACG, MPRS NRCG 1950, f-55, 305/1, N. Culafić, povjerenik za prosvjetu i kulturu SNO Andrijevice – Ministarstvu prosvjete, 10. mart. Pored kulturno-umjetničkih društava u Andrijevići („Milić Keljanović“) i Gusinju („Džafer Nikočević“) i kulturno-prosvjetna društva u Plavu („Bećo Bašić“), ostala kulturno-prosvjetna društva postojala su pri seoskim radnim zadrugama u selima: Brezjojevica („Visitor“), Velika („Miljan Gojković“), Murino („Budućnost“), Gračanica („Petar Deletić“), Ulotina („David Šoškić“) i Trepča („Đukan Vulević“). Ukupno u svim društvima je bilo 657 članova, a u njihovom sklopu je bilo devet sekcija (za narodno prosvjeđivanje, biblioteku, čitaonicu, narodni univerzitet, hor, folklorska, dramska, literarna, guslarska i recitatorska). (*Isto*)

dok su ostale forme kulturno-umjetničkog rada bile slabo zastupljene.¹²³⁰ U praksi rad kulturno-umjetničkih, prosvjetnih društava i folklornih grupa svodio se na povremeno održavanje priredbi i učešće na sreskim i republičkim smotrama, na kojima su, albanska kulturno-umjetnička i prosvjetna društva ostvarivala zapažene rezultate. Tako je na Drugoj sreskoj kulturno-umjetničkoj smotri u Titogradu, održanoj krajem aprila 1950. godine, kulturno-umjetničko društvo iz Tuzi „Ramadan Šarkić“, izvelo „najbolji i najraznovrsniji program“. Posebno su bili dobri pozorišni komadi dramske sekcije („Sluga Jerenej“), pionirskog podmlatka („Put u svjetlovo“ – Č. Vuković), kao i nastupi horske i folklorne sekcije. U guslarskom takmičenju prvu nagradu (2.000 dinara) osvojio je guslar iz Tuzi (izvjesni Đerđ Plumi) za pjesmu o Marku Kraljeviću na albanskom jeziku, drugu nagradu (1.000 dinara) u takmičenju recitatora osvojio je pionir albanske nacionalnosti (Toma Nikpreljević iz sela Zatrijebač) za recitaciju „Čestitam zadruzi novo oranje“, dok su treću nagradu osvojili njegovi vršnjaci i sunarodnici (tri pionira) iz Tuzi za recitaciju „Titov naprijed“. Zapažene rezultate ostvarilo je kulturno-prosvjetno društvo „26. mart“ iz sela Zatrijebač, koje je na ovoj smotri osvojilo drugu nagradu. Velike zasluge za rezultat koje je ostvarilo ovo kulturno-prosvjetno društvo pripadale su duetu diplaša (Franjo Dedivanović, Nikola Ljucović), koji dobio novčanu nagradu od 4.000 dinara, kao i ostalim članovima tog društva (Nikoli Ljakočeviću, Droni Ljucoviću), koji su sa svojim sunarodnicima, članovima kulturno-prosvjetnog društva iz sela Koći (Đoka Ivanović, Ljubo Ljucović), za „stare albanske narodne igre i kola“ takođe dobili novčane nagrade. Njihov uspjeh bio je utoliko veći, jer za razliku od prve smotre, na kojoj su učestvovala tri kulturno-umjetnička društva i 46 izvođača, na ovoj smotri učestvovalo 20 kulturno-prosvjetnih i jedno kulturno umjetničko društvo, sa 256 izvođača u raznim

¹²³⁰ DACG, MPRS NRCG 1949, f-50, 1305/2, 1305/6, 1305/7; Narodno pozorište sa Cetinja u januaru 1949. izvelo je u Baru i Ulcinju pet pozorišnih komada: „Šuma“, „Bez krivice“, „Prst pred nosom“, „Duboki korijeni“ i „Ožalošćena porodica“. Ali ako se izuzme manji broj priredbi koje su se gotovo svakog mjeseca održavale u ovom srezu i gostovanje Narodnog pozorišta, ostale forme kulturno-umjetničkog života bile su slabo zastupljene. Tokom februara 1949. zabilježeno je da je u ovom srezu samo muzička sekcija pri kulturno-umjetničkom društvu u Baru „nešto radila“, dok je pjevačka sekcija, koja je osnovana tokom ovog mjeseca, počela „sa obučavanjem lica“. U ostalim mjestima stanje je bilo još poraznije, jer nijesu zabilježene gotovo nikave aktivnosti kulturno-umjetničkih društava, sekcija i folklornih grupa. (DACG, MPRS NRCG 1949, f-45, 160/1, J. Savović, povjerenik za prosvjetu i kulturu SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 8. februar; DACG, MPRS NRCG 1949, f-45, 273/1, J. Savović, povjerenik za prosvjetu i kulturu SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 4. mart; DACG, MPRS NRCG 1949, f-46, 466/1, J. Savović, povjerenik za prosvjetu i kulturu SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 5. maj.)

sekcijama.¹²³¹ Za razliku od titogradskog, na smotri u barskom srezu konkurencija je bila slabija, a zapažen rezultat ostvarilo je samo albansko kulturno-prosvjetno društvo iz zaleđa Ulcinja (Vladimir), osvojivši drugu nagradu (8.000 dinara). Ujedno to je bilo jedino albansko kulturno-prosvjetno društvo na ovoj smotri.¹²³² Iako je nakon ovakvih smotri vlast prakticovala da najbolja društva i folklorne grupe predstave široj publici (građanima, radnim zadrugama, turistima), do sljedećeg takmičenja kulturno-umjetnički život u praksi je obično zamirao. U andrijevičkom srezu nakon takmičenja gotovo sva društva su zapostavila „svoj rad“. Kulturno-umjetničko društvo „Džafer Nikočević“ iz Gusinja, koje bilo među najboljima u Crnoj Gori, pasiviziralo se toliko da u susret Trećoj republičkoj smotri folklornih grupa nije bilo sigurno sa kojim će programom nastupiti, a kamoli da je počelo da se priprema. Albanska društva iz titogradskog sreza (Tuzi, Zatrijebač) pokazala su znatno više odgovornosti i inicijative,¹²³³ mada je razvoj kulturnog života i u tim krajevima uglavnom stagnirao nakon završenih smotri.¹²³⁴ Iako

¹²³¹ *Pobjeda*, 23. april 1950, 5. Tokom dva dana takmičenja nastupilo je 17 dramskih, 21 recitatorska, 11 horskih i 4 folklorne sekcije, kao i 7 guslara i dva diplara. Na sreskoj smotri su učestvovala 13 kulturno-prosvjetnih društava sa 150 članova, koja su postojala u sklopu seljačkih radnih zadruga. Ukupno je u titogradskom srezu bilo 28 kulturno-prosvjetnih i umjetničkih društava, od kojih sedam nije uzelo učešća na smotri s obzirom da su osnovana uoči same smotre. „Za dobar uspjeh na smotri date su diplome kulturno-prosvjetnim društvima Cerovice i Zatrijebča, a pohvaljena su društva iz Lijeve Rijeke, Farmaka, Barutane, Koća, Golubovaca i pionirska grupa iz Tuzi. Najbolje tačke izvedenog programa prikazaće se građanima Titograda, a Sreski kulturno-prosvjetni savez napraviće plan posjeta društava seljačkim radnim zadrugama, raznim kolektivima radilištima i tako dalje.“ (*Isto*)

¹²³² *Pobjeda*, 3. maj 1950, 3. Kulturno-prosvjetno društvo iz sela Vladimira, prikazalo je pozorišni komad „Znamenje“ na albanskom jeziku, a publici se predstavilo i horskim pjesmama i igrama iz anamalskog kraja. Predviđeno je bilo da se najbolji pozorišni komadi sa ovog takmičenja prikažu turistima. Pored pozorišnog komada „Znamenje“ članovi ovog društva trebali su da prikažu turistima i igre anamalskog kraja. Na sreskoj smotri su pored kulturno-prosvjetnog društva iz Vladimira učestvovala kulturno-prosvjetna društva: iz Petrovca („Stefan Mitrov Ljubiša“), Sutomora („Bratstvo-jedinstvo“), Dobre Vode, Limljana, Brčela, Boljevića i folklorna grupa iz Gorane. U svim kulturno-umjetničkim, prosvjetnim društvima i folklornim grupama barskog sreza bilo je oko 1.250 aktivnih članova. Na smotri je najbolji rezultat postiglo kulturno-prosvjetno društvo iz sela Dobre Vode, koje je izvelo „prvi čin Sterijine ‘Pokondirene tikve’“. (*Isto*; *Pobjeda*, 1. jun 1950, 3)

¹²³³ *Pobjeda*, 22. oktobar 1950, 3. Kulturno-umjetničko društvo iz Gusinja 1950. dalo je svega nekoliko priredbi slabijeg kvaliteta. (*Isto*); *Pobjeda*, 4. oktobar 1950, 5. Folkorbna sekcija kulturno-umjetničkog društva iz sela Tuzi pripremala je „izvorna narodna kola“. Narodni guslar koji je osvojio prvu nagradu na sreskoj smotri pripremao je „pjesmu na šiptarskom jeziku sa tematikom iz narodnooslobodilačke borbe“, dok su duet, trio i solista namjeravali da otjepavaju „na srpskom i šiptarskom jeziku pjesme svoga kraja“. Albansko kulturno-prosvjetno društvo iz sela Zatrijebač pripremalo se da nastupi „sa jednom starinskom, originalnom igrom i pastirskim pjesmama“ (*Isto*)

¹²³⁴ Na savjetovanju održanom 16. i 17. decembra 1950. u Ministarstvu prosvjete na Cetinju, načelnik ovog resora, Danilo Lekić, podnio je referat „O prosvjećivanju i kulturnom uzdizanju naroda“. Tom prilikom je kazao da kulturno-prosvjetna društva predstavljaju „osnovni faktor cjelokupnog prosvjetnog i kulturnog života na selu“, da u Crnoj Gori postoji 253 kulturno-prosvjetna društva sa 896 sekcija, u kojima je obuhvaćeno više od 13.500 ljudi. Od toga je najveći broj kulturno-prosvjetnih društava bio osnovan 1949.

su zbog nešto veće prosvjećenosti nealbanska kulturno-prosvjetna i umjetnička društva u Crnoj Gori donekle mogla sebi dozvoliti taj luksuz, u albanskim krajevima obustava kulturno-prosvjetnog rada je predstavljala veliki problem, koji je otežavao razvoj kulture i emancipaciju albanske nacionalne zajednice.

Rad kulturno-umjetničkih i prosvjetnih društava u Crnoj Gori bio je predmet analize na sjednici Savjeta za narodno prosvjećivanje, održanoj krajem januara 1951. godine. Izlažući o ovoj problematici Dobrosav Ćulafić je istakao da su u Crnoj Gori 1950. postignuti značajni rezultati po pitanju osnivanja kulturno-prosvjetnih i umjetničkih društava, kazao je da su nastupi sindikalnih i omladinskih društava na raznim manifestacijama, smotrama i takmičenjima dali doprinos „boljem radu društava“, nakon čega je govorio o uspjesima koje su postigla kulturno-prosvjetna i umjetnička društva, kao i o njihovoj brojnosti. Kao najveći problem u radu kulturno-umjetničkih i prosvjetnih grupa Ćulafić je označio kampanjski rad, koji se odvijao po principu „od smotre do smotre“. Tome su, prema njegovom mišljenju, umnogome doprinijele masovne organizacije i vlast, koje je stvaranje velike mreže kulturno-umjetničkih i prosvjetnih društava prilično „otupljelo“. U radu je preovladavao primitivizam, stručnom uzdizanju pokalanjala se nedovoljna pažnja, omladinska, sindikalna i kulturno-prosvjetna društva bila su prepuštena sebi, dok je rad kulturno-prosvjetnih saveza bio „nikakav“. Da bi se unaprijedio njihov rad, Ćulafić je kazao da je neophodno da se Povjereništva za prosvjetu i kulturu i masovne organizacije više angažuju u rukovođenju. O radu albanskih kulturno-umjetničkih i prosvjetnih grupa izlagao je Ljuca Ljučaj, koji je kazao da je u cilju unaprijeđenja njihovog rada neophodno bilo sistematizovati rad društava i razviti folklornu sekciju. U nastavku izlaganja je kazao da je u Tuzima bilo dosta uspjeha u radu kulturno-umjetničkog društva, da postoje uslovi za izvođenje pozorišnih komada na albanskom jeziku, ali da je zadnje vrijeme rad prilično oslabio. Što se tiče rada dramske sekcije u ulcinjskom kraju (Ulcinj, Vladimir) stanje je bilo gore nego u Tuzima. Da bi se

godine. Ali, kada je riječ o kvalitetu njihovog rada, Lekić je kazao da on „još ne zadovoljava, iako je bilo lijepih uspjeha na ovogodišnjim sreskim smotrama“. Prosvjetna vlast je znatno zadovoljnija bila radom kulturno-umjetničkih društava, koja su imala bolje uslove za rad i čijim su sekcijama rukovodila stručna lica. U Crnoj Gori su do tada postojala 32 kulturno-umjetnička društva, a glavni problem u njihovom radu bio je „da odabiranjem programa posvete više pažnje nego dosad“. Što se tiče kulturno-prosvjetnih društava, Lekić je kazao da je u njihovom radu „jedan od najvećih nedostataka“ bio „kampanjski karakter“, za što su odgovornost snosile lokalne vlasti, koje nijesu uspjele da organizuju „kulturnu propagandu koja bi pomogla da se taj rad odvija stalno i sistematski“. (*Pobjeda*, 19. decembar 1950, 2)

ono popravilo, Ljučaj je predlagao da dramske grupe gostuju u albanskim sredinama (iz Tuzi u Vladimir i obratno), ili da se, po mogućnosti, neka društva radi edukacije upute na Kosmet.¹²³⁵

Rad kulturno-umjetničkih i prosvjetnih društava bio je predmet analize i na godišnjoj skupštini Kulturno-prosvjetnog saveza titogradskog sreza, održanoj januara 1951. godine. Sumirajući rezultate rada tokom prethodne godine, konstatovano je da su uprkos otežanim uslovima rada (nedostatak prostorija, pozorišnih rekvizita, muzičkih instrumenata, stručnog rukovodećeg kadra i slično), kulturno-umjetnička i prosvjetna društva postigla zapažene rezultate „na prosvjećivanju sela i vaspitanju radnih ljudi“. U prilog tome govori podatak da je 1950. u titogradskom srezu osnovano 16 kulturno-prosvjetnih i jedno kulturno-umjetničko društvo, koja su sa ostalim društvima postigla dobre rezultate. No, budući da se kod većine društava rad odvijao kampanjski, doprinos koja su pružala razvoju kulture bio je skroman. Štaviše, kulturno-umjetničko društvo „Ramadan Šarkić“ iz Tuzi, koje imalo četiri sekcije (dramsku, folklornu, recitatorsku i horsku), početkom 1951. svelo se uglavnom na folklornu sekciju, koja se intenzivnije pripremala samo pred takmičenja. Horska sekcija radila je neuporedivo slabije nego 1950. godine, dok dramska sekcija nije postojala. Iako kod pojedinih članova nije nedostajalo inicijative u radu, pored loših uslova za rad, za nezavidno stanje u kome se nalazilo ovo društvo, umnogome je doprinio indolentan odnos uprave. Tako je za kratko vrijeme, ovo kulturno-umjetničko društvo prešlo put od najboljeg u titogradskom srezu, do društva koje počelo da stagnira.¹²³⁶ Ako se izuzmu takmičenja na smotrama, rad

¹²³⁵ DACG, MPRS NRCG 1951, f-61, 1422/5, zapisnik sa Savjetovanja za narodno prosvjećivanje, 27. januar. Do 1. januara 1950. u Crnoj Gori je bilo 149 kulturno-prosvjetnih društava sa 596 sekcija i oko 9.000 članova. Tokom 1950. formirano je 161 kulturno-prosvjetno društvo sa 280 sekcija. Početkom 1951. u Crnoj Gori je bilo 310 kulturno-prosvjetnih društava sa 930 sekcija i 16.430 članova. Što se tiče kulturno-umjetničkih društava, 1949. ih je bilo 28, a naredne godine osnovana su još 4 kulturno-umjetnička društva. Ukupno je početkom 1951. u Crnoj Gori bilo 32 kulturno-umjetnička društva sa 155 sekcija i oko 5.700 članova. (*Isto*)

¹²³⁶ *Pobjeda*, 16. januar 1951, 3. U titogradskom srezu januara 1951. bilo je 26 kulturno-prosvjetnih i 2 kulturno-umjetnička društva. Najbolja kulturno-prosvjetna društva u ovom srezu bila su iz sela Donje Gorice, Barutane i Farmaka, dok su najslabije rezultate u radu postigla kulturno-prosvjetna društva iz sela Doljane i Bioča. (*Isto*); *Pobjeda*, 3. mart 1951, 2. Tokom 1950. kulturno-umjetničko društvo „Ramadan Šarkić“, održalo je tri priredbe u Tuzima, „posjetilo Danilovgrad i seljačku radnu zadrugu u Matagužima“, a na sreskoj smotri proglašeno je za najbolje u titogradskom srezu. Folklorna sekcija ovog društva pripremala se početkom 1951. za nastup na republičkoj smotri, na kojoj je namjeravala da prikaže „stare albanske igrice, pjesme i recitacije na albanskom jeziku. Horska sekcija pripremala je za ovu smotru dvije pjesme. Uprava kulturno-umjetničkog društva iz Tuzi održala je nekoliko sastanaka tokom prvih mjeseci

većine kulturno-umjetničkih i prosvjetnih društava svodio se na povremen obilazak obližnjih sela, u kojima su se priredbe održavale samo povodom obilježavanja važnih datuma i proslava.¹²³⁷ Nakon toga ne samo da je zamirao kulturni život u tim mjestima, već i rad većine društava.

Da je u radu kulturno-umjetničkih, prosvjetnih društava i folklornih grupa bilo mnogo propusta, opšti je utisak sa trodnevne diskusije koju su povodom republičke smotre folklora na Cetinju održane od 10-12. marta 1951. godine, vodili članovi Kulturnog kluba sa Cetinja i saveznog žirija. Glavna primjedba upućena je Odboru za organizaciju smotre, da je više radio da omasovi ovo takmičenje, nego „da procijeni i odabere ono što je najkarakterističnije i što je kao takvo trebalo na smotri prikazati“. Tim prije jer je cilj ove smotre bila prezentacija i odabir najoriginalnijeg i najautentičnijeg „folklornog materijala“ i „izvornih ostvarenja narodne umjetnosti“, koja bi bila prikazana na folklornom festivalu u Zagrebu septembra te godine. No, kako se o tome nije vodilo dovoljno računa, masovnost je „na uštrb sažetog kvaliteta koji se mogao izvesti“, obilježila republičku smotru folklora na Cetinju. Zato je organizacionom Odboru prigovoreno da se morao više potruditi da izbor programa bude bolji, jer je na smotri trebalo prikazati narodne pjesme i igre iz Crne Gore, a ne folklor drugih republika i država. Tako je jedna albanska pjevačaka grupa nastupala sa pjesmom „čiji je prvi dio bio italijanskog manira“, dok su drugim dijelom bile obuhvaćene „neke masovne pjesme iz Sovjetskog Saveza“. Očigledno da nastupi sa pogrešnim izborom programa, nesnalaženjima i nesigurnošću na sceni nije nedostajalo na smotri. Ali, to ne znači da je u kvalitativnom smislu smotra potpuno „podbacila“, jer je bilo i dobrih nastupa, među kojima su se isticali i članovi albanskih i drugih grupa u kojima su nastupali Albanci. Štaviše, u konkurenciji društava i grupa iz devet srezova „najveću pažnju u pogledu

1951. godine, ali nije donijela plan rada, niti se pobrinula da pronade prostorije u kojima bi radile sekcije. (Isto)

¹²³⁷ DACG, MPRS NRCG 1951, f-63, 137/2, B. Zec, predsjednik Savjeta za prosvjetu i kulturu SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 8. januar. U barskom srezu od oktobra do decembra 1950. godine, izuzev kulturno-umjetničkog društva u Baru i kulturno-prosvjetnog društva u Petrovcu, ostala društva radila su kampanjski. „Umjesto stalnog rada ona su većinom vezana za smotre i značajne godišnjice i proslave“. (Isto) U titogradskom srezu su kulturno-umjetnička, prosvjetna društva i masovne organizacije od oktobra do decembra 1950. održale 78 priredbi. (DACG, MPRS NRCG 1951, f-63, 129/1, J. Petranović, povjerenik za prosvjetu i kulturu SNO Titograd – Ministarstvu prosvjete, 8. januar; *Pobjeda*, 3. mart 1951, 2. Početkom 1951. u selima titogradskog sreza u kojima su živjeli Albanci, priredbe su pored ostalih, izvodili kulturno-prosvjetno društvo iz sela Vranj i folklorna grupa iz sela Vuksanlekić. (Isto)

originalnosti i autentičnosti“, privukle su pjevačke grupe iz albanskih krajeva (Šestani - „pjevački ‘dijalozi’ vrlo fino izvedeni“, Gusinje - „svadbarske i đurđevske pjesme“). U nastupu solista, između ostalih, originalnošću se takođe istakla jedna „Šiptarka iz Ulcinja“, a dobar utisak na publiku ostavila su i trojica mladih pjevača iz Tuzi, iako su izveli pjesmu „dvojbenog porijekla“. Sa lijepim igrama i izgledom predstavile su se publici albanske grupe sa područja barskog (Šestani) i rožajskog kraja (selo Dacići), dok se po pitanju svadbarskih običaja i solo igre („Igra s puškom“) istakla grupa iz Gusinja, „svirači na kavalima Nikola Lekočević i Fran Dedivanović iz Zatrijebča“, kao i „pratnja pjevačima svirači iz Gusinja i Dacića“. Iako se jedan broj folklornih grupa, predstavio publici dobrim nastupima, kada je riječ o kvalitetu programa generalno smotra „ni izdaleka nije dala sve što je mogla“. Pored neiskustva i slabe osposobljenosti rukovodećeg kadra,¹²³⁸ tome su doprinijeli nedovoljna uvježbanost, originalnost društava i folklornih grupa, što je bila posljedica kampanjskog rada.

Iako je vlast ulagala napore da intenzivira kulturno-prosvjetni rad, uspjesi koje su ostvarivale kulturno-umjetnička, prosvjetna društva i folklorne grupe na sreskim i republičkim smotrama, stvarali su privid da kulturno-prosvjetni rad napreduje, ali u praksi nije bilo tako. Istina, 1951. zbog obilježavanja dva važna jubileja, stotinu godina od Njegoševe smrti i desetogodišnjica Trinaestojulskog ustanka, kulturno-umjetnička i prosvjetna društva pokazala su nešto veću aktivnost nego ranijih godina. Ali, daleko od

¹²³⁸ *Pobjeda*, 14. mart 1951, 2. Na republičkoj smotri folkora na Cetinju marta 1951. nastupile su pjevačke, igracke i sviračke grupe, kao „pjevači, igrači, svirači (11 guslara)“ iz barskog, bjelopoljskog, pljevaljskog, andrijevičkog, titogradskog, ivangradskog, danilovgardskog, cetinjskog i Žabljaka. Na smotri nijesu učestvovala folklorne grupe iz kolašinskog, nikšićkog, korostskog i hervegnovskog sreza, dok su predstavnici iz durmitorskog sreza bili samo zastupljeni u neznatnom broju. Zapažen nastup na smotri imali su pjevači Nuo Camaj i Zef Dodi iz Tuzi. „Od grupa koje su izvodile čitav svadbeni običaj (ili zaokružene djelove), zapažena je naročito grupa iz Spiča po svojoj neposrednosti i ‘sirovosti’, koja je davala čitavoj akciji naročitu draž...a zatim i grupa iz Gusinja“ i Cetinja („motivi sa crnogorske svadbe iz Cetinja“). Grupa iz Gusinja izvela je svadbeni običaj iz Kanja. (*Isto*); SNO u Andrijevici izvjestio je Ministarstvo prosvjete 31. januar 1951. godine, da će kulturno-umjetničko društvo „Džafer Nikočević“ iz Gusinja na smotri izvesti „Igru sa puškom“, jednu manjinsku igru, a predviđeno je bilo da nastupi i jedan guslar. (DACG, MPRS NRCG 1951, f-64, 333/1, N. Čulafić, predsjednik Savjeta za prosvjetu i kulturu SNO Andrijevice – Ministarstvu, prosvjete, 31. januar; *Pobjeda*, 18. mart 1951, 5. Za razliku od Crne Gore, u Makedoniji je postojao „centar u kome se skuplja najkaraktersitičniji folklorni materijal sa terena“, koje su pribavljale „originalne igracke grupe“. Rukovodeći kadar koji je upravljao kulturno-umjetničkim društvima u Makedoniji, pokazao je veliku istrajnost i posvećenost poslu, obilazići sela i svečanosti, na kojima se upoznao sa narodnim folklorom. U Srbiji su gotovo sva kulturno-umjetnička društva početkom pedesetih godina 20. vijeka imala barem jednog koreografa, koji su obilaskom terena sticali dragocjeno praktično znanje. Dakle, nije se radilo o koreografima sa školskom spremom, već ljudima koji su iskustvo sticali istraživačkim radom. (*Isto*)

toga je kulturno-prosvjetni život značajnije napredovao. Naprotiv, uprkos ambicioznim planovima za obilježavanje stogodišnjice Njegoševe smrti, tokom priprema u andrijevičkom srezu samo „nešto je urađeno“ bilo. Masovne organizacije svoje aktivnosti usmjerile su na neznatan „broj ljudi koji rade po sekcijama kulturno-umjetničkih društava“, mali broj formi kulturno-prosvjetnog rada, prosvjetni radnici im nijesu pružali pomoć, a tokom ljetnjih mjeseci neke masovne organizacije nijesu ništa radile. Kulturno-prosvjetni život odvijao se na gotovo isti način kao ranije, iako je cilj bio da se on značajno poboljša. Pritom, „osnovni zadatak – masovnost – nije ostvaren“.¹²³⁹ Tako su umjesto kontinuiranog razvoja, kulturno-umjetnička i prosvjetna društava sve više stagnirala, a rad pojedinih društava potpuno je zamro („Bećo Bašić“ iz Plava).¹²⁴⁰

Slično je bilo i u ostalim krajevima Crne Gore u kojima se osim uvećanja broja kulturno-umjetničkih i prosvjetnih društava, kvalitet rada nije popravljalo. Uprkos pomoći i instrukcijama koje su pružane kulturno-umjetničkim i prosvjetnim društvima u barskom srezu, njihov rad je bio slab. Tako su se od 15 kulturno-umjetničkih i

¹²³⁹ *Pobjeda*, 29. mart 1951, 2. Povodom obilježavanja stogodišnjice od Njegoševe smrti u andrijevičkom srezu formiran je odbor, u koji su „pored drugova koji rade u sreskom centru“ bili i prosvjetni radnici. Osnovan je bio sekretarijat odbora, koji su mahom činili prosvjetni radnici iz Andrijevice, urađen je bio okvirni plan proslave, koji je bio razrađen po mjesecima. Odbori za obilježavanje ovog jubileja osnovani su po mjesnim odborima, a predviđeno je bilo da se po narodnim univerzitetima i osnovnim frontovskim organizacijama jednom mjesečno održi „predavanje o Njegoševom životu i radu“. „Za pripremanje ovih predavanja angažovano je nekoliko nastavnika Osmogodišnje škole u Andrijevici i druga lica sreskog centra“. Odbor za obilježavanje ovog jubileja raspisao je konkurs za tri najbolja rada o Petru II Petroviću-Njegošu, a predviđeno je bilo da pruži pomoć nekim frontovskim organizacijama (Cecuni, Jošanica, Kruševo, Vusanje, Murino, Rijeka Marsenića) da podignu škole. U planu je bilo i da se osnuju dva kulturno-prosvjetna društva sa jednim brojem sekcija, održe priredbe po mjesnim odborima i sreska smotra kulturno-prosvjetnih društava. U planu je takode bilo formiranje folklornih sekcija, sređivanje biblioteka i čitaonica, škola, sadnja voćki, održavanje večeri posvećenih crnogorskom vladiki, dok je u junu bilo predviđeno održavanje izložbe Njegoševih djela, fotografija, prikaza i radova koji su nagrađeni na konkursu. Nakon otvaranja i u sreskom centru u Andrijevici, izložba je trebala da se održi u ostalim mjesnim odborima (Plav, Gusinje, itd); *Pobjeda*, 14. septembar 1951, 2. U skopu proslave stogodišnjice Njegoševe smrti u andrijevičkom srezu uređeno je oko 40 biblioteka i čitaonica, otvorena su tri narodna univerziteta i okončan rad jednog broja opšteobrazovnih tečajeva. (*Isto*)

¹²⁴⁰ *Pobjeda*, 30. jun 1951, 2. Za smotru u andrijevičkom srezu 1951. prijavilo se više od 15 kulturno-umjetničkih, prosvjetnih društava i grupa, sa oko 200 članova. Za učešće na smotri prijavile su se: „dramska grupa i guslari iz društva „Mladost“ iz sela Mosta Bandovića, folklorne grupe iz Kruševa i Gusinja, dramska, folklorna i horska grupa i guslari iz Andrijevice, dramska grupa iz Velike i iz Plava“, dramska grupa kulturno-umjetničkog društva „Milić Keljanović“ iz Andrijevice, izvjestan broj pionirskih kulturno-umjetničkih grupa... Najveću aktivnost u ovom srezu pokazivalo je kulturno-umjetničko društvo „Milić Keljanović“ iz Andrijevice, koj je nastuplao u Plavu, Gusinju i Murinu. (*Isto*); *Pobjeda*, 27. novembar 1951, 5. U radu društva isticao se manji broj članova, a uprava se nije starala o radu sekcija. Najviše zalaganja u radu pokazivala je dramska sekcija, koja je bila pohvaljena na sreskoj smotri, „održala nekoliko uspješnih priredbi u seljačkim radnim zadrugama u Gusinju“ i spremala program za Dan republike. (*Isto*)

prosvjetnih društava i dvije samostalne folklorne grupe, koliko ih je bilo u ovom srezu početkom novembra 1951. godine, nešto većim zalaganjem u radu isticala samo dva kulturno-umjetnička (Ulcinja, Bar) i jedno kulturno-prosvjetno društvo (Petrovac). To govori da za razvoj kulturnog života nije bio relevantan „broj kulturno-prosvjetnih društava i grupa, čitaonica, biblioteka i narodnih univerziteta“, nego kvalitet njihovog rada. Posebno u krajevima nastanjenim albanskom populacijom, u kojima je usljed pasivnosti učiteljskog kadra, kao glavnih nosioca kulturno-prosvjetnih aktivnosti, teško bilo unaprijediti kulturni život. Dobri rezultati koje su postizala albanska kulturno-umjetnička društva i folklorne grupe na raznim smotrama bili su posljedica intenzivnijih priprema u oči takmičenja, pa u odnosu na prethodne godine nije zabilježen napredak u radu. Naprotiv, opšti je utisak bio da uprkos evidentnom napretku pojedinih društava i pojedinaca, kvalitet kulturno-umjetničke smotre, održane u titogradskom srezu 1. i 2. jula 1951. „nije prestigao onaj sa prošle smotre“. U izvjesnoj mjeri tome je doprinio termin održavanja smotre, za koju su se pripreme vršile u toku sezonskih i poljskih radova. No, i kada su termini takmičenja bili povoljniji, uspjeh nije bio mnogo bolji. Zato uzrok slabijem kvalitetu programa treba prevashodno tražiti u nesistematskom radu kulturno-umjetničkih, prosvjetnih društava i folklornih grupa, a potom i u slaboj koordinaciji između sreskih Savjeta za prosvjetu, Kulturno-prosvjetnih saveza, neplanskom radu... Iako je vlast često ukazivala na probleme u radu kulturno-umjetničkih i prosvjetnih društava, nije mnogo učinila da ih prevaziđe. Istina, u barskom srezu 1951. preduzete su određene mjere da unaprijedi kulturni život, ali bez većeg uspjeha budući da su igranke i dalje urabnim sredinama (Novi Bar, Ulcinj) bile „jedina forma zabavnog rada“, dok su na seoskom području zabavni rad svodio na sijela, koja su se bila bez većeg vaspitnog i zabavnog sadržaja. Izuzetak je predstavljao jedino aktiv omladine iz jednog albanskog sela u zaleđu Bara (Livari).¹²⁴¹

Participacija omladine u radu kulturno-umjetničkih, prosvjetnih društava, folkornih grupa i omladinskih sekcija, bilo je jedno od pitanja o kojima se „najviše“ raspravljalo na Sedmoj omladinskoj konferenciji barskog sreza, održanoj januara 1952.

¹²⁴¹ DACG, MPRS NRCG 1951, f-72, 1710/1, J. Novaković, predsjednik Savjeta za prosvjetu i kulturu SNO Titograd – Savjetu za prosvjetu i kulturu NRCG, 18. jul. Na sreskoj smotri u Titogradu učestvovalo je jedno kulturno-umjetničko i 14 kulturno-prosvjetnih društava. (*Isto*); *Pobjeda*, 27. septembar 1951, 2; *Pobjeda*, 4. novembar 1951, 4; *Pobjeda*, 9. decembar 1951, 2.

godine. Tom prilikom je istaknuto, da je slaba i nekontinuirana aktivnost omladine doprinijela da se politički, kulturno-prosvjetni i zabavni rad sprovodi jednolično i šablonski, „obično pred neki državni praznik, izbore, konferenciju i slično“. Pritom, njihova aktivnost nije se odvijala samostalno, dok su neke omladinske organizacije koje su spojile sa frontovskim, sadržajno „lutale“ u radu „i oslanjale se na direktive sreskog centra“. Takvo stanje uglavnom je obilježilo aktivnost omladinskih organizacija barskog sreza do polovine 1951. godine, nakon čega se njihov rad u skladu sa „uslovima i mogućnostima“ poboljšao u kvantitativnom smislu, budući da je početkom 1952. u 4 kulturno-umjetnička, 11 prosvjetnih društava i 33 omladinske kulturno-umjetničke grupe, angažovano bilo oko 700 omladinaca. U albanskim krajevima omladina je pružala slab doprinos razvoju kulturno-umjetničkog života, pa je na konferenciji donijeta odluka da u tim krajevima (Šestani, Vladimir, Ostros i neki djelovi Ulcinja) osnuju nova društva ili omladinske grupe. U nekim albanskim selima (Arbneš, Ostros) preduzete su određene mjere, pa je omladina počela da izvodi priredbe, što je bio uslov za osnivanje kulturno-prosvjetnih i folklornih grupa. Njihovim osnivanjem postigla bi se višestruka korist, jer bi se omladina lakše okupljala i aktivirala u radu, koji se u nekim albanskim mjestima (Vladimir) svodio samo na plaćanje članarine „i ništa više“. Većom aktivnošću u ovom dijelu barskog sreza isticalo se jedino kulturno-umjetničko društvo iz Ulcinja,¹²⁴² a tokom prve polovine 1952. znatno je intenziviralo rad i kulturno-prosvjetno društvo iz sela Vladimir.¹²⁴³

¹²⁴² *Pobjeda*, 28. januar 1952, 2. Krajem 1951. u Baru i Srednjoj poljoprivrednoj školi osnovana „su dva nova društva sa po sedam sekcija“. (*Isto*); *Pobjeda*, 22. februar 1952, 4. Nastavnici osmogodišnje škole u Ulcinju povodom obilježavanja 8. marta 1952. godine, spremali su na albanskom jeziku pozorišni komad „Bija i penguema“. (*Isto*); Između kulturno-umjetničkog i kulturno-prosvjetnog društva u Ulcinju odnosi od početka „nijesu pravilno uskladeni“. To je bio razlog da sreski komitet Partije i uprava Kulturno-prosvjetnog saveza pokrenu inicijativu o njihovom spajanju, koja ova društva nijesu u početku prihvatila. Nakon „dužeg ubjeđivanja“ na godišnjoj skupštini Kulturno-prosvjetnog saveza Crne Gore postignuta je saglasnost o njihovom spajanju, ali je nastao spor oko toga koje društvo treba ukinuti. Naime, kulturno-prosvjetno društvo smatralo je da ono treba da opstane jer je imalo „bolje tradicije“, a da kulturno-umjetničko društvo treba da bude njihova sekcija. Budući da kulturno-umjetničko društvo to nije željelo da prihvati, sporenje koje je nastalo između ova dva društva za posljedicu su imali slab rad. Prema podacima *Pobjede* 1947. u Ulcinju je prvo formirano Sindikalno kulturno-umjetničko društvo, a potom kulturno-prosvjetno društvo. (*Isto*); Kulturno-umjetničko društvo „Boško Strugar“ iz Ulcinja tokom 1951. održalo je sedam priredbi i izvelo nekoliko pozorišnih komada („Hadži Lojo“, „A šta sad“, „Pamet u glavu“, „Analfabeta“, itd). (*Pobjeda*, 29. januar 1952, 3)

¹²⁴³ DACG, SPK 1952, f-9, 1280/3, A. Hodžić, predsjednik Narodnog odbora opštine vladimirske – Savjetu za prosvjetu i kulturu Narodnog odbora sreza barskog, 21. jun.

U ostalim krajevima Crne Gore u kojima su živjeli Albanci, nešto boljim radom isticala se samo dramska sekcija kulturno-umjetničkog društva „Ramadan Šarkić“, dok su ostale sekcije uglavnom postojale samo „na papiru“. Budući da se radu dramskih sekcija poklanjalo najviše pažnje, u titogradskom srezu bilo je dosta „lijepih primjera“ rada, među kojima se isticalo kulturno-umjetničko društvo iz Tuzi. Kulturno-umjetničko društvo „Bećo Bašić“ iz Plava, koje na sreskoj smotri u Andrijevići (1951) proglašeno za najbolje, početkom 1952. svelo se na folkornu i dramsku, dok recitatorska i horska sekcija nijesu radile. Takvim pristupom teško se mogao unaprijediti kvalitet programa. Posebno kod kulturno-prosvjetnih društava, u čijem se radu primjećivao „onaj površni diletantizam koji je bio karakterističan za prve godine poslije oslobođenja“. Njega je karakterisalo spremanje programa na brzinu, odsustvo umjetničkog doživljaja uloge, loša selekcija osoba i nesnalaženje na sceni. U cilju unaprijeđenja kulturno-prosvjetne aktivnosti osnovane su 1952. kulturno-prosvjetne uprave pri narodnim odborima opština, čiji je zadatak bio da rukovode, organizuju i pomažu kulturno-umjetnička društva i brinu o kulturno-prosvjetnom radu na seoskom terenu.¹²⁴⁴ Pred smotru u titogradskom srezu 1952. godine, rad kulturno-umjetničkog društva „Ramadan Šarkić“ materijalno je pomogao zadružni kolektiv iz Tuzi, dodijelivši joj novčanu pomoć.¹²⁴⁵

Iako je materijalna pomoć u radu kulturno-umjetničkih i prosvjetnih društava bila značajna sa aspekta stvaranja boljih uslova za rad, novčanim donacijama teško se mogao promijeniti karakter njihovog rada i omasoviti učešće Albanaca u kulturnom životu zemlje. Pored kulturne arhaičnosti i socijalne zatvorenosti, koji su predstavljale glavne prepreke u razvoju kulturno-prosvjetnog života u albanskim krajevima, tome su

¹²⁴⁴ DACG, SPK 1953, f-16, 575/16, prosvjetno-naučna i kulturna djelatnost u Crnoj Gori od oslobođenja do kraja 1953, 9. novembar.

¹²⁴⁵ *Pobjeda*, 20. februar 1952, 4. Opančarska zadruga iz Tuzi dodijelila je kulturno-umjetničkom društvu „Ramadan Šarkić“ 40.000 dinara. Na sreskoj smotri kulturno-prosvjetno društvo iz sela Zatrijebač pripremalo se da izvede „Milicu Markovu“. (*Isto*); *Pobjeda*, 24. februar 1952, 4. Za sresku smotru u Titogradu 1952. pripremalo se 31 kulturno-prosvjetno društvo. U titogradskom srezu postojalo je više od 33 kulturno-prosvjetna društva sa 124 sekcije i 1.356 članova. Pored sreske te godine je trebala da se održi gradska smotra, na kojoj je trebalo da nastupi „pet kulturno-umjetničkih društava, dva sindikalna i tri školska, tri reonske kulturno-umjetničke omladinske grupe radničkih kolektiva“ (*Isto*); *Pobjeda*, 12. mart 1952, 4. Rad folklorne i dramske sekcije kulturno-umjetničkog društva „Bećo Bašić“ iz Plava početkom 1952. odvijao se kampanjski. Izuzev rijetkih pojedinaca koji su se zdušno zalagali u radu, uprava ovog društva i najveći broj članova nijesu pokazali interesovanje da ožive rad ovog kulturno-umjetničkog društva. U Vojnom Selu pri seljačkoj radnoj zadrugi „Danilo Lekić“ radilo je kulturno-prosvjetno društvo „Vojo Turković“, koje je imalo dramsku, guslarsku, recitatorsku i šahovsku sekciju. „Članovi društva rade s voljom i zalaganjem.“ (*Isto*)

doprinosile klasične forme i metode rada, koje nijesu bile prilagođene specifičnom istorijskom razvoju i uslovima života Albanaca. O unaprijeđenju kulturno-prosvjetnih prilika u albanskim krajevima, publicista Orle Šabović, objavio je aprila 1952. članak u *Pobjedi* „Šta treba učiniti da bi kulturno-prosvjetni rad među Šiptarima bio bolji“. Da bi se omasovilo učešće Albanaca u kulturnom životu, prema njegovom mišljenju, u radu sa albanskom populacijom je trebalo pokazati više razumijevanja za „izvjesne specifičnosti“, kao i fleksibilnosti u organizaciji rada, koju je trebalo prepustiti Albancima. Najbolja potvrda za to bilo je iskustvo, koje je govorilo da je interesovanje i učešće Albanaca u kulturnom životu bilo veće kada su sami organizovali priredbe (priredba AFŽ iz Vladimira jugoslovenskim graničarima u selu Sukobin kod Ulcinja). Zato je predlagao da se i u Ulcinju, gdje je živio veliki broj Albanaca, osnuje jedno albansko kulturno-umjetničko društvo koje bi doprinijelo da se Albanci više angažuju u kulturno-umjetničkom životu. Naravno, pod uslovom da je organizacija rada „pravilno“ usmjerena, budući da je u Ulcinju postojao „veći broj talentovanih Šiptara, omladinaca, radnika, učitelja i profesora“.¹²⁴⁶

Iako prijedlozi za većom aktivnošću Albanaca iz Ulcinja u kulturnom životu bili osnovani, nijesu garantovali da će učešće albanske populacije u kulturno-umjetničkom životu nužno postati masovnije. Jer objektivne prepreke za većom participacijom Albanaca u kulturnom životu ni do tada nijesu postojale, a praksa je pokazala da generalno najveći problem u radu većine kulturno-umjetničkih i prosvjetnih društava nijesu bile metode i oblici djelovanja, već nesavjestan i kamapanjski rad. Ali, i pored takvog pristupa, albanska kulturno-umjetnička i prosvjetna društva ostvarivala su na takmičenjima dobre rezultate. Tako je kulturno-umjetničko društvo iz Tuzi na sreskoj smotri u Titogradu 1952. izvelo uspješan nastup, čije su narodne igre i pjesme posebno naišle na „veliko interesovanje kod publike“. Budući da je ovo društvo i ostale tačke izvelo s dosta uspjeha, kulturno-umjetničko društvo iz Tuzi na listi nagrađenih nalazilo se

¹²⁴⁶ *Pobjeda*, 27. april 1952, 7; Priredbi koju je održala sekcija AFŽ-a iz Vladimira jugoslovenskim graničarima prisustvovali su brojni mještani sela Sukobin i okolnih krajeva. Članovi ove sekcije po završetku programa „predali su darove graničarima Dragomiru Ristiću, koji je osujetio prelazak na naš teren jednog člana Enverove bande, i Slobodanu Radosavljeviću, kojega su nedavno ranili albanski provokatori“. Prilikom predaje poklona ranjenom Radosavljeviću, jedna Albanka je kazala: „Došli smo da te pozdravimo i da ti odamo priznanje i zahvalnost kao budnom sinu naših naroda koji bdiješ na braniku naše socijalističke domovine. Ovaj dar dajemo ti da se sjetiš onog momenta kada nijesi žalio da položiš i svoj život za stvar istine.“ (*Pobjeda*, 24. april 1952, 7)

na prvom mjestu.¹²⁴⁷ Nažalost, uspjesi koje su postizala albanska kulturno-umjetnička društva i folklorne grupe na sreskim smotrama, nijesu predstvaljali podstrek da se njihov rad intenzivira i omasovi članstvo. Ako se tome doda da su kod nemalog broja društava povremeno radile samo neke sekcije (uglavnom dramska), da su njihovi članovi bili slabo uvježbani, programi pripremani na brzinu, kao i da sredstva iz kulturnih fondova nijesu dovoljno korišćena za unaprijeđenje uslova, njihov doprinos razvoju kulture u Crnoj Gori prvih deset godina nakon rata bio je solidan.¹²⁴⁸

No, imajući u vidu okolnosti u kojima se zemlja nalazila, nesporno je bilo da su po pitanju razvoja kulturnog života u poslijeratnom periodu postignuti zapeženi rezultati. U prolog tome svjedoči podatak da je krajem 1953. u Crnoj Gori radilo 30 kulturno-umjetničkih i 374 kulturno-prosvjetnih društva sa oko 22.000 stalnih i pomoćnih članova.¹²⁴⁹ Iako kvalitet rada većine društava nije bio na zadovoljavajućem nivou, daleko od toga da je doprinos kulturno-umjetničkih, prosvjetnih društava i folklornih grupa kulturnom uzdizanju širokih narodnih masa bio beznačajan. Posebno u albanskim krajevima, u kojima se „kulturna revolucija“ kroz različite forme rada „najviše se odrazila na kulturni razvitak šiptarskog stanovništva“.¹²⁵⁰ Doprinos tome svakako su dala i albanska kulturno-umjetnička, prosvjetna društva i folklorne grupe, koje su zajedno sa

¹²⁴⁷ *Pobjeda*, 29. maj 1952, 6. Sreska smotra u Titogradu 1952. održana u čast Titovog rodendana. Na smotri je učestvovalo 11 kulturno-umjetničkih društava i grupa sa oko 400 učesnika. Najuspješnija tačka na smotri bio je pozorišni komad „Zulumčar“, koju su izveli radnici Fabrike cigareta. Kulturno-umjetničko društvo iz Tuzi, kao jedno od najboljih u srezu, izvelo je pozorišni komad „Grivna bisera“, koje po kvalitetu bilo gotovo ravno „Zlumčaru“. „Za dobru glumu i recitaciju nagrađeno je deset učesnika, a od društava dobili su nagrade kolektivi iz Tuzi, Srednje ekonomske škole, Gimnazije, Srednje tehničke škole i opančarske zadruge.“ (*Isto*)

¹²⁴⁸ U andrijevičkom srezu kulturno-prosvjetna društava pri seoskim radnim zadrugama tokom 1951. godine nijesu „dovoljno koristila postojeće fondove“, ili su ih, pak, koristile „u manje važne svrhe“. Posebno su slabo korišćeni bili kulturni fondovi, jer uprava odbora seljačkih radnih zadruga nije shvatala „njihovu ulogu i značaj“. Zato su neke od zadruga ostavile neutrošene nemale novčane svote, dok ih neke nijesu uopšte koristile. Takve su u ovom srezu bile radna zadruga „Bećo Bašić“ (imala u kasi 13.795 dinara) i „Milorad Labudović“. Istina, jedan broj zadruga (Ulotina, Seoce, Trepča, Zabrdje i Bojovići) je potrošio sva sredstva. (*Pobjeda*, 7. mart 1952, 2; *Pobjeda*, 7. novembar 1954, 3)

¹²⁴⁹ DACG, SPK 1953, f-16, 575/13, prosvjetno-naučna i kulturna djelatnost u Crnoj Gori od oslobođenja do kraja 1953, 9. novembar. U Crnoj Gori je 1948. u gradovima postojalo 18 kulturno-umjetničkih društava; 1949 – radilo je 28 kulturno-umjetničkih društava sa 115 sekcija; 1950 – 32 kulturno-umjetnička društva sa 145 sekcija, dok je kulturno-prosvjetnih društava po selima bilo 227 sa 859 sekcija; 1951. u Crnoj Gori su radila 32 kulturno-umjetnička i 310 kulturno-prosvjetnih društava (*Isto*); Marta 1955. godine u Crnoj Gori je bilo oko 250 kulturno-umjetničkih društava i grupa. (*Pobjeda*, 20. mart 1955, 8)

¹²⁵⁰ *Pobjeda*, 27. april 1952, 7.

ostalim društvima i institucijama kulture,¹²⁵¹ uticale da se kulturni život albanskog stanovništva u poslijeratnom periodu unaprijedi. Ali, imajući u vidu da su u radu kulturno-prosvjetnih društava u Crnoj Gori u prvoj deceniji nakon rata pretežno bili zastupljeni folklorni sadržaji, socijalistička vlast nije bila zadovoljna njihovim doprinosom kulturnom razvoju zemlje. To je u referatu na Drugom kongresu Saveza komunista Crne Gore, oktobra 1954. eksplicitno saopštio sekretar Centralnog komiteta SKCG, Blažo Jovanović, istakavši da u kulturnom i prosvjetnom životu, postoje „razna malograđanska, buržoasko-liberalna, anarhistička i druga antisocijalistička i dekadentna shvatanja“. U nastavku izlaganja Jovanović je kritikovao rad srednjih škola, posebno prevaziđena idejna shvatanja u nastavi istorije i književnosti, časopisima i publikacijama. Na meti kritike bila su i kulturno-prosvjetna društva, za koje je Jovanović s pravom kazao da „obiluju starim programima u kojima dominira folklor“, dok su savremeni i sadržaji „naše socijalističke stvarnosti“ bili slabo zastupljeni.¹²⁵²

Iako je u albanskim krajevima svaki vid emancipacije bio dragocjen, kapmanjski rad kulturno-umjetničkih i prosvjetnih društava, u kojima su dominirali folklorni sadržaji, kod Albanaca su razvijali ljubav prema tradicionalnim vrijednostima, lišivši ih interesovanja prema drugim vrstama kulturnih i muzičkih sadržaja, koji su im bili prilično strani i nerazumljivi. Zato je opera „Don Paskale“, koji su 13. maja 1955. u Ulcinju izveli članovi Beogradske opere, uglavnom naišla na negativne ocjene publike. Štaviše, većina publike je smatrala da koncert nije uspio, da je bio neinteresantan, da bi

¹²⁵¹ Pored kulturno-umjetničkih i prosvjetnih društava u albanskim sredinama zabilježeni su brojni nastupi Narodnog i gradskih pozorišta. Planom turneje za 1952. predviđeno je bilo da Narodno pozorište od 11-14. marta gostuje u Ulcinju izvede četiri predstave: „Inspektor zvoni“ (11. mart), „Seoska učiteljica“ (12. mart), „Koššana“ (13. marta) i „Pokojnik“ (14. mart). (DACG, SPK 1952, f-3, 117/2, plan turneje Narodnog pozorišta, 26. januar); Narodno pozorište iz Pljevalja maja 1952. u Andrijevići izvelo „Dr“ od Nušića i „Hasanaginicu“ od Ogrizovića. Nakon gostovanja u Andrijevići ove pozorišni komadi izvedeni su Plavu i Gusinju. (*Pobjeda*, 22. maj 1952, 6.); Planom Ansambla narodnih igara Crne Gore polovinom jula 1952. počinjala je turneja u Crnoj Gori, u okviru koje je planirano bilo da se obidu „sva sreska mjesta i veća radilišta naše Republike“, među kojima je bio i Ulcinj. Ansambal narodnih igara Crne Gore, osnovan je decembra 1951. godine. Imao je 32 člana. Državni ansambal narodnih igrada prekinuo je sa radom novembra 1954. (*Pobjeda*, 15. jun 1952, 4; *Pobjeda*, 20. mart 1955, 8); Narodno pozorište iz Kotora u Ulcinju je 1953. prikazalo je: „Čikinu kuću“ od Mjasnickog, ‘Mandu’ od Držića, ‘Besnog Teofila’ od Geca, ‘Dr’ od Nušića, ‘Čardak ni na nebu ni na zemlju’ od Geca i ‘Ljude bez vida’ od Kulundžića. Interesovanje građanstva za predstave bilo je mnogo veće nego ranijih godina“. (*Pobjeda*, 12. april 1953, 10); Jedno od najboljih kulturno-umjetničkih društava ivanogradskog sreza, „Bećo Bašić“ iz Plava, krajem 1954. „pripremiło je dvije priredbe koje je dalo u Gusinju, Brezojevici, Vojnom Selu, Metehu i još nekim selima“. (*Pobjeda*, 23. januar 1955, 10.)

¹²⁵² *Drugi kongres Saveza komunista Crne Gore*, 54.

bio bolji da je izveden na sceni, iako ga uglavnom nije pratila. Naprotiv, bila je veoma pasivna i nezainteresovana, o čemu, između ostalog, svjedoči odsustvo sponatalnog aplauza „koja je u koncertnim dvoranama sredstvo, kojim se publika služi da bi izrazila svoje raspoloženje“. To je bila posljedica nedostataka muzičke kulture, odsustva „razumijevanja klasične opereske muzike“ i senzibiliteta „većine ovdašnjeg svijeta“ prema ozbiljnoj muzici. Imajući u vidu neizgrađen osjećaj i odsustvo razumijevanja ulcinjske publike prema ozbiljnoj muzici, lokalna vlast je tvrdila „da je koncertno izvođenje operских djela u Ulcinju unaprijed osuđeno na neuspjeh“. Zato je predlagala da bi za neizgrađen muzički ukus ulcinjske publike, daleko prikladnije bilo prikazivati lakše muzičke komade, poput opereta ili opera komične prirode, ali nikako „u koncertnom izvođenju nego na pozornici gdje publika ne samo sluša nego i vidi“. No, budući da ulcinjska publika nije imala mnogo sluha za ozbiljnu umjetnost, lokalna vlast je s pravom smatrala da je na ovom terenu dalje najbolje bilo prikazivati umjetničke sadržaje koji su prilagođeni kulturnom nivou domicilnog stanovništva, u kojima dominiraju folklor, horovi, narodne igre i kola.¹²⁵³ Tradicija ali i kulturna politika koju je vodila socijalistička vlast prvih deset godina nakon rata, takođe su govorili u prilog tome da je u kulturno-arhaičnim sredinama folklorni program neprevaziđen, dok se u perspektivi ne stvore uslovi za prikazivanje ozbiljnijih umjetničkih programa.

¹²⁵³ DACG, AOUL, GNO (NOGO) Ulcinj 1955, k. 34, 3862, J. Pelinković, sekretar Narodnog odbora gardske opštine Ulcinj – Savjetu za prosvjetu i kulturu NRCG, 25. maj. Operu „Don Paskale“ gledalo je 128 lica. (*Isto*)

4. 4. *Filmska umjetnost*

Značaj koji imao film u ideološko-političkoj indoktrinaciji narodnih masa, za Komunističku partiju bio je od prvorazrednog značaja, budući da se film smatrao najpogodnijim sredstvom, čiji je cilj bio „da uvjeri stanovništvo u neminovnost socijalističkih promjena“. Imajući u vidu ulogu i ideološko-politički značaj filma, koji su, prema riječima historičara Adnana Prekića, komunisti poredili sa oružjem, socijalistička vlast poslije rata izvršila je nacionalizaciju cjelokupne kinematografske mreže u Jugoslaviji. „To je omogućilo Partiji da preko Državnog filmskog preduzeća kontroliše mrežu bioskopa, distribuciju i emitovanje filmova. Država je imala ekskluzivno pravo snimanja filmskih materijala, kao i uvoz filmova iz inostranstva koji su prije emitovanja trebali da dobiju dozvolu posebne komisije.“¹²⁵⁴

Nekoliko mjeseci nakon rata, u sklopu Ministarstva prosvjete Crne Gore formirana je Podružnica filmskog preduzeća, a četiri godine kasnije i Preduzeće za produkciju filmova NR Crne Gore - „Lovćen film“. U sklopu novoosnovanog preduzeća „Lovćen film“, čije se sjedište od 1949-1951. nalazilo na Cetinju (poslije u Herceg Novom do 1955), postojala je „posebna komisija za cenzuru koja je pregledala i odobravalala za bioskopsko emitovanje filmove u Crnoj Gori“. Razvoj kinematografije u Crnoj Gori do 1948. obilježio je dominantan uticaj sovjetskog filma, koji je, kako se navodi u savremenim historiografskim istraživanjima, Komunistička partija smatrala neprevaziđenim „propagandnim sredstvom za izgradnju socijalizma“. Imajući u vidu propagandni značaj filma i njegovu ulogu u vaspitanju narodnih masa u patriotskom duhu više od dvije trećine (od 65% do 75%) filmskih projekcija koje su se prikazivale do 1949. godine, uglavnom su bili sovjetske proizvodnje, „dok su ostatak činili domaći filmovi i nekoliko filmova iz Francuske, Engleske i Italije“. Nakon konceptijskog sukoba između Jugoslavije i zemlja socijalističkog lagera 1948. godine, filmske projekcije iz Evrope i

¹²⁵⁴ A. Prekić, *Crvena ideja Crne Gore*, 267, 272.

SAD (Holivud) sve češće se prikazuju u bioskopima,¹²⁵⁵ postepeno potiskujući sovjetske filmove sa bioskopskih repertora.

Cijeneci važnost filma kao propagandnog sredstva, neposredno nakon rata, vlast je pristupila obnovi bioskopske mreže, a krajem maja 1945. počeo je da radi putujući bioskop.¹²⁵⁶ Prva turneja putujućeg bioskopa Ministarstva prosvjete Crne Gore okončana je jula 1945. godine. Za 44 dana, koliko je trajala turneja po Crnoj Gori, prikazano je 49 predstava. Posebno interesovanje publike izazvali su sovjetski filmovi: „Ona brani otadžbinu“ i „Dan rata“, koji su imali važnu ulogu u protežiraju ideje Narodnooslobodilačke borbe. Posebno u krajevima Crne Gore nastanjenim Albancima, koji su masovnije počeli da pristupaju Narodnooslobodilačkog pokretu krajem 1944. i početkom 1945. godine. Cijeneci ideološko-vaspitni značaj sovjetskog filma, projekcije putujućeg bioskopa emitovane su i na terenu nastanjenom albanskim stanovništvom (Ulcinj, Vladimir, Plav i Gusinje).¹²⁵⁷ Imajući u vidu veliku neprosvjećenost albanske populacije, pored ideološko-političke i vaspitne, film je imao važnu emancipatorsku ulogu. Stoga je potreba za češćim prikazivanjem filmova u albanskim krajevima bila od velikog značaja, iako iz objektivnih razloga prvih godina nakon rata, rad stalnih i putujućih bioskopa odvijao u otežanim okolnostima. Tome su umnogome doprinosili: nedostatak kvalitetnih filmova, kino aparatura, stručnog kadra, tehnički problemi....¹²⁵⁸

Zbog nedostaka prevoznih sredstava, loše putne infrastrukture i udaljenosti, posjete putujućih bioskopa albanskim krajevima nakon rata bile su veoma rijetke. Nakon turneje 1945. godine, putujući bioskop došao je u Ulcinj naredne godine. Razvoj kulturnog života u ovom kraju usložnjavala je otežana nabavka kino-aparata.¹²⁵⁹ Uprkos velikom interesovanju publike, u ruralnim sredinama posjete putujućih bioskopa bile su veoma rijetke. Štaviše, do aprila 1947. dva sela titogradskog sreza, od kojih je u jednom živjelo mješovito albansko-muslimansko stanovništvo (Tuzi), bila su među rijetkima

¹²⁵⁵ *Isto*, 268; *Pobjeda*, 8. decembar 1946, 6.

¹²⁵⁶ Željko Milović, *Bar s druge strane ogledala*, Bar, 2009, 280.

¹²⁵⁷ *Pobjeda*, 29. jul 1945, 6. Na prvoj turneji putujući bioskop je obišao: Budvu, Miločer, Petrovac, Sutomore, Stari Bar, Novi Bar, Pečurice, Vladimir, Ulcinj, Virpazar, Rijeku Crnojevića, Podgoricu, Bioče, Lijevu Rijeku, Andrijevicu, Plav, Gusinje, Berane, Kolašin, Mojkovac, Bijelo Polje, Pljevlja, Boljaniće, Žabljak, Šavnik, Kapino Polje, Bogetiće, Danilograd, Viluse, Spuž i Grahovo. Predstave putujućeg pozorišta gledalo je oko 25.000 ljudi. (*Isto*)

¹²⁵⁸ *Pobjeda*, 8. decembar 1946, 6.

¹²⁵⁹ *Pobjeda*, 21. jul 1946, 1946, 4; *Pobjeda*, 7. septembar 1946, 6.

ruralnim sredinama u ovom dijelu Crne Gore koje posjetio putujući bioskop.¹²⁶⁰ S druge strane, u sjeveroistočnim krajevima Crne Gore, bioskopske predstave za čak osnovnih i srednjih škola, izvođene su samo u mjestima koja su imala struju (Andrijevića, Gusinje, Plav).¹²⁶¹ Budući da u ostalim krajevima ovog sreza nijesu postojali tehnički uslovi za emitovanje filmskih projekcija, značajan dio albanske populacije nije imao prilike da gleda sovjetske filmove, čija je uloga u promovisanju socijalističkih ideja bila od neprocjenjivog značaja.

Iako su vlasti u cilju unaprijeđenja kulturno-prosvjetnog života u albanskim krajevima odredile putujući bioskop, koji je trebao da obiđe „sva sela sa našim manjinama“,¹²⁶² zbog loše saobraćajne povezanosti sa najbližim urbanim sredinama, na seoskom području nastanjenom Albancima godinama nakon rata nijesu prikazivane filmske projekcije. Naprotiv, na području barskog sreza do aprila 1948. godine u albanskim selima nije bio prikazan „nijedan ton film ni žurnal na šiptarskom jeziku“, iako su u nekim mjestima postojali uslovi za emitivanje filmskih projekcija (Ulcinj, Vladimir, Štoj). Pored loših saobraćajnih veza i tehničkih nedostataka, po svemu sudeći, glavni razlog zbog kojih na ruralnom području nastanjenom Albancima nijesu dolazili putujući bioskopi, bio je nedostatak filmova i žurnala na albanskom jeziku.¹²⁶³ No, sve da su putujući bioskopi redovnije posjećivali albanske krajeve, zbog visokog udjela analfabetske populacije, i jezičke barijere kao realne prepreke za razumijevanje poruka koje šalje film, izuzev vizuelnog, upitno je da li bi i kakav ideološko-proganadni i vaspitni efekat filmovi ostavili na albansku populaciju.

¹²⁶⁰ DACG, MP RS NRCG 1947, f-21, 698/1, L. Vukčević, povjerenik kulturno-prosvjetnog Odsjeka SNO Titograd – Ministarstvu prosvjete, 9. april.

¹²⁶¹ DACG, MP RS NRCG 1947, f-21, 800/1, N. Čulafić, referent Izvršnog odbora SNO Andrijevića – Ministarstvu prosvjete, 9. jun. U andrijevičkom srezu đacima osnovnih škola, gimnazije i ženske zanatske škole prikazan je „naš uski film“. (*Isto*)

¹²⁶² *Pobjeda*, 23. mart 1947, 6.

¹²⁶³ DACG, MP RS 1948, f-35, 607/1, I. Marović, zastupnik povjerenika prosvjetnog Odsjeka SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 10. april. U izvještaju upućenom Ministarstvu prosvjete krajem aprila 1948. godine, povjerenik za prosvjetu i kulturu SNO Titograd navodi da „putujući bioskopi slabo posjećuju selo, osobito u posljednje vrijeme“. (DACG, MP RS NRCG 1948, f-35, 601/1, S. Vešović, povjerenik kulturno-prosvjetnog Odsjeka SNO Titograd – Ministarstvu prosvjete, 27. april; Nešto bolje prilike bile su u andrijevičkom srezu, gdje je organizovano nešto redovnije „opsluživanje sela sa filmovima ...preko putujućih bioskopa“ (DACG, MP RS NRCG 1948, f-35, 655/1, V. Đukić, referent prosvjetnog odsjeka SNO Andrijevića – Ministarstvu prosvjete, 5. maj)

Ali, problem je što brojni izveštaji o radu na narodnom prosvjećivanju koje su povjerenici sreskih kulturno-prosvjetnih odsjeka slali Ministarstvu prosvjete, ukazuju da putujući bioskopi ne dolaze u pojedine krajeve Crne Gore. Tako se u jednom izvještaju ističe, da putujući bioskop tokom novembra 1948. nijesu posjećivali barski srez, iako je na ovom terenu potreba za obilaskom „šiptarskih naselja pored puta“ bila mnogo veća od drugih mjesta.¹²⁶⁴ Kako se, po ovom pitanju, stanje nije značajnije promijenilo na bolje ni kasnije, film kao „moćno vaspitno sredstvo“ u albanskim krajevima slabo je korišćen.¹²⁶⁵ Stoga je upitno kakav je uticaj imao film, kao važno ideološko-političko sredstvo za indoktrinaciju narodnih masa i nametanja ideja socijalizma, u prvim godinama nakon rata na albansku populaciju u Crnoj Gori.

U urbanim sredinama emitovanje filmova u principu odvijalo se bez većih problema, budući da je nakon rata u Crnoj Gori postojala razgranata bioskopska mreža, koja je do sredine 1949. imala 23 stalna i 3 putujuća bioskopa.¹²⁶⁶ U krajevima u kojima su živjeli i gravitirali Albanci, prvi bioskop otvoren je februara 1946. u Baru („Pobjeda“, 250 sjedišta). Naredne godine (1947), u Gusinju je počeo da radi bioskop „Zvijezda“, dok su 1948. otvoreni bioskopi u Ulcinju („Crvena zvijezda“) i Plavu („Jedinstvo“). Pored stalnog bioskopa u Ulcinju (400 stolica), Ministarstvo prosvjete Crne Gore dodijelilo je kolektivu ulcinjske Solane aparaturu za putujući bioskop („Rad“).¹²⁶⁷ Tako su uglavnom u svim većim mjestima u kojima su živjeli i gravitirali Albanci bili otvoreni bioskopi, što je emancipaciju i formiranje kulturnog i sekularnog identiteta albanskog stanovništva bilo od velikog značaja.

¹²⁶⁴ DACG, MPRS NRCG 1948, f-38, 1496/1, I. Marović, zastupnik povjerenika prosvjetnog Odsjeka SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 4. decembar.

¹²⁶⁵ *Pobjeda*, 28. maj 1948, 1.

¹²⁶⁶ DACG, MPRS NRCG 1949, f-47, 658/3, N. Raičević – Ministarstvu prosvjete, bez datuma. Od stalnih bioskopa na Cetinju su radili bioskopi „Sloboda“ i bioskop „Pionir“ (namjenjen pionirima), dok je u Kotoru postojao bioskop „Boka“ i bioskop u Dječjem domu. U ostalim dijelovima Crne Gore stalni bioskopi postojali su u: Titogradu („Kultura“), Rijeci Crnojevića („Prosvjeta“), Danilovgradu („Zeta“), Nikšiću („Napredak“), Kolašinu („Tara“), Andrijevići („Partizan“), Plavu („Jedinstvo“), Gusinju („Zvijezda“), Beranama („13. jul“), Bijelom Polju („Iskra“), Pljevljima („1. decembar“), Ulcinju („Crvena Zvijezda“), Baru („Pobjeda“), Budvi („Proleter“), Tivtu („Budućnost“), Risnu („Udarnik“), Bijeloj („Petar Mandić“), Kumboru („Jadran“) i Herceg Novom („Orjen“). Putujući bioskopi postojali su pri SNO-Kotor, Vojnoj pošti u Herceg Novom i ulcinjskoj Solani (bioskop „Rad“). (*Isto*); A. Prekić, *Crvena ideja Crne Gore*, 269-270.

¹²⁶⁷ DACG, MPRS NRCG 1949, f-48, 882/1, N. Čulafić, povjerenik za prosvjetu i kulturu SNO Andrijevića – Ministarstvu prosvjete, 16. septembar; DACG, MPRS NRCG 1949, f-47, 658/3, N. Raičević – Ministarstvu prosvjete, bez datuma; *Bar grad pod Rumijom*, Bar, 1984, 158; Ž. Milović, *Bar s druge strane ogledala*, 280; *Pobjeda*, 4. mart 1948, 2; *Pobjeda*, 24. mart 1948, 2.

Posebno se radom isticao bioskop u Baru, koji je u organizacionom i propagandnom smislu bio jedan od najboljih bioskopa u Crnoj Gori. Bioskop „Crvena zvijezda“ u Ulcinju radio je u sklopu Varoškog privrednog preduzeća, a nalazio se u novosagrađenom Domu kulture. Bioskop „Zvijezda“ u Gusinju nalazio se u zgradi Gimnazije, čija je sala bila „dosta pogodna za rad“, dok je bioskop „Jedinstvo“ u Plavu, radio u veoma lošim uslovima. No, uprkos prostornim, tehničkim, kadrovskim, organizacionim, propagandnim i drugim problemima koji su onemogućavali da rad bioskopa u poslijeratnom periodu bude bolji, iz godine u godinu broj posjetilaca u Crnoj Gori je drastično rastao. Posebno se dobrim posjetama isticao bioskop u Baru, čije su filmske predstave pored urbane publike, gledali brojni žitelji sa seoskog područja, među kojima je bilo dosta žena muslimanske vjeroispovjesti. Na odličan prijem kod publike naišao je sovjetski ratni film „Slavica“, koji je, prema podacima *Pobjede*, 1947. u Baru emitovan 11 puta. Dobra posjećenost ovog bioskopa bila je posljedica savjesnog rada filmske sekcije Doma kulture, koja je imala svoje povjerenike u svim obližnjim selima, koji su mjesec dana unaprijed dobijali plan programa koji će se prikazivati. U Ulcinju zalaganje filmske sekcije u organizacionom i propagnadnom smislu bilo je slabije nego u Baru. Ali, uprkos tome, februara 1948. godine 11 predstva i 6 filmova u ulcinjskom bioskopu gledalo je 3.013 osoba, što je za malu sredinu kao što je bila ulcinjska, bila odlična posjećenost. Posebno je ohrabrivalo to što je publika pokazivala veliko interesovanje za sovjetske ratne filmove, koji su za vaspitavanje narodnih masa u patriotskom i socijalističkom duhu bili od prvorazrednog značaja.¹²⁶⁸ Dobra posjeta

¹²⁶⁸ DACG, MPRS NCRG 1949, f-47, 658/3, N. Raičević – Ministarstvu prosvjete, bez datuma; *Pobjeda*, 24. mart 1948, 2; *Pobjeda*, 27. jun 1948, 2. Tokom prve godine rada ovog bioskopa posjeta bioskopu u Baru nije bila na zavidnim nivou, što je bila posljedica geografije terena, udaljenosti naselja i nedostatka prevoznih sredstava za prevoz putnika. U prilog tome svjedoči podatak da je novembra 1946. filmove: „Čarobnjak iz Oza“ (sa žurnalom), „Mladić iz našeg grada“ (sa žurnalom – prikazivan 2 puta), „U ime naroda“ (sa žurnalom – prikazivan 2 puta), „Dvoboj“ (sa žurnalom), „Čovjek br. 217“, „Zoja“ (prikazivan 2 puta) i „Slon i djevojčica“, gledalo 1.049 gradana i učenika. (DACG, MPRS NRCG 1946, f-13, 1387/1, I. Marović, povjerenik kulturno-prosvjetnog Odsjeka SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 4. decembar); U titogradskom srezu tokom novembra 1946. na seoskom terenu nije prikazan ni jedan film. (DACG, MPRS 1946, f-13, 1428/1, L. Vukčević, povjerenik kulturno-prosvjetnog Odsjeka SNO Titograd – Ministarstvu prosvjete, 9. decembar); Tokom 1947. bioskop „Pobjeda“ u Baru je posjetilo je 28.108 gledalaca, čim je norma bila prebačena za 250%. Ukupno su u ovom bioskopu te godine prikazana 84 filma sa 183 predstave. Posebno interesovanje publika je pokazivala za sovjetskim i domaćim filmovima. Film „Zakletvu“ gledalo 1.042 gledaoca, dok su film „Slavica“, koji je prikazivan 9 puta, gledale 1.072 osobe. Tokom prva tri mjeseca 1948. na 19 filmskih predstava prikazano je u ovom bioskopu 7 filmova, koje je gledalo 2.764 ljudi. (*Pobjeda*, 7. januar 1948, 2; *Pobjeda*, 18. april 1948, 2); A. Prekić, *Crvena ideja Crne Gore*, 270.

bioskopima zabilježena je i u narednom periodu. Tako je jula 1948. bioskop u Ulcinju posjetilo gotovo hiljadu ljudi više (3.887 osoba) nego početkom godine. Od toga je domaći film „Živjeće ovaj narod“, gledalo 1.309 osoba. Velika posjeta i dobar utisak koji je ovaj film ostavio na publiku, bio je utoliko značajniji jer u tom periodu nijesu bile organizovane kolektivne posjete seoskog stanovništva (izuzev za film „Živjeće ovaj narod“).¹²⁶⁹ Istina, zbog čestih tehničkih problema, nedovoljne angažovanosti filmske sekcije, kao i sezone poljskih radova, posjeta bioskopa varirala je tokom godine.¹²⁷⁰ Slično je bilo i u drugim sredinama, gdje se zbog čestih tehničkih kvarova dešavalo da bioskopi po više mjeseci obustave rad. Iako je u radu bioskopa nakon rata bilo dosta problema, tokom prve polovine 1948. godine 4 putujuća i 19 stalnih bioskopa u Crnoj Gori, prikazali su 2.767 filmskih predstava koje je posjetilo 626.234 lica, što je bila izvanredna posjeta.¹²⁷¹ Do kraja godine (1948) posjeta bioskopima u Crnoj Gori premašila je milion gledalaca. To govori da se u poređenju sa 1947. godinom, posjeta bioskopima u Crnoj Gori uvećala se za više od 150%. Iako je bila i teritorijalno i populaciono najmanja jugoslovenska republika, interesantno, da je Crna Gora po broju bioskopa po glavi stanovnika zauzimala prvo mjesto u Jugoslaviji. Tako je u južnom dijelu Crne Gore nakon rata jedan bioskop dolazio je na oko 12.000, a na sjeveru rebulike na oko 24.000 ljudi.¹²⁷²

Ako je suditi po ovim parametrima rad bioskopa u Crnoj Gori u poslijeratnom periodu bio je veoma dobar. Iako su podaci o posjetama bioskopima stvarale utisak da

¹²⁶⁹ DACG, MPRS NRCG 1948, f-37, 1101/1, prosvjetni Odsjek SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 9. avgust. Tokom jula 1948. bioskop u Ulcinju prikazao je 8 filmova i 19 predstava. (*Isto*); *Pobjeda*, 4. avgust 1948, 2. Za film „Živjeće ovaj narod“ „uprava bioskopa na vrijeme je obavijestila sve ustanove, organizacije i obližnja sela, tako da je posjeta bila veća od svih dosadašnjih. Film je ostavio dobar utisak.“ (*Isto*); Tokom decembra 1948. film „Živjeće ovaj narod“ putujući bioskop prikazao je u 13 mjesta barskog sreza. Film je izazvao veliko interesovanje publike. (DACG, MPRS NCG 1949, f-45, 20/2, I. Marović, zastupnik povjerenika za prosvjetu i kulturu SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 5. januar.

¹²⁷⁰ DACG, MPRS NRCG 1948, f-35, 679/1, I. Marović, zastupnik povjerenika prosvjetnog Odsjeka SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 8. maj. Aprila 1948. zbog kvara na aparaturi 4 predstave i 8 filmova, koji su prikazani u ulcinjskom bioskopu gledalo je 1.383 osobe. (*Isto*); Avgusta 1948. godine 6 filmova i 11 predstava gledalo je u Ulcinju 1.773 ljudi. Tri mjeseca kasnije 9 filmova gledalo je 2.050 osoba. (DACG, MPRS NRCG 1948, f-37, 1193/1, I. Marović, zastupnik povjerenika prosvjetnog Odsjeka SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 8. septembar; DACG, MPRS NRCG 1948, f-38, 1496/1, zastupnik povjerenika prosvjetnog Odsjeka SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 4. decembar)

¹²⁷¹ *Pobjeda*, 4. avgust 1948, 2. Devetnaest stalnih bioskopa tokom prve polovine 1948. prikazalo je 2.447 filmskih predstava, koje je gledalo više od pola miliona ljudi. Četiri putujuća bioskopa u 286 sela i mjesta širom Crne Gore prikazala su 320 predstava, kojima je prisustvovalo 113.558 posjetilaca. (*Isto*)

¹²⁷² A. Prekić, *Crvena ideja Crne Gore*, 270.

kod publike vladala veliko interesovanje za filmskim projekcijama, kao i da je rad bioskopa iz godine u godinu bio sve bolji, ekipa Ministarstva prosvjete koja je 1949. obišla bioskope u Crnoj Gori konstatovala je da je stanje u crnogorskim bioskopima bilo „vrlo loše“. Najznačajnije primjedbe ekipe koja je kontrolisala rad bioskopa bile su, da dužnost poslovođa bioskopa obavljaju nestručne osobe, da je propaganda filma bila slaba, da su bioskopske sale neuredne, neprovjetrene i prljave (stolice u lošem stanju), raspored sjedišta nepravilan, da mjesta nijesu bila numerisana, da su tehnički kvarovi izazivali višemjesečne zastoje u radu, da su se bioskopske karte prodavale skuplje od nominalne vrijednosti... Ovi problemi, a najviše loša propaganda filma, doveli su do toga da broj posjetilaca vremenom počne da opada, posebno kada su se prikazivali domaći filmovi. U krajevima nastanjenim Albancima, kontrolom je utvrđeno da bioskop „Crvena zvijezda“ u Ulcinju imao najbolje uslove za rad. Štaviše, bioskopska sala je bila udobna, kabina propisna, kinooperater se zalagao u radu, a da bi se relaksiranije gledao film neophodno je bilo „što prije postaviti kosi podijum“. Ako se izuzmu neki tehnički nedostaci koje je trebalo nadomjestiti, uslovi za gledanje filmskih predstava bili su veoma dobri. No, budući da je radom bioskopa honorarno rukovodio knjigovođa ulcinjske Solane, koji se nesavjesno odnosio prema poslu, zbog neizmirenih dugova iz prethodne godine, neredovne isplate osoblja, nedozvoljene prodaje karata i „slabe i neukusne“ reklame, u radu ovog bioskopa bilo je mnogo problema. U ideološkom smislu bioskop „Crvena zvijezda“ iz Ulcinja bio je antireklama socijalističkoj vlasti, budući da su se nakon rata u njemu puštale gramofonske ploče iz doba italijanske okupacije („Vinceremo“). Ali, najveći problem predstavljalo je to što je muslimansko stanovništvo slabo posjećivalo filmske predstave, što govori da se teško odricalo socijalno zatvorenog, patrijarhalnog i navikavalo na sekularni način života. Uprkos lošim ideološkim porukama, određenim tehničkim nedostacima i problemima finansijske prirode, u poređenju sa drugim sredinama u kojima je dominantno živjelo mješovito muslimansko-albansko stanovništvo, bioskop u Ulcinju bio je ozbiljna kinematografska institucija. Posebno kada se poredi sa bioskopom u Gusinju, koji je sa nečistim i neprovjetrenim prostorijama, slomljenim i razbacanim stolicama po sali, ličio na sve samo ne na instituciju kulture. Tako je usljed neurednosti i haotične unutrašnjosti, slabe reklame filma, zauzetosti poslovođe koji je bio zapošljen u Narodnom odboru, posjeta ovom bioskopu, koji je bio

„prepušten sam sebi“, počela da opada. Jedino je vrijedna pomena bila dobra bioskopska sala. No, koliko god da su u ovom bioskopu uslovi za rad bili poražavajući, u gorem stanju se nalazio bioskop „Jedinstvo“ u Plavu, koji nije ispunjavao gotovo ni jedan uslov za rad. Sve da u ostalim krajevima Crne Gore nije bilo sličnih problema, vlast je imala dosta razloga da bude zabrinuta zbog rada bioskopa u mješovitim etničkim i vjerskim sredinama, s obzirom da su posjete seoskog stanovništva i omladine, u odnosu na 1948. počele značajno počele da opadaju (izuzev u Baru).¹²⁷³

Pad interesovanja publike za bioskopske predstave podudara se sa slabljenjem uticaja sovjetske kinematografije, koju nakon sukoba Jugoslavije sa državama IB-a od 1949. sve više potiskuje jugoslovenska i zapadnoevropska kinematografija (evropska i holivudska).¹²⁷⁴ Posebno je „slabo“ interesovanje publika pokazivala za domaćim dokumentarnim filmovima, čiji je značaj za političko-kulturni odgoj, uzdizanje, propagandu i mobilizaciju masa bio od iste važnosti kao i štampa. S druge strane, putujući bioskopi brojno ni tehnički nijesu bili u stanju da ublaže trend pada interesovanja publike za emitovanjem filmskih projekcija, budući da je od tri putujuća bioskopa radio samo jedan (i on je bio dotrajalom stanju).¹²⁷⁵

Iako je pri ulcinjskoj Solani postojao jedan putujući bioskop, tokom 1949. pratkično nije bilo posjeta ruralnom području. Istina, bioskop u Ulcinju radio je bez prestanka, ali posjeta gledalaca nije bila na nivou iz 1948. godine. Štaviše, tokom nekih mjeseci posjeta nije uopšte zadovoljavala.¹²⁷⁶ Uprkos tome, broj gledalaca na

¹²⁷³ DACG, MP RS NRCG 1949, f-47, 658/1, S. Bujišić, načelnik Ministarstva prosvjete – svim Povjereništva za prosvjetu i kulturu Sreskih i Gradskih narodnih odbora, 2. jul; DACG, MP RS NRCG 1949, f-47, 658/3, N. Raičević – Ministarstvu prosvjete, bez datuma. Sala bioskopa u Plavu bila „je nepodesna i nepropisna, nečista i neredovno se provjetrava. Poslovoda ovog bioskopa je otpušten, tako da sve dužnosti u bioskopu vrši kinooperater i jedan vratar. Kinooperater Veljić Vasilije ne može se snaći u dalji rad ovog bioskopa. Mašine sa kojom radi bioskop je u neispravnom stanju, te je potrebno dati na opravku. U kabini nedostaje oprema za gašenje požara, sanduk za smještaj filmova i propisna instalacija. Bioskopu se ne poklanja dovoljno pažnje od AOR-a na što im treba skrenuti pažnju. Reklama filma je slaba, a reklamnih izloga uopšte nema.“ (*Isto*)

¹²⁷⁴ A. Prekić, *Crvena ideja Crne Gore*, 268.

¹²⁷⁵ *Isto*, 440; DACG, MP RS NRCG 1949, f-47, 658/3, N. Raičević – Ministarstvu prosvjete, bez datuma. Prema planu, Crna Gora je trebala da ima 7 pokretnih i 26 stalnih bioskopa. (*Isto*)

¹²⁷⁶ DACG, MP RS NRCG 1949, f-45, 273/1, J. Savović, povjerenik za prosvjetu i kulturu SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 4. mart. U februaru 1949. posjeta bioskopu u Ulcinju nije zadovoljavala; DACG, MP RS NRCG 1949, f-46, 599/1, J. Savović, povjerenik za prosvjetu i kulturu SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 7. jun. Nešto bolja posjećenost zabilježena je tokom maja 1949. godine, kada je 7 filmova bioskopu „Crvena zvijezda“ posjetilo 2.193 ljudi. (*Isto*)

republičkom nivou svake je godine konstantno rastao. Tako je tokom većeg dijela 1950. u Crnoj Gori 4.818 filmskih predstava gledalo je 855.422 ljudi,¹²⁷⁷ što je otprilike bio istovjetna posjeta kao tokom prvih 11 mjeseci 1948. godine (883.429).¹²⁷⁸ Ali, ako se ima u vidu da je 1950. prikazano oko 2.000 predstava više nego dvije godine ranije, kao i da je broj posjeta putujućih bioskopa bio dvostruko veći nego 1948. godine, impresivan broj posjetilaca nije bila posljedica povećanog interesovanja publike već značajano većeg broja emitovanih filmskih i projekcija putujućih bioskopa, koje su imale prosječnu gledanost. Tako su pompezne brojke stvarale privid da interesovanje publike za filmskim projekcijama raste, iako u praksi nije bilo tako. Uprkos značaju koje su filmske projekcije imale u oblikovanju svijesti i kulturnom uzdizanja nadornih masa, evidentno je bilo da nakon početne euforije prvih poratnih godina interesovanje za filmom počelo da opada.

Zbog loše saobraćajne infrastrukture i nepostojanja tehničkih uslova za prikazivanje filmskih predstava, posjeta putujućih bioskopa albanskim krajevima početkom pedesetih godina 20. vijeka nije se bitnije promijenila u odnosu na prve poratne godine. Naprotiv, u maršuti putujućeg bioskopa „Prosvjeta“, koji je od kraja aprila do sredine juna 1950. trebao da posjeti šest crnogorskih srezova, izuzev u jednom selu andrijevičkog sreza (Vojno Selo), u kome je živio dio albanske populacije, nije bila predviđena posjeta ostalim selima u kojem su živjeli Albanci.¹²⁷⁹ Razloge tome vjerovatno treba tražiti u nepostojanju uslova za posjetu putujućeg bioskopa (loša saobraćajna povezanost, nedostatak električne energije...), kao i činjenici da su putujući bioskopi rijetko posjećivali pojedine krajeve Crne Gore. Jedan od takvih bio je barski srez, u kome većina albanskih sela do kraja 1951. „još nije imalo prilike da gleda film“. Iako su krajem 1950. započete pripreme za otvaranje stalnog bioskopa u nekim krajevima barskog sreza nastanjenog Albancima (Vladimir), kao „i za posjetu putujućeg bioskopa“ albanskim selima (Ostrosu, Šestanima), zbog spore dinamike radova, nedostatka stručnog kadra, tehničkih uređaja za prikazivanje filmova, dobar dio albanske populacije godinama

¹²⁷⁷ *Pobjeda*, 8. novembar 1950, 3-4. U Crnoj Gori 1950. radila su 23 stalna i 6 putujućih bioskopa. (*Isto*); Prema nekim podacima, s kraja 1950. u Crnoj Gori radila su 24 stalna i 6 putujućih bioskopa. (*Pobjeda*, 19. decembar 1950, 2)

¹²⁷⁸ A. Prekić, *Crvena ideja Crne Gore*, 270.

¹²⁷⁹ DACG, MPRS NRCG 1950, f-59, 1217/1, maršuta putujućeg bioskopa „Prosvjeta“, 24. april. Planom maršute bilo je predviđeno da ovaj putujući bioskop posjeti: titogradski, ivangradski, kolašinski, andrijevički, bjelopoljski i cetinjski srez. Posjeta Vojnom Selu bila je predviđena za 29. maj. U titogradskom srezu u ovom periodu ni jedno albansko selo nije bilo uvršteno u plan maršute. (*Isto*)

nakon rata nije imao prilike da odgleda film. To nije bio slučaj samo sa zabačenim krajevima ovog sreza, budući da su u zaleđu Ulcinja početkom 1952. postojala brojna sela koja putujući bioskop „nije nijedanput“ posjetio.¹²⁸⁰ Ni naredne 1953. godine, na prostoru barskog sreza zbog loših saobraćajnih veza veliki dio stanovništva nije imao prilike da vidi film, pozorište i druge kulturne manifestacije.¹²⁸¹ Za razliku od nemalog broja Albanaca u Crnoj Gori koji godinama nakon rata nijesu imali prilike da prisustvuju kulturnim manifestacijama, čini se da je do 1948. vlast u Jugoslaviji više brinula o Albancima u Albaniji nego u Jugoslaviji. U prilog tome svjedoči podatak da je još krajem 1946. i početkom 1947. Komitet za kinematografiju Vlade FNRJ uputio u Albaniju 52. i 53. dokumentarni film „Albanija“, sinhronizovane na albanskom jeziku,¹²⁸² što je za nemali dio albanske populacije u Crnoj Gori, koja zadugo nakon rata nije imala prilike da gleda bilo kakva filmska ostvarenja bilo nezamislivo.

Na području titogradskog sreza nastanjenom Albancima (Tuzi), kino-aparatura nabavljena je početkom pedesetih (najverovatnije krajem 1952) ali do kraja januara 1953. godine, prema nekim izvorima, nije emitovala filmove. Pored kino-aparature početkom 1953. očekivala se nabavka dva kino-projektora, koji su trebali da unaprijede kulturni život albanske populacije ovog kraja.¹²⁸³

Ambizioni projekat o osnivanju stalnog bioskopa na seoskom terenu barskog kraja nastanjenog Albancima (Vladimir), početkom 1954. nije bio okončan, iako je bila nabavljena kinoparatura sa pratećom opremom. Istina, početak rada ovog bioskopa privodio se kraju, a do sredine 1954. očekivalo se da će otpočeti sa radom i bioskop u zaleđu Bara (Virpazar), koji je bio pogodan za organizovane posjete dijela albanske populacije (Šestani). Tako je od oslobođenja do sredine pedesetih godina 20. vijeka u barskom srezu otvoreno šest stalnih bioskopa, a nabavljena je bila jedna pokretna aparatura za prikazivanje filmskih predstava u zabačenim albanskim mjestima ovoga

¹²⁸⁰ DACG, MPRS NRCG 1951, f-63, 137/1, B. Zec, predsjednik Savjeta za prosvjetu i kulturu SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 8. januar. Pored stalnog bioskopa u Vladimiru, vlast je započela pripreme za otvaranje bioskopa u Petrovcu i Virpazaru. (*Isto*; *Pobjeda*, 5. januar 1951, 2); *Pobjeda*, 27. januar 1951, 2; *Pobjeda*, 22. februar 1952, 4.

¹²⁸¹ D. Bojković, *Komunistička partija Jugoslavije i albansko pitanje u Jugoslaviji 1919-1946*, 240.

¹²⁸² B. Slavković, *Jugoslovensko-albanska saradnja u oblasti kulture, nauke i prosvete 1945-1948*, 122.

¹²⁸³ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1953, k. 30, 717, izvještaj sa IX Sreske konferencije Saveza komunista Jugoslavije Titograd, 26. januar.

kraja (Krajina, Šestani, Anamal...).¹²⁸⁴ Ovaj podatak ukazuje da se tek od sredine pedesetih godina 20. vijeka počinju stvarati pretpostavke da se filmske predstave prikazuju i u najudaljenijim selima barskog sreza u kojima su živjeli Albanci, dok su posjete putujućih bioskopa, sa izuzetkom bioskopa Crvenog krsta, bile i dalje izuzetno rijetke.¹²⁸⁵ Imajući to u vidu, kao i činjenicu da je većina Albanaca živjela na sesokom terenu, uticaj filma na emancipaciju albanskog populacije prvih deset godina nakon rata bio je skroman.

U Ulcinju i većim mjestima nastanjenim Albancima u kojima su živjeli Albanci stanje je bilo znatno bolje, iako u principu zbog brojnih organizacionih propusta, bioskopi u Crnoj Gori nijesu imali ni izbliza „onu kulturno-prosvjetnu i zabavanu ulogu koju inače imaju“. Naprotiv, Uprave bioskopa ili preduzeća u čijem su sklopu poslovali, brigu o unaprijeđenju rada bioskopa prepustile su Ministarstvu prosvjete (Savjetu za prosvjetu i kulturu). Po tome su bioskopi u Crnoj Gori umnogome zaostajali za drugim jugoslovenskim republikama. Poseban problem je što Povjereništva za prosvjetu (kasnije za prosvjetu i kulturu) sreskih i gradskih narodnih odbora, pod čijim su se nadzorom nalazili bioskopi od 1946. godine, u bioskopima nijesu prepoznali „žarišta za kulturno-prosvjetni rad u masama“. Od ukidanja budžetskih dotacija potpuno se zanemaruje njihov rad, nakon čega bioskopi postaju „pastorčad“ sreskih savjeta za prosvjetu i kulturu, komunalnih, zanatskih i ostalih preduzeća, organizacija i društva, zavisno od toga u čijoj su nadležnosti bili. Rad putujućih bioskopa, o kojima se gotovo ništa nije znalo, naročito je zabrivanjao. Takvom stanju u razvoju kinematografije u Crnoj Gori umnogome doprinio uglavnom nesposoban rukovodeći kadar, potcjenjivački odnos nadležnih, nesavjestan i neodgovoran rad dijela osoblja, koji su doveli do toga da izuzev nekoliko

¹²⁸⁴ *Pobjeda*, 17. januar 1954, 7. U barskom srezu do početka 1954. postojali su bioskopi u: Baru, Ulcinju, Petrovcu, Starom Baru, a do sredine te godine očekivalo se otvaranje bioskopa u selu Vladimiru i Virpazaru. (*Isto*); Otvaranje bioskopa u selu Vladimir godinama je prolongirala izgradnja zadrugnog doma, nedostatak stručnog kadra i električne centrale. Povodom planova o otvaranju stalnih bioskopa u Virpazaru, Vladimiru i Petrovcu, prosvjetni Odsjek Gradskog narodnog odbora Ulcinj aprila 1951. naložio je Gradskom komitetu omladine da pronade mladiće sa završenom vojnom obavezom, koji bi se tokom te godine uputili da pohađaju kurs za kinooperatore u Beogradu. Povodom otvaranja bioskopa u Vladimiru, na prijedlog SNO Bar, zamjenik ministra prosvjete početkom avgusta 1952. donio je rješenje, da bioskop „Crvena zvijezda“ u Ulcinju ovom bioskopu ustupi 150 pokretnih stolica. (DACG, AOUL, GNOUL 1951, k. 12, 5200, Prosvjetni odsjek GNO Ulcinj – Gradskom komitetu narodne omladine Ulcinj, 13. april; DACG, SPK 1952, f-9, 1280/2, rješenje zamjenika ministra prosvjete, 2. avgusta; *Pobjeda*, 8. januar 1950, 5; *Pobjeda*, 27. septembar 1951, 2)

¹²⁸⁵ *Pobjeda*, 27. septembar 1951, 2.

bioskopa „svi ostali rade sa gubitkom“. Gubici u poslovanju bili su posljedica neorganizovanog rada, a poskupljenje cijena ulaznica, slaba reklama, neuredne sale, neispravnost tehničkih uređaja i neredovne predstave, odbijali su publiku da posjećuje bioskope.¹²⁸⁶ Štaviše, u nekim u mjestima andrijevičkog sreza uprkos dobrim uslovima za rad, kinoaparatura se godinama nije koristila jer nije bilo kinooperatera (Murino, Plav).¹²⁸⁷ To potvrđuje da rast broj gledalaca iz godine u godinu poslije rata nije bio rezultat velikog interesovanja već ogromnog broja emitovanih filmskih predstava,¹²⁸⁸ koje je su imale prosječnu gledalanost.

Tako je 1953. u bioskopu „Crvena zvijezda“ u Ulcinju prikazano 207 filmskih predstava, koje je gledalo je 23.504 osobe. To govori da je u prosjeku jednu predstavu u Ulcinju gledalo 113 ljudi. Budući, da je priredbe amaterskih kulturno-umjetničkih grupa u Ulcinju nakon rata u prosjeku pratilo od 200-250 ljudi, to je bio solidna posjeta. Štaviše, tokom nekih mjeseci prosječna posjećenost bioskopima bila je za oko trideset ljudi manja od godišnjeg prosjeka.¹²⁸⁹ U ostalim dijelovima barskog sreza, istina, posjećenost bioskopima 1953. bila je za oko dvadeset osoba viša nego u Ulcinju.¹²⁹⁰ Ovi podaci nedvosmisleno pokazuju da uprkos velikom broju predstava, prosječna posjećenost publike bila daleko od impresivnih brojki, koje su svjedočile da interesovanje za filmskim projekcijama konstantno raste. To naravno ne može osporiti činjenicu, da su vlasti tokom prve decenije rata stvorile veliku bioskopsku mrežu i kulturu kod stanovništva da posjećuju bioskop. U odnosu na međuratni period, kada je samo u većim sreskim centrima radio „mali broj privatnih bioskopa“, nakon rata u svim krajevima Crne

¹²⁸⁶ *Pobjeda*, 3. jul 1952, 3.

¹²⁸⁷ *Pobjeda*, 28. februar 1951, 2.

¹²⁸⁸ DACG, SPK 1953, f-16, 575/21, prosvjetno-kulturno i naučna djelatnost u Crnoj Gori od oslobođenja do kraja 1953, 5. novembar. Tokom 1951. godine 25 stalnih i 5 putujućih bioskopa prikazalo je u Crnoj Gori 5.083 predstava, koje je posjetilo 1.059.058 gledalaca. (*Isto*)

¹²⁸⁹ DACG, AOUL, GNOUL 1954, k. 33, bez broja, pregled broja bioskopskih predstava i posjetilaca u bioskopu „Crvena zvijezda“ u Ulcinju u 1953. godine. Januara te godine 19 predstava gledalo je 2.387 ljudi; u februaru gledalo je 989 ljudi (8 predstava); martu 706 ljudi (6 predstava); aprilu 2.198 (17 predstava); maju 1.659 (18 predstava); junu 2.343 (22 predstave); julu 1.963 (18 predstava); avgustu 2.838 (20 predstava); septembru 2.071 (24 predstave); oktobru 1.874 (16 predstava); novembru 1.950 (18 predstava) i decembru 2.525 (21 predstava). (*Isto*)

¹²⁹⁰ DACG, AOBR, SNOBR 1954, k. 36, bez broja, izvještaj o radu Narodnog odbora sreza barskog za 1953. godinu, 17. februar. Godine 1953. u barskom srezu 674 predstave gledalo je 88.230 posjetilaca, što je u prosjeku bilo 130,90 ljudi po predstavi. Te godine u u barskom srezu radila su četiri bioskopa. (*Isto*)

Gore otvoreni su bioskopi u džavanom vlasništvu.¹²⁹¹ Izuzev seoskog područja Malesije, u svim većim mjestima u kojima su živjeli Albanci otvoreni su stalni bioskopi. Samo u barskom srezu, do 1955. godine radilo je 6 bioskopa, od kojih su dva bila otvorena u krajevima gdje su živjeli Albanci (Ulcinj, Vladimir). Budući da u albanskim krajevima ranije nijesu bile brojne prosvjetne institucije a kamoli bioskopi, vlast je njihovim otvaranjem i prikazivanjem filmskih predstava dala nesumnjiv doprinos emancipaciji albanskog stanovništva. Prevažodno u Ulcinju, jer su seoski teren rijetko posjećivali „nerentabilni“ putujući bioskopi.¹²⁹² Ali, kako je dominantan broj Albanaca živio na selu, uloga filma u vaspitanju i ideološkom oblikovanju albanske populacije nije bila velika. No, imajući u vidu da do 1945. Albanci u Crnoj Gori nijesu masovno gledali filmske predstave, nesumnjivo da je vlast u prvoj deceniji nakon rata značajno unaprijedila njihov kulturni život. Istina, zbog patrijarhalnih svjetonazora, razuđene geografije terena, loše saobraćajne povezanosti, uspjeh u emitovanju filmskih projekcija nije se mogao porediti sa ostalim sredinama. No, otvaranjem bioskopa u većim ruralnim krajevima i nabavkom kino-aparatura, stvarale su se pretpostavke da se u perspektivi kulturne prilike u albanskim krajevima značajno unaprijede, a filmska umjetnost postane dostupna što većem broju albanske populacije.

¹²⁹¹ DACG, SPK 1953, f-16, 575/21, prosvjetno-kulturno i naučna djelatnost u Crnoj Gori od oslobođenja do kraja 1953, 5. novembar.

¹²⁹² DACG, SPK 1954, f-22, 903/17, upravljanje u školstvu i kulturnim ustanovama u 1954. U toku 1954. u Crnoj Gori radila su 22 stalna i 7 putujućih bioskopa, koji su se slabo koristili.

4. 5. *Emancipacija i položaj Albanci u socijalističkoj Crnoj Gori*

(1945-1955)

Albanci koji su živjeli u Crnoj Gori bili su etnička zajednica sa izrazitim patrijahalnim karakterom i velikim uticajem kulture i tradicije plemenskih zajednica na savremeni život.¹²⁹³ Ulazak albanske nacionalne zajednice u sastav Crne Gore nije značajnije primijenio njen karakter. Ukorijenjene prakse tradicionalnog društva, nedostatak obrazovnih institucija, izrazito visoka nepismenost, onemogućile su svaki ozbiljniji iskorak u procesu emancipacije. U posebno teškom položaju nalazile su se albanske žene, koje su zbog tradicionalnog statusa u zajednici kojom su upravljali muškarci, bile potpuno obespravljene i gotovo izopštene iz najvažnijih društvenih tokova. Uspostavljanjem vlasti Komunističke partije u Crnoj Gori, kao dio širih društvenih reformi, započinje i proces emancipacije albanske nacionalne zajednice. U tom kontekstu, kao dio nove politike Komunističke partije poseban je akcenat bio na položaju žene u društvu, koja u novim okolnostima postaje važan dio socijalističke zajednice. Zapčinje širok i sveobuhvatan proces ideološke indoktrinacije, koji ima za cilj da ovoj populaciji nametne nove kulturne i socijalne obrasce ponašanja, kako bi se Albanke uključile u društveni život nove države. No, zbog snažnog otpora tradicionalne albanske zajednice, rezultati ove politike bili su dosta skromni.

Nakon 1945. socijalistička vlast u Crnoj Gori opredijelila se za „nov pristup“ prema raznim društvenim grupama koje su u međuratnom periodu bile degradirane. „Jedna od tih društvenih kategorija su i žene za koje socijalizam predviđa mjesto u prvim redovima društvenog razvoja“. Nastojeći da u njima dobiju dragocjenog saveznika u izgradnji socijalističkog društva, nova vlast u Crnoj Gori teži da emancipuje i angažuje žene „na novim političkim i privrednim zadacima“. Tako su žene trebale da postanu

¹²⁹³ Ž. Andrijašević, *Balkanski ugao*, 263-265.

važan nosilac društvenih reformi, koje su imale za cilj da ih u potpunosti izjednače sa muškarcima u političkom, ekonomskom, socijalnom i kulturnom smislu.¹²⁹⁴

Položaj žene u albanskoj porodičnoj zajednici u Crnoj Gori, ali i u svim porodičnim zajednicama Albanaca u balkanskim zemljama, imao je i tokom 20. vijeka obilježja, koja su bila gotovo istovjetna i nekoliko vjekova ranije. Komunistička partija Crne Gore nakon 1945. insistirala je na emancipaciji žena, naročito Albanci, nastojeći da ih uključi u društveni i politički život i sruši „konzervativni okvir koji je okruživao život žena zarobljenih patrijarhalnim i konfesionalnim predrasudama“.¹²⁹⁵ Ukazujući na težak položaj albanskih žena, partijska štampa isticala je da su Albance bile apsolutno podređene muškarcima, bez prava odlučivanja, slobode kretanja, prava na izbor. U štampi se piše o primjerima patrijarhalnog života Albanci, u kojima se navodi da su u periodu od 10 do 15 godine života, roditelji zaručivali žensku djecu, dok su neki to radili odmah po njihovom rođenju.¹²⁹⁶ Kada bi se roditelji djevojke o tome dogovorili sa porodicom mladoženje, one nijesu smjele da odbiju udaju. Pravo na raskid zaruka imao je samo muškarac, s tim da roditeljima djevojke isplati ugovorenu novčanu naknadu. Neposredno prije vjenčanja, porodica muškarca plaćala je porodici djevojke izvjesnu novčanu sumu, kojom faktički kupuje ženu za svog muškog člana. Ceremoniju vjenčanja kod Albanaca muslimanske vjeroispovjesti obavljao je hodža, ali bez prisustva djevojke, koju po običaju prije mladoženje nije smio niko da vidi. Muškarci su se prema ženama uglavnom ophodili grubo i nijesu ih oslovljavali imenom.¹²⁹⁷ Ženama čak nije bilo dozvoljeno ni da sa djecom sjede za istim stolom, za kojim sjede muškarci. Ona je morala da stoji i stalno bude spremna da ih služi. Uobičajena je i pojava fizičkog kažnjavanja žene.¹²⁹⁸ Budući da su porodice plaćale ženu koja se udala za njihovog muškog člana, žene su najčešće tretirane - ne kao članovi porodice, nego kao porodična, odnosno, muževljeva svojina.

¹²⁹⁴ Adnan Prekić, *Položaj žene u prvim godinama komunističke vlasti u Crnoj Gori*, „Matica“, br. 67, jesen, Podgorica, 2016, 408-409.

¹²⁹⁵ B. Petranović, *Jugoslavija na razmeđu (1945-1950)*, 290.

¹²⁹⁶ *Naša žena*, br. 5, februar 1945, 8.

¹²⁹⁷ *Pobjeda*, 11. oktobar 1947, 4.

¹²⁹⁸ *Naša žena*, br. 7-8, jul-avgust 1952, 12-13.

Sa ovakvim tradicionalnim običajima, koji se tiču položaja žene, dočekala je albanska nacionalna zajednica u Crnoj Gori, jednoj od šest republika federativne Jugoslavije, završetak Drugog svjetskog rata i uvođenje totalitarnog komunističkog sistema (1945).¹²⁹⁹ Albanci su dominantno bili nastanjeni na seoskom području, saobraćajno i komunikacijski slabo povezanim sa najbližim urbanim sredinama. Nemali broj albanskih sela bio je udaljen od najbližih gradskih sredina i po više sati hoda. Telefonskog saobraćaja nije bilo, a poštanska mreža bila je slabo razvijena. Jedina urbana sredina u kojoj su živjeli Albanci u Crnoj Gori bio je grad Ulcinj, u kome su, prema podacima partijske provenijencije, 1947. navodno činili do 50% ukupnog broja stanovnika.¹³⁰⁰

Pravni položaj albanske nacionalne zajednice definisao je prvi socijalistički Ustav Crne Gore (1946), u kome se navodi da „nacionalne manjine...uživaju pravo i zaštitu svog kulturnog razvitka i slobodne upotrebe svog jezika“ (član 13). Iako su Ustav i zakoni komunističke Jugoslavije garantovali i ženama punu ravnopravnost sa muškarcima u državnom, privrednom i društveno-političkom životu (član 24),¹³⁰¹ u krajevima gdje su živjeli Albanci, žena je bila ravnopravna sa muškarcem samo formalno.¹³⁰² U praksi, granice njenih sloboda određivali su strogi običajni propisi i autoritarna porodica, koja se protivila savremenom načinu života i emancipaciji žena. Tako su uprkos nastojanju vlasti da ih integrišu u društvenu zajednicu, emancipuju i učine ravnopravnim članovima društva, albanske žene sredinom 20. vijeka vijeka živjele načinom života, koji se ni u čemu nije razlikovao od onog u 18. ili 19. vijeku. Činjenica da se Albanke u svakodnevnom životu nijesu izborile za slobodu govora, da su se udavale mimo svoje volje, živjele u kućama sa rešetkama i slično, nedvosmisleno govori da način njihovog života bio duboku prožet duhom prošlih vremena.¹³⁰³

Slijepo privržena patrijarhalnom načinu života, albanska nacionalna zajednica u Crnoj Gori, zanemarivala je obrazovanje. U krajevima nastanjenim Albancima do 1945.

¹²⁹⁹ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 395.

¹³⁰⁰ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1947, k. 4, 42, B. Jančić, zastupnik Sreskog komiteta KPJ Bar – Pokrajinskom komitetu KPJ (Agitprop komisiji), 10. jul.

¹³⁰¹ *Stenografske bilješke Ustavotvorne skupštine NR Crne Gore*, 188.

¹³⁰² *Pobjeda*, 18. novembar 1945, 4.

¹³⁰³ *Pobjeda*, 11. oktobar 1947, 4.

škole su bile rijetkost, dok se nastava u njima izvodila na srpskom jeziku. Zbog običaja da mlade stupaju u bračne odnose, rijetki su bili slučajevi do 1945. da su Albanke pohađale školu. Iako je nakon rata albanska nacionalna zajednica dobila pravo da se obrazuje na maternjem jeziku, patrijarhalna sredina dugo se protivila obrazovanju ženske djece. To je za posljedicu imalo gotovo opštu nepismenost i veliku neprosvjećenost albanske ženske populacije. Pohađanjem redovnog školovanja i opismenjavanjem starije ženske populacije nakon rata, život Albanci počeo je postepeno da izlazi iz tradicionalnih okvira i dobija savremeniji karakter.

Zbog otpora patrijarhalne sredine prema obrazovanju i emancipaciji mlade populacije, Albanci u Crnoj Gori do 1945. nijesu imali svoje institucije i inteligenciju. Najugledniji članovi albanske nacionalne zajednice bili su islamski i rimokatolički sveštenici, koji su kao najobrazovaniji ljudi uživali nesporan autoritet u tim krajevima. Zato su prosvjetne vlasti u Crnoj Gori organizovale pedagoške kurseve za albanske učitelje, na kojima su se oni stručno usavršavali. Od takvog nastavnog kadra u poslijeratnom periodu, počela se stvarati albanska intelektualna elita u Crnoj Gori. Iako su u njoj dominirali muškarci, ohrabrivala je činjenica da među njima bilo i žena, što je samo koju godinu ranije bilo nezamislivo. Tako su na kursu za albanske učitelje, održanom u Ulcinju 1946. godine, od dvadesetak prosvjetnih radnika, učestvovala dvije žene.¹³⁰⁴ Naredne godine bilo ih je četiri, od kojih su tri učiteljice bile rimokatoličke vjeroispovesti, što govori da je odnos rimokatolika prema obrazovanju ženske populacije bio nešto pomirljiviji nego kod muslimana.¹³⁰⁵ Kako se iz godine u godinu otvarao sve veći broj škola na albanskom jeziku, rastao je i broj Albanci koje su zasnivale radni odnos u prosvjeti. Istina, u odnosu na mušku populaciju, one su činile neznatan broj albanskog prosvjetnog kadra u Crnoj Gori. Ali, u kvalitativnom smislu, one nijesu zaostajale za muškarcima. Naprotiv, među njima je bilo veoma vrijednih i istaknutih prosvjetnih radnika.¹³⁰⁶ No, to ne može promijeniti činjenicu, da je uprkos materijalnoj sigurnosti koju je obezbjeđivao rad u državnoj službi, interesovanje Albanaca da obrazuju

¹³⁰⁴ DACG, MP RS NRCG 1951, f-83, 3239/46, B. Veljović, načelnik Ministarstva prosvjete – Planskoj komisiji na Cetinju, 16. jun 1947.

¹³⁰⁵ DACG, MP RS NRCG 1947, f-24, 1514/1, spisak tečajaca sa kratkim podacima za manjinske privremene učitelje, 15. septembar.

¹³⁰⁶ DACG, MP RS NRCG 1951, f-83, 3240/41, izvještaj o godišnjem pregledu škola s nastavom na albanskom jeziku u srezu titogradskom.

žensku djecu za poziv prosvjetnog radnika bilo poražavajuće. Tim prije jer je to od roditelja zahtijevalo da se odreknu običaja patrijarhalne sredine i dozvole ženskoj djeci da bez nadzora porodice, nekoliko godina provedu obrazujući se desetinama kilometara daleko od kuće. Imajući u vidu izolovan i strog režim života albanskih žena, odvajanje ženske djece od porodice za ogromnu većinu Albanaca bilo je apsolutno neprihvatljivo. Razlog je bio jednostavan. Profil obrazovane i radnoangažovane žene nije se uklapao u kalupe tradicionalne porodice, koja je od žena zahtijevala da svakodnevno obavljaju brojne kućne poslove, rađaju i vaspitavaju djecu. No, ako se zbog veće prosvjećenosti i manjeg obima posla u urbanim sredinama donekle mogao tolerisati radni angažman žena, na seoskom području to je bilo praktično neizvodljivo.

S obzirom da radno angažovane žene nijesu mogle lako uskladiti poslovne i porodične obaveze, samo neznatan broj Albanci bio je upošljen u državnom sektoru. Nakon završene osnovne škole, rijetki su bili slučajevi da Albanke nastave obrazovanje, pa je među 26 učenika albanske nacionalnosti iz Crne Gore, koji su 1950. dobili državne stipendije da pohađaju Učiteljsku školu na Kosovu i Metohiji, bila samo jedna žena. Ujedno to je bila prva Albanka muslimanske vjeroispovjesti, koja je nakon rata završila osnovnu školu na albanskom jeziku i o državnom trošku upućena da se obrazuje na Kosovu i Metohiju.¹³⁰⁷ Činjenica da je i početkom 1952. to bila jedina Albanka na spisku državnih stipendista iz Crne Gore,¹³⁰⁸ potvrđuje da su shvatanja o tradicionalnoj ulozi žene kod Albanaca nakon rata bila izrazito snažna. Rigidan odnos prema obrazovanju ženske populacije za posljedicu je imao poražavajuću činjenicu, da je albanska nacionalna zajednica u Crnoj Gori nakon rata imala samo jednu školovanu učiteljicu. Ona je ujedno bila jedina Albanka u Crnoj Gori, koja je prvih godina nakon rata rukovođila radom neke vaspitno-obrazovne i državne institucije.¹³⁰⁹

Razloge takvog opredjeljenja treba tražiti u specifičnom istorijskom razvoju albanskog stanovništva, teškim uslovima života, kulturnoj arhaičnosti i otporu patrijarhalne sredine, čija nepomirljivost prema emancipaciji žena nesumnjivo imala

¹³⁰⁷ DACG, MPRS NRCG 1951, f-83, 3241/48, stipendisti NR Crne Gore u Učiteljskoj školi u Đakovici.

¹³⁰⁸ DACG, MPRS NRCG 1951, f-83, 3231/1, spisak studenata i učenica srednjih škola van Crne Gore, kojima stipendija teče od 1. januara 1952.

¹³⁰⁹ DACG, MPRS NRCG 1947, f-24, 1602/5, spisak škola sa brojem odjeljenja i imenima stalnih i privremenih učitelja u titogradskom srezu na početku školske 1947/48.

uporišta u strahu, da društveno angažovana i samosvjena žena ugrožava opstanak i smisao postojanja autoritarne i tradicionalne porodice. Stoga je proces opismenjavanja Albanski, kao uslov za njihovo uključivanje u društveni i privredni život, prvih godina nakon rata dao izuzetno skromne rezultate.¹³¹⁰ Istina, u radu sa mlađom ženskom populacijom, vlasti su imale mnogo razloga da budu zadovoljne, budući da su za nepune tri godine od završetka rata, uspjele da opismene veliki broj mladih Albanski.

Pitanje nepismenosti među albanskom nacionalnom zajednicom, socijalistička vlast u Crnoj Gori pokušala je da riješi organizovanjem velikog broja kurseva za opismenjavanje, na kojima se nepismeno stanovništvo učilo osnovama pismenosti (čitanje, pisanje, računanje). Radom ovih kurseva ukupan broj nepismenih u Jugoslaviji sa 44,6% (1931) do popisa stanovništva 1948. gotovo je prepolovljen (25,4%). Uprkos značajnom smanjenju analfabetskog stanovništva, kod ženske populacije prosječna nepismenost iznosila je 34,4%, što govori da je u prosjeku svaka treća žena u Jugoslaviji te godine bila nepismena.¹³¹¹ Iako ovi podaci govore da je neprosvjednost žena u Jugoslaviji bila velika, od svih naroda u Jugoslaviji ona je bila ubjedljivo najveća kod Albanski. U prilog tome svjedoči činjenica da je 1948. nepismenost kod Albanski iznad deset godina života bila skoro apsolutna (92,5%). Od toga je kod populacije od 10-14 godina prosječna nepismenost bila – 78,2%, od 15-24 godine – 88%, od 25-44 godine – 96%, a kod žena starijih od 45 godina – 99,4%.¹³¹² U Crnoj Gori 1948. nepismenost Albanski bila je nešto manja nego u ostalim krajevima Jugoslavije gdje su živjeli Albanci (Kosovo, Makedonija). Ali baš kao i na federalnom nivou, i u Crnoj Gori je nepismenost ženskog stanovništva bila ubjedljivo najveća kod Albanski (76%). Znajući koliki uticaj vjerske starješine imaju kod albanskog stanovništva, vlasti su angažovale i žene islamskih sveštenika da pomognu rad na opismenjavanju Albanski.¹³¹³ Tako je zahvaljujući inicijativi vlasti i svim akterima koji su učestvovali u tom procesu, do sredine marta 1948. kod albanskih žena starosne dobi od 10-14 godina nepismenost svedena na 26%, od 15-19 godina na 33%, od 20-24 godine na 47% i od 25-29 godina na skoro šezdeset procenata

¹³¹⁰ *Naša žena*, br. 1-2, januar – februar 1947, 9.

¹³¹¹ DACG, PV 1950, f-67, 41/7, nepismeno stanovništvo u FNRJ po popisu od 15. marta 1948. u poređenju sa 1931. godinom (31. mart).

¹³¹² DACG, PV 1950, f-67, 41/10, nepismeno stanovništvo u FNRJ po narodnosti, polu i grupama starosti (iznad 10 god.)

¹³¹³ *Pobjeda*, 9. mart 1947, 4.

(59%).¹³¹⁴ Iako je po starosnim kategorijama nepismenost kod Albanci u Crnoj Gori bila manja nego kod njihovih sunarodnika u ostalim krajevima Jugoslavije, podatak da je kod ženske populacije školskog uzrasta (devet i više godina) ona iznosila 68%, nedvosmisleno govori koliko su bile snažne predrasude i otpor albanskog stanovništva prema obrazovanju i socijalizaciji ženske djece.¹³¹⁵ No, imajući u vidu činjenicu da su 1945. samo rijetke Albanke znale da čitaju i pišu, za samo par godina socijalistička vlast uspjela je da ogroman broj albanskih žena nauči osnovama pismenosti, što je bio veliki uspjeh. Njihov uspjeh dobija još više na značaju ako se zna, da žene nijesu mogle uzeti učešća u radu analfabetskih tečajeva, ako se prethodno sa time ne saglase muški članovi porodice. To je zahtijevalo ogromno vrijeme i upornu borbu protiv tradicionalnih shvatanja o ženama, koja se nijesu mogla promijeniti za kratko vrijeme. Koliko je porodica držala do tradicije, najbolje govori podatak da su se nakon opismenjavanja, Albanke uglavnom vraćale starom načinu života i slabo koristile stečenom pismenošću.¹³¹⁶ Ovakvo stanje ukazuje da su Albanci u Crnoj Gori opismenjavanje žena doživljavali kao nužan kompromis sa totalitarnim sistemom, koji u principu nije smio promijeniti karakter tradicionalne porodice.

Tabela br. 3 Nepismena ženska populacija u Kraljevini Jugoslaviji na popisu 31. marta 1931. godine (po starosnim kategorijama)¹³¹⁷

11-14	15-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60 i više	Svega
43,2%	46,2%	52,9%	54,1%	60,9%	65,6%	72,9%	56,4%

¹³¹⁴ *Statistički godišnjak NRCG 1955*, Titograd, 1955, 38-41. Kod žena starosne dobi od 30-34 godina nepismenost je iznosila 77%, od 35-39 godina – 83%, 40-44 godine – 89%, 45-49 godina – 95%, od 50-54 godine 89%, od 55-59 godina – 98%, od 60-64 godine – 100%, kod žena starijih od 65 godina 100% i kod nepoznatih 100%. (*Isto*)

¹³¹⁵ *Statistički godišnjak NRCG 1955*, 38-41.

¹³¹⁶ *Pobjeda*, 24. februar 1951, 2.

¹³¹⁷ DACG, PV 1950, f-67, 41/7, nepismeno žensko stanovništvo u Kraljevini Jugoslaviji na popisu 31. marta 1931. godine.

Tabela br. 4 Nepismeno žensko stanovništvo u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji na popisu 15. marta 1948. godine (po starosnim kategorijama)¹³¹⁸

r10-14	15-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60 i više	Svega
20,1%	17,2	21,8%	35%	44,1%	52,8%	62,9%	34,4%

Tabela br. 5 Nepismene Albanke u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji na popisu od 15. marta 1948. (po starosnim kategorijama)¹³¹⁹

10-14	15-24	25-44	45 i više	Ukupno
78,17%	88,04%	96,01%	99,40%	92,5%

Tabela br. 6 Nepismene Albanke u Narodnoj republici u Crnoj Gori na popisu 15. marta 1948. godine (po starosnim kategorijama)¹³²⁰

10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65 i više	ostalo
26%	33%	47%	59%	77%	83%	89%	95%	89%	98%	100%	100%	100%

Uporedo sa procesom opismenjavanja, od 1947. vlast je započela kampanju za skidanje tradicionalne nošnje kod muslimanki, kojom su djevojke nakon dvanaeste godine života potpuno pokrivale lice i tijelo. Tradicionalnu nošnju muslimanke su nosile do smrti i nikada nijesu smjele da je skinu.¹³²¹ Kao relikat prošlih vremena, takav način odijevanja, kojim se težio sakriti fizički izgled i zaštititi integritet žene od radoznalih pogleda, gotovo da je potpuno isključio muslimanke iz društvenih tokova i njihov život sveo na boravak između zidova kojim je ograđeno dvorište.¹³²²

U nekim krajevima gdje je dominantno živjelo muslimansko-albansko stanovništvo, do sredine jula 1947. oko 85% žena muslimanske vjeroispovjesti odbacilo je tradicionalnu nošnju, dok su u pojedinim selima u kojima su Albanci predstavljali

¹³¹⁸ DACG, PV 1950, f-67, 41/7, nepismeno žensko stanovništvo u FNRJ na popisu 15. marta 1948. godine.

¹³¹⁹ DACG, PV 1950, f-67, 41/11, nepismeno stanovništvo u FNRJ po narodnosti, polu i grupama starosti (iznad 10 godina) na popisu 15. marta 1948. godine.

¹³²⁰ *Statistički godišnjak NRCG 1955*, 38-41.

¹³²¹ *Pobjeda*, 11. oktobar 1947, 4.

¹³²² Z. Folić, *Država i vjerske zajednice 1945-1965*, 443.

većinu stanovništva, to učinile sve žene.¹³²³ To su pretežno bile žene iz siromašnih i porodica naklonjenih novim vlastima, od kojih je jedan broj nakon rata bio upošljen u poljoprivrednom sektoru.¹³²⁴

Albanke koje bi se usudile da skinu tradicionalnu nošnju i učestvuju u društvenim dešavanjima, nailazile bi na osudu porodice, pa su nakon toga morale još više da se pokrivaju nego ranije. Ovi podaci jasno pokazuju, da je autoritarna porodica bila najveći protivnik emancipacije žena. Uprkos tome, zvanična štampa je tvrdila da je do kraja novembra 1949. u Crnoj Gori tradicionalnu nošnju skinulo više od 90% Albanci, što nije bilo tačno.¹³²⁵ Naprotiv, ako se izuzme malobrojno albansko stanovništvo na sjeveroistoku Crne Gore, gdje je ovo pitanje u najvećoj mjeri još 1947. bilo riješeno, u ostalim krajevima nastanjenim albanskim stanovništvom otpor prema skidanju tradicionalne nošnje bio je izrazito snažan.

Usvajanjem Zakona o skidanju tradicionalne nošnje, krajem 1950. godine, koji je sankcionisao pokrivanje muslimanskih žena, ispunjeni su bili i zakonski uslovi da se uskoro riješi ovo pitanje. No, umjesto da se na taj način suzbije otpor, kao odgovor na usvajanje ovog zakona, nemali broj Albanci zatvorio se u kuće i u potpunosti pasivizirao.¹³²⁶ Tako žene godinama nakon usvajanja ovog zakona bez prijeke potrebe nijesu izlazile iz kuće. Ukoliko bi se ukazala potreba za tim, na javna mjesta izlazile su obavijene ogrtačima, da im se ne vidi lice. Činjenica da je u nekim sredinama nastanjenim Albancima 1952. to bila masovna pojava,¹³²⁷ ukazuje da, suzbijanje nošenja tradicionalne nošnje kod muslimanskih žena nije bilo lako iskorijeniti. Uz kampanju opismenjavanja i redovnog školovanja, skidanje tradicionalne nošnje je bio najveći poduhvat vlasti po pitanju emancipacije muslimanski i Albanci.¹³²⁸

Uvažavajući specifičan način života Albanci, izložen snažnim patrijarhalno-tradicionalnim i religijskim uticajima, socijalistička vlast sugerisala je da se u radu sa

¹³²³ DACG, AOIRP, SK KPJ Andrijevića 1947, f-10, 42/41, D. Đurićanin, zastupnik partijske ćelije u Plavu – Sreskom komitetu KPJ Andrijevića, 27. jula.

¹³²⁴ Z. Folić, *Država i vjerske zajednice 1945-1965*, 450.

¹³²⁵ *Pobjeda*, 23. novembar 1949, 2.

¹³²⁶ Z. Folić, *Država i vjerske zajednice 1945-1965*, 453-454.

¹³²⁷ *Naša žena*, br. 7-8, jul-avgust 1952, 10. Kao odgovor na donošenje Zakona o skidanju zara i feredže, starije porodice u Tuzima „zatvorili su žene i kćerke u kućama“. (*Isto*)

¹³²⁸ B. Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, 386.

njima pokaže mnogo obzirnosti, fleksibilnosti i takta.¹³²⁹ Svjesne činjenice da se Albanke ne mogu za kratko vrijeme osloboditi kulturne arhaičnosti, vlast se opredijelila za rad sa manjim brojem žena, koje je trebalo postepeno oslobađati od primitivnih shvatanja. Prve žene kojima to pođe za rukom, računala je vlast, vremenom će postati „najbolji agitatori“ u tim krajevima, čiji će primjer slijediti i ostale žene.¹³³⁰ Iako je rad sa manjim grupama u nekim gradskim sredinama doprinio da nekoliko desetina albanskih žena 1949. skine tradicionalnu nošnju i prvi put posjete hotel,¹³³¹ rezon vlasti da će emancipovane Albanke promijeniti svijest svojih sunarodnica, potcijenio je uticaj autoritarne i patrijarhalne porodice i tradicije. Štaviše, praksa je pokazala da rad nevelikog broja aktivistkinja nije imao gotovo nikavog uticaja na većinu Albanski, koje su zbog otpora muškaraca ostale pasivne prema kulturno-prosvjetnom radu.¹³³² Zato je, ako se izuzme rad na opismenjavanju i skidanju tradicionalne nošnje, godinama nakon rata proces emancipacije Albanski bio prilično paralisan. Tek od 1950. posvećuje mu se nešto više pažnje, ali daleko od toga da je imao intenzivan i masovan karakter. Naprotiv, u radu sa Albanskama se teško moglo računati na masovnost, izuzev kada su pitanju bili radovi na obnovi i izgradnji lokalne sredine.¹³³³ Istina, od osnivanja lokalnih centara za prosvjeđivanje žena 1953. godine, koji su nesumnjivo imali politički karakter, nemali broj mlađih Albanski pohađao je zdravstvene, prosvjetno-domaćinske kurseve i škole,¹³³⁴ na kojima su se osposobljavale da samostalno rukovode njihovim radom.¹³³⁵ Tako su po dolasku u svoja mjesta one obavljale prosvjetiteljsku misiju, uzimajući sve više učešća u društvenom životu, što je samo koju godinu ranije bilo nezamislivo.¹³³⁶

Uprkos mjerama koje je preduzimala komunistička vlast na emancipaciji Albanski, njihov položaj u društvu nije se značajnije promijenio, budući da su deset godina emancipacije, naspram vjekova kulturne arhaičnosti, predstavljale i suviše kratak period

¹³²⁹ Adnan Prekić, *Kampanja skidanja zara i feredže na sjeveru Crne Gore 1947*, „Glasnik Bihora“, br. 3, Petnjica, 2018, 49.

¹³³⁰ *Naša žena*, br. 8-9, avgust – septembar 1949, 13.

¹³³¹ *Pobjeda*, 21. maj 1949, 2.

¹³³² DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1952, k. 42, 78/1, Sreski odbor Narodnog fronta Bar – Glavnom odboru Narodnog fronta Crne Gore, 21. decembar.

¹³³³ *Naša žena*, br. 5, 1950, 7-8.

¹³³⁴ *Pobjeda*, 5. februar 1953, 11.

¹³³⁵ *Naša žena*, br. 8-9, avgust-septembar 1953, 5.

¹³³⁶ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1955, k. 51, 21/55, A. Đokvučić, predsjednik Sreskog odbora Crvenog krsta u Baru – Sreskom komitetu Saveza komunista Bar, 21. februar.

da bi se kod Albanaca preko noći promijenila konzervativna svijest o tome da je jedini zadatak žene bio da čuva kuću, rađa djecu, brine se o porodici i bavi se kućnim poslovima.¹³³⁷ Teško je procijeliti da li je isključivost prema radnom angažmanu žena bila veća kod Albanaca muslimanske ili rimokatoličke vjeroispovjesti. Jedno je sigurno, do sredine 1952. u glavnom gradu Crne Gore nije bilo ni jedne Albanke rimokatoličke vjeroispovjesti zaposljene u državnom preduzeću ili instituciji, što sugerira da su katolici bili prilično isključiviji prema društvenom i radnom angažmanu žena.¹³³⁸ Istina, pretjerana zainteresovanost da uključe žene u privredni život nije vladala ni kod muslimana, iako su se u nekim fabrikama i poljoprivrednim gazdinstvima, pojedine muslimanke isticala kao najbolji radnici. Budući da su to uglavnom bile siromašne žene i samohrane majke, koje su se borile za svoju i egzistenciju svoje djece, njihov primjer vlasti su koristile u štampi kao idealan putokaz, koji treba da slijede i ostale njihove sunarodnice.¹³³⁹

Savremeno poimanje Partije o ulozi žene u društvu, za tradicionalnu porodicu bilo je apsolutno neprihvatljivo. Tim prije jer se način funkcionisanja i sistem vrijednosti koje je baštinila tradicionalna porodica, naročito kod muslimana, istorijski potvrdila veoma podesnom i postojanom.¹³⁴⁰ Budući da je takva porodica jedina bila u stanju da očuva patrijarhalne vrijednosti, u modelu redefinisavanja porodične zajednice, koje je zagovarala Partija, Albanci su prepoznali prijetnju opstanka tradicionalnoj porodici. Posebno u dijelu koji je tretirao aktivnu društvenu i političku ulogu. Svjesni činjenice da je samostalna i politički osviješćena žena prijetila da uruši autoritet i vrijednosni sistem tradicionalne porodice, ženama je izričito zabranjavano da uzimaju učešća u političkom životu.¹³⁴¹ Tako se snagom autoriteta tradicionalne porodice, politički rad žena sveo na povremenu aktivnost nevelikog broja aktivistkinja, dok su u političkim organizacijama i Komunističkoj partiji Albanke bile zastupljene na nivou statističke greške.¹³⁴² U lokalnim

¹³³⁷ DACG, AOIRP, SK KPJ Andrijevice 1951, f-55, 5/4, zapisnik sa sastanka biroa SK KPCG u Andrijevici, 11. maja.

¹³³⁸ *Naša žena*, br. 7-8, jul-avgust 1952, 12-13.

¹³³⁹ *Naša žena*, br. 6, jun 1950, 16.

¹³⁴⁰ Maliz Riven, *Islam: sažeti priručnik*, Beograd, 2017, 153.

¹³⁴¹ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1951, k. 22, 548, izvještaj o radu i zapažanju ekipe, koja je obilazila partijske organizacije Ubli i Zatrijebač.

¹³⁴² DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1954, k. 49, 78/1, osvrt na rad među ženama u barskom srezu, bez datuma.

organima vlasti početkom 1949. u Crnoj Gori bilo je svega 4,22% žena, ali među njima Albanski praktično nije bilo.¹³⁴³ To je za posljedicu imalo lošu socijalnu integrisanost Albanski, zabrinjavajuću neprosvjećenost i potpuno odsustvo svijesti o ravnopravnosti sa muškarcima.¹³⁴⁴ O tome je u više navrata pisala zvanična štampa, ukazujući na težak položaj Albanski, koje su najveći dio života provodile unutar kućnih odaja. Rijetko su izlazile iz kuća, a kada bi to uradile sa njima se najčešće nalazio neki član porodice. Tako su žene i izvan kuće bile pod nadzorom autoritarne porodice, čijoj su se volji uglavnom bespogovorno pokoravale. Tako je izolovan način života, koji je vjekovima praktikovan kod Albanaca, stvorio od Albanske primitivnu i asocijalnu ženu, koja je živjela u strahu od muža i porodice.¹³⁴⁵

Prvu deceniju aktivnog djelovanja postignuti su značajni rezultati po pitanju emancipacije Albanski. Prve generacije žena koje su nakon Drugog svjetskog rata redovno pohađale školu, iskorijenjena nepismenost kod većine radnosposobnog ženskog stanovništva, građanski način odijevanja i sve veće učešće u društvenom životu, predstavljali su novu realnost u tim krajevima, nezamislivu do 1945. godine. Za samo deset godina od okončanja rata, to je bio veliki emancipatorski preobražaj, koji je predstavljao čvrstu garanciju da će se i u perspektivi albanska žena polako ali sigurno oslobađati tradicionalnih stega, koje su iz godine u godinu nakon rata sve više popuštale pod pritiskom totalitarnog sistema. Ali, pored nespornih uspjeha i značajnih promjena u načinu njihovog života, proces emancipacije bio je znatno ograničen činjenicom, da u javnoj upravi, značajnim državnim i partijskim funkcijama, Albanski praktično nije bilo. To nedvosmisleno ukazuje da je decenija prosvjetiteljstva u sudaru sa specifičnim i bremenitim istorijskim nasljeđenjem, bila isuviše kratak period da bi se život Albanski radikalnije promijenio. Za nacionalnu zajednicu opterećenu velikom kulturnom arhaičnošću, najvažnije je bilo da taj proces započeo. Integracija Albanski u društvene tokove, morala je da prođe kroz fazu sazrijevanja, koja je zahtijevala vrijeme.

¹³⁴³ DACG, PV 1949, f-62, 39/1, V. Perović, zastupnik direktora Ureda za informacije Predsjedništva Vlade – Direkciji za informacije pri Vladi FNRJ, 7. mart.

¹³⁴⁴ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1952, k. 42, 78/1, Sreski odbor Narodnog fronta Bar – Glavnom odboru NF Crne Gore, 21. decembar.

¹³⁴⁵ *Naša žena*, br. 8-9, avgust – septembar 1949, 13.

ZAKLJUČAK

Nakon rata sa Osmanskim carstvom (1876-1878 i Berlinskog kongresa, Crna Gora se teritorijalno proširila na okolne krajeve. Pored teritorijalnog proširenja Crna Gora se 1878. populaciono uvećala, dobivši i nepravoslavne podanike muslimanske i rimokatoličke vjeroispovjesti. Iako su na ovim prostorima živjeli vijekovima, Albanci su nakon Berlinskog kongresa postali crnogorski podanici, čime je crnogorsko društvo u nacionalnom i vjerskom pogledu izgubilo homogen i dobilo heterogen karakter. U Crnoj Gori je nakon 1878. živjelo oko 15.000 nepravoslavaca. U ukupnoj populaciji Knjaževine Crne Gore, koja je tada brojala oko 170.000 stanovnika, nepravoslavno stanovništvo činilo je nešto manje 10% crnogorske populacije. Iako ne postoje egzaktni podaci o broju nepravoslavnog stanovništva u Crnoj Gori nakon završetka crnogorsko-osmanskog rata, na osnovu raspoloživih podataka iz literature i memoaristike, može se utvrditi da su žitelji albanskog etničkog porijekla činili nešto više od polovine nepravoslavne populacije. Pretežno su bili nastanjeni na području ulcinjskog, barskog i podgoričkog kraja. Ulcinjski kraj pretežno je bio nastanjen albanskom populacijom, dok su u barskom kraju Albanci uglavnom živjeli u perifernim oblastima, u zaleđu Bara, na području Krajine i Šestana. Najmanje Albanaca u Knjaževini Crnoj Gori živjelo je u podgoričkom kraju. Što se tiče konfesionalne strukture albanske populacije, muslimani su bili brojniji od rimokatolika. u ulcinjskom kraju, dok je u među albanskom nacionalnom zajednicom u podgoričkom kraju preovladavali rimokatolici. Na prostoru plemena Šestani broniji su bili rimokatolici, a na području Krajine – Albanci muslimanske vjeroispovjesti.

Kao i većina drugih stanovnika Crne Gore, Albanci su se dominantno bavili poljoprivredom i stočarstvom. U Ulcinju, kao jedinom urbanom središtu u kome su živjeli Albanci, važna privredna grana i izvor egzistencije nemalog broja albanskih porodica bilo je pomorstvo, a pored pomorstva Ulcinjani su se bavili maslinarstvom. Ostale privredne grane slabije su bile zastupljene. Crnogorska državna vlast prema albanskom stanovništvu uglavnom je vodila obazrivu i tolerantnu politiku. Istina, zahvaljujući netaktičnim i ishitrenim potezima državne vlasti, da nakon 1878. uvede obavezno obrazovanje i služenje vojnog roka za muslimane, došlo je do iseljavanja

velikog broja porodica iz Ulcinja, što se pogubno odrazilo na crnogorsku ekonomiju, s obzirom da su žitelji ovog kraja bavili pomorstvom. Suočena sa nepomirljivošću muslimanskog stanovništva da se povinuje ovim naredbama, crnogorska vlast je bila primorana da ih povuče. S obzirom da je nakon toga obustavljeno iseljavanje, vlast je prema nepravoslavnom stanovništvu vodila znatno obazriviju politiku. Kao kompromisno rješenje, vlast je pristala da muslimani umjesto služenja vojne obaveze plaćaju nizamiju, dok je roditelje koji su odbijali da obrazuju djecu, novčano sankcionisala. Iako je država na taj način ubirala značajna finansijska sredstva, posljedica ovog kompromisa pogubno se odrazila na albansku nacionalnu zajednicu. Posebno, kada je u pitanju prosvječivanje i integrisanje Albanaca u državni, politički i društveni život Crne Gore.. Uprkos otporu albanskog stanovništva prema obrazovanju, od druge polovine osamdesetih godina 19. vijeka, Crna Gora je otvorila nekoliko osnovnih škola, mahom u krajevima nastanjenim rimokatolicima. No, budući da je percepcija Albanaca prema obrazovanju bila izrazito negativna, samo neznatan broj Albanaca je obrazovao djecu. To je za posljedicu imalo izrazito visoku nepismenost kod Albanaca, koja je će sistemski početi da se rješava tek sa dolaskom komunista na vlast, kada će Albanci doživjeti veliku kulturološku transformaciju.

Imajući u vidu osjetljivost Albanaca prema obrazovanju djece (naročito ženske), i pohađanju vojne obaveze, crnogorska vlast je brojnim ustupcima nastojala da pridobije naklonost svojih albanskih podanika. Odluka Sima Popovića da održava poredak u Ulcinju sa svega nekoliko žandara, i praksa da se o najvažnijim naredbama konsultuje sa uglednim žiteljima ovog grada, bili su svakako neuobičajena vrsta odnosa kojom je crnogorska vlast pokazivala da poštuje i uvažava Albance, i ujedno javno demonstrirala da između njih i Crnogoraca ne pravi razlike. Stoga je u svim krajevima u kojima su činili većinu stanovništva, shodno principu konfesionalne zastupljenosti, Albancima bilo povjereno da participiraju u lokalnoj vlasti. Istina, prilikom odabira ličnosti koje su se postavljale na te dužnosti, kao i u ostalim krajevima Crne Gore, najvažnija referenca bila je privrženost crnogorskoj državnoj vlasti i lojalnost dinastiji Petrović Njegoš. Pored predstavnika u lokalnoj vlasti, nakon uvođenja parlamentarizma u Crnoj Gori, Albanci su imali su nekoliko predstavnika u crnogorskoj Narodnoj skupštini. Takođe, za vjerskog poglavara Rimokatoličke crkve u Crnoj Gori 1912. godine, uz prethodnu saglasnost

crnogorske Vlade, postavljen je Albanac, dr Nikola Dobrečić, izrazito lojalan crnogorskoj vlasti. Posljedica tolerantne politike koju je crnogorska državna vlast vodila prema nepravoslavicima nakon 1878. godine, stvorila je od Albanaca iz predbalkanske Crne Gore uglavnom lojalne podanike.

Nakon završetka Balkanskih ratova i teritorijalnog proširenja Crne Gore na prostor Novopazarskog sanžaka, Metohije, Malesije, dijela Krajine i Anamala, demografska slika Crne Gore drastično se promijenila. Od oko 240.000 stanovnika koji su živjeli u novooslobođenim krajevima, oko 100.000 novih crnogorskih podanika bili su albanske nacionalnosti. Većina Albanaca živjela je u pečko-đakovičkom kraju, području Malesije, Krajine i Anamala, plavsko-gusinjskom, dok je u rožajskom kraju živio neznatan broj Albanaca. Budući da je Crna Gora nakon ovih ratova imala više od 450.000 stanovnika, sa sunarodnicima iz predbalkanske Crne Gore, u ukupnoj crnogorskoj populaciji Albanci su činili oko 25% stanovništva Crne Gore. To govori da su poslije Crnogoraca, Albanci 1913. bili najbrojnija nacionalna zajednica u Crnoj Gori, tj. svaki četvrti stanovnik Crne Gore bio je Albanac. U konfesionalnom smislu, među Albancima su dominirali pripadnici islamske vjeroispovjesti, koji su bili znatno brojniji od rimokatolika (oko 25.000), koji su pretežno bili nastanjeni u đakovičkoj oblasti. Sa rimokatolicima iz predbalkanske Crne Gore, u Crnoj Gori 1913. živjelo je oko 30.000 Albanaca katoličke vjeroispovjesti. S obzirom na slab prestiž Crne Gore među nacionalno i vjerski heterogenim stanovništvom novooslobođenih krajeva, koji sa žiteljima predbalkanske Crne Gore u istorijskom, kulturološkom i etničkom smislu gotovo da nijesu imali dodirnih tačaka, na prostoru duž granice sa Albanijom, crnogorska država suočila se sa snažnim odmetničkim pokretom. Iako je represivnim mjerama uspjela da slomi otpor albanskog stanovništva, odmetništvo i incidenti duž crnogorsko-albanske granice nijesu prestajali od 1913. do vojnog sloma Crne Gore, januara 1916. godine.

U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji, položaj Albanaca bio je izuzetno loš. Štaviše, od svih naroda u novoj državi Albanci su se nalazili u najobespravljenijem položaju, izloženi beskrupuloznoj asimilaciji eksploataciji međuratnih jugoslovenskih režima. Posebno su u teškom položaju bili siromašniji slojevi albanskog stanovništva, koje je pored srpskog i crnogorskog bezobzirno eksploatisan i od

bogatijih slojeva albanskog stanovništva. Na prostoru Crne Gore Albanci su živjeli na margini društvenih dešavanja. Sa skromnim brojem prosvjetnih institucija, izuzetno visokim udjelom nepismene populacije, praktično bez intelektualne elite i političkih predstavnika u parlamentu nove države, položaj Albanaca na prostoru Crne Gore u odnosu na period nezavisne crnogorske države bio je znatno unazađen. Tim prije jer su za razliku od crnogorskih vlasti, koje su uvažavale socijalno zatvoren i patrijarhalan način života albanske populacije, i njihovu plemensku kulturu, međuratne jugoslovenske vlasti nijesu imale tu vrstu senzibiliteta prema Albancima.

Dolaskom komunista na vlast u Jugoslaviji, položaj Albanaca u Crnoj Gori značajno je unaprijeđen. Nacionalna politika koju je vodila Komunistička partija, omogućila je Albancima ravnopravan tretman i učešće u političkom i društvenom životu zemlje. Nakon oslobođenja, u svim krajevima Crne Gore nastanjenim Albancima formiraju se partijske organizacije, čiji je cilj bio da u politički život zemlje i članstvo Komunističke partije uključi što veći broj Albanaca. Na taj način Partija je nastojala da u krajevima nastanjenim Albancima stvori solidnu partijsku bazu i ostvari što veći upliv među Albancima. U skladu sa takvom političkom orijentacijom, nakon rata Albanci u Crnoj Gori su imali svoje predstvanike od lokalnih do republičkih organa vlasti. Uprkos činjenici da je politika Komunističke partije prema nacionalnim manjinama naišla na većinsku podršku Albanaca u Crnoj Gori, koji su na izborima za lokalne organe i Ustavotvornu skupštinu 1945. podržali listu Narodnog fronta, odnos Albanaca prema Komunističkoj partiji bio je veoma rezervisan i oprezan. Slab uticaj Komunističke partije u tim krajevima zasigurno je bio jedan od razloga uzdržanosti i nepovjerljivosti albanskog stanovništva. Donekle je to bila posljedica percepcije da je komunistička vlast nastavak srpske dominacije nad albanskom populacijom, čija su ideologija i svjetonazori predstavljali suprotnost socijalno zatvorenom, patrijarhalnom načinu života, običajima i vrijednostima tradicionalne porodice. Za to je većina Albanaca u politici sekularizacije i modernizacije koji je zagovarala Komunistička partija, prepoznala opasnost po opstanak patrijarhalane porodice, u kojoj dominiraju muškarci. Stoga, za deset godina socijalističke uprave, zastupljenost Albanaca u članstvu Komunističke partije bila znatno ispod udjela albanskog stanovništva u ukupnoj crnogorskoj populaciji. Pritom, važno je istaći da, kao i kod drugih nacionalnih zajednica, značajan broj komunista albanske

nacionalnosti nije pristupio Komunističkoj partiji zbog privrženosti ideologiji koju je ona baštinila, već zbog privilegija koje je u društvu donosilo članstvo u Partiji. U skladu sa tom percepcijom, nemali broj partijskog članstva albanske nacionalnosti nije se mnogo trudio da način života prilagodi vrijednostima i moralnim osobinama koje su trebale da krase članstvo Komunističke partije. Naprotiv, ponašao se suprotno tim načelima, pa su partijska nedisciplina, familijarnost, religioznost, korupcija i netrpeljivost među partijskim članstvom bile uobičajene pojave, u krajevima nastanjenim Albancima. Ali, imajući u vidu kompleksan istorijski razvoj, društveni kontekst i slab prestiž među Albancima, Partija je u početku tolerisala mnoge od ovih pojava. Štaviše, primala je u članstvo pripadnike albanske nacionalne zajednice čiji je način života umnogome odudarao od moralnog lika komunista. Nakon što je oformila i učvrstila rad partijskih organizacija, stvorivši nešto veći broj pristalica među Albancima, značajan broj komunista koji se ponašao suprotno njenim načelima, izbačen je iz Partije. Posebno je veliki broj komunista bio izbačen iz Partije zbog privrženosti religiji i upražnjavanja vjerskih obreda, od čega se partijsko članstvo albanske nacionalnosti veoma teško emancipovalo. Jer su Albanci su od malena vaspitavani u religioznom duhu i snažno privrženi vjerskim zajednicama. S obzirom na snažan upliv koje su vjerske zajednice imale na Albance, tokom prve decenije socijalističke vlasti, među albanskim stanovništvom teško je bilo omasoviti partijsko članstvo i angažovati ih da se aktivnije uključe u politički život. Naročito je bilo teško animirati žene, koje su u tradicionalnoj porodici bile u apsolutno podređenom položaju u odnosu na muškarce.

Albanci u Crnoj Gori dali su značajan doprinos u poslijeratnoj obnovi i privrednom razvoju zemlje. S obzirom da su dominantno bili nastanjeni na seoskom terenu, baveći se pretežno poljoprivredom i stočarstvom, socijalistička vlast u Crnoj Gori nastojala je da značajno unaprijedi razvoj ovih privrednih grana. Uslijed ogromnih gubitaka koje je pretrpio stočni fond u Crnoj Gori za vrijeme rata, razvoju stočarstva u poslijeratnom periodu poklanjala se velika pažnja. Ali, budući da su najveći gubici stočnog fonda zabilježeni u sjevernim krajevima Crne Gore, izuzev beranskog i andrijevičkog sreza, u ostalim krajevima nastanjenim Albancima, kreditna sredstva za nabavku stočnog fonda bila su neuporedivo manja nego u planinskim krajevima Crne Gore. U razvoju poljoprivrede socijalistička vlast nastojala je da se izvrši preorijentaciju

uzgoja poljoprivrednih kultura, shodno geografskom položaju i klimatskim uslovima. Tako je vlast u primorskim krajevima zahtjevala da se smanji uzgoj žitarica, a povećaju zasadi industrijskog bilja i južnog voća. U centralnim predjelima Crne Gore potenciran je uzgoj industrijskog bilja, a u sjevernim predjelima uzgoj voća. Imajući u vidu pogodne uslove za razvoj poljoprivrede i stočarstva, Albanci su nakon rata dali značajan doprinos ekonomskom razvoju Crne Gore. Posebno u uzgoju duvana, pamuka, ribarstvu i maslinarstvu, u kojima su albanski krajevi postigli značajne rezultati na republičkom nivou. Ali, uprkos nastojanju vlasti da se stanovništvo više orijentiše na uzgoj novih, Albanci su najveću pažnju u poljoprivredi poklanjali uzgoju tradicionalnih poljoprivrednih kultura (posebno žitarica). Zanatstvo, trgovina i ostale privredne grane bile su slabije razvijene. Poljoprivredna dobra i seljačke radne zadruge, izuzev u andrijevičkom srezu, u ostalim sredinama nastanjenim Albancima bile su malobrojne, a njihov doprinos privrednom razvoju zemlje, kao i u drugim krajevima, veoma skroman.

U poslijeratnom periodu socijalistička vlast veliku pažnju posvetila je emancipaciji albanskog stanovništva. To ujedno i njihov najveći podvig u cilju integrisanja albanske sa ostalim nacionalnim zajednicama, izgradnji sekularnog karaktera i modernog identiteta Albanaca. Omogućivši im da se obrazuju na maternjem jeziku, za deset godina socijalističke uprave gotovo u svakom većem mjestu u kojima su živjeli Albanci otvorene su škole na albanskom jeziku. Iako je rad ovih škola u prvim godinama nakon rata umnogome bio otežan zbog nedostatka stručnog prosvjetnog kadra, nastavnih sredstava i otpora stanovništva prema obrazovanju, kombinacijom represivnih mjera i pritiskom koju je lokalna vlast vršila na roditelje da obrazuju djecu, iz godine u godinu stalno se uvećavao broj učeničke populacije obuhvaćene nastavnim procesom, dok se procenat djece koja nijesu pohađala školu rapidno smanjivao. Snažan otpor i istrajnost Albanci su iskazivali prema obrazovanju ženske populacije, koja su, prema shvatanjima tradicionalne porodice, trebala da služe roditeljima, obavljaju kućne poslove, kao i da nakon udaje rađaju i odgajaju djecu. Ali, usljed pritiska totalitarnog sistema da sva djeca moraju pohađati školu, većina roditelja nevoljno je pristala da obrazuje žensku djecu. Istina, nakon završene četvororazredne osnovne škole, samo je neznatan broj roditelja školovao žensku djecu, budući da su se Albanke veoma mlade udavale. Tako je osim neznatnog broja, dominantna većina albanske ženske populacije izuzev nekoliko razreda

osnovne škole, u kojima se naučila elementarnoj pismenosti, nije imala drugog obrazovanja. To je za posljedicu imalo poražavajuću činjenicu, da godinama nakon rata Albanci praktično nije bilo u političkom, društvenom i javnom životu Crne Gore, što govori da su se Albanke, za razliku od muške populacije, znatno sporije integrisale u društvene tokove, zahvaljući otporu patrijarhalne porodice koje je prkosila vremenu, totalitarnom sistemu i modernizacijskim procesima, trudeći se da zaustavi točak istorije. Da bi iskorijenila veliku nepismenost i uključila Albance u društvene procese, vlast je nakon oslobođenja širom Crne Gore organizovale analfabetske tečajeve, na kojima se radno sposobno stanovništvo (uglavnom do pedeset godina starosti) učilo elementarnoj pismenosti. Imajući u vidu da je nepismenost kod albanske nacionalne zajednice u Crnoj Gori bila izrazito visoka, vlast je posebnu pažnju posvetila opismenjavanju albanske populacije. No, kako je rad analfabetskih tečajeva veliki broj Albanaca doživljavao kao prinudu i slabo se koristio stečenom pismošću, uobičajena pojava je bila da tečajci brzo zaborave osnove pismenosti. Ipak, činjenica da je do početka pedesetih godina 20. vijeka u Crnoj Gori uglavnom bila iskorijenjena nepismenost kod većina radnosposbnog stanovništva, makar na papiru, to je bio veliki emancipacijski poduhvat. S druge strane, obrazujući nakon rata pretežno nekvalifikovan prosvjetni kadar u učiteljskim školama na Kosmetu, socijalistička vlast u Crnoj Gori je od nestručnog natavnog kadra vremenom stvorila albansku intelektualnu elitu, koju su do rata uglavnom činili sveštenici islamske i rimokatoličke vjeroispovjesti. Tako su, umjesto sveštenika, učitelji nakon 1945. činili najveći dio albanske intelektualne elite u Crnoj Gori.

U procesu emancipacije i stvaranja građanskog identiteta kod Albanaca, kulturna politika socijalističke vlasti koja se manifestovala kroz otvaranje brojnih knjižnica (biblioteka) i čitaonica, osnivanja kulturno-prosvjetnih grupa, kulturno-umjetničkih i prosvjetnih društava, folklornih grupa, značajno je uticala na prosvjećivanje albanskog stanovništva i njihovu integraciju u društvene procese. Posebno su se u tom kontekstu istakla kulturno-umjetnička, prosvjetna i folklorna društva, koja su postigla zapažene rezultate na republičkim i saveznim takmičenjima. Istina, zbog tradicionalne orijentisanosti albanskog stanovništva ka manifestacijama folklornog karaktera, nastojanje vlasti da u albanskim sredinama promovišu ozbiljnije kulturne sadržaje, poput operne muzike, neslavno su završili. Stoga, su tradicionalne kulturne manifestacije i

prikazivanje filmova, predstavljali glavnu formu rada u krajevima nastanjenim Albancima. Iako je to bilo dosta skromno postignuće, s obzirom na kompleksno historijsko nasljeđe, komunistička vlast za prvih deset godina značajno je unaprijedila položaj albanske nacionalne zajednice, uključivanjem Albanaca u politički i društveni život zemlje, stvorivši pretpostvake da se u perspektivi njihov položaj dodatno unaprijedi, kako bi se oslabio tradicionalni i nametnuo Albancima sekularni identitet, što je bio uslov za bržu društvenu integraciju i veću zastupljenost Albanaca, kao najbrojnije manjinske nacionalne zajednice u Jugoslaviju, u svim socijalnim sferama.

IZVORI I LITERATURA

ARHIVSKI IZVORI:

Državni arhiv Crne Gore, Arhivski odsjek za istoriju radničkog pokreta (AOIRP), Podgorica.

Fondovi:

- Pokrajinski komitet Komunističke partije Jugoslavije za Crnu Goru (PK KPJ-CG)
- Centralni komitet Komunističke partije Crne Gore (CK KPCG)
- Centralni komitet Saveza komunista Crne Gore (CK SKCG)
- Sreski komitet Komunističke partije Jugoslavije – Bar (SK KPJ-Bar; SK KPCG-Bar; SK SKCG-Bar)
- Sreski komitet Komunističke partije Jugoslavije – Titograd (SK KPJ-Titograd; SK KPCG-Titograd; SK SKCG-Titograd)
- Sreski komitet Komunističke partije Jugoslavije – Andrijevica (SK KPJ-Andrijevica; SK KPCG-Andrijevica; SK SKCG-Andrijevica)
- Sreski komitet Komunističke partije Jugoslavije-Ivangrad (SK KPJ-Ivangrad; SK KPCG-Ivangrad; SK SKCG-Ivangrad)
- Poklon zbirka „Blažo Jovanović“ (PZBJ)

Državni arhiv Crne Gore – Cetinje:

Fondovi:

Ministarstvo prosvjete Narodne republike Crne Gore (MPRS)

Savjet za prosvjetu i kulturu (SPK)

Predsjedništvo Vlade (PV)

Izvršno vijeće (IV)

Ministarstvo vojno (MV)

Državni arhiv Crne Gore – Arhivski odsjek Bar:

Fondovi:

Sreski narodni odbor Bar (SNOBR)

Osnovno tužilaštvo Bar (OT-Bar)

Državni arhiv Crne Gore – Arhivski odsjek Ulcinj

Fondovi:

Gradski narodni odbor Ulcinj (GNOUL)

Državni arhiv Crne Gore – Arhivski odsjek Titograd:

Fondovi:

Sreski narodni odbor Titograd (SNOTG)

Mjesni narodni odbor Tuzi (MNOTZ)

Biblioteka Istorijaskog instituta Crne Gore:

Fondovi:

Ostavština Vuksana Minića

Vojnoistorijski institut Jugoslovenske Narodne Armije:

Arhiv bivše srpske vojske (ABSV)

Arhiv Jugoslavije:

Fondovi:

Arhiv Josipa Broza Tita (AJBT), Kabinet predsjednika Republike (KPR)

MONOGRAFIJE, DISERTACIJE, KNJIGE:

-Andrijašević, Živko, *Balkanski ugao*, Podgorica, 2018.

- Andrijašević, Živko, *Dinastija Petrović-Njegoš*, Podgorica, 2016.

-Andrijašević, Živko, *Istorija crnogorske državnosti*: od srednjeg vijeka do 2006. godine, Podgorica, 2022.

-Andrijašević, Živko, *Kratka istorija Crne Gore*: od Vojislavljevića do 2006. godine, Nikšić, 2019.

-Andrijašević, Živko M., Stanojević, Zoran, *Pokrštavanje muslimana 1913*, Podgorica, 2003.

-Andrijašević, Živko, *Crnogorska ideologija 1860-1918*, Cetinje, 2017.

- Andrijašević, Živko, Š. Rastoder, *Istorija Crne Gore*: od najstarijih vremena do 2003, Podgorica, 2006.

-Babić, Branko, *Politika Crne Gore u novooslobođenim krajevima 1912-1914*, Cetinje-Titograd, 1984.

- Banac, Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, 1988.
- Bartl, Peter, *Albanci: od srednjeg veka do danas*, Beograd, 2001.
- Boem Kristofer, *Krvna osveta u Crnoj Gori*, Podgorica, 1998.
- Bojković, Dušan, *Komunistička partija Jugoslavije i albansko pitanje u Jugoslaviji 1919-1946*, Beograd, 2021.
- Borozan, Đorđe, *Velika Albanija: porijeklo – ideje – praksa*, Beograd, 1995.
- Borojević, Milan, *Titovi graničari*, Beograd, 1983.
- Bulajić, Žarko, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878-1912)*, Titograd, 1959.
- Vojvodić, Mihailo, *Skadarska kriza 1913*, Beograd, 1970.
- Vojvodić, Mihailo, *Srbija i balkansko pitanje*, Novi Sad, 2000.
- Vukadinović, Igor Đ, *Autonomija Kosova i Metohije u Srbiji (1945-1969)*, Beograd, 2020.
- Gatalović, Miomir, *Jugoslovenska državna politika na Kosovu i Metohiji 1958-1974*, Beograd, 2014.
- Gatalović, Miomir, *Burna vremena: Kosovo u državnoj politici Jugoslavije 1966-1969*, Beograd, 2018.
- Gaćeša, Nikola L., *Agrarna reforma i kolonizacija u Crnoj Gori 1945-1948*, Novi Sad, 1984.
- Dabović, Đoko-Đoka Markov, *Pleme Šestani*, Bar, 2006.
- Delečić, Zdravko, *Nastava istorije u Crnoj Gori od 1834-1918*, Podgorica, 1995.
- Dimić, Ljubodrag, *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Beograd, 1988.

- Dimić, Ljubodrag, *Srbi i Jugoslavija: prostor, društvo, politika (pogled s kraja veka)*, Beograd, 1998.
- Draga Nail, *Albanci u Crnoj Gori*, Ulcinj, 1995.
- Draškić, Sreten, *Evropa i albansko pitanje (1830-1921): prilozi proučavanju istorije Albanije od početka nacionalnog preporoda (1830) do Konferencije ambasadora u Parizu (1921)*, Beograd, 2000.
- Đaković, Spasoje, *Sukobi na Kosovu*, Beograd, 1986.
- Đorđević, Dimitrije, *Nacionalne revolucije balkanskih naroda 1804-1914*, Beograd, 1995.
- Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912-1913: operacije crnogorske vojske*, knjiga treća, Beograd, 1960.
- Živković, Milutin, *Sandžak 1941-1943*, Beograd, 2017.
- Životić Aleksandar, *Jugoslavija, Albanija i velike sile (1945-1961)*, Beograd, 2011.
- Zurl, Marino, *Krvna osveta u Kosovu*, Zagreb, 1978.
- Janjetović, Zoran, *Konfrontacija i integracija: Nacionalne manjine u Srbiji 1944-1964*, Beograd, 2022.
- Jevtić, Miroljub, *Šiptari i islam*, Prnjavor, 1995.
- Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2001.
- Jović, Dejan, *Uvod u Jugoslaviju*, Novi Sad, 2024.
- Jovićević, Andrija, *Malesija*, Podgorica, 1997.
- Jovićević, Andrija, *Crnogorsko primorje i Krajina*, Beograd, 1922.
- Kovačević, Branislav, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, Titograd, 1986.
- Lekić, Savo, *Osnovna škola u Starom Baru 1878-1998*, Bar, 1998.

- Lekić Savo, *Razvoj prosvjete i školstva u barskoj opštini*, Bar, 2005.
- Malcolm Noel, *Kosovo: kratka povijest*, Sarajevo, 2000.
- Marković, Dragan, *Istina o Golom otoku*, Beograd, 1987.
- Marović, Branislav, *Društveno-ekonomski razvoj Crne Gore 1945-1953*, Titograd, 1987.
- Marović, Branislav, *Stočarstvo u Crnoj Gori 1860-1918*, Podgorica, 1998.
- Marović, Branislav, *Ekonomska istorija Crne Gore*, Podgorica, 2018.
- Medenica, Spasoje, *Privredni razvoj Crne Gore 1918-1941*, Titograd, 1959.
- Memić, Mustafa, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Podgorica, 2003.
- Memić, Mustafa, *Plav i Gusinje u prošlosti*, Beograd, 1989.
- Milatović, Arso, *Kosmet: moje svedočenje*, Beograd, 1990.
- Milić, Vasilije J, *Novac, krediti i banke Crne Gore: Privredne finansije Crne Gore – do kraja XX vijeka*, Podgorica, 2001.
- Milović, Željko, *Bar s druge strane ogledala*, Bar, 2009.
- Pavlović, Živko, *Opsada Skadra 1912-1913: prilog istoriji Prvog balkanskog rata*, Beograd, 1926.
- Pajović, Radoje, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori: četnički i federalistički pokret 1941-1945*, fototipsko izdanje, Pogorica, 2023.
- Papović, Dragitun, *Protivnici vlasti u Crnoj Gori (1945-1948)*, Cetinje-Podgorica, 2009.
- Pejović, Đoko D., *Prosvjetni i kultrni rad u Crnoj Gori 1918-1941*, Cetinje, 1982.
- Pejović, Đoko D., *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852-1916*, Cetinje, 1971.
- Perović, Miloš, *Bar i Ulcinj: savremene privredno-geografske funkcije*, Nikšić, 1988.
- Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1981.

- Petranović Branko, *Jugoslavija na razmeđu (1945-1950)*, Podgorica, 1998.
- Prekić, Adnan, *Crvena ideja Crne Gore*, Podgorica, 2020.
- Radević, Dragan, *Informbiro u Crnoj Gori*, Podgorica, 2018.
- Radović, Vaso, *Ulcinj 1878-1914*, Ulcinj, 1997.
- Radonjić, Radovan, *Izgubljena orijentacija*, Beograd, 1985.
- Radusinović, Pavle S., *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg do novijeg doba*, Nikšić, 1991.
- Radusinović, Pavle S, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine*, Titograd, 1978.
- Rajović, Radošin, *Autonomija Kosova*, Beograd, 1985.
- Rakočević, Novica, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu 1914-1918*, Podgorica, 1997.
- Rastoder, Jasmina, *Od Bratimstva do jedinstva*, Bar, 1998.
- Rastoder, Šerbo, Rastoder, Jasmina, *Nikola Dobrečić: arcbiskup barski i primas srpski*, Budva, 1991.
- Ratković, Borislav, Đurišić, Mitar, Skoko, Savo, *Srbija i Crna Gora u Balkanskim ratovima 1912-1913*, Beograd, 1972.
- Redžepagić, Jašar, *Razvoj prosvete i školstva albanske narodnosti na teritoriji današnje Jugoslavije do 1918. godine*, Priština, 1968.
- Riven, Maliz, *Islam: sažeti priručnik*, Beograd, 2017.
- Rovinski, P. A., *Djevojački institut carice Marije na Cetinju*, Cetinje, 2000.
- Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora: u prošlosti i sadašnjosti*, tom IV, državni život (1851-1907) – arheologija, Cetinje, 1994.
- Simić, Pero, Despot, Zvonimir, *Tito: strogo povjerljivo – arhivski dokumenti*, Zagreb, 2010.

- Starovlah Miloš, *Istorija školstva u Crnoj Gori*, Podgorica, 2007.
- Stojanović, Dubravka, *Prošlost dolazi*, Beograd, 2024.
- Stojković, Ljubiša, Martić, Miloš, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, Beograd, 1954.
- Terzić, Velimir, *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941*, Titograd, 1963.
- Toleva, Teodora, *Uticaj Austrougarske imperije na stvaranje albanske nacije 1896-1908*, Beograd, 2018.
- Tomić, Jaša, *Rat u Albaniji i pod Skadrom 1912. i 1913. godine*, Novi Sad, 1913.
- Folić, Zvezdan, *Država i vjerske zajednice u Crnoj Gori 1945-1965*, Podgorica, 2007.
- Folić, Zvezdan, *Istorija Muslimana Crne Gore 1455-1918*, Podgorica, 2014.
- Franetović, Dinko, *Historia pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, Titograd, 1960.
- Hasani, Sinan, *Kosovo: istine i zablude*, Zagreb, 1986.
- Cvijović, Vladeta, Kovačević, Branislav, *Upravljanje prosvjetom u Crnoj Gori: ministarstva i ministri (1882-1996)*, Podgorica, 1996.
- Dželetović Ivanov, Pavle, *21. SS divizija Skenderbeg*, Beograd, 2012.
- Šćekić, Milan, *Iza linija fronta: Crna Gora 1914-1916*, Podgorica, 2017.
- Šćekić, Milan, Andrijašević, Živko, *Sto događaja iz istorije Crne Gore (1918-2018)*, Podgorica, 2018.
- Šuković Mijat, *Ustav za Knjaževinu Crnu Goru od 1905. u svom vremenu*, Podgorica, 2005.

ČLANCI:

- Andrijašević, Živko M., *Neki podaci o zagranichnoj politici Crne Gore (1878-1912)*, Istorijski zapisi, 1-4, Podgorica, 2003.
- Andrijašević, Živko M., *1878. godina kao granica epoha*, Matica, Cetinje-Podgorica, 2009.
- Andrijašević, Živko M., *O nekim osobenostima crnogorskog društva 1914. godine*, u: *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Cetinje-Podgorica, 2015.
- Begović, Vlajko, *Naša poljoprivreda i pitanje njenog socijalističkog preobražaja*, „Komunist“: organ Centralnog komiteta KPJ, br. 1, Beograd, januar 1949.
- Bojković, Dušan, *Albanska manjina i prosvetna politika jugoslovenske države na Kosovu i Metohiji 1945.*, u: *Između slobode i teskobe: nacionalne manjine u Jugoslaviji*, Beograd, 2023.
- Borozan, Đorđe, *Sjeverna Albanija i Albanci u političkim planovima kralja Nikole*, u: *Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme*, tom I, Podgorica, 1998.
- Vukadinović, Igor, *Prosvetna politika Kraljevine Albanije na Kosovu i Metohiji tokom Drugog svetskog rata*, „Tokovi istorije“, 1, Beograd, 2021.
- Vukmanović, Gojko P, *Osvrt na razvoj biblioteka i čitaonica u opštini Bar od najranijih vremena do danas*, u: *Sto godina barske čitaonice*, Bar, 1981.
- Dimić, Ljubodrag, *Jugoslovenska država i Albanci (1918-1920)*, [https://doi.org/10.18485/ai_godine_ww1.2019.ch1327\(496.5:497.1\)"1918/1920"](https://doi.org/10.18485/ai_godine_ww1.2019.ch1327(496.5:497.1))
- Jovičić, Miodrag, *Ustavopravni položaj pripadnika albanske nacionalnosti u Jugoslaviji*, u: *Srbi i Albanci u XX veku*, Beograd, 1991.
- Lukić, Vasilije, *Moje viđenje Krajine i Šestana u toku narodnooslobodilačke borbe*, u: *Virpazar, Bar, Ulcinj*, Cetinje-Beograd, 1974.

- Masoničić, Nikola, *U Krajini i Šestanima krajem rata*, u: *Virpazar, Bar, Ulcinj*, Cetinje-Beograd, 1974.
- Mrduljaš, Saša, *Broj sandžačkih Bošnjaka u Turskoj*, „Montenegrin Journal for Cultural Research“, vol. 3, issue 2, Podorica, 2019.
- Naceva, Mara, *Neka pitanja partiskog rada među ženama*, „Partiska izgradnja“: organ CK KPJ za partiska organizaciona pitanja, br. 1, Beograd, januar 1950.
- Papović, Dragutin, *Administrativno-teritorijalna podjela i lokalna samouprava u Crnoj Gori 1945-1963*, „Montenegrin journal for social science“, vol. 4, issue 1, Pg, 2020.
- Pejović, Đoko D., *Naseljavanje Bara i Ulcinja i način regulisanja odnosa na zemlji (poslije 1878)*, „Istorijski zapisi“, 3/4, Titograd, 1970.
- Petranović, Branko, *Kosovo u jugoslovensko-albanskim odnosima i projekat balkanske federacije*, u: *Srbi i Albanci u XX veku*, Beograd, 1991.
- Prekić, Adnan, *Kampanja skidanja zara i feredže na sjeveru Crne Gore 1947*, „Glasnik Bihora“, br. 3, Petnjica, 2018.
- Prekić, Adnan, *Položaj žene u prvim godinama komunističke vlasti u Crnoj Gori*, „Matica“, br. 67, jesen, Podgorica, 2016.
- Prekić, Adnan, *The religious Community and the Communist regime in the case of Montenegro 1945-1955*, „Journal for the study of Religions and ideologies“, vol. 15, issue 44 (Summer 2016)
- Rakočević, Novica, *Crnogorsko-albanski odnosi 1878-1914*, u: *Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka*, Beograd, 1990.
- Slavković, Božica, *Jugoslovensko-albanska saradnja u oblasti kulture, nauke i prosvete 1945-1948*, „Istorija 20. veka“, 3, Beograd, 2012.
- Hadri, Ali, *Albanska narodnost u Jugoslaviji od 1918. do 1941. godine i njeno učešće u NOB Jugoslavije*, Zbornik predavanja: *Iz istorije Albanaca*, Beograd, 1969.

- Čirgić, Omer, *Tuzi u NOB-U*, „Almanah“, 9-10, Podgorica, 2000.
- Štih, Bojan, *Borba protiv nepismenosti – važan zadatak partijskih organizacija*, „Partiska izgradnja“: organ CK KPJ za partiska organizaciona pitanja, br. 8, Beograd, 1. oktobar 1949.
- Šćekić, Milan, *Austrougarski doušnici u Crnoj Gori (1916-1918)*, „Matica“, br. 93, Cetinje - Podgorica, 2003.
- Šćekić, Milan, *Brojno stanje i troškovi izdržavanja albanske emigracije u Crnoj Gori (1910-1911)*, „Glasnik“, knj. X, Cetinje, 2014.
- Šćekić Milan, *Muslimani iz novooslobođenih krajeva Crne Gore (1914-1916)*, „Matica“, br. 75, Cetinje-Podgorica, 2018.
- Šćekić Milan, *Crna Gora i albanski prvaci 1910-1912*, „Matica“, br. 70, Cetinje-Podgorica, 2017.
- Šćekić, Milan, *Crnogorski muslimani u crnogorskoj vojsci tokom Prvog svjetskog rata*, „Montenegrin journal for social science“, vol 1, issue 2, Podgorica, 2017.

ZBORNICI DOKUMENATA:

- Broz Tito, Josip, *O Partiji i ulozi komunista: KPJ u borbi za pobjedu i odbranu revolucije (1941-1952)*, druga knjiga, Beograd, 1984.
- Dedijer, Vladimir, *Dokumenti 1943-1948*, knj. 1, Beograd, 1980.
- Drugi kongres Saveza komunista Crne Gore*: stenografske bilješke, priredili: Branislav Kovečević, Slavko Stanišić, Mile Bakić, Titograd, 1990.
- *II kongres Komunističke partije Srbije*, Beograd, 1949.
- IV Kongres Narodne omladine Crne Gore*, Cetinje, 1949.

- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda: dokumenta Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije 1942, tom II, knj. 6, Beograd, 1957.*

-Petranović, Branko, Štrbac, Čedomir, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1977.

-*Petogodišnji plan razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije 1947-1951. i narodnih republika: Srbije, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore*, Beograd, 1947.

-*Prvi kongres komunističke partije Crne Gore*, priredili: Branislav Kovačević, Slavko Stanišić, Titograd, 1988.

- *Rad Narodne skupštine Crne Gore 1945-1950*, priredili: Čedomir Perović, Nevenka Ilić, Titograd, 1986.

-*Stenografske bilješke Ustavotvorne skupštine Narodne Republike Crne Gore*, Cetinje, 1948.

-*Statistički godišnjak FNRJ 1954*, Beograd, 1954.

-*Statistički godišnjak NRCG 1955*, Titograd, 1955.

- *Treći kongres Saveza komunista Crne Gore: stenografske bilješke*, Titograd, 1959.

- *Crna Gora i Srbija: u izvještajima diplomatskih predstavnika Kraljevine Srbije sa Cetinja (1897-1918)*, priredio: Radoslav Raspopović, Podgorica, 2022.

- *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu (1914-1916)*, zbornik dokumenata, priredio Milan Ščekić, Podgorica, 2021.

ŠTAMPA:

Borba

Glas Crnogoraca

Naša žena

Pobjeda

Prosvjetni rad

Slobodna misao

Cetinjske novine

MEMOARI, DNEVNICI, PUTOPISI:

- Vešović, Radomir, *Memoari*, Podgorica, 2005.
- Vuković, Gavro, *Memoari*, Cetinje, 1996.
- Daram, Meri E, *Kroz srpske zemlje: (1900-1903)*, Beograd, 1997.
- Dizdarević, Nijaz, *Albanski dnevnik*, Zagreb, 1988.
- Potapov, N. M., ruski vojni agent u Crnoj Gori, *Dnevnik*, 1906-1907, 1912, 1912-1915, tom II, Podgorica-Moskva, 2003.
- Popović, Marko Milanov, *Primjeri čojstva i junaštva – život i običaji Arbanasa – fragmenti, pisma – bibliografija*, Titograd, 1970.
- Popović, Simo, *Memoari*, Cetinje-Podgorica, 1995.
- Rakić, Milan, *Konzulska pisma 1905-1911*, (priredio Andrej Mitrović), Beograd, 1985.
- Svatek, Jozef Jan, *Crna Gora i Skadar*, Podgorica, 2000.

OSTALI IZVORI I PUBLIKACIJE:

- *Bar grad pod Rumijom*, Bar, 1984.

- *Vojna enciklopedija*, tom 2, Beograd, 1971.
- *Vojna enciklopedija*, tom 6, Beograd, 1973.
- *Istorijski leksikon Crne Gore*, knj. 5, Podgorica, 2006.
- *Kanon Leke Dukadina*, Podgorica, 2010.
- *Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860-1910*, Podgorica, 1998.
- *Prosvjeta i obrazovanje u Crnoj Gori*, Cetinje, 1969.
- *Službeni list*

BIOGRAFIJA AUTORA:

Milan Šćekić rođen je u Baru 14. septembra 1979. godine. U Baru je završio osnovnu i srednju školu (gimnaziju). Filozofski fakultet u Kosovskoj Mitrovici upisao je 2001. godine, gdje je diplomirao na Odsjeku za istoriju.

Na Fakultetu Pravnih nauka (Univerzitet Donja Gorica) upisuje postdiplomske studije na odsjeku Međunarodni odnosi. Magistrirao je 2012. godina na temi: „Crnogorska diplomatija u balkanskim ratovima“ (mentor Đorđe Borozan).

Na Filozofskom fakultetu u Nikšiću upisao je doktorske studije 2013. godine. Na doktorskim studijama bavi se položajem albanske nacionalne zajednice u prvoj deceniji socijalističke uprave u Crnoj Gori. Pod mentorstvom Prof. dr. Dubravke Stojanović izradio je tezu: „Albanci u Crnoj Gori 1945-1955: modernizacija i identitet“.

Od 2018. radi kao saradnik u nastavi na Studijskom programu za istoriju Filozofskog fakulteta u Nikšiću.

Autor je knjiga „Iza linija fronta: Crna Gora 1914-1916“ i „Izmišljanje prošlosti: Osvrt na istoriju Crne Gore 20. vijeka“. Koautor je monografija: „Sto ličnosti Crne Gore“, „Sto događaja iz istorije Crne Gore“, „Crnogorski vladari“, „Bar ukratko“, „Leksikona diplomatije Crne Gore“, Leksikona crnogorskih dinastija“, kao i udžbenika za III i IV razred gimnazije. Priredio je Zbornik dokumenata „Crna Gora u Prvom svjetskom ratu (1914-1916)“. Objavio je preko 35 istraživačkih radova u domaćim i renomiran međunarodnim naučnim časopisima.

Izjava o autorstvu

Potpisani-a: Milan Šćekić

Broj indeksa/upisa: 2/13

IZJAVLJUJEM

da je doktorska disertacija pod naslovom

„Albanci u Crnoj Gori 1945-1955: modernizacija i identitet“

- rezultat sopstvenog istraživanja
- da predložena disertacija ni u cjelini ni u djelovima nije bila predložena za dobijanje bilo koje diplome prema studijskim programima drugih ustanova visokog obrazovanja, da su rezultati korektno navedeni, i
- da nijesam povrijedio/ la autorska prava intelektualne svojine koja pripadaju trećim licima

U Nikšiću, _____ 2024.

Potpis doktoranda

Prilog 2.

Izjava o istovjetnosti štampane i elektronske verzije doktorskog rada

Ime i prezime autora : Milan Šćekić

Broj indeksa i upisa: 2/13

Studijski program: Istorija

Naslov rada: „Albanci u Crnoj Gori 1945-1955: modernizacija i identitet“

Mentor: Prof. dr. Dubravka Stojanović

Potpisani mentor _____

Izjavljujem da je štampana verzija mog doktorskog rada istovjetna elektronskoj verziji koju sam predao/la za objavljivanje u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore.

Istovremeno izjavljujem da dozvoljavam objavljivanje mojih ličnih podataka u vezi sa dobijanjem akademskog naziva doktora nauka, odnosno zvanja doktora umjetnosti, kao što su ime i prezime, godina i mjesto rođenja, naziv disertacije i mjesto odbrane rada.

U Nikšiću, _____ 2024.

Potpis doktoranda

Milan Šćekić

Prilog 3.

Izjava o korišćenju

Ovlašćujem Univerzitetsku biblioteku da u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore pohrani moju doktorsku disertaciju pod naslovom:

„Albanci u Crnoj Gori 1945-1955: modernizacija i identitet“

koja je moje autorsko djelo.

Disertaciju sa svim prilogima predao/la sam u elektronskom format pogodnom za trajno arhiviranje.

Moju doktorsku disertaciju pohranjenu u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore mogu da koriste svi koji poštuju odredbe sadržanom u odabranom tipu licence Kreativne zajednice (Creative Commons) za koju sam se odlučio/la.

1. Autorstvo

2. Autorstvo-nekomercijalno

3. **Autorstvo - nekomercijalno - bez prerade**

4. Autorstvo - nekomercijalno - dijeliti pod istim uslovima

5. Autorstvo bez prerade

6. Autorstvo - dijeliti pod istim uslovima

(Molim da zaokružite samo jednu od šest ponuđenih licenci, kratak opis licenci dat je na poledini lista).

Potpis doktoranda

U Nikšiću, _____ 2024.

Munay Ukerić